ISSN (online) 2959-6017
ISSN (print) 2959-6009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 1(84), 2025

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(84), 2025

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев** (бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова** (жауапты хатшы),
магистр оқытушы: **А.Ж. Берікболова** (техникалық хатшы),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов** (Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко** (Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов** (Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев,**
PhD, доцент **К.С. Каримов** *(Өзбекстан Республикасы)*

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2025

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10102 - Ж

Басуға 27.03.2025 қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 55.25.б.т.
Тапсырыс 249.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Abdualy A., Tokbolat S. The steppe's influence: how Russian empire was driven to seek kazakh allies..... 5
Абдуалы А., Токболат С. Даланың әсері: Ресей империясының қазақтардан одақтас іздеуге мәжбүрлігі

Ксенжик Г.Н. Социокультурный «фронтир» и казахское общество (XVIII – начало XX вв.)..... 21
Ksenzhik G.N. Socio-cultural «frontier» and kazakh society (XVIII – early XX centuries)

Абдурахманов Н.А., Мұрат А.С., Қарабаева К.У. Кеңестік кезеңдегі Қазығұрт ауданының саяси қуғын - сүргін тарихы мен ерекшеліктерін зерделеу..... 38
Abdurakhmanov N.A., Murat A.S., Karabaeva K.U. Study of the history and features of political repression of the Kazygurt district in the soviet period

Mamyrbekov A.M. (*Canada*)**, Tlemissova Zh.M., Rakhmetullin A.K.** Settlement of the german diaspora in Eastern Kazakhstan and their socio-demographic situation in the early twentieth century..... 54
Мамырбеков А.М. *(Канада)***, Тлемисова Ж.М., А.К. Рахметуллин** XX ғасырдың басында неміс диаспорасын Шығыс Қазақстан облысына қоныстандырылуы және әлеуметтік-демографиялық жағдайы

Saktaganova Z.G., Shapagatova D.D. Children's healthcare of the Karaganda region in the middle of 1950s and 1960s..... 70
Сақтағанова З.Ғ., Шапағатова Д.Д. 1950-1960 жылдардың ортасындағы Қарағанды облысының балалар денсаулық сақтау саласы

Жұмағұлов Б.С., Бердіғожин Л.Б., Қамиева Г.Б. Бөкей Ордасындағы азаттық күрес: кезеңдері, негізгі шайқастары, әскери тактикасы (1836-1838 жж.)..... 84
Zhumagulov B.S., Berdyguzhin L.B., Kamieva G.B. Liberation struggle in Bukeevsky Horde: stages, main battles, military tactics (1836-1838)

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Karimov K., Yulchiyev H. *(Uzbekistan)* From the history of the appointment sentencing and investigation of qazi(judges)in Turkestan..... 99
Каримов К., Юлчиев Х. *(Өзбекстан)* Түркістандағы қазылардың (судьялардың) үкімін тағайындау және тергеу тарихынан

Отарбаева Г.К., Жұмабеков М.У., Турекулова Ж.Е. Египет – Судан қатынастарының тарихы (XIX екінші жартысы)..... 106
Otarbaeva G., Zhumabekov M., Turekulova Zh. History of the relations between Egypt and Sudan in the 19th century

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №1(84), 2025

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев** (зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова** (ответ. секретарь),
преп. магистр: **Берикболова А.Ж.** (тех. секретарь),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов,**
к.и.н., проф. **Б.С. Жумагулов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап** (Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов** (Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко** (Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов** (Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция),
д.и.н., проф. **Г.М. Карасаев,**
PhD, доцент **К.С. Каримов** (г. Коканд, Республика Узбекистан)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2025

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 27.03.2025.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$.
Объем 55.25 уч.-изд.л.
Заказ 249.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Абикенова Г.Е., Қамза А.Т. Соғыстан кейінгі мәдениет: идеологиялық науқандар және оның салдары (1945-1953 жж.)..... 118
Abikenova G.E., Kamza A.T. Post-war culture: ideological campaigns and their consequences (1945-1953)

Сабиткызы А., Симтиков Ж.К., Казетова А.Х. История развития толерантности..... 133
Sabitkyzy A., Simtikov Zh.K., Kazetova A.Kh. History of tolerance development

Джалилов А.М., Шашаев А.К., Мулдахметова Ж.И. Оңтүстік Қазақстанға депортацияланған Кавказ халықтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы және құқықтық статусы..... 142
Jalilov A.M., Shashaev A.K., Muldakhmetova Zh. I. Socio-economic situation and legal status of the peoples of the Caucasus deported to South Kazakhstan

Тастанова З.Т., Баймуратова Г.Ш., Иманбаева С.С. Некоторые аспекты религиозности казахов: история и современность..... 158
Tastanova Z.T., Baimuratova G.Sh., Imanbaeva S. Some aspects of the religiosity of the kazakhs: history and modernity

Сағнайқызы С., Асылбекова Ж.М.-А., Апендиев Т.А. Құқық қорғау ұйымдарының кеңестік әкімшіл–әміршіл жүйеге бейімделу мәселесі..... 171
Sagnaikyzy S., Asylbekova Zh. M-A., Apendiyev T. A. The problem of the history of adaptation of law enforcement agencies to the administrative command system

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Мұхатова О.Х. Қазақстандағы 1920-1930-жылдардағы панасыз балалар тарихын зерттеу: проблемалары мен бағыттары..... 187
Mukhatova O.Kh. Studying the history of street children in Kazakhstan in the 1920–1930s: problems and approaches

Төлебаев Т.А., Сутеева Х.А., Илгидаева С.М. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік кино-фотоқұжаттар мен дыбыстық жазбалар Архивінің зерттелуі..... 201
Tulebaev T.A., Suteeva H.A., Ilgidaeva S.M. The Republic of Kazakhstan Central state film-photo documents and sound recordings research Archive

Тойшубекова Ж.К., Тасилова Н.А., Батырбаева М.А. Топонимикалық зерттеулер және ұлттық бірегейлік: ерекшеліктері мен маңызы..... 217
Toishubekova Zhuldyz, Tasilova N.A., Batyrbaeva M.A. Toponymic studies and national identity: features and significance

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN
Series «Historical and socio-political sciences»
№1(84), 2025

Periodic – 4 issues\year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor*
(responsible secretar),
Berikbolova A.Zh. *master teacher*
(technical secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD* (USA),
Claudia Chang *professor, PhD* (USA),
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor* (Turkey),
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor* (Kirgistan),
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor* (Germany),
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences* (Japan),
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor* (Turkey)
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*
Karimov K.S. *PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2025

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-Zh

Signed for print 27.03.2025
Format 60x84 $^{1}/_{8}$.
Volume 55.25 p., уч.-изд.л.
order 249.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Кушенова Г.И., Жапекова Г.К. Қайырымдылық қызметі: қазақ жылқыларының көрмесі (XIX ғ. соңы)..... 230
Kushenova G.I., Zhapekova G.K. Charitable activity: exhibition of kazakh horses (late 19th century)

Ақпанбет Н.Н., Сайлаубаева Н.Е. Научное исследование исторических памятников в Аулиеате..... 250
Akpanbet N.N., Saylaubaeva N.E. Scientific research of historical monuments in Aulie - Ata

Азмұханова А.М., Эгамбердиев М.Ш. Қазақстанның батыс аймақтарының әулие тұлғаларымен байланысты сакралды кеңістіктері: мәдени мұра, рухани бірегейлік мәселелері..... 268
Azmukhanova A., Egamberdiyev M. Sacred spaces in the western regions of Kazakhstan caused by personalities of saints: problems of cultural heritage and spiritual identity

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

Әбдіғұлова Б.Қ. ЖОО-нда Қазақстан тарихы курсын оқытудың тәрбиелік-танымдық мүмкіншіліктері..... 288
Abdugulova B.K. Educational and cognitive possibilities of teaching the course of history of Kazakhstan in universities

Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д. Мектепте тарих сабағында тас мүсіндерді оқытуда цифрлық технологияларды қолдану әдістемесі..... 297
Beisenbayeva G.K., Kassenova A.D. The methodology of using digital technologies in the study of stone sculptures in school history lessons

Нұрмұхан Е.Т., Южель Гелишли *(Түркия)* Зағиб және нашар көретін балаларға тарихты оқытудың ерекшелігі..... 309
Nurmukhan E.T., Yücel Gelişli*(Türkiye)* Features of teaching history to blind and visually impaired students.....

Тұрлыбай Б.С. Қазақ газеті бетіндегі оқу-білімге қатысты мақалаларды тарих пәнінде оқытудың әдістемелік негізі..... 323
Turlybai B.S. Methodological foundations of teaching history using articles on education in the "Qazaq" newspaper

Құндызбай Д. Қ. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика негізінде оқыту әдістемесі..... 340
Kundyzbay D. K. Teaching methodology of the forced displacement of kazakhs in the 1920s–1930s based on digital pedagogy

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Сапаралиев Д.Б. *(Кырызстан)* Чокана Валиханов и кыргызско-казахские взаимоотношения XVII-XVIII вв..... 359

Saparaliev D.B. (*Kyrgyzstan*) Chokan Valikhanov the kyrgyz-kazakh relations in the XVII-XVIII centuries
Исабек Б.Қ., Абилаханова А.М., Козбагарова Б.М. Ұлт рухын ұлықтаған Өзбекәлі Жәнібеков мұраларының тәрбиелік құндылықтары..... 371
Isabek B., Abilakhanova A., Kozbagarova B. Educational values of the heritage of Uzbekali Zhanibekov, who glorified the spirit of the nation

Белоус С.Г. «Сего числа мы вступили в управление Семиреченской областью»: о работе комиссаров Туркестанского комитета М.Тынышпаева и О.Шкапского..... 384
Belous S.G. On this day we took control of the Semirechenskaya oblast": on the work of the commissars of the Turkestan committee M.Tynyshpayev and O. Shkapsky

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Бисембайұлы М. Қазақстанға мәжбүрлеп көшірілген Польша тұрғындарының саяси көңіл-күйі..... 396
Bissembaiuly M. The political mood of Polish residents forcibly resettled in the Kazakhstan

Момунтаева Л.Б. Білім берудегі геймификация тренді (тарих пәні мысалында)..... 407
Momuntayeva L.B. The trend of gamification in education (using the example of the subject of history)

Кусайнова Ж.А. Ежелгі және орта ғасырлық археологияның заманауи ғылым мен қоғамдағы маңызы..... 417
Kusainova Zh. The importance of ancient and medieval archaeology for modern science and society

Асанова Д. Письма во власть от жен представителей казахской интеллигенции в период репрессий 1929-1932 гг..... 432
Assanova D. Letters to the Authorities from wives of kazakh intelligentsia representatives during the repressions of 1929–1932

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі No739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерсва образования и науки Республики Казахстан (приказ № 739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series "Historical and socio-political Sciences" is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC:930:94 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.001

Abdualy A.[1], *Tokbolat S.*[*2]

[1]*International Taraz University named after Sherkhan Murtaza, doctor of historical sciences (69"B", Zheltoksan Str., 080000, Taraz, Republic of Kazakhstan)*
E-mail: askar.abdualy@mail.ru
[2]*International Taraz University named after Sherkhan Murtaza, candidate of historical sciences (69"B", Zheltoksan Str., 080000, Taraz, Republic of Kazakhstan)*
E-mail: seiltokbolat@gmail.com
**Correspondent author*

THE STEPPE'S INFLUENCE: HOW RUSSIAN EMPIRE WAS DRIVEN TO SEEK KAZAKH ALLIES

Abstract

This article examines the role of the Kazakh steppe in shaping the Russian Empire's military strategy during its 19th-century expansion into Central Asia. The steppe, with its vast distances, harsh climate, and limited infrastructure, posed unique challenges that forced Russian military theorists and planners to rethink traditional European doctrines of warfare.

Faced with these obstacles, the Russian Empire increasingly relied on collaboration with loyal Kazakh elites, who provided indispensable logistical support, including transportation, guidance, and intelligence. Archival evidence highlights the extent of Kazakh involvement in Russian campaigns, underscoring their active contributions to the imperial war effort. This reliance on local allies was not merely pragmatic but essential for overcoming the geographic and climatic barriers of the steppe and maintaining a sustained imperial presence.

The article argues that the steppe's environmental challenges compelled the Russian Empire to develop innovative logistical strategies and forge critical alliances with Kazakh elites. These partnerships were instrumental in facilitating Russia's advance into Central Asia, reshaping the empire's approach to conquest and administration. The research reinterprets Russian expansion, challenging traditional narratives of unilateral dominance and aligning with critiques of the Military Revolution Thesis. This perspective reveals the adaptive and collaborative dimensions of imperialism, emphasizing that Russia's success in Central Asia depended as much on local cooperation as on military strength.

Keywords: Steppe warfare, Russian Empire, Central Asia, Kazakh elites, military logistics.

Acknowledgment. *«This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676769)» "Logistics of Imperial Russian military campaigns in Kazakh steppe and Turkestan region: impact and consequences on Kazakh society".*

Абдуалы А.[1], *Токболат С.*[*2]
[1]*Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы, доктор исторических наук (ул. Желтоксан, 69"В", 080000, Тараз, Республика Казахстан)*
E-mail: askar.abdualy@mail.ru

[2]*Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы, кандидат исторических наук (ул. Желтоксан, 69"В", 080000, Тараз, Республика Казахстан)*
E-mail: seiltokbolat@gmail.com

ВЛИЯНИЕ СТЕПИ: КАК РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ БЫЛА ВЫНУЖДЕНА ИСКАТЬ СОЮЗНИКОВ СРЕДИ КАЗАХОВ

Аннотация

В статье рассматривается роль казахской степи в формировании военной стратегии Российской империи в период её экспансии в Среднюю Азию в XIX веке. Степь с её огромными расстояниями, суровым климатом и ограниченной инфраструктурой представляла собой уникальные вызовы, которые заставляли российских военных теоретиков пересматривать традиционные европейские доктрины ведения войны.

Перед лицом этих трудностей Российская империя всё больше полагалась на сотрудничество с лояльными казахскими элитами, которые предоставляли незаменимую логистическую поддержку, включая транспорт, проводников и разведывательные данные. Архивные данные подчеркивают степень участия казахов в российских походах, свидетельствуя об их активном вкладе в имперские военные усилия. Эта зависимость от местных союзников была не просто прагматичной, но и жизненно необходимой для преодоления географических и климатических барьеров степи и поддержания постоянного имперского присутствия.

В статье утверждается, что экологические вызовы степи вынудили Российскую империю разрабатывать инновационные логистические стратегии и формировать альянсы с казахскими элитами. Эти сотрудничества сыграли решающую роль в содействии продвижению России в Среднюю Азию, переосмыслив подход империи к завоеванию и управлению. Исследование переосмысливает российскую экспансию, бросая вызов традиционным представлениям о одностороннем господстве и согласуясь с критикой теории военной революции. Данный подход выявляет адаптивные и кооперативные аспекты империализма, подчеркивая, что успех России в Средней Азии зависел как от местного сотрудничества, так и от военной мощи.

Ключевые слова: Степная война, Российская империя, Средняя Азия, казахские элиты, военная логистика.

Благодарность. *«Исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19676769)» «Логистика военных походов Российской империи в казахскую степь и Туркестанский край: влияние и последствия для казахского общества».*

*А.Абдуалы, С.Тоқболат*²*
[1]Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті,
тарих ғылымдарының докторы (Желтоқсан көшесі, 69"В", 080000,
Тараз, Қазақстан Республикасы), E-mail: askar.abdualy@mail.ru

[2]Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты (Желтоқсан көшесі, 69"В", 080000,
Тараз, Қазақстан Республикасы),
E-mail: seiltokbolat@gmail.com

ДАЛАНЫҢ ӘСЕРІ: РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚТАРДАН ОДАҚТАС ІЗДЕУГЕ МӘЖБҮРЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдағы Орталық Азияға бағытталған экспансия кезеңінде Ресей империясының әскери стратегиясын қалыптастыруда қазақ даласының ықпалы талданады. Ұшы-қиыры жоқ кең дала мен қатал климат жағдайлары ресейлік әскери теоретиктерді дәстүрлі еуропалық соғыс жүргізу доктриналарын қайта қарауға мәжбүрледі.

Осындай күрделі жағдайларда Ресей империясы қазақтың лоялды ақсүйек топтарының қолдауына тәуелді бола бастады. Олар логистикалық қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарып, жүк жануарларын ұсыну, жол көрсету және барлау қызметін ұйымдастыру сияқты міндеттерді атқарды. Мұрағаттық деректер қазақтардың Ресейдің әскери жорықтарына айтарлықтай үлес қосқанын, олардың империялық соғыс әрекеттеріне айтарлықтай жәрдем бергенін айқын көрсетеді. Бұл жергілікті қазақ руларына арқа сүйеу прагматикалық шешімнен ғана емес, сонымен бірге қазақ даласының географиялық және климаттық кедергілерін еңсеру мен тұрақты империялық ықпалды сақтауға бағытталған стратегиялық қажеттіліктен туындады.

Мақалада даланың экологиялық қиындықтары Ресей империясын инновациялық логистикалық стратегияларды әзірлеуге және қазақ элиталарымен берік одақ құруға итермелегені көрсетіледі. Бұл өзара әрекетесу Ресейдің Орталық Азияға ілгерілеуінде шешуші рөл атқарып, империя-ның жаулап алу мен басқару тәсілдерін қайта қарауға негіз болды. Зерттеу дәстүрлі біржақты үстемдік ұғымдарын жоққа шығарып, әскери революция теориясын сын тұрғысынан қайта қарастыруға негізделген. Яғни Ресейдің Орталық Азиядағы жетістігі тек әскери қуатқа ғана емес, жергілікті ынтымақтастыққа да байланысты болғанын көрсетеді. Империализмнің бейімделгіш және кооперативтік қырларын айқындай отырып, мақала Ресей империясының далалық кеңіс-тіктегі жетістіктерінің көпқырлы сипатын ашады.

Кілт сөздер: Далалық соғыс, Ресей империясы, Орталық Азия, қазақ элиталары, әскери логистика.

Алғыс айту. *«Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті арқылы қаржыландырған. (грант № AP19676769)» «Ресей империясының қазақ даласы мен Түркістан өлкесіне әскери жорықтарының логистикасы: қазақ қоғамына әсері мен салдары».*

Introduction. The military history of 19th-century Imperial Russia is characterized by significant achievements in Europe and notable campaigns in Central Asia. While Russian forces demonstrated technological superiority, advanced tactics, and commendable valor in Europe, their operations in the Central Asian steppes encountered distinctive and formidable challenges. The vast, open expanses of the steppes, combined with harsh climatic conditions and resistance from local Kazakh leaders, created substantial obstacles to both suppressing uprisings and conquering regional powers like the khanates of Khiva and Khoqand. These challenges did not reflect the weakness of the Russian army but rather underscored the complexities of adapting to the steppe's unique environment. Factors such as immense

distances, extreme weather, and insufficient infrastructure significantly hindered military expeditions. One example is General V.A. Perovskii's ill-fated 1839 Khiva campaign, which culminated in a retreat due to severe winter conditions and insurmountable logistical difficulties along the vast route from Orenburg to Khiva [1].

The adaptation to steppe warfare emerged as a central concern for Russian military theorists in the 19th century, reflecting the unique challenges posed by the vast, open landscapes of the steppe. Even in mid-19th century, A.I. Maksheev emphasized the lack of a systematic framework for conducting military operations in the steppe, highlighting the inadequacies of both Russian and European military literature in addressing this specialized form of warfare. He stressed the need for a theory rooted in empirical knowledge derived from practical campaigns rather than abstract theorization. To bridge this gap, Maksheev proposed a pragmatic approach, sharing detailed observations and guidelines drawn from firsthand experiences in Central Asian military expeditions. This effort aimed to lay the groundwork for a more comprehensive understanding of steppe warfare, tailored to the region's distinct geographic and operational demands [2, p. 2].

The region's vast geography and extreme climate required a departure from traditional European doctrines, which proved insufficient. Even by 1880, Russian military literature remained deficient in addressing these challenges comprehensively. Existing works on steppe campaigns were often fragmented and incomplete, failing to provide a holistic understanding of the operational demands in such environments. This persistent gap in military scholarship highlights the enduring struggle to formulate practical, region-specific strategies capable of navigating the unique difficulties posed by steppe warfare [3, p. 69].

To overcome these obstacles and conduct successful military campaigns, the Russian forces recognized the vital importance of forging alliances with local populations. Archival evidence reveals that the effectiveness of Russian campaigns in the 19th century often hinged on these partnerships. Confronted with the steppe's geographic and climatic barriers, Russian forces depended heavily on collaboration with Kazakh tribal elites. These leaders provided essential resources, including camels for transportation, and acted as guides with intimate knowledge of the terrain. Moreover, Kazakhs frequently played active roles in military expeditions, further integrating local expertise into the imperial war effort.

In this case, this article argues that the unique geography of the Eurasian steppe compelled the Russian Empire to develop innovative logistical strategies to sustain its military and administrative expansion. Central to these efforts was the collaboration with Kazakh elites, whose strategic cooperation provided essential local resources, geographic knowledge, and logistical support. This partnership enabled the Empire to mitigate the challenges posed by the vast and inhospitable steppe environment, facilitating the establishment of a permanent military presence. The study contends that without the active involvement of the Kazakh elites, Russia's ability to assert control over the steppe and project its influence further into Central Asia would have been significantly limited.

The importance of these alliances invites a reevaluation of Russian campaigns in the steppe. While their military accomplishments are undeniable, they were not solely the result of superior tactics or technology. Instead, they rested on a foundation of logistical ingenuity and the strategic use of local partnerships. Recognizing these, it shifts our understanding of the Russian Empire's expansion into Central Asia. It reveals the interplay between military power and socio-political alliances as a defining characteristic of the empire's ability to adapt to the steppe's unique demands.

By framing these campaigns within a broader context, we gain a deeper appreciation for the distinctive factors that shaped Russian imperialism in the 19th century. This perspective underscores that success in the steppe was not a matter of unilateral dominance but the result of collaboration, adaptation, and shared interests between the Russian state and its Kazakh allies. This interpretation aligns with critiques of the Military Revolution Thesis, such as those by William R. Thompson and J.C. Sharman. The thesis, as formulated by Geoffrey Parker, attributes Western imperial success to technological advancements, disciplined standing armies, and robust fiscal-military systems [4]. However, Thompson

and Sharman argue for a more comprehensive framework that incorporates local alliances. Thompson critiques the thesis by highlighting its limitations, stating that an exclusive focus on military technology oversimplifies conquest mechanisms. He argues that success often depended on "the interaction among local allies, weaknesses in political structure, and military superiority," providing a more nuanced understanding of imperial expansion [5]. Similarly, Sharman asserts that European imperial ventures succeeded not through overwhelming force but through strategic accommodations with local powers. He writes: “The essentially modest European early modern successes rest on the importance of local allies, deference to non-Western great powers, and the fit between what Europeans wanted and what locals were prepared to give” [6, p. 51].

These critiques resonate with Russia’s campaigns in the steppe, emphasizing collaboration and adaptability. Russian forces, like their Western counterparts, did not operate in isolation. Their successes relied on their ability to navigate the steppe’s harsh terrain, secure partnerships with local elites, and exploit vulnerabilities within indigenous political structures. This integrated approach challenges traditional conquest narratives, shifting the focus from unilateral military dominance to the broader socio-political ecosystems that underpinned imperial expansion.

Materials and methods. This study is grounded in an extensive examination of archival materials and primary sources, which include official records, military writings, and memoirs of contemporaries involved in Russian military campaigns in Central Asia. The archival research was conducted in both Russian and Kazakh repositories, chosen for their relevance to the study's focus on Kazakh collaboration in these campaigns.

Key archival sources from Russia include the records of the Imperial War Ministry and the archives of the Orenburg Governorate General, which document the strategic planning, military operations, and logistical arrangements of Russian campaigns. These records contain communications between senior military officials and the tsarist government, as well as detailed accounts of expeditions, supply chains, and the integration of local resources. Equally significant are the materials housed in the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. These archives provide complementary insights from a Kazakh perspective, such as administrative records, correspondence between Kazakh leaders and Russian authorities, and reports documenting Kazakh participation in military operations. These sources highlight the cooperative relationship between Kazakh elites and the Russian Empire, offering a perspective often overlooked in Russian-centric historiography. Additionally, contemporary writings by participants in Central Asian military campaigns were analyzed. These include theoretical discussions on steppe warfare and tactical considerations, as well as memoirs and articles published in 19th-century Russian journals.

The data were analyzed using qualitative and contextual methods to identify patterns, themes, and relationships, with a focus on three key areas: logistical support, military operations, and the broader dynamics of Kazakh collaboration. The study examines the role of Kazakh communities in providing transportation, supplies, and intelligence, drawing on archival records and contemporary writings to reconstruct supply chain networks and logistical challenges faced by Russian forces. Military correspondence and reports were analyzed to explore tactical strategies and the integration of Kazakh elites into Russian campaigns, emphasizing the critical influence of local knowledge on military outcomes. By combining diverse archival sources with contemporary accounts, the study offers a comprehensive and multi-perspective analysis of Russian campaigns in Central Asia, highlighting the pivotal contributions of Kazakh communities.

Discussion. Research on the role of the Kazakh steppe in shaping the military campaigns of the Russian Empire in Central Asia remains underexplored, with limited attention paid to the Empire’s strategies of engaging local populations. A significant portion of the existing scholarship stems from 19th-century Russian military writers, many of whom participated in or closely observed the campaigns. Pre-revolutionary authors generally adhere to a standardized narrative framework, beginning with a justification of the campaign through historical and geopolitical context, followed by a detailed account of the expedition’s route, logistical complexities, and military engagements, and concluding with an assessment of the outcomes.

General Alexei Maksheev, a Russian military historian, offers an extensive analysis of the 1853 campaign against Aq Masjid. Maksheev examines the strategic motivations behind the campaign and the military tactics employed as Russian forces advanced toward the Syr Darya [7]. His work provides a detailed account of the logistical challenges encountered by the Russian troops, underscoring the intricacies of supply and coordination. In contrast, Colonel Ivan Blaramberg's memoirs present a vivid and detailed narrative of the Aq Masjid campaign, with particular emphasis on the active participation of the Kazakhs. Published posthumously in 1978, Blaramberg's account highlights the role of Kazakh labor in construction and fortifications, as well as their indispensable contributions to the logistical support network [8].

Mikhail Ivanin's documentation of the 1839–1840 Khiva expedition provides a quintessential example of this narrative structure. His work focuses on the logistical and climatic hardships encountered during the campaign, particularly the challenges posed by severe winter conditions. Ivanin's accounts are enriched by precise chronological details and illustrations, offering a comprehensive view of the operational difficulties faced by the Russian military during this period [9].

Mikhail Venyukov, a military geographer and graduate of the General Staff Academy, published one of the earliest studies on steppe warfare in 1860. His analysis synthesized existing sources to propose strategies for operating in the Kazakh steppe and Central Asia. Venyukov emphasized the establishment of small forts with mobile garrisons, the employment of Kazakh scouts for reconnaissance, and the importance of avoiding winter campaigns [10]. His recommendations, which included practical measures such as proper care of camels and dispersing livestock during halts, largely reflected practices already in place by the time of publication.

In his lecture, later published in an 1873 journal, Vasily Potto offers a distinctive perspective on the Russian Empire's steppe campaigns [11]. He provides a broad discourse on the military expeditions in Central Asia, delving into the tactics employed by steppe warriors and the meticulous logistical preparations that underpinned Russian operations. Potto's fragmented but insightful notes highlight the pivotal role played by Kazakh communities, particularly in supplying transport resources and intelligence.

Alexei Nikolaevich Kuropatkin, a general, historian, and veteran of the Central Asian military expeditions, presented a book of Russia's campaigns in Central Asia, The Conquest of Turkmenistan: The Akhal-Teke Campaign of 1880–81 [12]. While the primary focus of the book is on the campaigns in Turkmenistan, Kuropatkin also offers a broader survey of military operations in the region between 1839 and 1876. Drawing on his firsthand experiences and strategic insights, he provides a detailed examination of the tactical and logistical challenges faced by Russian forces, particularly in navigating the harsh conditions of the steppe. His work stands as a comprehensive study of the military strategies and operational difficulties encountered during Russia's imperial expansion in Central Asia.

Mikhail Terentyev's three-volume study, The Russian Conquest of Central Asia stands as one of the most exhaustive works on the subject [13]. Terentyev provides detailed accounts of Russian campaigns, supported by extensive statistical data on the use of transport animals and logistical arrangements. Terentyev's work remains an essential reference for understanding the tactical and logistical complexities of Russian military operations in Central Asia.

In Soviet historiography, the works of Naftulla Khalfin stand out as foundational contributions [14]. Khalfin's research offers an in-depth exploration of the political dimensions of Russian expansion in Central Asia, situating it within broader contexts of international relations, economic development, and interactions with local khanates. His analysis covers key milestones, from the preparatory phases of expansion in 1857 to the subjugation of the Khoqand and Bukhara khanates in 1868. Khalfin emphasizes the interplay between political strategy, economic imperatives, and military factors, though his focus remains largely on overarching geopolitical motivations rather than the specific tactics employed in the steppe campaigns.

Building on these earlier analyses, recent English-language scholarship has shifted attention to previously underexplored dimensions of Russian imperial expansion, particularly the logistical

challenges of military campaigns. Among these contributions, Alexander Morrison's 2020 monograph, The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914, represents a pioneering effort [15]. Morrison examines the motives behind Russian expansion and delves into the operational difficulties of steppe warfare, with a particular focus on the role of fortresses as logistical hubs. By addressing the critical yet often overlooked topic of military logistics, he provides a nuanced understanding of how supply lines, transportation systems, and Kazakh cooperation underpinned the success of Russian campaigns. Morrison's work significantly enhances the study of Russian imperialism, highlighting logistics as a decisive factor in sustaining expansion across the formidable terrain of Central Asia.

A synthesis of the existing literature reveals a significant gap in how scholars have addressed the interplay between geography and Russian policies of collaboration with the Kazakhs. Pre-revolutionary authors, many of whom participated in or were closely connected to the steppe campaigns, consistently highlighted the challenges posed by the steppe's vast geography. However, their works remain fragmented, often focusing on the geographic and logistical difficulties without examining how these shaped Russia's strategy of fostering collaboration with loyal Kazakhs. Specifically, these authors fail to explore how the challenges of steppe warfare necessitated the integration of Kazakh allies into military logistics and operations.

Subsequent scholarship has similarly overlooked this critical aspect. While many studies describe the military campaigns and their logistical challenges, few focus on the role of Kazakh collaboration. Morrison's work stands out as a significant contribution, emphasizing the logistical reliance of Russian forces on Kazakh resources and expertise. However, Morrison's focus remains predominantly on the campaigns themselves and broader military operations, without delving into how the unique geography of the steppe directly influenced Russian policies of collaboration. Thus, a major gap remains in understanding how geography compelled the Russian Empire to adopt strategies of cooperation with Kazakh elites to sustain its military and administrative expansion in Central Asia.

Results. *The Specificity of Steppe Warfare or Geography as the Primary Adversary***.**

The analysis of 19th-century Russian official sources on imperial military history, particularly those addressing campaigns in the steppes and conflicts with Central Asian khanates, underscores the centrality of logistical challenges. These difficulties arose largely from the harsh natural conditions of the region, including its unforgiving terrain and extreme climate, which were often regarded as more formidable adversaries than the khanate forces themselves. In military-historical accounts, the adversaries' perceived lack of discipline and inadequate armament compounded their disadvantages against the technologically and tactically superior Russian forces.

Russian accounts frequently emphasized the primitive nature of their opponents' equipment, portraying it as a key factor in the khanate armies' inability to effectively resist. Nikolai Gavrilovich Zalesov, a Russian officer and military writer who accompanied Ignatiev's diplomatic mission to Khiva and Bukhara in 1858, provided vivid observations of Khivan forces' armament. He described their attire as simple and functional, consisting of cotton robes, striped trousers, high boots, and woolen hats. Their weaponry, however, was notably outdated, including old sabers, lances, and matchlock rifles capable of firing no more than three shots a day. Many troops lacked firearms altogether, relying instead on rudimentary tools such as whips as their primary weapons [16, p. 493].

A. Maksheev, who authored several works on the military history of the Russian Empire in Central Asia, devoted the majority of his studies to the tactics employed in steppe warfare. He emphasized that the success of Russian expeditions was determined not only by the size of the forces but by the thoroughness of their preparation and tactical organization. Maksheev argued that smaller detachments were often better suited to navigate the harsh environmental conditions and execute effective maneuvers in battle. He also noted that the armies of Central Asian states typically comprised poorly trained and ill-equipped cavalry, largely conscripted from the local populace. Despite being outnumbered, Russian forces consistently secured victories in engagements against these "masses" [3, p. 80]. Other Russian authors frequently emphasized the lack of regular, professional armies among the Central Asian

khanates, whose military forces largely consisted of temporary militias hastily assembled for the duration of specific campaigns. These militias were not only poorly armed but also lacked the discipline and training necessary for sustained or coordinated operations [17, p. 275]. While such forces had the potential to pose localized threats, their effectiveness in decisive engagements was minimal compared to the superior organization, discipline, and technological advantages of the Russian military. This disparity was evident in numerous engagements that underscored Russian dominance. For instance, during the defense of Aq-Masjid in 1853, Cossack Captain Borodin successfully repelled an assault by 8,000 Khoqand troops with a mere 275 men. Similarly, Lieutenant Colonel Ogaryov defeated a force of 12,000 Khoqandi soldiers near Fort Perovskii with only 700 troops. General Chernyaev's victory at Tashkent in 1865 further illustrated this imbalance, as he overcame 7,000 Kokand troops with a comparatively smaller and better-organized force. These outcomes reflect how the discipline, training, and advanced weaponry of the Russian army decisively outweighed the numerical strength of the Central Asian militias, securing Russian military success across the region [3, p. 70].

A critical aspect of military campaigns in the steppe was the Russian officers' recognition of the unique challenges posed by steppe warfare, which differed significantly from traditional battles on European battlefields. In Europe, tactical leadership and battlefield management were prioritized. In the steppe, however, the key factors were the mobilization of significant resources and overcoming environmental and geographical obstacles, such as vast distances, a lack of roads, water shortages, and extreme climate conditions. These factors reduced the importance of direct engagements and shifted the focus to logistics. The lack of experience and preparation for the logistical demands of steppe warfare posed significant risks to the success of Russian military expeditions. The unique conditions of steppe campaigns – open terrain, the absence of fortified bases, and the considerable distances between supply points – created severe difficulties in projecting power and maintaining sustained control over conquered territories. These challenges exposed strategic gaps in the planning and organization of Russian military operations in the region.

A comparative analysis of these issues with the British experience in counterinsurgency campaigns reveals notable parallels. For instance, Charles Edward Callwell, a 19th-century British military theorist, observed in his work that such campaigns often involved simultaneous struggles against nature and local enemies. Callwell emphasized that in desert or steppe regions, armies frequently faced difficulties related to vast distances, water scarcity, and limited local resources: "In the steppes, Russian forces also vanished, falling victim to the immense distances they had to traverse to achieve military objectives" [18, p. 216].

One of the critical challenges of Russian steppe campaigns was the inability to utilize local resources for replenishing supplies. In the steppes of Central Asia, sources of quality water and suitable grazing lands were often absent [3, p. 69]. In oasis regions, traditional European methods of resupply, such as requisition or purchase, proved ineffective. This meant that Russian forces needed to be entirely self-sufficient from the outset of a campaign, which, in turn, necessitated the expansion of supply convoys. These convoys, often larger than the combat units themselves, carried food, forage, medical supplies, tents, mobile forges, firewood, ferrying equipment, and spare horses. The logistical caravans' sheer size and complexity constrained the mobility and operational effectiveness of Russian troops. The duration of a campaign was directly tied to the availability of supplies, further underscoring the critical importance of efficient logistical planning.

To address these challenges, Russian military theoretics occasionally turned to historical examples of steppe warfare, such as the campaigns of Genghis Khan and Timur (Tamerlane), to understand how medieval steppe armies managed logistics across vast distances [19]. Central Asian forces under Timur, for instance, effectively adapted to the harsh conditions of the region by minimizing logistical needs and employing highly mobile tactics. Imperial military writer Vasily Potto contrasted the experiences of these steppe warriors with those of Russian troops, noting that for Central Asian armies, campaigns resembled routine migrations, while for Russian forces, they represented grueling trials [11, p. 59]. This adaptability enabled Central Asian armies to maintain mobility and combat effectiveness, a stark

contrast to the logistical struggles that often hampered Russian operations in the unforgiving steppe environment.

The inexperience of Russian troops in steppe warfare was most evident during the Khivan Expedition of 1839, led by General Vasily Perovskii. This campaign encountered massive logistical challenges, ultimately leading to its failure. The initial plan called for a spring campaign to avoid the extreme summer heat of the arid steppes. However, accelerated preparations limited the ability to secure adequate supplies, resulting in a shift to a winter operation. This approach prioritized delivering a combat-ready force to the objective rather than increasing the overall troop count [11, p. 148]. A pivotal component of the expedition's logistics was a vast caravan of 12,000 transport camels, primarily sourced from Kazakhs, to carry equipment and supplies. However, the harsh winter conditions of the Kazakh steppe caused widespread loss of livestock. Over six months, the expedition lost 1,054 men out of 5,000, with the primary causes of death being severe weather and scurvy. These tragic outcomes underscored the insufficient preparation of Russian troops to overcome the extreme conditions of the steppe [20, p. 160].

The severe losses sustained by Russian forces during campaigns in the Central Asian steppe highlighted the profound challenges posed by the region's harsh environment and the army's insufficient preparation for such conditions. Vasily Potto highlighted the scale of these losses, noting that Prince Bekovich-Cherkassky lost a quarter of his detachment during a summer expedition to Khiva in 1717, while General Perovskii's winter campaign of 1839 resulted in the loss of a third of his force [11, p. 60]. These heavy casualties underscored the army's lack of preparedness for the extreme conditions of the steppe. Three decades after the failed winter campaign to Khiva, one of its participants, Mikhail Ignatievich Ivanin, published a detailed book of the expedition's shortcomings. He provides the data about the high mortality among the Orenburg contingent, caused by harsh climatic conditions and the soldiers' lack of endurance. Ivanin argued that the absence of young and battle-hardened troops was a key factor in the campaign's failure. He suggested, "The best solution would have been the integration of several battalions from the active army, especially those stationed in the Caucasus. These troops, hardened by combat and marches, would have been better suited to the harsh conditions of the steppe and could have provided a significant advantage" [9, p. 170].

Even smaller diplomatic and reconnaissance missions required meticulous preparation to ensure self-sufficiency. Ivan Blaramberg documented the logistical challenges of Butenev's diplomatic mission to Bukhara in 1841, illustrating the extensive efforts required to cross the Kazakh steppe [8, p. 223]. The mission relied on a contingent of 1,000 camels to carry a five-month supply of provisions, including wagons and personal effects. Supplies ranged from black bread stored in durable containers, oats, grain, and flour in sturdy sacks, to large barrels of vodka, vinegar, tobacco, salt, and spices. To navigate the vast steppe, self-reliance was critical, requiring items such as wooden troughs for watering horses and camels at desert wells, felt blankets for tents, tools like shovels and axes, metal buckets, ropes, and a portable forge complete with charcoal.

This comprehensive understanding of steppe campaigns underscores a fundamental principle: the success of military operations in the challenging environment of the steppes characterized by vast deserts and limited local resources – depended on the preparation and supply of expeditionary forces. Such preparation needed to be tailored to the campaign's objectives, geographic terrain, seasonal conditions, and expected duration. The size and composition of supply caravans were intrinsically tied to the operational dynamics, including troop movements and actions, thereby directly influencing the tactical execution of steppe campaigns.

Another Russia's confrontation with the geographic challenges of the Kazakh steppe was starkly evident during Sultan Kenesary Kasymov's rebellion in the 1830s and 1840s. Kenesary's use of guerrilla tactics, leveraging the steppe's vastness for surprise attacks and evasive maneuvers, showcased the ingenuity and resilience of the Kazakhs in resisting external domination. Russian attempts to suppress the uprising through brute force met with limited success, highlighting the constraints of imperial military strategy and the difficulties of subjugating nomadic populations. The rebellion

compelled Russian authorities to deploy mobile flying detachments and allocate significant resources, placing additional strain on efforts to consolidate control in the steppe. The 19th century Russian military theorist Mikhail Ivanovich Venyukov observed that wars with the Kazakhs in the steppe environment were "premature for their time" [21, p. 28].

General-Governor of Orenburg, Vladimir Afanasyevich Obruchev, in his reports to Mikhail Ladyzhenskii, the head of the Orenburg Frontier Commission, highlighted the key reasons for the limited effectiveness of Russian military campaigns against Kenesary. Among these, he particularly emphasized the role of geographic and climatic factors. The vast open spaces of the steppe provided the insurgents with a high degree of mobility, making their pursuit extremely difficult. Additionally, the harsh winter conditions required considerable resources to maintain the combat readiness of troops during prolonged operations, which complicated wintering and strategic planning for expeditions [22, L. 8].

A contemporary of these events, Maksheev, also acknowledged these challenges. He pointed out that small military expeditions and search operations against the Kazakh rebels were of limited effectiveness. The high mobility of the nomads allowed them to evade pursuit along with their herds, forcing Russian detachments into exhausting and often fruitless campaigns. The difficulty lay not only in locating the insurgents but also in avoiding mistakes that could result in the punishment of innocent Kazakhs, which, in turn, fueled discontent and tension in the steppe. Maksheev also emphasized the importance of operational mobility. He noted that the success of such operations depended on minimizing the material burdens on the troops and their ability to move swiftly across the steppe. Artillery and heavily armed units, while useful in combat, were less effective than light cavalry, which could provide the necessary maneuverability and speed. Under these conditions, operations were generally short-term, to avoid over-exhaustion of the troops and ensure their combat readiness for subsequent tasks [2, p. 5]. Consequently, the uprising of Kenesary served as a catalyst for the construction of fortifications in the Orenburg Kazakh Steppe. The establishment of forts such as Turgay and Irgiz in 1845 was a direct response to the need for a year-round military presence in the steppe [21, p. 13]. These measures allowed for more effective pursuit of Kazakh tribes, yet they required substantial financial investment and a reorganization of logistics.

Perdue's analysis of the Qing dynasty's interactions with the Dzungars offers a valuable comparative perspective. Similar to how the Dzungars leveraged the vast expanses of the steppe to evade superior Chinese forces and set up ambushes, the Kazakhs adapted to the tactical advantages provided by the geography of the steppe [23, p. 522]. The resistance of Kazakh clans underscores the characteristic adaptability and mobility of nomadic societies. The Russian Empire, like other sedentary powers, faced fundamental challenges in governing extensive and sparsely populated territories. The Eurasian steppe, with its harsh natural environment and unique geographical features, necessitated innovative approaches to power and control, resulting in significant costs of expansion. The rebellion led by Kenesary was not only a pivotal chapter in Kazakh resistance but also a profound lesson for the Russian Empire, revealing the limits of its capabilities in the steppe environment. This episode highlighted the necessity of adapting imperial strategies to the particularities of the region's nomadic culture and geography.

Despite the fortifications constructed in the steppe, full control over the Kazakhs remained elusive for the Russians. As noted by Russian officer A. Gren, despite the number of fortifications scattered across the extensive steppe, the region was far from peaceful. From time to time, Kazakhs, led by Kazakh batyrs, would attack Russian merchant caravans or carry out devastating raids (baranta) on Kazakh auls under Russian control [24, p. 449]. Although punitive flying detachments were dispatched from nearby fortifications after each such incident, the culprits often managed to hide and escape, only to return to their raiding activities shortly thereafter.

The dilemma of conquering the steppe and controlling nomadic peoples remained a subject of intense debate within Russian military and administrative circles throughout the 19th century. Upon returning to his post as Governor-General in 1851, Perovskii criticized the strategy of constructing steppe fortifications proposed by Obruchev. He pointed out the insufficient effectiveness of these outposts in preventing raids and plunder among Kazakh tribes, arguing that mobile units would be better

suited to maintaining order. In his report, Perovskii insisted that a dynamic strategy was better aligned with the demands of controlling the steppe [25, L.1-2].

However, despite his critique, Perovskii continued to employ large military expeditions, adapting them to the harsh geographical and climatic conditions. The most illustrative example of this was the 1853 expedition to Aq Masjid. Led by Perovskii, the campaign showcased an increased focus on logistical preparation, reflecting lessons learned from the failed Khiva campaign of 1839. Key elements of the preparation included: comprehensive transportation support, with a convoy of 500 wagons drawn by paired oxen and horse-drawn carts, as well as 1,700 camels managed by 300 Kazakh guides [7, p. 184]. In his works, Maksheev provides a detailed account of the development of Russian military campaigns in Central Asia. The foundation for these campaigns was laid with the construction of military fortifications at the mouths of the Syr Darya, begun in 1847. These steppe fortifications demanded significant effort to ensure supply lines and acclimatize troops to the steppe environment. By 1853, the accumulated experience allowed the Russians to cover the route of 1,100 to 1,350 versts from Orenburg to Aq Masjid with minimal obstacles [7, p. 288].

After the capture of Aq Masjid, the advance of Russian troops became noticeably easier. The southern steppe was characterized by a denser population and the proximity of settlements, simplifying logistics. These geographical features facilitated the effective movement of troops, paving the way for further conquests of Central Asian khanates and expansion into the Turkestan region. It is no surprise that this experience laid the foundation for the successful campaigns of the 1860s by the Russian Empire in Central Asia.

Russian Military Expeditions and the Role of Loyal Kazakhs.

The geographical and climatic conditions of the Kazakh steppe presented formidable challenges for the Russian military in its efforts to consolidate control over Central Asian territories. The vast, arid expanse of the steppe, characterized by a scarcity of reliable water sources and limited forage, rendered military campaigns exceedingly arduous. A critical aspect of Russia's strategic adaptation to these environmental challenges was the cooperation with local Kazakh populations, whose contributions played a crucial role in overcoming these obstacles. By providing transport animals and offering valuable local knowledge, the Kazakhs facilitated the successful execution of military expeditions in the steppe.

For Russian military operations, the logistical transportation of provisions, armaments, and other equipment was a fundamental concern. In the absence of sufficient fodder and water for traditional draft animals such as horses and oxen, camels emerged as an optimal solution. These animals, with their ability to bear substantial loads, remarkable endurance in arid climates, and minimal dietary requirements, substantially alleviated the Russian forces' reliance on conventional forage supplies. Maksheev argues that use of camels provided a distinct advantage in the steppe: "Camels are more tolerant of thirst than horses and oxen, and can find sustenance in almost any environment. They can traverse terrain where even a wagon would struggle, such as through shifting sands" [2, p. 79].

The procurement of the necessary number of transport animals, particularly camels, was one of the key logistical challenges in ensuring the success of Russian military campaigns in the steppe. This task was virtually unfeasible without the active collaboration of local Kazakh elites, who were entrusted with mobilizing the resources of the Kazakh population. Kazakh sultans and influential biys not only provided the required number of transport animals but also organized the care of caravans and the escort of expeditions. One of the most notable examples of successful cooperation occurred during the preparation for the Khiva Expedition of 1839. As part of this campaign, efforts by sultans, including Baimuhammed Aichuvakov, led to the collection of over 12,600 camels. Of these, 1,000 were donated free of charge by the tribe of Khan Djanger, while more than 2,000 Kazakhs participated in the expedition as camel drivers. According to sources, each camel was compensated with a payment of 10 rubles in silver [20, p. 149].

Later, this practice was further developed during the construction of the Turgay and Irgiz fortifications in 1845. Kazakh sultans played a vital role in providing transport animals, mobilizing approximately 1,000 camels for the transportation of construction materials and military supplies.

Additionally, elite representatives actively promoted the importance of the fortifications to the local population, presenting them as a crucial means of protection against external threats. As noted by A.Morrison, this policy helped establish the notion of mutual benefit in cooperation and strengthened the loyalty of Kazakh leaders to the imperial authority [15, p. 107].

However, the provision of transport animals was only one aspect of the complex system of interaction between the Russian administration and the Kazakh elite. One of the key factors in the successful movement of Russian troops across the steppe was the role of Kazakh guides. These guides not only identified optimal routes but also assisted in avoiding geographical pitfalls, such as impassable areas or regions with water scarcity. Without the guides, the troops could have lost their way, which frequently led to prolonged deprivation due to the lack of water [26, p. 226]. The role of the guides was also crucial because of the insufficient cartographic accuracy of the region, rendering their knowledge indispensable.

This was particularly significant in light of the mobile insurgent groups, such as those led by Kenesary Kasymov, who skillfully exploited the region's geographical features to evade pursuit. A notable example of such cooperation occurred in the 1843 operation against Kenesary. According to confidential instructions from the Orenburg Frontier Commission, Sultans Baymuhammed, Arslan, and Akhmet Djantyurins mobilized and led Kazakh detachments to support the Russian forces. These units joined an expedition under Colonel Bizyanov, whose goal was to suppress Kenesary's rebellion and capture the leader himself. The Russian administration offered significant monetary rewards for Kenesary's capture, underscoring the importance of the operation [27, L. 8]. To strengthen collaboration, the Russian administration resorted not only to material incentives but also to the conferral of titles and medals upon the Kazakh elite. A document from 1844 records that Emperor Nicholas I bestowed several honors upon Kazakh leaders for their participation in the suppression of the 1843 revolt. For instance, Sultan Arslan Djantyurin was granted the rank of military senior, and many other sultans and biys received gold and silver medals with the inscription "For Diligence" on the Anninsky ribbon [27, L. 118].

The inclusion of Kazakh auxiliaries in Russian military expeditions against insurgents proved highly effective, enabling Russian forces to better locate and pursue rebellious groups. Military theorist M.Venyukov emphasized the utility of this approach, noting that the involvement of Kazakh detachments consistently benefited steppe campaigns, provided their leadership consisted of loyal sultans, biys, and batyrs, and their ranks were filled with resourceful and skilled horsemen. This collaboration demonstrated the importance of leveraging local expertise to navigate the logistical and operational complexities of the steppe [10, p. 287].

The value of Kazakh contributions was formally acknowledged by Russian authorities. In 1845, Orenburg Governor-General Obruchev conferred various distinctions on Kazakh leaders for their role in the campaign against Kenesary Kasymov. Archival records from August and September of that year detail these awards. For example, Sultan Davlet-Gali Baymuhammedov of the Western Horde received silver pocket watches in recognition of his effective coordination of Kazakh messengers and broader contributions to the expedition. Junior officer Chulak Burgangulov was awarded a silver tobacco horn for his diligence in supervising camel drivers and ensuring the efficient loading of supplies. Biy Aykyn Kantaev of the Chumekeev clan received both a silver medal on the Anninsky ribbon and a silver tobacco horn. His commendations were for promptly delivering critical information between the Ural and Orenburg forts, supplying sheep during meat shortages, and consistently executing the orders of the Ural fort commander [28, L. 7-7ob.]

As noted earlier, the uprising of Kenesary Kasymov prompted the construction of fortifications in the Kazakh steppe. The establishment of forts such as those at Turgai and Irgiz in 1845 was necessitated by the need to maintain a constant military presence in the region. However, the construction of these fortifications and the placement of Russian military units in the heart of the steppe could not be carried out without the assistance of loyal Kazakh clan elites, who provided logistical support and helped equip military detachments for their campaigns. In 1845, following the completion of the fortifications at Turgai and Irgiz, Obruchev, tasked Ladyzhenskii, with ensuring effective coordination between the Russian military and the local Kazakhs. This initiative was a response to the ongoing challenges of

controlling the steppe and the increasing instability caused by the uprisings in the region. A key aspect of the strategy was the recruitment of reliable local leaders to facilitate military operations. Ladyzhenskii was instructed to identify capable individuals who could guide Russian forces and track the movements of rebellious Kazakh groups. These leaders were expected to provide crucial intelligence on the movements of insurgent forces and offer logistical support to Russian detachments. Given the sensitive nature of these operations, it was specified that no public announcements regarding the deployment of troops or the recruitment of local leaders should be made before the actual mobilization. Furthermore, Ladyzhenskii was tasked with ensuring the establishment of an effective communication network between the newly constructed fortifications and the Russian military in the region, particularly with the forces stationed in Ulu Tau. The use of Kazakh intermediaries for the transportation of information was deemed essential, and Ladyzhenskii was advised to implement measures to facilitate the regular transmission of intelligence between fortifications and military units [22, L. 14-15].

Logistical support from the Kazakhs became particularly significant in the construction of Fort Raim in 1847, located at the mouth of the Syr Darya River. This fort had strategic importance for preparing military actions against the Khiva Khanate and for exploring navigation on the Aral Sea. By the order of Obruchev, local Kazakh communities mobilized 3,500 camels, which formed the backbone of the successful construction of the steppe fortifications [29, L. 1-2]. The Russian administration actively incentivized the Kazakh elites for their logistical contributions. After the completion of Fort Raim, the involvement of Kazakh aristocrats was officially recognized. Many influential Kazakh leaders were awarded imperial medals and titles for their provision of transport animals and equipment. This practice not only rewarded the Kazakh leaders for their direct involvement but also bolstered their status within their communities, further integrating them into the empire's administrative and military systems. As noted by Zavalishin, Kazakhs greatly valued state honors, such as orders and medals, as symbols of their privileged status. They frequently received honorary titles, including those of staff and senior officers, which signified their contributions and loyalty [30, p. 120].

A detailed examination of archival documents, such as the service records of Kazakh sultans, confirms the crucial role played by Kazakh elites in executing Russian directives. For example, after the capture of the Khoqand fortress Aq-Masjid in 1853, the Russian administration rewarded Kazakh leaders who assisted in the mobilization of camels and participated in Perovskii's military expeditions. They were not only compensated with monetary rewards but also received military ranks [31, L. 1-40].

The logistical and military support of the Kazakh elites was critical to the success of Russian campaigns in Central Asia. As noted by Kylian Janet, without their cooperation, the empire would have faced significant difficulties in suppressing local uprisings and organizing operations against khanates such as Khiva and Khoqand. The support of the Kazakh aristocracy played an important role in Russia's achievements, including the construction of Fort Raim in 1847, the capture of Aq-Mesjid in 1853, and the maintenance of Russian presence along the lower reaches of the Syr Darya [32, p. 234].

Conclusion. The military campaigns of the Russian Empire in the Kazakh steppe and Central Asia were marked by a dynamic interplay between logistical adaptation, imperial strategy, and the cooperation of local elites. The vastness and harshness of the steppe terrain posed profound challenges for Russian forces, necessitating innovative solutions in both strategy and resource management. The reliance on camels as transport animals, the vital role of Kazakh guides, and the logistical support provided by local elites were critical factors in overcoming the environmental and logistical difficulties. The empire’s success in securing supply lines, constructing fortifications, and executing long-distance military expeditions was deeply intertwined with the contributions of loyal Kazakh aristocrats, who were integrated into the imperial system through material rewards and symbolic honors. This intricate collaboration underscores the adaptive capacity of the Russian administration in addressing the unique challenges of the steppe, while also highlighting the central role of local agency in the imperial conquest.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
RSMHA – Russian State Military Historical Archive.
SAOO – State Archive of the Orenburg Oblast

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан.

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

ГАОО – Государственный архив Оренбургской области.

References:

1. Morrison A. Twin Imperial Disasters. The invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British official mind, 1839–1842. // Modern Asian Studies. – 2014. – Vol. 48. – No. 1. – Pp. 253-300.

2. Maksheev A.I. Stepnye pokhody [Steppe Campaigns]. // Russkiy Invalid, 1856, №№ 19 i 20. Pp. 1-17. [in Russian].

3. E.U. Stepnaya voyina v Turkestanskom krae [Steppe War in the Turkestan Region]; Tverdokhlebov. Sovety sobratu na sluchay stepnogo pokhoda [Advice to a Comrade on the Occasion of a Steppe Campaign]. // Voennyy sbornik. – 1880, №7. – Pp. 69-95. [in Russian].

4. Parker G. The military revolution: Military innovation and the rise of the West, 1500-1800. – Cambridge University Press, 1996. – 288 p.

5. Thompson W.R. The military superiority thesis and the ascendancy of Western Eurasia in the world system. // Journal of World History. – 1999. – Pp. 143-178.

6. Sharman J.C. Empires of the Weak: The Real Story of European Expansion and the Creation of the New World Order. – Princeton University Press, 2019. – 216 p.

7. Maksheev A.I. Istoricheskiy obzor Turkestana i nastupatel'nogo dvizhheniya v nego russkikh [Historical Overview of Turkestan and the Russian Offensive Movements]. Sankt-Peterburg, 1890. – 376 p. [in Russian].

8. Blaramberg I.F. Vospominaniya [Memoirs] / Per. s nem. O.I. Zhigaliniy i E.F. Shmidta. – Moskva: Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury izdatel'stva "Nauka", 1978. – 357 p. [in Russian].

9. Ivanin M.I. Opisanie zimnego pokhoda v Khivu v 1839-1840 g. [Description of the Winter Campaign to Khiva in 1839-1840]. – Sankt-Peterburg: Tipografiya T-va "Obshchestvennaya pol'za", 1874. – 268 p. [in Russian].

10. Venyukov M.I. Zametki o stepnykh pokhodakh v Sredney Azii [Notes on the Steppe Campaigns in Central Asia]. // Voennyy sbornik, №12, 1860. – Pp. 269-298. [in Russian].

11. Potto V. O stepnykh pokhodakh: Publichnie lektsii, chitannye pri Orenburgskom yunkerskom uchilishche v 1872 g. [On Steppe Campaigns: Public Lectures Delivered at the Orenburg Junker School in 1872]. – Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta udelov, 1873. – 127 p. [in Russian].

12. Kuropatkin A.N. Zavoyevanie Turkmenii (Pokhod v Akhal-Teke v 1880-1881 gg.) [Conquest of Turkmenia (Campaign in Akhal-Teke in 1880-1881)]. – Sankt-Peterburg: V. Berezovskiy, 1899. – 224 p. [in Russian].

13. Terent'yev M. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii, s kartami i planami [History of the Conquest of Central Asia, with Maps and Plans]. – Sankt-Peterburg, 1906. – Tom 1. – 268 p. [in Russian].

14. Khalfin N.A. Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii (60-90-e gody XIX v.) [The Annexation of Central Asia to Russia (1860s-90s)]. – Moskva: Nauka, 1965. – 468 p.; Khalfin N.A. Politika Rossii v Sredney Azii (1857–1868) [Russia's Policy in Central Asia (1857–1868)]. – Moskva: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1960. – 272 p. [in Russian].

15. Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge University Press, 2020. DOI: https://doi.org/10.1017/9781139343381.

16. Zalesov N. Pis'ma iz Khivy [Letters from Khiva]. // Voennyy sbornik, 1859, №1. – Pp. 273-295. [in Russian].

17. Vodvoreniye russkoy vlasti v Sredney Azii [Establishment of Russian Power in Central Asia]. // Voennyy sbornik, 1868, №8. – Pp. 245-276. [in Russian].

18. Callwell C.E. Small Wars: Their Principle and Practice. – London: HMSO, 1906.– 559 p.

19. Ivanin M.I. O voennom iskusstve i zavoyevaniyakh mongolo-tatar i sredneaziatskikh narodov pri Chingis-khane i Tamerlane [On the Military Art and Conquests of the Mongol-Tatars and Central Asian Peoples under Genghis Khan and Tamerlane]. – Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», 1875. – 261 p. [in Russian].

20. Voennoye predpriyatie protiv Khivy [Military Expedition Against Khiva]. // Chteniya v Imperator-skom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh [Readings in the Imperial Society for History and Russian Antiquities]. – 1860. Kniga I. – Moskva: Universitetskaya tipografiya. – Pp. 147-166. [in Russian].

21. Venyukov M.I. Opyt voennogo obozreniya russkikh granits v Azii [A Survey of Russian Borders in Asia]. – Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezzobrazova i Ko, 1873. – Vyp. 1. – 144 p. [in Russian].

22. CSA RK, F.4, Op.1, D.2331.

23. Perdue P.C. China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia. – Harvard University Press, 2009. – 752 p.

24. Gren A.N. Pis'ma iz forta Pyerovskii [Letters from Fort Perovskii]. // Voennyy sbornik, 1859, №12. – Pp. 445-462. [in Russian].

25. RSMHA, F.483, D. 1, D. 24.

26. Vzglyad na stepnuyu voyinu [A View on the Steppe War]. // Voennyy sbornik, 1873, №12. – Pp. 219-256. [in Russian].

27. CSA RK, F. 4, Op. 1, D. 2255.

28. CSA RK, F. 4, Op. 1, D. 2364.

29. CSA RK, F. 4, Op. 1, D. 2436.

30. Zavalishin I. Opisanie Zapadnoy Sibiri. T.3. Sibirsko-Kirghizskaya step' [Description of Western Siberia. Vol. 3. Siberian-Kirghiz Steppe]. – Moskva, 1867. – 151 p. [in Russian].

31. SAOO, F. 6, Op.10, D. 6855.

32. Kilian J.M. Allies & Adversaries: The Russian Conquest of the Kazakh Steppe. [Doctoral Dissertation, The George Washington University, 2013]. URL: https://scholarspace.library.gwu.edu/downloads/kk91fk84m?disposition=inline&locale=en.

Список использованной литературы:

1. Morrison A. Twin Imperial Disasters. The invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British official mind, 1839–1842. // Modern Asian Studies. – 2014. – Vol. 48. – No. 1. – Pp. 253-300.

2. Макшеев А.И. Степные походы. // Русский Инвалид. – 1856. – № 19 и 20. – С. 1–17.

3. Е. У. Степная война в Туркестанском крае; Твердохлебов. Советы собрату на случай степного похода. // Военный сборник. – 1880. – № 7. – С. 69–95.

4. Parker G. The military revolution: Military innovation and the rise of the West, 1500-1800. – Cambridge University Press, 1996. – 288 p.

5. Thompson W.R. The military superiority thesis and the ascendancy of Western Eurasia in the world system. // Journal of World History. – 1999. – Pp. 143-178.

6. Sharman J.C. Empires of the Weak: The Real Story of European Expansion and the Creation of the New World Order. – Princeton University Press, 2019. – 216 p.

7. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб., 1890. – 376 с.

8. Бларамберг И.Ф. Воспоминания / Пер. с нем. О.И. Жигалиной и Э.Ф. Шмидта. Вступ. статья Н.А. Халфина. – М.: Наука, 1978. – 357 с.

9. Иванин М.И. Описание зимнего похода в Хиву в 1839–1840 гг. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1874. – 268 с.

10. Венюков М.И. Заметки о степных походах в Средней Азии // Военный сборник. – 1860. – № 12. – С. 269–298.

11. Потто В. О степных походах: Публичные лекции, читанные при Оренбургском юнкерском училище в 1872 г. – СПб.: Тип. Деп. уделов, 1873. – 127 с.

12. Куропаткин А.Н. Завоевание Туркмении (Поход в Ахал-Теке в 1880–1881 гг.): С очерком военных действий в Средней Азии с 1839 по 1876 гг. – СПб.: В. Березовский, 1899. – IV, 224 с.

13. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии, с картами и планами. Т. 1. – СПб., 1906. – 268 с.

14. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.). – Москва: Наука, 1965. – 468 с.; Политика России в Средней Азии (1857–1868 гг.). – Москва: Изд-во вост. лит., 1960. – 272 с.

15. Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge University Press, 2020. DOI: https://doi.org/10.1017/9781139343381.

16. Залесов Н. Письма из Хивы // Военный сборник. – 1859. – № 1. – С. 273–295.

17. Водворение русской власти в Средней Азии // Военный сборник. – 1868. – № 8. – С. 245–276.

18. Callwell C.E. Small Wars: Their Principle and Practice. – London: HMSO, 1906. – 559 p.

19. Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. – СПб.: Тип. Т-ва "Общественная польза", 1875. – 261 с.

20. Военное предприятие противу Хивы // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – 1860. – Кн. I. – М.: Университетская типография. – С. 147–166.

21. Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. Вып. 1. – СПб.: Тип. В.Безобразова и К°, 1873. – 144 с.

22. ЦГА РК. Ф. 4, Оп. 1, Д. 2331.

23. Perdue P.C. China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia. – Harvard University Press, 2009. – 752 p.

24. Грен А.Н. Письма из форта Перовский // Военный сборник. – 1859. – № 12. – С. 445–462.

25. РГВИА, Ф. 483, Оп. 1, Д. 24.

26. Взгляд на степную войну // Военный сборник. – 1873. – № 12. – С. 219–256.

27. ЦГА РК, Ф. 4. Оп. 1. Д. 2255.

28. ЦГА РК, Ф. 4. Оп. 1. Д. 2364.

29. ЦГА РК, Ф. 4, Оп. 1, Д. 2436.

30. Завалишин И. Описание Западной Сибири. Т. 3. Сибирско-Киргизская степь. – Москва., 1867. – 151 с.

31. ГАОО, Ф. 6, Оп. 10, Д. 6855.

32. Kilian J.M. Allies & Adversaries: The Russian Conquest of the Kazakh Steppe. [Doctoral Dissertation, The George Washington University, 2013]. URL: https://scholarspace.library.gwu.edu/downloads/kk91fk84m?disposition=inline&locale=en.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20.00
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 912.4. https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.002

Ксенжик Г.Н. *[1]

[1] *д.и.н., ассоциированный профессор*
Казахского национального аграрного исследовательского университета,
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: mig kz@ya.ru

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ «ФРОНТИР» И КАЗАХСКОЕ ОБЩЕСТВО (XVIII – НАЧАЛО XX вв.)

Аннотация

Статья подготовлена по результатам исследования 2024 г. и посвящена изменениям, происходящим в казахском обществе в XVIII – начало XX вв. под влиянием социокультурного «фронтира». *Автор вводит в научный оборот выявленные* визуальные и письменные источники в архивах, музеях и библиотеках Казахстана. Социокультурный «фронтир» подразумевает пограничное подвижное пространство между двумя обществами, двумя культурами: традиционной казахской и имперской. Пространство фронтира размытая зона, неустойчивая, где имперская власть еще недостаточно влиятельная. Исследование проводилось по следующим направлениям: изучения первых шагов продвижения Российской империи в казахские степи; Привлечение казахов на военную службу, в целях сокращения противостояния между казахским обществом и имперской властью; Реформирование систем управления в казахской степи; Внедрение русского образования в казахскую степь, как основополагающего фактора выстраиваемой государственной политики Российской империей, направленной на приобщение к имперскому образу жизни казахов и безотлагательному вхождению казахского общества в Российскую империю; Процесс креолизации и конфликтные ситуации. Длительное существование социокультурного фронтира на территории Казахстана в исследуемый период объясняется тем, что проводились реформы и отсутствовал долговременный политический курс у Российской империи. Казахское общество под влиянием пространственного комплексного явления социокультурный «фронтир» вынуж-дено адаптироваться к новым условиям и образу жизни, введенному Российской империей.

Ключевые слова: фронтир, казахское общество, визуальные источники XVIII – начало XX вв.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта ИРН AP23485574 «Фронтир» как пространственное явление в истории Казахстана XVIII – начало XX вв.* ***(по визуальным и письменным источникам).*** *Статья выполнена при финансировании Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.*

Г.Н. Ксенжик *[1]

[1] *т.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің қауымдастырылған профессоры,*
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: mig kz@ya.ru

ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ «ФРОНТИР» ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ (XVIII-XX ғасырдың басы)

Аңдапта

Әлеуметтік-мәдени «фронтир» әсерінен XVIII-XX ғасыр басындағы қазақ қоғамында болған өзгерістерге арналған мақала 2024 жылғы зерттеу нәтижелері бойынша дайындалды. Автор Қазақстанның мұрағаттарында, мұражайларында және кітапханаларында анықталған көрнекі

және жазбаша дереккөздерді ғылыми айналымға енгізуде. Әлеуметтік-мәдени «фронтир» екі қоғам, екі мәдениет: дәстүрлі қазақи және империялық арасындағы шекаралық жылжымалы кеңістікті білдіреді. Фронт кеңістігі бұлыңғыр аймақ, тұрақсыз, онда империялық билік әлі жеткілікті ықпалды емес. Зерттеу келесі бағыттар бойынша жүргізілді: Ресей империясын қазақ даласына ілгерілетудің алғашқы қадамдарын зерттеу; қазақ қоғамы мен империялық билік арасындағы текетіресті қысқарту мақсатында қазақтарды әскери қызметке тарту; қазақ даласындағы басқару жүйелерін реформалау; Ресей империясы құрған мемлекеттік саясаттың іргелі факторы ретінде қазақ даласына орыс білімін енгізу, а қазақ қоғамының империялық өмір салтына тарту арқылы қазақтардың Ресей империясын шұғыл кіруі; Креолизация процесі және жанжалды жағдайлар. Зерттеліп жатқан кезеңде Қазақстан аумағында әлеуметтік-мәдени майданның ұзақ уақыт болуы реформалардың жүргізілуімен және Ресей империясында ұзақ мерзімді саяси бағыттың болмауымен түсіндіріледі. Қазақ қоғамы кеңістіктік кешенді әлеуметтік-мәдени «фронтир» құбылыс әсерінен Ресей империясы енгізген жаңа жағдайлар мен өмір салтына бейімделуге мәжбүр болды.

Кілт сөздер: фронтир, қазақ қоғамы, XVIII-XX ғасырдың басындағы көрнекі дереккөздер.

***Қаржыландыру**: Мақала ИРН AP23485574 «Фронтир» XVIII-XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихындағы кеңістіктік құбылыс ретінде (көрнекі және жазбаша дереккөздер бойынша) ғылыми жоба аясында дайындалды. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім Министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылды.*

Ksenzhik G.N. *[1]
[1] *Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
E-mail: mig kz@ya.ru

SOCIO-CULTURAL «FRONTIER» AND KAZAKH SOCIETY (XVIII – early XX centuries)

Abstract

The article was prepared based on the results of a 2024 study and is devoted to the changes taking place in Kazakh society in the XVIII – early XX centuries under the influence of the socio-cultural «frontier». *The author introduces into scientific circulation the visual and written sources found in the archives, museums and libraries of Kazakhstan. The socio-cultural «frontier» implies a borderline mobile space between two societies, two cultures: traditional Kazakh and imperial.* The frontier space is a blurred zone, unstable, where imperial power is not yet influential enough. The research was conducted in the following areas: studying the first steps of the Russian Empire's advancement into the Kazakh steppes; recruiting Kazakhs for military service in order to reduce the confrontation between Kazakh society and the imperial government; reforming governance systems in the Kazakh steppe; introducing Russian education into the Kazakh steppe as a fundamental factor in the state policy being built by the Russian Empire, aimed at introducing Kazakhs to the imperial way of life and the immediate entry of Kazakh society into the Russian Empire; the process of creolization and conflict situations. The long-term existence of the socio-cultural frontier on the territory of Kazakhstan during the period under study is explained by the fact that reforms were carried out and the Russian Empire had no long-term political course. Kazakh society, under the influence of the spatial complex phenomenon of the socio-cultural «frontier», was forced to adapt to the new conditions and way of life introduced by the Russian Empire.

Key words: frontier, Kazakh society, visual sources of the XVIII – early XX centuries.

Gratitude: *The article was prepared within the framework of the implementation of the scientific project IRN AP23485574 «Frontier» as a spatial phenomenon in the history of Kazakhstan in the XVIII - early XX centuries (according to visual and written sources). The article was completed with the funding of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Введение. Актуальность темы исследования определяется тем, что «социокультурный фронтир» – это новый термин в отечественной историографии, относится к слабо освещенным и недостаточно изученным.

Цель исследования - представление исторической реконструкции влияния социокультурного «фронтира» на изменение казахского общества XVIII – начало XX вв. на основе визуальных и письменных источников.

Социокультурный фронтир - это пограничная пространство между двумя обществами, двумя культурами: традиционной казахской и имперской. Это изменение образа жизни, новые возможности для одних и потери для других. Важным компонентом утверждения имперской социокультурной политики становится создаваемое имперское социокультурное строительство на фронтире, понимаемое как набор мероприятий, действий военного характера, реформ, создания новых социальных институтов, призванных убедить и показать колонизируемым территориям преимущества имперского социокультурного доминирования.

Исследование проводилось по следующим направлениям: изучения первых шагов продвижения Российской империи в казахские степи; Привлечение казахов на военную службу, в целях сокращения противостояния между казахским обществом и имперской властью; Реформирование систем управления в казахской степи; Внедрение русского образования в казахскую степь, как основополагающего фактора выстраиваемой государственной политики Российской империей, направленной на приобщение к имперскому образу жизни казахов и безотлагательному вхождению казахского общества в Российскую империю; Процесс креолизации и конфликтные ситуации.

Исследование позволяет ответить на вопрос: как повлиял социокультурный фронтир XVIII – начало XX вв. на казахское общество? Что влияет на социокультурный фронтир?

Методология и материалы.

Методология исследования заключается в выдвижении гипотезы: центральным содержанием социокультурного фронтира выступила колонизация Казахстана.

Исследование основывается на междисциплинарном подходе и использовании визуальных и письменных источников, которые позволяют выполнить поставленную цель и выявить новые факты социальных и культурных изменений в комплексе.

Общенаучный метод историзма содействуют изучению динамики изменения социокультурных процессов. Метод объективности позволит избежать предвзятости и тенденциозности к исследуемой проблеме, в анализе и выводах автора. Метод системности разрешает рассмотреть все реформы, проводимые Российской империей в планомерности. Используются специальные методы. Компаративный метод дает возможность провести анализ и оценку визуальных и письменных источников. Метод описания визуальных источников осуществляет интерпретацию исторических фактов. Все методы применяются комплексно.

Материалами исследования служат визуальные и письменные источники, выявленные в 2024 г. в архивах, музеях и библиотеках Казахстана: Северо - Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Петропавловск; Костанайский областной историко-краеведческий музей; Костанайская универсальная научная библиотека им. Л.Н. Толстого; Государственный архив Костанайской области; Национальная библиотека Республики Казахстан, Национальная академическая библиотека Республики Казахстан.

Обсуждение.

В отечественной историографии проблемы социокультурного фронтира и его влияния на казахское общество (XVIII – начало XX вв.) не изучен. Однако отдельные вопросы рассматривались в рамках изучения истории Российской колонизации Центральной Азии в исследованиях зарубежных и отечественных ученых. Исследователь по Центральной Азии А.Д. Фрэнк рассматривает становление и развитие мусульманских религиозных учреждений России на степном фронтире в имперский период [1]. Специалист по истории России и теории «фронтир» А.Д. Рибер изучает многоаспектность концепта на основе сравнительно - исторического метода [2]. Я.В. Кэмпбелл исследует изменения фронтирного общества. Отмечая, что российские чиновники управляли в основном цепью укреплений на севере, понимая, что есть области, в которые они не могут вмешиваться, не обладая определенными знаниями. Отмечает, что во фронтирном обществе происходит процесс креолизации [3]. Английский исследователь А.Моррисон освещает колониальные завоевания в казахской степи, изменения происходящие в пограничном простран-ство [4]. В коллективной монографии европейских и российских ученых С.Горшениной, С.Абашина, Брюно Де Кордье и Т. Сабуровой представлены фотографии имперского управления, которые реконструируют проводимую колониальную политику Российской империей в Туркестане [5].

В российской науке с помощью инструмента «фронтир» изучают социокультурное пространство, потенциал социокультурного фронтира и его характеристики, региональную историю. Е.А. Гурова использует социологический фронтир, как инструмент для изучения имперской политики на Северном Кавказе во второй половине XIX века [6]. Историк из Красноярска Е.Л. Зберовская анализирует социокультурной фронтир российской колонизации Сибири в XVI - XVII вв. и определяет основные характеристики взаимодействия [7]. Оренбургский историк Е.В. Годовова рассматривает формирование казака - воина в условиях фронтирной повседневности Автор отмечает, что постоянные переселения казаков с целью освоения новых земель способство-вали распространению казачьих обычаев и традиций на новые территории [8]. Историк по нацио-нальным вопросам в Российский империи Аманжолова Д. анализируется становление казахской интеллигенции лидеров партии «Алаш» с использованием социокультурного фронтира [9].

Отечественные историки уделяют внимание изучению отдельных аспектов явления «фронтир»: образованию укрепительных линий, правовым отношениям, административному управлению Российской империи и др. Г.С. Султангалиева рассматривает посреднические отношения между казахской степью и чиновниками Российской империи [10]. Проблемы повседневности казахского населения в конце XVIII - начале XX вв. пограничного пространства разрабатывает Н.Х. Джуманиязова [11]. Историк Г.Б. Избасарова изучает институт попечителей в Казахской степи в XIX в. [12]. В совместном исследовании австрийского ученого П. Сартори и казахстанского ученого Шаблей П. с использованием в методологии концепта «фронтир», изучены возможности одновременного применения в условиях одного государства различных правовых систем имперского законодательства и традиционного права на примере казахских степей [13].

Достигнутые результаты зарубежных и отечественных исследователей позволяют отметить неизученность явления «социокультурный «фронтир» и его влияния на изменение казахского общества в XVIII - начале XX вв.

Результаты.

Социокультурный «фронтир» следовал вслед за продвижением военного «фронтира» с запада и северо – востока на юг Казахстана в Зачуйский край. Под действием «фронтира» трансфор-мировалось социально-культурное пространство казахов в интересах Российской империи. В Северо - Казахстанском областном историко-краеведческий музее в Ф. 2828 были обнаружены документы о первых шагах расширения и продвижения имперского влияния в

казахские степи, выявленные в Архиве внешней политики Российской империи) МИД РФ в Ф.122. Киргиз-кайсацкие дела:

- Патент императрицы Екатерины Второй об утверждении ханом Среднего жуза (Орды) султана Абылая от 24 мая 1778 г. «Поспешествующею милостию мы, Екатерина Вторая, императрица и самодержица всероссийская…Объявляя чрез сие всем нашим подданным. К нашему императорскому престолу всеподданнейше представил начальствующий в Средней киргиз-кайсацкой орде Аблай-солтан….Напротив того, мы, великая государыня, наше и.в. надеемся, что он и впредь должную к нам, великой государыне, верность сохранит и во всем по указам наших поступать будет, как подданному нашему благопристойно есть и надлежит, стараясь и подданной наш киргиз-кайсацкой Средней орды народ содержать в порядке и каждого правосудием довольствовать, сей же наш высочайшей указ мы великая государыня, наше и. в., государственною нашею печатью утвердить повелели. Дан в С. - Петербурге нашей столице 24 майя 1778 г. Подлинной патент запечатан среднею государственною печатью» [14].

- Следующим шагом имперской политики в целях привлечения влиятельного Аблай султана и ряда старшин на свою сторону являлось предписание канцлера М.И. Воронцова Сенату и Коллегии иностранных дел о направлении к Сибирскому и Оренбургскому губернаторам Указа «О заведении для Средней киргиз - кайсацкой орды Аблая (Абылая) салтана и некоторых старшин, чтоб их лучше привязать здешней стороны держать и приобучать к спокойнейшему житью строений не в дальности от здешних границ» от 21 марта 1762 г. [15].

- Во исполнение данного Указа выполняется план постройки и строится дом в «Киргиз - кайсацкой Средней орде» для Абылай султана. План выполнен в масштабе: 15 сажень в дюйме. На плане имеются обозначения: «1 Покои Аблай Салтана; 2 Канцелярия; 3 Баня; 4 Дом для приезжающих киргиз-кайсацких старшин».

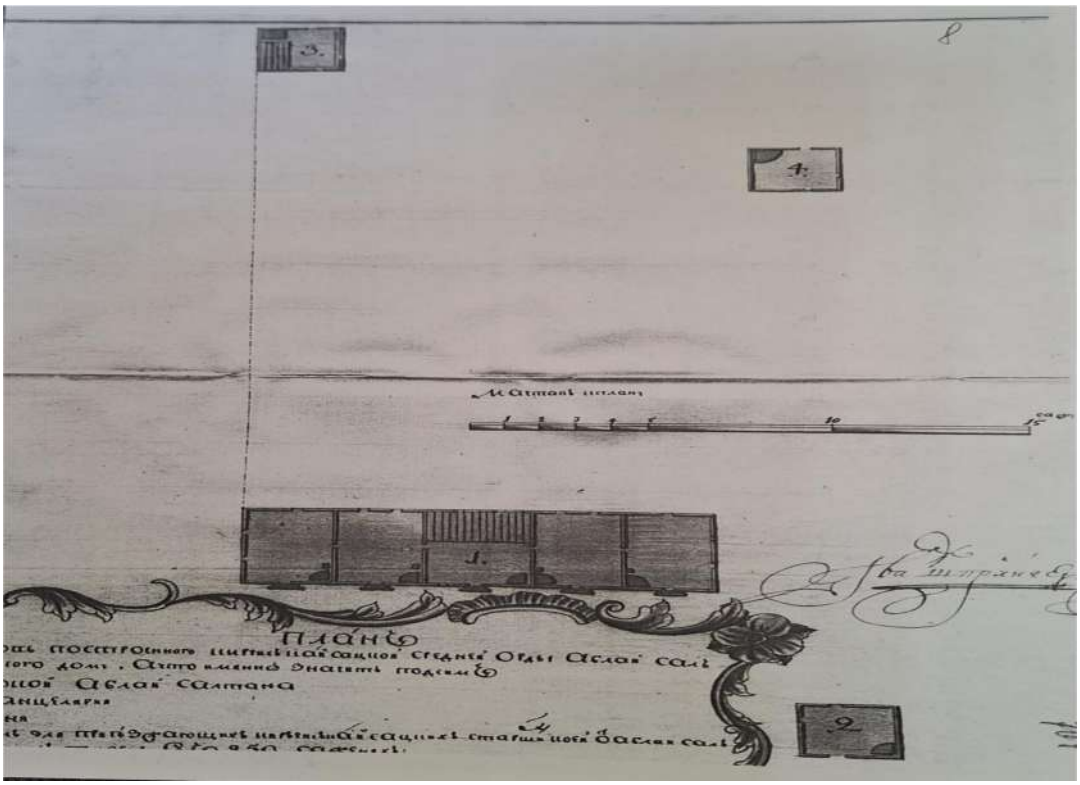

Рис. 1. План дома для Абылай султана, 1762. ч./б. [16].

В целях сокращения противостояния между казахским обществом и имперской властью отмечены немногочисленные факты привлечение казахов на военную службу, где они получали

солидное годовое жалованье и обеспечивались пенсией. В музее хранится «Аттестат» от 1872 г. на увольнение сотника Нугурбека Туртубековича Коченова (55 лет, казах) в отставку. В связи с реорганизацией управления областей в Западной Сибири. Коченов Н.Т. имел награды: серебряную и золотую за службу. В аттестате отмечено, что к военным действиям не привлекался. По выходу в отставку назначено ему жалованье 300 руб. в год и квартирные 200 руб. в год. Аттестат датирован, подписан вице -губернатором и заверен сургучной печатью.

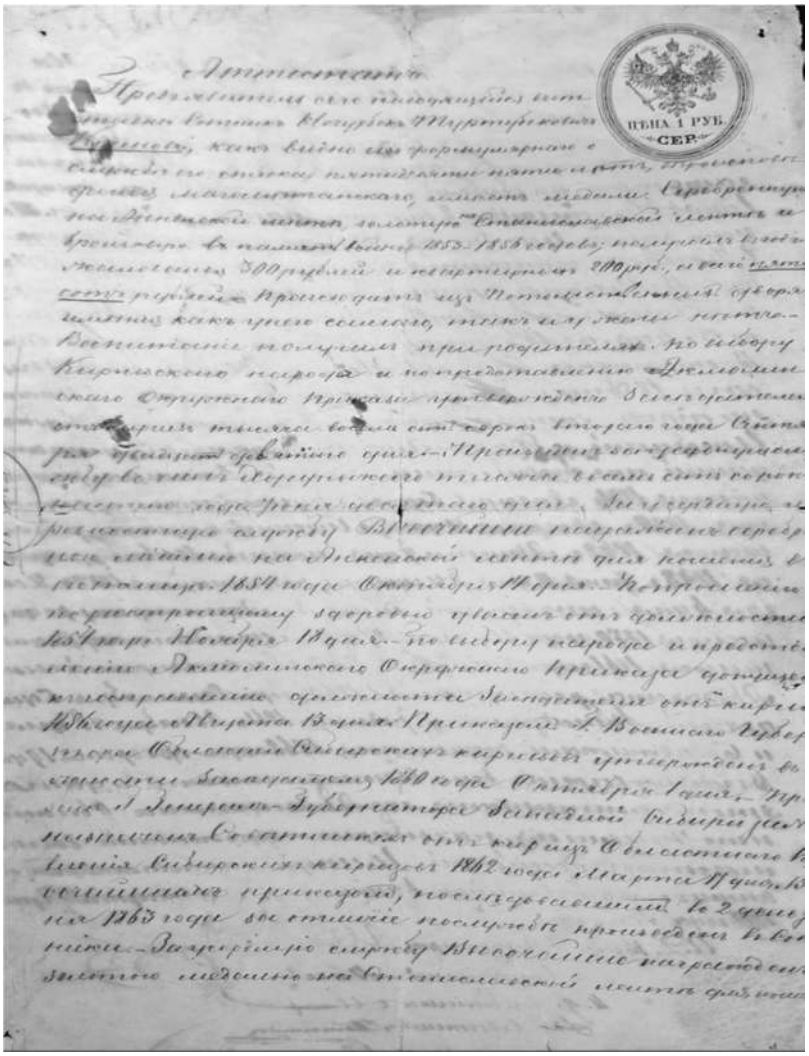

Рис. 2. Аттестат Н. Т. Коченова. – 1872 г. [17].

Важной характеристикой социокультурного фронтира являлось поэтапное реформирование систем управления в казахской степи. Российская империя увязывала с реформами 1822-1824 гг. возможности и рычаги усиления русского влияния в казахской степи с дальнейшим утверждением новых социальных ценностей в казахском обществе по образцу и подобию существующих в Российской империи. В этих целях в первой половине XIX в. была проведена первая администрати-вно-территориальная реформа «Устав о сибирских киргизах» - 1822 г. Согласно которой, территория казахов Западносибирского ведомства делилась на несколько округов, носящих название внешних округов. Власть в казахской степи стала определяться генерал – губернатором Западной Сибири. Казахи одного округа не могли переходить в другой, без особого разрешения местного начальства. Территория делилась на округа, волости и аулы. Во главе округа находился приказ. В приказе, под председательством старшего султана, избираемого из среды своей одними султанами, находящихся в округе волостей,

присутствовали: два русских заседателя, утверждае-мых генерал-губернатором, и столько же заседателей из почетных казахов, называемых биями, по выбору, и утверждаемых пограничным начальником. Приказы имели свою канцелярию и переводчиков. Волостные управители выбирались самими казахами из находящихся в волости султанов или почетных биев. Старшины же для управления аулами выбирались от самих казахов. Старший султан избирался на три года, и пока пребывал на должности имел чин майора Российской службы. Тот из них, который прослужит три срока, имел право просить диплом на достоинство дворянина Российской империи. Волостные управители избирались на три года и имели звание чиновника 12 класса. Старшины и бии, если не имели действительных чинов, считались наравне с сельскими головами [18, с.11-14]. В 1822 г. оренбургским генерал-губернатором П.К. Эссеном был разработан проект «Устава об оренбургских киргизах». Проект был утвержден к исполнению 20.03.1824 г. Для продвижения «фронтира» Российской империи в глубь земель казахов Оренбургского ведомства необходимо было выполнить внутреннее устройство. В связи с этим, к 1825 г. казахскую степь Оренбургского ведомства разделили на Западную, Среднюю и Восточную часть. Административные части Оренбургского ведомства, оказались неравномерными по площади и количеству населения. Территория области Оренбургских казахов размежевалась с учетом разделения родов и влияния султанов-правителей. Центрами созданных административных единиц стали форпост Затонный для Западной, станица Изобильная для Средней, станица Усть-Уйская для Восточной [19, с. 75-80].

Стремясь закрепить за собой казахские степи Российское правительство, продолжает административно-территориальное устройство казахов Оренбургского ведомства и образует не только линейные дистанции, расположенные вдоль укрепительной линии, но и под влиянием продвижения «фронтира» - степные. Дистанции степные уступали линейным в численности хозяйств, но превосходили их по обширности кочевых участков. В конце 40-х годов XIX века в области Оренбургских казахов - в Западной части степи имелось - 8 дистанций, в Средней - 20 и в Восточной - 28. В начале 50-х годов XIX века предложено ставки правителей перенести в глубь степи [20, с. 685].

Разница в управлении и сбора налога в области Сибирских и Оренбургских казахов и прошедшая крестьянская реформа в России 1861 г. заставляла правительство Российской империи начать новое реформирование административного управления в казахской степи. Введенные «Временные положения» от 21.10.1868 г. оставались в силе до 1891 г. Данная реформа помогла установить контроль над степью и переустроить управление казахской степи по имперскому образцу. Земля казахов стала собственностью Российской империи. Казахское общество вынуждено было адаптироваться к новым условиям. Территория делилась на генерал - губернаторства, области, волости и аулы. Казахская элита осталась у власти только на низшей ступени на уровне волостей и аулов. Ханы лишились своей власти. Проведенные административно-территориальные реформы укрепили имперскую власть в степи и продвигали социокультурный фронтир в глубь территории в Зачуйский край. По «Положению об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями» от 25 марта 1891 г. усиливались права уездных начальников. По статье 39: «Уездные начальники имеют право подвергать инородцев за ослушание законным распоряжениям властей и за проступки, означенные в примечании к сей статье, аресту не свыше семи дней или денежному взысканию не свыше пятнадцати рублей». В третьей части положения, имелись пункты, направленные на уничтожение кочевого образа жизни казахов: «Ст. 59 Перечисление кибитковладельцев из одного аульного общества в другое разрешается: в пределах одного уезда - местным Уездным начальником, а из одного уезда в другой-по соглашению подлежащих Уездных начальников. На такой переход должен последовать согласие аульных обществ, выраженное в увольнительном и приемном приговорах. Подати и повинности за перечисляемых остаются на ответственности увольняющего общества до новой податной переписи. От всех сих перечисленных уездный начальник доводит до сведения областного правления; Ст. 61.

«Переходя на летовки или зимовки за пределы своих уездов, а также при прохождении чужих уездов и областей, кочевники подчиняются в полицейском отношении местным властям, по принадлежности, а казенные и земские сборы и повинности они отбывают в своих уездах. Должностные лица при перекочевках остаются при своих обязанностях. При откочевании из пределов уезда волостные управители или аульный старший получают от Уездного начальника свидетельство, в ком означается число откочевавших кибиток. Перейдя на летовки или зимовки за пределы своего уезда или области, а аульные или областные должностные лица обязаны являться к местному начальству и предъявлять свидетельство, выданное при их откачивании». В положение имелись пункты, направленные на создание новой казахской элиты, стоящей на низшей ступени имперской власти в степи: «Ст. 64. В должности волостного управителя и аульного старшины может быть выбран каждый кибитковладелец волости или аульнаго общества, по принадлежности, не подвергавшийся по суду взысканиям. превышающим семидневный арест или денежное взыскание в тридцать рублей, не находящийся под следствием и судом и имеющийся от роду не менее двадцати пяти лет»; Ст. 65. «Избрание волостного управителя производится на волостных съездах выборных, которые избираются аульными съездами, по одному на каждые 50 кибитковладельцев. Военный губернатор имеет право утвердить или не утвердить выборы» [21].

Волостной управитель являлся чиновником Российской империи и его жалованье назначалось от 350 рублей до 430 рублей в год в зависимости от величины волости.

Рис. 3. Выборы должностных лиц. Начало XX в. [22].

В проводимых в спешном порядке реформах в казахской степи имелись значительные недоработки и непродуманность. Многие статьи реформы вызывали споры и критику, а именно: статья о выборах на должности волостного управителя и казахского судьи, об оседлости казахов, о разграничении интересов земледельцев от скотоводов-кочевников, о нарезке переселенческих участков и т.п. Особенно критике подвергалась разработанная система выборов волостных управителей и судей. Офицеры, корреспонденты газет и ученые приводили доводы, что данная реформа ограничивает избирательное право казахского народа:

- Офицер, управленец Российской империи, прослуживший в Центральной Азии более 20 лет Г.А. Арандаренко считал, что разработанный избирательный процесс волостных управителей и биев неудачный и непонятен для казахов. Так как выборы, проходили с

помощью избирательной урны в виде перегороженного надвое короба, накрываемого черным сукном, куда упускались черные и белые шары. Избирательный процесс проходил по подобию выборов в Государствен-ную думу. Для казахского народа сложно было понять, почему право на баллотировку таким утомительным способом могут только 4-6 человек его волости в то время, когда претендентов на эту должность имеется полтораста человек? Естественно, отсюда нередкое изумление народа, получившего сюрпризом для самих избирателей такого волостного или бия, которого они никогда не желали видеть на этой должности и открытым голосованием ни за что не избрали бы. Поэтому автор считал, что следует признать баллотировочные, посредством шаров, выборы неправильны-ми уже потому, что они ограничивают избирательное право народа назначением пред баллотиров-кой претендентов на должности [23, с.1-33].

- Корреспондент газеты «Русский Туркестан» в 1905 г., отмечал преимущества и достоинства выборов прошлого и критиковал выборы волостных управителей и народных судей, проводимые по разработанным реформам, их несправедливость и подкупность. Он писал, что в 1867 г. при введении административного устройства в крае должности волостных управителей у кочевого казахского населения занимали правители, входящие в его род кочевников. Выборы такого лица являлись простой формальностью и протекали тихо и мирно, никого, не волнуя и не задевая за живое. Точно также и по отношению назначения народного бия. Звание, бия было почетное и на должность эту избирался обыкновенно знающий все народные обычаи (адат) высокой честности. Суд был справедливым, который решал всякие дела казахов, безапелляционно. Корреспондент отмечал, что представители нового поколения при общениях с русской властью, незаметно для себя, стали усваивать новые порядки и взгляды на многое и постепенно теряли чистоту нравов свободных степей. Последствием чего в народе пошатнулось доверие к этим родовым представителям, да и самые веками установившиеся родовые устои, под влиянием нового веяния, стали изменяться. Теперь кандидатами выступает уже не правители, а лица, которые ощупав предварительно свой карман убеждаются, что содержимое хватит на покупку голосов выборных от народа пятидесятников, вообще податливых, но дешево себя не продающих, особенно если претендентов на и должность волостного управителя, выступает не два и не три, а более. Само собой тогда и цена голосов иная. Наконец наступает день выборов. Каждая партия кандидатов держится вдали друг от друга за несколько верст в назначенное место явится не прежде, чем проверит, начинает ли собираться другая парти. Обыкновенно первыми являются сторонники настоящего волостного, который по своей службе должен быть первым на месте. По закону должен присутствовать на выборах уездный начальник или лицо, заменяющее его. Корреспондент отмечал, что имелись случаи, когда пятидесятников стороны доставляли под конвоем, окруженных толпою вооруженных палками, а в другом месте привозили в закрытых арбах. Отмечал нововведение при выборах волостных управителей, посредством баллотированных ящиков с шарами, как это проводится в думских собраниях. Писал, что на первый раз такой порядок, казался будто бы и затруднительным для уяснения его, но затем оказалось, что они казахи прекрасно поняли, что и как нужно проделывать и никто из пятидесятников ни разу не ошибся, кладя шар за своего кандидата. После подсчета шаров объявлялся выигравший - волостной управитель. Далее проходили выборы народных судей. Здесь наблюдалась такая же процедура, причем большинство на выборах оказывалось сторонниками кандидата на должность, волостного управителя, который в казахском народном быту много значил для них. После выборов вся толпа пятидесятников и посторонняя публика отправлялась, по приглашению избранных на угощение [24].

- А.И. Добросмыслов одобрял прежние традиционное формы казахского народного суда, как наиболее приспособленными к местным условиям и продиктованные особенностями кочевой жизни: «Своеобразные формы киргизскаго народнаго суда, кажущиеся на первый взгляд крайне нелепыми и нисколько не обезпечивающими интересов правосудия, при ближайшем анализе, оказываются наиболее приспособленными к местным условиям, так как замена их более

совершенными, но за то и более сложными формами, повела бы к фактическому уничтожению суда» [25, с.481].

Важной характеристикой социокультурного «фронтира» являлся система русского образования в казахской степи, которая выступала проводником выстраиваемой государственной политики Российской империи, направленной на приобщение к имперскому образу жизни казахов и безотлагательному вхождению казахского общества в Российскую империю. Процесс мировоззренческого перевоспитания казахских детей начинался с русско-казахских школ. Где изучался русский язык и прививались ценности и имперское мировоззрение. Империя была заинтересована в открытии большого количества школ, где воспитывались казахские дети, которые знали казахские традиции, свой язык и русский, а впоследствии становились посредниками между Российской империей и казахской степью, носителями русского языка и мировоззрения.

Развивалось специализированное образование: сельскохозяйственные школы, фельдшерские, педагогические. Начало развиваться женское образование. Получило развитие и мусульманское образование, в целях продвижения имперской политики в среду мусульман. Совокупность всех мероприятий по развитию просветительской деятельности в казахской степи дала результаты в конце XIX – начале XX вв., когда появилась казахская интеллигенция. Тем не менее, ожидания имперской власти не были реализованы, у казахской интеллигенции сформировался свой взгляд на происходящие события, которые оформились в протестные настроения против власти и колониальной политики Российской империи.

В периодической печати того времени корреспондентами писалось о желании казахов получить специальное образование - медицинское, педагогическое:

- Отмечалось особое *с*тремление казахов поступить в фельдшерские школы. Постепенно увеличивается потребность образования среди казахов, и она стала принимать в последнее время специальный оттенок. Так на имя военного губернатора поступают прошения казахов об определении их детей, окончивших курс в местных двухклассных школах в фельдшерские школы на казенный счет. Это стремление в фельдшерские школы объясняется учреждением в степи фельдшерских участков, в которых положение фельдшера материально обставлено довольно хорошо, писалось в Тургайской иллюстрированной газете от 14 января 1896 г. [26].

- Образован педагогический класс в Кустанае. Министерство финансов уважило ходатайство Тургайского областного начальства об открытии в г. Кустанае педагогического класса для подготовки учителей в казахские школы и вошло с представлением в Государственный Совет об ассигновании на областных земских сумм по 3000 руб. ежегодно, начиная с 1896 г. [27].

Рис. 4. Карта Тургайской области с показанием школ. - Россия, конец XIX. - 1 л. цв. Масштаб: 75 верст в английском дюйме [28].

На карте отмечены реки, озера, границы уездов, названия волостей и населенные пункты. Условными цветными знаками дается обозначение школ, рядом указываются даты их образования: «двухклассная русско-киргизская сельское училище, двухклассное городское училище, женское одноклассное училище, женская русско-киргизская прогимназия, одно классные училища, вечерние классы для взрослых аульные школы, русские школы с курсом аульных школ, церковно-приходские школы». Уездный город Тургай, находился на правом берегу р. Тургая и был основан в 1845 году, как Оренбургское укрепление. По данным обзора Тургайской области в 1911 г. жителей в г. Тургае насчитывалось -1396 человек. В городе находились: «городское училище, Яковлевское ремесленное училище, 2 - х классное русско-киргизское училище» [29, с.10-11].

В начале XX в. стали появляется критические заметки по поводу плохого образования, получаемого в русско-казахских школах. Русско-казахские школы критиковались современниками за убожество программы начальной школы. Корреспондент газеты «Туркестанский голос» в 1916 г. писал, что местная администрация стремится в деле школьного просвещения отгородить казаха от русского населения. Необходимо учитывать, что казахи сейчас выросли культурно и им уже тесны рамки русско-казахских школ. Нельзя отнять от казахов понимание плохого образования, получаемого в начальной русско-казахской школе. Казахская интеллигенция вполне осознала, какие требования налагают на их детей условия современной жизни и неудовлетворенные настоящей русско - казахской школой, стали искать другие пути в образовании своего детей. Следствием этого появляются новометодные мактабы, казахи стали стучаться в двери высших начальных школ, гимназий. Но вследствие их невысокого уровня и за неприятием русских школ, казахи вынуждены отправить своих детей в Россию в татарские школы.

Казахская интеллигенция изыскивает способы заменить русскую школу, чем - либо своим. Казахи, не найдя поддержки в своих культурных стремлений, невольно потянутся за образованием к татарам, турками, что уже сейчас наблюдается в новометодные мактабы. Таким образом, в результате может получиться, что казахское общество выйдет из сферы имперского влияния и тогда уже не помогут наши русско-казахские школы [30].

На социокультурном фронтире наблюдался процесс креолизации - поглощение ценностей другой культуры. К примеру, большая часть казаков, которые проживали выше Бухтарминской крепости, имели работников из казахов, которые, по бедности, набрав зимой муки в долг, выплачивали летними работами. Около всякой станицы всегда можно было видеть несколько юрт, которые, несмотря на переносное свое жилище, вели жизнь самую оседлую, оставаясь на места 10, а иногда и более лет. Казахов называли «джетаками». Некоторые казахские женщины служили работницами у казаков и нянчили их детей. От этого часто случалось слышать между детьми более казахский язык, чем русский [18, с. 24-25].

Казаки и переселенцы приобретали на социокультурном фронтире практической лингвистический опыт, наблюдался процесс языкового заимствования. Краевед и историк - украиновед Д.И. Эварницкий, современник исследуемого периода, обращает внимание русских ученых на влияние Востока на древнюю Русь и необходимости направить молодых ученых, посвятивших себя изучению русской истории и лингвистики, прежде всего в Центральную Азию и только потом в Западню Европу. Сколько слов услышит здесь русский человек, привыкший с детства считать их чисто русскими, но в действительности оказывающими занесенными на Русь из Центральной Азии. Вот для примера первые попавшие слова: алмаз, амбар, атлас, арба, аркан, базар, байдак (бобыль), балык, башка (баш-голова), беркут (буркут -порода орла), бирюза, бронза (бриндж), богатырь (батырь), буран, бурдюк, бурьян, (бургань-полынь), гармань (хырмань-каменная катка), гитара (дутарь), джура или чура (джура-друг), домбры (добра), изумруд (зумурррадь), изюм (узюмь), казна (хазна), казань, камзол (камзурь -калоши, капкань (кабкань - ловушка), каунь (дыня), камыш, караван, карий (кара-черный), караул, кизяк (тизяк), кисет, (киса - мешечек), кишло (кишлак), лелека (ляйлек -аист), пилав (палау), очаг (учак), пулы (пул-деньги), ракия (арак -водка) сапеть (савать-корзина), серьга (исега) сурьма, сундук, тамга, торба (торба-сумка), тесьма (тэсма), тирлик (потник) туман (тютень -дым), тюфяк (тюшак), хомут (хамут), цифра (сифра), чугун (чуянь), шатер (чадырь), яралаш (аралаш-путаница), штаны (иштань), ярь (овраг) [31, 132-134].

В свою очередь язык казахов пополняется массой русских слов и названий, как например: самовар, дуга, хозяин [32, с.44-45].

По причине некачественно проведенных межевых работ, земельного дефицита, связанного с отводом под переселенческие поселки, которые возникали массово и повсеместно, проходили прямые столкновения и драки между казахами и переселенцами. Например, на почве неправильно выполненных межевых работ землемерами, проведенных в разное время у поселка Александровского и Жуковского Кустанайского уезда, произошла между казахами и русскими поселенцами серьезная драка. Это видно из дела Кустанайского уездного управления от 26 июня 1887 г. Разбирая ее причины, уездный начальник приказал, Аракарагайскому волостному управителю явиться в поселки Александровский и Жуковский, проверить условия на сдачу земли и пропахать в натуре границы владений, как этих поселков, так и отдельных арендаторов, живущих вне поселка. Однако убеждения и хлопоты волостного управителя, продолжавшие 8 дней, ни к чему не привели: крестьяне требовали отвода земли полосою в 15 -20 верст длиной, из общих для всей волости летовок, а аульный сход, ссылаясь на закон отрицал законность выдвинутых условий [33, с.4].

Стали также все чаще возникать поземельные споры между казахами, нередко совершенно не основательные, но благодаря пренебрежительному отношению имперского начальства к ним и необдуманным распоряжениям. Споры разгорались ещё с большей силой и продолжали существовать на протяжении длительного периода времени. Последствия этих споров были

ужасны, они разоряли казахский народ, он терпел громадные убытки, платя, суммы на ведения дела, давал большие проценты ростовщикам, а также создавались враждебные отношения, которые отражается на повседневной жизни, выборах, народных судах, и единодушии общества, а также служили причиной драк, насилий, не доходящих до начальства, убийств, поджогов, приводящих друг друга на скамью подсудимых. К примеру, из-за участка Кара-гуй-суйган, который находился против 1-й почтовой станции от Казалинска в Ташкент и располагался на левом берегу Сыр-Дарьи. В конце 60-х годов XIX в. возникли споры между казахом из рода Чумекей во главе с влиятельным бием Джарылгапа Манасовым и правнуками Курмана во главе с бием Байнена Бекмурзына. После долгих хлопот, стоивших ни одну тысячу рублей Курмановым по распоряжению командующего правой Сырдарьинской линии генерал - майором Веревкиным в 1864 г. Кара - гуй-суйган был утвержден за мужским поколением Курмана в числе 70 юртовладельцев, но прошли годы и вновь разгорелся тот же конфликт из за этого участка [34].

Сдерживающим моментом переселения в Туркестанский край являлось ст. 270 Туркестанского положения. Согласно, которой земли, занятые кочевым населением, были отданы ему в бессрочное пользование. При этом не было оговорено право Российской империи пользоваться свободными излишками земель для переселения и других Государственных надобностей, как это было установлено в Степном Положении. Вследствие этого с 1886 г., когда было издано Туркестанское положение и до 19 декабря 1910 г. когда оно было дополнено примечанием к статье 270, что позволило начать массовый переселенческий процесс в Туркестанский край. Уже в 1911 г. был произведена нарезка переселенческих участков. Только за один год в Чимкентском и Аулиеатинском уездах приготовлено 88 мелких переселенческих участков» [35, с.71].

Протестная база чаще локализовалась в степи, которая была наименее подвержена влиянию фронтира. Наиболее массовый протест против проводимой имперской политики произошел в результате восстания 1916 г. Толчком послужил приказ правительственного сената Российской империи от 6 июля 1916. № 182. Отдел 1. Ст. 1526 «О привлечении мужского «инородческого» (казахского) населения в возрасте от 19 до 43 лет включительно для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии, а равно для военных иных, необходимых для государственной обороны работ…., - привлечь в течении настоящей войны нижепоименованное мужское инородческое население Империи. В возрасте от 19 до 43 лет включительно» [36].

Реакцией на данный приказ являлись массовые протесты казахов по всей степи, в том числе и в Петропавловском уезде. Это видно из телеграммы Степному генерал - губернатору: «Разгромили Петропавловскую волостную канцелярию, арестовали управителя, отобрали, знак, печать и деньги. Положение в крае признаю серьезным. Обширность областей огромные разстояния недостаток конных частей сильно затрудняет борьбу возникшим среди киргиз волнением. Возможны меры подавления безпорядков и охраны русскаго населения приняты. Мною отдан приказ всем атаманов отделов посылать из станиц помощь гражданским властям льготных казаков. Управляющей областью губернатор выехал в Акмолинск. Подпись Ген. (неразборчиво). 18.07.1916 г.».

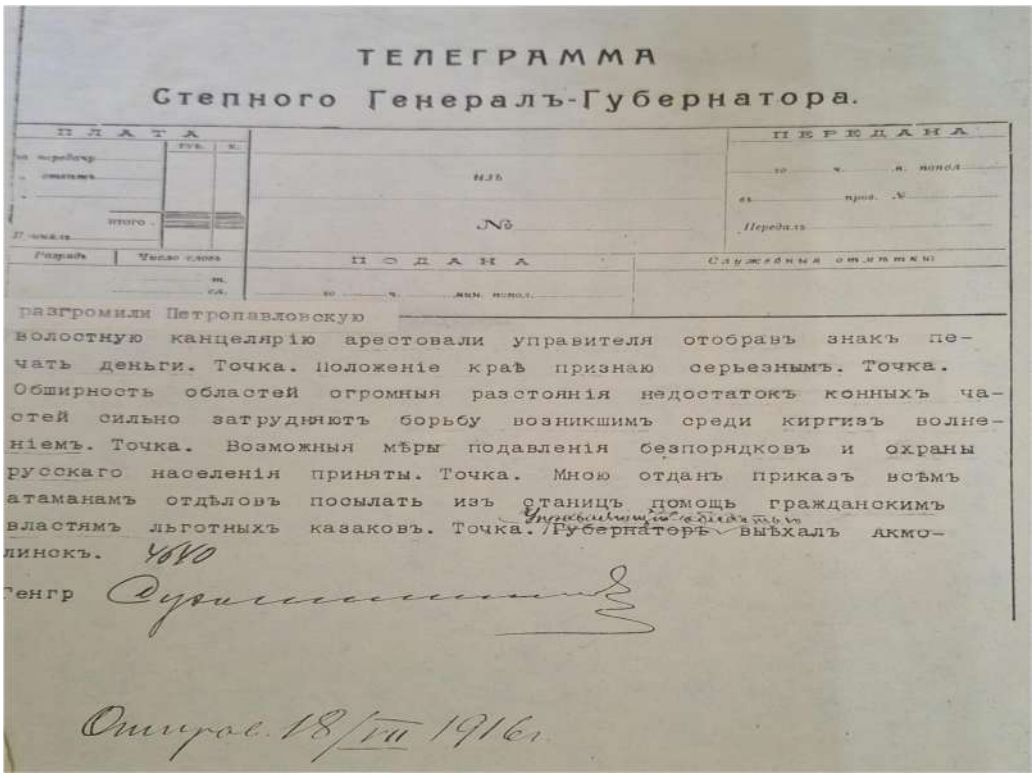

ТЕЛЕГРАММА

Степного Генералъ-Губернатора.

ПЛАТА

ПЕРЕДАНА

ПОДАНА

Служебныя отмѣтки

разгромили Петропавловскую волостную канцелярію арестовали управителя отобравъ знакъ печать деньги. Точка. Положеніе краѣ признаю серьезнымъ. Точка. Обширность областей огромныя разстоянія недостатокъ конныхъ частей сильно затрудняютъ борьбу возникшимъ среди киргизъ волненіемъ. Точка. Возможныя мѣры подавленія безпорядковъ и охраны русскаго населенія приняты. Точка. Мною отданъ приказъ всѣмъ атаманамъ отдѣловъ посылать изъ станицъ помощь гражданскимъ властямъ льготныхъ казаковъ. Точка. Губернаторъ выѣхалъ Акмолинскъ. 4640

Генгр

Оригин. 18/VII 1916г.

Рис. 5. Телеграмма Степному генерал - губернатору. 18 июля 1916 [37].

Заключение.

Изменения в казахском обществе в XVIII – начало XX вв. связаны с колониальными завоеваниями, интеграцией в Российскую империю и утверждением социальных и культурных имперских ценностей в среде казахов.

Под социокультурном «фронтиром» подразумеется территория, где слаба государственная власть и имеет место смешение различных этнических культур, социальных институтов. Основной характерной чертой социокультурного «фронтира» в исследуемый период являлось насаждение имперского образца жизни. Происходит утверждение новых социальных институтов власти в казахской степи, проникновение культуры и права в казахское общество по подобию таких, какие существовали в Российской империи. Пространство «фронтира» размытая зона, многовариантна и неустойчива. Социокультурный «фронтир» зависел от проводимых реформ, географии, плотности населения, строительства новых поселений и близости железных дорог. В пространстве фронтира, происходило взаимодействие многообразных социокультурных смыслов, наблюдался процесс взаимообмена, взаимовлияния жизненных установок, языка, традиций с одной стороны казаков и переселенцев, носителей имперских ценностей и с другой казахского населения. Происходил процесс креолизации - поглощение ценностей другой культуры. Казахское общество под влиянием пространственного многогранного явления социокультурный «фронтир» вынуждено адаптировать-ся к новым условиям и новым порядкам Российской империи. Возникают протесты против принимаемых приказов и реформ правительства. Длительное существование социокультурного «фронтира» в течении XVIII – начало XX вв. произошло по причине, что отсутствовал взвешенный и долговременный политический курс проводимых имперских реформ. Представленную историческую визуальную реконструкцию изменения казахского общества XVIII – начало XX вв. можно будет использовать, как наглядное пособие при изучении периода нового времени Казахстана и решения ряда междисциплинарных задач и научных вопросов.

Список использованной литературы:

1. Frank A. J. Muslim religious institutions in Imperial Russia: the islamic Worlf of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. – Leiden: Brill, 2001. - 341 p.

2. Rieber A. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // Ab Imperio. - 2003. - № 1. - PP. 23–46.

3. Campbell I. W. Knowledge and the Ends of Empire; Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. - Ithaca: Cornell Univ. Press London, 2017. - 273 p.

4. Morrison A. Russian conquest of Central Asia. A study in Imperial Expansion 1814 - 1914. - Gambridge: University press, 2021 - 641 p.

5. Gorshenina S., Abashin S., Cordier B. и др. Photographing Central Asia from the Periphery of the Russian Empire to Global Presence. - Berlin: De Gruyter, 2022. - 431 p.

6. Гурова Е. А. Об особенностях некоторых социальноэкономических инструментов имперской политики на Северном Кавказе во второй половине XIX века // Гуманитарные и юридические исследования. Научно-теоретический журнал. – 2021. – №. 1. – С. 36-42.

7. Зберовская Е.Л Социокультурные аспекты освоения Сибири в контексте теории фронтир // Вестник Крас ГАУт. История. - 2013. - №12. - С. 280-285.

8 Годовова Е. В. Формирование казака-воина в условиях фронтирной повседневности // Электронный научно-образовательный журнал «История». – 2018. – № 10. – С.15-15. – https: //history.jes.su/s207987840002327-8-1.

9 Аманжолова, Д. Сибирский фронтир и становление казахской интеллигенции // Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве. - 2023. - № 2 – С. 11-17.

10 Султангалиева Г.С. Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX) // Acta Slavica Iaponica. - 2009. - №. 27. - С. 77–101.

11 Джуманиязова Н.Х. Повседневная жизнь казахского населения в конце XVIII- начале XX вв. (на материалах Оренбургской губернии) / Сборник материалов международной научно-практической конференции «Республика Казахстан и Евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан. Ч.2. - Астана, 2016. - С. 89-92.

12 Избасарова Г. Б. Институт попечителей в Казахской степи XIX в.: правовое положение и должностные инструкции // Былые годы. - 2017. - № 4. - С. 1366 –1375.

13 Сартори П., Шаблей П. Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в Казахской степи. - Москва: Новое литературное обозрение, 2019. - 280 с.

14 Северо - Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Петропавловск (СКОМ). Ф. 2828. Д.1. Выкопировка из Архива внешней политики Российской империи МИД РФ (АВПРИ). Ф. 122. Киргиз-кайсацкие дела. Оп. 3. Д.1. Л.90.

15 СКОМ. Ф. 2828. Д.2 Выкопировка из АВПРИ. Ф.122. Киргиз-кайсацкие дела. Оп. 1. Д. 2. Л.1-1 об.

16 СКОМ. Ф. 2828. Д.3. Выкопировка из АВПРИ. Ф.122. Киргиз-кайсацкие дела. Оп. 2/6. 1. Д. 7164. Л. Л. 766 об. - 767.

17 СКОМ. Ф. 44. Д.1.

18 Влангали А.Г. Геогностическая поездка в восточную часть киргизской степи в 1849 и 1851 годах. Горный журнал. - СПб.: Типография Глазунова, 1853. – 64 с.

19 Ксенжик Г.Н. Историческая география Степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. - Алматы, 2015. - 331 с.

20 Семёнов Тян-Шанский П.П. Географическо-статистический словарь российской империи. Том II. – СПб.: Издательство: Тип. В. Безобразова и Комп., 1865. - 898 с.

21 Положение об управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. – СПб.: Изд. Кодификационного отдела при государственном совете, 1892. – 16 с.

22 Костанайский областной историко-краеведческий музей (КОИКМ). НФ. Ф. 23007 отд. XX.

23 Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане. 1874-1889. - СПб. Типография М.М. Стасюлевича,1889. – 666 с.

24 Русский Туркестан. - Ташкент. - 12 марта 1905. - №55.

25. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. Том 1. – Тверь: Типо-Литография Н.М. Родионова, 1902. - 524 с.

26 Тургайская иллюстрированная газета. -Оренбург, 14 января 1896. - №3,

27 Тургайская иллюстрированная газета. - Оренбург, 23 июня 1896. - №26.

28 КОИКМ. НФ. Ф23007. отд. XX.

29 Обзор Тургайской области за 1911 год. - Оренбург: Типография Тип. Б. Бреслина, 1912. - 40 с.

30 Туркестанский голос. – Андижан. - 12 ноября 1916 г.- № 103.

31 Эварницкий Д.И. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологических и исторических отношениях. - Ташкент: Типо - литография наследников С. И. Лахтина, 1893. – 199 с.

32 Щербина Ф.С. Киргизская народность в местах крестьянских переселений. - СПб., 1905. – 48 с.

33 Кауфман А. А. Переселенцы-арендаторы Тургайской области. Ч. 2: - СПб.: Тип. В.Безобразова и К°,1897. - 140 с.

34 Русский Туркестан. – Ташкент. - 19 января 1905.- № 14.

35Конопка С.Р. Туркестанский край. Сельско - хозяйственный торгово-промышленный адрес-справочник и календарь. - Ташкент: Электропечатня при канцелярия Туркестанского генерал. губернаторства, 1913. – 474 с.

36 СКОМ. Ф. 1519. Д. 1632.

37 СКОМ. Ф. 1519. Д. 1633.

References:

1. Frank A. J. Muslim religious institutions in Imperial Russia: the islamic Worlf of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. – Leiden: Brill, 2001. - 341 p.

2. Rieber A. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // Ab Imperio. - 2003. - № 1. - PP. 23–46.

3. Campbell I. W. Knowledge and the Ends of Empire; Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. - Ithaca: Cornell Univ. Press London, 2017. - 273 p.

4. Morrison A. Russian conquest of Central Asia. A study in Imperial Expansion 1814 - 1914. - Gambridge: University press, 2021 - 641 p.

5. Gorshenina S., Abashin S., Cordier B. и др. Photographing Central Asia from the Periphery of the Russian Empire to Global Presence. - Berlin: De Gruyter, 2022. - 431 p.

6. Gurova E. A. Ob osobennostjah nekotoryh social'nojekonomicheskih instrumentov imperskoj politiki na Severnom Kavkaze vo vtoroj polovine XIX veka // Gumanitarnye i juridicheskie issledovanija. Nauchno-teoreticheskij zhurnal. – 2021. – №. 1. – p. 36-42.

7. Zberovskaja E.L Sociokul'turnye aspekty osvoenija Sibiri v kontekste teorii frontir // Vestnik Kras GAUt. Istorija. - 2013. - №12. - p. 280-285.

8 Godovova E. V. Formirovanie kazaka-voina v uslovijah frontirnoj povsednevnosti // Jelektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «Istorija». – 2018. – № 10. – p. 15-15. –https: //history.jes.su/s207987840002327-8-1.

9 Amanzholova, D. Sibirskij frontir i stanovlenie kazahskoj intelligencii // Social'naja integracija i razvitie jetnokul'tur v evrazijskom prostranstve. - 2023. - № 2/ – p. 11-17.

10 Sultangalieva G.S. Kazahskoe chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: formirovanie i napravlenie dejatel'nosti (HIX) // Acta Slavica Iaponica. - 2009. - №. 27. - p. 77–101.

11 Dzhumanijazova N.H. Povsednevnaja zhizn' kazahskogo naselenija v konce XVIII- nachale XX vv. (na materialah Orenburgskoj gubernii) / Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Respublika Kazahstan i Evrazijskoe prostranstvo: sovremennost' i perspektivy razvitija», posvjashhennoj 25-letiju Nezavisimosti Respubliki Kazahstan. Ch.2. - Astana, 2016. - p. 89-92.

12 Izbasarova G. B. Institut popechitelej v Kazahskoj stepi XIX v.: pravovoe polozhenie i dolzhnostnye instrukcii // Bylye gody. - 2017. - № 4. - p. 1366 –1375.

13 Sartori P., Shablej P. Jeksperimenty imperii: adat, shariat i proizvodstvo znanij v Kazahskoj stepi. - Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2019. - 280 p.

14 Severo - Kazahstanskij oblastnoj istoriko-kraevedcheskij muzej, g. Petropavlovsk (SKOM). F.2828. D.1. Vykopirovka iz Arhiva vneshnej politiki Rossijskoj imperii MID RF (AVPRI). F. 122. Kirgiz-kajsackie dela. Op. 3. D.1. L.90.

15 SKOM. F. 2828. D.2 Vykopirovka iz AVPRI. F.122. Kirgiz-kajsackie dela. Op. 1. D. 2. L.1-1 ob.

16 SKOM. F. 2828. D.3. Vykopirovka iz AVPRI. F.122. Kirgiz-kajsackie dela. Op. 2/6. 1. D. 7164. L. L. 766 ob. - 767.

17 SKOM. F. 44. D.1.

18 Vlangali A.G. Geognosticheskaja poezdka v vostochnuju chast' kirgizskoj stepi v 1849 i 1851 godah. Gornyj zhurnal. - SPb.: Tipografija Glazunova, 1853. – 64 p.

19 Ksenzhik G.N. Istoricheskaja geografija Stepnyh oblastej Kazahstana v XIX – nachale XX vv. - Almaty, 2015. - 331 p.

20 Semjonov Tjan-Shanskij P.P. Geograficheskо-statisticheskij slovar' rossijskoj imperii. Tom II. – SPb.: Izdatel'stvo: Tip. V. Bezobrazova i Komp., 1865. - 898 p.

21 Polozhenie ob upravlenii oblastej Akmolinskoj, Semipalatinskoj, Semirechenskoj, Ural'skoj i Turgajskoj. – SPb.: Izd. Kodifikacionnogo otdela pri gosudarstvennom sovete, 1892. – 16 p.

22 Kostanajskij oblastnoj istoriko-kraevedcheskij muzej (KOIKM). NF. F. 23007 otd. XX.

23 Arandarenko G.A. Dosugi v Turkestane. 1874-1889. - SPb. Tipografija M.M. Stasjulevicha,1889. – 666 p.

24 Russkij Turkestan. - Tashkent. - 12 marta 1905. - № 55.

25. Dobrosmyslov A.I. Turgajskaja oblast'. Istoricheskij ocherk. Tom 1. – Tver': Tipo-Litografija N.M. Rodionova, 1902. - 524 p.

26 Turgajskaja illjustrirovannaja gazeta. -Orenburg, 14 janvarja 1896. - № 3,

27 Turgajskaja illjustrirovannaja gazeta. - Orenburg, 23 ijunja 1896. - № 26.

28 KOIKM. NF. F23007. otd. XX.

29 Obzor Turgajskoj oblasti za 1911 god. - Orenburg: Tipografija Tip. B. Breslina, 1912. - 40 p.

30 Turkestanskij golos. – Andizhan. - 12 nojabrja 1916g.- № 103.

31 Jevarnickij D.I. Putevoditel' po Srednej Azii ot Baku do Tashkenta v arheologicheskih i istoricheskih otnoshenijah. - Tashkent: Tipo-litografija naslednikov S. I. Lahtina, 1893. – 199 p..

32 Shherbina F.S. Kirgizskaja narodnost' v mestah krest'janskih pereselenij. - SPb., 1905. – 48 p.

33 Kaufman A. A. Pereselency-arendatory Turgajskoj oblasti. Ch. 2: - SPb.: Tip. V. Bezobrazova i K°,1897. - 140 p.

34 Russkij Turkestan. – Tashkent. - 19 janvarja 1905.- № 14.

35Konopka S.R. Turkestanskij kraj. Sel'sko-hozjajstvennyj torgovo-promyshlennyj adres-spravochnik i kalendar'. - Tashkent: Jelektropechatnja pri kanceljarija Turkestanskogo general. gubernatorstva, 1913. – 474 p.

36 SKOM. F. 1519. D. 1632.

37 SKOM. F. 1519. D. 1633.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ /УДК/ UDC 94(574).05 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.003

Н.А. Абдурахманов *[1], *А.С. Мұрат* [2], *К.У. Қарабаева* [3]

[1]*Аймақтық инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы,*
E-mail:nurmuhameda@mail.ru
[2] *Аймақтық инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы,*
E-mail:karabaevakulzaria@gmail.ru
[3]*Аймақтық инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы*
E-mail:murat_arman1@mail.ru

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗЫҒҰРТ АУДАНЫНЫҢ САЯСИ ҚУҒЫН СҮРГІН ТАРИХЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ

Аңдатпа

Бұл мақалада 1928-1938 жылдардағы бай-кулактарды тәркілеу науқанындағы Оңтүстік өңірінің Қазығұрт ауданынан қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтардың талайлы тағдыры архив құжаттары негізінде біршама зерттеп-зерделенеді. Сонымен қатар мұрағат материалдарына сүйеніліп таразыланады. Сондай-ақ аталған аудандағы тәркіленген байлар тізімі арқылы архив материалдарын тиімді пайдаланып, алынған тақырыпты барынша ашып көрсетілген.

Сонымен қатар 1937-1938 жылдары Қазығұрт ауданындағы репрессияланған бірқатар дін өкілдерінің қасіретті тағдырын да таразылап, оларға қарсы қозғалған жасанды қылмыстық істің жай-жапсарын танып білуге талпыныс жасалынған.

Одан бөлек, 1937-1938 жылдарда саяси репрессияға ұшыраған, Қазығұрт ауданынан шыққан белгілі тұлғаларына қатысты сот және тергеу ісі құжаттарын қуғын-сүргін саясатын зерттеуде маңызды дерек көзі ретінде кәдеге асыруға талпыныс жасалынған. Мәселен, М. Нарботаев секілді қарапайым тұрғындардың да жазықсыз жазаға ұшырап, үстінен қозғалған тергеу хаттамалары мен үкімдеріне толыққанды талдау жасалынады. Былайша айтқанда, сол зобалаң заманда жазықсыз сотты болған азаматтардың тергеу ісі тереңірек талданып, саяси репрессияның мақсат-межесі айқындалып көрсетіледі. Осы мақсатта Кеңестік Қазақстандағы саяси репрессия кезінде жазықсыз қуғындалған аталмыш азаматқа қатысты қылмыстық іс Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінің құжаттары, тергеу материалдары негізінде мейлінше елеп-екшеледі.

Кілт сөздер: Жаңа Қазақстан, мұрағат мұрасы, кәмпеске науқаны, саяси репрессия, бай-кулактар, ақтау үдерісі, Қазығұрт ауданы, Оңтүстік өңірі, 1928-1938 жылдар.

Абдурахманов Н.А. *[1], *Мурат А.С.* [2], *Карабаева К.У.* [3]
[1]*Региональный инновационный университет, г.Шымкент, Республика Казахстан*
E-mail:nurmuhameda@mail.ru
[2]*Региональный инновационный университет, г.Шымкент, Республика Казахстан*
E-mail:karabaevakulzaria@gmail.ru
[3]*Региональный инновационный университет, г.Шымкент, Республика Казахстан*
E-mail:murat_arman1@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕПРЕССИИ КАЗЫГУРТСКОГО РАЙОНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация

В статье на основе архивных документов анализируются и исследуются различные судьбы граждан, сосланных из Казыгуртского района Южного региона в ходе кампании по конфискации имущество кулаков в 1928-1938 годах. К тому же дается объективная оценка

политическому и социальному положению населения района на основе различных ведомственных архивных материалов. Также работая по спискам конфискованных и репрессированных граждан в указанном районе, эффективно используя архивные материалы, максимально предприняты действия для раскрытия данной проблемы.

Кроме этого была проанализирована и дана оценка трагической судьбе ряда репрессированных представителей религии в 1937-1938 годах в Казыгуртском районе и предпринята попытка выяснить подробности сфабрикованного против них уголовного дела.

Наряду с этим предпринята попытка использовать в качестве важного источника данные документов судебных и следственных дел при изучении репрессивной политики, касающихся известных лиц Казыгуртского района, подвергшихся политическим репрессиям в 1937-1938 годах. Например, в отношении невиновных граждан, подобных Нарботаева М. рассмотрен полный анализ протоколов следствия и приговоров суда. Иными словами, были детально проанализированы следственные дела невиновных граждан, осужденных в те суровые времена, и выяснены цели политических репрессий. С этой целью уголовное дело в отношении указанного гражданина, невинно преследуемого в период политических репрессий в Советском Казахстане, было тщательно расследовано на основе документов и материалов следствия специального государственного архива Шымкентского управления полиции.

Ключевые слова: Новый Казахстан, архивное наследие, кампания по конфискации имущества, политические репрессии, зажиточные кулаки, реабилитация репрессированных, Казыгуртский район, Южный регион, 1928-1938 годы.

Abdurakhmanov N.A. *[1], *Murat A.S.* [2], *Karabaeva K.U.* [3]
[1]*Regional Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan*
E-mail:nurmuhameda@mail.ru
[2]*Regional Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan*
E-mail:karabaevakulzaria@gmail.ru
[3]*Regional Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan*
E-mail:murat_arman1@mail.ru

STUDY OF THE HISTORY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSION OF THE KAZYGURT DISTRICT IN THE SOVIET PERIOD

Abstract

The article, based on archival documents, analyzes and examines the various fates of citizens exiled from the Kazygurt district of the Southern region during the campaign to confiscate the property of the kulaks in 1928-1938. In addition, an objective assessment is given of the political and social situation of the region's population on the basis of various departmental archival material. Also, working on the lists of confiscated and repressed citizens in the specified area, effectively using archival materials, maximum actions have been taken to solve this problem.

In addition, the tragic fate of a number of repressed representatives of religion in 1937-1938 in the Kazygurt region was analyzed and assessed and an attempt was made to find out the details of the criminal case fabricated against them.

Along with this, an attempt was made to use data from court documents and investigative cases as an important source when studying repressive policies concerning famous persons of the Kazygurt region who were subjected to political repression in 1937-1938. For example, in relation to innocent citizens like M. Narbotaev, a full analysis of the investigation reports and court verdicts was considered. In other words, the investigative cases of innocent citizens convicted in those harsh times were analyzed in detail, and the goals of political repression were clarified. To this end, the criminal case against this citizen, innocently persecuted during the period of political repression in Soviet Kazakhstan, was thoroughly investigated on the basis of documents and investigative materials from the special state archive of the Shymkent Police Department.

Key words: New Kazakhstan, archival heritage, property confiscation campaign, political repressions, wealthy fists, rehabilitation of the repressed Kazygurt district, Southern region, 1928-1938 yy.

Кіріспе.

Кеңес үкіметінің тоталитарлық саясатының құрбаны болған көптеген қазақ азаматтары сияқты, Қазығұрт ауданының тұрғындары да осы қудалаудың құрбаны болды. Кеңес үкіметі тарапынан жүргізілген саяси репрессиялар Қазақстанның көптеген аудандарында терең із қалдырды, соның ішінде Қазығұрт ауданы да бар.

1928-1938 жылдардағы саяси репрессияда Қазығұрт ауданы тұрғындары да аз зардап шеккен жоқ. Саяси репрессияға қарсы бас көтергендерді аямай басып-жаншып, тұтқынға алып, сот үкіміңсіз атып, аяусыз жазалап отырғандығын архив құжаттары анық көрсетеді.

Әрі бұл қара халықты қорқытып, елді үркітіп, әдейі қоғамда үрей туғызу үшін де жоғарыдан жасалған болатын. Бұл сүргіндер зиялылардың көздерін жоюға әкеліп соқты.

Жалпы Оңтүстік өңірінде сотты болғандар арасында атқару комитеттерінің 20 төрағасы мен онға жуық қызметкерлері, ауылдық кеңес төрағалары мен жауапты хатшыларының 9-ы, колхоз басшыларының 11-і, қалалық, аудандық ұйымдар мен мекемелердің 70 басшысы мен жауапты қызметкерлерінің 27-сі, МТС-тардың директорлары мен саяси бөлім жөніндегі орынбасарлары жауапты қызметкерлерінің 38 мен 12-сі, өндіріс орындары, құрылыс мекемелелерінің басшылары мен бас мамандарының 32-ден 22-і оқу ағарту ісі қызметкерлерінің 36-дан 8-і Ащысай кен өңірінде істеп жүрген 42 адамның 19-ы нақақтан жазықсыз жазаланып, кешегі коммунистен бірден қоғам жауына айналып, ұлтшылдықұйымның белсендімүшесі ретінде ату жазасына үкім етіліп кете барды. Яғни Шымкент қалалық атқару комитетінің төрағасы Сейтбек Кенбаев, Ащысай комбинатының директоры Сергей Устинов, Шаян МТС-ының директоры Баймен Омарходжаев, Сайрам аудандық партия комитеті председателінің орынбасары Ергеш Мұсаев, Шымкент аудандық Ерназар атындағы колхоз председателі Махкамбай Мурзаев, Қызылқұм ауданының «Ұзын Арал» колхозының председателі Молтай Аралов, Шымкент қорғасын заводының инженері Шахман Тұртаев, «Көксарай» МТС-ы директорының орынбасары Нысанбай Садықбеков т.б. көптеген тұлғалар қайғы заманның құрбаны болды. Жалпы 1928-1938 жылдарда бай-кулак ретінде атылған, жер аударылған, молда-ишан ретінде көзі жойылған, «жапон тыңшысы» ретінде ату жазасы бұйырылған, әлі де ақталмаған Қаратастықтар көп-ақ.

Кеңестік биліктің жаппай қуғын-сүргінге ұшырату саясатының салдарынан репрессияланғандарға қатысты архив қорларында қалып қойған құпия құжаттар мен құнды материалдар жетерлік. Сол себепті де Түркістан облысының аудандарындағы аталған тақырыптарға қатысты архивтік құжаттарды ғылыми айналымға ұсыну маңызды.

Біздіңше, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылы 24 қараша күні «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» жарлыққа қол қойғалы бері бұл тарапта біразшаруаның басын қайырған мемлекеттік комиссияның кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін құрбандарының барлық санаттарына қатысты тарихи әділеттілікті толық қалпына келтіру,ақтау жұмысы жалғаса түссе дейміз.

Мақсаты. Зерттеу жұмысының басты мақсаты – Оңтүстік өңірінің Қазығұрт ауданындағы 1928-1938 жылдардағы саяси репрессия салдарларын, тұлғалар тағдырын архив құжаттары негізінде зерттеп-зерделеу. Себебі 1928-1938 жылдардағы сот ісі құжаттары мен тергеу ісі материалдары, репрессия құрбандарына қатысты құпия құжаттар большевиктік биліктің репрессиялық саясатын зерттеуде маңызды дереккөз ретінде бағаланып отыр. Сондықтан да зерттеу жұмысының негізгі мақсат-міндеттері мыналар:

- Оңтүстік өңірінің Қазығұрт ауданындағы кәмпеске науқанына ұшыраған ауқаттылардың талайлы тағдырын айқындау;

- Осы бағытта Қазығұрт ауданында сүргін көрген кейбіршандарға қатысты құпия қорлар құжаттарының маңыздылығын талдау, т.б.;

- «Халық жауы» санатына еніп, жазықсыз қуғын көрген Қазығұрттық тұлғаларды ақтауға ұсыну.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Бұл мақалада Сырдария округінің Қазығұрт ауданындағы саси репрессияға қатысты архив материалдарына сүйеніп, бірнеше әдіс-тәсілдерді пайдаландық. Яғни зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды. Сол саяси репрессияға байланысты құпия қорлардағы құжаттар мен материалдардың көбінде жасанды тергеу ісі жүргізілді деуге толық негіз бар. Сондықтан сол жылдардағы сот және тергеу ісінің құжаттары толық ғылыми айналымға түсуі тиіс.

Талқылау. Кеңестік Қазақстандағы кәмпеске науқаны – зейін қоя зерттеп-зерделеуді, терең талдап таразылауды қажет ететін тың тақырып. 1928 жылы 27 тамызда «Бай шаруашылықтарын тәркілеу және оларды жер аудару шаралары туралы» декрет жарияланған соң 1930 жылға дейін созылған тәркілеуде Қазығұрт ауданының бай-бағландары, жұрт құрметіне бөленген ел ағалары жазықсыз құдаланды.

Мәселен, 1928 жылы 15 сентябрде Қазығұрт аудандық ірі байлар мал-мүлкін конфескация ету комиссиясының мәжілісі болып, оған Құлжанұлы, Қырғызбайұлы, Исабекұлы, Қайнарбайқызы, Дүйсен Түртімбай, т.б. қатысып, ірі байлардың мал-мүлкін алушының қалай бара жатқандығы, Ташкентке сатылуға кетіп жатқан малдар туралы мәселе сөз болады. Жиылыс ағасы Құлжанұлы-ның хабарына қарағанда, ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу жұмысында мына кемшіліктер анықталыпты:

«Қақпақ ауылындағы комиссиялар байлардың малдарын алып, мал бағып жүрген қойшыларға есеп беріп, малға қарауылдың жөні осы деп шешкен. Тастаққа иіріп қойған. Байкөбекұлы мен Ахметұлдарына жүктелген әкімшілік ауылдардың саны көп болғандықтан олар бәріне бірдей барып үлгере алмаған.

Төбекұдық ауылдарының малдары кәмпескеленетін байлардың сандары көптігінен бұл ауылда жұмыстың қандай жүріп жатқаны мәлім емес. Қызылтал ауылына тағайындалған уәкілге осы уақытқа дейін материалдар жеткеріліп берілмеген» [1]. Бұл кемшіліктерді тезден жою үшін мынадай қаулы қабылданады. «Байкөбек ұлына сөзбен нұсқау беруге һәм Қызылжүзім ауылдарының жұмысын атқарып қайтуға Қырғызбайұлы дайындалсын. Тақантайұлына сөзбен нұсқау беруге Түртімбайұлы барып қайтсын. Төбекұдық ауылындағы жұмыстарға жолбасшы етіп қайтуға жолдас Құлжанұлы дайындалсын. 1-Қарабау һәм Қоғабау ауылындағы жұмыстарды атқаруға жолдас Өтепұлы барсын. Қызылтал ауыландағы Дәленұлына материалдарды тапсыруға 1 адам жіберілсін. Аудандық атком баратын адамдарды тапсын». Яғни Қырғызбайұлының мағлұматына сүйенген жергілікті атқамінерлер мал айдаған адамдардың Ташкентке қарай ағылып жатқанын, ал сол мал айдаушылардың көбісі Шымкент үйезінің азаматтары екенін қаперге салып, бұл туралы округтік комиссияға жазып, кәмпескелеуден қашырып сатуға айдаған малдарды ұстауға шара көрілуін сұраған.

Дәл сол 1928 жылы Жаңабазарда базарға келген азаматтардың жалпы жиылысы болып, митингіге жиналған 1000 кісінің алдында төраға Қырғызбайұлы тағы да ірі байлардың малын кәмпескелеу туралы, азық таярлау туралы, сайлау науқаны туралы сөз айтқан, баяндама оқыған. Баяндама нәтижесінде бұл жұмысты іс жүзінде орындату жағына жәрдем беруге кедей-кембағал-дар сөз беріп, әсіресе, халыққа тізесін батырған датқалар мен ескі болыстардың жер аударылуы артықша назарға алынатын болып тарасады.

Сол жылы осы іспетті митинг қыркүйек айында Тұрбат қыстағында базарға жиналған азамат-тардың арасында да болып, жиылыс ағасы Құлжанұлының баяндамасында. Қазығұрт ауданын-дағы ірі байлар кедей табын аяққа басып күннен-күнге асқынып бара жатқаны атап көрсетіліп, Қазақстан үкіметінің ірі байлардың малын кәмпескелу туралы шығарған заңы уақтылы көтерілген мәселе деп табылып, азықты кооперативке сатып, арзан бағалы мата алу дикандарға пайдалы екендігін кең түрде түсіндірілген соң саудагермен күресуді әрбір азамат өз міндеті санап, «тап жауларымен» күрес жандана түсіпті [2]. Яғни, бұл кеңес көздеген мақсатына

жетіп, үкіметтің қисынсыз салықтарын жинаудың жай-жапсары да сөз болған. Былайша айтқанда, шаруа салығы, астық салығы, қамсыздандыру салығы және басқа түрлі накладной қағаз қолға тиісімен төлеп құтыла беру барлық халыққа хабарландырылып, көп адам бірігіп төлесе істің оңай болатындығы елге түсіндіріліпті.

Осы іспетті ірі байлардың малын кәмпескелеуші Қазығұрт ауданының комиссиясының жиылысы да болып, жұмыс жоспары бекітіліп, 1929 жылдың 1 қазанынан бастап малды бөлуге кірісу жоспарланады. Қызыл белсенділердің ел ішіндегі жансыздарынан алынған хабарға қарағанда ірі байлар малдарының кәмпескелу ретінде алынатынын біліп құда-жегжаттарына тыққыш-тап, жоқ қылуға шара көріп жатыр делінеді. Екінші, бай мен ақсүйектер қосылып, «малыңды болшевик үкіметі зорлық қылып алады» деп орта диқан-шаруалар арасына үгіт жүргізіп жатқан-дығы белгілі болыпты-мыш. Сондықтан, малын таратып алғаннан кейін өздері қашып кетуі мүмкіндігі де ескеріліп, Суықбұлақтан Ералқан Дәуренбекұлы, Әлмекұлы Сүлеймен; Жылыбұлақтан Аманқұлұлы, Рахымбай, Қоғақарабастаудан Оразқұлұлы, Жігерген, Жалпақ ауылдарынан Ақназарұлы, Зиябекұлы һәм Майлыбайұлы; Қақпақ ауылынан Наушабайұлы Медеубай, Төбекұдықтан Шоңай Бәйтерекұлы һәм Ақанбай Түйебекұлдары аудандық кіндікке шақырылып алынған. Онан кейінгі тағдырлары беймәлім.

Осылайша ауданда ірі байлардың малын есепке алып, ауылдағы батырақтардың, кедейлердің тізімін алуға және бар артельдердің тұрмысын тексеруге Жылыбұлақ, Үшбұлақ, Суықбұлақ, Қызылжүзім, Жарты, Алты, Ащықарабау, Қоғақарабау, Қарабастау һәм Кемербастау ауылдарына Байкөбекұлы мен Ахмет ұлдары; Қақпақ, Кәпірзада һәм 3-ауылдарға Шақантайұлы; Жалпақ, Жігерген, Қосмола һәм Жылқышы ауылдарына Пірімбетұлы; Ұя һәм Қаржан ауылдарына Алданазарұлы; Жоғары ауылына Жұмабайұлы, Төбекұдыққа Бұлтұлы, Паркөз, Азатбашы һәм Кергетас ауылдарына Төлеке баласы, Қызылтал ауылына Дәленұлы, Шарбұлақ, Молдалы ауылдарына Құлжанов пен Қырғызбайұлы, Шарапханаға Қалдыбайұлы уәкіл болып бекітіліп, Ескендір мен Тұрбатта орыс пен өзбек тұратын болғаны себепті кәмпескелеу жұмысы жүргізілмепті.

Түйіндей айтқанда, 1928 жылы күзде Тұрбат қыстағында Қазығұрт аудандық партия комитетінің конференциясы болып, онда бірауыздан мына қаулыны қабылдайды: «Байлардың малдарын кәмпескелеп, өздерін басқа жаққа жер аудару, ауылда тап жігінің күшеюіне жол ашатын кедей табының, хандардың, датқалардың патша кезінде ұзақ уақыт болыс, би болып қара халықты патша үкіметінің табанына салып езгені үшін шен, шекпен алған атқамінерлердің уыстан мүлде құтылып кең түрде өріс алып өркендейтінін бекітеді.

Бұл жұмысты жоғарғы үкіметтің берген нұсқауының шегінен шықпай күнге асыруды, бұлжытпай орындауды партия көпшілігі міндетіне алады. Алынған малдарды әкімшілік ауылдың ішіндегі бұрын ұйымдасқан артельдерге беруді, яки, жаңадан артельдер ұйымдастырып, солардың шаруашылығын гүлдендіруге қорға беруді орынды деп табады.

Ал азық даярлау жұмыс туралы жасалған жоспардың дұрыс орындалуына жәрдемдес болуды барлық партия мүшелері өздеріне міндет деп санайды. Конференция бұл жұмысы туралы аудан-дық партия комитетіне тапсырады.

«Азық даярлау жұмысы туралы ауылдарда кең түрде үндеу жұмысы жүргізілсін. Бұл жұмысқа сайлау науқанын өткеруге ауылдарға шыққан аудандық уәкілдер пайдалансын.

Қазығұрт ауданының барлық азығын Ташкент базары жұтып жатыр. Себебі, Ташкентте нарық өте жоғары. Сол себепті, жоғары тұрған партия комитеттері арқылы бұл мәселені халыққа жағдайлы түрде шешсін.

Азық даярлау мекемелерінен белгіленген жоспар бойынша есепті баяндамалар алып, оларға дұрыс бағдар көрсетіп, қызметінен пайдаланып, қылмыс істегендері аяусыз ретте жауапқа тартылып сотқа берілсін» [3] деген қаулы да қатар орындалып, ел арасында беделі зор байқуатты-лардың бәрі де саяси сүргіннің құрбанына айналады. Солардың қатарында Қазығұрттық мына ауқаттылар да ілініп, баршасы жазықсыз жазаланады, сотты болып, жер аударылады, қоғамнан шеттетіліп, тағдырлары тәлкек болады:

1-кесте

Қаратас болысы		
Саяси сүргіннің құрбандары	Мекен-жайы	Руы
Сүлеймен Әлімбеков	Суықбұлақ	Сіргелі
Жақыпбек Құрбанов	Суықбұлақ	Сіргелі
Ералхан Дәуренбеков	Суықбұлақ	Сіргелі
Мұсырбай Әлиев	Суықбұлақ	Сіргелі
Бердібек Ташпанбетов	Жылыбұлақ	Дулат
Аманқұл Нұрманов	Жылыбұлақ	Дулат
Көшербай	Жылыбұлақ	Дулат
Айтбай Мұшхалов	Жылыбұлақ	Дулат
Бұрта Мұшхалов	Жылыбұлақ	Дулат
Кәрімов Ағабек	Алтын	Сіргелі
Аралбай Сәрсеков	Алтын	Сіргелі
Беркімбай	Шарапхана	Рамадан
Сарықұлтаев	Шарапхана	Рамадан
Нарман	Шарапхана	Рамадан
Сатылған	Қызыл	Дулат
Ілесбек	Жылқышы	Сіргелі
Асан Жұлысбеков	Қаржан	Дулат
Шонай Бәйтереков	Төбекұдық	Сіргелі
Райымберді	Төбекұдық	Сіргелі
Зиябек Ақназаров	Жігерген	Сіргелі
Қыпшақбай Ерібаев	Төбекұдық	Сіргелі
Ақанбай Ағабеков	Төбекұдық	Сіргелі
Сұлтан қалпе	Төбекұдық	Сіргелі
Балтабай Сандыбаев	Төбекұдық	Сіргелі
Пармаш Сапаров	Төбекұдық	Сіргелі
Айнақ Үсіпәлиев	Төбекұдық	Сіргелі
Бейбатыров	Жоғары	Дулат
Жамантай Ақабаев	Төбекұдық	Сіргелі
Беркімбай	Төбекұдық	Сіргелі
Әбдуәлі Сәйдуәлиев	Қосмола	Сіргелі
Шалқарбай Жолдықараев	Қарабастау	Сіргелі
Жақыпбек Қорғанов	Суықбұлақ	Сіргелі
Бөрі Байболов	Жігерген	Сіргелі
Ағабек Тұртаев	Жүзімдік	Дулат
Құрақ Дәрменов	Алтын	Сіргелі
Мамақұл Сыбанқұлов	Жігерген	Сіргелі
Сүлеймен Рамаданов	Шарапхана	Дулат

Богарная болысы

Касьянов Степан	Радзутак	
Касьянов Григорий	Радзутак	
Касьянов Лаврентий	Радзутак	
Касьянов Иван	Радзутак	
Касьянов Николай	Радзутак	
Колпаков Трофим	Радзутак	
Корнейко Михаил	Радзутак	
Корнейко Иосиф	Радзутак	
Корнаухов Александр	Радзутак	
Корнаухов Петр	Радзутак	

Корнаухов Николай	Радзутак	
Турищев Николай	Радзутак	
Коробкин Иван	Радзутак	
Уваров Наум	Радзутак	
Уваров Егор	Радзутак	
Мокленко Антон	Радзутак	
Мароховский Николай	Радзутак	
Столбовский Гаврил	Радзутак	
Яськов Иван	Радзутак	
Макленко Василий	Радзутак	
Нестеренко Андрей	Радзутак	
Фролов Митрофан	Радзутак	
Кощенко Сергей	Радзутак	
Мокленко Иван	Радзутак	
Киселев Николай	Радзутак	
Кулоянц Типжали	Тоболино	
Жаникянц Андрей	Тоболино	
Вольф Александр	Тоболино	
Шнайдер Яков	Тоболино	
Альберт Иван	Тоболино	
Фишер Яков	Тоболино	
Филадень Филипп	Тоболино	
Лохман Генрих	Тоболино	
Ляубах Адам	Тоболино	
Шмидт Карл	Тоболино	
Унгерфуг Александр	Тоболино	
Шмидт Генрих	Тоболино	
Клоус Карл	Тоболино	
Шмидт Капфрид	Тоболино	
Гейдт Давид	Тоболино	
Найбаур Кондрат	Тоболино	
Унгифуг Карл	Тоболино	
Гомер Филипп	Тоболино	
Вебер Иван	Тоболино	
Фишер Федор	Тоболино	
Госман Яков	Тоболино	
Райтер Егор	Тоболино	
Шмидт Герняк	Тоболино	
Бирих Егор	Тоболино	
Бертрам Давид	Тоболино	
Фольц Карл	Тоболино	
Фишер Михаил	Тоболино	
Фендель Филипп	Тоболино	
Мишер Вольф	Тоболино	
Бертрам Карл	Тоболино	
Гей Давид	Тоболино	
Рейтер Генрих	Тоболино	
Ибгард Андрей	Степное	
Абраянец Николай	Степное	
Рау Карл	Степное	
Визнер Давид	Степное	
Абраянец Гельджан	Степное	
Треппель Федор	Степное	

Энгельман Иоган	Степное	
Шпедт Яков	Степное	
Энегельман Штлиб	Степное	
Моренц Самуил	Степное	
Триппель Рудольф	Степное	
Пеплер Фридрих	Степное	
Горн Генрих	Степное	
Триппель Иоган	Степное	
Пооль Иоган	Степное	
Пеплер Андрей	Степное	
Бекцлер Яков	Степное	
Пеплер Яков	Степное	
Фринглер Адам	Степное	
Пенслер Вильгельм	Степное	
Виндермур Яков	Степное	
Крылов Петр	Ленинское	
Нехорошев Алексей	Ленинское	
Крылов Ефим	Ленинское	
Нехорошев Михаил	Ленинское	
Нехорошев василий	Ленинское	
Порошин Иван Тимофеевич	Ленинское	
Порошин Степан степанович	Ленинское	
Самодуров Иван Михеевич	Ленинское	
Порошин Алексей Васильевич	Ленинское	
Порошин Яков Тимофеевич	Ленинское	
Нехорошев Моисей Григорьевич	Ленинское	
Чернышев Михаил Тимофеевич	Ленинское	
Чернышев Иван Тимофеевич	Ленинское	
Крыдов Василий Тимофеевич	Ленинское	
Тарасов Василий	Ленинское	
Порошин Афанасий	Ленинское	
Порошин Моисей Николаевич	Ленинское	
Нехорошев Николай Петрович	Ленинское	
Пивоваров Тимофей	Ленинское	
Порошин Петр Степанович	Ленинское	
Порошин Павел	Ленинское	
Порошин Семен	Ленинское	
Чичев Тимофей Тимофеевич	Ленинское	
Карпов Егор	Ленинское	
Щедринов григорий	Ленинское	
Ваньков Евдоким	Ленинское	
Нехорошев степан	Ленинское	
Партнова Степанида	Ленинское	
Нехорошев степан петрович	Ленинское	
Пивоваров Иов	Ленинское	

Бұл тізімге мына төмендегі Қазығұрттық азаматтар да іліккенін кестеден көруге болады [4]. Түйіндей айтқанда, Түркістан облыстық мемлекеттік архиві қорындағы осынау құжаттарға үңіле отырып, кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргіннің салдарынан жазықсыз жапа шегіп, тәркілеу науқанында жер аударылып, жазаланып, азапталған Қазығұрттық азаматтар турасында біраз ақпар алып, тарихымыздың ақтаңдақ беттеріне біршама қанығуға болады.

Алайда, анығы сол, бұл аудандағы бай-кулак ретінде жазаланғандардың ішінде, жұртты исламға ұйытқан, елді иманға бастаған молда-ишандар да көп болатын. Олар да осы 1929-1930 жылдары құрықталып, бірізы сотталып, біразы жер аударылып, мешіттерінің көбі қиратылып, бірқаншасы басқа мақсатқа пайдаланылып, киелі орындардың есігіне қара құлып салынғанымен, 1937 жылға қарай саяси репрессияның келесі толқынында олардың дені іздеу-сұраусыз атылып кеткені анық. Мұны құпия қорлардағы құжаттар да толық айғақтайды.

Айталық, 1862 жылы Тұрбат ауылында туған Абдужалилов Ғаниходжа ишан, 1874 жылы дүниеге келген Қараходжаев Бұрхан ишан, 1875 жылы дүние есігін ашқан Тұрбаттың бай-ишаны Байзақов Өтемқұл үшеуі де 1929 жылы мал-мүлкі тәркіленгенімен большевиктік билік бәрібір оларды тыныш қоймаған. «Контрреволюциялық үгіт-насихатты белсенді жүргізді, Тұрбат ауылдық кеңесінің «Маданият» колхозында тұрақтап, контрреволюциялық топтың сойылын соқты, террористік жоспарларын жүзеге асыруға ұмтылу үстінде қолға түсті. Жақтастарын жасырын түрде мешітке жиып, мемлекетке қарсы агитация жүргізді» [5] деген жаламен қатаң үкім кесіледі.

Анығында сол тұста, молда-ишандар түгел құрықталған 1937-1938 жылдар да өтіп, саяси сүргін сәл саябырсыған 1939 жылдың өзінде де дінге қарсы күрес мейлінше күшейіп, алақандай ауылдарда да «ескіліктің сарқыншағын» жою тіпті белең алған болатын. Мысалы, «Құдайсыздар қоғамының» сол 1939 жылғы кезекті облыстық конференциясында Қаратас ауданы атынан сөз алған Әуелбеков атты атқамінер былай депті: «...Ауданымызда «Құдайсыздар одағының» жұмысы әлі де нашар, көңіл көншітерліктей емес. Оның бас себебін мен мынадан көремін. Дінге қарсы агитацияны аудандық басшы ұйымдардың елемей келгендігі бұл жұмыстың ілгері басуына кедергі келтіріп отыр. Ауаткомның үгіт насихат бөлімі бұл жұмысты бір рет те қолға алмастан, большевиктік қырағылығын көрсете алмай келеді.

Ауданда дінге қарсы үгіт жұмысының нашар жүргізілгендігінен әлі де жас қыздар қалың малға сатылады, қалың мал төленіп, мешітте болмаса да кейбір заманы өткен қарияларға барып мұсылманша неке қидыру тоқтайтын емес. Одан да сорақысы, партия-кеңес қызметкерлері де ескіліктің жолымен жүруден кетәрі емес. Мысал керек болса айтайын,Төбеқұдық советінде Киров атындағы колхоздың председателі Жәрембаев, «9-январь» колхозының мүшесі Әуезовтер қос әйел алып отыр.

«Қызылтаң» колхозының мүшелері – Ақберді Мырзабеков, Үсіпбай Рысбековтар жас балаларына «бесіккірді» құда түсіп, ескі салтқа салынып отыр.

Қызылқия советіндегі орталау мектептің директоры Сейтназаров Жайық деген азамат молдаға үй ішіндегі адамды әйелі мен қарындасын, тіпті басы ауырса өзін де оқыттырып келген. Ораза кезінде Сейтжаппаров өзінің оқушыларына ақшалай «ихраж», зекет берген. Ораза тұту, той жасау, ескі салт-санаға салыну ауданда қызметкерлер арасында да жоқ емес. Менің ұсынысым: дінге қарсы ымырасыз күресте нәтижеге қол жеткізу үшін аудандық үйымға 1 адам штат берілсін. Облыстан аудандарға лектор жіберіліп отырылсын. Жанды байланыс жасап, басшылығы күшейтілсін» [6].

Мұндай мысалдар 1925 жылдарға дейін жарық көрген «Ақ жол» газеті материалдарында да там-тұм болса да ұшырасады. Айталық, М. Назаров атты автор «Қалыңмал қайтсе құриды?» атты мақаласында:

«Ташкент үйезінде, Шарапхана болысы, Жылыбұлақ ауылында Қалымбет Жантөреұлы деген қарындасы Бекай дегенді 12 қара малға сол болыста, Кемербастау ауылында Оразбақ деген баласына алып беріп отыр. Кәне теңдік? Кәне әйел азаттығы? Ол жақтағы комсомол һәм партия ұйымдары ұйықтап жатыр ма? Неге назар салмайды?» [7], - деп дәстүрге берік жергілікті халықты, оларды демеп отырғандін өкілдерін сын садағына ілсе, Жүсіп Сайранбаев атты тағы бір жазғыш:

«...1918 жылғы ашаршылықтан Әулие ата үйезінен Оразгүл дейтін қатын байымен бірге Тәшкент үйезі Шарапхана болысы Кемербас ауылына келеді. Келген соң байы өліп, екі қатыны бар Қақан дегеннің тарысын қорып, күнін өткізді. Бір күні Қақан жақыны Ерназарды шақырып

алып: «Қатынды маған көндіріп бер!» - дейді. Ерназар «Қақанға тіпті тимесең, қиын болады» дейді. Қатын көнбейді. Ерназар көнбегенге қарамай, ауылындағы молласын шақырады. Ол көнбеген соң, Үштамғалы болысының Сармырза деген бір қазағын алып келіп, некесін қидырып, Қақанға қосты да қойды. Қатын көнбеймін деп екі рет қашса, да тауып әкеп, ұрып-соғып үйіне отырғызып отыр.

Бір ғана Оразгүл емес. Ел ішінде мұндай зорлықтар толып жатыр. Сондықтан бұл күнгі әйел теңдігі делінген әдемі сөз, армандар қағаз бетінде ғана қалды-ау деймін» [8], - деп әйел теңдігін қалқан етіп Қаратастық дін өкілдерін құбыжық етіп көрсетіп, елді діннен безуге үндейді. Құдайсыздар қоғамының сойылын соғуға шақырады.

Тарқата айтқанда, Кеңестік үкіметтің теппкісін көріп, тағдыр теперішін тартқан Қазығұрттық ишан-молдалардың да тар қапасқа қамалуы, қитұрқы саясаттың құрбанына айналуы толық зерделенуі тиіс. Дін жолын ұстанған сол азаматтарымызды ақтау – бүгінгі басты міндеттің бірі.

Сонымен қатар 1937 жылдың қанды қырғыны тұсындағы қасіретті тарихымыздың ащы шындығын айқын көрсететін архив құжаттарын ғылыми айналымға түсірудің де маңызы өте зор. Анығы сол, 1937 жылы Оңтүстік Қазақстан обылысының қарауында 26 аудан болатын болса, сонда аудандық партия комиттетері мен атқару комитеті басшыларының екіден бірі жауапқа тартылды.

Жауапқа тартылған коммунистерге тіпті жеке істер де жүргізілмеген жағдайлар белгілі. Олардың жұмысының ақты-қарасын ажыратуды ешкім ойына алмай, жауапқа тартылса, не НКВД-нің қарамағына ілінсе, «халық жауы», не «троцкист-ұлтшылдар ұйымының» мүшесі немесе «халық жаулары» пәленше-төленшелермен тығыз байланыста болған деп партиядан шығара берген. Жаппай жазалаған.

Мәселен, 1908 жылы Перов уезі Терең-Ұзақ болысында туған, 1928 жылдан БК(б)П мүшесі болған Есенғұлов Сейтхан тұтқындалғанға дейін Оңтүстік Казахстан облысының Қазығұрт аудандық қаржы бөлімінің меңгерушісі болып қызмет істеген. 1937 жылдың 19 тамызында Ішкі Істер Халық комиссариатының Қазығұрт аудандық бөлімінің органдарымен тұтқындалған соң 1937 жылғы 28 тамыздағы ҚК(б)П Қазығұрт аудандық комитеті бюро мәжілісінің хаттамасымен партия қатарынан халық жауы ретінде шығарылған.

1938 жылғы 14 ақпандағы КСРО Жоғарғы сотының Әскери алқасының үкімімен антисоветтік, ұлтшыл ұйымның мүшесі ретінде РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-7, 8, 11-баптары бойынша ату жазасына кесіледі. Ал Есіркепов Рахымға келсек, ол 1907 жылы Перов уезі Жаңа Қорған болысының №5 ауылында дүниеге келіпті. 1931 жылдан БКП(Б) мүшесі, партиядан шығарылғанға дейін Қазығұрт ауданының Тұрбат машина-трактор станциясының директоры болып қызмет атқарған.

1939 жылғы 19 наурыздағы ҚК(б)П Оңтүстік Қазақстан облыстық комитеті №72 бюро мәжілі-сінің хаттамасымен Р.Есіркепов ҚК(б)П Орталық комитеті II Пленумының шешімін орындауда саботаж жасағаны үшін партиядан шығарылды да, Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының 1939 жылғы 30 маусымдағы үкімімен Р.Есіркепов РКФСР Қылмыстық кодексінің 109-бабы бойынша 6 жылға бас бостандығынан айырылады.

Алайда Қазақ КСР Жоғарғы сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының аңықтамасымен үкімнің күші жойылады, Р.Есіркепов қамаудан босатылады. 1944 жылғы 7 қаңтардағы Оңтүстік Қазақстан облыстық Ішкі Істер Халық комиссариатының шешімімен Р.Есіркеповке қатысты іс қылмыс құрамының болмауына байланысты тоқтатылып, ақталады және партия қатарына қайта алынады» [9]. Бірақ мұндай ақтаулар жүзден біреу ғана десек шындыққа жанасады. Себебі, 1901 жылы Сырдария облысы Перов уезі Жөлек болысында туып, тұтқындалғанға дейін Қазығұрт аудандық халық судьясы болып жұмыс істеген, 1937 жылғы 5 қарашадағы КП(б)К Қазығұрт аудандық комитеті бюросы мәжілісін №32 хаттамасымен бөтен элементтермен байланысы үшін халық жауы ретінде партиядан шығарылған, 1937 жылғы 30 желтоқсандағы Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша Ішкі Істер Халық комиссариятының үштігінің қаулысымен Кеңес Одағына қарсы контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның мүшесі

ретінде РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабы бойынша ату жазасына кесілген Мекебаев Төлеген де, 1894 жылы Херсон губерниясы Алексеев болысы Мало-Александровка селосында туған, ұлты украин, 1919 жылдан БКП(б) мүшесі, тұтқындалғанға дейін Шымкент облысы, Қазығұрт ауданының астық меңгерушісі болып жұмыс істеген. Сидоренко Лука да саси сүргіннен аман қалған жоқ. Бір қызығы, оны партиядан шығару туралы құжаттар мұрағатта табылған жоқ.

1937 жылы 3 қыркүйекте Оңтүстік Қазақстан облысының прокуратурасы Л.Ф.Сидоренконы тұтқындап, 1937 жылғы 28 қазандағы Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының арнайы алқасы үкімімен РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-7-бабы бойынша зиян келтіргені үшін 25 жылға бас бостандығынан айырған. Жазасын өтеп жүріп, 1940 жылы 16 наурызда түрмеде қайтыс болып, ол тек 1963 жылғы 16 тамыздағы Қазақ КСР Жоғарғы соты Президиумының қаулысымен қылмыс-тық іс тоқтатылып, ақталған [10].

Тіпті қарапайым колхозшылар да «халық жауына» айналып, жаза тартқан. Солардың санатында Сасықбаев Базарбай да бар. Ол 1885 жылы Ташкент уезі Жетісу болысы Жаңа базар ауылында туған екен. 1930 жылдан БКП(б) мүшесі, тұтқындалғанға дейін Қазығұрт ауданында «Бейнеткеш» колхозының колхозшысы болған.

Б.Сасықбаевты да партиядан шығару туралы құжаттар архивте жоқ. Белгілісі, 1938 жылғы 24 сәуірде Қазығұрт аудандық Ішкі Істер Халық комиссариаты бөлімінің органдары Б.Сасықбаевты Кеңеске қарсы көтерілісші-ұлтшыл ұйымға қатысқаны үшін тұтқындайды. 1941 жылғы 8 қыркүйектегі Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша КСРО Ішкі Істер Халық комиссариаты жанындағы Ерекше Кеңестің қаулысымен Б.Сасықбаев РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 7, 11 баптары бойынша 8 жылға бас бостандығынан айырылады.

1989 жылғы 31 мамырдағы Шымкент облысы прокуратурасының қорытындысына сәйкес Б.Сасықбаев КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығының 1-бабына сәйкес ақталған.

Және бір Қазығұрттық қуғын-сүргін құрбаны Орымбаев Орал 1910 жылы Түркістан уезінің Жаңа Базар ауылында туған екен. 1939 жылдан БК(б)П мүшелігіне кандидат болған ол тұтқын-далғанға дейін Қаратас ауданының Жаңа Базар ауылдық тұтыну қоғамының (Коганович атындағы колхозы) есепші (бухгалтері) болып жұмыс істейді.

1941 жылы 12 желтоқсанда бойынша Ішкі Істер Халық комиссариатының Қаратас аудандық бөлімі органдарымен тұтқындалған. 1942 жылғы 13 маусымдағы Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша Ішкі Істер Халық комиссариаты Ерекше Кеңесінің қаулысымен О.Орымбаев РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабы бойынша 10 жылға бас бостандығынан айырылады[11].

1947 жылғы 1 тамыздағы ҚК(б)П Түркістан аудандық комитеті бюросының шешімімен О.Орымбаев кеңеске қарсы сөйлегені үшін партия мүшелігіне кандидаттар қатарынан шығары-лады. Тек 1989 жылғы 31 мамырдағы Шымкент облысы прокуратурасының қорытындысымен О.Орымбаев КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1989 жылғы 16 қаңтардағы Жарлығының 1-бабына сәйкес ақталған.

Жалпы аудандағы репрессия құрбандарын саралап көрсек, олардың санатында өзге ұлт өкілдері де аз емес. Мәселен, Пак-Пон-Деннің ұлты корей. 1906 жылы Китай Охахен округі Содяха ауылында туған, ол 1930 жылдан коммунистік партияға мүше болып, тұтқындалғанға дейін Қаратас аудандық ішкі сауда бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс жүргізген.

1938 жылғы 28 маусымда ҚК(б)П Қаратас аудандық комитеті бюросы мәжілісінің №3 хаттамасымен Пак-Пон-Ден «халық жауы» ретінде партия қатарынан шығарылды да, сол жылғы 10 қазандағы Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша жанындағы Ішкі Істер Халық комиссариаты басқармасының үштігі қаулысымен Пак-Пон-Ден «Жапон барлауының пайдасына тыңшылық жасағаны үшін» ату жазасына кесілген [12].

1958 жылғы 13 ақпандағы Түркістан әскери округі Әскери трибуналының шешімімен оның әрекетінде қылмыс құрамының болмауына байланысты үштіктің қаулысының күші жойылып, ақталғаны жөнінде аз-кем құжат сақталыпты.

Демек Оңтүстік өңіріндегі саяси сүргіннің ауқымын аудандар бойынша әлі де терең зерттеп-зерделеу керек. Осы тұста тағы да біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған аудан турасында тарқатып айтар болсақ, 1937-1938 жылдары Қазығұрт ауданына қанша адамның қуғын-сүргін құрбаны болғаны туралы нақты мәлімет жоқ. Дегенмен, 1937 жылдың өзінде ауданнан сексеннен астам адам репрессияланыпты. Жалпы, 1930 жыл мен 1952 жылдар аралығындағы кезеңде аудан шегінде жаламен 64 адам атылып, 471 кісі сотты болыпты. Бұлардың арасында Қазығұрт аупарткомының алғашқы жауапты хатшысы Қырғызбаев, ауатком төрағалары Исабеков, Қанболатов, «астық үштігінің» бастығы Оңалбек Мақсұтбаев, аудандық ішкі істер бөлімі бастығының орынбасары Мәулен Естемесов, облыстық соттың Қазығұрт аудандық өкілі Бек Әлиасқарв, Ақпарақтан Жүсіп Төлебаев, Бейнеткеш колхозынан Ораз Бейсебеков, Еңбек ауылынан Өмірбай Әбішов, Қақпақтан Жұмат Әбілқайыров, Тұрбаттан Қабықожа Әмірекожаев, Иманқожа Сағатқожаев, Өрісбай Сауытбеков, Тоболинодан Андрей Вайберг, Атбұлақтан Бекмырза Ұлтанбеков, Қаппар Естемесов, Көкібелден Омар Сарғасқаев, Жаңабазардан Тұманбек Әлсейітов, Ұядан Айтбай Мошқалов, Рабаттан Бәйімбет Қамбаров, Жігергеннен Пернебек Рысбеков және тағы басқа да көптеген азаматтар бар екен [13]. Бұл деректер өңіріміздегі белгілі тарихшы, шежірешісі Момбек Әбдәкімұлының зерттеулерінен кездестірдік.

Сонымен қатар Шымкент қаласындағы саяси қуғын-сүргін музейі қызметкерлері түзген мына бір тізімде де бірді-екілі Қазығұрттық репрессия құрбандарының, олардың ұрпақтарының аты аталады:

2 кесте

Дүйсеналиев Темірхан	қызы Келдібекова Елена, Шымкент	1900 жылы Созақ ауданында дүниеге келген, Қызылқұм ауданы 1937 жылы 6 желтоқсанда тұтқындалып.1938жылы 19-20 мамырда 10 жылға соталған. Мақташы ауданы жинақ кассасының меңгерушісі.
Байзақов Мәуленқұл	туысы Мамыркұлов Зұлыпқар, Шымкент	Байзақов Мәуленқұл Исақұл 1990 жыл. ОҚО мал дәрігері. 1938 жылы 8 ақпанда атылған.
Бектұрсынов Шаймерден	ұлы Бектұрсын Берік, Түркістан	ОҚО, Түркістан ауданы 1906 жылы дүниеге келген, мектеп мұғалімі. 1942 ж 31 наурыз айында ату жазасына кесілген. 1942 ж 7-мамыр айында атылған.
Бүзіріков Зікірия	қызы Маденова Анипа, Шымкент	ОҚО, Келес ауданы 1909 жылы дүниеге келген, молда- тәуіп болған.
Жантасов Қамыспай	ұрпағы Сералиев Нұрлан, Шымкент	1856 жылы Арыс ауданы, Көктерек ауылында дүниеге келген, сауатсыз, мал баққан. 1932ж 4 қыркүйекте ұсталған, 1933 ж 19 сәуірде 10 жылға сотталған.
Ишанханов Гултурехан	Гүлтураев Изатулла, Шымкент	1871 ж. Сайрам ауд., Қарабұлақ колхозы, молда-ишан, 1937 ж. 1 қыркүйекте ұсталып, 1937 ж. 22 қарашада атылған.
Қаламбаев Аббас	қызы Рабиға , ұлы Шора, Шымкент	1900 жылы Созақ ауданында дүниеге келген, Қызылқұм ауданы 1937 ж 6 желтоқсанда тұтқындалып. 1938 ж. 19-20 мамырда 10 жылға соталған. Мақташы ауданы жинақ кассасының меңгерушісі.
Тұрлыбеков Мақұлбек	ұрпағы Мақұлбеков Әзім Жұмакүл, Шымкент	1894 ж. ОҚО Шәуілдір ауд., Көксарай ауылы, 1937 ж. 25 желтоқсанда тұтқындалып, 1937 ж. 30 желтоқсанда 10 жылға бас бостандығынан айырылған
Мырзаходжаев Әшім	ұлы Қасым, Шымкент	1906 жылы ОҚО Арыс №9 ауылында дүниеге келген, Қызылқұм ауданында хатшы

		болған 1938 ж. 13 мамырда ұсталған. 1939 ж. босатылған, 1976 ж. 73 жасында қайтыс болған, шежіреші.
Нұрбеков Ақылбек	қызы Нұрбекова Раушан, Шымкент	ОҚО, Шаян ауданы, Майбұлақ ауылы Бөген МТС-інде агроном болған.
Сүлейменов Асан	ұрпағы Бақытжан Жолдасбекұлы, Шымкент	1881ж. ОҚО Отырыр ауданы, Көксарай ауылында дүниеге келген 1937 ж. 29 қарашада атылды. 1954 ж. 17 ақпанда саяси қуғын-сүргін құрбаны деп танылды.
Рысбеков Жәнібек	ұрпағы Айталым апа, Шәріп ағай, Шымкент	1907 ж. Шардара жер бөлімінде бухгалтер болған. 1938 ж. 22 қаңтарда ұсталған, 1938 ж. 14 ақпанда атылған.
Рысбаев Жорабек	қызы Қаншайым, Шымкент	1912 ж. т. Созақ ауд. Шолаққорған. Созақ бөлімі Госбанкте жұмыс істеген. 1937 ж. 30 желтоқсанда 10 жылға бас бостандығынан айырылған, 1944 ж. 22 қаңтарға дейін Ярославск аудн. Рыбинск қаласында Излагта мерзімін өтеген.
Бекбауов Оспан	келіні Гүлшат, Шымкент	1905 жылы ОҚО Арыс ауданында туылған. 1938 жылы 8 ақпанда сотталған.
Көшеков Рахманқұл	ұлдары Рахманқұлов Әбдіқадыр, Серік. Шымкент	1885 ж. Арыс ауд., Бөржар ауылында туылған, 1937 ж. 13 қазанда ұсталған, 1937 ж. 27 қарашада атылған.
Нұрметов Махмуд	ұрпағы Нұрметов Хамиттің, әйелі Муаззам. Шымкент	1894 жылы Шымкент қаласында туылған, өзбек, жұмысшы. 1937 жылдың 27 қыркүйегінде сотталған.
Бектұрсынов Төлеген	Бектұрсынов Нұрсалибидин, Шымкент	1886 ж. ОҚО Мақталар ауд. туылған. 1937 жылы 1 қарашада сотталған.
Мырзабек Ембердиев	Роза Кемелбекқызы Шымкент	1901ж. Түлкібас ауд. Соловин селосында туылған. 10 жылға сотталған.
Ағыбаев Ордабай	Туысы Әбдіраймов Тұрысбек Шымкент	1908 ж. Түлкібас ауд., Каиршахтинск ауылында туылған. 1937 жылы ұсталып, 1938 жылы атылған.
Бейсенбаев Аймырза	Сыздықова Кенжекен, Шымкент	1895 жылы Созақ ауданында туылған. 1937 ж. 13 тамызда қамалып, 1937 жылы 11 қазанда ату жазасына кесілген.
Артықбаев Сарман	ұрпағы Тойбазаров Амангелді Шымкент	1877 жылы ОҚО Арыс ауданы, Ленин ұжымшарынд туылған. 1937 жылы 7 желтоқсанда сотталған.
Бағызбаев Мәмбетәлі	ұрпағы Рыскүл Шымкент	1889 ж. Түлкібаста туылған. Райфода қызметкер. 1937 жылы 25 тамызда ұсталған, 1938 жылы 19 ақпанда атылды.
Ибраев Есмұрза	ұрпағы Есмұрзаев Бауыржан	1893 жылы Шәуілдір ауданында туылған. «Жарты төбе» колхозында төраға болған. 12.11.1937 жылы сотталған. 28.11.1938 атылған. 1989 жылы ақталған.
Абдуразақов Абдухалық	ұлы Марат	1891 ж. Шымкент қаласында туылған. 1918-1922 ж Арыс аудандық атқару комитетінің төрағасы.1923-26 жылдары Шымкент уездік жергілікті шаруашылық бөлімінің менгеру-шісі. Совет өкіметінің орнауына белсене арласқан қоғам қайраткері. 1937 жылы жалған жаламен сотталып ату жазасына

		кесілген.
Сатыбалдиев Исмайыл	ұлы Әділбек	1904 жылы Сайрам ауданы, Қарамұрт ауылында туылған. Қызылқұм ауданында хатшы болып жұмыс істеген. 06.08. 1937 жылы сотталып ату жазасына кесілген. 1959 жылы ақталған.
Шөжекбаев Бейсұлтан	ұлы Байназар	1908 жылы Түлкібас ауданында туылған. Колхозшы, мұғалім болып жұмыс істеген. 1947 жылы 25 жылға сотталған. 1960 жылы ақталған.
Белхожаев Махат	ұлы Қуандық, Сарыағаш	1886 жылы Қазығұрт ауданында туылған. шаруа болған. 14.08.1937 ж. сотталып, 03.11.1937 жылы атылған.
Есжанов Боранбай	қызы Аян	1896 жылы Түлкібас ауданында туылған. «Октябрь» колхозында завферма болып жұмыс істеген. 1937 жылы 10 жылға сотталған. 1949 жылы Краснояр өлкесіне жер аударылған. 16.01 1989 жылы ақталған.
Құманбеков Дәуренбек	ұлы Мамыт, Жетісай	1898 жылы Отырар ауданында туылған. 1930-1936 жылы Түркістандағы астық қабылдау мекемесінде КАЗЦИК мүшесі болған. 14.02.1938 ату жазысына кесілген. 1956 жылы ақталған.
Қыстаубаев Жұмабек	ұлы Марат	1900 жылы Түлкібас ауданында туылған. Мұғалім болған. 1937 жылы «Балықшы» балалар үйінде директор болып жұмыс істеп жүргенде 10 жылға сотталған. 1947 ж. Сібірге 5 жылға жер аударылған. 1957 жылы ақталған. 1982 жылы қайтыс болған.
Асқаров Есім	ұрпағы Есалы, Түркістан	1893 жылы Түркістан ауданында туылған. «Еңбекші» артелінде есепші болып жұмыс істеген. 17.02.1938 жылы сотталып, 05.09.1938 жылы атылған. 1958 жылы ақталған.
Бейсебеков Ораз	ұрпағы Естаев Ерман	1890 жылы Қаратас ауданында туылған, колхозшы болған. 1928 жыл 2 жылға сотталған. 1938 ату жазасына кесілген. 1989 жылы ақталған.
Қошқарбаев Бейсен	қызы Қошқарбаев Разия, Түркістан	1892 жыл Түркістан ауданында туылған. Извозчик болып жұмыс істеген. 1938 жылды ату жазасына кесілген. 1956 жылы ақталған.
Атамгелдиев Егембай	ұрпағы Атамгелдиев Қанатбек, Қазығұрт	Атамгелдиев Егембай - 1901 жылы Алғабас ауданында туылған. Алғабас колхозының төрағасы болған. 1941 жылы сотталған.
Әлікеев Ерменбек	Ерменбекова Бағила, Шымкент	Әлекеев Ерменбек - 1880 жылы Түлкібас ауданында туылған. Молда, мал-мүлкі тәркіленген. 22.03.1937 жыл сотталып, 10.11.1937 жылы атылған. 26.08.1968 жылы ақталған.

Демек, індете зерттеп, іздене жазамын деген зерделі зерттеушіге тамызық болар тақырып та, тұлға да көп.

Осы тұста арнайы архивтердің құпия қорларындағы қылмыстық істер турасында да аз-кем талдау жасағанды жөн санап отырмыз. Өйткені Шымкент қаласы Полиция департаментінің

арнайы архивіндегі істердің ішінде Қазығұрт ауданының белді қызметкерлеріне қатыстылары да жетерлік. Солардың бірі – Нарботаев Мұса. Ұлты өзбек бұл азаматты кей құжаттарда Мұсағазы деп те жазыпты. 1865 жылы Шымкент қаласында қарапайым диқан шаруаның шаңырағында туған Мұса сауатты кісі болыпты. Оған жабылған жала да күлкілі. Онда: «Шымкент қаласының тұрғыны Мұсағазы Нарботаев ОК Политбюро мүшесі, Ленинградобкомының хатшысы жолдас Киров қасақана өлтірілгенде, жұрт қайғыға батқанда терроршыларды қолдап ел алдында пікір білдірді. Төңкеріске, бүлікке бастайтын теріс үгіт-насихат жүргізді. Контрреволюционер-терроршылардың Кировты өлтіруін құптады. Өлген кісінің артынан ғайбат сөздер айтып, көпті адастыруды көздеді. Тергеу барысында өзінің кінәлі екенін, қаскүнем екенін мойындамаса да, куәгер Ф. Егембердиев, Н. Парпыбаевтардың жазбасынан соң әділ жаза кесілді» делінеді. Яғни, айтылған, айтылмағаны белгісіз сөзбен-ақ сотқа сүйреп, қолдан «жау» жасаудың жолын табады.

Енді Нарботаевтың тергеушілерге 1935 жылы берген жауабына біршама үңіліп көрелік. Тергеу хаттамасында ол: «...Мені газет мақаласын халыққа терес түсіндірді, Кировты қаралады деу барып тұрған жала. Біріншіден, мен газет оқымаймын. Екіншіден, ұлтым өзбек, қазақшаға да шорқақпын, латынша мүлде хат танымаймын. Кей-кейде немеремнің оқып бергенін ғана тыңдаймын. Онда да оқитынымыз тек өзбек басылымдары. Кировтың өлімі туралы базарға барғанда естідім. Газетті базарға жиналған жұртқа оқып беріп жатқан бейтаныспен де еш байланысым жоқ. Оқығанда да ол басы артық сөз айтқан жоқ. Тек қаралы хабарды халыққа жеткізді. Керісінше біз Кировке қасақана қастандық ұйымдастырғандарды жұрт болып жазғырдық, терроршыларды күстәналадық. Кировтың қазасы жайлы мешіт жанындағы шайханада отырып теріс талқылады дегенді қайдан шығарып алғансыздар?! Шикі өтірік. Мен секілді қарапайым тігіншінің саясатта шаруасы қанша?! «Өлсе бір адам өліпті дә. Өлмесе өмірем қапсын, оның баратын жолы сол. Арғы дүниесінде сазайын тартсын» деген сандырақты аузыма алған да емеспін. Ия, рас, шайханада көп боламын. Таныс-тамырлармен шаруа жайын, тұрмыс қамын сөз қылсам қылған шығармын. Әлгіндей сөзді айтқан жоқпын, өзгелердің де аузынан есітпедім. Сондықтан өзімді кінәлі деп санамаймын» [14], - деп шындығын айтып шырылдаса да, куәгерлер басқаша сайрап, жазықсыз күйдірген сыңайлы. Себебі Егембердиев Ф. Өз куәлігінде: «...1935 жылы Шымкент қаласындағы шайханада Мұсағазы, Нормат және тағы есімі есімде жоқ екі-үш диқан шай іштік. Әжік-күжік күнделікті әңгіме әрі-беріден соң саясатқа ойысып, жаңа ғана жұрт алдында хабарланған Кировтың өлтірілуі туралы өрбіді. Бәріміздің де сауатымыз бар, саяси сауатымыз да ашылған, сондықтан мен қанішерлердің үлкен мемлекет қайраткерін қапыда қаза қылғанын қадап айтып, өкініштен өзегім өртеніп отырғанын жеткізе бергенімде, қандай ойы барын, қай түлен түрткенін қайдам, Мұсағазы бірден әңгімеге араласып, аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып біраз оттады. Сыпайылап айтсам: « ...Бір қайраткерсымақ ажал тапса тауыпты, оның несіне таусылып қайғыра-сыңдар. Керісінше Кеңес үкіметі Кировтың өлімі үшін кек қайтарамыз деп бірнеше жүз жазықсыз қала тұрғындарын оққа байлады ғой, оны неге айтпайсыңдар?!» деді. Басқа айтқандары есімде емес. Әлгі екі диқанды да сол жағдайдан кейін базар маңынан көрген емеспін. Сондықтан оларды Нарботаевтың сыбайластары деп кесіп айта алмаймын. Түрлерін де ұмыттым, қарсы кездессе танитын едім дей алмаймын» [15], - деп бір бет парақ жазумен-ақ кешегі жолдасын жауға айналдырыпты.

Осылайша НКВД қызметкерлерінің арнайы жиынында мәселесі майшаммен қаралған қарапайым тұрғын КСРО қылмыстық кодексінің 58-бабының, 10-тармағы бойынша айыпталып, іс насырға шаба жаздағанымен бірнеше ай азап шеккен азамат ақыры босап шығыпты. Бірақ мұндай әділеттілікті қалпына кетіруге НКВД қызметкерлерінің ілуде біреуі ғана құмбыл болды десек, ақиқаттан алыс кетпейміз. Қалай дегенде де 1928-1938 жылдардағы сот және тергеу ісі құжаттарын Кеңестік саяси репрессияны зерттеуде маңызды дерек ретінде қарастыруға әбден болады. Таңдалған тақырыптың өзекті болатындығы да содан.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Қазығұрт ауданынан кеңестік кезеңде саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарға қатысты архив құжаттарын кең көлемде зерделеу – басты міндетіміз.

Кеңестік кезеңдегі сталиндік террордың құрығына түсіп, жазықсыз жазаланған азаматтардың денінің азаттық таңы атқанда ақтала бастағаны құптарлық-ақ.

Саяси қуғын-сүргін кезінде оңтүстік өңірінің де, оның ішінде Қазығұрт ауданының да көптеген тұлғалары сотсыз, тергеусіз қамауға алынып, дені ату жазаына кесіліп, сот және соттан тыс органдармен айыпталғандықтан, олардың барлық отбасы мүшелері де саяси қуғын-сүргін құрбаны болды, өйткені олар тұрғылықты жерлерінен қуылды, сайлау және басқа да азаматтық құқықтарынан айырылды, мекен-жайларынан қашуға мәжбүр болды, абақтыға жабылды және т.б. Тіпті, олардың туыстары, әріптестері, жақындары қуғын-сүргіннен зардап шекті, қуғын-сүргін құрбандары болды. Адам ретінде өмір сүру мүмкіндігінен айырылды

Сондықтан Оңтүстік өңіріндегі саяси қуғын-сүргін құрбандарын зерттеушілер толыққанды зерделемеген қалалық және аудандық архив қорларын әлі де болса мұқият қарауы қажет деп білеміз.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев құрған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия да аз жұмыс атқарған жоқ. Сол себепті де саяси қуғын-сүргінде сотты болған аталмыш аудан азаматтары туралы мұрағат материалдарын елеп-екшегенде, ақиқаттан алыстамай, мұқият зерделеген абзал.

Қазығұрт ауданының саяси қуғын-сүргін тарихы — Кеңес үкіметінің тоталитарлық жүйесінің халыққа жасаған зорлық-зомбылығының айқын дәлелі. Бұл тарих еліміздің тәуелсіздік жолында күрескен азаматтардың ерлігін еске түсіріп, жас ұрпаққа әділдік пен бейбітшіліктің маңызды-лығын жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Түркістан облысының мемлекеттік архиві (ТОМА). 79-қор, 1-тізбе, 168-іс, 11 п.

2. ТОМА. 74-қор, 1-тізбе, 21-іс, 9 п.

3. ТОМА. 74-қор, 1-тізбе, 168-іс, 2 п.

4. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары. XX ғасырдың 20-50 жылдары. XXV том, 83-84 бб.

5. Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы архиві. 298/703-іс, 1-том, 12 п.

6. Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандарға қатысты архив құжаттары. Құжаттар мен мақалалар жинағы. Жауапты редактор: ф.ғ.д., профессор Кенжетай Досай, құрастырушылар Оразбай С., Төлегенов М. А.- 2022ж, 165 б.

7. «Ақ жол» №456. Сәрсенбі, 9 июль, 1924 жыл.

8. «Ақ жол» №56. Сенбі, 7 май, 1921 жыл.

9. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 40-қор, 1а-тізбе, 620-іс.

10. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 40-қор,78а-тізбе, 101-іс.

11. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 40-қор,2а-тізбе, 425-іс.

12. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 40-қор,79а-тізбе, 126-іс.

13. Қазығұрт ауданының энциклопедиясы. (Құрастырған: М. Әбдәкімұлы). А. – 2023, 36 б.

14. Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы архиві. №1056 М. Нарботаевтың ісі. 10 п.

15. Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы архиві. №1056 М. Нарботаевтың ісі. 12 п.

References:

1. Túrkistan oblysynyń memlekettik arhıvi (TOMA). 79-qor, 1-tizbe, 168-is, 11 p.

2. TOMA. 74-qor, 1-tizbe, 21-is, 9 p.

3. TOMA. 74-qor, 1-tizbe, 168-is, 2 p.

4. Saıası qýǵyn-súrgin qurbandaryn tolyq aqtaý jónindegi memlekettik komısianyń materıaldary. XX ǵasyrdyń 20-50 jyldary. XXV tom, 83-84 bb.

5. Shymkent qalasy Polısıa departamentiniń arnaıy arhıvi. 298/703-is, 1-tom, 12 p.

6. Keńes ókimetiniń din saıasaty jáne dinı sebeptermen qýǵyndalǵandarǵa qatysty arhıv qujattary. Qujattar men maqalalar jınaǵy. Jaýapty redaktor: f.ǵ.d., profesor Kenjetaı Dosaı, qurastyrýshylar Orazbaı S., Tólegenov M. A.- 2022j, 165 b.

7. "Aq jol" №456. Sársenbi, 9 ıýl, 1924 jyl.

8. "Aq jol" №56. Senbi, 7 maı, 1921 jyl.

9. Túrkistan oblysynyń qoǵamdyq-saıasi tarıhynyń memlekettik arhıvi. 40-qor, 1a-tizbe, 620-is.

10. Túrkistan oblysynyń qoǵamdyq-saıasi tarıhynyń memlekettik arhıvi. 40-qor,78a-tizbe, 101-is.

11. Túrkistan oblysynyń qoǵamdyq-saıasi tarıhynyń memlekettik arhıvi. 40-qor,2a-tizbe, 425-is.

12. Túrkistan oblysynyń qoǵamdyq-saıasi tarıhynyń memlekettik arhıvi. 40-qor,79a-tizbe, 126-is. 13. Qazyǵurt aýdanynyń ensıklopedıasy. (Qurastyrǵan: M. Ábdákimuly). A. – 2023, 36 b.

14. Shymkent qalasy Polısıa departamentiniń arnaıy arhıvi. №1056 M. Narbotaevtyń isi. 10 p.

15. Shymkent qalasy Polısıa departamentiniń arnaıy arhıvi. №1056 M. Narbotaevtyń isi. 12 p.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.29
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 908 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.004

Mamyrbekov A.M. [*1], *Tlemissova Zh.M.* [2], *Rakhmetullin A.K.* [3]

[1]*PhD candidate, University of Calgary, Canada, Calgary,*
E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com,
[2]*Senior lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey,*
E-mail: jansaia.86@mail.ru
[3]*Candidate of historical sciences, Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey,*
E-mail: aman150176@mail.ru

SETTLEMENT OF THE GERMAN DIASPORA IN EASTERN KAZAKHSTAN AND THEIR SOCIO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract

The article deals with the formation of German diasporas in East Kazakhstan in the middle of the twentieth century, their deportation and social situation, demographics, migration movement, and cultural development. Therefore the history of formation and development of diasporas in Kazakhstan is analysed from the point of view of today's requirements. After independence, it only became possible to study the true history of the Germans, among the significant diasporas in Kazakhstan. Also, special attention is paid to the influence of Soviet policy, the living conditions of Germans in special settlements and their contribution to the region's economy. The features of German adaptation to new conditions and the preservation of national identity are revealed. The study emphasizes the importance of studying the history of diasporas for interethnic harmony and understanding historical mistakes.

Although historians have worked on the diasporas in our country, there are almost no studies on the development of the German diasporas in the East Kazakhstan and Semipalatinsk regions.

The study of the reasons for the settlement of this European race in eastern Kazakhstan, their contribution to the development and prosperity of the region from a historical perspective, and an assessment from a new perspective occupies a special place in regional history.

Keywords: diaspora, resettlement, demography, deportation, socio-demographic situation, resolution.

«This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP25796633)»

А.М. Мамырбеков[1], Ж.М. Тлемисова[2], А.К. Рахметуллин[3]*
[1]PhD кандидаты, Калгари университеті, Канада, Калгари,
E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com
[2]Аға оқытушысы, Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан, Семей, E-mail: jansaia.86@mail.ru
[3]Тарих ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан, Семей,
E-mail: aman150176@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА НЕМІС ДИАСПОРАСЫН ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНА ҚОНЫСТАНДЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың ортасында Шығыс Қазақстандағы неміс диаспораларының қалыптасуы, олардың депортацияға ұшырауы және әлеуметтік жағдайы, демографиялық, миграциялық қозғалысы, мәдени дамуы қарастырылған. Сондықтан да Қазақстандағы диаспоралардың қалыптасуы мен даму тарихын, бүгінгі күн талабы тұрғысынан талданған. Қазақстандағы қомақты диаспоралардың қатарына жататын немістердің шынайы тарихын зерттеуге тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкіндік болып отыр. Сондай-ақ, кеңестік саясаттың ықпалына, немістердің арнайы қоныстардағы өмір сүру жағдайларына және олардың аймақ экономикасына қосқан үлесіне ерекше назар аударылады. Немістердің жаңа жағдайларға бейімделуінің және ұлттық болмысының сақталуының ерекшеліктері ашылды. Зерттеу этносаралық келісім мен тарихи қателіктерді түсіну үшін диаспоралар тарихын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Тарихшы ғалымдардың біздің еліміздегі диаспоралар жөнінде жазылған еңбектері болса да, нақты Шығыс Қазақстан мен Семей өңірлеріндегі неміс диаспораларының даму мәселелері, оның тарихы жөнінде жазылған зерттеулер жоқтың қасы.

Бұл Еуропалық нәсілдің шығыс Қазақстанда қоныстану себептерін, олардың аймақтың дамуы мен өркендеуіне қосқан үлесін тарихи тұрғыдан зерттеу, жаңа тұрғыдан бағалау облыс тарихында ерекше орын алады.

Кілт сөздер: Диаспора, қоныстандыру, демография, депортация, әлеуметтік-демографиялық жағдай, резалюция.

«Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант №AP25796633)»

Мамырбеков А.М.[1]*, *Тлемисова Ж.М.*[2], *Рахметуллин А.К.*[3]
[1]Кандидат PhD, Университет Калгари, Канада, Калгари,
E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com
[2]Старший преподаватель, Alikhan Bokeikhan University, Казахстан, г. Семей,
E-mail: jansaia.86@mail.ru
[3]Кандидат исторических наук, Alikhan Bokeikhan University, Казахстан, г. Семей,
E-mail: aman150176@mail.ru

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НЕМЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ В ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ И СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается формирование немецких диаспор в Восточном Казахстане в середине XX века, их депортация и социальное положение, демографическое, миграционное движение, культурное развитие. Поэтому анализируется история становления и развития

диаспор в Казахстане с точки зрения требований сегодняшнего дня. Изучение подлинной истории немцев, относящихся к числу значительных диаспор в Казахстане, стало возможным только после обретения независимости. Также, особое внимание уделяется влиянию советской политики, условиям жизни немцев в спецпоселениях и их вкладу в экономику региона. Раскрываются особенности адаптации немцев к новым условиям и сохранения национальной идентичности. В исследовании подчеркивается важность изучения истории диаспор для межэтнического согласия и понимания исторических ошибок.

Несмотря на то, что у ученых-историков есть труды по диаспорам в нашей стране, практически нет исследований по проблемам развития немецких диаспор в Восточно-Казахстанском и Семейском регионах.

Изучение причин расселения этой европейской расы в Восточном Казахстане, их вклада в развитие и процветание региона с исторической точки зрения и оценка с новой точки зрения занимают особое место в региональной истории.

Ключевые слова: диаспора, расселение, демография, депортация, социально-демографическая ситуация, разрешение.

«Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP25796633)»

Introduction

Undoubtedly, an objective study of the white pages of that difficult period that fell to the people of the Soviet Union in the twentieth century will prevent mistakes in the future. Here we have to admit that the science of national history has great potential in the study of current problems of international relations. There have been many cases where the history of individual nations has not been studied or has been written in a distorted form, with constant ideological pressure and a class approach to every issue. The main requirement was to inculcate in the minds of every subsequent generation the idea that the Soviet Union was the "keeper" of many nations.

Today, we strictly adhere to the requirements of historical scholarship and demand to tell the people only the truth. From this point of view, historians still have many unresolved problems. That is why it is important to analyze the history of the formation and development of diasporas in Kazakhstan in terms of the requirements of today. The opportunity to study the true history of the Germans who make up the large diaspora in Kazakhstan appears only after independence. There are works written about the German diasporas. However, although works by historians on the diaspora in our country have been written, there are almost no studies on the development of the German diaspora and its history.

The formation and development of the population of modern multiethnic Kazakhstan are linked to the historical events that took place in the country in different periods. Similarly, the historical trends that took place at the world level in the twentieth century have greatly influenced it. The lands of Kazakhstan, which became a major source of colonization, continued to host representatives of many nationalities displaced for various reasons in the twentieth century.

Although the study of the history of diasporas and the publication of their results were undertaken later, much remains to be explored. The settlement and formation of the German diaspora in eastern Kazakhstan is full of peculiarities. The historical study of the reasons for the settlement of this European race in eastern Kazakhstan, their contribution to the development and prosperity of the region, and their evaluation from a new perspective occupy a special place in the history of the region.

Main part

Research methods

In the course of writing, in accordance with the theoretical and methodological requirements for historical science, we were guided by the changes arising from the modern development of our society. It is known that prior to independence, various works related to the formation and development of diasporas were analyzed from the perspective of the policy pursued by the CPSU. From this point of

view, the study was conducted based on recommendations of today's domestic historical science of an objective, systemic, historical-comparative nature.

Archival data, studies, and articles from each period have been analyzed and used extensively from a theoretical and critical perspective. The works written from a new historical point of view have been guided by the scientific ideas of the new trends that have emerged in recent times. The article also used concrete-historical, comparative-historical analysis, summarising and generalizing methods, and logic-statistical methods. The article is written based on the principles of historicity, objectivity, complexity, systematic scientific analysis, and a new approach to the events in question.

Before the campaign of openness and glasnost, the "forcible displacement of peoples" was out of the question. With the democratization of society, the rigid dogmas of historical science were broken and previously closed topics were transformed. All nations had the opportunity to truly explore their history. Secret documents began to fall into the hands of historians. Scientists got rid of the old stereotypes in research methodology and began to look at known events from a new perspective, which were evaluated according to the former Leninist-Marxist ideological methodology.

Literature review

More than 130 nationalities live in Kazakhstan today. One such diaspora is the Germans. The history of the arrival of Germans in Kazakhstan has a two-century history. The fate of the Germans in Kazakhstan is similar to that of other deported peoples, but full of peculiarities. The small diasporas, for the most part because they went through a lot of hardships, were fluent in the law, and they were eager for art and education. Germans rank fifth among European nations living on the territory of Kazakhstan. Germans settled in Kazakhstan under different historical conditions.

At the end of the 19th and beginning of the 20th century, the foundations of German settlements started to be laid in the Kazakh steppe. This was influenced by the internal migration of Russian Germans. Some German families began to come voluntarily to Siberia and the steppe regions in search of a suitable place to live. No one pressured them on these "trips". [1, 31p]. The Germans were aiming for a beautiful place. The resettled Germans in the Kazakh land can be divided into two groups: poor peasants and wealthy people. Both groups were interested in the cheapness and vastness of the land in the Kazakh steppe. The poor wanted to make a living and the rich wanted to increase their wealth. They came here in order to revitalize their enterprises and make a profit.

If you pay attention to the history of the settlement, the Germans came to Russia in the 18th century. More precisely, in 1763, Catherine the Great permitted the settlement of European peoples on Russian territory. On 23 July of this year, Catherine II issued a manifesto. It states: "We allow all foreigners, except the Jews, to settle in our empire, wherever they wish, in whatever province they wish". This manifesto paved the way for German immigration to Russia. To support the immigrants, they were granted many benefits. For example, the state treasury allocated a lot of money for immigrants for building houses and opening farms. Each family was given 30 dessiatinas of land. No duties or taxes were levied. Wealthy people who wanted to open a factory were allowed to buy serfs. The result was 559 German colonies in Russia, built between 1764 and 1864, i.e. over 100 years. They were located in the following provinces: Taurida province - 161, Kherson province - 48, Bessarabia province - 70, Ekaterinoslav province - 53, Samara province - 131, Saratov province - 59, Volyn province - 2, Novgorod province - 3, Pskov province - 2, Petersburg province -14. The Chernigov region had 6, Astrakhan 3, Voronezh 1, Podol 1, Kiev 14, Poltava 21 [2, p.201].

The settlement of Germans on Russian lands accelerated in the second half of the last century. At that time, the German imperialists were looking for efficient use of their capital in Russia. In 1880, the Reichstag approved the German government's proposed "Settlement Loan" bill. [2, p. 201]. The migration of Germans to Russia was supported and financially assisted. The question of migration was planned by the German General Staff. As shown above, the Germans settled in the western provinces of Russia, in the vicinity of Russian fortresses and other settlements of strategic importance.

Conditions were created for the people populated by Russia and they were exempted from taxation and military service. Russia's main aim was to develop free land for investors and to speed up the arrival of European civilization on the Russian steppes. The frequency of wars and social instability in Europe caused a rapid migration of the German nation to the Russian steppes. But in the sixties of the 19th century, it became difficult to find free land on the Volga coast.

In the late 19th and early 20th centuries, the Germans who had settled in Russia began to settle in Siberia, Kazakhstan, and the countries of Central Asia. They moved to Kazakhstan according to the law "On Temporary Settlement of Peasants" from the 10th of August 1881 and the regulation on the settlement from the 13th of August 1889.

The 'Regulations', issued on 13 May 1889, paved the way for changes in the national composition of the people of Kazakhstan. The government lifted some restrictions on migration. However, the influx of spontaneous arrivals increased more than the officially migrated.

The settlement of the German builders in the area of eastern Kazakhstan was accompanied by the migration tendencies of the Russian peasants. These included demands and laws for Russian peasants. But the privileges given to the Russian peasants locally were not granted to the Germans. This can be seen from the correspondence of the migration authorities. The reason is that most of the citizens in charge of the migration office were of Russian nationality. Considering that the normal custom of the time was to support or help one's own people, it was natural for representatives of the Russian people to support each other and exclude others.

In 1895, the Russian Ministry of the Interior warned the field governor-general of the increase of German settlements in the Akmola region and instructed him to stop this phenomenon. The instructions wrote that the lands belonging to Germans in Russia were more fertile than those inhabited by Russian peasants and ordered him to ensure that fertile lands in Siberian and steppe areas were not taken over by German nationals [3, p.19].

In 1897 a census was carried out in the Russian Empire. According to the census, 684,590 people lived in the Semey region. Of these, 156,801 people lived in the Semey area, 95,072 in the Zaisan region, 171,655 in the Karkarala region, 157,487 in the Pavlodar region, and 103,575 in the Ustkemen uyezd [4, p.4].

Table 1 - According to the All-Russian Population Census of 1897, the sex and age composition of the Germans of the Semey region]4, p. 70-77].

Districts and cities	Children under age		1-9 age		10-19 age		20-29 age		30-39 age		40-49 age		50-59 age		Above 60	
	M	W	M	W	M	W	M	W	M	W	M	W	M	W	M	W
Semey district	1	1	11	6	12	9	3	3	5	7	4	3	4	1	1	1
Zaisan district	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	1	-	2	-	-	-
Pavlodar district	-	-	-	-	2	2	1	1	2	-	2	1	0	2	2	-
Ustkemen district	-	-	-	-	-	-	1	1	2	-	1	-	-	-	1	-
Semey city	1	1	5	5	8	5	3	2	3	4	4	2	1	1	1	1

It can be seen from the table that among the Germans in Semipalatinsk, men predominate, and there are many children between the ages of 1 and 19. That is, it can be seen that most of them were family people.

In 1898, the German village of Peremenovskoe was founded in the Semey region. There was a need to resettle representatives of other nationalities in the border regions of Russia to the interior regions. The reason is that Russia aimed at security issues. According to researcher L.V. Malinovsky, there are several reasons for the migration of Russian German settlers to the East [5, p. 19]. Researchers range from the opinion that the purpose of the resettlement was to renew, to the predictions of a "peaceful occupation of Siberia". In some scientific studies, the migration of Germans was connected with

Russia's methods of solving agrarian problems, while some scientists preferred to look for reasons for religious conflicts. However, it is necessary to consider the settlement of Germans in the territory of East Kazakhstan from a political and socio-economic point of view.

Results and Discussion

In a certain order the German diaspora, who had moved to Kazakh land in search of land and longed for freedom, began to arrive. They brought their relatives with them to form a community. Most of them had only working tools.

At the end of the XIX century, the total number of the population of Aleksandrovsky, Babrovsky, Buktyrmy, Vladimir, Narymsky, and Uskemen volosts located in the north of Eastern Kazakhstan made 95,972 people, including 434 Germans [6, 36 p.].

At the beginning of the 20th century, the main part of the personal subsidiary farms of Germans was in the Siberian military district, located in the counties of Akmola and Semey regions and the counties of Tomsk province. These lands were suitable for farming, as well as along the main trade routes and along the railroad connecting the West and East. Here are some of the reasons for the interest of the Germans in the Kazakh land. On the one hand, the infrastructure of the settlements here was relatively well-developed.

After the establishment of Soviet power in all regions of Kazakhstan the struggle with the kulaks and rich men and Bols escalated. The German diaspora was not spared by this turn. Rich Germans and members of the middle class began to flee abroad. Many are trying to cross the ocean. Listening to various rumors, they dreamed of passing through Moscow to the United States. There were also not a few who left their private farms and went to Moscow. This situation caused concern to the Center. The Central Committee, concerned about the rapid relocation of "alien" diasporas, set special tasks for local organizations.

The message of the Central Committee of the All-Union Communist Party to the regional party committees reads: "Attention to the regional committees of Crimea, Siberia, Lower Volga, Middle Volga, North Caucasus, Kazakhstan and the Caucasus slope. Representatives of the local German diaspora showed their discontent with the Soviet authorities by trying to emigrate. German kulaks and the clergy took advantage of the weakness of Party and Soviet organizations to encourage the middle and poor classes to emigrate from the USSR, urging them to gather in Moscow." The then Secretary of the Central Committee, A. Smirnov, makes several suggestions at the same time. On the basis of these recommendations, on April 12, 1929, the Central Committee issued a decree "On the revival of German settlements economically and culturally." The decree said to stop the movement of German peasants and temporarily stop their confiscation. It also took into account the need to strengthen party work in settlements inhabited by Germans [7, 30]. It is evident from the above data that the measures against the mass resettlement of the Germans were implemented by a strict order.

Local committees tried their best to fulfill the order from above. On November 18, 1929 Semey Fomin, executive secretary of the Central Committee, made the following conclusions in the Semey Regional Committee's resolution "On the situation of German settlements":

1. Shemonaikha, Belagash, Ustkemen district committees to carry out the following measures in German settlements: a) to impoverish Germans; b) to strengthen party work among them; c) to improve the system of cooperative services in German villages.

2. The district committees must save the poor and bourgeois Germans from the influence of the rich, and the party organizations must dispel the intention of mass migration of Germans. In solving this problem it must be taken into account that the majority of the population of German villages consists of members of the lower class. Therefore, the influence of the kulaks, who swell them, must be destroyed.

3. District committees are obliged to check those indifferent to the class point of view (those who tried to move).

4. Send to these districts two citizens who know German well, who should promote party activity among the population.

5. The district committees should report to the obkom on the implementation of the decree in a month [8, p. 32]

The decree, passed on November 18, 1929, was sent out to the districts and immediately began to be implemented. Local party organizations, strictly following the order, exaggerated and attacked the German settlements.

The local authorities of each region informed the higher authorities on a monthly basis about the condition and life of the Germans. The Secretariat of the Kazraikom issued another decree on November 21, 1929. From this decree, we can see how much stronger was the control of the Germans. The main directions of the resolution are as follows. First of all, it concerns the appointment of a responsible party member who would determine the political and social situation in the German villages, as well as revive the local party work and lead the satisfaction of the social and cultural needs of the Germans. This was followed by such matters as the recruitment of German-speaking citizens for leading positions in Party and Komsomol organizations, the strengthening of political propaganda, the awarding of German nationality representatives in red corners, the allocation of a special staff to Germans from within the Party to involve them in Party work, mass publications in German-language publications covering Party work [8, pp. 31]. The adopted resolutions focused on creating conditions for the settlement of representatives of German nationality in Kazakhstan and their full participation in Party work. The implementation of these resolutions took several years. The local executive committees reported in detail on the work done and reported annually to the top. In a copy of the minutes of the closed meeting of the Kazraykom Bureau, which was held on February 25, 1930, there was a negative assessment that the measures taken in all the districts were unsatisfactory. In the Semey, Akmola, Aktyubinsk, Pavlodar, Petropavlovsk, and Ural regions warnings were issued in connection with the slow implementation of economic and cultural measures in the German settlements and inattention to the complete cessation of the emigration process. Warning, the Central Committee makes several amendments to the planned activities of the regions. These were tasks such as the re-election in March-April, the translation of official documents into German, and the urgent opening of seven-year German schools. Warned that these orders must be carried out immediately and reported to [8, p. 46].

The Soviet authorities noticed that the German settlements easily endured the hardships of post-revolutionary life and rapidly developed their economy. The authorities felt that it was necessary not to lose such a flexible and industrious nation. However, the large number of Mennonites among the Germans in the Semipalatinsk region strained relations between the Soviet authorities and them. Their religious activities could not reconcile with the Soviet policy. According to the report for January 1, 1928, there were 408 Mennonite communities in the Semey region [9, p. 97].

At that time, no one studied or paid attention to the fact that the spiritual roots of dexterity, industriousness, and thoroughness in doing any work for the German nation lay in their religious faith. The early establishment of capitalism in Germany was also influenced by concepts such as honest work and duty to God in the Protestant faith. The Germans' strong commitment to the work ethic was reinforced by their religious beliefs [9, p. 125].

According to the 1926 All-Union census, we see that Germans were more concentrated in the above-mentioned areas. There were no Germans in the areas where Kazakhs lived compactly. For example, there were no Germans in the districts of Ayakoz, Urzhar, Zharma, Makanshi, Aksuat until the eve of World War II. The census of 1926 shows the following data: there were 12 Germans in Semipalatinsk province, Polovinskaya zayem, Tavricheskaya - 5, Kalininskaya - 17. And in the Proletarian part of Ust-Kamenogorsk we see a cluster of Germans [10, p. 58]. According to the census, there are 133 people in the village of Gerasimovka, including 95 Germans. There were also 49 Germans living in the Poperechenskaya Sloboda [10, p. 59]. The number of Germans in Burassky district is 18 [11, p. 49].

Table 2 - Number of Germans living in Buras district in 1926 [11, p.49].

Village name	Number of Germans
Grachevsky village council	2
Bolshe-Vladimirovsky village council	2
Malo-Vladimirovsky rural council	4
Semenovsky Village Council	4
Komonersky Village Council	3
Sosnovsky village council	3

The table above shows that the proportion of Germans in the local population was very low. At the beginning of the 20th century, there were few Germans in the area of eastern Kazakhstan.

In 1928, 40 German village councils were established in Kazakhstan by the decision of the Central Committee. The number of such village councils in the Semey region reached 9 [12, p. 57].

The resettlement of Germans in the territory of Eastern Kazakhstan continued even after the formation of the Soviet Union. In 1929, a German citizen Leon Meinig wrote a letter in which he expressed his desire to move to Semipalatinsk. On August 12 of this year, the editorial board of the Batrak newspaper will write a reply to Leon Meinig. It states that labor immigration is allowed under the laws of the RSFSR, and benefits are given to immigrants for the purpose of agricultural development [12, p. 63]. On December 6, 1929, the District Settlement Office explained the resettlement laws and sent this person a reply [13, p. 21]. From this it can be understood that there were those among the German citizens who wanted to resettle in the territory of Eastern Kazakhstan even after the establishment of Soviet power.

The forced resettlement of Germans in Kazakhstan began in the 1930s. At that time the persecution of kulaks began in Russia. Rich Germans were deported among them.

On March 31, 1931, Andreev, the 3rd People's Commissar of the Workers' and Peasants' Inspection of the USSR, held a joint meeting with the OGPU (United State Political Department). The meeting discussed the resettlement of kulaks in Yakutia, Kazakhstan, and Central Asia. The minutes said that Goloshchekin determined that he could be stationed in the Akmola and Karkarala regions of Kazakhstan, and chose these places as suitable for this purpose. At the end of the protocol, instructions were given to relocate 100 German farms from the Leningrad Region [14, pp. 7-8]. They were often sent to the camps for menial work.

On the eve of the war, there were several German villages in East Kazakhstan. Systematic farming in German settlements brought a certain income to the state [15, p. 47]. If we turn to the data of that time, the economic indicators of German villages were high. For example, in 1940 in the German village of Natzmann, located in the Ulan district, 66 households were sown with grain crops on 790 hectares. In autumn, 8 quintals were harvested from 1 hectare. In the Kalinin collective farm, located near this settlement, 89 homesteads cultivated 1,328 hectares of land and received 7 quintals of grain per hectare. The collective farm raised not only horses and cattle, but also 15 camels [16, p. 2]. The Germans quickly adapted to the economic system of the local population. For example, 348 in Ivanovka [17, p. 3], 226 in Landman, 348 in Nais-Leon, 358 in Nier-Anfong, 272 in Morgen-Rotte, 395 in Roth-Arbeiter, 578 in the "Way to Communism" settlement were engaged in productive agricultural work [18, p. 101]. They not only sowed crops, but also kept cattle. The Germans kept cattle only for their daily sustenance. Like the locals, they did not increase their livestock or become dependent on cattle.

At the beginning of 1941 14 districts of East Kazakhstan region were prepared to receive natives of internal areas of Russia. According to the plan the Bolshe-Narymsky district 320, Buktyrsky district 225, Ulbinsky district 100, Zyryansky district 430, Zaisansky district 350, Katonkaragaysky district 300, Kurchimsky district 250, Markakolsky district 400, Predgornensky district 150, Samarsky district 200, Taurinsky district 180, Tarbagatai district 225, Ulansky district 100, Shemonaikha district 300 people had to be moved [19, p.104].

In the spring of 1941, the leaders of the USSR saw that hostilities were approaching the border. Therefore, the higher authorities urgently began to make additions to the rules and instructions on camps and special settlements. In May 1941 L. Beria, People's Commissar of State Security of the NKVD of the USSR approved "Regulations on the Service of urgent notification of deportees to labor camps and special settlements of the NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs) of the USSR. On April 11, 1940, the order 00444 was issued. It approved a number of tasks on strengthening security in the special settlements, increasing penalties for those who escaped from the settlements, liquidation actions against the Soviet government, sending monthly reports on the situation in the special settlements of the republics, and increasing the responsibility of employees [20, pp. 7-13]. In three months the diasporas of some nationalities were to be relocated. And these changes and additions to the rules had to be strictly monitored.

These requirements and the monthly certificates that had to be sent began to burden local government representatives in remote areas. Their reports did not correspond to the real situation, and conflicts arose. The local NKVD organs evaded responsibility and began to avoid reporting on their regions. Reporting on the special settlers and prisoners in the camps in Kazakhstan was not fully implemented [20, p. 41].

On the eve of the war, the political pressure on the exiles increased day by day. NKVD departments were speeding up punishment for various reasons. Before the war, the number of Germans in black labor camps in the USSR was 7,067 [20, p. 184]. Now their ranks were joined by Germans exiled along the Volga.

In 1941, the number of Germans in East Kazakhstan increased sharply. Compared to the 1939 census, it increased eightfold and reached 28,000 people. At the end of 1941 and the beginning of 1942 the number of Germans in East Kazakhstan reached 32 thousand people [21, p.130].

In July 1941, V. M. Molotov and L. P. Beria visited the German autonomy of the Volga region. Soon after, on August, 28th, 1941 the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "About the resettlement of the Germans, living in the Volga (Povolzhskiy) region" was issued [22, p. 114].

Since the fall of that year, the Soviet organizations of Kazakhstan began organizing the placement of Germans. Apart from them, due to the continuous arrival in Kazakhstan of peoples urgently resettled from the war zone, a number of difficulties arose in the reception of Germans.

On 16 October 1941 a decree "On the removal of representatives of German nationality (including communists and Komsomol members) from leadership positions in Party and Soviet institutions in the regional cities of the Republic which were under martial law" came into force in Kazakhstan. [22, p. 116].

Another "wave" of Germans arrived in Kazakhstan in the fall of 1941. 438,280 Germans were deported to the regions of Kazakhstan. Most of the Germans in Russia were concentrated in the German Autonomous Republic along the Volga River. In 1941 almost all the Germans of the Volga region were forcibly relocated to Kazakhstan and Siberia. 29 thousand people were sent to the Altai region, 59 thousand to Ombi, 8.1 thousand to Novosibirsk, 19 thousand to Orinbor, and 92 thousand Germans to Kazakhstan. Not only Volga Germans, but also Germans from Saratov, Stalingrad, Moscow, Tula, Rostov-on-Don, Kuibyshev, Ordzhonokidze, Krasnodar, Zaporozh, Voroshilovgrad, Stalinsk, Kabardino-Balkaria, North Ossetia, Georgia, Azerbaijan, Armenia were massively resettled to Kazakhstan. Germans from Zaporizhzhya, Voroshilovgrad and Stalin regions of Ukraine were settled in the Semipalatinsk and Eastern Kazakhstan regions [23, pp. 39-43].

Although there was no close connection between the Germans of the USSR and Germany, the supreme power was afraid of them and tried to relocate all "alien" peoples in the areas bordering Europe to Central Asia. On August 28, 1941 the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR issued a resolution "On the resettlement of Germans living along the Volga". Since then the number of Germans in Kazakhstan began to increase. The Kazakh steppe became the center of settlement of the deported peoples. Every fourth German was exiled to Kazakhstan [24, p.262].

In 1941, 35,000 Germans were resettled to the territory of eastern Kazakhstan. The delivery of Germans to Central Asia was carried out by the Turkestan-Siberian and Tomsk railroad. From them, it

was planned to move 18 thousand people to the Semipalatinsk region, and 17 thousand people to the East Kazakhstan region. About 350-400 thousand Germans were deported to different regions of Kazakhstan [25,50]. A lot of data about the resettled Germans during this period has been preserved in the Center of Documents of the Modern History of the East Kazakhstan Oblast.

In each district of the region from 500 to 5400 people were resettled instead of settling in one district. They were resettled mainly not in the areas where Kazakhs lived, but in the areas where Russian and Ukrainian nationalities were concentrated. The Germans were mainly divided into 12 districts of our region. However, Kazakhstan at that time was not ready to accept the special resettlers [25,52].

In 1941 along the Volga (Volga region) it was planned to relocate 374,225 people. It was impossible to transport everything in one day. On September 3 11 echelons were prepared, and in 10 of them 5,265 families, i.e. 23,607 people were placed. One echelon would not pass sanitation on time and would be late. It left for Kazakhstan a day late, on September 4 [p. 23, 71].

Their transfer was organized in an ironclad fashion. But there were shortcomings as well. The fact that the Germans en route were not given food upon arrival at the Uralskaya station testified to gaps in the organization [23, p.71]. Three echelons of people were starving. On August 8, 1941, NKVD deputy of the Kazakh SSR Bogdanov reported to Moscow that the local authorities were ready to accept special resettlers [23, p.84]. The real situation was hidden in the report. It follows from the document that train No. 725, which left for Semipalatinsk via Almaty on August 13 of this year, was not provided with food. The case allocation of 32,000 soms from the budget to the Germans was delayed and they were repeatedly exposed [23, p.91].

The general conclusion arising from these data is that the state was not ready to accept specially displaced persons and organize their lives. The lack of food was added to the housing problem, and the situation of the Germans deteriorated. The construction of houses for them was not considered in previous years. Therefore it can be said that the Germans came to a barren land. At first the Germans settled in empty public buildings and abandoned houses that were about to collapse. Even those who could not fit in were given the support of the local population.

Employment for immigrants also became one of the difficult issues. For Germans, getting a job was tantamount to avoiding starvation. This is because in those days food was given as an income to the person who worked. Germans were also considered cheap labor, doing hard work on the home front. Most of the specially resettled Germans were skilled professionals. Among them could be found agronomists, zootechnicians, accountants, turners, engineers, and mechanics. There were quite a few teachers, doctors, and economists with higher education. About 12,000-14,000 resettled Germans were deemed fit for work. As of October 1941, the number of able-bodied in Kirov district was 959 people, in the Samara district - 1,251 people, in Buktyrma district - 442 people, in the Shemonaikha district - 1,058 people, in the Kurchum district - 913 people, in Ziryan district - 879 people, in Bolshenarym district - 1040 people [25, p.83]. The local authorities had to urgently involve specially displaced people in production and agriculture.

On October 9, 1942, Semipalatinsk District Bureau of the CPSU issued a decree on the mobilization of German settlements into work columns. All Germans evacuated from the North Caucasus, Belarus, and Ukraine, as well as those who arrived before the war, were mobilized to work in the rear. They were built for all the work. Women and men aged 15 to 55 were massively employed in the coal and oil companies [27, p.11]. Only pregnant women and women with children under 3 years old were exempted. Children over the age of 3 remained in the care of relatives or the collective.

Labor mobilization in the Semipalatinsk region was entrusted to the head of the regional NKVD department Plodova and the regional military commissar Meshkina. They organized points for recruiting workers in Belagashsky, Novo-Shulbinsky, Borodulikhinsky, Zhana-Semeyinsky, Abyralinsky, Abaysky, Kokpectinsky, Aksuatsky, Zharminsky, Sharsky, Georgiyevsky, Ayakozsky, Shubartausky, Urzharsky regions, where German settlements were located. It was determined up to the last points where the labor detachments were unloaded [27, p. 11].

For example, 51 thousand soms were allocated to the collective farm "New Life" of Urzhar district, 47 thousand soms to the collective farm of Molotov, 22 thousand soms to the village of Eltai and 22.5 thousand soms to the village of Kyzyl Birzhan. The funds were used to provide housing for the special resettlers. In addition, construction materials were distributed. Here and there we notice that construction equipment was not used for its intended purpose. There is information in the archives about the looting of 111 cubic meters of construction timber allocated to the Shar District [28, p. 231].

In the years after the war the life of the local population never recovered from the consequences of the war. Local residents also suffered from poverty. Therefore, the financial aid allocated to the special settlers was in some cases distributed to the local population as well. In 1945, Chairman of the Kokpek District Council Larin was reprimanded by the Committee of the Regional Executive Committee for distributing to the local population 8.9 tonnes of flour and 3.9 tonnes of grain from the fund of special resettlers [28, p. 232]. The local population was dissatisfied with the assistance rendered to the special resettlers. Considering them "settlers", they did not understand the reason for the assistance provided separately to them and protested against the local authorities. The chairmen of the village council, who were sympathetic to the poor local population, handed out foodstuffs specifically allocated to the displaced. When such cases became known, the chairmen of the village councils were reprimanded and some were even fired.

Between 1944 and 1946 in the Semipalatinsk region 5,000 pairs of felt boots, 1,782 pairs of boots, 3,640 kurdeks, 150 fur coats, 7,500 meters of fabric were distributed among people specially resettled from the North Caucasus who were in great need of clothing. Basically, each person was to be given 2.5 meters of cloth [28, p. 232].

For the May 1 holiday, 49 meters of fabric intended for distribution in Urzhar district were used, and 18 pieces of costumes for special settlers of Ayakoz district were given to lucky reindeer herders [28, p.233]. It is clear that the leaders wanted some of the allocated items to be given to the local population. They wanted to help citizens who honestly served the country.

Here it should be noted that the social situation of the local population was lower than that of the special settlers. They, too, were barely making any money for food and were helping the collective farm for free. However, the local leaders, who saw with their own eyes the people who worked on the home front during the war and earned only bread, were afraid of the nationalities who came from outside and were considered "unreliable" by the government. State aid specifically intended for them was not liked even by the local leaders. Therefore, there were times when these items were preferred to be shared with the local population. Although there were occasions when the aid allocated to the special settlers was distributed to the local population, it cannot be said that it was distributed in its entirety.

The situation of the Germans displaced to the countryside was created differently than that of the people settled in the cities. In summer they grew their own garden and provided themselves with food for the winter. Also the situation of the Germans brought to the urban areas for production was difficult. The living conditions of 53 families working at the Semipalatinsk meat plant were difficult. They were housed in old, dilapidated dormitories. Several rooms with doors that could not be closed were cold. You can't keep warm by lighting a fire in the dormitories. Families brought to the fur factory in Semipalatinsk were also housed in special camps. The windows and doors of the barracks were unfinished. The economic capacity of the factory was insufficient to provide conditions for these workers. Over time they were transferred to other farms [29, p.27], as they lived in poor conditions. The Germans lived on very low wages. When the monthly payment was not given on time, there was not enough food, and they starved.

The plan to eliminate illiteracy among the settlers was not implemented. Among the 393 adult residents of the Ulan district, three had higher education, and eight had only secondary education. 195 people completed only primary school and 166 could not write [30, 50].

On the whole the life of the Germans in the Kurchim district was not bad. Almost everyone was provided with housing. They had cattle. The locals were amazed at the industriousness of the Germans. From a small piece of land in the yard, a lot of crops were harvested every year. The Germans, who used the small land rationally, began to improve their lives.

The war had shaped the image of the Germans as the "sworn enemy" in the minds of the local population. That is why there were fewer Germans in the CPSU and Komsomol than Chechens. But because of the level of literacy, many Germans were involved in political affairs and the dissemination of information.

In the East Kazakhstan Oblast, the Shemanyhinski district was in first place for the concentration of Germans. According to the report, 5,291 specially displaced citizens were registered in the district. Among them were 3,487 Germans, 1,804 чеченца [31, p. 50]. All the settlers were provided with work, except the elderly or people with poor health. Most of them worked on collective and private farms, machine and tractor stations.

As diaspora migration became more frequent, the local authorities tried to regulate this process. The granting of freedom to diasporas by the CPSU Central Committee was accompanied by such things as appreciation and encouragement of the work of advanced representatives of other nationalities, awarding them various medals and orders. In addition, actions such as permanent employment and the issuing of permanent documents were carried out.

L.A. Burghart in his work "German population of East Kazakhstan in 1941-1956" wrote: "Local population regarded Germans as "enemies" or "fascists". There are several reasons why the local population felt this way. The image of Germany as "the enemy" has been firmly entrenched in the public consciousness since World War I. The welfare of the local population was also poor during the war. There were times when grieving families took black paper and expressed their anger. But no matter how much one may say, the generosity of the Kazakh people and other Kazakhs helped the German diaspora to take root on Kazakh soil.

The hardest period for Germans in the Soviet Union was between 1941 and 1955. During this time the control of the specially deported Germans was maximised. Their actions were monitored by local police officers. It was forbidden to go out into other areas without permission. Those who left on their own were persecuted as fugitives. Discrimination between 'fascists' and 'Germans' became widespread among the people" [26, 125]. [26, с.125]. In 1954, by decision of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, a decree was issued and legally approved, which fundamentally changed the attitude towards the Germans.

Conclusion

Thus, when studying the process of settlement of German nationality in the territory of East Kazakhstan, we can see that their intensive settlement in the territory of East Kazakhstan and the impact on their fate of changes caused by various political conditions were associated with a very difficult twentieth century.

In general, the formation of German diasporas in our region has many features. It is a historical fact that the first period of settlement of the German nation was voluntary. It was born out of a policy of rapid settlement of new territories (which Russia annexed to itself) by new residents. Certain concessions were made in the resettlement of new places. In order to develop Siberia the tsarist government relocated Germans to Western Siberia and neighboring Kazakhstan in order to develop agriculture. The first arrival of representatives of German nationality in the territory of eastern Kazakhstan is directly connected with this.

When studying the history of the formation of German diasporas in the twentieth century, one cannot ignore the conditions of the late nineteenth century. In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century the foundations of German Diaspora in Kazakhstan were laid. Therefore the specified chronological period should be considered the beginning of the formation of the German diaspora in East Kazakhstan.

At the beginning of the 20th century German settlements in the region were socially developing. One of their characteristics was that they were able to communicate with each other, preserve their national traditions, and run their farms in peaceful conditions. And with the 20s of the 20th century the situation changed dramatically. The Soviet authorities began to directly interfere in the traditional life of the peaceful German population, with the result that the path of sustainable development was interrupted. The crisis of the traditional economy of the German colonists came in the 1930s, during the period of collectivization. They, too, suffered hardships like all other nations.

During this period, they lost their traditional culture and language, as did the Kazakhs. But the experiments carried out could not destroy the legendary purity and incorruptibility of the Germans.

For the implementation of the large socialist construction in Kazakhstan the necessary specialists and manpower were replenished by the natives of Russia, Belarus, Ukraine and the Baltic republics. On the other hand, insufficient attention was paid to the employment of the local population. This was manifested as assistance to Kazakhstan by the peoples of the Union republics and was appreciated as such. The process of migration of peoples within the USSR, both as a whole and individually, mixed representatives of different nationalities and nations with each other. The German diasporas made a great contribution to the socio-economic and cultural development of East Kazakhstan. Germans were directly involved in the development of agriculture in East Kazakhstan. Among them there were many veterans of labor who achieved great results.

The kindness of the Kazakhs helped the representatives of German nationalities to remain in the territory of Kazakhstan as a diaspora. They always say that they showed great brotherhood to the Germans who settled in Kazakh auls, that they shared what they had.

At the end of the 19th and 20th centuries, seven censuses were conducted in Kazakhstan. The census of population in Eastern Kazakhstan resulted in one of the leading nationalities-Germans. In 1897 there were 100 of them, in 1926 - 9055, in 1959 - 65 748, in 1970 - 69136, in 1979 - 65610, in 1989 - 66 879, by results of census of 1999 they comprised over 32 000 people.

In short, the formation and development of the German diasporas is closely linked to the period under study. It is a historical fact that the Germans were subjected to violence and persecution.

The contribution of the German diaspora to the economy of our country is enormous. They were among the first to lay the foundations for small and medium-sized businesses.

Studying the history of the historically established German diasporas in Kazakhstan, knowing their work for our country by future generations, inspires respect for them and opens the way to inter-ethnic and inter-state peace. It is therefore advisable to study the history of the German nationalities who have called Kazakhstan a country for many years, brought up offspring and benefited our society.

References:

1. Koshman T.V. The German population of the steppe region in the late nineteenth and early twentieth centuries. // Proceedings of the international scientific conference: "History of the Germans of Central Asia". - Almaty, 1998. - P.31-34

2. Information addressed to management, submissions to decision-making bodies // RFMM. - P-9479-Fund., 1-Schedule. - 725-file.

3. Wiebe P.P. Resettlement of German colonists in the Steppe region at the end of the XIX - early. XX century (on the example of Akmola, Semipalatinsk provinces) // Proceedings of the international scientific conference: "History of the Germans of Central Asia". - Almaty, 1998. - P.19-30

4. The first general census of the population of the Russian Empire, 1987.: LXXXIY. Semipalatinsk region, 1905.

5. Malinovsky L.V. Germans in Russia and Altai. - Barnaul, 1995. -182 p.

6. Nikiforov I.D. The German population of Rudny Altai at the end of the 19th - the first half of the 20th centuries. (on the material of the settlements of the Shemonaikha district of the East Kazakhstan region) // Materials of the international scientific conference: "History of the Germans of Central Asia". - Almaty, 1998. - P. 36-43

7. From the history of the Germans in Kazakhstan (1921-1975). Collection of documents: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan / Compiled by: I.N. Bukhonova, T.B. Mitropolskaya. Almaty: Gothic, 1997. - 376 p.

8. Volkova T.P. The relationship of the German population of Kazakhstan and the authorities in the late 20s - early 30s // Proceedings of the international scientific conference: "History of the Germans of Central Asia". - Almaty, 1998. P. 93-104

9. Kalmykov S.K., Shaukenova Z.K. Influence of the Protestant mentality of the Germans of Kazakhstan on the formation of elements of the Kazakh material and spiritual culture // Collection of

materials of the international scientific-practical conference: "The role of religious denominations in the life of the Germans of Central Asia." - Almaty, 2002. - P.123-132

10. Protocols of the RCP / b / 1st All-Kazakh Congress "Society Down with Illiteracy and Kaz. ODI Center" /there are copies of circular instructions of the ODI Center and others. Correspondence // KRPM. - Fund 141, Schedule 1. Case 135.

11. The results of households and the actual population in the city and volosts of the Semipalatinsk province // EKR. - 583 - Fund, 1-Schedule. - 5 Case.

12. Special folder// KRPM. 141 - Fund. 1 - v. 2468 - Case.

13. Circulars and orders of the mining bodies of KIKZ and OkrIK.// ShҚOҚZTҚO. - 256-Fund, 1-Schedule. - 1 Case.

14. 14. Certificates and copies of resolutions, decisions and instructions of government and party bodies // RFMM. -R- 9479s - Fund, 1-Schedule. – 2- Case.

15. Karsakov I. The Germans of Kazakhstan: the definition of the coast // Thought. - 1995. - No. 6. – P.46-49

16. Annual plans for the resettlement and economic organization of the regions of the East Kazakhstan region for 1940. State archive of the East Kazakhstan region R1208 - Fund. 1 - v. 83 - Case.

17. Materials of the Resettlement Department under the Regional Executive Committee of the Semipalatinsk region in the course of the housing and household arrangements of migrants (characteristics of areas, settlements, memorandums, reports, etc.) // State archive of the East Kazakhstan region. - P1208-Fund, 1-Schedule. - 110- Case.

18. Decision of the executive committee of the Semipalatinsk regional council of working people's deputies on the approval of the plan before settling in the collective farms of the region. Economic and geographical description of the districts of the Semipalatinsk region. Correspondence with the resettlement department at the Semipalatinsk Regional Executive Committee on the issue of drawing up a plan // State archive of the East Kazakhstan region. - P1208-Fund, 1-Schedule. – 68– Case.

19. Brief description of the settlement areas of the East Kazakhstan region. Correspondence with the Resettlement Committee under the East Kazakhstan Regional Executive Committee on the issue of drawing up plans // State archive of the East Kazakhstan region. - P1208-Fund, 1-Schedule. - 90 Case.

20. Provisions, instructions and instructions of the OSB to peripheral organs // RFMM. - P-9479-Fund, 1-Schedule. – 71 Case.

21. Burgart L.A. Features of the demographic behavior of the Germans of East Kazakhstan under the conditions of the special settlement regime (1941-1955) // Proceedings of the international scientific conference: "History of the Germans of Central Asia". – Almaty, 1998. – P.129-138

22. Aldajumanov K.S. Resettlement of deported Germans to Kazakhstan in 1941-1945. // Proceedings of the international scientific conference "History of the Germans of Central Asia". - Almaty, 1998. –p.113-119

23. Materials on the eviction of the Germans // State archive of the East Kazakhstan region - P-9479-Fund,1-Schedule. – 83– Case.

24. Krieger V., Friesen A. From the history of Soviet Germans // History of Kazakhstan: "white spots". - Alma - Ata: Kazakhstan, - 1991 .; Kozybaev M.K. The Germans of Soviet Kazakhstan: facts and reality // History of Kazakhstan: "blank spots".–Alma-Ata: Kazakhstan,–1991.–345 p.

25. Burgart L.A. From the history of German settlements in East Kazakhstan (beginning of the 20th century - 1941). - Ust-Kamenogorsk, 1999. - 125 p.

26. Burgart L.A. German population in East Kazakhstan in 1941-1956 - Ust-Kamenogorsk, 2001.- 375 p.

27. Resolutions of the Semipalatinsk regional party committee. Special folder // KRPM. - 708-Fund. - 6/2-Schedule. – 78 – Case.

28. Reports, information, certificates of the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan on the state of economic, labor and household arrangements and political moods of special

settlers in the regions of the Kazakh Republic, lists of special settlers (November 30, 1945 - July 25, 1946). // State archive of the East Kazakhstan region - 17-Fund, 88-Schedule. - 396 - Case.

29. Reporting and information materials of local bodies of the Ministry of Internal Affairs // RFMM. - 9479-Fund, 1-Schedule. - 299 - Case.

30. Help admin. Department of city committees, district committees of the party on the presence of special settlers, their qualitative composition of the form of party work // State archive of the East Kazakhstan region - 1p-Fund, 1-Schedule. - 4996 - Case.

Список использованной литературы:

1. Кошман Т.В. Немецкое население степного края в конце XIX - начале XX вв. // Материалы международной научной конференции: «История немцев Средней Азии». - Алматы, 1998. - С.31-34

2. Информация, адресованная руководству, представления в органы, принимающие решения // РФМИ. - Р-9479-Фонд., 1-Приложение. - 725-дел.

3. Вибе П.П. Расселение немецких колонистов в Степном крае в конце XIX - нач. XX в. (на примере Акмолинской, Семипалатинской губерний) // Материалы международной научной конференции: «История немцев Средней Азии». - Алматы, 1998. - С.19-30

4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1987.: ЛХХХIY. Семипалатинская область, 1905.

5. Малиновский Л.В. Немцы в России и на Алтае. - Барнаул, 1995. -182 с.

6. Никифоров И.Д. Немецкое население Рудного Алтая в конце XIX - первой половине XX вв. (на материале поселений Шемонаихинского района Восточно-Казахстанской области) // Материалы международной научной конференции: «История немцев Средней Азии». - Алматы, 1998. - С. 36-43

7. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан / Составители: И.Н. Бухонова, Т.Б. Митропольская. Алматы: Готика, 1997. - 376 с.

8. Волкова Т.П. Взаимоотношения немецкого населения Казахстана и власти в конце 20-х - начале 30-х годов // Материалы международной научной конференции: «История немцев Средней Азии». - Алматы, 1998. С. 93-104

9. Калмыков С.К., Шаукенова З.К. Влияние протестантского менталитета немцев Казахстана на формирование элементов казахской материальной и духовной культуры // Сборник материалов международной научно-практической конференции: «Роль религиозных конфессий в жизни немцев Средней Азии». - Алматы, 2002. - С.123-132

10. Протоколы РКП/б/ I Всеказахского съезда «Общество долой неграмотность и Каз. ОДИ Центр» /имеются копии циркулярных указаний ОДИ Центра и др. Переписка // КРПМ. - Фонд 141, Приложение 1. Дело 135.

11. Итоги подворий и фактическая численность населения по городу и волостям Семипалатинской губернии // ВКР. - 583 - Фонд, 1-Приложение. - 5 Дело.

12. Особая папка// КРПМ. 141 - Фонд. 1 - т. 2468 - Дело.

13. Циркуляры и распоряжения горных органов КИКЗ и ОкрИК.// ШҚОҚЗТҚО. - 256 - Фонд, 1-Приложение. - 1 Дело.

14. 14. Справки и копии постановлений, решений и указаний государственных и партийных органов // РФММ. -Р- 9479с - Фонд, 1-Приложение. – 2- Дело.

15. Карсаков И. Немцы Казахстана: к определению берега // Мысль. - 1995. - № 6. – С.46-49

16. Годовые планы переселения и хозяйственного устройства районов Восточно-Казахстанской области на 1940 год. Государственный архив Восточно-Казахстанской области Р1208 - Фонд. 1 - т. 83 - Дело.

17. Материалы Переселенческого отдела при облисполкоме Семипалатинской области по ходу жилищно-бытового устройства переселенцев (характеристики районов, населенных

пунктов, докладные записки, отчеты и т.д.) // Государственный архив Восточно-Казахстанской области. - Р1208-Фонд, 1-Приложение. - 110- Дело.

18. Решение исполкома Семипалатинского областного Совета депутатов трудящихся об утверждении плана перед заселением в колхозы области. Экономико-географическое описание районов Семипалатинской области. Переписка с переселенческим отделом при Семипалатинском облисполкоме по вопросу составления плана // Государственный архив Восточно-Казахстанской области. - Р1208-Фонд, 1-Приложение. – 68–Дело.

19. Краткая характеристика мест расселения Восточно-Казахстанской области. Переписка с Переселенческим комитетом при Восточно-Казахстанском облисполкоме по вопросу составления планов // Государственный архив Восточно-Казахстанской области. - Р1208-Фонд, 1-Приложение. – 90Дело.

20. Положения, инструкции и указания ОСБ периферийным органам // РФМИ. - Р-9479-Фонд, 1-Приложение. – 71Дело.

21. Бургарт Л.А. Особенности демографического поведения немцев Восточного Казахстана в условиях режима спецпоселения (1941-1955 гг.) // Материалы международной научной конференции: «История немцев Средней Азии». – Алматы, 1998. – С.129-138

22. Алдажуманов К.С. Переселение депортированных немцев в Казахстан в 1941-1945 гг. // Материалы международной научной конференции «История немцев Средней Азии». - Алматы, 1998. – С.113-119

23. Материалы по выселению немцев // Государственный архив Восточно-Казахстанской области - Р-9479-Фонд,1-Приложение. – 83–Дело.

24. Кригер В., Фризен А. Из истории советских немцев // История Казахстана: «белые пятна». – Алма-Ата: Казахстан, – 1991.; Козыбаев М.К. Немцы Советского Казахстана: факты и реальность // История Казахстана: «белые пятна». – Алма-Ата: Казахстан, –1991.– 345 с.

25. Бургарт Л.А. Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (начало XX века – 1941 г.). – Усть-Каменогорск, 1999. – 125 с.

26. Бургарт Л.А. Немецкое население в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг. - Усть-Каменогорск, 2001.-375 с.

27. Постановления Семипалатинского обкома партии. Особая папка // КРПМ. - 708-Фонд. - 6/2-Приложение. - 78 - Дело.

28. Доклады, сообщения, справки ЦК КП(б) Казахстана о состоянии хозяйственного, трудового, бытового устройства и политических настроениях спецпереселенцев в областях Казахской ССР, списки спецпереселенцев (30 ноября 1945 г. - 25 июля 1946 г.). // Государственный архив Восточно-Казахстанской области - 17-Фонд, 88-Приложение. - 396 - Дело.

29. Отчетно-справочные материалы местных органов МВД // РФМИ. - 9479-Фонд, 1-Приложение. - 299 - Дело.

30. Справка админ. отделов горкомов, райкомов партии о наличии спецпереселенцев, их качественном составе, форме партийной работы // Государственный архив Восточно-Казахстанской области - 1п-Фонд, 1-Приложение. - 4996 - Дело.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 93/94 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.005

Saktaganova Z.G. [1], *Shapagatova D.D.* *[2]

[1] *Doctor of Historical Sciences, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Kazakhstan, Karaganda. E-mail: zauresh63@mail.ru*

*[2]*Master of Humanities, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Kazakhstan, Karaganda. E-mail: tasdi.com@mail.ru*

CHILDREN'S HEALTHCARE OF THE KARAGANDA REGION IN THE MIDDLE OF 1950S AND 1960S

Abstract

The article examines the history of healthcare in the territory of Central Kazakhstan, based on archival data, which reflects the relationship of household and social living conditions with the level of childhood morbidity in the Khrushchev period. Soviet history is rich in events that radically influenced the healthcare sector in Kazakhstan: the establishment of Soviet power on Kazakh territory; famine of the 1920s, 1930s; Great Patriotic War in 1941-1945; nuclear tests on the territory of the Semipalatinsk test site (1949–1963); change of leaders of the USSR and Kazakh SSR and others. The period of the second half of the 1950s - the second half of the 1960s is characterized as a time of recovery after the military events of the 1940s, which negatively affected the size of the Kazakh population and its public health. It is impossible not to note the fact of attracting the younger generation to work as one of the results of past military events, which led to a decrease in the quality of health of working children and the generation following them. Nuclear tests conducted on the territory of the Semipalatinsk test site also could not but affect the morbidity pattern in the Karaganda region, taking into account internal migration. The influence of these and other factors is analyzed in this article, prepared on the basis of archival materials of the State Archive of the Karaganda Region.

Keywords: Soviet childhood; childhood history; Central Kazakhstan; health history; history of Soviet childhood in Kazakhstan; childhood morbidity; disease prevention; history of Kazakhstan.

З.Ғ. Сақтағанова [1], *Д.Д. Шапағатова* *[2]
[1] *тарих ғылымдарының докторы,*
академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды.
E-mail: zauresh63@mail.ru
*[2]*гуманитарлық ғылымдар магистрі,*
академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды.
E-mail: tasdi.com@mail.ru

1950-1960 ЖЫЛДАРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ БАЛАЛАР ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫ

Аңдатпа

Мақалада «Хрущев» кезеңіндегі бала аурушандық деңгейімен қатар тұрмыстық, әлеуметтік өмірлік жағдайлардың өзара байланысын көрсететін мұрағаттық деректерге негізделген Орталық Қазақстан аумағындағы денсаулық сақтау тарихы қарастырылады, Кеңес тарихы Қазақстанның денсаулық сақтау саласына түбегейлі әсер еткен оқиғаларға бай: Қазақстан аумағында Кеңес өкіметінің орнауы; 1920 жылдардағы, 1930 жылдардағы ашаршылық; 1941-1945 жж.Ұлы Отан соғысы; Семей полигоны аумағындағы ядролық сынақтар (1949-1963 жж.); КСРО және ҚазКСР басшыларының ауысуы және басқалар. 1950 жылдардың екінші жартысы - 1960 жылдардың екін-ші жартысы кезеңі 1940 жылдардағы Қазақстан халқының санына және

оның қоғамдық денсау-лығына теріс әсер еткен әскери оқиғалардан кейін қайта қалпына келтіру кезеңімен сипатталады. Өткен әскери оқиғалардың нәтижесінің бірі ретінде жас ұрпақты еңбекке баулу фактісін атап өтпеу мүмкін емес, бұл еңбек еткен балалар мен оларға ілесіп келе жатқан ұрпақтың денсаулығы-ның сапасының төмендеуіне әкелді. Семей полигоны аумағында жүргізілген ядролық сынақтар да ішкі көші-қонды ескере отырып, Қарағанды облысындағы ауру-науқастық жағдайларға алып келген көрінісіне әсер ете алмады. Осы және басқа да факторлардың әсері Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының мұрағат материалдары негізінде дайындалған мақалада талданған.

Кілт сөздер: кеңестік балалық шақ; балалық шақ тарихы; Орталық Қазақстан; денсаулық сақтау тарихы; Қазақстандағы кеңестік балалық шақтың тарихы; бала аурушандығы; ауруларды алдын алу; Қазақстан тарихы.

Сактаганова З.Г. [1], *Шапагатова Д.Д.* * [2]
[1]*доктор исторических наук, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда.*
E-mail: zauresh63@mail.ru

[*2]*магистр гуманитарных наук, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда.*
E-mail: tasdi.com@mail.ru

ДЕТСКОЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЕ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ СЕР. 1950-х – СЕР.1960-Х гг.

Аннотация

В статье рассматривается история здравоохранения на территории Центрального Казахстана, основанная на архивных данных, в которых отражена взаимосвязь бытовых, социальных жизненных условий с уровнем детской заболеваемости в «хрущевский» период. Советская история богата событиями, кардинально повлиявшими на сферу здравоохранения Казахстана: установление советской власти на казахстанской территории; голод 1920-х гг., 1930-х гг.; Великая Отечественная война 1941-1945 гг.; ядерные испытания на территории Семипалатинского полигона (1949-1963 гг.); смена руководителей СССР и КазССР и другие. Период второй половины 1950-х – второй половины 1960-х гг. характеризуется как время восстановления после военных событий 1940-х гг., которые негативно отразились на численности казахстанского населения и его общественном здоровье. Нельзя не отметить факт привлечения к работе подрастающего поколения как один из результатов прошедших военных событий, который привел к снижению качества здоровья работающих детей и следующего за ними поколения. Ядерные испытания, проводимые на территории Семипалатинского полигона, также не могли не повлиять на картину заболеваемости Карагандинской области с учетом внутренней миграции. Влияние этих и других факторов проанализировано в данной статье, подготовленной на основе архивных материалов Государственного архива Карагандинской области.

Ключевые слова: советское детство; история детства; Центральный Казахстан; история здравоохранения; история советского детства Казахстана; детская заболеваемость; профилактика заболеваний; история Казахстана.

Introduction

The history of health care is one of the priorities in the process of studying the problem of childhood of any period. This is because public health is directly dependent on the quality of life of society, which affects the younger generation most acutely.

N.A. Semashko, while serving as the first People's Commissar of Health (1918-1930), proposed the creation of a new Soviet health care system, which was based on several principles, further refined and finally presented in 1947 as follows:

- state nature of healthcare (centralization);
- preventive health protection;
- free and generally accessible qualified medical care;
- unity of medical science and practice, prevention and treatment;
- participation of the broad masses of workers and public organizations in the construction of healthcare and in solving its problems [1, p. 121].

These principles had been developed before, but for the first time in the world they were implemented and formed the basis of state policy in the Soviet Union, where they formed the basis of centralized budgetary Soviet medicine that operated in all union republics. A system of medical institutions was built, which made it possible to provide uniform principles of organizing healthcare for the entire population, from distant villages to capital cities: first aid station (FAP) - local clinic - district hospital - regional hospital - specialized institutes [2, p. 120].

Access to healthcare was ensured by the fact that medical care was free, all citizens were assigned to local clinics at their place of residence and, depending on the complexity of the disease, could be referred for treatment higher up the steps of the healthcare pyramid.

The medical system paid special attention to issues of motherhood and childbirth. To support motherhood and infancy, a vertical system was organized - from antenatal clinics and district maternity hospitals to specialized institutes. The best medicines and conditions were allocated for young mothers, and training in obstetrics and gynecology was considered one of the most prestigious medical areas. A network of specialized children's clinics was also created, which contributed to a significant reduction in child mortality rates.

One of the important steps in the development of the newly introduced system was the implementation of the principle of preventive health care. Prevention was understood by N.A. Semashko in the narrow sense as sanitary measures, in the broad sense as health improvement, prevention and prevention of diseases. The task of every doctor and the entire system of medical institutions, as N.A. believed. Semashko, was not only to cure, but to prevent the disease, which was considered as a consequence of unfavorable social conditions and an incorrect lifestyle. In this regard, special attention was paid to such social diseases as venereal diseases, tuberculosis and alcoholism. For this purpose, a system of appropriate dispensaries was created, which were supposed to not only treat, but also monitor the living conditions of patients, informing the authorities about the non-compliance of these conditions with sanitary standards and the potential threat that patients could pose to others.

In the 1930s and 1940s the structure of child and adolescent health authorities has undergone a number of reorganizations. Thus, in 1935, children's clinics were created. In 1947, in connection with the merger of hospital and clinic institutions, children's clinics and children's clinics were merged with children's hospitals or with the children's departments of adult hospitals. This system still operates today. In the children's outpatient department of the hospital, children of all ages are observed and treated by the pediatrician of this single medical district. The duties of doctors at children's clinics included examination and further observation of children sent to pioneer camps; taking measures to prevent the introduction of infectious diseases into health institutions and their spread; examination and observation of children sent to boarding schools. Doctors and nurses working in kindergartens were on staff at children's clinics or children's departments at clinics for adults. The medical staff carries out their work in close contact with local doctors and clinic specialists. The work of kindergarten medical staff was aimed at creating the necessary conditions for the proper psychophysical development of children, introducing physical education, preventing morbidity among them, instilling hygiene skills, preventing infectious diseases, etc.

To prevent infectious diseases, schoolchildren were given preventive vaccinations in a timely manner (against tuberculosis, smallpox, diphtheria, whooping cough, tetanus, polio, etc.), the school

medical staff identified infectious patients and children in contact with them; together with sanitary and epidemiological stations, anti-epidemic work and sanitary supervision over the maintenance of premises and compliance with sanitary and hygienic standards and rules in the school were carried out, the work of school buffets and canteens was monitored; sanitary and hygienic working conditions for students in labor workshops; sanitary educational work was organized among students, teachers and parents.

Methods and materials. In the course of writing this work, specific methods of historical research were used as specific cognitive tools: historical-comparative, historical-typological, historical-systemic analysis, methods of structural and functional analysis, which were used to systematize the entered archival materials.

This publication contains archival documents from the funds of the State Archive of the Karaganda Region - 469 ("Karaganda Regional Department of Public Education"), 567 ("Stalinsky District Council of Workers' Deputies of Karaganda"), 653 ("Executive Committee of the Leninsky District Council of Workers' Deputies of Karaganda"), 664 ("Karaganda Regional Health Department of the Ministry of Health"), 1188 ("Executive Committee of the Railway Council of Workers' Deputies of Karaganda"). Funds 567, 653, 1188 contain specific information about the functioning of the healthcare sector of the city of Karaganda in connection with the content of documents for only one district. Basically, data from 664 funds were used, since it includes a large layer of information on the functioning of the health authorities of the Karaganda region during the period under study, there are materials on inspections of the implementation of preventive measures among children, recreational activities, materials on the work of professional personnel in the field.

Discussion. Today, issues of the history of healthcare in Kazakhstan remain relevant for study and include a large number of works that can be grouped by research problems:

1.) publications reflecting the theoretical foundations of the study;

2.) works devoted to the history of the development of the Soviet healthcare model;

3.) works covering the functioning of the modern Kazakhstan healthcare system;

4.) studies examining the issues of maternal and child health as one of the main components of state health care.

The first group includes the publication of K.T. Baizhienova, which is devoted to the study of materials from state organizations of the healthcare system of the Republic of Kazakhstan as historical sources. The author has developed and proposed an original approach to assessing the reliability of the historical source under study, as well as the process of deciding on the possibility of its use in the process of scientific research [3]. Russian author Komarov Yu.M. devoted his work to the theoretical study of the formation and development of the Semashkin model of healthcare, which existed in the Soviet Union until 1989 [1].

Research of the second historiographical group can be divided into two subgroups: a.) works devoted to the history of healthcare in the USSR; b.) works covering the problems of the functioning of medical services and the health care system as a whole on the territory of Soviet Kazakhstan. Subgroup "a" includes the work of T.V. Davydova, devoted to the historical analysis of the reform of Soviet healthcare in the post-war years [4]. The history of the formation of the Soviet healthcare system was also covered by the authors Astryukhina I.I., Kazantseva A.V., Skoromets N.M. [5]. The second subgroup includes scientific publications by K. Zhakupova, who studied the history of medicine in Kazakhstan based on archival materials of the 1920s – 1930s. [6] and Galina G.F., in which she examined the development of the health care system of the Kazakh SSR from the 1920s to the 1940s. [7]. Regional aspect of the formation and development of healthcare highlighted in her work Kozlova Zh., who on the pages of the newspaper "Industrial Karaganda" described the beginning of the development of the healthcare system of the city of Karaganda, which dates back to 1930 [8].

The second group of works includes the publication of Baizhienova K.T., Omarova B.K. and Kalmenova B.T., who noted the role of legislative acts and government programs, identified the features of reforming the priority areas of the medical care system for the population in the training and retraining of medical personnel [9]. Baizhienova K.T., Akhmetshina G.U., Omarova B.K., Kamzaev

B.K. reviewed the stages of development of the healthcare system on the territory of independent Kazakhstan, identified the main problems in the functioning of healthcare services in Kazakhstan during the period of independence [10]. Akanov A.A. and Kamaliev M.A. in their work, they analyzed the modern healthcare system of the Republic of Kazakhstan and the prospects for its development [11].

The group of studies devoted to the study of maternal and child health includes the publication of Khisamutdinova R.R. and Mukhambetgalieva A.K., who identified positive and negative trends in the development of the health care system for women and children in the Kazakh SSR. Based on archival documents of the Aktobe region, they proved that an important direction in the development of healthcare was the fight against the growth of epidemic diseases caused by the war and famine of 1946-1947. [12]. Bekmagambetova M. is another researcher of maternal and child health in Soviet Kazakhstan based on materials from another region - the Kostanay region. The article by M.Bekmagambetova examines the development of children's healthcare in the region in the context of national practices [13]. Alshykenova A.T. and Musabalina G.T. covered the history of the fight against childhood tuberculosis in the southern region of Kazakhstan based on archival documents of the Central Administration of the Republic of Kazakhstan, statistical data on the incidence of tuberculosis in the Republic of Kazakhstan, as well as data from periodicals of the beginning of the last century [14].

Results. By 1950, the war-ravaged economy had been restored. The number of medical institutions, hospital beds, and doctors not only reached the pre-war level, but also significantly exceeded it. In 1950, on the territory of the Kazakh SSR there were 265 thousand doctors (including dentists) and 719.4 thousand paramedical workers, there were 18.8 thousand hospital institutions with 1010.7 thousand beds. In rural areas there were more than 63 thousand paramedic and paramedic-obstetric stations. Since the 1950s Allocations for health care increased from year to year, and by 1965, during the 4 post-war five-year plans, funding reached a record figure - 6.5% of GDP. It was possible to increase by an order of magnitude all the main indicators of the material and economic base of healthcare. The number of doctors from 14.6 per 10 thousand people. population in 1950 grew to 23.9 in 1965; paramedical workers from 39.6 to 73.0; hospitalization in cities increased at this time from 15% of the population to 20.1%, in rural areas - from 7.7% to 18.9%; the number of hospital beds increased from 57.7 to 96.0 per 10 thousand population; the number of clinics and outpatient clinics reached 36.7 thousand, antenatal clinics and clinics for children - 19.3 thousand [4, p. 165].

Thus, despite the problems of the period of formation of healthcare in the Soviet state (weak material and technical equipment, lack of professional personnel, standard premises and beds for the provision of medical services), the indisputable achievement of the industry on the territory of the Kazakh SSR in the 1950s. became a widely developing network of government institutions with the introduction of socialist principles: free of charge, universal access, planning, preventive direction, budget financing. Post-war positive changes in public health indicators, improvement of sanitary and living conditions of the population, growth of the network of medical institutions, increase in the number of medical workers, expansion of access and quality of service testified to the successful functioning of the principles of the Soviet state model of healthcare.

Using archival materials from the Karaganda region, one can trace how the principle of carrying out preventive measures by N.A. was implemented in practice. Semashko in the second half of the 1950s. During the study period, only 68.5% of children who reached one year of age were under systematic observation (at least once a month), which is an extremely low figure. Especially few children were under continuous supervision in the Zhana-Arkinsky district - (20.0% of those who reached one year of age), Temir-Tau - 41%, Karaganda 62%. The best continuous monitoring of children in the first year of life was organized in the Voroshilovsky district - 91%, in the city of Balkhash - 86% [15, p. 35]. But even in cities and villages with high rates of observation of children, it cannot be said that the observation was carried out in depth and all preventive measures were taken.

Table 1. Indicators of continuous observation of children who have reached one year of age (mid-1950s) [15, p. 35].

Voroshilovsky district	Balkhash	Karaganda	Temir-Tau	Zhana-Arkinsky district	**Total**
91%	86%	62%	41%	20%	**68.5%**

As a preventive measure, there was also early identification and fixation of sick children, special attention was paid specifically to newborn children through children's consultations - treatment and preventive institutions that provided out-of-hospital qualified medical care to children from birth to three years of age, as well as monitoring the child's development, preventive vaccinations and health education of parents [16, p. 147]. As of 01/01/1956, 231,706 children were under the supervision of city and rural children's consultations, 34,760 more children than in 1954. The increase in the number of children under the supervision of consultations occurred due to an increase in the intake of children and better organization of their registration. However, it cannot be said that the registration of children was organized correctly everywhere and that all children were fully registered, especially in rural areas.

Table 2. Early coverage of newborns with medical supervision in the region [15, p. 155]:

Year	Admission of children under 1 year	Incl. up to 1 month	Early coverage	Medical patronage up to 3 days		Visiting nurses	
				Total	%	Total	%
1955	23 476	21 525	81.7%	13,828	64.2	20 614	81.1

Table 3. The best indicators for servicing newborn children in the Karaganda region, 1955 [15, p. 156]:

	Early coverage	% of doctor visits in the first three days	% of sister visits to children under 1 month
Balkhash	94%	91	100
Voroshilovsky district (district center)	100%	97	100

In medical care for young children, the main thing is to organize systematic monitoring of these and carry out the necessary measures to ensure the correct growth and development of the child. 68.5% of children who reached one year of age were under systematic observation (at least once a month), which was extremely insufficient at that time. Especially few children were under continuous supervision in the Zhana-Arkinsky district - (2.0% of those who reached one year of age), Temir-Tau - 41%, Karaganda - 62%. The best continuous monitoring of children in the first year of life was organized in the Voroshilovsky district - 91%, Balkhash - 86%. The low percentage of coverage of children with medical supervision in the first 3 days after discharge from the maternity hospital in the Ulutau district is 12%, in the Zhana-Arkinsky district - 24%, in Temir-Tau - 36%, Osakarovka and Karaganda - 63% [15, p. 156].

But even in cities and villages, where the majority of children were under systematic supervision, we cannot state that it was carried out in depth with all preventive measures.

Table 4. Indicators of reduction of early complementary feeding, artificial feeding of children in the early stages in the Karaganda region, in% [15, p. 35].

	Balkhash	Temir-Tau	Karaganda	Shetsky district
Reducing complementary feeding for children under 3 months	15.6%	18.7%	12.3%	33.7%
Reducing complementary feeding for children under 6 months	4.1%	5.7%	4.3%	-

Thus, in the consultation of the city of Balkhash, where the majority of children were continuously systematically observed by the children's consultation, they could not achieve a reduction in early complementary feeding, artificial feeding of children in the early stages, in the city of Balkhash 15.6% of children received complementary feeding for up to 3 months, and were transferred to artificial feeding for up to 6 months feeding 4.1% of children. Many children were fed incorrectly in the city of Temir-Tau (18.7% received complementary feeding up to 3 months) and 5.7% of children under 6 months were transferred to artificial feeding. In the city of Karaganda, these figures are respectively 12.3% and 4.3%. In the Shetsky district, 33.7% of children received complementary feeding until 3 months [15, p. 156].

Children's consultations in 1955 improved the early detection of tuberculosis: 39.7% of children had a Pirquet test (in 1954 - 37.2%), but this figure was still too low.

Table 5. Indicators for early detection of tuberculosis in children of the Karaganda region, 1955 [15, p. 36]

Populated areas of Karaganda region	Balkhash	Dzhezkazgan	Saran	Karaganda	Temir-Tau	Telmansky district	Osakarovsky district	Nurinsky, Karkaralinsky, Zhana-Arkinsky, Ulutau, Dzhezkazgan districts
% of children (under 1 year) who had a Pirquet reaction	68.1%	59.2%	55.9%	44.3%	15.1%	5.4%	1.8%	0

Table 5 shows that the best indicators for early detection of tuberculosis: in the city of Balkhash, where 68.1% of children had a Pirquet test before the age of 1 year, of which 5.1% reacted positively. In the city of Dzhezkazgan 59.2%, in Saran 55.9%, in Karaganda 44.3% of children underwent the Pirquet reaction [15, p. 36]. The worst indicators for early detection of tuberculosis among children under 1 year of age are in the Nura, Karkaralinsky, Zhana-Arkinsky, Ulutau, Dzhezkazgan districts, where among the children who have reached the age of one year, not a single child has undergone the Pirquet test. Very low rates of early detection of tuberculosis in Osakarovsky district - 1.8%, Telmansky 5.4%, in Temir-Tau this figure is 15.1% [15, p. 36]. Thus, it is clear that even in cities with the best indicators for early detection of tuberculosis, only half of children who have reached the age of one year are examined for tuberculosis. Consequently, the high incidence of tuberculosis with high mortality is associated with the weak and unsatisfactory work of children's consultations for early detection of tuberculosis and timely treatment.

Preventive vaccinations in the mid-1950s. on the territory of the Karaganda region were carried out unsatisfactorily. In the region, only 71.2% of children who reached one year of age were immunized against smallpox. The situation was especially bad with preventive vaccinations against smallpox in the Karkaraly district, where 9.2% of children who reached the age of one year were immunized against smallpox, in Dzhezkazgan 11.9%, in Temir-Tau - this figure is 44.3%, and in In the Kuvsky district, 55 children were observed up to 1 year of age; 65 children were immunized against smallpox up to 8 months [15, p. 35].

According to inspection reports, preventive vaccinations were carried out unsatisfactorily. In the region, only 71.2% of children who reached one year of age were immunized against smallpox. The situation is especially bad with preventive vaccinations against smallpox in the Karkaraly district, where 9.2% of children who have reached the age of one year are immunized against smallpox, in Dzhezkazgan 11.9%, in Temir-Tau - this figure is 44.3%, and in In the Kuva region, 55 children were observed up to 1 year of age; 65 children were immunized against smallpox up to 8 months. During the same period, the prevention of infectious diseases among children of the first year of life was poorly carried out. Children aged 8 months were vaccinated against smallpox - in City Children's Hospital No. 1 of Karaganda - 90.6%, in Balkhash - 82%, in Akchetau - 90%, Kounradsky - 95%. The indicators of the city children's hospital No. 3 of Karaganda were not high enough, where only 45.2% of children under 8 months were vaccinated against smallpox, in the Regional Children's Hospital - 55.7%, in Temir-Tau - 53.4%, in Saran – 49%, Dzhezkazgan – 48%, in Tokarevka only 11.7%. Anti-tuberculosis work was carried out extremely insufficiently in City Children's Hospital No. 2 in Karaganda - 33% and in City Children's Hospital No. 3 - 38.6%, and in Saran only 21.1% of children underwent the Pirquet reaction [17, p. 59].

The incidence of acute childhood infections in 1955 still remained high, and for certain infections such as scarlet fever, whooping cough and gastrointestinal diseases, it even increased. If in 1954 the incidence rate per 1000 children in urban nurseries was 95.2, in rural nurseries it was 128.0, then in 1955 there was a decrease in the incidence of measles, in urban nurseries there were 67.4 cases per 1000 children, and in rural in nurseries, per 1000 children were sick 53.0. The highest incidence of measles in 1955 was in city nurseries in the city of Balkhash - 210.9, Saran - 103.0, in the city of Temir-Tau this figure was 47.7, Dzhezkazgan - 48.7, in Karaganda - 33 ,3. In the Republic in 1955, per 1000 children in urban nurseries, 213 children fell ill with measles, and in rural nurseries 114.2. The mortality rate from measles in urban nurseries is 1.9, in children under 1 year of age 6.2, in rural nurseries no deaths were registered in 1955. For comparison, in 1954, the mortality rate from measles was 1.5 in the city (4.5 in children under 1 year of age), 4.6 in the village (15.3 in children under 1 year of age) [15, p. 36].

Measles among all acute infectious diseases in toddlers accounted for 65.4% in the village and 40.0% in the city. In the Republic, the mortality rate from measles in urban nurseries is 1.004 (for children under 1 year of age 5.03), in rural ones 1.2% (for children under 1 year of age 2.2%). Thus, in 1955, the mortality rate from measles was 47.6% of the total mortality rate from all infectious diseases (in the Republic this figure is 33.3%) [17, p. 58].

Based on the results of these data, we can conclude that the incidence of acute infections in nurseries at the time of 1955 in the Karaganda region remained at a high level, but there was a slight decrease compared to 1954, for measles: in city nurseries from 95, 2 to 67.4 per 1000 children, in rural nurseries from 128.0 to 53.0 per 1000 children. The mortality rate from measles in urban nurseries increased from 1.5 to 1.9 in children under 1 year of age from 4.5 to 6.2. The incidence of dysentery was highest in nurseries in Temir-Tau - 85.7 per 1000 children, in Karaganda 73.9. The mortality rate from gastrointestinal diseases was 57.1%, the mortality rate from acute infections was higher than the rate for the Republic - 45% [17, p. 59]. The absence of indications in reports on the presence of children suffering from chronic dysentery in rural nurseries indicates poor-quality diagnosis of gastrointestinal diseases.

Thus, we can note insufficient preventive work in the form of timely vaccinations in a number of nurseries in the Karaganda region, as evidenced by high mortality rates from measles: in the city of

Balkhash, out of 232 children with measles, 6 died, in the city of Saran, out of 62, died 2, in Karaganda, out of 120, 2 died; incidence of diphtheria in urban nurseries in Balkhash - 6.3, Temir-Tau - 5.5, Karaganda - 5.2, Dzhezkazgan and Saran - 4.0, per 1000 children [17, p. 59].

In 1956, the number of sick children receiving treatment at home increased. However, a significant number of sick children, even those with infectious diseases, were consulted and served as a source of infection for other children. Most dysentery was identified in consultations in Balkhash - 63%, in Shet district - 90%; diphtheria in the Dzhezkazgan region - 54% and the city of Karaganda - 22%; scarlet fever in the Shet district - 40%, in the Dzhezkazgan region - 100%, in Balkhash and Saran - 24%; measles in Voroshilovsky and Telmansky districts - 29%, in Saran - 19% and in Balkhash - 17%; whooping cough in Osakarovsky district - 67%, in Temir-Tau - 35%, in Voroshilovsky district - 34%, in Ulutau district - 33% [18, p. 158].

Based on these data, we can conclude that in 1956 the number of infectious patients admitted in consultations decreased to 28.4% against 36% in 1955, but still remained high. The overall morbidity rate of children in 1956 decreased in comparison with 1955 by 5%, the number of cases of disease per 1000 children decreased from 874 to 806, 0.8 cases of disease per 1 child registered for consultations, and for 1 child under one year of age 1.8 cases [18, p. 158].

In reducing the spread of infectious diseases and improving medical care for children, an important place was occupied by the issue of restructuring outpatient care for children in such a way that every child received medical care at home, and the consultation should serve only healthy children within its walls. In connection with this, most of the consultation centers in the city of Karaganda have restructured their work; sick children do not come to the consultation, but receive help at home. In other cities and regions, the majority of children at the reception are sick children and among them are highly infectious. Thus, out of 100 sick children in the city of Saran, 83 children received help in consultation and only 17 children at home; in Dzhezkazgan, 70 out of 100 sick children received help in consultation, in Osakarovka - 76, in the Kuvsky district - 90, in Dzhezkazgan - 96. What was completely unacceptable and required restructuring work in such a way that a sick child would receive care at home, and, if necessary, in a hospital.

Table 6. Structure of childhood morbidity in the Karaganda region in the mid-1950s. (per 1000 children) [18, p. 159]

Year	Gastrointestinal diseases		Focal pneumonia	Childhood infections			
	All intestinal diseases	**Dysentery, acute and chronic**		**Measles**	**Scarlet fever**	**Whooping cough**	**Diphtheria**
1955	**67.1**	**32.0**	**59.0**	**31.3**	**21.5**	12.8	5.4
1956	63.2	26.3	56.0	17.2	11.0	**13.1**	**7.2**

From the data presented it is clear that in 1956 the incidence of scarlet fever decreased by 10.5 cases per 1000 children, measles by 14.1, dysentery by 5.7 cases, all intestinal diseases by 3.9 cases, and pneumonia by 3 cases. The incidence of diphtheria per 1000 children increased by 1.8 cases and whooping cough by 0.3 cases. The highest incidence of diphtheria per 1000 children is given by Balkhash - 10.8, Karaganda - 8.8, Saran - 6.3. The incidence of diphtheria decreased in 1956 compared to 1955 in the city of Dzhezkazgan, Voroshilovsky district, Karkaralinsky, Ulutausky, and increased in Temir-Tau, Osakarovsky, Telmansky and Zhana-Arkinsky districts. The incidence of scarlet fever was higher than the regional average (11.0) in Karaganda 17.6 per 1000 children, Saran – 15.0. An increase in the incidence of scarlet fever was noted in the city of Dzhezkazgan - from 4.0 to 10.5 per 1000 children, Nurinsk - from 2.0 to 6.36. The highest incidence of measles (regional average 17.2 per 1000 children) was observed in the

mountains. Saran and Voroshilovsky district 43 per 1000 children, in Kuvsky - 42.0, in Karaganda, Temir-Tau and Kounradsky district - 25.0, Balkhash - 17.0, Karkaralinsk - 15.0. The lowest incidence of measles is observed in the Osakarovsky district - 1.7 per 1000 children. The highest incidence of whooping cough (regional average 13.1) was observed in the Zhana-Arkinsky district - 33.6 per 1000 children, in Temir-Tau - 31.7, in Saran and Voroshilovsky district 16.0. The incidence of whooping cough has decreased in Balkhash and Ulutau district. Thus, the cities of Karaganda, Temir-Tau, Balkhash, Saran, Dzhezkazgan, Telmansky and Voroshilovsky districts have the highest incidence of childhood infections [18, p. 159].

The quality of medical services was, of course, influenced by the condition of the medical institutions themselves. For example, according to an inspection report on treatment and preventive activities, city hospital No. 11 was merged with an outpatient clinic with a total capacity of 100 beds, while including a therapeutic department with 70 beds; children's department 20 beds; obstetrics and gynecology department 10 beds. The hospital served an area with a population of 8 thousand, of which 450 were workers and 2,000 children, and was located in adapted buildings, most of which did not meet sanitary and hygienic standards. In order to solve this problem, a major renovation was carried out in the therapeutic building. The departments were equipped with soft equipment in sufficient quantities, in contrast to the equipment, which was insufficient due to poor supplies. Personnel the hospital was also understaffed due to low capacity: out of 16 medical units available By the staff employed only 10.5; physical persons doctors - only 7 people [19, p. 33].

Outpatient care was provided to the population by an outpatient clinic located in an adapted dugout-type room, with equipment and diagnostic rooms not satisfactorily equipped. No specialized care was provided, so the population received specialized care in other hospitals. Hospital No. 11 had two therapeutic plots, two children's - service children's plots was carried out paramedics , for lack of medical frames. The children's clinic in the village of Kompaneisk served 2,000 children and had a hospital with 20 beds. The room itself was very small and did not meet any sanitary standards. In the somatic department, along with patients with pneumonia and other diseases, there were also patients with tonsillitis. During the treatment of patients, intravenous infusions of blood and plasma were not performed, which was necessary for these diseases [19, p. 34]. Patients in the hospital were treated by a doctor, and reception at the outpatient clinic and servicing of patients at the sites was carried out by paramedics. The outpatient clinic was also very small, there were only two rooms: one for reception and one for vaccinations and all other procedures. Free treatment for children under one year of age was not provided.

According to materials on the state of work on the protection of motherhood and childhood in the Dzhezkazgan region for 1962, it can be noted that the level of high-quality medical supervision of children and their mothers remains low. The provision of medical care in remote livestock areas of state farms and workers' settlements in the region was especially unsatisfactory. Many women gave birth at home without appropriate medical care due to the lack of maternity beds, even in the central estates of state farms. In remote areas, children were not vaccinated against tuberculosis. Monitoring of children in the first year of life, feeding and provision of preventive measures was also not organized. There were no mother and child corners in the Karsakpai children's clinic or in local hospitals. As a result of unsatisfactory implementation of preventive vaccinations against diphtheria, the incidence of diphtheria in children in 1961, compared with 1960, more than doubled [20, p. 393].

In the district hospital, the nutrition of sick children was organized extremely unsatisfactorily: “Ponomareva’s five-month-old child, who was bottle-fed, was given bread, sugar, tea in the morning and evening, and at lunch - soup, porridge, compote.” All patients in the same hospital, including children, did not have the opportunity to bathe in a timely manner, and laundry was also disorganized. Due to the lack of beds for children, sick children slept with their mothers. The hospital was not heated regularly and was generally in an unsanitary condition. Tuberculosis children were hospitalized in the same ward with children admitted to the hospital with other diseases [20, p. 394].

The funds allocated to organize free meals for children of single and needy mothers in 1961 were not used. Almost no baby food products were delivered to the district stores, and the small assortment of baby food products available at the food supply base was not sold due to the expiration of the shelf life. Three district hospitals, designed for 5 state farms, and the district hospital were located in unsuitable premises, were poorly equipped, and were insufficiently provided with medicines. At the transhumance site in the Kara-Kum hospital there was no doctor at all, as a result of which the patients were served by paramedics [20, p. 394].

To confirm the need to prevent the increase in the number of childhood intestinal diseases by maintaining the sanitary condition of streets, courtyards, and houses, we can present materials that record the proportional dependence of these two indicators. According to the information provided by the doctor of the sanitary and epidemiological station of the Leninsky District Council of Workers' Deputies R.T. Zhampeisov, the incidence rate in the region decreased: typhoid fever - by 6.3%, acute dysentery - by 2.8%, diphtheria - by 76.7%, toxic dyspepsia - by 32.8%, whooping cough - by 42.8% and the absence of cases of polio [21, p. 108]. However, as of 1962, a high incidence of acute intestinal and droplet infections was still recorded in the region.

According to the same report, the largest number of acute intestinal diseases were recorded on the most polluted streets: Krylova, Altaiskaya, Saranskaya, Melkombinatskaya, Pishchevaya, Tovarnaya, Konduktorskaya, Liteinaya, Balkhashskaya, Zonalnaya, Vskryshnaya. R.T. Zhampeisov in his report noted the fact that not all affected streets were supplied with high-quality drinking water, namely the streets: Vskryshnaya, Liteynaya, Tovarnaya, Zonalnaya. Not all inspection wells were covered with lids, which resulted in systematic contamination of tap water. This fact was recorded on the territory of the village of Fedorovka, Bolshaya Mikhailovka station [21, p. 108]. The unsatisfactory cleaning of streets, courtyards, a number of housing and communal services and departments was also particularly noted: house management Nos. 1, 2, 4, City Housing Administration, SU No. 5, Kirov SU, especially in the territory of private sector households. The managers of some enterprises practiced settling dormitories with people who came from business trips or agricultural work without prior sanitary treatment; not all communal baths had disinfecting chambers, which contributed to the emergence of cases of parasitic typhus [21, p. 109].

During the period mid-1950s – mid-1960s. In the Karaganda region, some achievements can be noted in the field of treatment and preventive services for the child population, as evidenced by the steady decrease in child mortality. In 1957, compared to 1956, the quality indicators of the work of children's urban treatment and preventive institutions improved significantly. Thus, the percentage of medical visits to newborns in the first 3 days after discharge from the maternity hospital increased from 66 to 72%, and visits to nurses from 87 to 90%. The monitoring of children of the 1st year of life who are registered with the children's clinics at the clinic has also improved. The percentage of children systematically observed by a doctor increased from 67 to 75% and exceeds the republican average of 72%, the percentage of children visited monthly by a sister increased from 72 to 82% and is also significantly higher than the republican average of 75%. Significant achievements have also been made in organizing the reception of children in children's consultation clinics. The intake of sick children has decreased and the percentage of patients with infectious diseases identified within the walls of clinic consultations has sharply decreased: diphtheria from 20 to 9%, scarlet fever from 12 to 6%, measles from 11 to 9%, whooping cough from 17 to 11%, pneumonia from 34 to 28 % and dysentery from 41 to 16% [22, p. 113].

According to archival data, by 1960 the picture of the incidence of childhood infections had changed for the most part towards a decrease in the number of sick children.

Table 8. Picture of childhood morbidity in the Karaganda region (per 1000 children) [15, p.p. 362, 373, 375, 380].

Year	Hepatitis	Pneumonia	Gastrointestinal diseases		Qatar of the upper respiratory tract	Infections					Flu
			Gastrointestinal diseases	Dysentery		Diphtheria	Scarlet fever	Whooping cough	Measles	Polio	
1959	201.20	86.07	62.92	15.85	58.70	5.60	11.60	12.80	48.60	0.38	6.27
1960	174.56	13.18	53.49	11.27	58.27	3.06	11.80	22.70	37.34	0.23	5.09

According to Table 8, for almost all childhood diseases the indicators decreased to varying degrees (if we take the 1959 indicators as 100%): there were 13.24% fewer children with hepatitis; those sick with pneumonia – by 84.7%; in terms of infectious diseases: the number of children with diphtheria decreased by 45.36%, poliomelitis - by 39.47%, with measles - by 23.2%; those suffering from dysentery – by 29%; the number of children with influenza decreased by 18.82%; registered patients with gastrointestinal diseases - by 15%; children with catarrh of the upper respiratory tract decreased by 0.7%. On the contrary, the number of children suffering from infections such as scarlet fever and whooping cough increased: children began to suffer from scarlet fever by 1.72%, whooping cough - by 77.34%.

Conclusion. In general, the picture of childhood morbidity in the Karaganda region by the 1960s. looked much better than in gray. 1950s, as evidenced by various types of data examined during the writing of this publication. But, despite the overall positive dynamics in the children's healthcare system, there were also negative aspects that were reflected in a decrease in the quality of the system.

Having examined reliable facts reflecting the picture of public children's health, we can identify the factors that influenced the low quality of medical care for children in the period of the mid-1950s - mid-1960s. on the territory of the Karaganda region:

- insufficient and untimely implementation of preventive measures;
- personnel shortage in the field;
- remoteness of some settlements;
- lack of necessary medical equipment in hospitals;
- low sanitary condition of hospitals.

In order to improve the quality of medical care during the period under study in the Karaganda region, areas of functioning of the children's health care system were identified, which received close attention from higher authorities:

- preventive measures (vaccinations, social hygiene, medical supervision);
- treatment at home (outpatient clinic, children's consultations);
- hospital treatment;
- providing medical institutions with the necessary medical equipment.

Thus, in the medical care of children in the Karaganda region in the mid-1950s - mid-1960s. The main thing was to organize systematic monitoring of children and carry out the necessary measures to ensure the correct growth and development of the child. In order to raise a healthy, comprehensively developed generation, a wide network of children's treatment and preventive institutions, preschool institutions, boarding schools , pioneer camps (including sanatoriums) and other institutions was organized.

The enormous importance of the Soviet healthcare model based on the principles of N.A. Semashko was the establishment of a unified state healthcare complex with free education and treatment, public and planned medicine. The principles of Soviet healthcare, thus, contributed to the formation of the medical care system for the population of the Kazakh SSR and laid a huge layer of theoretical, scientific and practical basis that influenced the development and establishment of the national healthcare system of the Republic of Kazakhstan.

References:

1. Komarov Yu.M. O nauchnoj osnove Semashkinskoj modeli zdravoohraneniya // ORGZDRAV: Novosti. Mneniya. Obuchenie. Vestnik VShOUZ. - 2015. - №1 (1). - S. 120-127.

2. Rudenkov I.V. Pervyj sovetskij narkom zdravoohraneniya Nikolaj Semashko - osnovopolozhnik obrazcovoj sistemy medicinskih uchrezhdenij // EiKG. - 2015. - №2 (114).- S. 119-123.

3. Bajzhienova Қ.T. Dokumenty i materialy fondov zdravoohraneniya kak istoricheskij istochnik // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya». - 2020. - № 1(97). - S. 51-56.

4. Davydova T.V. Reformirovanie sovetskogo zdravoohraneniya v poslevoennye gody: istoricheskij analiz // Vestnik TGU. Gumanitarnye nauki. Social'naya istoriya Rossii. - 2015. - № 8 (148). - S. 164-170.

5. Astryuhina I.I., Kazanceva A.V., Skoromec N.M. Stanovlenie sovetskoj sistemy zdravoohraneniya // Materialy VI Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Ot kachestva medicinskogo obrazovaniya – k kachestvu medicinskoj pomoshchi». – Ekaterinburg, 2017. - S.48-55.

6. Zhakupova K. Istoriya mediciny Kazahstana po arhivnym dokumentam (1920-1930 gg.) // Qazaqstan tarihy. URL: https://e-history.kz/ru/news/show/6228.

7. Galina G.F. Razvitie sovetskoj sistemy zdravoohraneniya v Kazahskoj SSR v 1920-1940-e gg. // Gasyrlar avazy – Ekho vekov. - 2022. - № 1. - S. 14-22.

8. Kozlova Zh. Pervye vrachi Karagandy // Industrial'naya Karaganda - Karagandy, 2014. - № 12/13. - S. 3.

9. Bajzhienova K.T., Omarova B.K., Kalmenova B.T. Istoriya razvitiya zdravoohraneniya v nezavisimom Kazahstane // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». – 2023. - № 1(109). - S. 49-55.

10. Bajzhienova K.T., Ahmetshina G.U., Omarova B.K., Kamzaev B.K. Etapy istoricheskogo razvitiya sistemy zdravoohraneniya v Kazahstane: problemy i perspektivy // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». - 2024. - № 29,1(113) - S.32-39.

11. Akanov A.A., Kamaliev M.A. Sistema zdravoohraneniya Respubliki Kazahstan: sovremennoe sostoyanie, problemy, perspektivy. // Social'nye aspekty zdorov'ya naseleniya. Elektronnyj nauchnyj zhurnal. - 2010. - №3 (15). URL: http://vestnik.mednet.ru/content/view/215/30/lang,ru/

12. Hisamutdinova R.R., Muhambetgalieva A.K. Razvitie sistemy ohrany zdorov'ya sovetskih zhenshchin i detej v 1946—1953-h gg. (po materialam Aktyubinskoj oblasti) // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Elektronnyj nauchnyj zhurnal. – 2020. - № 2 (34). - S. 204-216.

13. Bekmagambetova M. «Zdorovye deti - zdorovoe budushchee». Ohrana materinstva i detstva v pozdnesovetskom kazahstane (na primere Kostanajskoj oblasti). // Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki». T.4. - 2022. - № 71. DOI: 10.51889/2021-4.1728-5461.02.

14. Alshykenova A.T., Musabalina G.T. Istoriya sistemy detskogo zdravoohraneniya v yuzhnom regione // Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta im. L.N. Gumileva. Seriya: Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie. - 2023. - № 2(143). - S. 18-32. – DOI 10.32523/2616-7255-2023-143-2-18-32. – EDN BQCUUR.

15. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti. F. 664. Op. 1. D. 23.

16. Bol'shaya Medicinskaya Enciklopediya (BME), pod red. Petrovskogo B.V. – M.: EKSMO, 2015. – s. 880.

17. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti. F. 664. Op. 1. D. 24.

18. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti. F. 664. Op. 1. D. 27.

19. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti. F. 1188. Op 1. D. 129.
20. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti. F. 567. Op. D. 116.
21. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti. F. 653. Op. D. 28.
22. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti. F. 664. Op. 1. D. 30.

Список использованной литературы:

1. Комаров Ю.М. О научной основе Семашкинской модели здравоохранения // ОРГЗДРАВ: Новости. Мнения. Обучение. Вестник ВШОУЗ. - 2015. - №1 (1). - С. 120-127.
2. Руденков И.В. Первый советский нарком здравоохранения Николай Семашко – основоположник образцовой системы медицинских учреждений // ЭиКГ. - 2015. - №2 (114). - С. 119-123.
3. Байжиенова Қ.Т. Документы и материалы фондов здравоохранения как исторический источник // Вестник Карагандинского университета. Серия «История». - 2020. - № 1(97). - С. 51-56.
4. Давыдова Т.В. Реформирование советского здравоохранения в послевоенные годы: исторический анализ // Вестник ТГУ. Гуманитарные науки. Социальная история России. - 2015. - № 8 (148). - С. 164-170.
5. Астрюхина И.И., Казанцева А.В., Скоромец Н.М. Становление советской системы здравоохранения // Материалы VI Всероссийской научно-практической конференции «От качества медицинского образования – к качеству медицинской помощи». – Екатеринбург, 2017. - С.48-55.
6. Жакупова К. История медицины Казахстана по архивным документам (1920-1930 гг.) // Qazaqstan tarihy. URL: https://e-history.kz/ru/news/show/6228.
7. Галина Г.Ф. Развитие советской системы здравоохранения в Казахской ССР в 1920-1940-е гг. // Ғасырлар авазы – Эхо веков. - 2022. - № 1. - С. 14-22.
8. Козлова Ж. Первые врачи Караганды // Индустриальная Караганда - Караганды, 2014. - № 12/13. - С. 3.
9. Байжиенова К.Т., Омарова Б.К., Калменова Б.Т. История развития здравоохранения в независимом Казахстане // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2023. - № 1(109). - С. 49-55.
10. Байжиенова К.Т., Ахметшина Г.У., Омарова Б.К., Камзаев Б.К. Этапы исторического развития системы здравоохранения в Казахстане: проблемы и перспективы // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». - 2024. - № 29,1(113) - С.32-39.
11. Аканов А.А., Камалиев М.А. Система здравоохранения Республики Казахстан: современное состояние, проблемы, перспективы. // Социальные аспекты здоровья населения. Электронный научный журнал. - 2010. - №3 (15). URL: http://vestnik.mednet.ru/content/view/215/30/lang,ru/
12. Хисамутдинова Р.Р., Мухамбетгалиева А.К. Развитие системы охраны здоровья советских женщин и детей в 1946-1953-х гг. (по материалам Актюбинской области) // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал. – 2020. - № 2 (34). - С. 204-216.
13. Бекмагамбетова М. «Здоровые дети - здоровое будущее». Охрана материнства и детства в позднесоветском казахстане (на примере Костанайской области). // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». Т.4. - 2022. - № 71. DOI: 10.51889/2021-4.1728-5461.02.
14. Алшыкенова А.Т., Мусабалина Г.Т. История системы детского здравоохранения в южном регионе // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. - 2023. - № 2(143). - С. 18-32. – DOI 10.32523/2616-7255-2023-143-2-18-32. – EDN BQCUUR.
15. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 23.
16. Большая Медицинская Энциклопедия (БМЭ), под ред. Петровского Б.В. – М.: ЭКСМО, 2015. – с. 880.

17. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 24.
18. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 27.
19. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 1188. Оп 1. Д. 129.
20. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 567. Оп. Д. 116.
21. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 653. Оп. Д. 28.
22. Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 30.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94 (574) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.006

*Б.С. Жұмағұлов *[1], Л.Б. Бердіғожин [2], Г.Б. Қамиева [3]*

[1] т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru,
[2]т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессоры, Атырау, Қазақстан Республикасы. E-mail: berdyguzhin@mail.ru
[3]Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, «Тарих» кафедрасының аға оқытушысы. Ақтау қ., Қазақстан Республикасы. E-mail: alpakon02092000@mail.ru

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ КҮРЕС: КЕЗЕҢДЕРІ, НЕГІЗГІ ШАЙҚАСТАРЫ, ӘСКЕРИ ТАКТИКАСЫ (1836-1838 жж.)

Аңдатпа

Қазақ халқының өткен тарихында азаттық жолында болған көтерілістердің алатын орны ерекше. Осы көтерілістер тарихын сараласақ негізінен басты мақсаттары халық азаттығы, ел дербестігі болғанмен көтерілістердің жүрісі, кезеңдері және көтерілісшілер ұстанған соғыс тактикасында айырмашылықтар бар. Кеңестік тарихнамадағы көтерілістерге берілген «шаруалар соғысы», «басбұзарлық әрекеттер», немесе «монархиялық» деген тұжырымдарды көтеріліс тарихын шынайы зерттеп, ой қорытқанда ғана әр көтерілістің жүрісі мен тактикасы әртүрлі болғанмен, негізгі мақсаты ел тәуелсіздігі екенін байқаймыз, мойындаймыз. 1936-1839 жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы басқарған халық күресінің басты идеясы да ел мен жер үшін шайқас еді. Көтеріліс туралы соны зерттеулер арқылы оның екі кезеңнен тұратыны, көтерілісшілер мен жазалаушы әскер арасында негізгі екі ірі шайқас Тастөбе шайқасы мен Ақбұлақ шайқасының өткенін, көтерілісшілердің соғыс жүргізу тактикасында, қару-жарақтарында да өз заманына сай ерекшеліктер болғанына көз жеткіздік.

Әрине, көтеріліс нәтижелі болуы үшін оны жақсы ұйымдастыру, қару-жарақ, азық-түлігін толық сайлап және ұрыс барысында жазалаушы әскерге қарсы қолайлы соғыс тактикасы мен стратегиясын ұтымды пайдалана білу ұрыс тағдырында шешуші рөл атқаратыны сөзсіз. Сондықтан Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілердің әскери өнеріне назар аудару маңызды.

Кілт сөздер: Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Тастөбе шайқасы, Ақбұлақ шайқасы, Бөкей Ордасы, подолковник Геке, көтерілісшілер, жазалаушы әскер

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Қазақстанның батыс өңірінің әскери тарихы (XVIII-XX ғғ.» (тіркеу нөмірі: AP19679667) гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалған.

Жумагулов Б.С. *[1], *Бердыгужин Л.Б.* [2], *Камиева Г.Б.* [3]
[1]*к.и.н., профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru*
[2]*д.и.н., профессор Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, Атырау, Республика Казахстан. E-mail: berdyguzhin@mail.ru*
[3]*Старший преподаватель кафедры «История» Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова. г. Актау, Республика Казахстан E-mail: alpakon02092000@mail.ru*

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА В БУКЕЕВСКОЙ ОРДЕ: ЭТАПЫ, ОСНОВНЫЕ СРАЖЕНИЯ, ВОЕННАЯ ТАКТИКА (1836-1838 гг.)

Аннотация

В прошлой истории казахского народа восстания на пути к свободе занимают особое место. Если проанализировать историю этих восстаний, то основными целями являются освобождение народа и независимость страны, но есть и различия. в ходе восстаний, их этапах и тактике повстанцев, или «монархических» понятиях, только когда мы по-настоящему изучаем и размышляем над историей восстания, мы замечаем и признаем, что главной целью каждого восстания является, независимость страны, хотя курс и тактика разные. Основной идеей народной борьбы под руководством Исатая Таймануллы и Махамбета Утемисулы в 1936-1839 годах была борьба за страну и землю. В ходе исследований о восстании установлено, что оно состояло из двух этапов, двух основных. сражения между повстанцами и карающей армией, битва при Тастобе и битва при Акбулаке, велись повстанцами. Мы убедились в наличии особенностей в тактике управления и вооружении для своего времени.

Безусловно, ключевую роль в судьбе боя играет хорошая организация восстания для его результативности, полный подбор вооружения, продовольствия и умение рационально использовать в ходе боя приемлемую тактику и стратегию войны против карающей армии.

Поэтому важно обратить внимание на боевое искусство повстанцев во главе с Исатаем Таймановым и Махамбетом Утемисовым.

Ключевые слова: Исатай Таймануллы, Махамбет Отемисулы, Битва при Тастобе, Битва при Акбулаке, Бокейская Орда, подполковник Геке, повстанцы, карательная армия

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитете науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Военная история западного региона Казахстана (XVIII-XX вв.» (регистрационный номер: AP19679667).

Zhumagulov B.S. [*1], *Berdyguzhin L.B.* [2], *Kamieva G.B.* [3]
[1]*Candidate of historical sciences, professor of the Kazakh National Pedagogical University named after. Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru*
[2]*Doctor of History, Professor, Atyrau University named after. H. Dosmukhamedova, Atyrau, Republic of Kazakhstan. E-mail: berdyguzhin@mail.ru,*
[3]*Senior Lecturer, Department of History, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Essenov. Aktau, Republic of Kazakhstan e-mail: alpakon02092000@mail.ru,*

LIBERATION STRUGGLE IN BUKEEVSKY HORDE: STAGES, MAIN BATTLES, MILITARY TACTICS (1836-1838)

Abstract

In the past history of the Kazakh people, uprisings on the path to freedom occupy a special place. If we analyze the history of these uprisings, the main goals are the liberation of the people and the independence of the country, but there are also differences. during the uprisings, their stages and the tactics of the rebels, or "monarchic" concepts, only when we truly study and reflect on the history of the uprising, we notice and recognize that the main goal of each uprising is. the independence of the country, although the course and tactics are different. The main idea of the people's struggle under the leadership of Isatay Taymanuly and Makhambet Utemisuly in 1936-1839 was the struggle for the country and land. In the course of research on the uprising, it was established that it consisted of two stages, two main ones. battles between the rebels and the punitive army, the Battle of Tastobe and the Battle of Akbulak, were waged by the rebels. We are convinced of the presence of features in the tactics of management and weapons for their time.

Of course, the key role in the fate of the battle is played by the good organization of the uprising for its effectiveness, the complete selection of weapons, food and the ability to rationally use acceptable tactics and strategy of the war against the punishing army during the battle.

Therefore, it is important to pay attention to the martial art of the rebels led by Isatay Taimanov and Makhambet Utemisov.

Key words: Isatai Taimanuly, Makhambet Otemisuly, Battle of Tastoba, Battle of Akbulak, Bokei Horde, Lieutenant Colonel Geke, rebels, punitive army.

Acknowledgment: The article was prepared as part of the implementation of a scientific project of grant funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Military history of the western region of Kazakhstan (XVIII-XX centuries” (registration number: AP19679667).

Кіріспе.

1830 жылдары қазақ жері арқылы Орталық Азия елдеріне қарай әскери жылжыған Ресей отаршыл әскер қосындарын қалтыратып әуре-сарсаңға түсіріп көп уақыт бөгет болған Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы басқарған азаттық күресі ұлттық төл тарихымызды жазуда ерекше мәнге ие. Ұлт-азаттық және әлеуметтік теңдік үшін қолдарына қару алған көтерілістің Қазақстанның батыс аумағын қамтып, бірнеше жылға созылуы көтерілісшілердің мұздай қаруланған кәсіби жазалаушы әскерге қарсы тұруы, сөз жоқ көтеріліс көсемдері ұстанған соғыс тактикасына тікелей байланысты болды.

Жайық казак-орыс әскері, Астрахань казак орыс әскері, Орынбор, Орск гарнизоны әскерилері және Бөкей ордасы ханының жасауылдары сияқты, соңғы үлгідегі қару жарағы бар біріккен әскери қосынмен шайқаста Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының,

олардың жауынгер серіктерінің жеке ерлік істері мен қол басқару өнерінің жоғары болғанын байқаймыз. Патшалық Ресей тарихында да, одан кейін Қазан төңкерісі нәтижесінде дүниеге келген Кеңестік тарихнамада да бұл мәселе таптық идеологияның талабына сай тек бір жақты бағаланып келді. Тәуелсіздікке қолымыз жетіп, тарихымызға жаңаша көзқарас тұрғысынан қарай бастаған сәтте, айналымға енген архив деректері тарихымызды, ондағы оқиғаларға жаңаша баға беруге мүмкіндік туып отыр. Көтеріліс тарихындағы ірі екі шайқас Тастөбе және Ақбұлақ шайқастары нәтижесінде көтерілісшілер толық талқандалып, жеңілген жоқ. Бұл турасында орыс жазалаушы әскер қосынын басқарған подполковник Геке де «көтерілісшілерді кездейсоқ жеңгенін» мойындап Орынбор губернаторына мәлімдеме жазуы нақты айғақ бола алады. Көтерілісшілер қару жарағы мәселесі де нақты саралауды қажет етеді. XIX ғасырдың орта тұсындағы көтерілісте, күнделікті «ер қаруы - бес қарудан» бөлек отты қару болғаны да белгілі. Махамбет Өтемісұлы шығармаларындағы «орама мылтық» термині мен Махамбеттің көршілес Хиуа еліне сапары да, сөз жоқ соңғы үлгідегі қаруға көтеріліс басшыларының ерекше мән бергенін көрсетеді. Исатай Таймануұлы жазалаушы әскерді жеңу үшін, алдыңғы қатарлы қару керек екенін жақсы түсінді.

Материалдар мен әдістемесі

1836-1838 жылдардағы Қазақстанның батыс аймағын қамтыған қуатты азаттық күрес тарихы туралы зерттеу еңбектерін бірнеше кезеңге бөліп қарауға болады. 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейінгі негізгі деректі еңбек Н.Ф. Савичев [30] және қазақ демократиялық қоғамдық ой өкілдері С.Бабажанов [6], М.Бекмұхамедов [5] жазбаларында кездеседі. Одан кейінгі, кеңестік кезеңде азаттық күрес тарихы барынша зерттеу нысанына айналды. 1920 жылдары жазылған Г.Сербаринов [32], А.Ф. Рязанов [29], Х.Досмұхамедов [11] еңбектерін 1930-1940 жылдары С.Ж. Асфендияров [3], М.Ақынжанов [2], М.Якунин [37], М.Вяткин [9], В.Ф. Шахматов [35] зерттеулері толықтырды. Исатай-Махамбет бастаған халқымыздың азаттық күресі 1960-1980 жылдары жазылған еңбектерде де Е.Бекмаханов [7], С.З. Зиманов [14], И.Кенжалиев [18], Ж.Қасымбаев [21], Д.Дулатова [12] барынша зерделенді. Тәуелсіздік жылдары 1836-1838 жылдардағы азаттық күрес тарихы жаңаша методологиялық ізденіспен, халқымыздың «ауызша тарих айту дәстүрі» негізіндегі материалдарды архив деректерімен байланыстыра зерттеген монографиялық еңбектер, мақалалар жарық көрді. Олардың қатарында М.Қозыбаев [23], М.Қойгелдиев [24], К.Есмағамбетов [13], Х.Әбжанов [4], Ғ.Мұқтарова [25], Л.Бердіғожин [26] зерттеулерін жатқызамыз.

1836-1838 жылдардағы азаттық күрестің шынайы тарихын қалпына келтіруде архив деректерінің алатын орны айрықша маңызды. Қазақстанның Орталық мемлекеттік архивінде, Ресей Федерациясы Орынбор, Астрахань архивтеріндегі, Санкт-Петербургтегі тарихи архивіндегі материалдар сол кезеңнің оқиғаларын нақты бейнелейді. Архив қорларында патша шенеуніктерінің, әскери қызметкерлер мен аудармашылардың, Ішкі Орданың ханы мен би-сұлтандарының, старшындардың мәлім хаттары мен жазған арыздары сақталған. Құнды деректер қатарына көтеріліс басшыларының Орынбор губернаторына, Ішкі Орданың ханы Жәңгір Бөкеевке, сұлтандарға, патша әкімшілігінің тергеушілеріне берген жауаптары мен арыз-шағымдары да жатады. Азаттық күрес тарихына байланысты архив құжаттарын жинақтап, бастыру ісі алғаш 1935 жылы С.Асфендияров пен П.Кунт редакциясымен шыққан «Қазақстанның өткені деректер мен материал-дарда» атты деректер жинағында көрініс тапты. Алматыдан 1964 жылы шыққан «XVIII-XIX ғасырлардағы орыс-қазақ байланысы (1771-1867)» атты жинақта құжаттарды іріктеп жариялау әрі қарай жалғастырылып, көтеріліске байланысты 4 құжат алғаш жарияланды.

И.Кенжалиев «Таймануұлы Исатай» атты зерттеу еңбегінде Исатайдың бұрын кездеспеген екі хатын қосымша ретінде жалғады. М.Хасанаев, Б.Байғалиев, Н.Машқанова, Б.Омаров «Жұлдыз» журналында араб әрпімен жазылған 8 құжатты жариялады. 1992 жылы М.Қозыбаев жетекшілік еткен авторлар ұжымы жинаққа қазақ тіліндегі 24 құжатты және орыс тіліндегі 68 құжатты арнайы жинақ ретінде баспадан шығарды.

Бөкей Ордасы құрылуының 200 жылдығын қарсылау барысында Б.Т.Жанаев, В.А.Иночкин, С.Х.Сағынаева құрамындағы авторлар ұжымы «Бөкей Ордасының тарихы (1801-1852 жж.)» [15] атты материалдар мен құжаттар жинағын шығарды.

Нәтижелер мен талқылау.

Азаттық күрестің басталуы туралы. 1836 жылы күрестің басталуына не себеп болды? Оған орыс әкімшілігі жақтасқан Жәңгір хан мен Исатайдың арасындағы келіспеушіліктен бастау алады. 1836 жылғы 5-ші наурызда Жәңгір хан өзіне жеткен мәліметтер бойынша, халықты өзіне қарсы айдап салды деп айыптап Исатай Таймановқа хан ордасына келуді бұйырады. Жайық казак-орыс әскері жіберген тергеушілер Бородин мен Мизинов Ішкі Ордадағы тәртіпсіздіктерді тексеру үшін келген болатын. Оларға 1836 жылғы 4-ші сәуірде Беріш руы жайық бөлімінің старшыны Исатай Тайманов арыз берген екен. Онда ол өзінің басқаруындағы ауылдарға сұлтан Медетқали Шөкин, Қарауылқожа Бабажанов, Балқы Құдайбергеновтердің зорлық-зомбылық әрекеттері туралы мәлімдейді.

Ал, Ішкі Орданың орта бөлімінің билеушісі, сұлтан Жүсіп Нұралиев 1836 жылғы 15 маусымда Орынбор әкімшілігіне өзінің қол астындағы ауылдардың әдейі зекет төлемей отырғанын мәлімдеп, оны күштеу арқылы жинауға рұқсат беруді сұрайды.

Исатай Тайманов 1836 жылғы 28 маусымда Бекболат байға хат жазып, онда хан әкімдерінің көрсетіп отырған қысымшылығы туралы мәлімдеп, Қарауылқожа Бабажановтың 1836 жылдың 24 наурызында өзінің ауылдарына 800 адамдық қарулы жасақпен шабуыл жасады дей келе, бұл жағдайды 11 сәуірде сұлтан Сүйінші Жанғалиев арқылы ханға жеткізгенін, оған хан тарапынан қандай шаралар қолданылатынын сұлтан Меңдігерей арқылы хабарлауды сұрайды. Егер, бұл мәселеге хан Жәңгір ешқандай шара қолданбаса, онда өзінің басқа жолмен кек алатынын айтады.

Бұдан кейін жағдай тіпті шиеленісіп кетеді. Енді күрес басталып, ол тоқтамауға айналады. Старшындар Исатай Таймануұлы, Ұса Төлегенұлы, Тінәлі Тайсойғанұлы хан Жәңгірден әлі де болса үміт үзбей 30 маусымда оған екінші рет ашық хат жолдайды. Бұл жолданған хатта Қарауылқожа Бабажанұлы тарапынан халыққа істеліп отырған зорлығы туралы және екі жақтың арасында 24 наурызда болған теке-тірестен ауылдардың көріп отырған зәбірін айтады.

Хан әкімшілігінен әділдік шешім болмағаннан кейін, 14 шілде күні Исатай Таймануұлы өзін жақтайтын старшындар: Байбақты руынан Өтеміс Қошқаруұлы, Иманбай Қалдыбайұлы, Есенгүл бөлімінен Әуес Төлегенұлы, адай руының Өтей бөлімінен Досқан Жәнібекұлы, Есен бөлімінен Ешмұхамед Жантуұлы, Жаппас руынан Әлжан Төремұратұлымен бірге Жайық казак-орыс әскер басшыларына мәлімдеме жолдайды.

Өз кезегінде Жәңгір хан 14 шілдеде шекара комиссиясына мәлімдеме жасайды. Мәлімдемесінде Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтің Күшік Жапаров деген қазақты өлтіргенін және онымен қоймай хан ордасына қарулы көп адаммен келіп, халық атынан Қарауылқожа Бабажанов үстінен арыз айтты деп көрсетеді. Егер Исатай мен Махамбетті тез арада қамауға алмаса ел ішінде бүлік болатынын, оның алдын алып, сақтану үшін хан ордасындағы 175 казак-орыс әскерінің күшін қолдануға рұқсат беруді сұрайды. Күшік Жапаровтың өлімі Исатай ісінде белгілі орын алатын оқиға болатын.

Осыдан кейін Орынбор шекара комиссиясы өздеріндегі мәліметтерге сүйеніп, 1836 жылғы 31 шілдеде Орынбор губернаторы Перовскийге Ішкі Орда ханы Жәңгір Бөкеевтің 11 мамырдағы мәлімдемесіне байланысты түсінік береді. Онда 1836 жылдың 7 мамыры күні Аққөже деген жерде Астрахань әскери кардонының 25 жауынгері мен олардың офицеріне Беріш руының Ағатай бөлімінің 25 кісісі Исатай Тайманов басшылығымен жол көрсеткенін айтады.

Сол жерде, қой бағып жүрген қойшылар Күшік Жапаров пен Тайбек Жәдігеров алдарындағы жайылып жатқан қойларын Исатай Таймановтың қасындағы 9-жігіт аламыз дегенінде көнбей, қарсылық көрсетеді. Осы кикілжіңнің нәтижесінде Күшік Жапаров өлтіріледі, оған Махамбет Өтемісовтің де қатысқаны белгілі болады.

Беріш руы Жайық бөлімінің старшыны Төлеген Тыныштықов берген мәліметінен кейін, Жәңгір хан оқиға болған жерге мәселенің анық-қанығына жету үшін штаб дәрігері Сергачевті, сұлтан Күшікқали Шығаевты, хан кеңесшісі Боса Боздақовты, старшина Түмен Көзайдаровты жібереді. Олар тергеу жүргізіп, оның нәтижесін мәлімдейді. Онда Исатай Таймановтың 8-ші Жайық казак-орыс әскери полк басшысы Марковтың тапсырмасымен Ахтуба бойында жүрген есаул Донсковтың әскери тобына жол көрсеткені анықталады. Ақырында олар Күшік Жапаровты Махамбет Өтемісов өлтірген деген қорытындыға келеді. Шекаралық комиссия Жәңгір ханның Исатай мен Махамбетті қамау керек деген талабын негізге ала отырып, губернаторға бұл істі Жайық казак-орыс әскері шенеуніктері тергесе дұрыс болар еді дейді.

Ақырында, 1836 жылдың шілде айынан бастап Исатай мен Жәңгір хан арасындағы талас-тартысқа патша әкімшілігі де араласа бастайды. Орынбор шекара комиссиясы 8 тамызда губернаторға тағы да бір мәлімдеме жасайды. Олар ханның 14 шілдедегі мәлімхатын үрейлене қабылдайды. Ол мәлімхатта Исатай мен Махамбеттің қарулы топ жинап хан ордасына барып тікелей талап қоюы, бүліктің бастамасы екендігін мәлімдеп, соған байланысты хан ордасындағы 175 казак-орыс әскеріне қорғаныс үшін тиісті тапсырма беруін сұраған екен. Жайық казак-орыс әскері әкімшілігінің тергеушілері Сиротин және Осипов сұлтан Медетқали Чукиннің қатысуымен 1836 жылғы 3 қарашада Исатай Таймановтан, 5 қарашада Махамбет Өтемісовтан жауап алады. Исатай Тайманов жауабында өзінің 45 жаста екенін, бұдан 12-13 жыл бұрын Орынбор шекара комиссиясында сотты болғанын, содан Тана руы Бессары бөлімінің қазағы Нысан Өтетілеуовты өлтірді деген жалған айыптың дәлелденбеуіне байланысты босатылғанын айтады. Ал, старшын атағын Орынбор шекара комиссиясының 1814 жылғы 25 қарашадағы қаулысымен, Бөкей ханнан старшындық мөрді алғанын көрсетеді.

Махамбет Өтемісов болса, өзінің 33 жаста екенін, 1829 жылы Жайықтан жасырын өткені үшін Калмыков қамалында тергеліп, 1 жыл қамауда болып, кейін, Орынбор губернаторы Сухтеленнің шешімімен босатылғанын айтады. Сонымен қатар, татарша және орысша жазып, оқи білетіндігін, старшын мөрін Жәңгір ханнан 1834 жылы 9 маусымда алғанын, бірақ шекара комиссиясы оны бекітпегенін көрсетеді [19]. Осыдан кейін тергеушілер Сиротин мен Өзбеков жайық казак-орыс әскерінің атаманы Покатиловқа 10 қарашада мәлімдеме жасайды. Онда олар тергеуді уақытша тоқтатуды сұрайды. Оның себебі, старшындар Тінәлі Тайсойғанов пен Дәуіт Ермековтің жауап беруге келмей отырғандығы еді. Олар Қарауылқожа Бабажановтың қол астында, сондықтан олар Қарауылқожаны қызметінен босатуды сұрайды.

Халық күресінің кезеңдері туралы. Архив деректеріне сүйенсек азаттық күресі кеңестік тарихнамада белгіленгендей үш кезеңнен емес, екі (немесе екі бөлік) кезеңнен тұрады. Бірінші кезең 1836 жылдың наурызы мен 1837 жылдың 13 ші желтоқсаны арасы, бұл кезеңде азаттық күрестің негізгі оқиғалары Ішкі Орда жерінде жүрді. Екінші кезең, 1837 жылдың 14-ші желтоқсаны мен 1838 жылдың шілде айындағы кіші жүздің батыс бөлігінде болған ұрыс қимылдары. Екі аумақта да ұрыстың қозғаушы күштері бірдей болғанымен, барысында, сипаттары мен мақсаттарында ерекшеліктер бар. Ішкі Ордада көтеріліс феодалдық езгіге қарсы бағытталып, алдарына осы бағыттағы талаптар қойса, кіші жүздегі көтеріліс таза отарлық басып алушылыққа қарсы бағытталды.

Көтерілісшілер мен жазалаушы әскер арасындағы шайқастар. 1837 жылдың қыркүйек айының аяғы мен қазан айының басында Исатай Таймануұлы бастаған көтерілісшілер саны 1100 адамға дейін жетіп Ішкі Орда билеушілеріне ғана емес Жайық казак орыс әскеріне де қауіп туғыза бастады. Ішікі орда билеуші сұлтандары орыс отаршыл әкімшілігінен өздерін Исатай Таймановтың қарулы жасағынан қорғауды өтініп Глининск бекінісіне, есауыл Сумкин басқарған Жайық казак орыс әскеріне қарай көше бастады. Қапланбай Қалдыбаев басқарған көтерілісшілер әскері Қамыс Самар көлі бойындағы би сұлтандарды қоршап, Сумкинге өтуіне бөгет жасады. 1837 жылдың 17 ші қазанында Жәңгір хан сұлтандардан барынша көп қарулы қол жинап хан ордасына келулерін тапсырса Жайық казак орыс әскері атаманы Покатилов Жайық өзені бойындағы әскери бекіністерді күшейту үшін, шұғыл түрде №2, №3,4 әскер

полктерін қазақ даласына жорыққа дайындау жөнінде жасырын жарлық берді. 1837 жылы 20 шы қазанда есауыл Сумкин тапсырысымен Теректі құмды қоныстанған Исатай Тайманов ауылына барған керей Өтепов мәліметінше Исатай басқарған қарулы көтерілісшілер саны мыңнан асқанын және қарулы адамдардың көтерілісшілер қосынына үздіксіз қосылып жатқанын баяндайды. 1837 жылы 18ші қазанда Орынбор генерал губернаторы Жайық казак орыс әскері атаманына хат жолдап Ішкі Ордадағы тәртіпті қалпына келтіру үшін губернатордың ерекше істер шенеуінігі Гекені жіберетінін хабарлайды. 1837 жылдың 26-шы қазанында Исатай Таймановтың қарулы қолы хан ордасын қоршады. Хан ордасын қорғау жүктелген Жайық казак орыс әскері бөлімшесі, Астрахан казак орыс әскері бөлімшесі, хан жасауылдары хан ордасы аумағын ор қазып, арба т.б да қорғаныс бекінісін ұйымдастырғанмен Исатай басқарған көтері-лісшілер хан ордасына шабуыл жасаған жоқ. 1837 жылдың 26 шы қазанында Глянинск бекінісіне подполковник Геке келеді. Көтерілісшілерді тез жеңуді ойлаған Геке подполковник Меркуловқа 31 қазанда Зеленый және Кулагино бекінісінен 400 қарулы казак орыс әскерімен шығып Теректі құмдағы Таймановты ұстауды тапсырады. Горск бекінісіндегі 200 казак орыс әскерін ерткен Геке хан ордасына барып, жағдайды анықтап Тайманов көтерілісшілерін жеңу оңай болмайтынын біліп 3 қарашада орданың батыс бөлігінің билеушісі, сұлтан Баймұхамед Айшуақовқа хат жолдап көп әскер жинау керектігін ескертеді. Гекенің негізгі мақсаты Исатай Таймановты келіссөз арқылы алдап, әскер күшін барынша көп жинау еді. Геке өз жазбаларында Исатайдың көзін құрту үшін ақшамен адам жалдау әдісін де қолданғанын мойындайды. Сондықтан, хан ордасына келгесін Исатай Тайманов жанындағы старшындарды келіссөзге шақыртады. Ордаға келген жеті старшын Гекенің қорқытқанына қарамай Исатай Таймановтың әскер қосынында қалды. Хан ордасында Астрахань орыс-казактарының 2 офицері, 4 уряднигі, 100 орыс-казак әскері, Жайық орыс-казактарының 1 офицері, 1 уряднигі мен 25 орыс-казак әскері, барлығы 133 орыс-казак болған [26]. 1-ші қарашада Геке арнайы хат жазып Исатай Таймановты хан ордасына шақырады. 2 қарашада Бекмұхамед Өтемісов (Махамбеттің ағасы) Исатай Тайманов жауабын жеткізеді. Исатай жауабында хан ордасын қоршап тұрған көтерілісшілерді әрең деп шабуыл жасаудан ұстап тұрғанын, қан төгіс болмай тұрғанда халық талабын орындаңыздар деліне-ді. 5 қарашада әскер күшін барынша басымдықпен жинап үлгерген Геке көтерілісшілерге қарсы жорықты бастайды. Әскер күшін күшейту мақсатында барлық әскер бекінісіндегі зеңбіректерді толық оқ дәрісімен алып жүруге бұйрық береді. Исатай Тайманов әскері 5-6 шы қараша күні түнде хан ордасын қоршауды тастап Теректі құмға қарай жылжиды. 7-ші қарашада Теректі құмдағы Исатай Тайманов ауылын қоршаған Меркуловтың 400 казак орыс әскеріне Исатай Тайманов көтерілісшілері шабуылдап, ауылды құтқарып Жаман құм аумағына бет алады. Көтері-лісшілермен түнгі шайқаста Меркулов екі адамынан айырылады. 1-ші қарашада 500 адамдық Исатай Тайманов әскері Тастөбе жанына орналасады. Деректерде нарын құмын, оның өзі 12-ге бөлінетініні көрсетіледі. Нарын құмы Жасқұс, Мешіт құм, Жанкелді, Телібай, Теректі, Айғыр құм, Жаман құм, Ерке құм деп сипатталады.

Геке бастаған 440 адам, Меркуловтың 400 адамдық қосыны, Акутиннің 150 адамдық әскері зеңбіректерімен және 300 Астрахань казак орыс әскері екі зеңбірегімен қарсы орналасты. Бірінші Астрахань полкі командирі подполковник Алиев Астрахань жазалаушы әскерін басқарды. Осы жиналған әскер Исатай Тайманов әскеріне 15-ші қарашада шабуыл бастайды. Зеңбірек атысынан соң шабуылға шыққан Геке әскері қатты қарсылыққа тап болып кері шегінеді. Геке әскерге зеңбіректі барынша қолдануды, жарылғыш оқтарды аямауды бұйырады. Геке әскерінің екінші шабуылынан соң, бірнеше уақыт өткесін Исатай Тайманов әскерін кері шегіндіреді. Жазалаушы әскер де соғыс алаңынан қатардан шыққан әскерлер мен көтерілісшілерді жинайды. Геке өз әскерінің көңіл күйін, яғни психологиялық қорқыныш әсерін басу үшін жеке құрамға спирт беруге бұйырады. Н.Савичев, А.Рязанов еңбектерінде Исатай Тайманов әскерінің ұрыс тактикасы туралы тұжырымдар бар. Саны жағынан көп Геке әскерінен көтерілісшілердің қорықпауы, яғни батырлық мінездер. Қолбасшы ретінде

Исатай Таймановтың жеке сипаты, орыс әскеріне тікелей емес қапталдап шабуылдау әдісін пайдалануы. Бірінші болып шабуылдаған Исатай әскері Геке әскерінің оң жақ қапталын бұзып өтті. Шабуылдың алдыңғы легіне мылтықпен қаруланған мергендердің орналасуы. Көтерілісшілер тобындағы мергендер ұрысқа мылтықтары мен оқ дәрілерін алдын ала дайындаған. Қазақ тарихи жырларында мылтықтың бірнеше түрі айтылады. Әсіресе 700 қадамға дейінгі нысанаға арналған шамқал атты ауыр мылтықтар және жезайыр мылтығы. Махамбет Өтемісұлының «Ұлы арман» өлеңіндегі:

Күмбір күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда!
Толғамалы ақ мылтық
Толғап ұстар күн қайда!» деп жырласа, келесі толғауында:
Орама мылтық тарс ұрып,
Жауға аттанар күн қайда! деп жырлайды. «Білтеліге доп салмай» деген өлең ұйқасы да бар. Бұл деректерден түйгеніміз Исатай әскерінде отты қару мылтықтардың болғаны. Кейінгі лекте қылыш, найза сияқты қарулар болды. Шегіну кезінде тұтастай емес, бірнеше бөлік болып, ұйымшылдықпен ыдырауы. Зерттеушілер көрсеткендей, Геке әскерінде зеңбіректер болмағанда жеңіс сөз жоқ Исатай жағында болар еді. 1837 жылдың 17 ші қарашасындағы Гекенің Тастөбе шайқасы туралы мәліметінде Исатай әскерінің негізгі басымдығы тұтқиылдық, найзаны шебер пайдалануы және астарындағы аттардың оралымдылығы деп бағаланады. Қорытындысында Тастөбе шайқасында Геке әскерінің саны жағынан басымдығы, қару жарағының мықтылығы, әскердің кәсібилігіне қарамастан Исатай Тайманов әскері аз шығынмен (50-60 адам) ұйымшылдықпен кері шегініп, негізгі күш пен әскер басшылары батырлардың толық құрамда сақталуы шайқаста Исатай Тайманов әскерінің жеңілуі деген кеңестік тарихнаманың тұжырымының шындыққа мүлде жанаспайтыны байқалады. Геке әскерінің есауылы Трофимов көтерілісшілер қосынын қуалай отырып, Исатай ауылына жақын жерден батыр Қапыланбайды қолға түсіреді. Геке қасындағы әскер басшыларымен, сұлтан Шынғали Орманов қатысуымен Қапыланбайдан жауап алады. Қапланбай өз жауабында Исатай Таймановтың хан ордасын қор-шауы кезінде әскер саны 3500 адам болды деп көрсетеді. Исатайға жақын адам ретінде Қапланбай хан ордасын қоршау кезіндегі мақсат Жәңгір ханды өлтіру емес, келісімге келу екенін айтады. Исатайдың жазалаушы әскермен шайқасқа мұқият даярланғанын, алдын ала қасындағы батырлармен дүние мүліктерін құм ішіне мұқият жасырғанын және Тастөбе шайқасында батырларға Геке әскерін екіге бөліп талқандауды тапсырғанын көрсетеді. Бірінші кезеңде орыс жазалаушы әскер қосыны басымдық танытқанмен көтерілісшілер қосынын толық немесе жартылай да талқандай алмады. Көтерілісшілер әскерінің қолбасшысы, батыр Исатай Таймануұлы 1837 жылдың 13-ші желтоқсанында орыс әскері толық бекіткен әскер шебінен жарып шығып Жайық өзенінің кіші жүз бөлігіне өтеді.

Міне, осы уақыттан бастап көтерілістің жаңа, *екінші кезеңі* басталады. Исатай Таймануұлының қарулы жасағы алдымен Қаракөл жеріндегі атақты Сәмбет Ебелекұлы ауылына тоқтайды. Өз заманының ақылды, халық сыйлаған батыр әрі ысық руының биі Сәмбет көтерілісшілерге барынша көмектесіп, мініс аттарын, азық түлік пен қару жарақ беріп аттандырады. Одан кейінгі жолда Қарабау өңіріндегі атақты Мыңбай батыр ауылына ат бастарын тірейді. Исатай Таймануұлын нағашы жұрты, есентемір руы ауылдары да барынша күтіп, күш қайрат беріп қасына ер жігіттерін, қару жарақтарымен, мініс көліктерімен қамтып аттандырады. Орынбор губернаторы Перовский кіші жүздің батыс бөлігінің билеушісі Баймұхамед Айшуақов мәліметіне сүйене отырып, Орынбор шекара комиссиясына әлім руы назар бөлімі ауылдары Хиуалықтар кеңесімен Исатай Таймановты қолдауда, енді олар Хиуадағы сұлтан Қайыпқали Есімовпен бірікті деп хабарлады.

Бұл деректі, адай руы молдасы Батырхан Шаймардановтың хабарына сүйенген Баймұхамед Айшуақов 1838 жылы 16 мамырда Орынбор шекара комиссиясына, ал комиссия басшысы Генс оны 26 мамырда Орынбор губернаторына мәлімдеген.

Батырхан Шаймарданов 9 мамырда көрсетуінде, Исатай мен Махамбеттің 4 серігімен адай руындағы сұлтан Қайыпқали Есімовке келгенін, оларға қосылып Қайыпқали Есімов «орыстардан өш алу үшін» әр рудан 100 адамнан жинауды бұйырады, сосын шеркеш, ысық, аз руларына да қағаз жібергенін,олардың қатты қобалжуда екенін мәлімдейді [20].

Батырхан Шаймарданов өзінің 13 маусымдағы мәліметінде Қайыпқали мен Исатайдың адай, шекті, табын руларынан 2000-дай адаммен Жем өзені бойындағы Темір деген жерде тұрғанын, көтерілісшілерді Асау батырдан басқа халықтың бәрі қолдауда деп көрсетеді.

Табын руы батыры Асаудың ол кезде жасы 80-нен асқан болатын. Бұл мәліметті кете руы билерінің хабары толықтыра түседі. Онда, Қайыпқали мен Исатай Жем бойындағы Көкпекті деген жерде екенін, Қайыпқали 1000 адаммен табын руы ауылдарында, ал Исатай 7 серігімен Назар бөліміне барып адам жинауда деп көрсетеді.

Баймұхамед Айшуақов 17 маусымдағы губернаторға хатында, Исатай мен Қайыпқали адамдары 2 мыңдай, Көкпекті деген жерде деп көрсете келіп, өзіне бағынатын жерлердегі халықтың толқи бастағанын, сондықтан 500 кісілік әскер жіберуді өтінеді.

Жайық казак-орыс әскері атаманы Покатилов өзінің 24 маусымдағы мәліметінде Баймұхамед Айшуақовты толықтыра отырып, Қайыпқали тобында 3 мың адам бар деп көрсетеді. Ал, Исатай болса 500 адамымен өзін қолдаған, әлім руы назар бөлімінің биі Жүсіптің ауылында деп мәлімдейді [90]. Адай руының көп бөлігі Исатай батыр көтерілісшілеріне ерген жоқ. Оның себебін архив деректерінен тапқандай болдық. Исатай Тайманов батыр бастаған көтерілістің өрістеген 1836 жылдың аяғына қарай, Маңғыстау түбегінің Хиуаға жақындығын ескеріп көтеріліске күш береді деп ойлаған Ресей отаршыл әкімшілігі өздерінің зымиян жоспарын іске асыруға тырысады. Осы мақсатта арнайы жасақталған 500 Жайық казак-орыс әскері мұздай қаруланып арнайы тапсырмамен 1836 жылдың желтоқсаны мен 1837 жылдың ақпаны арасында Маңғыстау түбегіндегі адай ауылдарына шабуыл жасайды. Орынбор губернаторының өте тәжірибелі, ерекше тапсырмалар жөніндегі үш шенеунігі полковник Мансұров, майор Данилевский, капитан Челяевтар басқарған үлкен әскер қосынына тапсырманың жауаптылығы ескеріліп 5 есаул, 5 жүзбасы, 5 хорунжий, 10 урядник, 1 дәрігер кіргізіліп, орыс-казактарға әскери басшылықты әскери старшын Осипов жүргізеді. Әскери қосын тапсырмасын мұқият орындап, кепіл ретінде 41 адамды тұтқындап ұстап, 6525 қой, 665 түйе, 620 жылқыны олжалап, 1837 жылы 8 ақпанда Гурьев қалашығына оралады. Осы жорықта Ресей әскерилері асқан ептілікпен, атағы жер жарған адай батыры Сүйінғараның ұлы Мұрынды қолға түсіріп, кепіл ретінде Орынборда ұстайды. Тапсырманы орындағандарды Ресей соғыс министрлігі ерекше бағалап, ордендермен наградтайды [27].

Бұдан кейін, тағы да оқиғалар желісіне полковник атағын алған Геке есімі араласады. Ресей отаршыл әкімшілігі әр кез қиын-қыстау болған жағдайда міне, осындай адамдарға сүйенген.

Екінші кезеңдегі Ақбұлақ шайқасы. 1838 жылы 7-10 шілдеде Орынбор губернаторына жазған хабарламасында полковник Геке өз әскерінің 8 шілдеде Елек қорғанына келіп, 10 шілдеде үлкен Қобданың Ескіқорған деген жерінде Баймұхамед Айшуақов әскерімен қосылғанын айтады. Көтерілісшілердің тарап кетті дегені бос сөз екенін, олардың 2 мың адамы Жем өзенінен Ойыл өзені бойына жетіп, қазіргі мәліметше Қиыл өзені бойында деп көрсетеді. Өзінің әрбір ұрымтал сәтті жібермей қимылдайтынын, бірақ та Жайық орыс-казак әскерінен келетін күшті күтуде екенін де жасырмайды.

Ал, губернатор Перовский жүрген жерлерде қазақ ауылдарына сес көрсетіп, толқулардың әрқашан жазаланатынын, ол үшін әскер әзір екенін білдіру керек деп Гекеге тапсырады.

Жазалаушы әскер мен көтерілісшілердің шешуші шайқасы 12 шілдеде Қиыл өзені бойында өтеді. Осы шайқаста көтеріліс басшысы, батыр Исатай Тайманов қаза табады. Осы оқиға туралы полковник Геке Орынбор губернаторына 1838 жылы 13 шілдеде мәлімдеген. Гекенің айтуынша көтерілісшілердің сұлтан Баймұхамед Айшуақовты және Жайық өзеніне жақын ауылдарды шабу қаупін ескеріп, күзетті күшейткен. Ал, 12 шілдеде таңертең көтерілісшілер қосыны Ресей әскери шолғыншыларына шабуыл жасаған. Көтерілісшілер 500-дей адаммен тек Баймұхамед

Айшуақов әскері ғана бар деп ойлап шабуылдағанымен, артиллерия атысына тап болып және 200-дей орыс-казак әскерінің шабуылына ұшыраған. Қорытындысында көтерілісшілер 70-80 адамынан айырылған. Олардың ішінде, көтеріліс басшысы Исатай Тайманов бар дей келіп, оның өлімін былайша суреттейді.

Хорунжий Петров басқарған орыс-казактар Исатай Таймановтың әуелі атын атып құлатқан, жаяу жүріп соғысқан Исатай Тайманов сонда да қарсыласуды қоймағасын урядник Богатырев басын қылышпен шауып түсірген, ал бір орыс-казак жансыз денені атқылаған.

Өзінің Исатай Таймановты қолға тірі түсіре алмағанына өкініп полковник Геке, орыс-казак әскеріне Исатай Таймановты тірі құтылып кетер деген қауіппен тірілей қолға түсіруді алдын-ала ескертпегенін де жасырмайды. Шайқас кезінде 7 адам қолға түскен, оның ішінде Исатай Таймановтың жақын серігі Қожахмет Өтемісов те болған [92]. Исатай Тайманов қаза болуы,ол бастаған көтерілістің жеңілуі заңдылық па, әлде кездейсоқтық па? – деп сұрақ қоя отырып, осы сұраққа полковник Геке 1838 жылғы 29 шілдедегі губернаторға жіберген мәлімдемесінде жауап беруге тырысады. Исатай Тайманов тобымен кездесіп, жеңу кездейсоқтық,-дей келіп, полковник Геке: Исатайдың көп адаммен Жайыққа жақын жерде жүріп, кез келген уақытта одан өтуге мүмкіндігі болғанын, немесе қазақ ауылдарын өзіне қорқытып қосуға күші жеткендігін мойындайды [93]. Архив деректеріне сүйенсек екінші кезең 1838 жылдың 13 ші шілдесіндегі Ақбұлақ шайқасымен аяқталады. Ақбұлақ шайқасында Исатай Тайманов басқарған көтерілісшілер әскер саны 2500 адам шамасында болды. Исатай Тайманов әскеріне көмекке келген, бірақ шайқастан сырт қалған сұлтан Қайыпқали Есімов әскері де сондай шамада болды. Қару жарақпен қамтылуы да әркелкі. Исатай Тайманов әскер қосыны барынша отты қарумен жарақтанды. Исатай Таймановтың жеке өзі орыс офицері жарағына сай қаруланған, яғни жеке қол қаруы екі пистолеті болған. Себебі, жалғыз өзі жаяу орыс әскері қоршауында біршама уақыт соғысуы осыны дәлелдейді. Қайыпқали Есімов қолы негізінен хиуалықтар болып, олар соңғы үлгідегі отты қарумен жарақтанды. Исатай Таймановтың әскери жоспары, ол орыс әскері мен Баймұқамед Айшуақов әскерін біріктірмей бөлшектеп соғысу тактикасы еді. Осы жерде, батыр Исатай Тайманов әскер шолғыншыларының қателігінен үлкен әскерге 500 адаммен шабуыл жасады. Ресей отаршыл әкімшілігі әскер қосыны күші де осы шамада еді. Баймұқамед Айшуақов әскері 500 адам. Жайық казак орыс әскері, Орынбор, Орск гарнизоны әскері және Орынбор казак орыс әскерін қосқанда 3500 дей, кәсіби және жақсы қаруланған қосын еді. Ресей әскер қосыны қолбасшысы, полковник Геке жоспарымен әскер Исатай Тайманов тобын толық қоршауға алу, талқандау еді. Сондықтан, Геке барлық зеңбіректерді мұқият жасырып, төбешіктерге орналастырды. Әскерге тіке шабуылға шықпауды, зеңбірек атысынан соң ғана шеп болып жылжуды бұйырды. Зеңбіректерге тікелей гранаталармен, яғни жарықшағы көп жерді қамтитын оқ дәріні қолдануды, оқты үнемдемеуді тапсырды. Ақбұлақ шайқасының қорытындысы бойынша да орыс әскері қару жарақпен басым болуына, тұтқиылдан Исатай Таймановтың аз әскерін қоршап алғанмен негізгі алға қойған әскери жоспарын орындай алмады. Көтерілісшілердің негізгі құрамы тағы да бой жасырды. Казак-Орыс офицері, Жайық әскери-шаруашылық басқармасының архивариусы Савичев Н.Ф. көтеріліс туралы архив деректерін пайдаланып «Исатай Тайманов – Ішкі Орданың старшыны» және «Ішкі Орданың екі қазағының басшыларға бағынбауы туралы» атты көлемді тарихи очерктерінде Ресей жазалаушы әскерімен Исатай Тайманов жасағының арасындағы шайқасты баяндайды.

«Исатай Тайманов - Ішкі Орданың старшыны» атты очеркті жазу барысында автор сол кездегі Ішкі Орданың жалпы жағдайын, көтерілістің басталуын, көтерілістің басшылары жазған хаттары, Ішкі Орда билік иелерінің жазған мәліметтерін ұтымды пайдаланған. Савичев еңбегінде оқиғаның барысын баяндау хронологиясы 1836 жылғы 11 мамырда Жәңгір ханның Орынбор шекара комиссиясына Исатай Тайманов қолдаушыларының Күшік Жапаров деген бақташыны өлтірді деп жазған қаралау мәліметінен басталады да, 1838 жылғы 12 шілдедегі Ақбұлақ шайқасында Исатайдың қаза табуына дейінгі аралықты қамтиды.

Осы еңбегінде Савичев Н.Ф. көтеріліс басшысы Исатайдың батырлығын, қайсарлығына таңдана отырып жазады. Қиялы мола, Тастөбе, Ақбұлақ шайқастарында жазалаушылардың әскері көтерілісшілерден әлденеше есе көп болған және жақсы қаруланған еді. Исатай батыр әрқашан ұрыс басталардан бұрын қарсыластар қолын алыстан барлап, жағдайға қарай шешім қабылдап отырған. Жазалаушылардың қолындағы негізгі қаруы зеңбіректерден, оның жарылғыш оғынан көтерілісшілер тайсалмай, үрейленбей, қайта топталмай бытырай шабуылдап қимыл көрсеткен.

Исатайдың Хиуа ханынан әскери күш сұрауы. Бұл жерде, Савичев 1838 жылғы ақпанда Ішкі Ордада қолға түскен Исатайдың атқосшысы болған Қосымбаевтың тергеушілерге берген жауабын келтіреді. Исатай Тайманов Хиуа хандығына сапарға Махамбет Өтемісов пен Науша батырды жібереді. Оның мәні, көтерілісшілердің сұлтан Қайыпқали Есімовтен әскер сұрау емес, керісінше ат және отты қару сұрауы еді дейді.

XIX ғасырдың 36-38 жылдарындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын отарлаушылардың күшпен басқаны баршаға мәлім. Көтерілісшілерді жазалауда Жайық, Астрахань, Орынбор орыс-казак әскерлерінің «ерекше ерлік» көрсеткені бізге белгілі. Осы әскерлердің тарихы баян-далатын еңбектерде, архив деректерінде Исатай-Махамбет көтерілісі туралы құнды мәліметтер кездеседі. Мысалы, Астрахань орыс-казак әскерлері Ішкі Ордамен шекаралас мына жерлерге орналасты:

1. Каспий шебі - Каспий жағасындағы Безбородко мен Юсупов жерлерінде ұйымдастырылған 14 әскери бекет;
2. Ахтуба бойында - 17 әскери бекет;
3. Эльтон әскери шебінде - 10 әскери бекет;
4. Өзен әскери шебінде - 13 әскери бекет болды.

1836 жылы осы көрсетілген бекеттер Ішкі Жайық, Ішкі Астрахань, Каспий әскери шептері болып қайта құрылды. Олардағы әскерлер саны 1397 адам болды. Оның 868-і орыс-казактар, ал 529-ы шоқынған қалмақтар еді.

Ішкі Орда ханын күзету үшін Астрахань орыс-казак әскері әкімшілігі 1804 жылдан 60 орыс-казак және 1 офицер бөліп отырған. Хан ордасындағы жүзбасы Голубевтен Исатай-Махамбет көтерілісі туралы мәлімет алған Астрахань орыс-казак әскери әкімшілігі, Ішкі Ордаға зеңбірегі бар 300 орыс-казак әскерін жібереді. Жазалаушы әскерді бірінші Астрахань полкінің командирі подполковник Алиев басқарды. Орынбор орыс-казак әскерлері де даладағы «бүліктерді» басуға белсене араласты. Әсіресе олар, 1838 жылғы 12 ші шілдедегі Ақбұлақ шайқасына қатысып, тарихта қалды. Исатай Тайманов есімі Орынбор орыс-казак әскері тарихында Кенесарымен бірдей бағаланып, орыс үіметіне жау адамдар қатарына қойылған. Қазақ даласындағы жазалау шараларына қатысқан әскерді патша әкімшілігі ерекше мадақтап, ордендермен наградтай бастады. 1839 жылғы 3 қаңтарда губернатор Перовскийдің мәліметінде ішкі орданың 21 бисұлтандары әртүрлі дәрежеде мадақталды.

Ал, ерекше көзге түскен орыс-казак әскер басшысы полковник Геке 3-ші дәрежелі қасиетті Владимир орденімен және 1000 соммен, №3 Орынбор батальоны прапорщигі Лукин 600 соммен, Жайық орыс-казак әскеріненің есаулы Бобилевқа әскери старшина атағы, Петровқа хорунжий атағы, атты артиллерияның №15 батарея хорунжий Медведевті 500 соммен, №2 Орынбор батальонынан Юнаковка прапорщик атағы беріліп, орыс-казактар Богатырев пен Зеленин де ордендер алады. Халық-азаттық қозғалысы тарихында Исатай мен Махамбетпен бірге болған, соңына дейін өз ісіне адал болған жолдастарды, батырларды айтпай кетуге болмайды. 1836-1838 жылдардағы азаттық қозғалысының тарихына қатысты архив, ақын жыраулар деректеріне деректеріне сүйенсек, көтеріліске Жайықтың Самар жағы бетінен (Бөкейліктер) үш мыңға жуық, Бұқар жақ бетінен (кіші жүз) бес мыңға жуық әскер қосыны қатысқан. Исатай мен Махамбет батырлықтың қара шаңырағы, халықтың рухы қимыл-қозғалысы десек, азаттыққа ұмтылған халықтың қалың бұқарасы қара шаңырақты дауылда шайқалтпайтын кереге, ал сарбаздар - керегелерді жалғайтын төбе және үй. Жауынгерлер азаттық қозғалыстағы өз

міндеттерін, қасиет-терін өте жақсы түсінді. Әр сарбаз өз отбасында осы игілікті іс үшін ризығы мен мал-мүлкін құрбан етуге дайын болды. Көтерілістің аяғында да солай болды. Көтеріліске қатысқандар патша әскерімен соғыста қаза тауып, тұтқынға түсіп, түрмеге жабылды, азапталып, жер аударылды. Азаттық үшін күрескендердің құжаттары да осы күнге дейін ел жадында сақталғандардың есімдері ғана сақталған. Батыр бабалар тарихына тоқталсақ.

Кіші жүз он екі ата байұлы беріш руынан:

1. Өтеміс балалары Махамбет, Қожахмет.
2. Төлегенұлы Ұса.
3. Нұқанұлы Амантай.
4. Тайсойғанұлы Тінәлі.
5. Тілеуліұлы.
6. Ұсаұлы Үбі.
7. Белбекұлы Қарағұл.
8. Түменұлы Тәни.

Он екі ата байұлы ысық руынан:

1. Қалдыбайұлы Иманбай, Қалдыбайұлы Қапланбай.
2. Төлеміс.

Он екі ата байұлы жаппас руынан:

1. Еділұлы Сарт.
2. Тұрманбекұлы Алман.

Он екі ата байұлы адай руынан:

Жанабекұлы Көпен.

Он екі ата байұлы байбақты руынан:

1. Күлепұлы Құсан.
2. Бөрбіұлы Елемес.
3. Қошқарұлы Өтеміс.
4. Алғаұлы Көбек.
5. Жанболатұлы Айтқұл.

Он екі ата байұлы қызылқұрт руынан:

1. Сартанбайұлы Еділбай.
2. Күнтуғанұлы Шотық.

Ноғай руынан:

1. Қасымұлы Жаназар.
2. Ахметұлы Масұтбек.
3. Асанұлы Құлсейіт.

Он екі ата байұлы тәни руынан:

1. Күсепұлы Айтас.

Архив деректерінде орыс отаршыл әкімшілігі Исатай-Махамбеттің жауынгер серіктеріне берген әртүрлі мінездемелер сақталған.

1. Он екі ата Байұлы Ысық руынан Қалдыбаев Қапланбай. Исатай Тайманов тобындағы екінші немесе үшінші көшбасшы. 1837 жылы 15 қарашада Исатай топтарынан шығып, 11 күннен кейін қайта қосылды. Есауыл Трофимов отрядының барлаушыларымен кездескен. Жәңгір ханның тізімінде көтерілісшілердің көсемі ретінде жазылған. Филиповты өлтірмек болып жатқан жерінен ұсталды.

2. Он екі ата Байұлы Беріш руы, Есенғұл тармағы, Үса Төлегенов корпус командирі тізімінде - аса қауіпті деп белгіленіп, ұсталуы тиіс адамдардың бірі. Исатайдың барлық іс-әрекетіне қатысушы. Оның ұлы Үбі Исатаймен бірге Жайықтан көшіп, арғы бетке өтіп кеткен.

3. Он екі ата Байұлы Беріш руының Жайық тармағынан Махамбет Өтемісұлының інісі Исмаил барлық қылмыстық істерге, қырғындарға қатысқан.

4. Он екі ата Байұлы Ысық руынан Қалдыбаев Ысмағұл, 1837 жылы 23-ші қарашада Истомин әскерімен шайқаста өлтірілген Қалдыбайдың ұлы, атақты Қапланбайдың інісі.

5. Он екі ата Байұлы руы Беріш, Қаратоқай бөлімі, Сарт Ералин Исатай Тайманов басшылығымен,барлық шайқастарға басынан аяғына дейін бірге болды. Ол шайқаста казак Бородинді ауыр жаралап, Бородин кейін қаза тапты.

Қорытынды.

Исатай Таймануғлы мен Махамбет Өтемісұлы басқарған 1836-1838 жылдардағы ұлт-азат-тық күресі қазақ даласында өткен ел мен жер үшін болған көтерілістерден көп айырмашылығы бар. Көтерілістің бас қолбасшысы Исатай Таймануғлының жеке алдына қойған мақсат мүддесі Ресей отаршыл әкімшілігіне қатты қарсы болды. Жайық өзені мен Қамыс самар көлі аймағынан орыс отаршыл әкімшілігін толық қуу талабынан басталған көтеріліс ұшқыны, жалпы халықтық идеяға ұласып, көтерілістің екінші кезеңінде тікелей отаршылдыққа қарсы бағытқа ұласты. Халық азаттығы үшін барлық қазақ жерін біріктіруді, жақсы қарумен ғана соғысуды, әскер тактикасын да барынша кәсібилендіруге ұмтылды. Ресей отаршыл әкімшілігі, жазалаушы әскері Исатайдың дәл осы жоспарын тыңшылар арқылы біліп оны толық талқандауды, немесе тікелей Исатай Таймановты өлтіруді жоспарлады. Бұл жоспар орындалды. Дегенмен, Исатай Тайманов-тың байқаусызда қаза болуы ол басқарған көтерілістің толық жеңілгені емес еді. Қазақ халқының азаттық күресі, жаңа тарихи кезеңдерде, жаңаша көзқараспен, әскери тактикамен жалғасты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахинжанов М. Народный батыр // Социалистическая Алма – Ата. 1938. 8 апреля;

2. Ахинжанов М., Джусупбеков С. Восстание казахов под руководством Исатая-Махамбета // Ленинская смена. 1939. 10 ноября;

3. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). Т.1. Алама-Ата, 1936 (Екінші басылымы – 1993. 304 б.);

4. Әбжанов Х. Ұлттың ұлы ұраншысы // Егемен Қазақстан. 2003. 12 қыркүйек;

5. Әлімгереев Ө. Мақаш әкім. (Ганюшкино селосы, Атырау облысы). Ганюшкино, 1992; 116 б;

6. Бабажанов С. Этнографиялық мақалалар. Алматы, 1993. 80 б;

7. Бекмаханов Е. Ішкі Орда шаруаларының 1836-1837 жылдардағы көтерілісі // Коммунизм заңы. 1956. 9 мамыр;

8. Бердіғожин Л.Б. Исатай-Махамбет: Азаттық күрес сардарлары. Алматы, 2011.-208 б;

9. Вяткин М. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова // Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. Том I. С древнейших времен до 1870 г. ОГИЗ. Госполитиздат, 1941. с. 214-263;

10. Вяткин М, К вопросу о крестьянских войнах в Казахстане // Вопросы истории. 1945. №3-4. с.17;

11. Досмұхамедұлы Х. Қазақ батырлары: Исатай,Махамбет; Таймануғлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат; Исатай кім? // Таңдамалы. Алматы, 1998. 29-65 беттер;

12. Дулатова Д. Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг). Алма-Ата, Наука, 1984. -272 с.;

13. Есмағамбетов К. Азат рухтың күрескері. Алматы, 2003. -176 б;

14. Зиманов С. Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата, 1982. -171 с.;

15. История Букеевского ханства 1801-1852 гг. Сб. док. И материалов. Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х.Сагнаева. Алматы 2002. -1120 с.;

16. Кенжалиев И. Таймануғлы Исатай. Алматы, 1977. -111 б;

17. Кенжалиев И. Махамбет Өтемісұлы. Алматы, 1979. -104 б.;

18. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. Алматы, 1991. -192 б.;

19. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ҚРОММ). 4-қор. 1-тізім. 1964-іс;

20. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ҚРОММ). 4-қор. 1-тізім. 1982-іс;

21. Қасымбаев Ж.К. Основные проблемы и задачи изучения классовой борьбы казахского крестьянства в советской историографии // Вопросы историографии и источниковедения (дореволюционный период). Алма-Ата, 1988. с.5-24;

22.Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 ж.). Орта мектеептің 9-класына арналған оқулық. 2-басылымы.Алматы, 1993. -191 б;

23. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы, 1994 (Мұнда автордың Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтмісұлы туралы тұғырнамасын 115-125 беттерден қараңыз);

24. Қойгелдиев М. Исатай старшын және Жәңгір хан // Егемен Қазақстан. 2003. 6 қыркүйек;

25. Муқтарова Г. Национально – освободительная борьба казахского народа в последней четверти XVIII 70-е годы XIX вв. (Актуальные проблемы историографии).Автореф. дис. ... к.и.н. Алматы, 1997. -27 с;

26. РФ Астрахань Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты (Аст ОММ). 2-қор. 1-тізім. 288-іс;

27. РФ Орынбор Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты (Ор ОММ). 6-қор. 10-тізім. 4549-іс;

28.Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимоость казахского народа (1797- 1838 гг.). В 2-х книгах. Кзылорда, 1926;

29. Рязанов А.Ф. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.).Очерки по истории национального движения Казахского народа // Труды Общества изучения Казахстана. 1927. Вып. IV. I. VIII.(Бұл еңбек 1991 ж. Қайта жарияланды);

30. Савичев Н.Ф. Исатай Тайманов – старшина внутренней орды // Уральские войсковые ведомости. 1876. N46-51; 1877. №1;

31. Сарай Ә.Исатай мен Махамбет тарихы. Алматы: Өлке, 1997. -407 б;

32. Сербаринов Г. Исатай Тайманов (Очерк народного движения в Букеевской Орде в 1836-1838 гг.). Оренбург, 1925;

33.Шамғонов А. Ұлы Дала батыры - Тайманның ұлы Исатай. 2-басылым. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. - 408 б;

34. Шамғонов А.1836-1838 жылдардағы Қазақстанның батыс аймағындағы халық азаттық көтерілісі. // Отан тарихы. 2022. №4;

35. Шахматов В.Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. Алма-Ата, 1946. - 254 с;

36. Якунин А. Освободительное движение трудящихся казахов // Болшевник Казахстана. 1939. №6. с. 24-36;

37. Якунин А. Исатай Тайманов,вождь национального освободительного восстания казахов в 1836-1838 годах // Исторический журнал. 1940. 44. с. 73-81

References:

1. Akhinzhanov M. People's batyr // Socialist Alma-Ata. 1938. April 8;

2. Akhinzhanov M., Dzhusupbekov S. The uprising of the Kazakhs under the leadership of Isatai-Makhambet // Leninskaya smena. 1939. November 10;

3. Asfendiyarov S.D. History of Kazakhstan (from ancient times). T. 1. A., 1936 (Ekinshi basylymy – 1993. 304 b;

4.Abzhanov Kh. Ultyn uly uranshysy // Egemen Kazakhstan. 2003. 12 kyrkkuyek;

5.Әlimgereev Ө. Makash Akim. (Ganyushkino villages, Atyrau oblasts). Ganyushkino, 1992; 116 b;

6. Babazhanov S. Ethnography makalalar. Almaty, 1993. 80 b;

7. Bekmakhanov E. Ishki Orda sharualarynyn 1836-1837 zhyldardagy koterilisi // Communism zany. 1956. 9 mamir;

8. Berdigozhin L.B. Isatay-Makhambet: Azattyk kures sardarlary. Almaty, 2011.-208 b;

9. Vyatkin M. Internal horde and the uprising of Isatai Taimanov // Vyatkin M. Essays on the history of the Kazakh SSR. Volume I. From ancient times to 1870. OGIZ. Gospolitizdat, 1941. p. 214-263;

10.Vyatkin M, On the issue of peasant wars in Kazakhstan // Questions of history. 1945. N3-4. WITH;

11. Dosmukhameduly Kh.Kazak batyrlary: Isatay, Makhambet; Taymanuly Isataydyn kozgalysy turasynda kyskasha maglumat; Isatay kim? // Tandamaly. Almaty, 1998. 29-65 better;

12. Dulatova D. Historiography of pre-revolutionary Kazakhstan (1861-1917). Alma-Ata; Science, 1984. -272 p.

13. Esmagambetov K. Azat rukhtyn kureskeri. Almaty, 2003. -176 b;

14. Zimanov S. Russia and the Bukeev Khanate. Alma-Ata, 1982. -171 p.;

15. History of the Bukeev Khanate 1801-1852. Coll. doc. And materials. Comp. B.T.Zhanaev, V.A.Inochkin, S.Kh.Sagnaeva. A. Almaty 2002. -1120 p.;

16. Kenzhaliev I.Taimanuly Isatay. Almaty, 1977. -111 b;

17. Kenzhaliev I.Makhambet Otemisuly. Almaty, 1979. -104 points;

18. Kenzhaliev I.Isatay-Makhambet. Almaty, 1991. -192 points;

19. Kazakhstan Republics Ortalyk Memlekettik Muragaty (KROMM). 4-kor. 1-time. 1964-is; 20. Kazakhstan Republics Ortalyk Memlekettik Muragaty (KROMM). 4-kor. 1-time. 1982-is;

21. Kasymbaev Zh.K. Main problems and tasks of studying the class struggle of the Kazakh peasantry in Soviet historiography // Questions of historiography and source study (pre-revolutionary period). Alma-Ata, 1988. p.5-24;

22. Kasymbaev Zh. Kazakhstan Tarikhs (XVIII – 1914). Orta mekteeptin 9-class arnalgan okulyk. 2-basylymy. Almaty, 1993. -191 b;

23. Kozybaev M. Zhaudy shaptym tu bailap. Almaty, 1994 (Munda avtordyn Issatay Taymanuly men Makhambet otmily turaly tugyrnamasyn 115-125 betterden karanyz);

24. Koygeldiev M. Isatay elder zhane Zhangir khan // Egemen Kazakhstan. 2003. 6 kyrkkuyek;

25. Muktarova G. National liberation struggle of the Kazakh people in the last quarter of the XVIII-70s of the XIX centuries. (Current problems of historiography). Abstract. dis. ... Ph.D. Almaty, 1997. -27 p.;

26. RF Astrakhan Region Memlekettik Muragaty (Ast OMM). 2-core 1-time. 288-is;

27. RF Orynbor Oblystyk Memlekettik Muragaty (Or OMM). 6-kor. 10-time. 4549-is;

28. Ryazanov A. F. Forty years of struggle for national independence of the Kazakh people (1797-1838). In 2 books. Kyzylorda, 1926;

29. Ryazanov A. F. The Uprising of Isatay Taimanov (1836-1838). Essays on the history of the national movement of the Kazakh people // Works of the Society for the Study of Kazakhstan. 1927. Issue IV. I. VIII. (Bul enbek 1991 journal Kayta zharyalandy);

30. Savichev N. F. Isatay Taimanov - the elder of the inner horde // Ural military news. 1876. N46-51; 1877. №1;

31. Sarai A. Isatay men Makhambet tarihy. Almaty: Elke, 1997. - 407 b;

32. Serbarinov G. Isatay Taimanov (Essay on the popular movement in the Bukeev Horde in 1836-1838). Orenburg, 1925;

33. Shamgonov A. Uly Dala batyrs – Taymannyn uly Isatay. 2-basylym. Nur-Sultan: Foliot, 2019. - 408 b; 34.Shamgonov A.1836-1838 zhyldardagi Kazakhstani batys aimagyndagy halyk azattyk koterilissi. //Otan tarihy. 2022. №4;

35. Shakhmatov V.F. The Internal Horde and the Uprising of Isatai Taimanov. Alma-Ata, 1946. - 254 p;

36. Yakunin A. The Liberation Movement of the Working Kazakhs // Bolshevnik Kazakhstana. 1939. №6. p. 24-36;

37. Yakunin A. Isatai Taimanov, the leader of the national liberation uprising of the Kazakhs in 1836-1838 // Historical Journal. 1940. №4. p. 73-81

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.09.03
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94:342.56(575.1)
«XIX/XX» https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.007

Karimov K. *[1], *Yulchiyev H.K* [2]

[1] *PhD, Associate Professor, Faculty of History, Department of History, Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, 150700, Uzbekistan.*
E-mail: qahramonjob876@umail.uz
[2] *Faculty of History, Department of History, Kokan University, Kokand, Uzbekistan.*

FROM THE HISTORY OF THE APPOINTMENT SENTENCING AND INVESTIGATION OF QAZI (JUDGES) IN TURKESTAN

Abstract

The purpose of this document is to analyze the influence of the legislation of the Turkestan region of the colonial legal taxonomy of the Russian Empire on the notarial activities of local Sharia courts on transactions with legal force related to land property, marriage, trade, and legal agreements. The hypothesis is that changes made by the Tsarist Empire legislators in Muslim property rights "adat" and Indigenous tradition caused a major gap in the application of colonial legal taxonomy. On the one hand, Tsarist Russia sought to hold possession for itself by providing control that officially limited Muslim ownership of property and other (Rent, Sale, purchase) rights about the property; on the other hand, the colonial system never established directions guaranteeing the implementation of these laws by Sharia courts and coordinated them in the application of Islamic law. In this way, this article highlights how the colonial definition of the current rights of Muslims was generally ignored in agreement with legally notarized documents of Muslims. This leads to the conclusion that the viability of the colonial system, limited by its inclusion in Turkestan local management, developed to amend Islamic procedural legislation, which involves its codification.

Keywords: legal changes; procedural law; sharia; qazi; property relations.

К.Каримов *[1], *Х.Юлчиев* [2]
[1] *PhD, доцент, тарих факультеті, Қоқан Мемлекеттік педагогикалық институтының тарих кафедрасы, Қоқан, 150700, Өзбекстан.*
E-mail: qahramonjob876@umail.uz
[2] *Тарих Факультеті, Қоқан Университетінің Тарих Факультеті, Қоқан, Өзбекстан.*

ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҚАЗЫЛАРДЫҢ (СУДЬЯЛАРДЫҢ) ҮКІМІН ТАҒАЙЫНДАУ ЖӘНЕ ТЕРГЕУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Бұл құжаттың мақсаты – Ресей империясының отарлық құқықтық таксономиясының Түркістан өңірі заңнамасының жер меншігі, неке, сауда және заңды келісімдерге қатысты жергілікті Шариғат соттарының нотариаттық қызметіне әсерін талдау. Гипотеза бойынша, патшалық Ресей-дің заң шығарушыларының мұсылман меншігіндегі «адат» және жергілікті дәстүрлерге

енгізген өзгерістері отарлық құқықтық таксономияны қолдануда айтарлықтай олқылықтарға себеп болды. Бір жағынан, патшалық Ресей өз меншігін сақтап қалуға тырысып, мұсылмандардың меншік құқығын және басқа да құқықтарын (жалға беру, сату, сатып алу) ресми түрде шектеп, бақылауды өз қолында ұстауға тырысты; екінші жағынан, отарлық жүйе осы заңдардың Шариғат соттарымен орындалуын қамтамасыз ететін нақты бағыттар орнатпаған және оларды исламдық құқықты қолдану тұрғысынан үйлестірмеген. Осылайша, мақала отарлық жүйенің мұсылмандардың қазіргі құқықтарын анықтау барысында мұсылмандардың заңды түрде нотариалдық куәландырылған құжаттарында бұл құқықтардың жалпы ескерілмегенін көрсетеді. Бұл отарлық жүйенің өміршеңдігі, оның Түркістандағы жергілікті басқаруға енгізілуі шектеулі болғандықтан, исламдық процестік заңнаманы өзгерту үшін оның кодификациясына жол ашылғанын қорытындылайды.

Кілт сөздер: заңдық өзгерістер; процестік құқық; шариғат; қазы; мүлік қатынастары.

Каримов К. *[1], *Юлчиев Х.* [2]
[1] *Кандидат исторических наук, доцент, исторический факультет Кокандского государственного педагогического института, Коканд, 150700, Узбекистан.*
E-mail: qahramonjob876@umail.uz
[2] *Исторический факультет Кокандского университета, Коканд, Узбекистан.*

ИЗ ИСТОРИИ НАЗНАЧЕНИЯ, ВЫНЕСЕНИЯ ПРИГОВОРОВ И РАССЛЕДОВАНИЯ КАЗИ (СУДЕЙ) В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация

Цель данного документа – проанализировать влияние законодательства Туркестанского региона в рамках колониальной юридической таксономии Российской Империи на нотариальную деятельность местных шариатских судов, касающуюся сделок, имеющих юридическую силу, связанных с земельной собственностью, браком, торговлей и юридическими соглашениями. Гипотеза заключается в том, что изменения, внесенные законодателями царской России в права мусульман по вопросам собственности, традиции «адат» и коренных обычаев, вызвали значитель-ный разрыв в применении колониальной юридической таксономии. С одной стороны, царская Россия стремилась удерживать за собой собственность, предоставив контроль, который официально ограничивал право мусульман на владение недвижимостью и другие права (аренда, продажа, покупка) в отношении собственности; с другой стороны, колониальная система так и не установила направлений, гарантирующих реализацию этих законов шариатскими судами и их согласование с применением исламского права. В этой связи статья подчеркивает, как колониаль-ное определение текущих прав мусульман в целом игнорировалось в соглашениях, нотариально удостоверенных мусульманами. Это приводит к выводу, что жизнеспособность колониальной системы, ограниченная ее включением в местное управление Туркестана, развивалась в сторону изменения исламского процессуального законодательства, что подразумевало его кодификацию.

Ключевые слова: юридические изменения; процессуальное право; шариат; кади; имущественные отношения.

Introduction. Documents such as certificates, judgments, letters, silk hats, confession letters, Grace, Act(Act), claims and documents such as register books of Kazakh affairs should be considered the main source in the study of the history of Turkestan, its administrative office management method, the method of Management in the territory after the formation of the Turkestan general governorate and the history of the judicial office.

Regarding the content of the conceptual and methodological approaches in the existing literature on subject historiography, scientific works were created in the authors ' studies dedicated to covering the

history of the formation of the judicial system. However, since in Soviet times the chosen topic was studied from the point of view of communist ideology, the source and archival data involved in them were also interpreted unilaterally.

The goal of this paper is to analyze the impact of Russian legislation on the notary activity of sharīca courts in transactions involving landed property. The hypothesis is that incorrect assumptions made by Russian lawmakers as to the tradition of Muslims land rights caused a substantial loophole in the application of colonial substantive laws. On the one hand, the Russian state attempted to retain land ownership for itself by introducing regulations that formally restricted Muslims' land rights to possession and usufruct; on the other hand, the colonial administration never established regulations that ensured that these laws would be enforced by sharīca courts and failed to integrate them into the application of Islamic law. Therefore, this paper aims to highlight how the colonial definition of Muslims' land rights was largely disregarded when the Muslim judiciary notarized transactions on land by sharīca. This leads to the conclusion that the limited effectiveness of colonial legislation on land in Turkestan stemmed from the failure to reform Islamic procedural law, a process that would have entailed codifying it[1].

This article considers the ethno-cultural aspects of rivalry between the British and Russian empires in the process of the «Great Game» in Turkestan in the XIX century. It was established that direct contact with Eastern cultures, interaction, and dialogue (and communication was observed on both sides) occurred through British and Russian travellers. The eastern territories served as colonies of European countries and Russia. Based on an analysis of a broad source base and numerous studies, it was revealed that the scope of the tasks of travellers included not only the exploration of economic potential but also the study of the ethnopolitical, cultural, and geographical features of the region. At the same time, the travellers described in detail the terrain and nature but relatively modestly characterized the local population, which indicates the prevalence of the military significance of missions. The range of travel varies from political, diplomatic, and trade-economic, research to «entertainment», such as: hunting and tourism. It is thanks to the letters, notes, reports, and books of Russian and British researchers that the image of local people and their culture develops. Descriptions of travel or stories about life in eastern countries captured important details of everyday life, both residents and travellers themselves. It is shown that during the period under review, the progressive change in the notion of Europeans among the peoples of Central Asia was manifested, which was facilitated by the diverse composition of travellers and representatives of different European cultures. In this sense, the image of the Western traveller had a positive impact on the transformation of traditional society into a developing industrial society and the introduction of technological and cultural achievements of a more developed culture into it [2].

Drawing on a range of previously unpublished archival sources, this article examines the practice of settling marriage cases in people's courts of Turkestan, the changes in the latter introduced after the reforms initiated by the Russian authorities and the general changes in legal awareness in the second half of the 19th and the early 20th centuries. Special attention is paid to cases dealing with bridewealth, divorces, levirates, and the custom of leaving children with their father or father's relatives upon the termination of marriage. The author argues that in the second half of the 19th century, there was a gradual departure from certain Adat norms that implied neglect of the woman's opinion on issues related to marriage and divorce. Judges in people's courts began to ground their decisions more frequently in Sharia norms, as well as to follow its «purer», classic, version. Notions of individual rights, and women's rights in particular, widened general legal awareness, even though there was still no convergence of customary law systems with official Russian legislation [3].

This article examines Turkestan's position in the Tsarist Empire to argue that it was a distinct colonial territory, directly comparable to the overseas colonies of other contemporary empires and less like other older parts of the Russian empire. This article locates Turkestan's coloniality not in formal structures, but in its immense distance - moral, political, and legal - from the metropolis and the imperial

authorities' use of Islam as a marker of immutable difference[4] (*Scopus - сведения о документе - Turkestan's Place in the Russian Empire | Выполнен вход в систему*, no date).

Material

In most of these studies, attention was paid to sources on the history of the Kokand Khanate, public administration, the emergence of Islamic Fiqh (law), the history of religious movements, and the activities of famous Fiqh experts.

At the end of the XIX – beginning of the XX century, scientific research was conducted on the history of the Kazakh courts, regulatory legal documents and notarial acts in force in Turkestan, and some articles were also published. The authors of these studies are specialists with much richer experience in the field of Oriental studies, local history and their works provide valuable information reflecting local experience and traditions, as well as problems that existed in this area.

However, these studies did not analyze the activities of people's judges (kazis) in Turkestan, the issues of legal legalization and their specific features, they were not compared with other sources.

Methodology

Methods such as the principle of historicism, comparative analysis, systematization, classification, problem-chronological and interdisciplinary approaches were used in the research process.

The article explains the application of modern approaches and methods recognized in historical science, the use of many types of archival documents, source and historical literature, periodic press materials, the cited materials are based on primary sources, conclusions, proposals and recommendations are put into practice, the results obtained are confirmed by competent structures.

Discussion and results. The presence of various temporary statutes in the colonization of Central Asia and the absence of a single normative act created several difficulties in administrative management. Measures to eliminate this condition are carried out by the metropolis through various studies, particularly, revisions. F. 1882, who carried out inspection work in the country.K.Girs States in his report that "military-popular rule, because it lived its time and could not meet the current needs of the country, should be introduced General – based governance based on local conditions".

Modern Russian judges are assigned nibs and investigators. In uyezds, where Modern was a viceroy of judges, audits, and investigations were carried out by the judges themselves in question.

One modern judge was appointed in each uyezd and the city of Tashkent. Each province had a county court. Muslim citizens in the Turkestan region were sentenced to be interrogated by Russian law at the time of committing sinful acts written in the "law:

- if the first, opposites the Nasari (Christian) religion;
- the second, if the Russian Empire opposes its affairs;
- third, if the government opposes the order;
- the fourth, who is in the service of the crown, betrays in these affairs, standing in practice elected by the people;
- the fifth, when the crown resists in terms of fees, taxes;
- sixth, royal property, if the Treasury is betrayed;
- seventh, if the government violates the regulations and procedures issued by the leaders to combat the epidemic at the time of the appearance of infectious diseases on citizens and animals;
- the eighth, when the noble opposes the order of the peace of the people, act illegally for a mercenary purpose, helps thieves, falsely commits over someone, testifies that he hires about cases related to the interests of Tsarist Russia, hides an escaped person or violates the order,
- ninth, when a person shows himself in the name of someone else's offspring, from a lie;
- the tenth, if he intentionally kills someone, causes bodily injury, dies of a beaten and wounded cause, molests a wife and a girl, holds or locks someone against the law;
- the Eleventh is criminally liable if one forcibly dispose (in the sense of forfeiture) of one's land and property, damages or incapacitates a valid insignia as Chicora, intentionally appropriates one's property, robberies, plunder, and steals royal property[5].

If the Muslim people of the Turkestan territory commit the cases that cause the prosecution, which is not specified in Article 141 of the regulation on the management of the territory described above, on the territory of the Russian Empire, these cases are investigated and sentenced by the laws of the colonial government without asking the veterans and boys.

The claim of the Turkestan province among other grassroots and nomadic peoples from the Muslim people is given to modern judges and Regional Court Courts for questioning the quarrels and claims made by Russian government officials following the laws of the Russian administration. If there is a contradiction between the judges, the bears, the investigators, the modern courts, and their substitute about whom to open a lawsuit, and to whom to investigate, then this conflict will be resolved by the Regional Court of Justice.

The determination of a fine of no more than fifty rubles for material or moral damages in respect of all kinds of punishment given orally, and in the case of detention for no more than seven days, was carried out by the judgment of the modern judges. But the events mentioned in Article 157, which complements this statute, can be rezoned to revise the judgment of the judges issued under the order of sentencing. Modern had the opportunity to petition the regional court in appellate order because the prosecutor was not satisfied with the judgments made by the judges, the damage done materially or spiritually over the unfinished judgments of the judges. In the case of cases relating to the judgments of the courts, Modern sent petitions and various correspondence by mail. If the letters of this charter were submitted before the end of the fan of the mail, it is considered that it will expire even if the deadline has expired when it arrives at the desired institution.

The Regional Court of Justice issues a response by assigning the time of the proceedings to be heard and reviewing the letters of material and moral damage. The investigation will not be stopped if the person who committed the sin Act and guilt, which will be the basis for material and moral damage or arrest under the law, does not appear in court. The prosecutor stops the interrogation of witnesses, the place of the crime of an event, or the person who committed it, which is material and moral damage. The regional Judicial Court has the right to summon witnesses needed in interrogative cases to the uyezd court close to the witness.

The provincial modern judges were allowed to apply themselves to revise the final summary judgments that the provincial magistrate and modern had received out of the jurisdiction granted by the judge. The petitioner's appeal is given by modern over the judge to a court called the Senate. To revise this claim under the decision of the appeal against these judgments, modern is allowed to re-investigate the judge and the Regional “Court Court, indicating the decision to reconsider[5].

The “validity” of the claim was tied to the evidence cited and was a condition for the court's decision to provide certified copies of the reflector certificate. There was also the practice of release from detention on bail. But in many cases, the person in his was not given freedom after the pledge Patta was handed over by the citizens. Although complaints were filed, no response to this problem was received.

At the time of the appeal of the District, City, and District Court and their judgments of officials, according to the law of July 12, 1889, it was considered in civil and criminal order. In the process, applications, announcements, complaints, and other documents are filed. Requests were made to sue, respond to the claims presented, determine the liability of third parties, establish disputes about behavior, and, according to similar disputes, refuse, criminalize, report, and provide oral and written explanations, and listen.

It was possible to bring private, appeal and Cassation complaints and reviews, petition for cancellation of legally valid decisions, take photographs, various certificates, copies, Awards, real documents, and executive leaflets, indicate the most methods for them, apply for inventory, registration, and sale of debtors ' property, stop disputes about property money, submit and sign their applications [5].

Among the Peoples other than the natives of the Turkestan region, or with the people of the people of the same province, or in the case of claims between the peoples of the sort and the nomadic lands:

- Claims of not more than two thousand rubles on a promissory note, A certificate or a contract, and on property and liability(rent);

- claims of no more than two thousand rupees(damages) and damages;
- claims on defense cases, the amount of which is not completely known at the time of request;
- defamation claims ;
- claims of persons who expressed a desire to regain possession of the property of the Empire, deprived of their rights, less than a month later;
- claims made in partnership before a year has passed on some part of someone's property;
- letters issued by Russian government officials from the middle of the sedentary or nomadic population modern judges questioned the claims made by the application.

When a petitioner appears before the people‘s judge, the judge listens to the petitioner‘s case and decides if it is within their jurisdiction. The petitioner‘s case should then be written down in the register, starting with the phrase “Content of Petitions.” The judge must write the date (month and day) when the petition is submitted, the names of the parties involved, their personal details, the subject matter of the dispute, and a clear description of the petitioner‘s request. If the person making the claim signs the petition, or affixes a seal or stamp, the judge must validate the petition by affixing their own seal.

After the petition is written and completed, the people‘s judge must record the date when the petition will be reviewed and indicate which individuals are being summoned for questioning. This information must be recorded in the register, and the parties should be informed. Additionally, if witnesses need to be summoned, an order must be issued for this purpose.

If all the necessary people for determining the facts of the case and issuing a ruling do not appear, the judge should record the date and time when the next session is scheduled.

Once all the necessary parties for the case have appeared, the judge should then proceed to write the ruling on the second page of the register. The judge must include the case number, the year, month, and date, and clearly state who filed the petition and against whom it was filed. The ruling should also mention the presence of the parties or their representatives and other relevant details.

At the end of the judgment, the judge must state the amount to be collected as part of the ruling and from whom the payment is required. The judge should then affix their seal to the document.

Once the ruling is completed, the people‘s judge must immediately inform both parties of the ruling and have them sign the document to acknowledge receipt.

If both parties request a copy of the ruling, a copy should be written on the second half of the page, cut along a dashed line, and given to the requesting party. The other party must then sign to acknowledge receipt of their copy.

After the ruling, the judge should make a note on the first page of the register that includes the “Ruling Reference.” It should indicate whether anyone has been sentenced to imprisonment and, if so, the length of the sentence. If a fine is being collected for the benefit of the treasury, the judge should record the amount and the person from whom it is being collected.

The people‘s judge is not permitted to collect fines before making a ruling. Typically, the judge will record the fine in the register and inform both parties. If the party responsible for the fine fails to pay, the judge will request the payment from the village administrator or the local elder (aksakal), who will then collect the money on the judge‘s behalf.

The people‘s judge does not assist the claimant in enforcing the judgment. After the judgment, the claimant must take the ruling to the village administrator or elder, who will ensure that the judgment is carried out.

If a person resists the orders of the people‘s judge, or fails to fulfill the judgment, or insults the judge during proceedings, the judge has no authority to punish them directly. In such cases, the judge should report the insult or resistance to the district governor or the district bailiff.

When recording judgments in the register, the judge must follow the prescribed rules, and after completing the entry, they should also record any relevant notes according to the established procedure.

If a petition is submitted without the agreement of one of the parties, the people‘s judge should record this petition and mention the specific judgment number, date, and details regarding the dispute.

If a petition is filed disagreeing with the judgment, the judge should note this disagreement in the register, including the details of the judgment in question, such as the judge‘s name, the date, and the case number.

If a petition is submitted directly to the people‘s judges without following the procedure outlined in the regulation on the administration of Turkistan Province, the judges should carefully review the petition. The dispute should be referred to the appropriate authority to determine whether it is suitable for adjudication.

If a people‘s judge receives a petition disagreeing with the judgment, the judge should not intervene in the case. If they are present at the session, they should refrain from interfering.

If two sides are involved in the case and the ruling is made by a joint decision, the presiding judge will have the final say. The judge‘s decision will be considered the ruling.

Conclusion. No special scientific research has been carried out on the history of the activities of the people's judges of the Turkestan region during this period and the Kazakh court. Analysis of thematic literature shows the relevance of the question of the political, economic, and cultural development of the Turkestan region in the form of a holistic study in historical science.

The Kokand Khanate was annexed to the state of the Russian Empire much earlier than other regions of Central Asia. In the political life of the Fergana Valley during the colonial rule, the Allegory of Subordination to the Russian Empire became the main place. The former local dynasty continued to govern the territory. The establishment of the Turkestan governorate–general and Russian power in the place of the Kokand Khanate here also did not initially lead to serious political changes. The colonial administration was transformed from the control of the territory at the disposal of the Kokand Khanate to the governor-general of Turkestan, which was the Office of the administrators of the Russian colonization.

Islamic culture and legal values, formed in the historical process in Turkestan, have penetrated the way of life of people in order by traditions, and local conditions in various aspects of the life of society: jurisprudence, language, public education, religion, morality, and several other spheres of social life. These processes are visible in the activities of people's judges–veterans directly.

Declaration of Competing Interest

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

Credit authorship contribution statement

Kahramon Karimov: Formal analysis, Writing – original draft, Writing – review & editing. Ravshanbek Jumaboyev: Formal analysis, Writing – review & editing.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to the doctor of historical sciences, professor Rasulov Bakhtiar and candidate of historical sciences, dosent Nargizakhan Khidirova for their support in the conduct of this study with scientific advice.

References:

1. Sartori, P. (2010) ‘Colonial legislation meets sharīca: Muslims’ land rights in Russian Turkestan’, Central Asian Survey, 29(1), pp. 43–60. Available at: https://doi.org/10.1080/02634931003765514.

2. Mamutova, K.E. et al. (2018) ‘Ethno-cultural aspects of the Russian-british rivalry in turkestan in the XIX century’, Bylye Gody, 50(4), pp. 1499–1506. Available at: https://doi.org/10.13187/bg.2018.4.1499.

3. Brusina, O.I. (2012) ‘Marriage and divorce in people’s courts of Turkestan: The interaction of adat and Sharia under the Russian governance’, Etnograficeskoe Obozrenie, (1), pp. 218–242.

4. Scopus - сведения о документе - Turkestan’s Place in the Russian Empire | Выполнен вход в систему (no date). Available at: https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85148217322&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sid=f19016ae02d2c281efe694336bd155e5

&sot=b&sdt=b&s=%28TITLE-ABS-KEY%28turkestan%29+AND+TITLE-ABS-KEY%28colony%29%29&sl=73&sessionSearchId=f19016ae02d2c281efe694336bd155e5&relpos=4 (Accessed: 20 March 2024).

5. Karimov, K. (86-8-1) '"Qonun" kitobi', Nashr qilinmagan [Preprint]. Available at: https://doi.org/10.51889/4464.2022.85.37.005.

Список использованной литературы:

1. Сартори, П. (2010) «Колониальное законодательство встречается с шариатом: земельные права мусульман в Российском Туркестане», Central Asian Survey, 29(1), стр. 43–60. Доступно по ссылке: https://doi.org/10.1080/02634931003765514.

2. Мамутова, К.Е. и др. (2018) «Этнокультурные аспекты русско-британского соперничества в Туркестане в XIX веке», Былые годы, 50(4), стр. 1499–1506. Доступно по ссылке: https://doi.org/10.13187/bg.2018.4.1499.

3. Брусина, О.И. (2012) «Брак и развод в народных судах Туркестана: взаимодействие адата и шариата при российском управлении», Этнографическое обозрение, (1), стр. 218–242.

4. Scopus – сведения о документе – Место Туркестана в Российской империи (дата не указана). Доступно по ссылке: https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85148217322&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sid=f19016ae02d2c281efe694336bd155e5&sot=b&sdt=b&s=%28TITLE-ABS-KEY%28turkestan%29+AND+TITLE-ABS-KEY%28colony%29%29&sl=73&sessionSearchId=f19016ae02d2c281efe694336bd155e5&relpos=4 (дата обращения: 20 марта 2024 г.).

5. Каримов, К. (86-8-1) «Қонун» китоби, неопубликованная рукопись [Preprint]. Доступно по ссылке: https://doi.org/10.51889/4464.2022.85.37.005.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.09.31
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.008

*Г.К.Отарбаева *[1], М.У. Жұмабеков [2], Ж.Е. Турекулова [3]*

[1] М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы, E-mail: gul_4979@mail.ru
[2] М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы, E-mail: jumabek-777@mail.ru
[3] М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы, E-mail:turekulova74@maoil.ru

ЕГИПЕТ – СУДАН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ (XIX екінші жартысы)

Аңдатпа

Әлемдегі заманауи геосаяси жағдай халықаралық қауіпсіздік деңгейіне ықпал етіп отырған түрлі аймақтардағы әскери қақтығыстардың өсуімен айрықшаланады. Солтүстік Африка аймағы қақтығыс әлеуеті жоғары аумақ болып табылады және Египет – Судан мемлекеттері арасындағы тамырын тереңге жайған өзара қатынастарға қарамастан, қазіргі даму жағдайында екі мемлекеттің байланысы саяси қайшылықтарға ие және Ніл алқабы мен Африка жеріндегі қауіпсіздік пен тұрақтылыққа үлкен ықпалы бар мәселелер кешенінен құралған. Мақалада қарастырылатын XIX ғасырдағы Египеттің Суданға қатысты саясатының, Египет билеушілерінің басып алу жорық-

тарының, әкімшілік басқаруының ерекшеліктері және тарихын зерттеу арқылы, XXI ғасырдағы саяси-экономикалық және әскери дамудың үрдістеріне экстраполяциялық талдау жасауға мүмкіндік аламыз. Әлемдік тарихнамада Египет және Судан тарихына арналған ғылыми еңбектердің саны өте ауқымды болғанымен, Мұхаммед Әли кезеңінде басталған Судандағы Египеттің саясаты және елдің Египет дамуындағы геосаяси маңызы, Египеттік билеушілердің Суданда жүргізген модерни-зациялық саясаттары терең зерттеуді қажет ететін ғылыми бағыт болып табылады. Еуропалық, Түркия, араб тарихшылары, саяси қайраткерлері еңбектерінің желісінде, Египеттің Суданды жаулап алуының геостратегиялық мәні, негізгі себептері, Египет-түрік басқару жүйесінің Суданның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ықпалы, Египет билеушілері жүргізген модернизациялық үрдістер, ағылшындардың Африкаға қатысты отарлау саясаттарының ықпалы қарастырылады.

Түйін сөздер: Египет, Судан, Мұхаммед Әли, Ұлыбритания, отарлық саясат, модернизациялық үрдістер, тарихи даму, саяси-экономикалық мүдделер

Отарбаева Г.К. *[1], *Жумабеков М.У.* [2], *Турекулова Ж.Е.* [3]

[1] Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: gul_4979@mail.ru
[2] Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: jumabek-777@mail.ru
[3] Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: turekulova74@mail.ru*

ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ЕГИПТА И СУДАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКЕ

Аннотация

Современная геополитическая ситуация в мире характеризуется региональными военными конфликтами, приобретающими международный масштаб. Одной из стран с высоким конфликтным потенциалом является Судан, история которого тесно связана с соседней страной Египтом. Несмотря на крепкие исторические связи между двумя странами, на современном этапе во взаимоотношениях проявляются значительные противоречия по политическим вопросам, что имеет не только локальное, но и международное значение, и непосредственно влияет на безопасность и стабильность в долине Нила и Северной Африке. Изучение истории взаимодействия двух стран и политики Египта в XIX веке позволяет анализировать основные тенденции современной политической ситуации в регионе в XXI веке. Необходимо отметить, что масштаб исследований, посвященных истории Египта в период правления династии Мухаммада Али и его преемников, весьма широк. Однако вопросы, связанные с завоеванием Судана Египтом, основные направления политики Египетских правителей в Судане представляют собой научные задачи, требующие глубокого рассмотрения и изучения. Данная статья основывается на исследованиях западноевропейских, арабских, турецких и российских ученых. В ней рассматриваются основные причины завоевания Судана Египтом в период правления династии Мухаммада Али, социально-экономи-ческое положение Судана во время установления египетско-турецкого правления, модернизацион-ные процессы, проводимые Египетскими правителями, влияние британской колониальной полити-ки на Египетское владение в Судане, а также проблемы создания англо-египетского кондоминиума.

Ключевые слова: Египет, Судан, Мухаммад Али, Великобритания, колониальная политика, модернизационные процессы, историческое развитие, политико-экономические интересы

Otarbaeva G. *[1], *Zhumabekov M.* [2], *Turekulova Zh.* [3]
[1] *M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent,Republic of Kazakhstan, E-mail: gul_4979@mail.ru*
[2] *Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: jumabek-777@mail.ru*
[3]* *Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: turekulova74@mail.ru*

HISTORY OF THE RELATIONS BETWEEN EGYPT AND SUDAN IN THE 19TH CENTURY

Abstract

The modern geopolitical situation in the world is characterized by regional military conflicts that are acquiring an international scale. One of the countries with a high conflict potential is Sudan, whose history is closely linked to its neighbor Egypt. Despite the strong historical ties between the two countries, significant contradictions in political issues emerge in their current relations, which not only have local but also international significance, directly affecting security and stability in the Nile Valley and North Africa. Studying the history of the interactions between the two countries and Egypt's policy in the 19th century allows to analyze the main trends in the contemporary political situation in the region in the 21st century. It should be noted that the scope of research dedicated to the history of Egypt during the reign of the Muhammad Ali dynasty and its successors is quite broad. However, the issues related to Egypt's conquest of Sudan, the main directions of Egyptian rulers' policy in Sudan represent scientific challenges that require thorough examination and study. This article is based on research conducted by Western European, Arab, and Russian scholars, as well as archival materials. It examines the main reasons for Egypt's conquest of Sudan during the reign of Muhammad Ali and his successors, the socio-economic situation in Sudan during the establishment of Egyptian-Turkish rule, modernization processes carried out by Egyptian rulers, the influence of British colonial policy on Egyptian control in Sudan, and the issues surrounding the creation of the Anglo-Egyptian condominium.

Keywords: Egypt, Sudan, Muhammad Ali, Great Britain, colonial policy, modernization processes, historical development, political and economic interests.

Кіріспе. Ежелгі өркениет ошақтарының бірі ретіндегі Таяу Шығыс және Солтүстік Африка аймағы елдерінің тарихы, ғылыми қауымдастықтың назарын үнемі өзіне аударып отырған іргелі зерттеу тақырыбы болып табылады. Судан географиялық тұрғыдан Қызыл теңіз жағалауын, Ніл сағасындағы аумақты иемденген Африканың өзегінде орналасқан мемлекет. 1821 және 1885 жылдар аралығында Суданның қазіргі аумағы түрік - египет билігінің қол астында болды. 1820 жылдан бастап жүргізілген Мұхаммед Әлидің жорығы нәтижесінде Суданда орнаған Осман империясының құрамындағы Египет билігі араб және түрік тарихнамасында «ахд әл-Түркия» деген атпен белгілі. Түркиялық тарихшылар бұл тарихи кезеңді Османдық кезең деп атайды, ал араб тарихшыларының еңбегінде қазіргі кездегі Судан мемлекеттігінің негізінің қалануын Египеттің бақылауының орнауымен байланыстырады. Жалпы, Батыс еуропалық тарихнамада апологеттік сипаттағы еңбектер басым болса, ТМД елдерінің зерттеушілерінің еңбектерінде Судандағы және Египеттегі еуропалық державалардың отарлық саясатының кері әсерлері мен ұлт-азаттық қозғалыстарға басымдық беріледі. Алайда, Мұхаммед Әлидің Суданды жаулап алу негізінде қалыптасқан Египет-түрік билеуі кезеңіндегі Судандағы саяси-әлеуметтік жағдайды және діни-мәдени ықпалды қарастыратын еңбектер сирек. Ислам өркениетінің Суданға ықпалы, 639 жылы Амр ибн ал-Ас әскерлерінің Египетті жаулап алуынан және Египетке қоныс тепкен мұсылман саудагерлерінің Суданмен сауда жасау мақсатында жасаған саяхатынан бастау алады. Египет аумағы мен Қызыл теңіз арқылы халықтардың қоныс аударуы және өзара сауда жүргізу барысын-дағы Африка халықтарының араб мұсылман қауымдарымен тығыз байланысқа түсуі

нәтижесінде пайда болған, араб-ислам-африка қоғамын зерттеу қажеттілігі тақырыптың өзектілігін дәйектейді.

Материалдар мен әдістер. Қоғамдық-саяси құбылыстарды танудың әдісі ретіндегі тарихи материализм тәсілі арқылы, мақалада XIX ғасырдың 20 жылдарынан бастап 80 жылдарына дейінгі екі елдің ішкі және сыртқы жағдайларының өзгеруіне ықпал еткен сыртқы факторлардың кешенін зерттеу жүргізілді. Адамзат қоғамының дамуы әлеуметтік-экономикалық жағдайға негізделгенін дәйектейтін тарихи материализм әдісі арқылы жаулап алуға алғышарт болған экономикалық мүдделерді айқындауға болады. Тарихи-жүйелілік әдісі арқылы Ніл алқабындағы державалар тарапынан жүргізілген саясат және тарихи оқиғалар кешені қарастырылды. Сонымен қатар мақалада, отарлық саясаттың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындайтын тарихи-салыстыр-малық әдіс, XIX ғасырдағы Египеттің даму тарихы мен еуропалық елдердің аталған елдегі саясатының тарихы желісінде, XXI ғасырдағы саяси оқиғалармен өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік беретін, тарихи-әлеуметтік үдерістердің қайталануын қарастыратын тарихи параллель, циклдық және тарихи итерактивтілік әдістері қолданылды.

Зерттеудің өзегі болған материалдарға жеке дерек көз ретінде қолданылған сол кезеңде өмір сүрген еуропалық саяси қайраткерлерінің еңбектері, интернет ресурстары арқылы қол жеткізілген сыртқы саясат және халықаралық жағдайға байланысты құжаттар жатады.

Талқылау. Судан тарихын және Египеттің Судандағы иелігіне қатысты мәселелер, екі негізгі бағыт: Судандағы Осман империясының иелігіне кірген Египеттің бақылау орнатуы және ағылшындармен бірлесе басқаруы түрінде қарастырылады. Ағылшындардың бақылауы орнаған Египетке қатысты әдебиеттердің ауқымы өте кең. Жоғарыда аталып өткендей, Судандағы Осман империясының құрамына кіретін Египет билігіне толыққанды тарихи баға берілмеген тақырып. Осы орайда, зерттеулердің үш негізгі топтарын айқындаймыз. Біріншісі Батыс өркениетін дәйектеп жазылған XX ғасырдың екінші жартысына дейінгі батыс еуропалық еңбектер. Екінші топта, Батыс әлемінің зерттеушілерінің Африка аумағындағы Осман империясы билігі кезеңіндегі саясатына қатысты ұстанымдарды қайта қарастыру, жаңа мазмұндағы тұжырымдарды іздестіру үрдісі басым соңғы жылдары жарық көрген еңбектері. Үшінші топта, Түркия және Египет тарихшыларының көзқарастарын айқындайтын зерттеулер.

XX ғасырдың екінші жартысына дейінгі аралықта Судан еліндегі түріктер мен Египеттік-тердің басқаруына қатысты батыстық тұжырымдамалар саяхатшылар, саудагерлердің мемуарлық және саяхаттық жазбаларына негізделді. Осы тұрғыдағы Судан бойынша зерттеулердің алғашқы-ларының бірі – британдық зерттеуші Джордж Фрэнсис Лайонстың 1821 жылы жарық көрген «Солтүстік Африкаға, Суданға саяхат туралы әңгімелер 1818-1820 жж.» монографиясы болып табылады [1]. Еңбекте алғаш рет аумақтың діни және этикалық бөлінісінің тарихи алғышарттары қарастырылады. XIX ғасырда және XX ғасырдың бірінші жартысында жазылған еңбектердің барлығында Египеттің Судандағы саясаты кері факторлар аясында қарастырылып, оларды құл саудасына тікелей қатысы бар деп айыптау ұстанымдар басым болды. Ричард Хилл пікірінше, Судандағы Египеттік иелік бойынша британдық тарихи-саяси пікірлерде құл саудасымен байла-нысты қылмыстық кезең деп қарастыру үрдісі басымырақ болған [2]. Британдық зерттеушілердің еңбегінде Суданды азат етудегі ағылшындардың ерекше миссиясы кеңінен сипатталады [3]. Джон Уотербери пікірінше, Суданға байланысты Египет билеушілерінің саясаты дәстүрлі түрде отаршылдық сипатта болды және Египеттің сол кезеңдегі күшті армия құруының арқасында жүзеге асырылды [4]

Британдық әдебиетте Суданды басқарып отырған түрік- египет әкімшілігі сыбайлас жемқор-лықпен шырмалған, прогресске керіс әсерін тигізетін күш ретінде көрініс табады және Суданды Египеттің дұрыс басқара алмауы британдық саяси ортада талассыз факт түрінде қарастырылады. Ұлыбританияның Египеттегі бас консулы Е.Б. Кромердің 1908 жылы шыққан «Қазіргі Египет» еңбегінде, Египеттіктердің Суданды басқаруы бойынша тарихи олқылық қайта орын алмауы үшін, ағылшын ықпалы басты фактор болуы керек, деп беріледі [5].

Қазіргі кезде қалыптасқан еуропалық тарихи ойда мәселеге қатысты жаңа тұжырымдар ұсынылуда. Дарем университетінің профессоры Черри Леонарди пікірінше, Судан тарихын зерттеудің алғышарттары түріктердің аумаққа енуімен, яғни түрік- египет билігінің орнауымен басталады [6]. Яғни, қазіргі еуропалық зерттеу бағытында XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі Судандағы тарихи оқиғалардың барлығын Осман империясы және араб-ислам дәуірімен байланыстыру үрдісі аңғарылады. Германиялық зерттеуші Габриэль Р. Варбург Судандағы Египеттің билігін кеңінен зерттеп жүрген ғалымдардың бірі. Оның пікірінше, түрік- египеттік және ағылшын – египеттік басқару жүйесі кезеңіндегі Судандағы саясат, египеттіктер және ағылшындар тарапынан өркениеттік миссияны желеу еткенімен, негізгі мақсаты геосаяси ұтымды аумаққа және оның халқына бақылау орнату мүддесін көздеген отарлық сипатта болды [7]. 2017 жылы Француз тілінде жарық көрген «Суданның ежелгі кезеңнен қазіргі кезеңге дейінгі өрке-ниетінің тарихы» еңбегінің авторларының бірі Бернар Франсуа, заманауи Суданның мемлекет-тілігін, Осман империясы және Египет әкімшілігі қалыптастырды және олар сауданы жандан-дырып, жаңа технологияларды енгізіп, ауыл шаруашылығын, білім беру ісін, денсаулық сақтау ісін жолға қойған бірден бір күш деген баға береді [8]. Судандағы түрік-египет иелігіне арналған еуропалық зерттеушілердің ішінен, Словакия ғылым академиясы Шығыстану институтының қызметкері Эмануэль Бешканың «Мұхаммед Әлидің Суданды жаулап алуы» [9] еңбегін ерекше-леуге болады. Автор, Мухаммад Әлидің Суданды жаулап алуының басты себебі ретінде Египет және Сеннар султанаты арасындағы сауданы жандандыру мақсатын ұстанды деген ой қорытады

Араб, Түркия зерттеушілерінің пікіріне сай, Осман империясы құрамындағы Египет билігі Судан дамуында тек позитивті мазмұнға ие, бұл мәселені еуроцентристік көзқарастағы тарихнама жоққа шығарып келеді деген көзқарастарды ұстанады. Мысалы, Түркиялық Сивас Джумхуриет (Sivas Cumhuriyet) университетінің профессоры Кадир Озкосенің «Судан аумағының Египетке қосылуы» атты мақаласында, Осман империясы, Қызыл теңіз жағалауындағы Суакин және Массава порттарына бекініп, Дарфур, Кордофан және Сеннар жерлеріне иелігін орната отырып, бұрын Суданда үстемдік еткен Фунч султанатын күйретіп, жергілікті халықтың қолдауына ие бола білді және Суданға бейбітшілік пен тұрақтылықты орнатып, сауданы жандандыруға үлкен септігін тигізді. Египет билеушілерінің Суданды басқара алмайтынын сынап жазған Британдық саяси және тарихи ой өздерінің билігін орнату үшін түрік-египет үлесі туралы теріс ой қалыптастыруға күш жігерін жұмсады, деп жазады [10]. Египет тарихшысы Абд ал-Рахман ар-Рафии [11], еңбектерінде де Египеттің Суданның дамуындағы ерекше үлесі дәйектеледі. Египет тарихшылары, Мұхаммед Әлидің жорықтары нәтижесінде және оның мұрагерлері Саид –паша (1854-1863)[1] мен Исмаил – паша (1863-1879) кезеңінде Суданның әл-ауқаты өсіп, оның білім беру және инфрақұрылымдық мүмкіндіктері артты деген көзқараста.

Судан ғылым және технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры Мохаммед Сулейман Яхья, елді араб-ислам әлемінің ажырамас бөлігі ретінде қарастыратын көзқарасты ұсынады. Ғалым мәселе бойынша, Суданға жорық жасаған Мұхаммед Әлидің өзіндік мүдделері мен стратегиялары болды және ол Суданды Түркияның құрамындағы ислам империясының бөлігіне айналдыруға ұмтылды. Осман империясы Судан саясатында, экономикасында, елді басқару ісінде және әлеуметтік-мәдени өзгерістерде ерекше рөл атқарды, сонымен қатар Суданды халықаралық қауымдастықпен жалғастырушы буын болып табылады, деген ойды ұсынады [12].

Дәстүрлі түрде әрбір дамыған мемлекеттер, өздерінің бақылау орнатуға бағытталған іс-шара-ларын тарихнамада өркениет үшін жасалған қадамдар деп дәйектейді. Сондықтан, Батыс еуропа-лық, Түркия, Египет тарихшыларының пікірлері де осы арнада. Суданды араб-мұсылман-африка-лық қауымдастық шеңберінде қарастыратын Египет, Түркия тарихшыларына

[1] Паша - Осман империясы билігі кезеңіндегі Египеттің саяси жүйесіндегі жоғарғы титул

қарсы жауап ретін-де, әйгілі Судан тарихшысы Бешир Мұхаммед Омар, 1972 жылғы Аддис-Абебада жасалынған келісім нәтижесінде, Суданның араб әлемінің бөлігі емес африкалық ел екендігі дәйектелген академиялық тұжырым қалыптастырды деп жазады [13].

Зерттеу нәтижелері. XVI-XVII ғасырлардағы сауда жолдары үшін болған Португалия, Голландия және Осман империясы арасындағы күрес барысында, Осман империясы Үнді мұхиты бассейніне әскери экспедициялар жіберіп, түрік саудагерлерінің ірі сауда иеліктері қалыптасты. Түріктердің Үнді теңіз кампанияларының нәтижесінде, Судан жерлері Осман империясының иелігіне өтті және Абиссиниялық мемлекетпен байланысты болды. Наполеон Бонапарт бастаған экспедиция Египетте сәтсіздікке ұшырап, француз әскерлері елден әкетілгеннен соң, Осман империясының иелігіне қайта өткен Египетке Түріктердің әскерімен келген албандық қолбасшы Мұхаммед Әли паша билеуші болып тағайындалды.

Әлеуметтік – экономикалық салада реформалар жүргізіп, білім беру ісін, денсаулық сақтау ісін, ауыл шаруашылығын жандандыруға бағытталған қадамдарының нәтижесінде өнеркәсібі дамыған, ірі армиялық жасақтар құра білген мемлекет басшысы Мұхаммед Әли, көршілес жатқан елдерге жорық жасап, Таяу Шығыс және Солтүстік Африкада ірі империя құруға ұмтылды. Египеттегі Мамлүктердің билігін толықтай дерлік жою және Осман империясынан іс жүзінде тәуелсіздігін қамтамасыз ету елдің экономикалық дамуы үшін қолайлы жағдайларды тудырды. Мұхаммед Әли және оның мұрагерлері билеуі кезеңінде Осман империясының консервативтік провинциясы болып табылатын Египетте, қарқынды модернизациялық үрдістерді жүргізу арқылы орталықтандырылған және дербес мемлекет қалыптасты және бұл үрдіс кейіннен Суданға да таралды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап еуропалық державалардың назары Суданға ауғаннан кейін екі билеу түрік- египет және ағылшын- египет нысанына айналған елде Махди көтерілісінен көрініс тапқан революциялық жағдай тудырды.

Мұхаммед Әлидің Суданды басып алып, өз иелігіне қосуына алғышарты ретінде XIX ғасырдың басындағы Судандағы қалыптасқан саяси анархиялық жағдайды көрсетеміз. Заманауи Суданның шығыс бөлігіндегі басты рөлдегі Фундж мәліктігі бірқатар кішігірім мемлекеттерге бөлініп кетті. Сондықтан Суданда Мұхаммед Әли шабуылына қарсы тұратын саяси күш болмады.

Мұхаммед Әли өзінің Суданға жорығында бірнеше мүдделер мен мақсаттарды көздеді. Біріншіден, Египеттен Судан жеріне қоныс аударған мамлүктердің қайта күшеюіне жол бермеу үшін сол елге қашып барған мамлюктерді жою және елдің оңтүстік шекарасын бекіту міндеті қойылды. Зерттеушілердің пікірінше, Донголада құлдарды сатып алып әскер құруға талпынған мамлүктердің саны мыңға жетіп, ал құлдарының саны 5000-6000 құраған [9,б.35]. 1812 жылы Мұхаммед Әли тарапынан Сеннар патшалығына жолдау жіберіліп, Донголада топтасқан мамлүк топтарын елден қуу туралы ұсыныс жасалынған [8, б.115]. Бұл мәліметтен біз, Суданға жорық жасамастан бұрын Мұхаммед Әли елдегі жағдай туралы ақпарат жинап отырғанын, яғни осы 1812 жылдан бастап, Суданды жаулап алу жоспары күн тәртібінде болғанын аңғарамыз. Судан мәселесіндегі тағы бір қазіргі кездегі саясатта да өзекті болып табылатын маңызды бағыт – Ніл алқабының бастауындағы су мәселесі. 1884 жылы Раиз паша сэр Эвлинг Барингке жазған хатында, «Египет үшін Ніл өзені өмірдің бастауы болып табылады. Ал Ніл дегеніміз – бұл Судан, Египет және Судан ажырамас ұғым. Егер де қандай да бір держава Суданды жаулап алатын болса, Египеттің жағдайы күрт төмендейді, сондықтан Египет хедиві үшін Судан өте маңызы мәселе», деп сипаттайды [14].

Екіншіден,экономикалық мақсаттар көзделді. Мұнда, ең алдымен Суданның алтын өндіріле-тін кен орындарына бақылау орнату мүдделері басым болды. Сонымен қатар, Египет билеушісі Қызыл теңіз бойындағы өзінің ұстанымдарын нығайту үшін судандық Суакин және Масаууак порттарын басып алуға ұмтылды. Мұхаммед Әли Нілдің торабында орналасқан Хартум қаласын 1820 жылы тұрақты әскери лагерьге айналдырды.

Үшіншіден, Египетты Осман империясының құрамындағы аймақтық жетекші елге айналдыру мақсатын қойған Мухаммад Әли өзінің реформалық қызметінде мықты армияны құруды

көздеді. Билеушінің қарулы күштерді қайта құру және тұрақты армияға айналдыру әрекеті 1815 жылдан басталады. Осы уақытқа дейін Египет қарулы күштері тұрақты армия мәртебесіне ие болмады және олардың ұйымы «әл-Башбузақ» деп аталатын ережелер жиынтығына негізделді. 1820 жылы оның бұйрығымен жаңа тәртіп енгізілді, оған сәйкес мамлүктердің, албандардың және бедуиндердің тұрақты емес әскері, еуропалық үлгідегі тұрақты армиямен ауыстырылды. Судан халқынан армиясын жасақтау Мұхаммед Әли үшін маңызды болды және 1815 жылы еуропалық кәсіби армияның үлгісіне негізделген жаңа әскери күштер құру барысында Мұхаммед Әли, құрылып жатқан жаңа армияның сарбаздарының басым бөлігі судандықтардың болғанын қалады. Суданға жасалған жорықтың да негізгі мақсаттарының бірі – армияны Суданнан әкелінетін құл-дармен жасақтау болды. Осы идеясын жүзеге асыру үшін ол өзінің ұлы Исмаил пашаны Суданға жіберіп, сол жерде әскер жинауды тапсырады [7, 43 б.]. 1822 жылы Мұхаммед Әли Исмаилға жазған хатында ең алдымен судандық құлдарды ұстауға, 6 мың судандық рекрут құлдарды жинауды тапсырады [15]. 1821 жылы Асуанның солтүстігіне Кордофаннан ең алғашқы судандық құлдар жеткізіледі. 1821 -1824 жылдары Суданнан 3 мың рекрут жеткізілген.1822 жылы 18 ақпан күні Мұхаммед Әли Джирджи провинциясының билеушісі Ахмед паша Тахирге 4 мың рекрут жинауға бұйрық береді [17]. Жалпы, қара нәсілді құлдарды әскери істе пайдалану Фатимидтер халифаты (969-1171) барысында әл-Мустансир билігі кезеңінде кеңінен қолданылған [15].

Бастапқыда христиандық Аббиссинияны (Эфиопия) басып алуды ұйғарған Мұхаммед Әли, аталмыш мәселедегі ағылшындардың қарсылығына байланысты әскерін Суданға бағыттады. 1820 жылы 1600 атты әскер, 2100 жаяу әскер, 300 артиллерия, 2000 әскери басшылардың тобы Суданға бет бұрды [8]. Шабуылды екі бағытта бастау ұйғарылды. Бірінші бағытта Мұхаммед Әлидің ұлы Исмаил Искандер Әли Камил- паша (1796-1822) басқарып оңтүстікке бет алды. Ніл бассейні аумағын, Сеннарды басып алу мақсатында олар Асуаннан 1820 жылы жорыққа шықты. Кордофан және Дарфурды жаулап алуға бағытталған әскерилерді Мұхаммед Әлидің күйеу баласы Мұхаммед бей әл Дефтердару басқарды [16,б.125].

1820-1822 жылдары Мұхаммед Әли, 1200 км ұзындықты қамтитын аумақты Нубияны, Кордофанды, Джезирді өзіне қаратты. 1834-1840 жылдардағы келесі әскери экспедиция нәтижесінде Шығыстан Қызыл теңізге қарай басқа да аумақтарды қосып алды. Мұхаммед Әли билігі кезеңінде, Египет формальды түрде Түрік сұлтанының құрамында болғанына байланысты, Судан-да Осман империясының орталық басқару жүйесі құрылды және 1825-1843 жылдары судандық жерлер Осман империясының губернаторларымен басқарылды [10].

Мұхаммед Әлидің жорығы салдарынан Судан бірқатар саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістерге ұшырады. Египет билеушісі көптеген Судан билеушілерін құлатты, Судан-Египет сауда жолдарына өзгеріс енгізді және Суданның қалалық орталықтарын қайта құрды. 1822 жылы Дарфур және шет өлкелерден басқа Суданның аумағы түгелдей Египеттіктердің бақылауына өтті. Хартум қаласы 1823 жылы Судандағы Египет басқару орталығына айналды. Әкімшілік-аумақтық басқару жағынан Судан жеті провинцияға: Фазоглу, Сеннар, Хартум, Така, Бербер, Донгола және Кордофанға бөлінді. Суданға бақылау орнату арқылы Мухаммад Әли, құлдар арқылы армияны жасақтау, Нілдің сағасына толық бақылау орнату, Қызыл теңіздегі сауда жолдарын өзіне қарату бойынша барлық өзінің қойған мақсаттарына қол жеткізді. Суданда шығарылатын барлық өнімдер Египет бақылауына өтеді. Негізінен Судандағы Түрік-Египет үстемдігінің орнауына дейін елде бірегей мемлекеттік құрылым қалыптаспаған айқындау маңызды. Барлық билік тайпа және діни көсемдерінің қолында шоғырланды. Суданды жаулап алған Египет билеушілері үшін басты мәселе ықпалды шейхтар мен тайпа көсемдерінің саяси жағдайы болды. Египеттіктерге қолдау танытпаған тайпа көсемдері мен діни басшылар елден қуылып, алыс аймақтарға қоныс аударылды. Елде Египеттік кадиялар басқарған шариғат соттары құрыла бастады.

1826 жылы Суданның губернаторы болып тағайындалған Әли Хуршид-ага[2] кезеңінде Суданда жаңа ауылшаруашылық өнімдері шығарылып, мақта өндіру ісі дамып, Гезир ауданының өркендеуі басталды. Оның 1838 жылға дейін билік құрған Судан дамуы үлкен жетістіктер кезеңі болды. 1839 жылы оның орнына Ахмед паша Абу Ахдан тағайындалып, 1843 жылға дейін Суданның генерал-губернаторы қызметін атқарды. Ахмед пашаның кезінде, Суданның сауда флотын жандандыру ісі қолға алынды.

Жалпы, Мұхаммед Әли реформаларының нәтижесінде Египет тәуелсіз ұлттық мемлекетті құруға арналған батыл қадамдар жасаған Шығыс елдеріндегі алғашқы қоғамдық формация болды. Дербес өнеркәсіп, ирригациялық жүйе, ауыл шаруашылығы, салық жүйесі, білім беру істерін дамытып, осы жетістіктерді қорғау үшін Шығыс елдеріндегі ең мықты армиясы бар елге айналды. Сондықтан, Мұхаммед Әлидің Осман империясының иелігіндегі жерлерге жауалап алу жорық-тарын жасауы да заңды құбылыс еді. Дегенмен, осы бағыттағы батыл қадамдар XIX ғасырдың 40 жылдарында Осман империясы және еуропалық державалардың қарсылығына ұшырады. Ең алдымен Үлыбритания Мұхаммед Әлидің иеліктерінің кеңеюіне қарсы болды, Пальмерстон осы мәселе төңірегінде, Үндістанға баратын жолдарды, Франциямен жақсы қатынас орнатқан Мұхаммед Әли сияқты билеушінің қолында қалдыруға болмайды, деп ой қорытады [17]. Нәтиже-сінде, 1840 жылғы Лондон конференциясының шешімімен, Мұхаммед Әлидің билігі Египет және Суданда ғана сақталынып қалды. Мұхаммед Әли дүниеден өткеннен кейін, биліке келген Мұхаммед Әлидің немересі Аббас паша I (1813-1854) билігі кезеңінде Суданда айтарлықтай әлеу-меттік-экономикалық саясат жүргізілмеді, тек қана Хартумда бастауыш мектептің ашылуымен шектелді [18,б.42]. Кейіннен Мұхаммед Әли династиясының билеушілері Саид паша және Исмаил -паша билігі барысында Суданда модернизациялық үрдістер жүргізілді.

Саид – паша билікке келгеннен кейін Суданға қатысты саясатқа басты назар аударып, Судан-ның губернаторы (хукмдар) ретінде Әли-паша Ширкасты тағайындайды. Судандағы модерниза-циялық үрдістердің барысы бойынша жағдайды толық баяндау үшін бастапқыда інісі Абдул Халим пашаны Суданға жіберіп, кейіннен өзі Хартумға сапармен барады. Сол сапарында Судан халқына салынатын салық көлемін азайтып, жергілікті тайпалардан құралған кеңестер құрады [18,б.45]. Саид-паша тарапынан жүргізілген Судандағы өзгерістердің бірі – ел ішінде және Египет – Судан арасын байланыстыратын пошта байланысын жақсарту болды, ол үшін Саид – паша шөл аумақтарда пошта станцияларын құрды. Құл саудасына жол бермеу үшін «Субот» өзенінде лагерьлер ұйымдастырды. «Хукмдар» лауазымын жойды. Елді билеу үшін 5 мүдирият құрып, олардың басқару жүйесін белгіледі. 1854 жылы Саид – паша құл саудасына тиым салып, Хартум құл базарының қызметін тоқтатады. 1862 жылы Хартумды қорғау үшін су бөгеті салынып, сол жылы Суданда сауда палатасы құрылады. Саид-пашаның кезінде, Наполеон III өтінішімен, Египеттің әскері Мексикаға француз экспедициясының құрамында Бекбаши Джабратуллах Мұхаммед ас-Судани басқарған 1200 әскерден тұратын Судандық полк осы экспедицияға жіберілді [19,б.107].

1867 жылы Осман сұлтаны Исмаил –пашаны (1863-1879) ресми түрде Египет және Суданның хедиві ретінде тағайындады. Исмаил-паша тұсында Суданды жаулап алу жалғасты және Фазугли аймағы, Экваторлық аймақ, Уганда, Ғазал, Дарфур көлдері, Аден шығанағында Зали және Бербер, Харар, Сомалидің солтүстік жағалауы, Үнді мұхитының жағалауындағы Хафон мүйісі Үнді мұхитының жағасында, оңтүстігінен – Альберт және Виктория көлдері, шығыстан – Қызыл теңіз және Аден шығанағы, батыстан – Вади Хальфа Египеттің құрамын өтті. Осылайша, Исмаил-паша тұсында Судан мен Уганда толығымен Египетке бағынды. Египет билігі тарапынан жарияланған «1882 жылғы Суданның шекарасының жағдайы туралы» құжатқа сәйкес, Египет, Қызыл теңіздің бүкіл батыс жағалауына және Аден шығанағындағы Сомалидің солтүстік жағалауына иелік құрды

[2] Ага – Шығыс елдеріндегі титул

Исмаил паша, Египет және Суданда еуропалық мамандардың көмегімен, Батыс елдерінің технологиясына негізделген модернизациялық шараларды жүргізуге ұмтылды. Батыс елдері тарапынан қаржылық көмек алуға ұмтылған Исмаил, сол кезеңдегі құл иеленушілікке қарсы еуропалық елдердің саяси ойына сәйкес, Суданда құл саудасын жоюға күш жігерін жұмсады. Исмаил Судан губернаторлары ретінде Исмаил паша Айюбты (1873-1877) және кейіннен Ч.Дж.Гордонды (1877-1879 және 1884-1885) тағайындауы, ағылшындардың Суданды өз иеліктеріне өткізудің алғышарты болып табылады. Исмаил паша кезінде Суданда қызметін бастаған ағылшындықтардың алғашқысы атақты ағылшын саяхатшысы Самуэль Бейкер болды. 1869 жылы Бейкерге паша лауазымы беріліп, Бейкердің жорығы нәтижесінде, Суданның оңтүстік аумағы Египет иелігіне өтіп, Бахр-эл-Газал және Экваториалдық провинциялары құрылды.

Хедив Исмаилдың кезеңінде Суданды Египетпен байланыстыратын темір жол желісін құру көзделіп, Вади-Хальфадан Ханкаға дейінгі бағытта 57 км құрайтын темір жол желісі салынды. Жалпы, Исмаил кезеңінде Суданда бейбітшілік орнап, сауда ауқымы, сауда үйлерінің саны өсті, оның басым бөлігі Египеттіктерге (3000) және еуропалықтарға (1000) тиесілі болды. Жыл сайын-ғы елдегі экспорт және импорт көлемі 2 млн фунтты құрады[11, б.168]. Сонымен қатар, Суданды Египетпен байланыстыратын пошта желілері іске қосылды. 1873 жылы Хартумда Бас пошта басқармасының ғимараты ашылып, пошта мекемелері Донголада, Берберде, Кассалда салынды.

Египет пен Судан арасындағы Ніл бойындағы көлік қатынасы негізінен кемелер арқылы жүзеге асырылды. Кейбір кемелер тіпті Жоғарғы Нілге дейін барды. Египет тарапынан Суданға 15 пароход жіберілді. Сонымен қатар, Судандағы Ніл өзенінде жүзу үшін ағаш пен металдан жасалған кемелер пайдаланылды. 1878 және 1879 ж. Бербер мен Аденде кемелерді құрастыруға арналған арнайы порттар салынды. Исмаил Паша тұсында инженерлер тобы Судан және Египетті теміржол арқылы байланыстыру жобасы бойынша жұмыстар жүргізді. Вади - Хальфадан Ханкаға дейін, Ніл жағалауында теміржол құрылысына 400 мың фунт стерлинг қажет болды. Вади - Хальфадан Ханка бағытында 57 км жол салынды [11, б.174]. 1871 жылы Хартум Каирмен теле-граф желісі арқылы байланыстырылып, 1880 жылы Суданның басқа да қалаларына желі тартыл-ды. Хедив Исмаил кезеңі, Судандағы түрік- египет иелігінің ең дамыған кезеңі ретінде қарасты-рамыз. Осы кезеңде Египеттің Африкалық иеліктерінің аумағы кеңейді.

Египет билеушілері 1853 және 1877 жылдар аралығында Суданда білім беру ісін жандандырумен айналысты. Аббас I (1853-1854) жылдар аралығында басталған аталмыш үрдіс Исмаил білігі кезеңінен кеңінен қанат жайды. Суданның билеуші топтарының ұрпақтаы және Хартум, Донгола, Сеннардан келген балалар, Осман империясы шеңберіндегі Египет билеушілерінің Суданда құрған әкімшілігі қызметкерлерінің балалары бірге білім алды. Исмаил кезеңінде білім беру шаралары түрік тілінде жүргізілді және Түркия зерттеушілері бұл кезеңді, Осман империясының білім беру саясатының нәтижесіндегі Судан еліндегі білімнің даму кезеңі деп көрсетеді [10].

Бастапқы кезеңде ағылшындар тарапынан Египеттің Судандағы билігіне қолдау танытылды. Бұл бойынша, Сэмюэль Бейкер, Египеттің Африканы толықтай басқара алатындығын және осы аумаққа өркениет және отырықшылықты енгізген Египеттіктер екендігін жазады [20]. Ал, Австрияның Египеттегі Консулы Суззара, Судан халқының арасында өркениеттің тарауы, хедив Исмаил билігінің нәтижелілігін көрсетеді, деп ерекшелейді [11,б.174]. Еуропалықтардың Египетке қолдау көрсетуінің және жан-жақты көмек көрсетуінің басты себебі, олар Исмаилдің арқасында Африка аумағына экспедицияларын тиімді ұйымдастыру мүмкіндігі болды. Мұның бәрі еуропа-лықтар үшін оң нәтиже берді. Исмаил тарапынан Суданға шақырылған Бейкер мен Гордонның түпкі мақсаты да ағылшын үкіметінің назарын Суданға аудару болды және Африкадағы Британ иелігінің кеңеюі ісінде ерекше еңбек сіңірді. Бастапқы кезеңде Ұлыбритания Египеттің Суданда-ғы билігін мойындағанымен, XIX ғасырдың 80 жылдарынан бастап, ағылшындар өз назарларын Судан жеріне аударды. Судан, геосаяси тұрғыдан Орталық Африка аумағына ену үшін қолайлы мекен болып табылуымен қатар, ағылшындар үшін Кейп-

Каир темір жолын жүзеге асыру үшін Суданға бақылау орнату қажет болды. Сонымен қатар, Ніл өзіненнің сағасына бақылау орнату Африка үшін ағылшын-француз бәсекелестігінің көрінісі болып табылады. Судан сол кезеңдегі Ағылшын-француз отарлық бәсекелестігінің орталығына айналып, Англияның Египеттегі страте-гиялық мүдделерінің жалғасы ретінде қарастырылды. XIX ғасырдың 90 жылдарынан бастап, Суданға қатысты ағылшын ұстанымдарының өзгеріске ұшырауының басты себебі, Египеттің сыртқы қарызының шамадан тыс артуына байланысты басталған қаржы дағдарысынан туындай-ды. Исмаил паша билігі кезеңінде Египеттің сыртқы қарызының артуына байланысты халықара-лық саясатта «Египет қарызының Кассасы» атты мәселе көтеріліп, салдарынан Египеттің өзі де Ұлыбританияның бақылауына түсті. Нәтижесінде, XIX ғасырдың соңында 1820 жылдан бастау алған Судандағы түрік- Египет билігі, ағылшын-Египет билігімен ауыстырылды.

Қорытынды. Зерттеулерге талдау жасай келе, Судандағы Египет және Осман империясының, кейіннен Ұлыбританияның да мүдделері жаңа жерлерді игеру мақсатынан туындайды деген тұжырым жасаймыз. Негізгі өзегі экономикалық мақсат болып табылады, яғни, Ніл бойы мен Қызыл теңіз жағалауындағы сауда жолдарына бақылау жасау, құл саудасы дамыған дәуірде Судан халқының есебінен армияны жасақтау, су бөлінісіне бақылау орнату, кен орындарын иемдену болды. Египетте жүргізілген модернизациялық үрдістердің Суданға ықпалы да осы мүдделерден туындайды, себебі Египет билеушілері Саид – паша мен Исмаил паша кезінде телеграф желістерін, пошта байланысын, көлік байланыстарын жақсарту мақсатында Суданда бірқатар шаралар жасалынды. Ислам дінін тарату ісінде араб өркениетінің ықпалы зор болды. Судан жеріне иелік жасау XIX ғасырдағы Египеттің геосаяси мүдделерінен туындайды. Біріншіден, Ніл алқабының жоғарғы ағысындағы Судан жерінде суға тосқауыл қойылатын болса, Египеттің ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібіне орасан зор шығын тудырады. Қазіргі таңға дейін бұл мәселе өте өзекті болып табылады және болашақта су тапшылығынан туындайтын қақтығыс мәселесіне айналуы мүмкін. Екіншіден, Египет және Сеннар арасындағы сауда жолдарына бақылау жасау, Фазуглидегі алтын шығатын кендерге иелік ету сол кезеңдегі Египет үшін маңызды болды. XIX ғасырдың соңына дейін жалғасқан екі ел арасындағы тығыз байланыс Суданда ағылшын- Египет кондоминимумы орнағаннан кейін өзгеріске ұшырады. 1899 жылдан 1952 жылға дейін Египет-судан қатынастары британдық отарлық басқару жүйе шеңберіндегі өзара байланыс нысанына өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Lyons G. F Narrative of travels in northern Africa with geographical notices of Soudan and the course of the Niger in 1818-20. [Electronic resource]. – 2017. – URL: // https://archive.org/stream/quaritchcatalogue266/Quaritch_Catalogue_266_djvu.txt (Accessed 10.02.2024)

2.Hill R. Egypt in the Sudan 1820-1881. – Oxford: Oxford University Press, 1959. – 188 p.

3. Russell H. The Ruin of the Soudan: Cause, Effect and Remedy; A Resumé of Events, 1883-1891. [Electronic resource]. – 1892. – URL: // https://archive.org/details/ruinsoudancause00russgoog/mode/2up?ref=ol&view=theater (Accessed 25.02.2024)

4. Waterbury J. Hydropolitics of the Nile valley. [Electronic resource]. – 1979. – URL: // https://archive.org/details/hydropoliticsofn0000wate (Accessed 10.03.2024)

5. Cromer E.B. Modern Egypt. – London : Macmillan, 1908. – 594 c.

6. Cherry L. Dealing with Government in South Sudan: Histories of chiefship, community and state. – Woodbridge, 2015 – 288 p.

7. Garbriel R. Warburg The Turco-Egyptian Sudan: a recent historiographical controversy. Leiden: Brill, 1991. – 215 p.

8.Histoire et civilisations du Soudan: De la Préhistoire à nos jours.Paris, Soleb, 2017 – 955 p

9. Beška E Muhammad Ali's Conquest of Sudan (1820-1824). // Asian and African Studies. – 2019. – Vol. 28. – No. 1. – P. 30–56.

10. Özköse K. Annexation of the Sudanese Territories to the Khedive of Egypt // APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research, [Electronic resource]. – 2022. – URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2211077 (Accessed 15.03.2024)

11. Ар-Рафии Абдаррахман. Аср Мұхаммед Әли / Ар-Рафии А. – Каир: Дар ал-маариф, 1989. – 595 с.

12. Mohammed Suleiman Yahia The Turkish Impact jn the changes of the Sudanese Socio – cultural life and Development. [Electronic resource]. – 2015. – URL: https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/MOHAMMED-Suleiman-Yahia-THE-TURKISH-IMPACT-ON-THE-CHANGES-OF-THE-SUDANESE-SOCIO-CULTURAL-LIFE-AND-DEVELOPMENT.pdf

13. Laura Servilan Brown The Anglo-Egyptian Sudan; a cultural investigation. Doctor's thesis. [Electronic resource]. – 2021. – URL: https://mural.maynoothuniversity.ie/18027/1/Laura%20Servilan%20Brown.pdf

14. Marlowe J. Anglo-Egyptian Relations 1800 –1953.– London: Cresset Press, 1954.– 439 p.

15 Богомолов С.А. «Стратегия меча» Мұхаммеда Али в войнах в Аравии и Судане: опыт кондотьера из европы на арабском востоке в первой трети XIX века // История и историческая память. [Электронный ресурс].– 2020. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-mecha-muhammeda-ali-v-voynah-v-aravii-i-sudane-opyt-kondotiera-iz-evropy-na-arabskom-vostoke-v-pervoy-treti-xix-veka (дата обращения: 23.08.2024).

16 Dodwell H. The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad'Ali. –Cambridge: CambridgeUniversity Press, 1967.– 286 p.

17. Hossam Issa, La Nahda ou le rêve de la nation égyptienne de Muhammad 'Ali à Gamal Abdel Nasser"// Égypte/Monde arabe. [Electronic resource].– 2008. – URL:http://journals.openedition.org/ema/1480

18. Батрик А.Х. Тарихуль Мисриина. Аср Мухаммеда Али уа нахдату Миср филь карниль тасиа ашара аль аммату ль китаби (1805-1882) / А.Х. Батрик. – Каир: Дар ал-маариф, 1999. – 247 с.

19. Омар А.А. Дирасат фи тарих Миср аль хадиси уа аль муасири (1517-1952) / А.А. Омар. – Александрия: Дар ал –маариф жамиа, 2000. – 472 с.

20 Baker, S.W. Ismailia; a narrative of the expedition to Central Africa for the suppression of the slave trade, organized by Ismail, Khedive of Egypt. Macmillan and Company. [Electronic resource]. – 1874. – URL: // https://archive.org/details/ismailianarrativ00bake

References:

1. Lyons G. F Narrative of travels in northern Africa with geographical notices of Soudan and the course of the Niger in 1818-20. [Electronic resource]. – 2017. – URL: // https://archive.org/stream/quaritchcatalogue266/Quaritch_Catalogue_266_djvu.txt (Accessed 10.02.2024) [in English]

2.Hill R. Egypt in the Sudan 1820-1881. – Oxford: Oxford University Press, 1959. – 188 p. [in English]

3. Russell H. The Ruin of the Soudan: Cause, Effect and Remedy; A Resumé of Events, 1883-1891. [Electronic resource]. – 1892. – URL: // https://archive.org/details/ruinsoudancause00russgoog/mode/2up?ref=ol&view=theater (Accessed 25.02.2024) [in English]

4. Waterbury J. Hydropolitics of the Nile valley. [Electronic resource]. – 1979. – URL: // https://archive.org/details/hydropoliticsofn0000wate (Accessed 10.03.2024) [in English]

5. Cromer E.B. Modern Egypt. – London : Macmillan, 1908. – 594 c. [in English]

6. Cherry L. Dealing with Government in South Sudan: Histories of chiefship, community and state. – Woodbridge, 2015 – 288 p. [in English]

7. Garbriel R. Warburg The Turco-Egyptian Sudan: a recent historiographical controversy. Leiden: Brill, 1991. – 215 p. [in English]

8. Histoire et civilisations du Soudan: De la Préhistoire à nos jours. Paris, Soleb, 2017 – 955 p [en français]

9. Beška E Muhammad Ali's Conquest of Sudan (1820-1824). // Asian and African Studies. – 2019. – Vol. 28. – No. 1. – P. 30–56. [in English]

10. Özköse K. Annexation of the Sudanese Territories to the Khedive of Egypt // APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research, [Electronic resource]. – 2022. – URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2211077 (Accessed 15.03.2024) [in English]

11. Ар-Рафии Абдаррахман. Аср Мұхаммед Әли / Ар-Рафии А. – Каир: Дар ал-мааариф, 1989. – 595 с. [in Arabic]

12. Mohammed Suleiman Yahia The Turkish Impact jn the changes of the Sudanese Socio – cultural life and Development. [Electronic resource]. – 2015. – URL: https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/MOHAMMED-Suleiman-Yahia-THE-TURKISH-IMPACT-ON-THE-CHANGES-OF-THE-SUDANESE-SOCIO-CULTURAL-LIFE-AND-DEVELOPMENT.pdf [in English]

13. Laura Servilan Brown The Anglo-Egyptian Sudan; a cultural investigation. Doctor's thesis. [Electronic resource]. – 2021. – URL: https://mural.maynoothuniversity.ie/18027/1/Laura%20Servilan%20Brown.pdf [in English]

14. Marlowe J. Anglo-Egyptian Relations 1800 –1953. – London: Cresset Press, 1954. – 439 p. [in English]

15. Bogomolov S.A. «Strategiya mecha» Мұhammeda Əli v vojnah v Aravii i Sudane: opyt kondot'era iz evropy na arabskom vostoke v pervoj treti HIH veka // Istoriya i istoricheskaya pamyat'. [Electronic resource].– 2020. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-mecha-muhammeda-ali-v-voynah-v-aravii-i-sudane-opyt-kondotiera-iz-evropy-na-arabskom-vostoke-v-pervoy-treti-xix-veka (дата обращения: 23.08.2024). [in Russian]

16 Dodwell H. The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad'Ali. –Cambridge: CambridgeUniversity Press, 1967. – 286 p. [in English]

17. Hossam Issa, La Nahda ou le rêve de la nation égyptienne de Muhammad 'Ali à Gamal Abdel Nasser"// Égypte/Monde arabe. [Electronic resource].– 2008. – URL:http://journals.openedition.org/ema/1480 [in English]

18. Батрик А.Х. Тарихуль Мисриина. Аср Мухаммеда Али уа нахдату Миср филь карниль тасиа ашара аль аммату ль китаби (1805-1882) / А.Х. Батрик. – Каир: Дар ал-мааариф, 1999. – 247 с. [in Arabic]

19. Омар А.А. Дирасат фи тарих Миср аль хадиси уа аль муасири (1517-1952) / А.А. Омар. – Александрия: Дар ал –мааариф жамиа, 2000. – 472 с. [in Arabic]

20 Baker, S.W. Ismailia; a narrative of the expedition to Central Africa for the suppression of the slave trade, organized by Ismail, Khedive of Egypt. Macmillan and Company. [Electronic resource]. – 1874. – URL: // https://archive.org/details/ismailianarrativ00bake [in English]

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 794(187) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.009

*Г.Е. Абикенова [1], А.Т. Қамза [*2]*

[1]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ т.ғ.к., доценті, Алматы, Қазақстан
E-mail:agulzhazira@mail.ru
[2] Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ -нің 3 курс докторанты, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: Talgatqyzy@inbox.ru

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ МӘДЕНИЕТ: ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ НАУҚАНДАР ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ (1945-1953 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басындағы Қазақстандағы ғылыми және шығармашылық зиялы қауымға қатысты саяси қуғын-сүргін тарихы қарастырылады. Архивтік деректер кешенінде шоғырланған материалдарды саралай отырып, Қазақстандағы соғыстан кейін орын алған әкімшіл-әміршіл жүйенің мәдениет пен өнерге, әдебиетке, театр мен киноға қатысты жүргізген шаралары негізделеді отыр. Кеңес өкіметі өзінің үгіт-насихат жұмыстары арқылы әлі де болса алып елдегі билікті сақтап қалуға тырысты. Алайда адам құқықтары мен бостандықтарына қол сұға отырып, әрбір жеке тұлғаға, оның ерік-жігеріне, жеке мүдделеріне, «заман талабына» нақты жауаптар табу ұмтылысына жіті бақылау жасап отырғаны аталып өтіледі.

Мәдени қызметтің барлық түрлерін қадағалау үшін мемлекеттік бақылау комитеттері құрыла отырып, әр бір шығармашылық жұмыстарды арнайы сараптаудан өткізуі баяндалады. Барлық одақтық, республикалық және партиялық органдарының ресми құжаттарында, ақпараттық және аналитикалық материалдарында, бұйрықтары мен жарғыларында бұл мәселер анық көрініс береді. Соған орай мақалада аталған кезеңдегі мәдениет пен өнер саласына арнайы бақылаудың күшейтіліп, барлық шығармашылық тундылардың тек партиялық принцип тұрғысынан орындалғандығы қарастырылады.

Кілт сөздер: «Кейінгі Сталинизм», цензура, мәдениет, шығармашылық интеллигенция, өнер, идеология, партия.

*Абикенова Г.Е. [1], Камза А.Т. [*2]*
[1]к.и.н., доцент КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: agulzhazira@mail.ru
[2]КазНУ им. Аль-Фараби, Докторант 3 курса, Алматы, Казахстан
E-mail: Talgatqyzy@inbox.ru

ПОСЛЕВОЕННАЯ КУЛЬТУРА: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ КАМПАНИИ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ (1945-1953 гг.)

Аннотация

В статье рассматривается история политических репрессий против научной и творческой интеллигенции в Казахстане в конце 1940-х — начале 1950-х годов. На основе анализа материалов, собранных в комплексе архивных данных, обосновываются меры, принятые административно-авторитарной системой в Казахстане после войны в отношении культуры и

искусства, литературы, театра и кино. Советское правительство посредством пропагандистских усилий все еще пыталось сохранить власть в огромной стране. Однако отмечается, что, посягая на права и свободы человека, он пристально следит за каждым человеком, его волей, личными интересами, стремлением найти конкретные ответы на «требования времени».

Докладывается о проведении специальной экспертизы каждой творческой работы с созданием комитетов Государственного контроля для надзора за всеми видами культурной деятельности. Эти вопросы нашли четкое отражение в официальных документах, информационно-аналитических материалах, приказах и уставах всех союзных, республиканских и партийных органов. В связи с этим в статье рассматривается тот факт, что в этот период был усилен особый контроль над сферой культуры и искусства, а вся творческая деятельность осуществлялась исключительно с точки зрения партийных принципов.

Ключевые слова: «Поздний Сталинизм», цензура, культура, творческая интеллигенция, искусство, идеология, партия.

Abikenova G.E. [1], *Kamza A. T.* *[2]
[1]*Candidate of historical Sciences, Associate Professor of KazNU named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, E-mail: agulzhazira@mail.ru*
[2]*Al-Farabi Kazakh National University, 3rd year doctoral student*
E-mail: Talgatqyzy@inbox.ru

POST-WAR CULTURE: IDEOLOGICAL CAMPAIGNS AND THEIR CONSEQUENCES (1945-1953)

Abstract

The article examines the history of political repression against the scientific and creative intelligentsia in Kazakhstan in the late 1940s and early 1950s. Based on the analysis of materials collected in a complex of archival data, the measures taken by the administrative and authoritarian system in Kazakhstan after the war in relation to culture and art, literature, theater and cinema are substantiated. The Soviet government was still trying to maintain power in the vast country through propaganda efforts. However, it is noted that, encroaching on human rights and freedoms, he closely monitors each person, his will, personal interests, and the desire to find concrete answers to the "demands of the time."

It reports on the conduct of a special examination of each creative work with the establishment of State control committees to oversee all types of cultural activities. These issues are clearly reflected in official documents, information and analytical materials, orders and charters of all union, republican and party bodies. In this regard, the article considers the fact that during this period special control over the sphere of culture and art was strengthened, and all creative activity was carried out exclusively from the point of view of party principles.

Keywords: "Late Stalinism", censorship, culture, creative intelligentsia, art, ideology, party.

Кіріспе. Екінші дүниежүзілік соғыста жеңуші елдер тобына қосылған Кеңес өкіметі өзінің құрамында отырған одақтас республикаларды бір орталықтан бағындыра отырып, әкімшіл-әміршіл саясат идеологиясын насхаттауын тоқтатқан жоқ. Бұл процесс бүгінгі тарихнамада «кейінгі сталинизм» терминімен еніп отыр. Сталинизмнің кейінгі кезеңдерінде Қазақстан мәдениеті айтар-лықтай өзгерістерге ұшырап, Кеңес өкіметінің бақылауында болды. Коммунизмнің үгіт насихат құралы ретінде өнер мен мәдениет салалары өзінің қызметін идеологиялық принциптерге негіздей отырып атқарды.

1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басында басталған сталиндік қуғын-сүргіннің екінші толқыны Қазақстандағы ғылыми және шығармашылық саладағы қызмет атқарып жүрген зиялы қауымға бағытталған қудалау әрекеттерден байқалды. Осы тұстағы жалпы қоғамды

ырықтандырудың нәтижесінде қазақ шығармашылық зиялыларының арасында екі саяси көзқарас қалыптасты. Зиялы қауымның бір бөлігі сталиндік мәдени идеологияны насхаттауға бет бұрса, ал екінші тобы мәдениет саласындағы саясатты аз болса елдің мүддесіне бұруға әрекет жасады. Зиялылардың қоғамды ұлттық негізде қалыптастырудағы іс-әрекеттері өз деңгейінде жүргізілмесе де, олардың шығармалары мен еңбектері аз да болса халық санасына жол тартып жатты [1].

Жалпы мәдениет, өнер, әдебиеттану, гуманитарлық ғылымдар саласындағы қызметпен айналысқан, жұмысының басты саласы мәдени шығармашылықпен байланысқан интеллигенцияны шығармашылық интеллигенция деп деп түсінеміз. Ал өнер, музыка жанрлары көркемөнер саласындағы зиялы қауымның қызығушылық саласына жататыны белгілі.

Осы халық санасына тікелей жол тартатын әдебиет мен өнер, театр мен кино салалары тікелей үкімет бақылауына алынды. Яғни, кеңес өкіметінің үгіт-насихаттық идеологиялық элементтерін енгізуге бағытталған мәдениетті сталинизациялау процесі жүргізілді. Олар қоғамның барлық саласын қатаң бақылауда ұстай отырып, ерекше мәселелер бойынша қабылданған партиялық шешімдердің барлығын міндеттп отырды. Барлық өнер туындылары коммунистік партия тарапы-нан ұсынылған қағидалар шеңберінен шыға алмады. Осындай науқандарды билік бірнеше мақсаттарды көздей отырып ұйымдастырған еді.

Біріншіден, партия мен классизмнің яғни, социалистік реализм әдісінің принциптері қатаң сақталды. Бірақ зиялы қауым соғысқа дейінгі жылдарда өмір сүрген «өнер – халықтікі» ұранының жойылмағанын еске салды. Зиялы қауымның – негізгі мақсаты «халыққа қызмет ету» еді. Алайда мәдениет қайраткерлеріне қойылған басты талап – кеңес адамдарына түсінікті туындылар ұсыну немесе партиялық принциптерге негізделген туындылар жазуы қажет болды. Яғни, үкімет өз саясатында кеңес қоғамының үгіт-насихат жұмыстарын шығармашылық зиялы қауымының еңбектері арқылы халыққа жеткізуді мақсат етті.

Екіншіден, партиялық органдар соғыстан кейінгі орындалмаған үміт пен орындалмаған армандары үшін айтылатын сыннан аулақ болуға тырысты. Яғни олар халықтың билікке дауыс-тап сөйлеу мүмкіндігін айыруды қамтамасыз ете отырып, адамдар арасындағы жағымсыз пікірлерін білдіруіне, ойларын ашық айтуына шектеу қоюға әрекет жасады.

Үшіншіден, сол кезеңдегі қарапайым кеңес адамы өзінің пікірін жоғарғы биліктің шешім қабылдау процесінде айта алады, үлкен саясатқа «араласады» деген жалған түсінікті шығармашылық зиылы қауымның еңбектері арқылы көрсетуге тырысты [2].

Сталиннің тұлғасы барлық осы жаңаша өңдеулердің астарында анық көрініп тұрды. Ол барлық саланы, оның ішінде кеңестік мәдениетінің барлық бағытына өзінің билігін орталықтандыра отырып, оны мемлекет идеолгиясының мақсаттарына пайдалануды көздеді.

Өзектілігі. Қазақстан халықтарының мәдениеті де, этностардың өнері мен салт-дәстүрлері де сынақтан өтіп, кеңестік мәдениеттің ықпалына ұшырады. Олар кеңестік стандартқа қайта бағындырылды. Сонымен бірге, көптеген шектеулер орын алды. Олардың қатарында, ұлттық тілдерді қолдану және кеңестік идеологияға қайшы келетін мәдени көріністерді тарату мәселелері тұрды. Осы тұста шығармаларында үлкен мағыналық тереңдігі бар және Қазақстанның мәдени сахнасының дамуына үлес қосқан жазушылар, суретшілер мен музыканттардың да жаңа буын қалыптасқан еді. Олар жаңа идеялар мен заманауы өнер стильдерін қалыптастыра отырып, ұлттық мәдениеттің дәстүрлерін жалғастыруға тырысты [3].

Десек те, соғыстан кейін қайта жалғасын тапқан құдалау шаралары шығармашылық зиялы қауым өкілдерінің ұлтшылдық сезімін білдіруге толық тұсау салып, кеңестік идеологияға негізделген шығармаларды өмірге алып келуіне негіз қалады. Кеңес өкіметінің идеологиялық принциптеріне сәйкес бақылауға алына отырып, соған сай белгілі нормалар мен стандарттарына бағынуына тура келді. Алайда сол кезеңдегі шектеулер мен қысымдарға қарамастан кейбір өнер қайраткерлері мен жазушылар қоғамдық құбылыстарға сыни көзқарасын білдірудің жолдарын табуға тырысып бақты. Шығармаларын халық мүддесі мен салт-санасына негіздеп жазғандар да болды. Бірақ бәрі де кеңесік қысымға түсті. Орыс тілінде сөйлей білу,

жазу және сабақ беру кеңестік идеологияның бір бөлігі болу үшін қажетті шарт пен талап еді. Бұл саясатқа қарсы тұруға ұмтылған қазақ шығармашылық зиялы қауымының өкілдерінің іс-әрекеттері жіті бақылауға алынып, әр түрлі негізде басып-жаныштады [4].

Мақсаты. 1946-1953 жылдар, яғни «кейінгі Сталинизм» тұсындағы мәдениет пен өнер саласының кеңестік бақылауға алыну процестерін архив құжаттары негізінде талдау. 1930 жылдардың ортасында орын алған әкімшіл-әміршіл жүйе жаппай қазақ зиялыларының едәуір бөлігін жойып үлгергені белгілі. Бұндай тазартулар Одақ ішіндегі өзіне қарсылас болатын топтардың көздерін жою үшін Сталиннің ішкі қарама-қайшылықтар туралы ойларынан туындаған еді. Қазақстанның барлық мәдениет пен ғылым саласындағы интеллигенция өкілерінен бастап, қарапайым жұмысшыларға дейін бұл қудалау шараларының құрбанына айналып жатты. Олардың алды ату жазасына, соңғылары түзеуту лагерлеріне жіберілгені белгілі. Алайда, қазақ зиялылары осындай қысымшылық жағдайларға қарамастан, Қазақстанның бірегей мәдени, тілдік және тарихи болмысын сақтау және арттыру әрекеттерінде қашанда шешуші рөл атқарды. Сталиннен кейінгі Қазақстанның мәдени және интеллектуалдық өмірінде тазартулардан аман қалғандары қазақ мүддесі үшін қызымет жасауға тырысты. Олар турасындағы негізгі құжаттар тобы - КСРО Министрлер Кеңесінің Қазақ КСР министрліктерін қайта құру туралы қаулылары мен өкімдері мен ережелеріндегі құжаттарда кездеседі [5].

Кеңестік кездегі кез-келген шығарманың идеологиялық жағынан зиянды деп танылуына сол кезеңдегі бақылау қызметінің нақты заңды негіздерінің болмауы, төрешілдік ортада билік жүргізген партияның үстемдік етуінің салдары әсер етті. Баспа саласы мен басқа да шығармашылық жұмыстар санаты көп болды. Соған сай оларды қадағалау және бақылаудың әдістері ерекше болды және олар бір-бірінен ерекшеленіп отырылды. Тарихи жағынан кеңестік нұсқада қалыптасқан, мағынасы жағынан өте жақын және белгілі бір дәрежеде мемлекеттік мәдени - саясатты жүзеге асыратын, қоғамдағы саяси жүйенің бір бөлігі болып табылатын идеологиялық билік жүйесі «саяси цензура» термині екенін көрсетті. Бұл идеологиялық қадағалау мәселесінде қарастырылған архив құжаттарында нақты белгіленген, қоғамды қалыптастыруға әсер ететін мәдениеттің салалары: театр, кино, музыка саласында жүргізілгенін байқауға болады.

Республикада болып жатқан саяси, әлеуметтік және мәдени процестердің табиғатын тереңірек түсінуге, ұлттардың этно-саяси ұмтылыстарын негіздеуде сол тұстағы қазақ шығармашылық зиялылары мен үкімет арасындағы қарым-қатынас мәселесін қарастыру аса маңызды болып табылады. Ол бірнеше кезеңнен өткенін ескеру керек. Мәселен, бірінші соғыстан кейінгі тұста орталық органдардың бастамасымен жүзеге асырылатын шаралар негізінде қазақ шығармашылық зиялылар тобы күшті идеологиялық қысымға түсуімен сипатталады. Аталған тұста барлық халық-ты ұжымдық еңбекке шақыра отырып, Одақтың соғыстан аса зардап шеккен аумақтарына көмек қолын ұсынуды ұйымдастыру, халықтың жігерін қайта көтеру ісі жүзеге асырылғаны белгілі. Алайда үкіметтің алдына қойған мақсаты интернационалды мемлекет үлгісін негіздеп көрсетуге тырысу ғана болды. Сонымен қатар одақ ішіндегі қарсыластарын іздеуді жалғастыра отырып, қоғамдық дамуға үлес қосушы шығармашылық зиялы қауым өкілдерінің жұмыстарын қайта бақылауға алуын тоқтатпады. Бұл зиялы қауымды билікте қатаң тәуелділікте ұстауға тырысқан Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясы болды. Олар Орталық Комитетінің идеологиялық мәселелер жөніндегі қаулыларының орындалуын жіті назарда ұстады. Ал И.Сталиннің өлімімен байланыстыратын бұдан кейінгі 1953-1956 жылдар қайта жаңғырған қудалау шараларының аяқталу кезеңі болып табылады. Ал 1956-1960 жылдар одақ билігіне Н.С. Хрущевтың келуімен «Хрущевтің жылымығы» аталып, цензураның жұмсартылуымен және мәдени және интеллектуалды өмірдің салыстырмалы түрде аз да болса қудаланудан босау кезеңі болды. Бұл кезең қазақ зиялыларының еркін жұмыс істеуіне мүмкіндік берді, дегенмен әлі де кеңестік шектеулер сақталғанын ескеруіміз керек [6].

Материалдар мен әдістер. 1946-1953 жылдарға қатысты деректік құжаттар тобы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасының Президенттік

архивінің қорларларында көптеп сақталған. Одақтың, республиканың кеңестік және партиялық органдарының ресми құжаттары, ақпараттық және аналитикалық материалдары мен бұйрықтары негізі мәселеге қатысты деректер кешенін құрайды. Мәселен, Қазақстан Республикасы Перзиденті архивінің (ҚРПА) № 708 қоры – Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті (Қазақстан КПОК); № 141 қоры – Бүкілресейлік коммунистер (большевиктер) партиясының Қазақ Өлкелік Комитеті (Қазөлкком БК(б)П) қорында; сонымен бірге Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА), № 1679 қоры – Қазақ КСР Кинемотография Министрлігі (1946-1953 жж.); № 1778 қоры – Кеңестік Жазушылар Одағынан табуға болады. Ал, арнайы мекеме-лердің қорлары (ҚР ОМА) екінші топты құрайды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы әдебиет пен баспа ісін басқарудың Жоғарғы басқармасы (ҚазКСРГлавлиті) -№1740 қор, 1932 жылдың 5 маусымынан – 1953 жылдың 14 наурызына дейін; Қазақ Мемлекеттік әдебиет баспасы –№1383 қор; Алматы қаласының Қазақстандық баспасы – № 929 қор: Қазақ КСР Мәдениет Министрлігі А.С. Пушкин атындағы Мемлекеттік республикалық кітапхана – №1781 қор; ҚазКСРХКК жанындағы баспа ісі мен баспа басқармасы (1938-1966) – №1783 қор; №1736 қор – Кеңістік композиторлар Одағы, №1678 қор – Кеңістік суретшілер Одағы, №1841 қор – Абай атындағы академиялық опера және балет театры қорлары болып табылады. Бұлар осы мәселені зерттеуге негізгі дерек көзі мен негізгі бағыттаушы материалдар тобын жинақтайды.

Мақаланы жазуда негізінен ғылыми-тарихи, тарихи салыстырмалы, жүйелілік, объективтілік әдістер қолданылды. «Кейінгі Сталинизм» тұсындағы мәдениетпен өнер салаларындағы өзгерістерді хронологиялық шеңберде салыстыру арқылы анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы тарихи әдіс те негізге алынды. Ұсынылған материалды зерделеуге және маңызды ақпараттық құрамды анықтауға сыни көзқарас бойынша Архив құжаттарымен жұмыс істеу кезінде дереккөздерді жүйелеу және жіктеу принципі, қолданылды.

Негізгі бөлім: 1946-1953 жылдар аралығында «Кейінгі сталинизм» кезеңі ретінде негізделіп отырған тұста Кеңес Одағындағы барлық мәдениет саласы мемлекет тарапынан қатаң бақылауға алғаны аталды. Дегенмен, бұл кезде әдебиет, ғылым, өнер, театр және кино, сурет және сәулет өнері салаларында біршама жаңа өзгерістер болғанын да жоққа шығармау керек. Шығармашылық зиялы қауымның тарапынан ұсынылған тың тақырыптары мен зерттеулерін тікелей бақылауда ұстауды жоғары оқу орындары мен Ғылым академиясының партиялық ұйымдары жүзеге асырып отырды. Мәселен, 1948 жылы сәуірде Қазақ КСР Ғылым академиясының партия комитеті құрылса, 1951 жылы мамырда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде ғылым және жоғары оқу орындары бөлімі құрылды. 1946-1953 жылдар аралығында Орталық Комитеттің Бюросы Қазақстан Ғылым академиясының негізгі қызыметі мен ондағы шығармашылық туындыларын жыл сайын дерлік 2-3 рет тексерісен өткізіп, жұмыстарымен танысып отырды. Олардың көпшілігі таза саяси сипатта жазылуы тиіс болды. Ғылымды идеологиялану тұрғысынан негізделуі де естен шығарылмады. Мәселен, 1940-1950 жылдардағы Қазақстан Компартиясының съездерінде Орталық Комитеттің есептері бойынша қаулыларда ғылыми зерттеулердің барлық өзекті бағыттары бойынша арнайы бағыттағы нұсқаулар берілді [7].

Сол жылдардағы бүкіл идеологиялық жұмысқа ғылыми және өнер зиялыларының жекелеген өкілдерінің шығармашылығына негізсіз асығыс және қатал бағалар кері әсерін тигізді. Барлық баспасөз беттері мен партияның қаулыларында «өрескел саяси қателіктер», «ленинизмге дұшпан-дық идеологияның қалдықтары» бар шығармалар бірден сынға алынып, негізсіз айыптаулар болды. Әсіресе, ұлттық аймақтардағы қуғын-сүргін әдістерінің бірі – ұлтшылдық, ұлттық және ұлтаралық қатынастар үшін айыптау мәселесі бойынша іске асырылды. Бұның салдары мәдениет саласындағы деформацияларға әкелді.

Мәселен, «Правда» газетінің редакциялық мақаласында Қазақ КСР Ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институтының ғылыми қызметкерлері және тағы басқа да институттар жұмысы бойынша Ермұхан Бекмахановқа, Бегежан Сүлейменовке, Қаныш Сәтбаевқа, Мұхтар Әуезовке, Есмағамбет Ысмайыловқа, Қажым Жұмалиевке, Әуелбек Қоңыратбаевқа

және т.б. қызметкерлерінің әрекеттері «әшкереленді» деп баға берілді. Кеңес Жазушылар Одағының 1946-1953 жылдар аралығындағы жоспарларында партия мен мемлекеттің ресми идеологиясын қабылдау бағытында жазушылардың қызметін бақылау және бағыттау үшін қызмет жасағанын байқауға болады.

Тарихымызда белгілі болғандай КСРО-да өз кезегінде Батысқа қарсы белсенді насихат жүргізілді. Буржуазиялық мәдениет пен өмір салты алдында тап күресі, Батысқа еліктеу, кеңестік идеологияға бас шұлғу әркеттерімен байланысты күресу науқаны басталды. 1946 жылы тамызда «Звезда» және «Ленинград» журналдары туралы» БКП(б) ОК қаулысы шықты. Бұл қаулы аталған журналдарда жіберілген өрескел саяси қателіктерді қатты сынға алды. Бұл кеңестік мәдениет пен ғылым қайраткерлеріне қарсы жүргізілген ұзақ «істердің» бастамасы болды. Олардың мақсаты зиялы қауымды шығармашылық тәуелсіздіктен айыру, оған бөлінбейтін партиялық бақылауды қайтару болды. Қазақ Кеңестік әдебиетінің негізгі міндеті барлық кеңестік әдебиеттің шеңберінен шықпай отырып, тың идеологиялық бағыттағы шығармаларды өмірге әкелу айқын тұжырымдалды. Мәселен кезекті бір қаулыда: «кеңес әдебиетінің, яғни әлемдегі ең озық әдебиеттің күші - бұл халықтың, мемлекеттің мүдделерінен басқа мүдделері жоқ және бола алмайтын әдебиет. Кеңес әдебиетінің міндеті - мемлекетке жастарды дұрыс тәрбиелеуге, оның сұрауларына жауап беруге, өз ісіне сенетін, кедергілерден қорықпайтын, барлық кедергілерді жеңуге дайын жаңа ұрпақты тәрбиелеуге көмектесу. Сондықтан, сенімсіздік, саясатсыздық, «өнерге арналған өнер» туралы кез-келген уағыз кеңес әдебиетіне жат, кеңес халқы мен мемлекетінің мүдделеріне зиянды және біздің одақтарымызда болмауы керек», - деп нақты аталып өтілді [8].

Қазақстанның Кеңес жазушылар одағы (ҚКЖО) осы ірі ұйымның филиалы болды. Мәселен, Қазақстан Одағындағы Жазушылар Бүкілодақтық кеңес жазушыларының қағидаттарын Қазақстан Кеңес жазушылар одағының бұйрықтарының негізінде ұстанды, социалистік реализмді насихаттады және Кеңес Одағы мен оның қағидаттарын позитивті түрде бейнелейтін шығармалар жазады деп күтілген.

Кеңес Жазушылар Одағының белгілі бір аймақтық филиалдары туралы ақпарат шектеулі, өйткені олар Кеңес Одағының кең шеңберінде жұмыс істеді. Сонымен қатар, Қазақстанның Кеңес жазушылар Одағы, Одақтың басқа да жергілікті филиалдары сияқты, идеологиялық қысымның, цензураның және тіпті тазартудың үлесіне тап болғанын атап өткен жөн. Жалпы айтқанда Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов және Ғабит Мүсірепов сияқты авторлар кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетіндегі маңызды тұлғалар болды, сонымен қатар, Н.Байганин., Х.Бекхожин., Д.Еркембекова, А Аймағамбетов, Б. Саурбек, Т. Молдахмет, А.Абишев және т.б. Кеңес жазушылар одағының мүшелері бола отырып, олар Қазақстанның мәдени және әдеби дамуына айтарлықтай ықпал етті [9]. Алайда, Қазақстан Кеңес Жазушылар одағы басқармасының 5-ші пленумының қаулыларында, республиканың бірқатар жазушыларының еңбектерінде, Қазақ КСР тарихы мен қазақ әдебиетінің тарихын көрсетудегі ұлтшылдық сипаттағы ірі қателіктер мен өрескел идеологиялық бұрмалаулар, буржуазиялық ұлтшылдық бұрмалау фактілері кездеседі делінген. Мәселен, бұл пленумда Сұлтан Кенесары Қасымов туралы, Қазақстан Жазушылар одағының мүшелері М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Х. Бекхожин және тағы басқалары өздерінің әдеби және көркем шығармаларында реакциялық-монархиялық және феодалдық-ұлтшылдық қозғалысын ашық түрде қозғап, ой салғаны үшін және жазушы Ә.Тәжібаевты «Біз де қазақпыз» кітабында патшалар мен хандарды мадақтағаны үшін сынға ұшырады. Сонымен қатар, жазушы С.Мұқановтың партиялық сыннан өзіне тиісті қорытынды жасамағанын, өз шығармашылығындағы қателері мен бұрмалауларын түзетпегендігі атап өтіледі [10]. Бұл процесс тікелей партия тарапынан жасалып отырған қысымның айғағы еді.

Сонымен қатар пленум есептерінде «көптеген қазақ жазушылары мен драматургтері қазіргі кеңестік тақырыптардан қашқақтап, тарихи мұрағаттар мен сонау өткен дәуірдің эпикалық шығармаларына үңіледі, олардан пьеса құрастыру тынымсыз жүргізілуде» деп сыналып, олар тікелей партияның назарына ілікті. Мәселен Қ.Жұмалиевтің «Едіге» пьесасы немесе Ә.Тәжібаев-

тың «Біз қазақпыз» пьесасының қазақ совет әдебиеті шығармашылығында пайда болуы лайықсыз деп танылды. Десек те, бүгінде бұл шығармалар республикалық академиялық драма театрының (қазақ) репертуарында әлі күнге дейін қойылып, көрермен назарынан тыс қалмай отыр[11].

1946 жылы КП(б)К Орталық Комитеті қазақ әдебиеті мен жазушыларының шығармалық мазмұны қатты сынға ұшырап жатты. Мәселен, 1946 жылы 27 тамызда КП(б)К Орталық Комитеті «Әдебиет және өнер», «Халық мұғалім», «Қазақстан денсаулық сақтау» журналдарының жағдайы мен олардың жұмысын жақсарту шаралары туралы қаулы қабылдады [12]. Бұл қаулылардың астарында коммунистік партияға адалық мәселесі негізгі орынға қойылды.

Қазақстанда аталған қаулыларды негізге алған саяси науқан 1946 жылы 26 қыркүйекте Алматыда өткен әдебиет пен өнер қайраткерлерінің жиналысынан бастау алды. Жазушылардың шығармашылығы саясаттан тыс, социалистік реализм принциптерінен ауытқығаны үшін сыналды. Жоспар бойынша, баяндамалық жазбалар, анықтамалар және КП(б/к) ОК-мен хат алмасу және драмалық театрлардың репертуарын жақсарту туралы ойлармен қатар, шығармашылық топтағы жазушылардың еңбектері сынға түсті. Олардың қатарында А. Абишевтің «Жас ұрпақ», К.Аманжоловтың «Нұрман колхозы», Н.Байғаниннің «Қарасай қозы», М.Әуезовтің «Абай жолы», С.Бегалиннің «Архар маринос», Х.Бекхожиннің «Гвардешілер», Д.Еркімбекованың «Асау» және «Той» еңбектері, М.Хакімжановаңың «Маншүк» еңбектері талқыланды.

Сонымен бірге Кеңес өкіметі өз кезінде Қазақстанның мәдени және зияткерлік өмірін қалыптастыру үшін баға жетпес шығармашылық жұмыстар жасағандығын негіздеуге тырысты. Партияның орталық органы «Правда» газеті арқылы Қазақстан тарихы мәселелерін жариялаудағы буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктерді ашу әрекеті осы мәселедегі елеулі жетістік деп бағаланды. Жазушылар ұйымдарының әдебиет пен өнер туындыларындағы ұлтшылдық қателіктерін толық ашуға және жоюға, большевиктік сын мен өзін-өзі сынауды дамытуды қамтамасыз етуде «Правда» газеті үлкен жұмыстар атқарғандығы көрсетілді. Мәселен, 1951 жылғы 2 шілдеде «Правда» газетінде «Әдебиеттегі идеологиялық бұрмалаушылықтарға қарсы» атты редакциялық мақалажарық көрді. Мақала мазмұнында совет қоғамының өмірін жарқын бейнелеу, әдебиеттің идеялық-көркемдік деңгейінің жаңаша көтерілуі, адамдардың бойында жалынды кеңестік патриотизм сезімін ояну, халықтар достығының сталиндік идеялары мфен интернационализм идеяларының басымдылықтарын насихаттауға шақырды. Ал 1952 жылғы 24 маусым айындағы Қазақстан КП(б) ОК қаулысы, № 15 хаттаманың 18-тармағында «Идеялық-саяси қателері бар» кітаптарды алып тастау жөнінде қаулысы қабылданады. Мұнда негізінен белгілі бір тұлғаларға назар аудара отырып, олардың істерінде жерлестік, көршілік жақындық, әріптестер әрекеті немесе жай ғана қызғаныштардың денонсациясымен байланысты «саяси айыптауларды даралау» қажеттігі аталынып өтілді. Яғни, осындай айыптаулар қудалау саясат-тың басты ұстанымы болды және оның алып келген салдары қоғам үшін аса көп қиындықтар туғызды [13].

Сонымен бірге Қазақстан театрларының өмірі мен қызметіндегі ең қайшылықты уақыт соғыстан кейінгі кезең болды. Ол бір жағынан бейбіт өмір жағдайында көптеген шығармашылық жоспарларды жүзеге асыруға, драматургтердің материалдық және кәсіби базасын нығайтуға мүмкіндік берді. Десек те олар командалық-әкімшілік аппараттың үлкен идеологиялық ықпалын басынан кешірді. Театрлардың репертуары партия органдарын ерекше назарында болды. Мәселен, 1841 қордың 2 ісінде өнер басқармасының жоспарларында 1946 және 1949 жылдардағы «Драма театрларының репертуары және оны жақсарту шаралары туралы» және «Республиканың театр өнерінің жағдайы мен одан әрі дамуының міндеттері туралы» мемлекеттік қаулылары тікелей идеологиялық сипатта болғанын негіздейді. Яғни, театр ұжымдарының жұмысын социалистік қоғамдық жүйенің қабылданған идеалдарының шеңбері ретінде айқындады. Театрлар үгіт-насихат және бұқараға кең жол ашатын құрал ретінде қарастырылды, соның нәтижесінде сол режиссерлердің немесе пьеса авторларының идеялық көзқарастары тұрғысынан театр өнерінің дамуына мүмкіндік берілмеді. Өнер істері жөніндегі бас басқарма құжаттарында, Қазақ КСР театрлар желісінде 24 театр болғанын, оның құрамында 31 шығармашылық ұжым жұмыс жасағаны көрсетіледі. Мысалы:

1) Орыс опера ұжымы
2) Музыкалық комедиялық ұйымы
3) Қазақ опера жұмысы
4) Баллет ұжымы
5) Қазақ драма ұжымы
6) Орыс драма ұжымы
7) Корей драма ұжымы
8) Ұйғыр музыкалық драма ұйымы

Сонымен бірге, республикалық театр - 3, облыстық -12, колхоз совхоздық театрлар, және де концертті ұйымдар - 9:

1) Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филормониясы
2) Облыстық филормония
3) Топтық концерттік эстрадалық бюросы[14]. Десек те, аталып отырған театр репертуарлары толығымен партиялық бақылауда болып, қойылым идеялары алдын ала сыннан өтіп отырылды.

Сол сияқты Қазақ академиялық драма театрының 1946-1950 жылдардағы пьесалары да қатаң сынға ұшырады. Оларды дәл 30-шы жылдардағыдай сынға алынып, оның репертуарлары тарихи шығармалардан тұрғаны және заманауи тақырыптағы пьесалар мүлдем жоқтығы аталады. «Кейбір ірі шығармашылық жетістіктерге қарамастан, жалпы театрдың дамуы біршама біржақты болды, өйткені репертуарда ерлік-романтикалық мағынада қойылған фольклорлық және тарихи мазмұндағы пьесалар басым орын алды. Олардың кейбіреулерінде әлеуметтік жағы көмескіленіп, жеке спектакльдердің идеялық төмендігіне, тіпті азғындыққа әкеп соқтырды, өйткені олар өткенге сынсыз көзқарас, көне заманды мадақтау ретінде қабылданатын. Бүкілодақтық коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 1946 жылғы 26 тамыздағы қаулысын театрдың шығармашылық дамуы бәсеңдеген деп бағаланды, соның нәтижесінде ҚКП Орталық Комитеті қазақ театрының репертуарын қайта қарауды және «оны идеялық жағынан жауыз және көркемдікке жатпайтын пьесалардан тазартуды, шығармашылық қызметкерлерді кеңестік шындықтың жауынгерлік тақырыптарында толыққанды драмалық және сахналық шығармалар жасауды» [15] талап еткенін байқауға болады.

Театр бұқаралық мәдени ағарту және идеологиялық жұмыста маңызды міндет атқарған қала тұрғындарының күнделікті өмірінде белгілі орын алды. Соған орай 1945 жылы театр сахнасында қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың туғанына 100 жыл толуына орай «Абай» пьесасының мерейтойлық қойылымы қойылды. Б.Майлиннің «Майдан», С.Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», І. Жансүгіровтің «Кек», Ғ.Мүсіреповтің «Ақан сері Ақтоқты» спектакльдері қойылды. Ә.Хангелдиннің «Дударай», Ғ.Мұстафиннің «Миллионер», Ә.Тәжібаевтың «Гүлден дала» еңбектері берілді. Маңызды оқиға ретінде қазақ фольклорлық шығармаларының тақырыптары бойынша Ғ.Мүсіреповтың «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу», М. Әуезовтің «Еңлік – Кебек», «Айман – Шолпан», сондай-ақ «Қара-Қыпшақ-Қобланды» халықтық қаһармандық пьесасы, т.б. ұсынылды.

Десек те, барлық қойылымдар партиялық сыннан өтіп, жағымсыз бейнелерге айыптаулар ілінді. Мәселен, 1949 жылдың қыркүйегінде Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Өнер департаментінің репертуар таңдаудағы және жазалау шараларындағы жергілікті жерде қабылданбайтын «бостандықтары» туралы үрейге толы бұйрығы шықты. «Қазақ КСР ҒА Тіл және әдебиет институтының өрескел саяси қателіктері туралы» КП(б)К Орталық Комитеті өз қаулысында Қарамен би турасындағы мақалаларды жариялауда оның көркем бейнесін айыптады [16].

Сонымен бірге билік кинематографияға, халықтың ең қолжетімді және шын мәнінде сүйікті өнер түріне ерекше назар аударды. Соғыстан кейінгі қоғам адамы үшін психологиялық тұрғыдан өзін соғысқа байланысты жағымсыз естеліктерден алшақтатуға деген ұмтылыс тән болды. Шындықтан алшақтаудың ең қолжетімді түрі кинотеатрға бару деп есептеді. Әрбір жаңа фильм оқиғаға айналды, адамдар оларды бірнеше рет көрді.

Бұл бойынша кино желісін реттеу және дамыту жоспары бойынша мәселелерді қарастыруда Қазақ КСР Кинематография министрлігі мен Қазақ КСР архив құжаттаының маңыздылығы зор. Мәселен, Қазақстан құрамына кірген Кеңестік Орталық Азиядағы Кинематография саласының Мәдениет Министрігінің киноларды халық назарына ұсыну мен оны түсіру ісі үкіметтік бақылауда болғаны байқалады. КСРО-дағы таңдаулы өнер стилі-социалистік реализм принциптеріне сәйкес келуі, яғни, фильмдердің сценарийлері мен режиссурасы көбінесе пролетариаттың күнделікті өмірін бейнелеуге және социализмді оптимистік тұрғыдан құруға бағытталуы керектігі нақты берілген [17].

Кинематографияда соғыс батырлары мен елдің жетістіктеріне арналған үгіт-насихат пен фильмдер түсіру жалғасын тапты. Алайда, осы уақытта кейбір әлеуметтік мәселелерді және мелодрамалар мен комедиялар сияқты әртүрлі жанрларды бейнелейтін фильмдер де пайда бола бастады. Қазақстандағы кинематографистер Социалистік патриотизмді қалыптастыру стратегиясы шеңберінде қазақ мәдениетінің, тарихының және тәжірибесінің элементтерін бейнелеуге мүмкіндік алған болуы мүмкін, бірақ бұл бейнелер ұлтшылдықты кез келген болжамды насихаттаудың алдын алу үшін мұқият бақыланды.

Осы тұста қазақ өлкесінің кино саласы Ресейлік кинематографистердің ықпалыда болғаны белгілі. Орталық Азияның көптеген республикаларында, соның ішінде Қазақстанда әлі де өзінің қуатты киноиндустриясы болған жоқ. Көптеген фильмдер орыстар, яғни кең мағынадағы славяндардың қатысуымен түсірілген. Ішінара киноиндустрияның дамуына көмектесу үшін, табиғатта түсіру кеңес көрермендеріне экзотикалық және географиялық әсер қалдырғандықтан, Ресейлік кинорежиссерлер көбінесе Орталық Азияда жұмыс істеді. Бұл сол кезеңдегі стильдердің, тақырыптардың және қызметкерлердің араласуына әкелетін кинематографиялық өнімдерде көрінетін. Алайда, өз қызметін кейінгі сталиндік кезеңде бастаған қазақ кинематографының негізін қалаушылардың бірі Шәкен Аймановтың еңбектері осы дәуірдегі қазақ кинематографиясының табиғаты туралы біраз түсінік бере алатыны белгілі [18].

Екінші дүниежүзілік соғыс біткеннен кейін республикалық кино тарихындағы жаңа кезең басталды. Дәл осы 40-шы жылдардың соңы мен 50-жылдардың бірінші жартысы қазақтың шығармашылық интеллигенциясының кинофильмдер жасауға, өзіндік кинематографиялық базасын ұйымдастыруға белсене араласып, ұлттық кино кадрларын дайындаудың басталған кезі еді. Ал екінші кезеңде (50-жылдардың екінші жартысы) ұлттық кинематографияның өзі өмірге келді, қазақ ортасынан дайындалған кадрлардың деректі және көркем фильмдер экранға шығуы, кинорежиссураның, кинодраматургияның тууы, кинорежиссерлердің шығармашылығының басталуы болды. Ал үшінші кезең (60-70 жж.) – қазақ ұлттық киносының қалыптасу кезеңі, Ш.Айманов, М.Бегалин шығармашылығының өркендеу кезеңі, қазақ анимациясы мен ғылыми-көпшілік киносының дүниеге келуімен сипатталады.

Мәселен, 1950 жылы «Советтік Қазақстан» деректі фильмі жарыққа шықты. Зерттеуші А.Т. Қапаеваның объективті анықтамасы бойынша «50-жылдары партия жаңа заманды бейнелеуге, жұмысшы табына, ауыл еңбеккерлеріне, зиялы қауымға көбірек көңіл бөлуге, «тарих даласына кетпеуге» ұлт мәселесін көтермеуге табанды түрде шақырды. Мұндай туындыларды жасау әрдайым мүмкін болмағандықтан, басында аз фильмдер шығарылды. Кеңес кино сыншы-ларының пікірінше, олардың барлығы көркем өнердің ерекше жанры ретінде танылды. Осы кезеңдегі әр фильм немесе спектакль ішінара қабылданып, алдынала талқыланды. Авторлар жоғары тұрған органдардың ұсынысына сәйкес шығармаларын үнемі толықтырып, қайта түсіруге мәжбүр болды. Цензура мәселесі ол кезеңде күшті дамыды Әр сценарийдің өтуін ерекше күрделі мәселеге айналдыратын бақылайтын органдардың үлкен саны әр картинаның жасалуын қадағалап отырды. Бұл органдардың ешқайсысы мәселені оң шеше алмады, бірақ олардың барлығы қандай да бір түзетулер енгізуге және мәселені теріс шешуге құқылы болды [19].

Киноның дамуы республиканың кино желісінің кеңеюімен қатар жүрді. Қазақстан бойынша кинотеатрлар ашылып, стационарлық ғана емес, жылжымалы киноинсталляциялар да құрылды.

Соғыс аяқталғаннан кейінгі алғашқы жылдардың өзінде-ақ халыққа кино қызмет көрсету желісін ұлғайту мүмкін болғандықтан, 1947 жылы 1940 жылмен салыстырғанда 27 қондырғыға көп болды. Кинотеатрлар үшін азды-көпті қолайлы үй-жайлар жалға берілді, ал Жамбыл қаласында, мысалы, бұрынғы мешіттің ғимараты кинотеатрға айналдырылды. Мемлекеттік кино желісі дыбысты және атпен жүретін кинокарбалармен кеңейді. Дегенмен, қалада болсын, ауылдық жерлерде болсын, барлық елді мекендер қолайлы ғимараттар мен үй-жайларды таба алмады[20].

Аталған тұста кәсіби музыка ісі де билік назарында болды. Мәселен, 1939 жылы Қазақстан Кеңестік композиторлар одағының ұйымдастыру комитеті құрылып, одан кәсіби музыка өнерінің нақты қалыптасуы басталды. Бірақ қазақтың музыкалық мұрасын нотаға түсіру жолындағы алғашқы қадамдар қазақ халқының музыкалық қазынасын алғаш рет қалың жұртшылыққа ашқан А.В.Затаевичтің есімімен байланысты болғаны белгілі. 1940 жылы Республика Композиторлар одағы құрылып, оның құрамына 20 композитор мүше болды. Олардың қатарында Ахмет Жұбанов, Евгений Брусиловский, Борис Ерзакович, Латиф Хамиди, Дина Нұрпейісова, Кенен Әзірбаев, Манарбек Ержанов болды. 1941 жылы Мұқан Төлебаев Одаққа мүше болды.

Қазақстанның алғашқы кәсіби композиторлары музыка өнерінің дамуына серпіліс жасау үшін, оның болашақ дамуына лайықты іргетас жасау үшін өз шығармашылығында халықтың ұлттық мұрасын, сондай-ақ заманауи музыкалық бейнелеу құралдарын басшылыққа алды. Талантты кеңес композиторларының, оның ішінде басқа ұлт өкілдерінің шығармаларымен сол кезеңдегі республика аумағында тұратын көптеген халықтардың мәдениеті байыды. Олардың қатарында Құддус Кужамьяров, Икрам Мәсімов, Латиф Хамиди және басқалары бар. т.б. [21].

Алғашқы композиторлардың қатарында ұстаздық қызметпен де айналысқан Е.Брусиловский кәсіби композитор бола отырып, Қазақстанның музыкалық шығармашылығының дамуына зор үлес қосқанын сөзсіз атауға болады. Шығармашылық жолында қалған композиторлар кәсіби тәжірибе жинақтады. Жалпы мәдениеттің қалыптасуына, музыкалық ұйымдар мен шығармашылық ұжымдардың құрылуына кеңінен әсер еткен жан-жақты мәдениет қайраткерлер тек шығармашылық-педагогикалық саламен шектелмейтін еді. Біздің ойымызша, шын мәнінде, қазақ музыкасының 18-ге дейінгі жас аралықта өнер көрсеткен алғашқы композиторлардың қызметіне «Олар XX ғасыр басындағы қазақ музыкасының жалпы даму бағытын айқындайтын рухани ұстаздар болды», - деген жоғары баға берілді. Композиторлардың әрқайсысы жаңа музыка идеясын дамытуда өзіндік жеке рөл атқарды. А.Жұбанов халықтық кәсіби жанрлардағы халық аспаптарының дамуына бағыт жасады, фольклор мен дәстүрлі музыканы зерттеудің ғылыми негізін қалыптастырды. Ән-хор өнерінің негізін салған Л.Хамиди мен Б.Байқадамов. В.Великанов балет өнерін жасау идеясын жүзеге асырды. Көптеген жанрларда белсенді еңбек еткен Е.Брусиловскийдің қазақ операсы мен симфониялық музыкасын жасауда ерекше үлесі бар[22].

Соғыстан кейінгі кезеңнің музыкасы жанрлардың кең ауқымын, көркем шығармаларды шешудің алуан түрлі әдістерін қолдану, авторлардың гетерополярлық шығармашылық ұмтылыстарын жүзеге асыру тұрғысынан алуан түрлі болды. Музыкатанушылардың пікірінше, бұл кезеңнің композиторларының ұрпағы «шығармашылық іске асырудағы ең жемісті және үйлесімді» болды. Оларға ең алдымен: Ғ.Жұбанова, Е.Рахмадиев, Қ.Құжамьяров, С.Мұхамеджанов, Н.Меңдығалиев, Н.Тілендиев, М.Сағатов, М.Маңғытаев, Б.Жұманиязов, Д.Ботбаев және т.б. болды [23]. Десек те қазақ музыкасының да туындылары жіті партиялық бақылаудан өткізіліп, әсіресе үлкен сахналарда негізінен кеңес халқының екінші дүниежүзілік соғыстағы жеңісі, интернатционализм тұрғысындағы шығармалар орындалуға міндеттелді.

Егер 1946-1953 жылдары идеологиялық ықпал етудің біршама қатаң шарттары тарала берсе, 50-ші жылдардың екінші жартысынан бастап музыка өнерінің нормативтік нұсқаулар қысымы байқалды. 50-жылдардың екінші жартысында композиторлардың дайындық базасы да айтарлықтай нығайды. Республиканың Алматы, Қарағанды, Орал, Семей, Өскемен қалаларында 28 музыкалық оқу орны, оның ішінде бір консерватория, 5 музыка мектебі, бірқатар музыкалық мектептер (он жылдық және жеті жылдық) болды. Мемлекеттік консерваторияда фортепиано,

оркестр, вокал, дирижерлік және хор, театр, тарихи теория және халық аспаптары факультетінде оқыту жүргізілді, және білім алушылардың жартысына жуығы қазақ ұлтының студенттері басым болды.

Ал осы музыка саласының жұмысындағы кемшіліктердің қатарында «репертуардың сапасын және оның идеялық бағытын арттыру» емес, өндірістік-қаржылық жоспарды орындап, қарызды өтеуге ұмтылу көптеген концерттік ұжымдарға тән қасиет ретінде айқындалды. БКП Орталық Комитетінің «Әдебиет пен өнердің идеялық бағыты туралы» қаулысынан кейін, эстрада қайраткерлері, өз жұмысытарын түбегейлі қайта құруға бағыт алды. Концерттік бюролардың бағдарламаларына идеологиялық бағыт пен партия жұмысының нәтижелері қатыстырыла отырып жасалу, репертуардың сапасын едәуір арттырып, әртістердің орындаушылық шеберлігіне қатаң түрде жақындау» туралы жазылған. Дәл осындай «саналы» басшылар Кеңес мемлекеті мәдениет пен өнер сияқты жұмыстың «соншалықты маңызды саласына» ерекше көңіл бөлетін. Расында, мәдениет мекемелерінің барлығы дерлік басшылық осындай саяси сауатты кадрлардан тұрды, әйтпесе жұмыссыз қалу қаупі бар еді. Бірақ, оларды сынап-соғуға бой алдырмай, күш-жігерін уақыт талабымен негіздей отырып, шығармаларын кеңестік сана тұрғысынан көрсету басты міндет болды [24].

Мәселен, қазақтың тұңғыш кәсіби пианиношысы, алғашқы фортепианолық концерттердің авторы – Нағым Меңдіғалиевтың те осы жылдары жемісті еңбек етті. Десек те оның кейбір шығармалары осы идеологиялық қысыммен санасуына тура келді. Автордың тұңғыш «Айсұлу» комедиялық операсы, «Жұмбақ қыз», «Ақан сері» опералары жарық көрсе, сондай-ақ қазақ музыка тарихында тұңғыш рет дауыс пен оркестрге арналған концерттерді өмірге алып келді. Ал кеңестік идеология шеңберінде Лениннің туғанына 100 жыл толуына бірнеше ән, романс, хор шығармаларын жасап, «Боран» симфониясын өмірге алып келді. Көріп отырғанымыздай, қазақ тұрмысы, оның тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі кеңестік композиторлар шығармашылығында басты тақырып болып қала берді десек, қателеспеспіз. Ұлттық бояу мен еуропалық дәстүрдің шебер үйлесуі бұл кезеңдегі қазақ музыкасына ерекше жандылық, заманауилық, сонымен қатар дәстүрлілік, мазмұндылық, халықтың тарихи өткенінің тереңдігімен тығыз байланыста болды. Бірақ бұл жағдай сыншылардың 50-60 жылдардағы қазақ композиторларының симфониялық музыкасы туралы теріс пікір айтуына мүмкіндік берді.

Музыкалық шығармашылықтың саясаттанған сипаты қатаң түрде болмаса да, сөзсіз сақталды. Осы уақытқа дейін жанрлар да, шығармалар да жоғарыдан келген «тапсырыс» деген түсінікпен, көптеген музыканттар мойынсұнуға мәжбүр болды. Шығармашылықтың, Қазақстанның өнеркәсіп алыптары, халықтар достығы, партия қайраткерлері туралы шығармалармен ерекшеленді. Дарынды композиторлардың күш-жігері «заманауи шындық» шығармалары үшін де әр түрлі стильде өзін іздеуге мүмкіндік берді, сондай-ақ халық музыкасы үшін де жеткілікті болды [25].

40-жылдардың екінші жартысы мен 50-жылдарындағы суретшілердің де шығармашылығы жемісті болды. Соғыстан кейінгі кезеңде өзгеріс кескіндеме, графика, мүсін салаларында бейнелеу өнерінің жаңаша бағыты жасалды. 1945 жылы 1 шілдеде, яғни, соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстан Кеңес Суретшілер Одағына 42 адам кірді, оның 34-і мүшелік, 8-і кандидат болып тіркелді. ҚКСО мүшелерінің күрт төмендеуі эвакуацияланған әртістердің тарихи отандарына оралуымен түсіндірілді.

Қазақстанда, нақтырақ негізгі қалаларында жыл сайынғы сурет көрмелерін өткізу дәстүрі аясында, республика суретшілерінің туындылары қойылды. Әдеттегідей қазақ суретшілері картиналарының негізгі лейтмотиві тұрмыстық кескіндеме болып қала берді. Негізгі шығармалары: А.Бортниковтың «Жайлауда», Ә.Қастеевтің «Кілемшілер Жайлауда», Б.Урманченің «Ұлы өткел», Л.Леонтьевтің «Кілемшілер» және көптеген басқалар. Соғыстан кейінгі жылдарда «өмірдің жаңа формаларымен» үйлесетін табиғат тақырыптары маңызды болды.

Революциялық тақырыптарға арналған еңбектерді, партия органдары ерекше ынталықпен тексеріске алды. Себебі, идеологиялық нұсқауларға сәйкес келетін еңбектер үлкен тәрбиелік мәні

бар екендігі туралы, кеңестік өнертанушы Б.В. Вайнмарн «барлық совет өнері коммунизм үшін күрестің біртұтас қасиетті мақсатымен біріктірілген, еңбекшілерге коммунистік тәрбие берудің ортақ міндеті болып табылады.Әрбір кеңестік республиканың бейнелеу өнерінің алдында тұрған мәселелер шеңбері – социалистік өнердің мәселелерінің ауқымы бейнеленуі тиіс деп түсіндірді [26].

Әрбір республиканың бейнелеу өнерінің үздік туындылары социалистік өнердің озық бағыттарын: жоғары идеялық-партиялық рухты, реализмді және терең халықтық демократияны қамтиды. Кеңестік мәдениет теоретиктерінің Кеңес мемлекетіндегі ұлт саясатын жүзеге асыруға, атап айтқанда оның мәдени қатынастарға проекциясына қатысты дәлелдерін келтірген жөн болар еді. Заманауи ғалымдардың пікірінше, Сталин тезисін белсенді түрде жүзеге асыру әлемге көп қырлы ұлттық көзқарас спектрінің идеологиялық бекітілген 57 ұлттық схемалар жиынтығына дейін тарылуына әкелді. Саяси биліктің ең үлкен агрессиясына қазақтың немесе басқа халықтың тарихи өткенінің бейнеленген көріністері себеп болды. Әдебиет қайраткерлері сияқты өнер адамдарының өмірі де қатаң бақылауға алынып, олар жасаған шығармалар аяусыз сын мен цензураға ұшырады. Мұндай жағдайлар суретшілерге шығармашылық импульстарын дамытуға мүмкіндік бермеді және олардың полотноларын шектеулі етті. Алайда бұл әрекеттер суретшілер шығармаларының шынайы құндылығын төмендетпеді.

«Кеңес бейнелеу өнеріндегі өмірлік шындықтың критерийлері орыс демократиялық мәдениетінің ұлы мұрасында өзіндік маңызды дәстүрді иеленді. Орыс өнерінің барлық жетекші өкілдері осылай ойлады және жасады. XIX ғасырдағы ұлы орыс реалисттерінің шығармалары ұлттық өнердің классикалық үлгілері болып табылады. Оларда терең, озық, идеялық мазмұн жоғары реалистік ұлттық формамен органикалық бірлікте», – деп 1949 жылғы ҚКСО мәжілісінің биік мінберінен мәлім еткен болатын. 50-жылдардың басынан бастап, Мәскеу, Ленинград, Харьков, Киев қалаларының мамандандырылған университеттерінде білім алған жас суретшілердің келуімен байланысты Қазақстан өнерінде жаңа кезең басталды. «Жаңа жас күштердің легі бейнелеу өнеріне тың рух әкеліп қана қоймай, оны жаңа биікке көтерді, еліміздің барлық суретшілерімен қатар, заман ағымына ілесуге мүмкіндік берді». Расында да атақты ресейлік кескіндеме, графика, мүсіншілердің бай тәжірибесін бойына сіңіріп, шығармашылық күшке толы қазақ жастары бүкілодақтық ауқымдағы өнер биіктерін бағындыруға дайын болды. Солардың ішінде қазақтан шыққан тұңғыш суретші Айша Ғалымбаева кинематография институтының көркемсурет факультетін бітіріп, 1949 жылы Алматыға келген болатын [27].

1950-1951 жылдары аралығындағы шығармаларында өткеннің тарихи беттерін «большевиктік емес» етіп көрсеткені үшін Жазушылар одағынан шығарылған ақын-жазушылардың сол кездегі шулы «істерін» ескерсек, өнер ғылымының теориясында «бір ағым» ұғымы асыра сілтеп көрсетілген. Сол кездегі мәдениет саясатының идеологтарының пікірінше «бір ағым» теориясы маркстік тарих ғылымының партизандық принципіне қатты дұшпандық танытады» деп түсіндірді.

Идеология шеңберіне енген кеңес өнері халық қаһармандарын образ ретінде таңдай отырып, оларды ежелгі немесе ортағасырлық дәуірдің дәстүрімен емес, қазіргі өмірмен байланыстыруға мәжбүр болған суретшілердің өзін-өзі танытуына мүмкіндік бермеді. Кеңес өнері «бейнеленген шындыққа, партиялық құмарлықпен сусындаған большевизмнің жауынгерлік өнері» деп жарияланды. Өнер социалистік идеологияның қамқоршысы бола отырып, «кең бұқараны идеологиялық тәрбиелеудің тиімді құралына» айналды және әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірдің нақты формаларымен коммунистік құрылыс идеяларын насихаттауға ықпал етті. Қазақ КСР Кеңес Суретшілер Одағының 1949-1951 жылдардағы жұмысы туралы есебінде, партия нұсқауы-мен қаруланған «өз шеберханаларынан колхоздар мен фабрикаларға кіріп, олардың тақырыбына сурет салу қажет» деген тұжырым жасалды. Экспонаттар «Жаңа өмірдің құрылысшысы, Социалистік Еңбек Ерлері және Сталиндік сыйлықтардың лауреаттары», «Жасау құрылыстың жан-жақтылығымен» тақырыптарына арналды. Бірақ «Табиғатты өзгертудің ұлы сталиндік жоспарына, колхоздарды ірілендіруге арналған картиналар болған жоқ, біздің социалистік индустриямызды көрсететін, Қазақстанды пайдалы қазбалардың қазынасы ретінде көрсететін картиналар аз болды»,

- деп қынжылады КСО басқарма төрағасы К Баранов. 50-ші жылдардағы көптеген суретшілер өз шығармаларында сол кездегі ең өзекті тақырыптардың бірін - тың жерлер тақырыбын, тың жерлерді жаулап алудың дәуірлік іс-әрекетінің қоғамдық тапсырысы ретінде бейнелеген.

Жарияланған Кеңестік жоспар, суретшілердің шығармашылық қызметін тынымсыз бақылауда, қабылданған схемалар мен шаблондарды таңу, шығармаларды жүйелі талқылауда көрінді. Сол кездегі шығармашылық ұжымның жұмысы онсыз жасай алмайтын сынға арналған «бәйге» суретшілердің айналадағы әлемге сәл басқаша қарауға және бейнелеуге деген болмашы ұмты-лыстары басылған кезде қатал формаларға ие болды. Мәдени құндылықтардың қабылданған және қалыптасқан жүйесіне сәйкес келмеу жай келіспеушілік ретінде емес, саяси астары бар деп есептелді. Басқарушы органдарды өздеріне қарсы қоюдан қорқу суретшілерді өнердегі «айқын және нақты идеяларымен» партияны қуанту үшін үнсіз келісіп, жазуға мәжбүр етті. Сондай-ақ, ең алдымен өз мүшелерінің «өсуін» бақылап отыруға міндетті екенін, барлық шығармашылық одақтар бірінші болып оларды бірегей сынақтардан өткізгенін, қабылданған шаралардың ақтал-ғанына шын жүректен сенгенін атап өткен жөн. Өйткені Кеңес өнері, одақтардың қызметінде сынның жоқтығы нәтижелі жұмыстың жоқтығы деп бағаланып, ұйымдастыру комитетінің кеңесі өнер қайраткерлерінің «жетекшісі» болып, олардың алдында тұрған нақты міндеттерді шеше алмай отыр деп есептеді [28].

Қорытынды. Көріп отырғанымыздай, соғыстан кейінгі тұста да әкімшіл-әміршіл жүйе өзінің идеологиясынан ажырамай, партиялық принципті ұстанды. Бұрынғы идеологиялық доктрина – сталиндік үлгідегі марксизм-ленинизм – партияның жалғыз билігінің бірден-бір негізі ретінде сақталып қалғандықтан, ырықтандырудың қандай да бір түрі туралы әңгіме болуы мүмкін емес еді. Партия әлі де болса алып елдегі билікті сақтап қалуға ғана емес, сонымен бірге әрбір жеке тұлғаға, оның ерік-жігеріне, мүдделеріне қол сұғып, «заман талабына» нақты жауаптар табуға деген ұмты-лысына шектеу қойды. Олардан кеңестік қоғамның азаматын дайындау идеясымен шектелді [29].

Мемлекеттік қауіпсіздік органдары кеңестік ірі ғалымдардың барлығын бақылап, олар бойын-ша олардың қамқорлығындағы адамның психологиясының ерекшеліктерін қамтитын толыққан-ды жоспарын құрастырды. «Құрмет соттары» деп аталатын барлық ғылыми мекемелерде ғалым-дар өздерінің ғылыми мінез-құлқын тексертіп, талдауға мәжбүр болды. Көбінесе мәселе мұнымен шектелмеді, тіпті олардың жеке өміріндегі және күнделікті өмірдегі мінез-құлқы да зерттелді [30].

Партияның халықтың, әсіресе шығармашылық интеллигенцияның сыни көңіл-күйінің артуына, ғылымдағы, әдебиет пен өнердегі шығармашылық ізденістеріне үн қосуы «бөтендік пен жаттыққа», космополитизмге қарсы күреске бағытталған идеологиялық науқандардың жаңа толқыны деп сыналып жатты.

Осылайша, идеялардың жоқтығы, күмәнданушылар мен көңілі толмайтындарға қарсы репрессиялық шаралардың жаңа толқыны, «заман сынақтарының» өзі көпшілікке белгісіз болып қала берді. Оларға беймәлім «бөтен дүниенің» суреттері көпшіліктің көз алдында жарқ етті, кейбіреулері майдангерлердің әңгімелерінен, басқалары тұтқынға алынған фильмдерден, оларды партиялық үгітшілер, идеологиялық жат және т.б. деп түсіндірілген болатын.

Отандық интеллигенцияны Батыстың ғылыми-техникалық және мәдени жетістіктерінен қоршап тұрған соқыр перденің кесірінен бірқатар салаларда кеңестік ғылым мен мәдениет онда-ған жылдарға артқа тасталды. Қазақстан халықтарының мәдениеті де кеңестік ықпалға ұшырады, этностардың өнері мен салт-дәстүрлері сынақтан өтіп, кеңестік стандартқа қайта бағындырылды. Тіпті, ұлттық тілдерді қолдануға және кеңестік идеологияға қайшы келетін мәдени көріністерді таратуда шектеулер болды. XX ғасырдың 30-шы жылдарының соңында орын алған жан түршігерлік саяси қуғын процесі орын алмаса да, соғыстан кейінгі тұста қайта жанданған саяси жүйе барлық халық санасына жол тартар шығармалар мен өнер туындыларын қатал бақылауға алды. Әр бір шығарманың идеологиялық мәні мен мағанасына қарай отырып, оның партиялық принциптен ауытқыған тұстарына сынға алды. Алайда, осындай қысымға

қарамастан қазақтың мәдениет пен өнер саласындағы қайраткерлері өз шығармаларын өмірге әкелді. Ұлт мүддесі үшін ұмтылыстарын жоймады деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП(б) - ВКП(б), ВЧК - ОГПУ - НКВД о культурной политике 1917 - 1953 гг. М., 1999.

https://cyberleninka.ru/article/n/sssr-v-1945-1953-gg-duhovnaya-zhiznҚР [қаралым уақыты 09.06.2024]

3. Рустем К.М. Культурный контекст эпохи сталинизма в Казахстане 1929-1953 гг. (на примере становления системы цензуры печатных изданий) ученой степени доктора философии (PhD). - Алматы, 2014. – 102 б.

4. ҚР ОМА, Ф.1736, Т.1, І.32, П.14-15.

5. ҚР ОМА, Ф.1736, Т.1, І.49, П.44.

6. Тағы

7. ҚР ОМА, Ф.1778, Т. 1.,І.58, Б 68.

8. ҚР ОМА, Ф.1778, Т. 1.,І 72, Б 12.

9. ҚР ОМА, Ф.1778, Т. 2.,І 96 Б 2-6.

10. ҚР ОМА, Ф.1778, Т. 1., І 96, Б 78.

11. ҚР ПА, Ф.708, Т.10., І 178, Б 205-2016.

12. ҚР ПА, Ф.708, Т.10., І 178, Б 130-131.

13. ҚР ПА, Ф.708, Т.10., І 178, Б 219.

14. ҚР ОМА Ф.1841, т.1., І 2. Б 9.

15. ҚР ОМА Ф.1840, т.1., І 32. Б 22-24.

16. Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. – 272 с.

17. https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/191505-postanovlenie-politbyuro-tsk-vkp-b-o-zaprete-k-vypusku-na-ekran-kinoocherka-rybaki-kaspiya-30-yanvarya-1950-g#mode/inspect/page/1/zoom/4 [қаралым уақыты 23.03.2024]

18. Наурузбаева З.Х. Творческие союзы Казахстана в 1930-1945 гг. Дисс. на соиск. канд. истор. наук. – Алматы, 1997. – 177 с.

19. ҚР ОМА Ф.1736, т.2., І 4. Б 29.

20. ҚР ОМА Ф.1736, т.2., І 25. Б 41.

21. ҚР ОМА Ф.1736, т.3., І 13. Б 28.

22. ҚР ОМА Ф.1736, т.23, І 13. Б 45.

23. ҚР ОМА Ф.1841, т.2., І 34. Б 12.

24. ҚР ОМА Ф.1980, т.2., І 31. Б 29.

25. Капаева А.Т. Государственная политика в области культуры в Казахстане (вт. пол. 40-х – конец 80-х гг. XX века). Дисс. На соис. доктора истор. наук. – Алматы, 2004. – 295 с.

26. ҚР ОМА, Ф.1890, Оп.1, Д. 577, Л.28-29.

27. Композиторы советского Казахстана. Сборник статей. – АлмаАта: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1955. – 235 с.

28. ҚР ОМА, Ф.1890, Оп.1, Д.63, Л.1-56.

29. https://cyberleninka.ru/article/n/sssr-v-1945-1953-gg-duhovnaya-zhizn [қаралым уақыты 15.05.2024]

30. Рыбакова И.А. Изобразительное искусство Казахстана за годы Советской власти. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1962. – 50 с.

References:

1. Power and artistic intelligentsia: Documents of the Central Committee of the RCP (b) - VKP (b), VCHK - OGPU - NKVD on cultural policy 1917 - 1953. M., 1999.

2. https://cyberleninka.ru/article/n/sssr-v-1945-1953-gg-duhovnaya-zhiznKP [dark times 09.06.2024]
3. Rustem K.M. Cultural context of the era of Stalinism in Kazakhstan 1929-1953. (on the example of the formation of the system of censorship of printed publications) the degree of Doctor of Philosophy (PhD).-Almaty, 2014.-102P
4. CSA RK, F.1736, I.1, I.32, P.14-15.
5. CSA RK, F.1736, I.1, I.49, P.44.
6. CSA RK, F.1736, I.1, I.49, P.54.
7. CSA RK, F.1778, I. 1.,I.58, P 68.
8. CSA RK, F.1778, I. 1.,I 72, P 12.
9. CSA RK, F.1778, Il. 2.,I 96 P 2-6.
10. CSA RK, F.1778, I. 1., I 96,P 8.
11. RK PA, F.708, I.10., I 178, P 205-2016.
12. RK PA, F.708, I.10., I 178,P130-131.
13. RK PA, F.708, I.10., I 178, P 219.
14. CSA RK F.1841, I.1., I 2. B 9.
15. CSA RK F.1840, I.1., I 32. P 22-24.
16. Living memory. Stalinism in Kazakhstan – Past, Memory, Overcoming / Ed. J.B. Abylkhozhina, M.L. Akulova, A.V. Tea. - Almaty: "Dyke-Press", 2019. - 272 p.
17. https://docs.historyrussia.org/en/nodes/191505-postanovlenie-politbyuro-tsk-vkp-b-o-zaprete-k-vypusku-na-screen-kinoochcherka-fishers-caspian-30-janvarya-1950- g#mode/inspect/page/1/zoom/4 [dark 3/23/2024]
18. Nauruzbaeva Z.Kh. Creative unions of Kazakhstan in 1930-1945. Diss. on the application. cand. history. sciences. - Almaty, 1997. - 177 p.
19. CSA RK F.1736, I.2., I 4. P 29.
20. CSA RK F.1736, I.2., I 25. P 41.
21. CSA RK F.1736, I.3., I 13. P 28.
22. CSA RK F.1736, I.23, I 13.P 45.
23. CSA RK F.1841, I.2., I 34. P 12.
24. CSA RK F.1980, I.2., I 31. P 29.
25. Kapaeva A.T. State policy in the field of culture in Kazakhstan (Vt. Pol. 40s – late 80s of the 20th century). Diss. On sois. doctor of history. sciences. - Almaty, 2004. - 295 p.
26. KR OMA, F.1890, Op.1, D. 577, L.28-29.
27. Composers of Soviet Kazakhstan. Collection of articles. – Almaty: Kazakh State Publishing House of Fiction, 1955. – 235 p.
28. CSA RK, F.1890, I.1, D.63, P.1-56.
29. https://cyberleninka.ru/article/n/sssr-v-1945-1953-gg-duhovnaya-zhizn [black times 15.05.2024]
30. Rybakova I.A. Fine arts of Kazakhstan during the years of Soviet power. - Alma-Ata: Kazgosizdat, 1962. - 50 p.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.29
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930.85 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.010

Сабиткызы А. *[1], *Симтиков Ж.К.* [2], *Казетова А.Х.* [3]

[1]*доктор философии (PhD), старший преподаватель*
кафедры политологии и социально-философских дисциплин
Казахского Национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: assa.23@mail.ru
[2]*д.п.н., профессор, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин*
Казахского Национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: zhomart-67@mail.ru
[3]*к. пед. н., старший преподаватель*
Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисов, г.Уральск, Казахстан
E-mail: kazetovaa@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Аннотация

Понятие «толерантность» в настоящее время звучит очень часто и повсеместно, и кажется, что этот принцип появился в современном обществе. На самом деле, природа толерантного сознания содержится в этике религий и философских учений всего мира. Хотя систематическое философское исследование толерантности началось лишь в конце XVIII века, ее истоки можно проследить до древних цивилизаций. Религиозные, политические и этические учения того времени содержали в себе зачатки современных представлений о терпимости. Именно эти ранние размышления о различиях и их принятии послужили основой для формирования критического взгляда на толерантность, который мы наблюдаем сегодня в политике, этике и повседневном общении. В статье раскрывается историческое происхождение и сущность понятия толерантности разных времен и учений. В разное время и у разных народов нашли отражение истоки традиционных знаний о человеке и обществе. В истории накопления этих знаний прослеживается сущность понимания толерантности, призывающая к осторожности, деликатности, такту, но всесторонний анализ толерантности в мировой литературе позволяет сделать вывод о том, что она представляет собой достаточно сложное явление, имеющее целый ряд индикаторов.

Ключевые слова: толерантность, история формирования толерантности, цивилизация, культура.

Статья подготовлена в рамках проекта «Жас ғалым» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан за 2022-2024 гг. № AP14972713 «Принцип толерантности в социальном развитии: задачи и практика воплощения».

Ә.Сәбитқызы[1]*, *Ж.Қ. Симтиков*[2], *А.Х.Қазетова*[3]
[1]*аға оқытушы, PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: assa.23@mail.ru*
[2]*саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: zhomart-67@mail.ru*
[3]*п.ғ.к., аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан E-mail: kazetovaa@mail.ru,*

ТОЛЕРАНТТЫҚТЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

«Толеранттылық» ұғымы қазіргі уақытта өте жиі және барлық жерде естіледі және бұл принцип қазіргі қоғамда пайда болған сияқты. Шындығында, толерантты сананың табиғаты дүние жүзіндегі діндер мен философиялардың этикасында қамтылған. Толеранттылықты жүйелі философиялық зерттеу, тек 18 ғасырдың аяғында ғана басталғанымен, оның бастауын ежелгі өркениеттерден табуға болады. Сол кездегі діни, саяси және этикалық ілімдерде толеранттылық туралы заманауи идеялардың бастаулары болды. Дәл осы ерекшелік және оны қабылдау туралы алғашқы ойлар, біз бүгінгі саясатта, этикада және күнделікті қарым-қатынаста көретін толеранттылыққа сыни көзқарастың дамуына негіз болды. Толеранттылық феноменін зерттеу, дәрежесін қарастыру толеранттылыққа көзқарастардың алуан түрлілігімен бірге, әлі де ортақ қалыптасқан ұстаным бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мақалада толеранттылық ұғымының әртүрлі дәуірлер мен ілімдердегі тарихи шығу тегі мен мәні ашылады. Әр уақытта және әртүрлі халықтар арасында адам және қоғам туралы дәстүрлі білімнің бастаулары көрініс тапты. Бұл білімнің жина-талу тарихында, толеранттылықты түсінудің мәнін байқауға болады, ол сақтыққа, нәзіктікке, әдептілікке шақырады. Бірақ әлемдік әдебиеттегі толеранттылықты жан-жақты талдау, өте күрделі құбылыс деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: толеранттылық, толеранттылықтың қалыптасу тарихы, өркениет, мәдениет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2022-2024 жылдарға арналған «Жас Ғалым» жобасы № AP14972713 «Қоғамдық дамудағы толеранттылық қағидасы: міндеттер мен жүзеге асыру тәжірибесі» тақырыбы аясында дайындалған.

Sabitkyzy A.[1]*, *Simtikov Zh.K.*[2], *Kazetova A.Kh.*[3]
[1]*senior lecturer, PhD, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan E-mail: assa.23@mail.ru*
[2]*Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines, Kazakh National Pedagogical University named after Abai,\ Almaty, Kazakhstan, E-mail: zhomart-67@mail.ru*
[3]*PhD in Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan, E-mail: kazetovaa@mail.ru*

HISTORY OF TOLERANCE DEVELOPMENT

Abstract

The concept of "tolerance" is currently heard very often and everywhere, and it seems that this principle has appeared in modern society. In fact, the nature of tolerant consciousness is contained in the ethics of religions and philosophical teachings of the whole world. Although systematic philosophical study of tolerance did not begin until the late 18th century, its origins can be traced back to ancient civilizations. The religious, political, and ethical teachings of that time contained the seeds of modern

ideas about tolerance. It was these early reflections on differences and their acceptance that formed the basis for the critical view of tolerance that we see today in politics, ethics, and everyday communication. The article reveals the historical origin and essence of the concept of tolerance of different times and teachings. At different times and among different peoples, the origins of traditional knowledge about man and society were reflected. In the history of the accumulation of this knowledge, the essence of understanding tolerance can be traced, calling for caution, delicacy, tact, but a comprehensive analysis of tolerance in world literature allows us to conclude that it is a rather complex phenomenon with a number of indicators.

Keywords: tolerance, history of the formation of tolerance, civilization, culture.

The article was prepared within the framework of the project "Zhas ғalym" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022-2024 № AP14972713 "The principle of tolerance in social development: tasks and practice of embodiment".

Введение.

Человечество на протяжении всей своей истории неустанно искало ответы на фундаментальные вопросы о смысле жизни, добре и зле, справедливости и несправедливости. Этот поисковый процесс неизбежно приводил к формированию и трансформации моральных категорий, которые служили ориентирами для индивидуального поведения и общественных отношений.

В ранних сообществах, когда люди только начинали объединяться в группы, моральные принципы часто носили примитивный характер и были тесно связаны с выживанием. Они были обусловлены мифологическим мировоззрением и обеспечивали сплочение группы, но не всегда соответствовали современным представлениям о гуманизме и справедливости.

Однако важно понимать, что эти ранние моральные нормы были продуктом своего времени и играли важную роль в формировании первых социальных структур. Со временем, по мере развития человеческого общества, моральные ценности становились все более сложными и многогранными. Они отражали изменения в материальных и духовных потребностях людей, а также в их понимании мира и своего места в нем. Среди многообразия моральных ценностей особое место занимает толерантность. Она представляет собой способность принимать и уважать различия во взглядах, убеждениях, культурах и образах жизни. Толерантность не означает согласия со всем, что отличается от наших собственных убеждений, но предполагает готовность к диалогу, взаимопониманию и сотрудничеству. Толерантность тесно связана с такими фундаментальными ценностями, как человеческое достоинство, демократия, права человека. Она является необходимым условием для существования любого демократического общества, основанного на принципах плюрализма и уважения к разнообразию. Подобно другим моральным ценностям, толерантность не является статичной категорией. Ее понимание и значение менялись на протяжении истории в зависимости от социально-культурного контекста. В разные эпохи и в разных культурах толерантность проявлялась по-разному.

В современном мире, характеризующемся глобализацией и миграцией, толерантность приобретает особое значение. Она становится одним из ключевых факторов, определяющих успешность межкультурного взаимодействия и предотвращения конфликтов. Однако, несмотря на свою важность, толерантность сталкивается с рядом вызовов. Распространение экстремистских идеологий, рост национализма и ксенофобии создают серьезные препятствия для ее реализации. Для того чтобы преодолеть эти вызовы, необходимо: проводить просветительскую работу, а именно популяризировать идеи толерантности и уважения к разнообразию; развивать межкультурный диалог и создавать условия для общения между представителями разных культур и религий; укреплять демократические институты и обеспечить защиту прав и свобод каждого человека; воспитывать толерантность с детства, т.е. включать вопросы толерантности в образовательные программы.

Толерантность является одной из важнейших моральных ценностей, которая играет ключевую роль в построении гармоничного и справедливого общества. Она позволяет преодолевать

различия, укреплять социальную сплоченность и способствовать прогрессу человечества. Однако для того чтобы толерантность стала реальностью, необходимо постоянное усилие со стороны каждого человека и общества в целом.

Актуальность работы. Изучение толерантности является актуальной задачей, как с точки зрения научной теории, так и с учетом ее значимости для современного общества. Теоретическая необходимость данного исследования заключается в необходимости систематизации существующих подходов к понятию толерантности, что позволит сформировать целостное и всестороннее представление о ней как о социальной ценности. Практическая значимость исследования связана с необходимостью устранения существующих разногласий в толковании толерантности и разработкой эффективных механизмов ее реализации в различных сферах общественной жизни.

Методология исследования.

Принцип развития был выбран в качестве основного методологического инструмента для исследования толерантности, поскольку он позволяет рассматривать данный феномен в его динамике и исторической изменчивости. Благодаря этому подходу удалось выявить внутреннюю структуру толерантности и проследить ее эволюцию от социальных и исторических факторов к индивидуальным проявлениям.

История становления толерантности.

Несмотря на то, что различные аспекты толерантности обсуждались еще в древних цивилиза-циях, систематическое философское изучение этого феномена началось лишь в конце XVIII века. Религиозные, политические и этические учения прошлого заложили основу для понимания терпимости в ее современной форме. Возникновение аксиологии, науки о ценностях, способствовало включению толерантности в круг философских исследований. Сегодня толерантность является междисциплинарным понятием, изучаемым не только социальной философией, но и рядом других гуманитарных наук.

Идея толерантности имеет глубокие исторические корни. Уже в древних восточных культурах, таких как буддизм, джайнизм и даосизм, зарождались представления о необходимости уважения к различиям и терпимости к иным взглядам. Буддисты, например, подчеркивали важность духовного совершенствования и гармонии с природой, что предполагало принятие многообразия человеческого опыта. Даосизм, в свою очередь, учил относительности этических категорий и необходимости видеть мир во всем его противоречивости. Эти древние философии заложили фундамент для современного понимания толерантности. Не это ли положено в современное понятие толерантности? [1].

Принцип ненасилия (ахимса), лежащий в основе джайнизма, способствовал развитию глубоко укорененной культуры толерантности. Стремление не причинять вреда всему живому, включая человека, формировало у последователей этой религии особое отношение к окружающим. Терпеливое отношение к другим людям, основанное на принципе ахимсы, стало неотъемлемой частью джайнистской этики, способствуя созданию гармоничных социальных связей [2].

Идея толерантности, хотя и имела корни в древних восточных культурах, получила наиболее глубокое философское осмысление в античной Греции. Именно в этот период этика стала самостоятельной научной дисциплиной, и философы начали активно исследовать такие понятия, как справедливость, добродетель и, конечно же, толерантность. Работы Сократа, Платона и Аристотеля заложили фундамент для дальнейшего развития этических учений и оказали огромное влияние на западную цивилизацию [3], и также представителями эллинистических школ (эпикуреизм, стоицизм, неоплатонизм) [4]. Корни политической толерантности часто прослеживаются до IV века нашей эры. Именно тогда римский император Юлиан Отступник издал указ, призывающий к мирному сосуществованию разных религий. Результатом этого указа стало историческое событие 362 года: в Александрии было разрешено собрание христиан различных конфессий. Этот акт стал одним из первых практических шагов на пути к установлению межрелигиозной терпимости.

Учения средневековых богословов, таких как Августин, Абеляр и Аквинский, сформировали каноническую систему христианской этики, где любовь к ближнему была центральным понятием. Этот принцип не только отражал равенство всех верующих, но и содержал в себе зачатки идеи толерантности, признавая достоинство каждого человека как творения Божьего. Таким образом, средневековая христианская мысль внесла значительный вклад в развитие этических норм, актуальных и сегодня.

В контексте арабо-мусульманской культуры Средних веков философы, в том числе Аль-Фараби [5], Ибн Рушд [6] и другие крупные философы, активно разрабатывали концепции толерантности, способствующие формированию мирного и гармоничного сосуществования различных социальных групп. Так, Абу Насыр аль-Фараби, великий тюркский мыслитель, разработал концепцию идеального общества, основанную на моральных принципах. Толерантность, как ключевая ценность, позволяющая людям сосуществовать в гармонии, является прямым следствием его этико-политического учения. Современные мусульманские ученые исследуют актуальность этих идей в контексте современных трансформаций общества, ставя в центр внимания проблемы человеческих отношений. Идеи Аль-Фараби о добродетельном обществе, где царит толерантность, актуальны и сегодня [7].

В эпоху Возрождения Николай Кузанский [8] выступил одним из пионеров идеи религиозной толерантности. В своем труде "О согласии вер" он показал, что, несмотря на различия в обрядах и догматах, основные религиозные учения имеют общие корни. Кузанский также расширил понятие толерантности, применив его к взаимоотношениям между людьми в любом государстве. Тем не менее, его понимание терпимости было неразрывно связано с личным духовным опытом и традиционной церковной интерпретацией, что ограничивало его применение в более широком социальном контексте.

В XVII веке в Англии были заложены основы современной концепции толерантности. Джон Солтмарш, один из ее наиболее последовательных сторонников, выразил мысль о том, что пока Бог не просветит наши умы, мы не сможем полностью понять и принять взгляды друг друга.

XVIII век, эпоха Просвещения, часто называют веком толерантности. В эпоху Нового времени отношение к толерантности претерпело значительные изменения. Толерантность перестала быть неявным понятием и стала самостоятельной философской категорией. Большой вклад в развитие этой идеи внесли такие мыслители, как Джон Локк, Бенедикт Спиноза, Вольтер [9] и другие. Однако, несмотря на это, в тот период существовал и рационалистический фанатизм. Вольтер, один из самых ярких защитников толерантности, критиковал фанатиков и выразил суть толерантности в знаменитой фразе: "Я не согласен с тем, что вы говорите, но пожертвую своей жизнью, защищая ваше право высказывать собственное мнение". Эта фраза стала классическим определением толерантности.

Бенедикт Спиноза в своем философском трактате "Этика" поднимает фундаментальные вопросы о природе человека и его месте в мире. Он проводит параллели между неизменными законами бытия и динамикой социальных взаимодействий. Философы Нового времени в целом, и Спиноза в частности, искали способы связать этические принципы, включая идею толерантности, с основополагающими принципами построения справедливого общества, основанного на праве и гражданских свободах.

Немецкие классические философы внесли значительный вклад в понимание толерантности, рассматривая ее как неотъемлемую часть нравственности и, следовательно, основу человеческого общежития. В их философии нравственные принципы, включая толерантность, выступали как универсальные и обязательные для всех людей.

Согласно философии Иммануила Канта [10-12], изложенной в его трудах, в том числе в "Критике практического разума" и "Лекциях по этике", фундаментальным принципом морали является категорический императив. Он предполагает, что каждый человек должен руководствоваться в своих поступках не внешними обстоятельствами или личной выгодой, а внутренним моральным законом, основанным на свободной воле. Кант утверждал, что этот принцип должен

стать основой для создания справедливого и гуманного общества, основанного на всеобщем законодательстве. И.Г.Фихте [13] в работе "О назначении человека" прослеживает путь от абстрактных философских вопросов о природе бытия к конкретным проблемам человеческого общества. Он рассматривает человека не только как философскую категорию, но и как социальное существо.

Гегель [14], ключевая фигура немецкой классической философии, анализировал этику и терпимость через призму диалектической логики. Он рассматривал мораль в контексте развития человеческого духа, от субъективных переживаний до объективных институтов, в конечном счете, связывая ее с более глубокой сущностью Абсолютного Духа.

Однако, стремясь построить этику на строго рациональных основаниях, немецкие классики философии, в некоторой степени, сузили спектр факторов, влияющих на моральные суждения. Иррациональные элементы, такие как эмоции, интуиция и культурные традиции, хотя и не были полностью отвергнуты, но не получили должного внимания в рамках их философских систем.

Ф.Ницше [15] произвел революцию в понимании этики, сместив фокус с рациональных обоснований морали на субъективные переживания человека. В своих трудах он глубоко исследовал противоречия между объективными социальными нормами и внутренними, часто противоречивыми, человеческими желаниями. Ницше придавал огромное значение экзистенциальному опыту каждого человека и критиковал универсальные моральные системы.

Особое отношение к идеям толерантности было представлено Г.Д. Торо. В своих социально-политических взглядах Генри Дэвид Торо придавал большое значение идеям толерантности и ненасилия. Он ввел в политический лексикон понятие "гражданское неповиновение", подчеркивая, что каждый человек имеет право отстаивать свои нравственные убеждения, даже если они противоречат законам государства. Торо считал, что такое неповиновение позволяет раскрыть истинную природу человека, основанную на добродетели. Впоследствии идею о гражданском неповиновении переняли и дали ей дальнейшее развитие в реальной жизненной практике американский исследователь феномена толерантности М. Уолцер [16], индийский общественный деятель М.К. Ганди [17], американский борец за равноправие «цветных» М.Л. Кинг [18] и другие.

Применив на практике философию ненасилия (сатьяграху), Махатма Ганди смог освободить Индию от британского колониального господства. Этот исторический пример убедительно демонстрирует, что ненасильственное сопротивление является мощным инструментом в борьбе за справедливость и свободу, способным изменить жизнь миллионов людей.

В контексте русской интеллектуальной традиции идеи толерантности и ненасилия получили глубокое развитие. Философы и писатели, такие как Лев Толстой [19] и Владимир Соловьев [20-21], внесли значительный вклад в формирование этих идей, оказавших существенное влияние на общественное сознание.

Лев Толстой в своих поздних произведениях активно пропагандировал идею непротивления злу насилием. Он утверждал, что существующая власть поддерживается силой и насилием над большинством населения. Толстой призывал к мировому пацифизму и филантропии, видя в них воплощение религиозных идеалов. Владимир Соловьев углублялся в изучение природы добра и благодетели, анализируя сложные взаимоотношения между людьми и социальными группами. Он отмечал, что даже люди, стремящиеся жить по моральным принципам, могут по-разному их интерпретировать. Это связано с тем, что этические понятия часто имеют относительный и неопределенный характер, зависящий от культурных, языковых и жизненных контекстов. Соловьев подчеркивал необходимость создания универсального учения о морали, которое бы позволило более точно определить и использовать этические понятия. Кроме того, он исследовал проблему толерантности, разграничивая понятия "терпеливость" и "терпимость". Для Соловьева "терпеливость" – это высшее нравственное качество, сочетающее в себе великодушие и духовное мужество. «Терпимость» же – это одна из разновидностей терпения, допускающая чужую свободу, и ведущая к заблуждениям. Терпимость – не добродетель, не порок; она может быть и тем или другим, все зависит от внутренних мотивов [1].

В XX веке проблема толерантности приобрела особую остроту в западном научном сообществе. К ее изучению внесли значительный вклад многие выдающиеся ученые. Клод Леви-Стросс, основоположник структурной антропологии, заложил методологическую основу для понимания и изучения толерантности. Юрген Хабермас рассматривал толерантность как результат взаимодействия равных субъектов в демократическом обществе, обладающих одинаковыми правами. Альберт Швейцер [22] также подчеркивал важность толерантности как фундаментальной социальной ценности.

Таким образом, в западной научной мысли XX века толерантность стала предметом пристального внимания и получила различные интерпретации. Ученые подчеркивали ее важность для межличностных отношений, функционирования демократического общества и развития различных культур.

В советский период, когда СССР был многонациональным государством, проблема толерантности стала предметом пристального философского исследования. Идеология того времени играла ключевую роль в поддержании социальной стабильности. Однако, с распадом СССР, вопрос о том, как строить межнациональные отношения, стал еще более актуальным, и каждая новая страна начала искать свои пути решения этой проблемы. Перед Республикой Казахстан встала та же задача, и благодаря деятельности научного сообщества нашего государства, в частности Б.Гадзиевой, А.Г. Карабаевой, З.Н. Сарсенбаевой в свет вышло много работ, посвященных исследованию толерантности в ментальной структуре казахстанского общества, а также проблеме осуществления принципа толерантности в сфере внешней политики нашего государства.

В отечественной философии проблеме толерантности как социального явления уделяется значительное внимание. Исследования таких ученых, как И.Б. Цепкова, Б.Е. Колумбаев, Г.К. Абдигалиева, Д.К. Кшибеков, Б. Кожамберлиев, Б.Г. Нуржанов, Г.Т. Телебаев, З.Н. Исмагамбетова, Н.Ж. Байтенова, С.Ю. Колчигин, А.Г. Косиченко, М.К. Надыров, С.Аубакирова, Н. Балпанов и другие, углубляют наше понимание этого феномена.

Д.К. Кшибеков, например, проводит глубокий анализ идеи толерантности как неотъемлемого качества казахского народа. Он подчеркивает, что казахи традиционно относятся к представителям других национальностей с пониманием и ответственностью, способствуя мирному сосуществованию в многонациональном Казахстане.

Б.Г. Нуржанов отмечает, что в условиях глобализации все более актуальной становится «культура мира», основанная на принципах толерантности. Он подчеркивает, что толерантность объединяет все человечество и является исторически обусловленным требованием времени.

«В современном мире толерантность является ключевым фактором выживания и развития цивилизации. Она определяет характер отношений между государствами и людьми. Несмотря на растущую потребность в толерантности, общество сталкивается с проблемой: идеалы толерантности и соответствующие модели поведения не всегда привлекательны и эффективно реализуются в реальной жизни» [23, с.71].

Заключение.

Глубокое изучение феномена толерантности позволяет выявить многообразие подходов и интерпретаций этого понятия. Однако, несмотря на различия в методологии и акцентах, исследователи сходятся в одном: толерантность играет ключевую роль в социальном взаимодействии, способствуя укреплению моральных устоев общества и обеспечивая благоприятные условия для развития каждого человека.

Толерантность выступает не просто как средство достижения согласия, но как фундаментальная ценность, которая формирует основу для построения гармоничных межличностных и межгрупповых отношений. Она позволяет преодолевать различия, уважать чужое мнение и способствовать созданию более справедливого и гуманного общества. Духовная жизнь человека тесно связана с ценностями толерантности. Именно в сфере духовности формируются и сохраняются универсальные ценности, которые трансцендируют границы времени и пространства. Культура, как совокупность духовных достижений человечества, играет важнейшую роль в

формировании этих ценностей и их передаче из поколения в поколение. Ценности, заложенные в основе духовной культуры, определяют нравственные ориентиры человека и общества. В процессе социализации индивид, усваивая эти ценности, постепенно превращается из пассивного наблюдателя в активного участника социальных отношений, формируя свою индивидуальность и становясь личностью. Несмотря на то, что толерантность является фундаментальной ценностью, ее понимание и значение постоянно меняются в соответствии с изменяющимися социально-культурными условиями. Современный мир ставит перед нами новые вызовы и требует постоянного переосмысления понятия толерантности.

Глобализация, миграция, развитие информационных технологий – все эти факторы вносят свой вклад в формирование новых смыслов и контекстов, в которых проявляется толерантность. В связи с этим возникает необходимость постоянного диалога между различными культурами и цивилизациями, поиска новых форм и механизмов межкультурного взаимодействия. Толерантность – это не статичное понятие, а динамический процесс, который требует постоянного внимания и осмысления. Она является важнейшим условием для построения гармоничного и справедливого общества, в котором каждый человек может реализовать свой потенциал и жить в согласии с самим собой и окружающим миром.

Список использованной литературы:

1. Толерантность как атрибут современной жизни: понятие и принципы формирования: Методическое пособие / Науч. ред. Н.В. Брызжева, А.И. Григорьева, Е.С. Арбузова. – Тула: ГОУ ДПО ТО «ИПК и ППРО ТО», 2017. – 208 с.

2. Нысанбаев А.Н. Гуманистические основы межконфессионального диалога и философия взаимопонимания // Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы, 2002. – С. 13-25.

3. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 54-64. 5Дюмон Жан-Поль. Античная философия / Пер. с фр. Е. Шукшиной. – М.: Астрель: АСТ, 2006. – 156 с.

4. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии: Учеб. Пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1991. – 512 с.

5. Такибаев М.А. Гуманизм аль-Фараби в его концепции справедливости и счастья // Вестник КазНУ. – 2008. – №2(31). – С. 112-114.

6. Сагадеев А.В. Ибн-Рушд (Аверроэс). – М.: «Мысль», 1973. – 207 с.

7. Современные проблемы формирования толерантного человека (сборник статей) - Уфа: Изд-во БГПУ, 2012. – 172 с.

8. Кузанский Н. Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1980. – Т.2. – 471 с.

9. Ненасилие: философия, этика, политика / под ред. А.А. Гусейнова. – М.: Наука, 1993. – 186 с.

10.Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Л. Лосского. – М.: Эксмо, 2006. – 736 с.

11.Кант И. Лекции по этике: Пер с нем. / Общ.ред., сост. и вступ. ст. А.А. Гусейнова. – М.: Республика, 2000. – 431с.

12.Гулыга А.В. Кант: серия ЖЗЛ. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 303 с.

13.Фихте И.Г. Несколько лекций о назначении ученого; Назначение человека; Основные черты современной эпохи: сборник / пер. с нем. – Минск: Попурри, 1998. – 480 с.

14.Гегель Г.В.Ф.. Энциклопедия философских наук // Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 452 с.

15.Ницше Ф. Падение кумиров: Сборник / Пер. с нем. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 224 с.

16.Уолцер М. О терпимости / Пер. с англ. И. Мюрнберг. – М.: идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2010. – 160 с.

17. Ганди М.К. Моя вера в ненасилие // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 65-66.

18. Кинг М.-Л. Любите врагов ваших / пер. И. Тимофеева, О. Писаревой и Ю. Джибладзе // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 66-71.

19. Антология ненасилия / пер. с англ., редкол.: Е. Алексеева и др. – М.: Бостон: Московский журнал, 1992. – 254 с.

20. Соловьев В.С. Теоретическая философия /Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 892 с.

21. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 890 с.

22. Швейцер А. Благоговение перед жизнью: сборник работ / общ.ред. А.А. Гусейнова, М.Г. Селезнева. – М.: Прогресс, 1992. – 572 с.

23. Карабаева А. Г., Исмагамбетова З.Н. Толерантность как социальная ценность модернизирующегося общества // Вестник Калмыцкого университета, №4(24), 2014. – 71 с.

References:

1. Tolerantnost' kak atribut sovremennoy zhizni: ponyatiye i printsipy formirovaniya: Metodicheskoye posobiye / [Tolerance as an attribute of modern life: concept and principles of formation: Methodological manual] Nauch. red. N.V. Bryzzheva, A.I. Grigor'yeva, Ye.S. Arbuzova. - Tula: GOU DPO Tul'skogo kraya «IPK i PPRO TO», 2017. - 208 p. [in Russian]

2. Nysanbayev A.N. Gumanisticheskiye osnovy mezhkonfessional'nogo dialoga i filosofiya vzaimoponimaniya [Humanistic foundations of interfaith dialogue and philosophy of mutual understanding] // Globalizatsiya i dialog konfessiy v stranakh Tsentral'noy Azii: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. - Almaty, 2002. - P. 13-25. [in Russian]

3. Gzhegorchik A. Dukhovnoye obshcheniye v svete ideala nenasiliya [Spiritual communication in the light of the ideal of non-violence] // Voprosy filosofii. - 1992. - № 3. - S. 54-64. 5 Dyumon Zhan-Pol'. Antichnaya filosofiya / Per. s fr. Ye. Shukshinoy. – M.: Astrel': AST, 2006. – 156 p. [in Russian]

4. Chanyshev A.N. Kurs lektsiy po antichnoy i srednevekovoy filosofii: Ucheb. posobiye dlya vuzov [Course of lectures on ancient and medieval philosophy: A manual for universities]. – M.: Vysshaya shkola, 1991. – 512 p. [in Russian]

5. Takibayev M.A. Gumanizm al'-Farabi v yego kontseptsii spravedlivosti i schast'ya [Humanism of al-Farabi in his concept of justice and happiness] // Vestnik KazNU. – 2008. – № 2(31). – P. 112-114. [in Russian]

6. Sagadeyev A.V. Ibn Rushd (Averroes) [Ibn Rushd (Averroes)]. – M.: «Mysl'», 1973. – 207 p. [in Russian]

7. Sovremennyye problemy formirovaniya tolerantnoy lichnosti (sbornik statey) [Modern Problems of Formation of a Tolerant Person (collection of articles)] – Ufa: Izd-vo BGPU, 2012. – 172 p. [in Russian]

8. Kuzanskiy N. Sochineniya: v 2 t. [Works: in 2 volumes] - M.: Mysl', 1980. - T. 2. - 471 p. [in Russian]

9. Nenasiliye: filosofiya, etika, politika / pod red. A.A. Guseynova [Non-violence: philosophy, ethics, politics / edited by A.A. Guseinov]. - M.: Nauka, 1993. - 186 p. [in Russian]

10. Kant I. Kritika chistogo razuma [Critique of Pure Reason] / per. s nem. L. Losskogo. - M.: Eksmo, 2006. - 736 p. [in Russian]

11. Kant I. Lektsii po etike: per. s nem. / gl. red., sost. i vstup. A.A. Guseynova [Lectures on Ethics: Translated from German / General editor, compiler and introduction by A.A. Guseinov.]. – M.: Respublika, 2000. – 431 p. [in Russian]

12. Gulyga A.V. Kant: Seriya ZHZL [Kant: ZhZL series]. – M.: Molodaya gvardiya, 1977. – 303 p. [in Russian]

13. Fikhte I.G. Neskol'ko lektsiy o naznachenii uchenogo; Naznacheniye cheloveka; Osnovnyye cherty sovremennoy epokhi: sbornik / per. s nem.[Several lectures on the purpose of a scientist; The purpose of man; The main features of the modern era: collection / trans. from German.] – Minsk: Popurri, 1998. – 480 p. [in Russian]

14. Gegel' G.V.F. Entsiklopediya filosofskikh nauk // Sochineniya: v 3 t.[Encyclopedia of philosophical sciences // Works: in 3 volumes.] – M.: Mysl', 1974. – T. 1. – 452 p. [in Russian]

15. Nitsshe F. Padeniye idolov: sbornik / per. s nem.[Fall of Idols: Collection / Trans. from German.] – SPb.: Izdatel'stvo «Azbuka-klassik», 2007. – 224 p. [in Russian]

16. Val'tser M. O tolerantnosti / per. s angl. I. Murnberga [On Tolerance / Transl. from English by I. Murnberg] - M.: Ideya-Press, Dom intellektual'noy knigi, 2010. - 160 p. [in Russian]

17. Gandi M.K. Moya vera v nenasiliye [My Faith in Non-Violence]// Voprosy filosofii. - 1992. - № 3. - P. 65-66. [in Russian]

18. King M.-L. Vozlyubite vragov svoikh / per. I. Timofeyeva, O. Pisarevoy i YU. Dzhibladze [Love Your Enemies / trans. by I. Timofeev, O. Pisareva and Yu. Dzhibladze] // Voprosy filosofii. - 1992. - № 3. - P. 66-71. [in Russian]

19. Antologiya nenasiliya [An Anthology of Non-Violence] / per. s angl., redkol.: Ye. Alekseyeva i dr. - M.; Boston: Moskovskiy zhurnal, 1992. - 254 p. [in Russian]

20. Solov'yev V.S. Teoreticheskaya filosofiya Soch. v 2-kh t [Theoretical Philosophy / Works in 2 volumes] /. – M.: Mysl', 1990. – T. 1. – 892 p. [in Russian]

21. Solov'yev V.S. Opravdaniye dobra. Nravstvennaya filosofiya [Justification of Good. Moral Philosophy] / Soch. v 2 t. – M.: Mysl', 1990. – T. 1. – 890 p. [in Russian]

22. Shveytser A. Blagogoveniye pered zhizn'yu: Sbornik soch. / pod red. A.A. Guseynova, M.G. Seleznevoy [Reverence for Life: Collection of Works / ed. by A.A. Guseynov, M.G. Selezneva]. – M.: Progress, 1992. – 572 p. [in Russian]

23. Karabayeva A.G., Ismagambetova Z.N. Tolerantnost' kak sotsial'naya tsennost' moderniziruyushchegosya obshchestva [Tolerance as a Social Value of a Modernizing Society] // Vestnik Kalmytskogo universiteta, № 4 (24), 2014. – 71 p. [in Russian]

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930:94 (574) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.011

*А.М. Джалилов [*1], А.К. Шашаев [2], Ж.И. Мулдахметова [3]*

[1]Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ докторанты, Қазақстан, Түркістан,
E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы,
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru
[3]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент
E-mail: zhanar_0869@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН КАВКАЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ СТАТУСЫ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада XX ғасырдың 30–50 жылдары Кеңестік Социалистік Республикалар Одағында (әрі қарай – КСРО, Кеңес Одағы) мемлекет және коммунистік партия басшылығының бұйрығымен жүзеге асқан ерікті көші-қон мен мәжбүрлі депортация салдарынан зардап шеккен халықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен құқықтық мәртебесі жан-жақты зерттелген. Зерттеу барысында Кавказ аймағының тұрғындары бастан кешірген қиындықтар ғылыми тұрғыда талданып, тақырыптың өзектілігі негізделді. Мақаланы жазу кезінде тарих ғылымының негізгі қағидаттары мен әдістері басшылыққа алынды. Зерттеудің объективтілігі,

толыққандылығы, жүйелілігі және нақтылығы қамтамасыз етіліп, аналитикалық және салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар, тарихи құжаттарды сипаттау және талдау мақсатында материалдарды кезеңдерге бөлу әдістері пайдаланылды. Зерттеудің дереккөздік базасы ретінде XX ғасырдың 30–50 жылдарындағы Кеңес Одағының статистикалық мәліметтері, мұрағат құжаттары және ғылыми еңбектер қолданылды. Әдіснамалық негіз ретінде депортацияның әлеуметтік-экономикалық жағдайға және азаматтық құқықтарға тигізген әсерін зерттеу барысында кешенділік, жүйелілік және объективтілік ұстанымдарына сүйенген салыстырмалы талдау әдісі алынды. Зерттеудің негізгі мақсаты – депортацияға ұшыраған Кавказ халықтарының әлеуметтік-экономикалық және құқықтық мәртебесіндегі эволюциялық өзгерістерді анықтау. Бұл мақала зерттеушілерге депортация мәселесін ғылыми тұрғыдан қарастыруға бағыт-бағдар береді.

Кіліт сөздер: Депортация, қуғын-сүргін, кавказ халықтары, көші – қон, әлеуметтік жағдай, құқықтық статус, Оңтүстік Қазақстан.

Джалилов А.М.[*1], *Шашаев А.К.*[2], *Мулдахметова Ж.И.*[3]
[1]*докторант Международного казахско-турецкого университета имени Х А. Ясави, Казахстан, Туркестан, E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru*
[2]*кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы E-mail: shashaevauezhan@mail.ru*
[3]*кандидат исторических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Казахстан, Шымкент E-mail: zhanar_0869@mail.ru*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ПРАВОВОЙ СТАТУС НАРОДОВ КАВКАЗА ДЕПОРТИРОВАННЫХ В ЮЖНЫЙ КАЗАХСТАН

Аннотация

В научной статье всесторонне исследованы социально-экономическое положение и правовой статус народов Кавказа, пострадавших в результате добровольной миграции и принудительной депортации, осуществленных по указанию руководства Коммунистической партии и Союза Советских Социалистических Республик (далее – СССР, Советский Союз) в 30–50-е годы XX века. В ходе исследования научно проанализированы трудности, пережитые народами Кавказского региона, и обоснована актуальность темы. При исследовании использовались основные принципы и методы исторической науки. Были обеспечены объективность, полнота, системность и точность исследования, применены аналитические и сравнительные методы исследования. Кроме того, для описания и анализа исторических документов использовались методы периодиза-ции материалов. В качестве источниковой базы исследования использованы статистические данные, архивные документы и научные труды СССР относящиеся к 30–50-м годам XX века. Методологической основой исследования стал сравнительный анализ, опирающийся на принципы комплексности, системности и объективности, применяемый для изучения влияния депортации на социально-экономическое положение и гражданские права. Основная цель исследования – выявление эволюционных изменений в социально-экономическом положении и правовом статусе депортированных народов Кавказа. Данная статья служит ориентиром для исследователей в научном рассмотрении проблемы депортации.

Ключевые слова: Депортация, репрессии, народы Кавказа, миграция, социальное положение, правовой статус, Южный Казахстан.

A.M. Jalilov [*1], *A.K. Shashaev* [2], *Zh. I. Muldakhmetova* [3]
[1]*PhD doctorate, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan, E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru*
[2]*candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty E-mail: shashaevauezhan@mail.ru*
[3]*candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, E-mail: zhanar_0869@mail.ru*

SOCIO-ECONOMIC SITUATION AND LEGAL STATUS OF THE PEOPLES OF THE CAUCASUS DEPORTED TO SOUTH KAZAKHSTAN

Abstract

The scientific article comprehensively examines the socio-economic situation and legal status of the peoples of the Caucasus who suffered as a result of voluntary migration and forced deportation carried out under the directives of the leadership of the Communist Party and the Union of Soviet Socialist Republics (hereinafter referred to as the USSR, the Soviet Union) in the 1930s–1950s. The study scientifically analyzes the hardships experienced by the peoples of the Caucasus region and substantiates the relevance of the topic. The research employed the fundamental principles and methods of historical science. Objectivity, completeness, systematization, and accuracy were ensured, and analytical and comparative research methods were applied. Additionally, periodization methods were used for describing and analyzing historical documents. The source base of the study includes statistical data, archival documents, and scientific works of the USSR from the 1930s–1950s. The methodological foundation of the research is a comparative analysis based on the principles of comprehensiveness, systematization, and objectivity, applied to study the impact of deportation on the socio-economic situation and civil rights of the affected peoples. The main goal of the research is to identify evolutionary changes in the socio-economic situation and legal status of the deported peoples of the Caucasus. This article serves as a guide for researchers conducting a scientific examination of the issue of deportation.

Keywords: Deportation, repression, peoples of the Caucasus, migration, social status, legal status, South Kazakhstan.

Кіріспе.

1924 жылы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (әрі қарай КСРО) Халық комиссарлары Кеңесінің Төрағасы В.И. Ленин қайтыс болғаннан кейін, КСРО ішкі және сыртқы саясаты айтарлықтай өзгерді. 1934 жылы өткен Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының XVII съезінен соң тоталитарлық жүйе күшейді. Съездке 1956 делегат қатысты, кейін оның 1108-і әртүрлі айыптармен тұтқындалды. Сондай-ақ БК(б)П ОК мүшелерінің 70%-ы 1937–1939 жылдары репрессияға ұшырады [1, 83–86 б.].

И.В. Сталин орнатқан саяси жүйе Кеңес азаматтарына ауыр зардап әкелді. 1930–1940 жылдары КСРО-ның ұлттық саясатында репрессиялық шаралар күшейіп, көптеген халықтар негізсіз депортацияланды. Депортация (лат. deportatio – шығару) – мемлекеттің тұлғаны мәжбүрлеп көшіруі [27].

КСРО-да бұл процесс азаматтарды шетелге емес, ел ішіндегі басқа аймақтарға қоныс аударумен ерекшеленді. 1988 жылға дейін мұндай халықтар “арнайы қоныс аударылғандар” деп аталды. Кавказ халықтары XX ғасырдың 30-50-жылдары Орта Азия республикаларына, әсіресе Қазақстанға депортацияланды. Жалпы, КСРО-да қуғын-сүргіннің бірнеше түрі болды: ұлттық, әлеуметтік-таптық және саяси мүддеге байланысты депортациялар. Бұл мақалада ұлттық белгі бойынша жүргізілген депортация қарастырылады. Мәжбүрлі көші-қон ауыр жағдайда өтті: адамдар жүк вагондарында тасымалданып, аштық пен суықтан қаза болды. Депортацияланған ұлттардың азаматтық құқықтары 1950-жылдардың ортасына дейін шектелді. 1956 жылы КОКП

XX съезінде Н.С. Хрущевтің баяндамасынан кейін жағдай жақсара бастады, алайда сталиндік қателіктерді зерттеу шектеліп, құжаттар құпия сақталды [2, 128-171 б.].

Тақырыптың зерттелуі.

1985 жылы КСРО-да билік басына М.С. Горбачев келгеннен соң, Сталинизмнің және тоталитарлық жүйенің зардаптары зерттеле басталды. Депортацияның себептері, барысы жайлы алғашқы мақалалар XXғ. 80-жылдардың соңына қарай жариялана басталды. Оған себеп ретінде партиялық бақылаудың және мемлекеттің басқару аппаратының әлсіреуі, коммунистік идеологияның дағдарысы, демократиялық үрдістердің күшеюі және ұлттық сананың оянуы секілді факторларды атап айтуға болады. XX ғасырдың 80-жылдардың соңында халықтар депортациясы мәселесін алғашқылардың бірі болып Н.Ф. Бугай [8, 135-144 б.] және В.Н. Земсков [9, 151-165 б.] зерттеді. КСРО ыдырағаннан соң, халықтардың мәжбүрлі депортациясы кеңінен зерттелді. Ресей тарихнамасында депортацияға ұшыраған халықтардың әлеуметтік – экономикалық жағдайын және құқықтық мәртебесін зерттеуде П.Н. Полян [11, 326 б.], В.Г. Шнайдер [14, 86-91 б.], Алгириева [18, 111-114 б.] және басқа да ғалымдар өз үлесін қосты. Отандық тарихнамада Қазақстанға депортацияланған халықтардың қалыптасуы мен даму мәселесі кеңінен зерттелуде. Күштеп қоныстандырылған ұлттардың тарихына қатысты XX ғасырдың 80-жылдарының екінші жартысынан бастап, Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Ж.Б. Әбілхожин мен М.К. Қозыбаевтың зерттеулері теориялық тұрғыдан маңызды болып табылады [3, 29 б.].

Бұл тақырыптың жекелеген аспектілерін А.С. Мусагалиева [10, 40 б.], Динашева [12, 28 б.], А.М. Джалилов [13, 281 б.], А.С. Жанбосинова [16, 250 – 251 б.], Г.Б. Козгамбаева [17, 11 б.] және т.б. ғалымдар зерттеді. Жалпы, мәжбүрлі депортациялан халықтардың әлеуметтік – экономилық жағдайы және құқықтық статусы аз зерттелген. Отандық және шетелдік тарихнамада зерттеушілердің басым бөлігі күштеп депортациялаудың тарихына, себептері мен барысына көңіл бөледі.

Бұл ғылыми мақаланың ғылыми жаңалығы депортацияға ұшыраған кавказ халықтарының әлеуметтік – экономикалық жағдайы мен құқықтық мәртебесін талдау және зерттеу барысында Отандық және Ресейлік тарихшылардың еңбектеріне шолу жасалынды және Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінің құжаттары кеңінен қолданылды. Ғылыми мақаланы жазу барысында әдістемелік негіз ретінде: тарихи зерттеулердің негізгі ережелері, қағидалары мен әдістері негізге алынды, олардың бастысы объективтілік, толыққандылық және нақты-тарихи зерттеу болып табылады. Жалпы ғылыми зерттеу әдістері кеңінен қолданылды: аналитикалық талдау, сондай-ақ материалды ұсыну, кезеңдерге бөлу, құжаттарды сипаттау және салыстыру үшін тарихи және салыстырмалы әдісі қолданылды.

Нәтижелерді талқылау.

Кавказ өлкесінің физикалық – географиялық сипаттамасы

Кавказ – батыста Қара теңіз бен Азов теңізінен шығыста Каспий теңізіне дейін созылып жатқан таулы аймақ. Оның солтүстігінде Кума-Маныч ойпаты, оңтүстігінде Алдыңғы Азия таулы қыраттары жатыр, алайда оңтүстік шекарасы нақты анықталмаған. Кавказ аумағы Ресей Федерациясы, Грузия, Әзірбайжан және Армения елдерінің жерінде орналасқан. Негізгі бөлігі – Үлкен Кавказ тау жүйесі, оның ең биік нүктесі – Эльбрус тауы (5642 м). Үлкен Кавказдың солтүстік етегі мен Кума-Маныч ойпаңына дейінгі аймақ Кавказ алды деп аталады. Оңтүстікте Колхида мен Кура ойпаттары Үлкен Кавказды Кавказ сырты таулы қыратынан бөледі. Бұл аймақтағы солтүстік және солтүстік-шығыс тау тізбектері Кіші Кавказ тау жүйесін құрайды, ал оңтүстік ішкі бөлігі Армян жанартаулы қыратына жатады (Арагац тауы, 4090 м) [4].

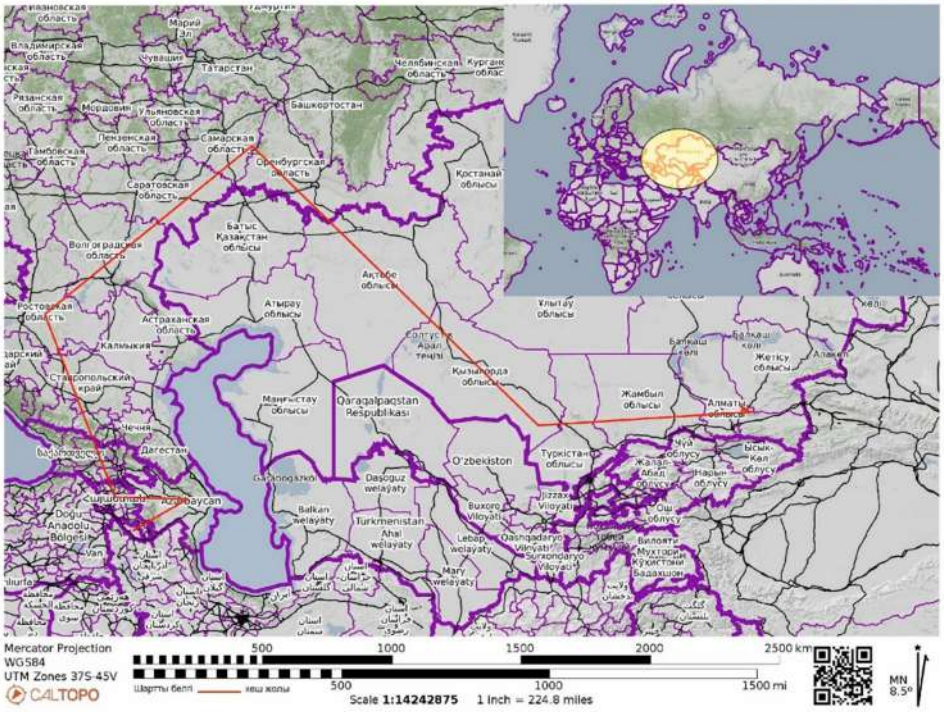

1 – Сурет. Күрд және түрік этностарының 1937 жылы Әзірбайжаннан Қазақстанға көшу бағыты [28].

Депортацияның себептері

Кавказ өлкесін мекендейтін армяндар, әзірбайжандар, балқарлар, қарашайлар, күрдтер, түріктер, шешендер, ингуштар, талыштар, аварлар, хемшиндер және т.б. этнос *(грек. ethnos - тайпа, халық)* өкілдері депортацияға ұшырады. Депортацияның себептеріне келер болсақ, олар әртүрлі болып келеді. Себебі депортацияға 40-қа жуық ұлт өкілдері ұшырады. Әр ұлтқа жеке айыптар тағылған болатын. Мысалы, 1937 жылғы Кавказ халықтарының депортациясы – КСРО-ның Иран және Ауғанстан арасындағы шекарсының қауіпсіздігін күшейту мақсатында іске асты. КСРО Орталық Атқару комитеті және Халық комиссарлар кеңесінің 1937 жылы 17 шілдеде қабылдаған құпия қаулысына сәйкес, Әзірбайжан, Армян, Түркімен, Өзбек және Тәжік республикаларының мемлекеттік шекарасының қаусіздігі күшейтілді және шекаралас аймақтарды мекендейдін армян, әзірбайжан, түрік және күрд ұлтының өкілдері сенімсіз элементтер ретінде танылып көшірілді [5, 93-94 б.].

1944 жылы Грузиядағы депортация да КСРО-ның мемлекеттік шекарасынның қауіпсіздігін күшейту мақсатында іске асты. 1944 жылы 31 шілдедегі КСРО Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің № 6279сс жарлығына сәйкес Грузин КСР-нің шекаралық аймағы – Ахалцихе, Адигени, Аспиндза, Ахалкалаки, Богданов аудандарынан және Аджар Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасынан 16 700 шаруашылықты, барлығы 86 000 адамнан тұратын түріктер, күрдтер және хемшиндерді көшірді. Оның ішінде: Қазақ КСР-іне – 40 000 адам, Өзбек КСР-іне – 30 000 адам, Қырғыз КСР-іне – 16 000 адам көшірілді [6].

1944 жылы 7 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумның «Шешен-Ингуш Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын жою және оның аумағын әкімшілік тұрғыдан қайта ұйымдастыру туралы» Жарлығында Шешен және ингуш ұлттарына келесі айып тағылды: «Ұлы Отан соғысы кезінде, әсіресе неміс-фашист әскерлері Кавказда әрекет еткен кезде, көптеген шешендер мен ингуштар Отанға опасыздық жасап, фашистік басқыншылар жағына өтіп, диверсанттар мен барлаушылар қатарына қосылып, немістер тарапынан Қызыл Армияның тылына жіберіліп, немістердің нұсқауымен қарулы топтар құрып, кеңес үкіметіне қарсы күрес жүргізген. Сондай-ақ көптеген шешендер мен ингуштардың бірнеше жылдар бойы кеңес үкіметіне қарсы қарулы көтерілістерге қатысқан және ұзақ уақыт бойы адал еңбекпен

айналыспай, көршілес облыстардың колхоздарына бандиттік шабуылдар жасап, кеңес халқын тонаған» [7].

2 – Сурет. 1944 жылғы Шешен және Ингуш ұлттарының депортациясы[26].

Жоғарыда көрсетілтен құжаттарға талдау жасау нәтижиесінде депортацияның негізгі 5 себептері анықталды:

1. ***Саяси қауіп және "халық жаулары"***: КСРО билігі оппозиция немесе ықтимал саяси қауіп төндіретін кез келген топты жоюға тырысты. "Халық жаулары" деп аталатын адамдарды (әлеуметтік, діни және этникалық топтар) қауіп ретінде қарастырды. Олардың қатарында саяси қарсыластар, интеллигенция өкілдері, бұрынғы ақ гвардияшылар және т.б. болды.
2. ***Этникалық тазалау және "сенімсіз халықтар"***: Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және соғыстан кейінгі кезеңде Кеңес үкіметі кейбір этникалық топтарды фашисттік Германиямен немесе басқа жау мемлекеттермен ынтымақтастық жасады деген айыппен депортациялады. Бұл топтардың қатарында шешендер, ингуштар, және басқа этникалық топтар болды. Оларды кеңестік билік "сенімсіз халықтар" деп санады және оларға қауіп төндіруі мүмкін деген күдікпен жаппай депортация жүргізілді.
3. ***Ұлттық қауіпсіздік***: Кеңес Одағы үшін стратегиялық маңызды аймақтардағы этникалық топтарды көшіру ұлттық қауіпсіздік шараларының бірі ретінде қабылданды. Бұл әсіресе шекаралас аудандарда орналасқан халықтарға қатысты болды.
4. ***Әлеуметтік – экономикалық мақсаттар***: Кеңес үкіметі экономикалық дамуды жоспарлаған аймақтарға еңбек ресурстарын көбейту мақсатында адамдарды көшіруге тырысты. Мысалы, Сібір мен Қазақстанға депортацияланған адамдар жаңа өнеркәсіп орындарында немесе ауыл шаруашылығында жұмыс істеуге мәжбүр болды.
5. ***Идеологиялық себептер***: Кеңес идеологиясы белгілі бір әлеуметтік таптар мен топтарды қоғамның "жаулары" деп есептеді. Осы негізде бай шаруалар, діни қайраткерлер, кәсіпкерлер және бұрынғы империялық қызметкерлер депортацияға ұшырады.

Депортацияның барысы. Статистикалық мәліметтер.

Кеңес Одағында халықтардың күштеп депортациясын ғылыми тұрғыдан алғашқылардың бірі болып Н.Ф. Бугай зерттеді. Оның “К вопросу о депортации народов в 30-40-е годы” атты

ғылыми мақаласы «История СССР» журналының 1989 жылғы №6 санында жарық көрді. Архив қорларының құжаттарына негізделген ғылыми мақалада алғашқы рет депортацияның себебептері, барысы және салдары туралы кеңінен айтылды. Мақалада алғашқы рет депортацияға ұшыраған халықтардың саны, көші – қон туралы статистикалық мәліметтер жарияланды [8, 135-144 б.].

Н.Ф. Бугайдың деректеріне сәйкес XX ғ. 30-50 жылдары депортацияға 3 011 108 адам ұшырады. Сонымен бірге 215 242 адам өз бетінше қоныс аударған. Нәтижиесінде қоныс аударушылардың жалпы саны 3 226 340 адамды құрады [8, 135 б.]

КСРО-да қуғын-сүргінге ұшырағандардың статистикасын зерттеген ғалымдардың бірі - В.Н. Земсков. В.Н. Земсков Земсковтың зеттеулерінде ГУЛАГ *(Еңбекпен түзеу лагерьлері мен жер аударылғандар қоныстарының және қамау орындарының Бас басқармасы)* тұтқындарының тағдыры туралы айтылған. Ғалымның келтірілген деректеріне сәйкес, 1953 жылға қарай Кеңес Одағының ГУЛАГ жүйесінде 2 468 524 адам өз қылмыстық жазаларын өтеген [9, 151-165 б.].

1939 жылы Оңтүстік Қазақстанда 745 542 адам тұрған, ал 1959 жылы бұл көрсеткіш 906 656 адамға жеткен. Республикадағы басқа облыстармен салыстырғанда, Оңтүстік Қазақстан облысы халық саны бойынша бірінші орында болған. Дегенімен, әр жылдары, оның ішінде Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары кезінде, бұл аймаққа депортацияға ұшыраған адамдарды жіберген. 1944 жылғы 21 наурыздағы мәлімет бойынша Қазақ және Қырғыз Кеңестік Социалистік Республикаларының аумағына барлығы 180 *эшелонмен (франц. echelon) – темір жол пойызымен немесе кememен тасылатын әскери бөлім не бірнеше бөлімше)* 494 456 адамнан тұратын шешен-ингуштар ұлт өкілдері жеткізіліп, түсірілген, оның ішінде: Қазақ КСР-нің территориясына жалпы 147 эшелонмен 405 941 адам келген. Ал Оңтүстік Қазақстан облысына 8 эшелонмен 21 037 адам қоныстандырылған. Арнайы қоныс аударылған балқарлар туралы мәліметтер келесідей: Оңтүстік Қазақстан облысына 2 эшелонмен 5 272 адам көшірілген. 1944 жылғы 15 маусымдағы мәлімет бойынша Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша Солтүстік Кавказдан арнайы қоныс аударушылардан 12 398 отбасы, 49 491 адам қоныстандырылды, оның ішінде шешен-ингуштар – 5 237 отбасыдан тұратын 22 918 адам, қарашайлар – 6 492 отбасыдан тұратын 24 350 адам, балқарлар – 669 отбасы, 2 223 адам [10, 40 б.].

Көптеген зерттеушілерді П. Полянның депортацияға қатысты ауқымды еңбектері қызықтырды. Ғалым Кеңес Одағының депортациялық саясатын тарих, география, демография ғылымдарың тұрғысынан зерттеді. П. Полян депортацияға ұшыраған кавказ халықтарының әлеуметтік – экономикалық жағдайына және құқықтық статусына *(лат. status — жағдай, мәртебе)* ерекше мән берді. П. Полянның мәлімдеуінше, 1944 жылдың наурызында Грузиядан 608 күрд және әзірбайжан отбасылары жалпы саны 3240 адам Қазақстан және Орта Азия елдеріне көшірілді. Грузин ұлтынының өкілі И.В. Сталин Грузияның этникалық және конфессиялық құрамына ерекше мән беріп, сол жердегі мұсылман халықтарға сенімсіздік білдірді. Оларды Түркия мемлекетінің тыңшылары, контрабандашылар және елге опасыздық жасай алатын элемент ретінде қарады. КСРО және Түркия арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың нашар болуы, Түркияның шекаралас аймақтарын мекендеуші халықтарды көшіруге себеп болды. Бастапқы кезде Грузины мекендеуші күрд және әзірбайжан халықтарын Грузияның Шығысына көшіруді жоспарланған болатын. Алайда, КСРО ішкі істер халық комиссариатының Төрағасы Л. Берия аталған этнос өкілдерін Орта Азия елдеріне көшіруді ұсынды [11, 128 б.].

1944 жылдың ақпан-наурыз айларында Қазақстан мен Қырғызстанға 602193 адам қоныс аударылды, оның ішінде шешендер мен ингуштер – 496460, қарашайлар – 68327, балқарлар – 37406 адам. Олардың көпшілігі Қазақстанға қоныстандырылған. Ахысқа түріктері де осындай қиындықтарды бастан өткерген. Олар Оңтүстік Грузияның Месхетия аймағында 220 ауылда өмір сүрген. Ахысқа түріктері Анатолия түріктерінің бір тармағы болып саналады. Кеңес дәуірінің 20-30 жылдарында оларға қарсы қорлау мен қысым шаралары басталып, 1937–1938 жылдары Ахыска түріктерінің ұлт зиялылары жойылды. 1944 жылы 14 қарашада Ахысқа

түріктері екі сағат ішінде Қазақстан мен Орта Азияға күштеп жер аударылды. Сол кезде олардың саны 110000 адам болған, алайда жолдағы суық пен аштық салдарынан 20 мыңдай адам қайтыс болды [12, 28 б.].

Оңтүстік Қазақстан облысы басқармасы Төрағасының орынбасары Ерназаровтың Оңтүстік Қазақстан облысы Атқарушы комитетінің Төрағасы Светловтың атына жазған құпия баяндамасында 1945 жылға қарай Оңтүстік Қазақстан облысында Солтүстік Кавказ және Грузиядан оның ішінде немістер, бұрынғы кулактардан 19299 отбасы немесе 67369 адам орналастырылған болатын [13, 281-286 б.].

Мәжбүрлі көші – қонға ұшыраған этникалық топтар *(ағылш. Ethnic group, немесе этностық ағылш. ethnicity)* депортацияның кесірінен өз отбасыларымен байланыстарын үзді. Себебі қоныстандыру барысында көптеген адамдар, әсіресе балалар қайтыс болды немесе қашып кетті. Көші – қон аяқталғаннан соң, жаңа орынға қоныстанушылар өз отбасы мүшелерін іздеп, арыздарды жаза бастады. Бұл мәселеге қатысты 1943 жылдың желтоқсан айында тек Жамбыл облысының құқық қорғау органдарына 2000 астам арыз және шағымдар түсті [14, 264-267 б.].

Құқықтық статус (мәртебе)

Жоғарыда атап өткендей, депортацияланған халықтардың азаматтық құқықтары шектелген болатын. Депортацияланған азаматтарға қоныстандырылған елді – мекенінен рұқсатсыз кетуге тыйым салынды. 1948 жылы 26 қарашадағы КСРО Жоғары Кеңесінің қаулысына сәйкес, арнайы қоныстандырылған орындарынан өз еркімен кеткені үшін 8 жылдың орнына 20 жыл каторгалық (*грек. katergon – галера; итал. galera – құлдар, соғыс тұтқындары)* жұмыстарды істеуге міндетті болатын. Депортацияға ұшыраған ұлттарға географиялық – аймақтық шектеулермен қатар, саяси - құқықтық шектеулер мен тыйымдар да қойылды. Мысалы, депортацияланған азаматтарға Коммунистік партияға, Бүкілодақтық лениндік коммунистік жастар одағына және басқа да мемлекеттік ұйымдар мен органдарға мүше болуға және қызмет етуге тыйым салынды. Сонымен бірге, мәжбүрлі депортаяланған халықтарға барлық деңгейдегі сайлауларға қатысуға және сайлауда өз кандидатурасын ұсынуға рұқсат етілген жоқ. Білім алу мәселесінде де шектеулер болды. Депортациялаған ұлттарға Жоғары оқу орындарында білім алуға және қызмет етуге рұқсат берілмеді. Күштеп қоныстырылған азаматтар әскер қатарына да шақырылмады және Ұлы Отан соғысына қатыстырылмады [15, 87-88 б.].

Мемлкет тарапынан депортацияға ұшыраған этностарды қудалау әрекеттері Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін де тоқталмады. 1949 жылға қарай арнайы қоныстанушылардың жалпы санының 75-тен 85%-ға дейіні қайтадан репрессияланып, лагерлерге жіберілді. 5-тен 15%-ға дейіні қашып жүрген, ал 7-ден 10%-ға дейіні қоныстану режимін бұзғаны және саяси қылмыстар жасағаны үшін тұтқындалған еді [16, 250-251 б.].

Мәжбүрлі көші-қонға ұшыраған этникалық топтар депортацияның кесірінен өз отбасыларымен байланыстарын үзді. Себебі депортация барысында көптеген адамдар, әсіресе балалар қайтыс болды немесе қашып кетті. Көші-қон аяқталғаннан соң, жаңа орынға қоныстанушылар өз отбасы мүшелерін іздеп, арыздарды жаза бастады. Бұл мәселеге қатысты 1943 жылдың желтоқсан айында тек Жамбыл облысының құқық қорғау органдарына 2000 астам арыз түсті [14, 264-267 б.].

Депортациядан кейін, халықтың арасында арасында антикеңестік көңіл-күйлер күшейе түсті. Мысалы, Оңтүстік өңірге Грузиядан депортацияланғандар арасында Саникидзе Исмайл кеңестік билікке қарсы антикеңестік пікірін ашық айтқан. Ол: «Кеңес үкіметі күш қолдану арқылы Кавказдан көптеген халықты, соның ішінде біздерді де көшірді. Олар Қазақстанға келгенде біздің өміріміз жақсарады деп уәде берді. Алайда, олай болмады, олар бізді алдады». Егер кеңестік билік болмағанда, біз жақсы өмір сүрер едік деген пікірі айтты [17, 11 б.].

Әлеуметтік – экономикалық қиындықтар

Оңтүстік Қазақстанға қоныстандырылған кавказ халықтарының әлеуметтік – тұрмыстық жағдайы туралы Оңтүстік Қазақстан облысы басқармасының Төрағасының орынбасары Ерназаровтың Оңтүстік Қазақстан облысының Атқарушы комитетінің Төрағасы Светловтың

атына жазған құпия баяндамасында айтылады. Баяндамаға сәйкес, 1945 жылға қарай Оңтүстік Қазақстан облысында Солтүстік Кавказ және Грузиядан оның ішінде немістер, бұрынғы кулактардан 31108 адам шұғыл көмекке мұқтаж болса, 4651 адам әртүрлі аурулармен ауырған. 1945 жылдың 1 кварталында және сәуір айында 2917 адам қайтыс болды. Сонымен бірге, кейбір аудандардағы кеңестік шаруашылық (әрі қарай - кеңшар) және ұжымдық шаруалықтарының *(әрі қарай - ұжымшар)* төрағалары арнайы қоныстанушыларға сенімсіздік білдіртіп, жұмыспен қамтамасыз етпей жергілікті халық пен арнайы қоныстанушылардың арасына жік салған. Нәтижиесінде, жұмыссыз және әлеуметтік көмексіз қалған арнайы қоныстанушылар қылмыстық әрекеттерді жасауға мәжбүр болған. Баяндамада арнайы қоныстанушыларға әлеуметтік көмек ретінде бөлінген азық-түліктерді ауылшаруашылық тұтынушылар қоғамы мүшелерінің тарапынан ұрлау фактілері де келтірілген [13, 281-286 б.].

Кавказдан депортацияланған ұлттардың басым бөлігін ауылдық елді – мекендерге қоныстандырды. Сол себепті олар кеңшар мен ұжымшарларда жұмыс істеуге мәжбүр және міндетті болды. Киім – кешектің, тұрмысқа қажетті заттардың, медициналық көмектің, азық-түліктің жеткіліксіз болуы халықтың психологиялық көңіл-күйіне, деңсаулығына және еңбек өнімділігіне кері әсерін тигізді. Солтүстік Кавказдан көшірілген халықтардың арасында өлім көрсеткіші жоғары деңгейде болды. В.Г. Шнайдердың келтірген деректеріне сәйкес, 1946-1950 жылдары аралығында 53 557 адам туылып, 104 903 адам көз жұмды [15, 87-88 б.].

Оңтүстік Қазақстанға көшірілгеннен кейін, әлеуметтік жағдайы нашар болған халықтардың бірі – шешен ұлтының өкілдері болды. Кеңшар және ұжымшарларының басшылары тарапынан арнайы қоныстанушыларға қолайлы жағдай жасалған жоқ. Мысалы, бір ғана Күйік кеңшарында азық-түліктің жетіспеушілінен, адамдар жабайы шөптер мен өсімдіктерді азық етті. Салдарынан 200 – ге жуық адам қайтыс болған [18, 113 б.].

Арнайы қоныс аударылғандарды азық-түлікпен қамтамасыз етуде барлық жерде қиындықтар байқалды. Қоныс аударушыларға ұжымшарда нан тек еңбеккүнге сәйкес берілетін, бірақ олардың көбісі күз-қыс кезеңінде келгендіктен, еңбек күндері аз болды. Көктем-күз маусымында егіннің аздығынан үлкен проблемлалар туындады. Көптеген қоныс аударушылар кейде мүлдем нан алмай, аш отырды. Бұл тек нанның жоқтығынан емес, сонымен қатар бюрократиялық кідірістерден де болды.

Мысалы, Тұтынушылар одағы арқылы нан сатуды кешіктіруі, тапсырмалар немесе астық жоспарларының орындалмауы, егіннің жоқтығы немесе қоныс аударушылардың қарапайым ақша тапшылығына байланысты аштық болатын. Ең алдымен, балалар аштықтан ісініп кететін, ал отбасы мүшелері ұн ұрлау, қой ұрлау сияқты қылмыстарға баруға мәжбүр болды. Жергілікті ұжымшарлар арнайы қоныс аударушыларды қосымша азық-түлікпен қамтуға мүмкіндіктері болмады. Мұндай жағдай көптеген аудандарда байқалды, депортацияланған отбасылар аштықтан әлсіреп, жүріп-тұруға да шамасы келмей қалатын. Кейбір жағдайларда аштықтан өлім фактілері тіркелді, бұл медициналық қызметкерлер мен ұжымшарлардың басшылығы тарапынан расталды. Сонымен қатар, кейбір көпбалалы арнайы қоныс аударушылардың кішкентай балаларынан бас тарту фактілері де орын алды.

Мәжбүрлі көші-қонға ұшыраған аудандық арнайы комендатураға жолдаған ұжымдық өтініш-шағымдарында олардың өте ауыр жағдайы туралы баяндалады. Оларға бөлінген 100 грамм ұн немесе 50 грамм жарманың әлдеқашан бітіп қалғанын, "…біз енді жүре алмаймыз және Сізге келе алмаймыз. Егер Сіз бізге келмесеңіз, бізбен не болатынын білмейміз" деп жазған. Шешен отбасылары аштықтың құрсауында қалды, олардың 70%-ы аштықтан әлсіреген күйде болды. Тағы бір өтініште: "Менің асырауымда 6 кішкентай бала бар, ұжымшар еңбек күндеріме егіннің шықпауы салдарынан ештеңе берген жоқ. Сататын ештеңем қалмады, соңғы төсегімнен айырылдым. Мен өзім аштықтын салдарынан көру қабілетімнің 75%-ын жоғалттым. Аштықтан қиналған отбасымды көру маған ауыр, ақыл-есімнен адаса бастадым. Сізге өз шарасыз жағдайым туралы хабардар етуді шештім. Осыған орай маған материалдық көмек көрсетуді сұраймын" деп жазылған [16, 250-251 б.].

Бостандық ауданында жергілікті тұрғындар мен депортацияланғандардың арасында жиі қақтығыстар болған. Калинин атындағы ұжымшарда 13 отбасы – 64 адам орналастырылған, оларды жергілікті ұжымшар мүшелері мазақтап, жүйелі түрде ұрып-соғып отырған. 1944 жылдың 1-2 мамырында барлық қоныс аударушыларды үйлерінен қуып шыққан, содан бірнеше күн көшеде өмір сүруге мәжбүр болды. Сондай жағдай Сарыағаш ауданында да қалыптасты. Сарыағаш ауданы 6 ай ішінде нан өнімдері қорынан жеткіліксіз қамтамасыз етілген: жалпы қажеттілік 40 тонна болғанда, 23-24 тонна ғана алған. Сондықтан халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету мерзімі арасында үлкен кешігулер болған. Ауданға келген арнайы қоныс аударушылар киімсіз және аяқ-киімсіз қалып, азық-түлікпен қамтамасыз етілмеген. Оларға нан өнімдерін алу үшін талон берілмеген. Осы себептен арнайы қоныс аударушылар аштыққа ұшырады. Депортацияға ұшыраған халықтар өздерінің ауыр әлеуметтік жағдайына қарамастан, кеңшар және ұжымшарларда жұмыс істеуге міндетті болды. 1944 жылға қарай Жамбыл облысында еңбекке қабілетті 16 927 азамат болса, соның 16 396 тұрақты жұмыс жасады. Ал 1950-ші жылдардың басында депортацияға ұшыраған ұлттардың арасында еңбекке қабілетті азаматтардың барлығы жұмыс жасады [14, 263-264 б.].

1 – Кесте. Солтүстік Кавказ халқы: динамикасы және жұмыспен қамту көрсеткіші.

Ұлт	Отбасы саны	Адам саны	Ер лер	Әйел дер	16 жасқа дейінгі балалар	Еңбекке қабілет ті	Жұмыспен қамтылған дар	Пайыздық көрсеткіш %	Жұмыссыз дар
Шешендер	106471	405923	95983	112517	197423	51924	151349	99,60	575
Қарашай лар	10628	60141	9960	17154	33027	20732	20721	99,90	11
Балқарлар	9092	33155	5886	10293	16976	10457	10457	100,0	-

Тұрмыстық жағдай және көші – қон қиындықтары

Оңтүстік Қазақстан облысында депортацияға ұшырағандарды үймен қаматамасыз ету мәселесі алдыңғы қатарда болды. Облыс бойынша арнайы қоныс аударушылардың тұрмыстық жағдайлары нашар екендігі байқалды. Мысалы, 1945 жылдың 15 мамырында Келес ауданына 809 отбасы, 3 003 арнайы қоныс аударушылар көшірілді, олардың ішінде 348 отбасы, 1 345 адам қарашай ұлтының өкілдері болды. Қарашайлар ұжымшарларға – 325 отбасы, 1 281 адам, өндірістік артелдерге – 10 отбасы, 33 адам, басқа мекемелерге – 13 отбасы, 31 адам орналастырылды. Оларға 123 үй берілді, қалғандары тығыз орналасып, жеке пәтерлерде тұрды. Бір пәтерде 34 адамға дейін тұрған [19, 10, 25 б.].

Жамбыл облысы Жуалы ауданындағы «Ленин жолы» ұжымшарында 8 арнайы қоныс аударушы отбасының 5-еуі терезесі, есігі және пеші жоқ бос тұрған екі үйде тұрған; «Талапты» ұжымшарында арнайы қоныс аударушы Ижан Асаева екі баласымен бұрын мал қора болған өтпелі дәлізде өмір сүрген. Түлкібас ауданындағы «Машина» ұжымшарында арнайы қоныс аударушы Истакулов пен Горчкеновтың екі отбасына пәтер берілмеген; «Жұмыскер бригада» ұжымшарында 3 отбасы қазылған ашық шұңқырларда тұрған [10, 42 б.].

1944 жылдың 17 қарашасында Қазақ КСР Халық Комиссарлары кеңесі мен Қазақстан Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясы Орталық Комитетінің «Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныс аударушыларды орналастыру туралы» қаулысы жарияланды. Қаулыда көптеген облыстық атқару комитеттері мен Қазақстан БК(б)П облыстық комитеттері 1944 жылғы 15 мамыр мен 15 маусымда қабылданған арнайы қоныс аударушыларды шаруашылық тұрғысынан орналастыру жөніндегі Қазақстан БК(б)П ОК бюросының қаулыларын орындалмағаны атап өтілді, соның салдарынан ондаған арнайы қоныс аударушылардың мыңдаған отбасылары өте қиын жағдайға тап болды. Мысалы, 1944 жылғы 1 қазанда 29 812 отбасының тұрғын үйі болмаған, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысында – 5 104 отбасы

үйсіз болған. Арнайы қоныс аударушылардың отбасылары барактарда және ұжымшар мүшелері мен кәсіпорын жұмысшыларының пәтерлерінде тығыз орналасып, санитарлық талаптарға сай келмейтін жағдайда өмір сүрген, соның салдарынан бит таралып, үлкен өлім-жітіммен қоса жүретін әртүрлі эпидемиялық аурулар пайда болған [20, 115 – 122 б.].

Осындай заң бұзушылықтардан кейін 1945 жылы мамыр айында Оңтүстік Қазақстан облыстық Атқару комитеті «Сайрам және Чимкент аудандарындағы арнайы қоныстанушылардың шаруашылық және еңбек жағдайларын жақсарту туралы Облыстық кеңестің Атқарушы комитетінің және БК(б)П Облыстық комитеті Бюросының қаулысы» қабылданды. Қаулыға сәйкес: «1. Облыстық кеңестің атқару комитеті бюросының 1945 жылғы 2 наурыздағы және 1945 жылғы 21 сәуірдегі Қаулысын орындамағаны үшін Сайрам аудандық еңбекші депутаттар кеңесі атқарушы. комитетінің төрағасы төрағасы Курбановқа, Шымкент аудандық еңбекші депутаттар кеңесі атқарушы. комитетінің төрағасы Ахметовке және БК(б)П аудандық комитетінің хатшысы Саттыбековке соңғы рет ескерту жасалсын, егер олар жақын арада арнайы қоныс аударушыларды шаруашылық және еңбекпен қамтамасыз ету жағдайын түзетпесе, қызметтерінен босатылады, партиядан шығарылады және жоғарғы кеңестік және партиялық ұйымдардың қаулыларын орындаудан бас тартқаны үшін сотқа беріледі; 2. Сайрам ауданы бойынша Ішкі істер халық комиссариаты бөлімінің Төрағасы Палаткин мен Шымкент ауданы бойынша Чергейкоға арнайы қоныс аударушыларды жайғастыру ісінен шет қалғаны үшін сөгіс жариялансын» [21, 24 б.].

Мемлекеттік органдар және партиялық комитеттердің тарапынан депортацияланған халықтардың әлеуметтік-экономикалық ахуалын жақсарту мақсатында қаулылар қабылданғанымен, олардың тұрмыстық деңгейі төмен деңгейде қала берді. Мысалы, 1944 жылдың наурыз айынан 1945 жылдың 1 маусымына дейін тек Жуалы ауданында 1 425 қоныс аударушылар қайтыс болған, бұл арнайы қоныс аударушылардың жалпы санының 32,8% құрайды. Түлкібас ауданында 857 адам немесе 28%, Леңгір ауданында 1 263 адам немесе 22,5% қайтыс болды, ал Түркістан ауданында түрлі аурулар мен дистрофиядан 3 224 қонысаударушы, оның ішінде 997 бала көз жұмды. Тек 1945 жылдың бірінші тоқсанында Оңтүстік Қазақстан облысында 230 адам аштықтан қайтыс болды. Кейіннен, 1945 жылдың ортасында Оңтүстік Қазақстан облысында арнайы қоныс аударушылар арасындағы өлім-жітім 25,6% құрады. 1945 жылдың 20 қазанынан 20 қарашасына дейін Облыстық кеңестің Атқару комитеті мен БК(б)П Облыстық комитеті бюросының қаулысына сәйкес, Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарында Солтүстік Кавказдан арнайы қоныс аударушылардың шаруашылық-тұрмыстық жағдайы тексерілді. Тексеру нәтижиесінде көптеген арнайы қоныс аударушылардың тұрмыс жағдайы нашар күйде екені анықталды. Мысалы, Түркістан ауданында – 200-ден астам отбасы (Май зауыты, Молотов атындағы ұжымшар, «Туркестан», «Уртан» және т.б. ұжымшарлары). Бостандық ауданында «Новая жизнь», «Аурахматстрой» ұжымшарлары, Қызылқұм ауданында Тимирязев атындағы кеңшар, «Көк-Су» кеңшары, «Ленин-жолы», «Алғабас» ұжымшарлары, Түлкібас ауданында цемент зауыты мен «Келтекұм» шахтасында 83 отбасы, ал Киров ауданында Шарап кеңшарында 120 отбасы тұрды. Нәтижесінде 572 отбасы тұрмыстық жағдайы нашар тұрғын үйлерде, ал 1 892 отбасы шамадан тыс тығыздықта өмір сүрді. Сарыағаш, Арыс, Георгиев, Шәуілдір, Түлкібас, Бостандық аудандарында арнайы қоныстанушыларға бөлінген мал толықтаратылмады, ал қолда бар мал қыста қамтамасыз етілмеді [22, 32 б.].

Мысалы, 1946 жылы Бостандық ауданында тек Солтүстік Кавказдан келген шешен ұлтының өкілдері ғана тұрды. 1944 жылдың 14 наурызында 576 отбасы, 2 887 адам көшірілді, ал 1944 жылдың 14 наурызынан 1946 жылдың 10 шілдесіне дейін 84 адам жеке-жеке келіп қоныстанды, 14 нәресте дүниеге келді, осылайша қоныстанушылардың жалпы саны 2 985 адамды құрады. 1944 жылдың 14 наурызынан 1946 жылдың 13 мамырына дейін 1 022 адам қайтыс болды, 383 адам облыстың басқа аудандарына көшті, 30 адам сотталды, 19 адам өз бетімен басқа аудандарға қашып кетті, 20 бала Сарыағаштағы балалар үйіне жіберілді, осылайша ауданнан 1 474 арнайы қоныс аударушы кетіп қалған [10, 45 б.].

Білім алу жағдайындағы қиындықтар

1944 жылы депортацияланған халықтардың арасында мектеп жасындағы балалардың жалпы саны 50 323 болатын. Алайда, мектепке тек 16 000 бала барған болатын. Себебі қуғын – сүргінге ұшыраған халықтардың балалары қазақ немесе орыс тілдерін білмейтін. Ал, өздерінің ана тілдерінде білім алуға мүмкіндік болмады. Сонымен бірге арнайы көшірілген ұлттардың балалары аяқ-киімнің, оқуға қажетті құралдарының және де азық-түліктің болмауына немесе жетіспеушілігіне байланысты мектепте білім ала алмады. 1944 жылы маусым айында КСРО ішкі істер халық комиссары Л. Берияның КСРО Министрлер кеңесі төрағасының орынбасары В. Молотовқа жасаған баяндамасына «Педагог кадрлардың жетіспеушілігіне байланысты арнайы қоныстану-шылардың 300 мың баласың ана тілдерінде оқытуға мүмкіндік жоқ. Сол себепті, Ішкі Істер Халық Комиссариатының пікірінше арнайы қоныстанушылардың балаларын орыс тілде оқытқан жөн», – деп жазылған. Алайда, кейінгі жылдары Кавказ халықтарының өкілдері қазақ тілін үйрене бастады. Депортацияға ұшырағандардың балаларын ана тілінде оқыту мәселесі күн тәртібінен алынды. Білім беру басқармаларының берген есептеріне сәйкес, арнайы қоныстанушылардың арасында біліммен қамту деңгейі өте төмен дәрежеде болды. Мысалы, 1954-1955 оқу жылында Жамбыл Облысы, Шу ауданында бірде – бір шешен ұлтының қызы орта мектепті бітірген жоқ [23, 60-61 б.].

Әлеуметтік – тұрмыстық жағдайды жақсарту мақсатында іске асқан іс-шаралар

Арнайы қоныс аударушылардың тұрғын үй және шаруашылық жағдайы тек 1947-1949 жылдары ғана реттеле бастады. 1947 жылдың 4 мамырында Оңтүстік Қазақстан облыстық Кеңесі Еңбекшілер депутаттары атқару комитеті «Арнайы қоныс аударушыларға арналған жеке тұрғын үй құрылысының жоспары және құрылысқа несие беру туралы» шешім қабылдады. 1947 жылдың 8 қыркүйегінде Оңтүстік Қазақстан облыстық Кеңесі Еңбекшілер депутаттары атқару комитеті «Арнайы қоныс аударушыларға жеке тұрғын үйлер салу жоспарын орындау туралы» шешім қабылдады. Облыстық атқару комитеті аудандық кеңес төрағаларын міндеттеді: арнайы қоныс аударушыларға тұрғын үйлер салу үшін жергілікті құрылыс материалдарын дайындау жұмыс-тарын дереу бастау; 15 қыркүйектен кешіктірмей құрылыс бригадаларын толықтыруды, көлік және жабдықтарды бөлуді қамтамасыз ету және бригадаларды құрылысты аяқтағанға дейін бекітіп, жұмыс барысын күнделікті бақылау; 1 қарашаға дейін бұл шараны орындау үшін батыл шаралар қабылдау; ұжымшарлардың мақсатты несиелерді тиісті мақсаттардан тыс пайдаланбауын қадағалау. Арнайы қоныс аударушылардың жағдайы нашарлағандықтан, 1949 жылдың 12 шілдесінде барлық аудандық атқару комитетінің төрағалары мен Ішкі істер министрлігінің қызметкерлерінің қатысуымен «Қоныс аударушыларды орналастыру туралы» арнайы мәжіліс өтті [22, 41; 51; 61 б.].

1948 жылы КСРО үкіметі бекіткен жоспарға сәйкес Оңтүстік Қазақстан облысының ұжымшар мүшелеріне арналған 2 846 тұрғын үй салынды, олардың басым бөлігі арнайы қоныс аударушыларға берілді. Сол жылы арнайы қоныс аударушыларға 21 001,2 центнер мал (1 басына 2,5 цнт есептелген), 281,6 центнер азық-түлік, 330,5 мың рубль көлемінде ақшалай көмек, 274 центнер жүн, 600 тері, 6 925 қой терісі, 1 034 жұп аяқ киім, 810 киім бұйымы, 2 314 метр мата бөлінді [21, 3 б.].

Реабилитациялау үрдісі

Депотарцияға ұшыраған халықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы 50-ші жылдардың басында біршама тұрақталғанымен, олардың азаматтық құқықтары шектеулі болатын. 1953 жылы КСРО Министрлер кеңесі Төрағасы И.В. Сталин қайтыс болғаннан соң депортацияға ұшыраған халықтарды реабилитациялау яғни азаматтық құқықтарды қалпына келтіру *(лат. Rehabilitatio – қалпына келтіру)* үрдісі басталды. 1956 жылы ақпан айында Коммунистік партия Орталық комитетінің Бірінші Хатшысы Н.С. Хрущевтің төрағалығымен Коммунистік партияның XX съезді өтті. Коммунистік партияның тарихында бұл съезд тарихи съездтерінің бірі ретінде саналады. Себебі бұл съездте алғашқы рет ресми түрде мемлекет және партия басшылары 30 жыл бойы КСРО-ны басқарған И.В. Сталиннің билігіне шынайы объективті баға

беріп, оның кешміліктерін айтты. Осылайша Кеңес Одағында Сталинизм дәуіріне нүкте қойылды [2, 128-171 б.].

1956 жылы 17 наурыздағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің № 134/33 «Алыс жерлерге жер аударылған қалмақтар жене олардың отбасыларына қойылған еріктен тыс талаптар алынып тасталсын» жарлығы жарияланды. 1956 жылғы 27 наурыздағы Жоғары Кеңестің №134/47 Жарлығында гректер, болгарлар, армяндар мен олардың отбасыларына қойылған заңсыз талаптарды жою туралы айтылады. 1956 жылы КСРО Жоғары Кеңесінің 28 сәуірдегі № 135/42 жарлығына сәйкес, Қырым татарлары, балқарлар, Кеңес Одағының түрік азаматтары, Ұлы Отан соғысы жылдары қоныс аударылған күрдтер, хемшилдердің отбасыларына заңсыз қойлып отырған талаптар жойылды.

1957 жылы 31 қазанда «Кеңес Одағының азаматтары Әзірбайжан ұлтынан, 1944 жылы Грузиядан қоныс аударылып келгендерге заңсыз қойылып отырған талаптарды жою» туралы заң қабылданады [24, 37 – 38 б.].

Осылайша, 1954-1957 жылдары аралығында депортацияға ұшыраған барлық ұлттар ақталды. Ал кейбір кавказ халықтарының (Шешен – Ингуш, қарашай, черкес, кабардин және балқар) ұлттық Автономиялары (*грекше: autos — өзі, nomos — заң, тәуелсіздік) — мемлекет аумағында жинақы, топтасып өмір сүретін әлеуметтік қауымдастыққа берілетін ішкі өзін-өзі басқару мүмкіншілігі немесе мемлекеттік билікті өзінше жүзеге асыру)* қайта қалпына келтірілді [25].

Коммунисттік партия ұйымдарының хатшылары мен кәсіпорын басшылары депортацияланған халықтарға шектеулердің алынғанын хабарлау үшін жиындар өткізіп, тиісті қаулыларды таныстыру жұмыстарын жүргізді. Шектеулердің алынып тасталғанына қуана қараған халықтың көпшілігі өздері орналасқан жерлерде қалуды таңдаған. Алайда, КСРО билігі олардың атамекендеріне қайта оралмауын қадағалап, насихат жұмыстарын жүргізді. Себебі, жер аударылған халықтардың бұрынғы жерлеріне басқа ұлт өкілдері қоныстанған болатын. Оралғандар өз жерлерін талап ете бастағанда, бұл басқа ұлттармен қақтығыстарға алып келді. Кейінен келе, КСРО Үкіметі Кавказ аймағына көшірген өзге этностарды қайтадан көшіруге мәжбүр болды.

Қорытынды.

XX ғасырдың 30–50-жылдары КСРО-да халықтардың депортациясы кең көлемде жүргізілді, бұл үрдіс заңсыз әрі негізсіз болып, миллиондаған адамның тағдырына ауыр қайғы-қасірет әкелді. Бұл оқиғалар Сталиндік репрессияның ең қатыгез әрекеттерінің бірі ретінде тарихта қалды. Депортацияға ұшыраған халықтар өздерінің отанынан күштеп көшіріліп, жаңа жерлерде ауыр жағдайларда өмір сүруге мәжбүр болды. Олар үшін тұрмыстық қиындықтар, әлеуметтік шектеулер мен құқықтық дискриминация күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналды.

Сталиндік режимнің бұл қылмыстары тек 1956 жылы Кеңес Одағы Коммунистік партиясының XX съезінде Н. Хрущевтің баяндамасында алғаш рет ашық сынға алынды. Осыдан кейін депортацияға ұшыраған халықтардың кейбір құқықтары қалпына келтіріліп, оларды реабилитациялау процесі басталды. Алайда бұл үрдіс біркелкі жүргізілмеді. 1964–1985 жылдары аралығында Коммунистік партияның басшылығы бұл мәселеге тиісті деңгейде назар аударmады. Депортацияланған халықтардың құқықтары мен әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту жөнінде елеулі шаралар қабылданған жоқ, ал депортация тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеуге тыйым салынды.

1985 жылы М. Горбачев билікке келгеннен кейін Кеңес Одағында демократиялық жаңғырту процестері басталды. Бұл кезеңде сталиндік қуғын-сүргін мен депортацияның салдарына қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру әрекеттері қайта жанданды. Кеңестік кезеңдегі репрессиялар туралы құжаттар ашылып, статистикалық мәліметтер мен куәгерлердің естеліктері зерттеле басталды. Депортацияның нақты себептері мен оның адамзатқа тигізген зардаптары жан-жақты талданды.

Кеңес Одағының ыдырауынан кейін посткеңестік елдерде депортацияға ұшыраған халықтарды ақтау процестері қарқынды түрде жалғасын тапты. Бұл халықтардың құқықтары

қалпына келтіріліп, тарихи әділеттілік орнатуға бағытталған қадамдар жасалуда. Сонымен қатар, депортацияның саяси, экономикалық және әлеуметтік салдарын зерттеу жұмыстары да тереңдеп келеді. Әр жыл сайын жаңа деректер мен құжаттар табылып, ғылыми зерттеулердің мазмұны байып, тарих ғылымы жаңа қырлармен толығуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного XVII съездом партии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 12. – С. 82—113.*
2. *О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС товарища Хрущёва Н. С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128—171.*
3. *Козыбаев М.К. Историография Казахстана: уроки истории. – Алматы, 1990. – 135 с.*
4. *Caucasus // Encyclopedia Britannica. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.britannica.com/place/Caucasus (дата обращения: 10.10.2024).*
5. *Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.: сборник документов / под ред. З.С. Айдарбекова и др. – Т. 2. – Алматы: LEM, 2014. – 740 с.*
6. *Постановление ГОКО № 6279сс о переселении из пограничной полосы Грузинской ССР турок-месхетинцев, курдов и хемшинов 31.07.1944 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022389 (дата обращения: 10.10.2024).*
7. *Указ Президиума Верховного Совета СССР. О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве её территории 07.03.1944 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.prlib.ru/item/1954997 (дата обращения: 10.10.2024).*
8. *Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов в 30-40-е годы // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 135—144.*
9. *Земсков В.Н. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (Статистико-географический аспект) // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151—165.*
10. *Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. Жизнь в депортации: спецпереселенцы Северного Кавказа в Южном Казахстане // Вестник Ингушского научно-исследовательского института гуманитарных наук им. Ч.Э. Ахриева. – 2019. – № 2. – С. 40—47.*
11. *Полян П.Н. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М.: ОГИ, 2001. – 326 с.*
12. *Динашева Л.С., Баубекова Д.М. Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялануы тарихынан // Молодой ученый. – 2018. – № 16-1(202). – Б. 27—29.*
13. *Джалилов А.М. Депортация курдов из Грузии в Казахстан // Qazaqtaný. – 2019. – № 4(4). – Б. 281—286.*
14. *Шнайдер В.Г. Проблемы социальной адаптации депортированных народов Северного Кавказа в местах спецпоселения (середина 1940-х – середина 1950-х гг.) // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – № 66. – С. 261—269.*
15. *Шнайдер В.Г. Социально-демографические проблемы депортированных народов Северного Кавказа (сер. 1940-х – сер. 1950-х гг.) // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2020. – № 2 (259). – С. 86—91.*
16. *Жанбосинова А.С. Депортационная повседневность: фрагменты устной истории спецпереселенцев // Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: подвиг народа и уроки истории: сборник статей по материалам Международной научной онлайн-конференции, Казань, 20–21 октября 2020 года / отв. ред. А.Ш. Кабирова. – Казань: Институт истории имени Шигабутдина Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2020. – С. 248—256.*
17. *Козгамбаева Г.Б. Қазақстанға депортацияланған халықтардың күнделікті өмірі, Сталин дәуірінің шындықтарының бірі ретінде (XX ғ. 30-50 жж.) // XII. International Conference on Social Research and Behavioral Sciences, 12-13 November 2022, Antalya, Turkey. – 2022. – 419 p.*

18. Алгириева Л.Б. К вопросу о трудностях размещения депортированных чеченцев в республиках Средней Азии (1944-1953 гг.) // Современная научная мысль. – 2021. – № 4. – С. 111—114.

19. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. Қ. 40. Т. 8. Іс. 109. П. 25.

20. От депортации к интеграции: документы и материалы, посвященные 60-летию депортации чеченцев и ингушей в Казахстан / Международный фонд гуманитарной помощи «Нур»; сост. Е. Грибанова, А. Гунашев, А. Зулкашева, Л. Сапонова. – Алматы: Дәуір, 2004. – 256 с.

21. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. Қ. 40. Т. 8. Іс. 108. П. 45.

22. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. Қ. 40. Т. 9. Іс. 1211. П. 41.

23. Яндарова С.Х. Чеченцы и ингуши: образование, культура в условиях спецпоселения // Общество: философия, история, культура. – 2016. – № 5. – С. 60—64.

24. Репрессии народов СССР: последствия трагедии: сборник материалов круглого стола / под ред. А.В. Ястребова. — Самара: ГУСО ДДН, 2007. — 63 с.

25. Закон об утверждении указов Президиума Верховного Совета СССР о восстановлении национальной автономии балкарского, чеченского, ингушского, калмыцкого и карачаевского народов: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5174.htm (дата обращения: 15.10.2024).

26. Депортация чеченцев и ингушей в Казахстан 75 лет назад: как это было. Tengrinews.kz. Дата обращения: 21.10.2024. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/deportatsiya-chechentsev-ingushey-kazahstan-75-let-nazad-eto-363869/

27. Депортация. Dic.academic.ru. Дата обращения: 21.10.2024. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/417381

28. Электронная карта Caltopo. URL: https://caltopo.com/p/V3U71 (дата обращения: 03.12.2024).

References:

1. "On the Fate of Members and Candidate Members of the Central Committee of the CPSU(b), Elected by the 17th Party Congress" // Izvestiya of the CPSU Central Committee. – 1989. – No. 12. – pp. 82–113.

2. "On the Cult of Personality and Its Consequences. Report by First Secretary of the CPSU Central Committee Comrade N. S. Khrushchev to the 20th Congress of the CPSU" // Izvestiya of the CPSU Central Committee. – 1989. – No. 3. – pp. 128–171.

3. Kozybayev, M.K. Historiography of Kazakhstan: Lessons of History. – Almaty, 1990. – 135 p.

4. "Caucasus" // Encyclopedia Britannica. [Electronic resource]. – URL: https://www.britannica.com/place/Caucasus (accessed: 10.10.2024).

5. "From the History of Deportations. Kazakhstan. 1935–1939: Collection of Documents" / ed. Z.S. Aidarbekov et al. – Vol. 2. – Almaty: LEM, 2014. – 740 p.

6. State Defense Committee Resolution No. 6279ss on the Relocation from the Border Zone of the Georgian SSR of Meskhetian Turks, Kurds, and Hemshils, 07/31/1944 [Electronic resource]. – URL: https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022389 (accessed: 10.10.2024).

7. USSR Supreme Soviet Presidium Decree on the Liquidation of the Chechen-Ingush ASSR and the Administrative Organization of Its Territory, 03/07/1944 [Electronic resource]. – URL: https://www.prlib.ru/item/1954997 (accessed: 10.10.2024).

8. Bugai, N.F. "On the Issue of the Deportation of Peoples in the 1930s–1940s" // History of the USSR. – 1989. – No. 6. – pp. 135–144.

9. Zemskov, V.N. "Prisoners, Special Settlers, Exiles, Deportees, and Expatriates (A Statistical and Geographical Aspect)" // History of the USSR. – 1991. – No. 5. – pp. 151–165.

10. Musagaliyeva, A.S., Musabekova, R.M. "Life in Deportation: Special Settlers from the North Caucasus in Southern Kazakhstan" // Bulletin of the Ingush Research Institute of Humanities named after Ch.E. Akhriev. – 2019. – No. 2. – pp. 40–47.

11. Polyan, P.N. Not of Their Own Will... History and Geography of Forced Migrations in the USSR. – Moscow: OGI, 2001. – 326 p.

12. Dinasheva, L.S., Baubekova, D.M. "From the History of the Deportation of Caucasian Peoples to Kazakhstan" // Young Scientist. – 2018. – No. 16-1(202). – pp. 27–29.

13. Jalilov, A.M. "Deportation of Kurds from Georgia to Kazakhstan" // Qazaqtanýˊ. – 2019. – No. 4(4). – pp. 281–286.

14. Schneider, V.G. "Problems of Social Adaptation of Deported Peoples of the North Caucasus in Special Settlement Areas (Mid-1940s–Mid-1950s)" // Izvestiya of RGPU named after A.I. Herzen. – 2008. – No. 66. – pp. 261–269.

15. Schneider, V.G. "Socio-Demographic Problems of Deported Peoples of the North Caucasus (Mid-1940s–Mid-1950s)" // Bulletin of Adyghe State University. Series: Regional Studies: Philosophy, History, Sociology, Law, Political Science, Cultural Studies. – 2020. – No. 2 (259). – pp. 86–91.

16. Zhanbosinova, A.S. "Everyday Life in Deportation: Fragments of the Oral History of Special Settlers" // The Great Patriotic War 1941–1945: People's Feat and Lessons of History: Collection of Articles from the International Scientific Online Conference, Kazan, October 20–21, 2020 / ed. A.Sh. Kabirova. – Kazan: Shigabutdin Marjani Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2020. – pp. 248–256.

17. Kozgambayeva, G.B. "Everyday Life of Peoples Deported to Kazakhstan as One of the Realities of the Stalin Era (1930s–1950s)" // XII International Conference on Social Research and Behavioral Sciences, November 12–13, 2022, Antalya, Turkey. – 2022. – 419 p.

18. Algiriyeva, L.B. "On the Issue of Difficulties in Resettling Deported Chechens in the Central Asian Republics (1944–1953)" // Modern Scientific Thought. – 2021. – No. 4. – pp. 111–114.

19. Turkestan Regional Archive of Socio-Political History. F.40. L.8. C.109. P.25.

20. "From Deportation to Integration: Documents and Materials Dedicated to the 60th Anniversary of the Deportation of Chechens and Ingush to Kazakhstan" / International Humanitarian Aid Foundation "Nur"; comp. E. Gribanova, A. Gunashev, A. Zulkasheva, L. Saponova. – Almaty: Daur, 2004. – 256 p.

21. Turkestan Regional Archive of Socio-Political History. F.40. L.8. C.108. P.45.

22. Turkestan Regional Archive of Socio-Political History. F. 40. L. 9. C. 1211. P. 41.

23. Yandarova, S.Kh. "Chechens and Ingush: Education, Culture under Special Settlement Conditions" // Society: Philosophy, History, Culture. – 2016. – No. 5. – pp. 60–64.

24. "Repressions of the Peoples of the USSR: Consequences of the Tragedy: Collection of Materials of the Round Table" / ed. A.V. Yastrebov. – Samara: GUSO DDN, 2007. – 63 p.

25. Law on the Approval of the USSR Supreme Soviet Presidium Decrees on the Restoration of National Autonomy of the Balkar, Chechen, Ingush, Kalmyk, and Karachai Peoples [Electronic resource]. – URL: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5174.htm (accessed: 15.10.2024).

26. "Deportation of Chechens and Ingush to Kazakhstan 75 Years Ago: How It Was." Tengrinews.kz [Electronic resource]. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/deportatsiya-chechentsev-ingushey-kazahstan-75-let-nazad-eto-363869/ (accessed: 21.10.2024).

27. "Deportation." Dic.academic.ru [Electronic resource]. – URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/417381 (accessed: 21.10.2024).

28. Caltopo electronic map [Electronic resource]. – URL: https://caltopo.com/p/V3U71 (accessed: 03.12.2024).

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI (21.21.31. 21.31)
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 2:14 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.012

Тастанова З.Т.[1], *Баймуратова Г.Ш.*[2], *Иманбаева С.С.*[3]

[1]*магистр истории UIB им. К. Сагадиева Казахстан, Алматы, *Автор-корреспондент*
E-mail: zauresh07@mail.ru
[2]*магистр истории UIB им. К. Сагадиева Казахстан, Алматы*
*E-mail: Gulmira2769@*mail.ru
[3] *к.и.н., UIB им. К. Сагадиева, Казахстан, Алматы*
*E-mail: s*abira.imanbaeva@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РЕЛИГИОЗНОСТИ КАЗАХОВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация

Религия представляет собой важный аспект культуры и идентичности народа. В контексте казахской культуры религиозность играет ключевую роль, отражая исторические, социокультурные и духовные аспекты общества.

В статье освещаются некоторые аспекты религиозного сознания и мировоззрения казахов. Анализ причин и последствий возможных внутриконфессиональных напряженностей и конфликтов в современном Казахстане, вопросы формирования этноконфессионального согласия, культурного и духовного единства Казахстана.

Основные направления и идеи исследования включают анализ исторических аспектов формирования религиозных традиций казахов.

Данное исследование имеет важное научное значение, так как позволяет лучше понять исторические и социокультурные особенности этноса. Кроме того, оно представляет практическую ценность для государственных и общественных организаций, занимающихся вопросами национальной политики, межрелигиозного диалога и культурного развития

Методология исследования включает анализ взаимосвязи межэтнических и межконфессиональных отношений, а также анализ официальной статистики и академических исследований.

Результаты исследования указывают на то, что ислам у казахов имеет глубокие исторические корни и продолжает играть важную роль в современном обществе. Влияние религии ощущается в различных сферах жизни, включая культуру, образование, семейные отношения и политику.

Проведенное исследование помогает лучше понять многообразие и динамику религиозных практик в Казахстане и способствует развитию межкультурного диалога и толерантности.

Результаты и выводы исследования могут быть использованы для разработки социальных программ, направленных на поддержку и развитие религиозной толерантности, а также для формирования национальной политики в сфере межрелигиозного сотрудничества и культурного развития. Кроме того, они могут стать основой для дальнейших исследований в области религиозных и этнокультурных исследований.

Ключевые слова: Ислам, тенгрианство, суфизм, радикализм, салафизм.

Тастанова З.Т. [*1], *Баймуратова Г.Ш.* [2], *Иманбаева С.С.* [3]
[1]*магистр, аға оқытушы Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті Казахстан, Алматы*
**Автор-корреспондент*
E-mail: zauresh07@mail.ru
[2]*магистр, аға оқытушы Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті Казахстан, Алматы*
*E-mail:Gulmira2769@*mail.ru
[3] *Тарих ғылымдарының кандидаты Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті*
Казахстан, Алматы
E-mail:sabira.imanbaeva@mail.ru

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДІНИ ТАНЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ: ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ

Аннотация

Дін халықтың мәдениеті мен ділдік бірегейлігінің аспектісін білдіреді. Оның қазақ мәдениеті контексінде, дінаралық, саяси, тарихи, мәдени-танымдық құндылық түрінде алатын маңызы зор.

Мақалада, қазақ қоғамындағы діни көзқарастардың идеялық бастаулары мен бағыттары және дүниетанымдық көзқарасының ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі Қазақстандағы ықтимал конфессияаралық шиеленістер мен қақтығыстардың алдын алу, оның себептері мен салдарын талдау, ұлттардың конфессияаралық келісімі мен бірлігін нығайту мәселелері баяндалады. Бұл зерттеудің дін саясаты мен дінаралық диалог, мәдени ықпалдасу мәселелерімен айналысатын мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар үшін қолданбалық мәні зор болып табылады.

Зерттеу әдістемесі этносаралық және конфессияаралық қатынастардың өзара байланысын, ресми статистика мен академиялық зерттеулердің нәтижесі негізінде талданып жазылды. Зерттеу нәтижелерінде қазақ халқының танымындағы ислам дінінің терең тарихи орны және бүгінгі таңдағы құндылық мәні көрсетілген. Діннің қоғамдағы әсері өмірдің әртүрлі салаларындағы ықпалы, атап айтсақ, мәдени руханиятымызда, білім беруде, отбасылық қатынастарда да айрықша сезілетіндігі бағамдалған. Зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары діни төзімділікті қалыптастырып, дінаралық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған әлеуметтік бағдарламаларды әзірлеу үшін, сондай-ақ ұлт саясаты мен руханиятымызды жетілдіруде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, діни және этномәдени зерттеулер саласына қатысты мәліметтердің қатарын толықтырады.

Кілт сөздер: Ислам, тәңіршілдік, сопылық, радикалдық, салафизм.

Tastanova Z.T.[1], *G.Sh.Baimuratova*[2], *S.Imanbaeva*[3]
[1]*Master of History of the K. Sagadiev UIB Kazakhstan, Almaty, *Corresponding author*
E-mail: zauresh07@mail.ru
[2]*Master of History of the K. Sagadiev UIB Kazakhstan, Almaty*
E-mail:Gulmira2769@mail.ru
[3]*Associate Professor the University of International Business named after Kenzhegali Sagadiev Kazakhstan, Almaty, E-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru*

SOME ASPECTS OF THE RELIGIOSITY OF THE KAZAKHS: HISTORY AND MODERNITY

Abstarct

Religion is an important aspect of a people's culture and identity. In the context of Kazakh culture, religiosity plays a key role, reflecting the historical, sociocultural and spiritual aspects of society.

The article highlights some aspects of the religious consciousness and worldview of the Kazakhs. Analysis of the causes and consequences of possible intra-confessional tensions and conflicts in modern Kazakhstan, issues of the formation of ethno-confessional harmony, cultural and spiritual unity of Kazakhstan. The main directions and ideas of the study include an analysis of the historical aspects of the formation of the religious traditions of the Kazakhs.

This study has important scientific significance, as it allows us to better understand the historical and sociocultural characteristics of the ethnic group. In addition, it is of practical value for government and public organizations dealing with issues of national policy, interreligious dialogue and cultural development. The research methodology includes an analysis of the relationship between interethnic and interfaith relations, as well as an analysis of official statistics and academic research. The results of the study indicate that Islam among the Kazakhs has deep historical roots and continues to play an important role in modern society. The influence of religion is felt in various areas of life, including culture, education, family relationships and politics. The conducted research helps to better understand the diversity and dynamics of religious practices in Kazakhstan and contributes to the development of intercultural dialogue and tolerance.

The results and conclusions of the study can be used to develop social programs aimed at supporting and developing religious tolerance, as well as to formulate national policies in the field of interreligious cooperation and cultural development. In addition, they can become the basis for further research in the field of religious and ethnocultural studies.

Keywords: Islam, Tengrism, Sufism, radicalism, Salafism,

Введение

Религия является одним из важнейших аспектов культуры и идентичности казахов.. Настоящее исследование посвящено некоторым аспектам религиозности казахов, включая историческую эволюцию и современные проявления этого явления. В последние годы в Казахстане наблюдается тенденция к росту религиозности. Это связано с рядом факторов, таких как демографические, социально-экономические условия и глобальные геополитические события. Религия всегда играла и продолжает играть важную и неоднозначную роль в этнической дифференциации. Она охватывает своим влиянием не только духовное бытие той или иной общности (обычаи, ценности), но обеспечивает ощущение взаимной комплиментарности, т.е. идентичности, отличие от других общностей. В этой связи, важно рассматривать этническую идентичность в тесной взаимосвязи с религиозной. Согласно Конституции, Казахстан является светским государством, однако конфессиональный аспект остается определяющим.

Выбор темы обусловлен не только значимостью религии для казахского народа, но и актуальностью этого явления в современном контексте. Религиозность казахов стала объектом

особого интереса исследователей, в связи с изменениями в религиозной практике и социокультурной ситуации.

Актуальность данного исследования подтверждается необходимостью понимания динамики религиозности в контексте современного казахского общества, а также ее влияния на политические, социальные и культурные процессы. В самом исламе у казахов могут быть внутри-конфессиональные проблемы, отражающие их культурные, социальные и исторические особен-ности. Некоторые из возможных внутриконфессиональных проблем могут включать в себя:

1. Толкование и интерпретацию ислама: разногласия могут возникать в отношении толкования священных текстов и традиций ислама. Различные мазхабы и течения в исламе могут иметь разные подходы к интерпретации законов и норм, что может приводить к различным точкам зрения на религиозные вопросы.

2. Этническая и культурная идентичность: Казахи могут сталкиваться с вопросами, связанными с сохранением своей этнической и культурной идентичности в контексте ислама. Внутриконфессиональные дискуссии могут возникать относительно того, какие аспекты казахской культуры следует сохранять или изменять в соответствии с религиозными учениями.

3. Роль женщин в обществе: Внутри исламского общества у казахов могут возникать вопросы относительно роли женщин. Религиозные традиции и культурные обычаи могут влиять на понимание женской роли в семье, образовании, экономике и обществе в целом.

4. Образование и религиозное просвещение: Внутриконфессиональные проблемы могут возникать в отношении образования и религиозного просвещения. Вопросы, связанные с доступом к качественному религиозному образованию, а также с адаптацией традиционного религиозного образования к современным требованиям и стандартам.

5. Политическая религиозная идентичность: В контексте современной политической обстановки могут возникать вопросы о том, как ислам используется для формирования полити-ческой религиозной идентичности. Внутриконфессиональные разногласия могут возникать в отношении роли религии в политике и гражданском обществе.

В современном Казахстане имеют место различные религиозные группы и взаимоотношения меду ними могут быть сложными и изменчивыми, и они в значительной степени зависят от конкретных обстоятельств и контекста. Однако в рамках мирного сосуществования и уважения к разнообразию религиозных убеждений, возможно существование диалога и сотрудничества между ними.

Объектом исследования является религиозные практики казахов. Предмет исследования - историческая эволюция и современные проявления религиозности в казахском обществе.

Цель: Проанализировать и обсудить различные аспекты религиозности казахов в современном Казахстане.

Задачи: рассмотреть

- Исторические корни и традиционные религиозные практики;
- Роль ислама в жизни казахов;
- Влияние модернизации и глобализации на религиозные убеждения;
- Религиозная толерантность и межконфессиональный диалог;
- Государственная политика в отношении религии;
- Будущие тенденции и перспективы религиозности в Казахстане.

Основная гипотеза исследования заключается в том, что религиозность казахов является многослойным и динамичным явлением, отражающим исторические, социокультурные и политические контексты, а также современные социальные изменения.

Результаты данного могут быть использованы при изучении проблем религиозной культуры этносов, при дальнейшей теоретической и методологической разработке проблем взаимо-действия этнического и религиозного, национального и конфессионального, этноконфес-сиональных отношений.

Материалы и методы

Исследование религиозности казахов включает в себя использование разнообразных источников и материалов. В качестве основного источника служат архивные документы, историческая литература, официальная статистика, а также академические исследования в области религиозной антропологии и этнографии. Для анализа современных тенденций религиозности используются данные интернет сайтов

Методологическую базу исследования составляют теории и концепции истории и философии культуры, социальной философии и этнологии.

Используются методы исторического, социологического, антропологического анализа, а также диалектической взаимосвязи межэтнических и межконфессиональных отношений.

Осуществляется детальный анализ исторических источников для выявления основных этапов формирования религиозной идентичности казахов. Используются методы критического анализа источников, сравнительного исследования исторических данных. В рамках антропологического подхода проводится анализ религиозных практик, а также их социокультурного значения для казахского общества. Используются методы этнографического описания и анализа.

Обзор литературы: Современная отечественная и зарубежная наука изобилует проблемами религии и общества, с которыми перекликается тема статьи. Однако вопросы вызовов и препятствий на религиозной почве в самом казахском этносе, не рассматривались отдельно, исследования в данном направлении скудны.

Орхоно-Енсейские письмена, являющиеся первым памятником письменной культуры в изучении религиозных аспектов традиций и новшеств. «Кутадгу билик» Ж. Баласагуна, «Даналық кітабы» («Книга мудрости») Х.А. Яссауи, а также размышления о суфизме, Боге, Пророке, исламе, теологии в трактатах Аль-Фараби, мысли о соотношении философии и религии в произведениях казахских поэтов и мыслителей - Абая, Шакарима, Ш. Уалиханова, И.Алтынсарина, Машхур Жусупа являются источником, методолологической основой религиоведения и исламоведческих наук. В человеческой цивилизации, в том числе в истории мусульманских народов, религия считается ценностью, имеющей особое значение. Как известно, мировоззрение казахского народа претерпело изменения, соответствующие характеру каждого исторического периода истоков ислама. Одна из больших проблем Независимого казахстанского государства, которая поддерживает стабильность, процветание и оказывает большое влияние - это место ислама в обществе. В жизни общества и сохранении гражданских прав человечества статус Конституции велик, но вместе с тем, особое значение имеет регулирование жизни человечества в рамках принципов религии. Проблемы сотворения мира, существования человека, проблемы жизни и смерти, вопрос о том, какой могущественный повелитель создал таинственные силы мира и природы, постоянно заставляют человечество задуматься.

Первые работы, описывающие религиозную ситуацию в Казахстане, появились еще в колониальный период. В статье использованы труды Ч. Валиханова [1]. В них дана характеристика религиозных представлений казахов доисламского и мусульманского периодов.

Мировоззренческие взгляды, мусульманские мысли Абая Кунанбаева ярко выражены в стихах поэта, в «Словах назидания». «Слово Аллаха верно и само по себе», - говорит о безграничной любви великого поэта к Аллаху. Великий мыслитель в своем «тридцать восьмом» слове широко подчеркивает особую черту «Всевышнего» в жизни человека и делится своими мыслями: «Если ты обрел любовь к истине, желание учиться - найди в себе внимательный слух и искреннее прилежание. Исповедующие ислам, прежде всего, должны знать, в чем заключается истина имана, ибо иман - это не слепое поклонение. Скажем, поверили мы в Бога, в то, что слова Корана - изъявление его воли, что Мухаммед Мустафа, да будет благословенно его имя, является посланником его. Что нам дает такая вера? Ты веруешь в Бога ради него или ради своего спасения? Аллах велик и он не пострадает от твоего неверия. Если ты утверждаешь, что

вера твоя необходи-ма тебе самому, хорошо, значит, ты веруешь. Но если это - вера ради веры, пользы от нее тебе не будет. Твоя вера окажется поистине праведной, принесет пользу, когда ты сам этого жаждешь. Нужно знать, какими усилиями достигается осознанная, разумная вера…»[2,Л. 168-169]. В дальнейшем идеи Абая Кунанбаева пропагандировал среди населения Ш. Кудайбердиев. В своем произведении “Мусульманский договор”, изданном в Оренбурге в 1811 году он изложил и усовершенствовал свои мировоззренческие мысли об исламе.[3,Л.5]

Можно добавить исследования ученого-религиоведа Муртазы Булутая, внесшего значительный вклад в области религиоведения за годы независимости.

В исследовательском труде” Религия и нация " прослеживаются истоки ислама в казахском крае, его общие ценности (принципы), присущие человечеству, оказавшие влияние на цивилизацию, появление мыслителей эпохи, способствовавших развитию образования и науки, процветающая пропаганда исламской культуры на юге Казахстана, среди тюркоязычных народов Средней Азии, восприятие казахским народом ислама, а также влияние казахской культуры на исламскую культуру и цивилизацию [4]. Значительное место занимают работы ученого-религиоведа Назиры Нуртазиной. В своем исследовании автор изучает особенности становления ислама и распространения мусульманской традиции в степном крае [5].

В конце XIX века Российская империя, превратив Казахстан в полноценную колонию, экономически и духовно оказалась в ловушке полного проникновения. В целях насильственного лишения населения языка, религии, менталитета проводилась бурная колонизаторская политика. Этот вопрос был своевременно поднят в своих произведениях Алашской интеллигенцией. Например, Миржакип Дулатов открыто писал в статье «Наша цель», написанной в 1907 году: «...В первую очередь казахское население зависит от России...Отсутствие прав вызывает негодование и месть... Теперь чиновники стали вмешиваться в нашу религию, в наши нравы, унаследованные от дедов в вопросы брака, арестовывали религиозные книги...»[6,Л.211]. Произведение начала XX века, опубликованное в 1909 году в Уфе, а затем неоднократно выходившем в свет, в котором М.Дулатов открыто продемонстрировал преследование религии царскими властями.

В произведении, взято как эпиграф к книге:

«Проснись, казах, открой глаза и спину разогни,

В дремучей черной нищете растут твои сыны.

Твой дух ослаб, ты без земли, без своей воли.

Казах мой, лежа на боку, какой ждешь доли?»[7,Л.343]. Выдающийся идеолог движения Алаш Миржакип Дулатов призывал к пробуждению через поднятие духа, чести, разума, знаний народа, к нравственности через мусульманство. Мусульманство алашской интеллигенции в целом было близко к мусульманским идеям нефундаменталистских джадидов.

Подавляющее большинство казахской интеллигенции во главе с А. Бокейхановым были далеки от панисламизма и пантюркизма. Японский ученый Уяма Томохико, изучавший М.Дулатова, считает: «М. Дулатов, А. Бокейханов и другие с считали себя казахами, а потом мусульманами». [8]

В произведении «Оян, казак» Миржакип Дулатов, излагая свои идеи и высказывая вытекающие из них размышления, считал, во-первых, себя казахом, во-вторых, мусульманином, в-третьих, гражданином России. Инициативу по развитию казахского общества он искал в русско-европейской цивилизации, а затем в мусульманской. Мы не ошибемся, если скажем, что эта идея была общей для всех интеллектуалов движения Алаш.

Различные аспекты взаимодействия и взаимовлияния общества, религии и этноса сформулированы в трудах и исследованиях Р.М. Мустафиной [9], Султангалиевой [10], А.Т. Толеубаева [11] и других. Проблемы распространения ислама в Казахстане исследует М.С. Орынбеков [12].

Они характеризуются разнообразием использованного источникового материала и высокой научно-аргументационной обоснованностью.

Немало интересных сведений было получено в ходе работы в глобальной сети Интернет, на следующих сайтах (Религия Казахстана (2019) и др. Другая группа источников представлена статистическими материалами (Добровольный национальный обзор, Казахстан (2019) .

Среди зарубежных исследователей Адиб Халид [13] автор, который подверг основательной критике, многие из сложившихся исторических стереотипов, предлагает первое расширенное исследование культурных дискуссий в Центральной Азии периода колониализма. Халид использует ранее не использовавшиеся литературные источники на узбекском и таджикском языках, а также архивные материалы из Узбекистана, России, Великобритании и Франции, чтобы исследовать роль России как колониальной державы и политику исламских реформаторских движений. Он рассматривает Ислам не только как мировую религию, но и как важнейший фактор общественно - политической и культурной жизни [14]. В зарубежной историографии существует множество теоретических разработок и концепций, в основе которых лежит понятие религиозности. Так, С. Гледдинг, Е. Льюис и Л. Адкинс определяют религиозность как набор и содержание индивидуальных религиозных убеждений относительно существования «высшей силы» и взаимоотношений между поступками человека и религиозными убеждениями… религиозность включает в себя, с одной стороны, особенности личностного восприятия религиозных ценностей, норм, морали и базовой религиозной доктрины, а с другой стороны — поведенческий аспект религии: посещение мест проведения богослужений, участие в ритуалах, чтение религиозных текстов и молитв [15].

Результаты и обсуждение:

По информации Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, согласно переписи населения за 2021 год, самую многочисленную конфессию представляют последователи ислама. Их численность составляет более 13 млн человек. Второй по популярности является христианская конфессия – более 3 млн человек. На третьем месте расположились представители буддизма – 15458 человек. Замыкает рейтинг самых многочисленных конфессий иудаизм – число его представителей составило чуть больше 7 тысяч человек [16].

Основным фактором роста мусульманского населения в Казахстане является высокий уровень рождаемости среди мусульман. Уже наблюдается явное доминирование титульной нации и рост числа других мусульманских этносов страны.

«Учитывая демографические особенности Казахстана, это религиозное возрождение характеризовалось множеством вариантов. Среди этнических казахов варианты по умолчанию включали ханафитский ислам, традиционно доминировавший в регионе, и суфийское наследие, которое в значительной степени было нарушено. Следует также упомянуть возрождение интереса к тенгрианству, хотя оно и не заявило о себе как о мощной силе». «Среди христиан основным вариантом по умолчанию была Русская Православная Церковь, которая сама является транснациональным игроком, учитывая ориентацию православных приходов в Казахстане на Москву. Но помимо этого в регион быстро прибывают мусульманские и христианские движения из-за границы. В их число входили турецкие, арабские, северокавказские и южноазиатские исламские группы; и множество христианских церквей и сект, возникших на Западе, а также в таких местах, как Южная Корея. Среди них были группы с чисто религиозной программой, а также группы с амбициозными политическими целями» [17].

Социально-экономические условия также сыграли роль в росте религиозности в Казахстане. Неравенство доходов, безработица и коррупция вызвали разочарование среди некоторой части населения, что привело к поиску утешения и смысла в религии. Доля населения, живущего за чертой бедности в Казахстане остается относительно неизменной, разрыв между уровнями бедности в городской и сельской местности сохраняется, при этом уровень бедности в сельской местности в 2,7 раза выше, чем в городской [18]. (Добровольный национальный обзор, Казахстан (2019). В то же время религиозные организации стали важными поставщиками социальных услуг, таких как образование, здравоохранение и благотворительность, особенно в отдаленных и социально-экономически неблагополучных регионах.

Глобальные геополитические события, такие как войны в Афганистане и Ираке, а также рост исламского экстремизма, повлияли на религиозные взгляды и практики мусульман в Казахстане. Некоторые мусульмане восприняли эти события как нападение на ислам и стали более консервативными и фундаменталистскими в своих убеждениях. Кроме того, распространение идей и интерпретаций ислама через социальные сети и другие онлайн-платформы способствовало радикализации отдельных лиц.

Тенденции исламизации в Казахстане проявляются в различных формах. Рост числа мечетей и медресе: по-прежнему строятся и открываются новые мечети и церкви, неуклонно растет число религиозных общин. Если в 2017 году количество общин всех конфессий (течений) в Казахстане составляло 3 600, то в 2020 г. – уже 3 796, число мечетей за этот же период увеличилось с 2 550 до 2 664, а православных церквей – с 294 до 300. Увеличение числа людей, соблюдающих исламские обычаи и традиции (например, ношение хиджаба, никаба, у мужчин коротких штанов, посещение пятничных молитв).

Возрождение исламских праздников и обрядов. Рост религиозной практики. Появление формальных и неформальных исламских групп и движений. В стране действуют различные исламские организации, пропагандирующие традиционные исламские ценности и догматы. Рост спроса на исламскую литературу и образование. Министерство образования в 2010 году открыло в университетах такие специальности как религиоведение и исламоведение. Открыт университет "Нур Мубарак".

Тенденции исламизации в Казахстане представляют собой сложный и многогранный феномен, отражающий сочетание демографических, социально-экономических и геополитических факторов. Правительство стремится сбалансировать свободу вероисповедания с необходимостью обеспечения безопасности и общественного порядка, принимая меры для сдерживания радикализации и экстремизма, при этом поощряя умеренность и терпимость, а также усиление контроля над религиозными организациями, принятие законов против экстремизма и терроризма и продвижение межконфессионального диалога и толерантности.

В целом влияние глобализации на исламизацию в Казахстане имеет как положительные, так и отрицательные последствия для общества:

С одной стороны, повышение религиозности способствует сохранению культурной идентичности, укреплению семейных ценностей и духовной самореализации.

С другой стороны, консервативные исламистские взгляды могут привести к ограничению личных свобод, дискриминации и межрелигиозной напряженности.

На современном этапе развития Казахстана мы наблюдаем некоторую разрозненность среди казахов во взглядах на вероисповедание ислам.

Особый интерес в Казахстане вытекает из нескольких ключевых факторов – это тема взаимоотношений между салафитами, традиционными мусульманами, тенгрианцами и суфистами. В данном контексте поддержание мирных отношений между различными религиозными группами играет важную роль в обеспечении социальной стабильности и национального единства.

Так, например, имеют место факты непринятия ислама как истинной религии казахов, ссылаясь на то, что тенгрианство – это древняя религия кочевников, к которым относятся и казахи. Тенгри – это небесный отец, который помогает людям вместе с духами природы. Наряду с ним, тюркоязычные жители Центральной Азии поклонялись и женскому божеству Умай-ана, которая ассоциировалась с покровительницей очага и детей. «Тенгрианство утверждало единство человека с природой, этим оно привлекательно и поныне. Человек есть продолжение природы, а в ней существуют духи – властители рек и степей, гор и лесов. Весь мир в тенгрианстве предстает одухотворенным. Тенгрианство отразило мироощущение и миропонимание кочевников, основы их менталитета и коллективного бессознательного, прошедшие сквозь тысячелетия. Оно дошло до нас в мифологических сюжетах, архетипах и прообразах народа» [19].

Однако, начиная с VIII века, когда началась исламизация тюрок, ислам в Казахстане принял новую форму: наряду с верой в Аллаха, тюрки сохранили свое мировоззрение, свою философию религиозных взглядов, Внедрение ислама в казахской степи привело к любопытному сосуществованию монотеистического ислама и традиционных политеистических верований, связанных с тенгрианством, шаманизмом. По этому поводу Ч.Ч. Валиханов писал: «Мусульманство пока не въелось в нашу плоть и кровь. Оно грозит нам разъединением народа в будущем. Между киргизами еще много таких, которые не знают и имени Магомета, и наши шаманы во многих местах степи еще не утратили своего значения. У нас в степи теперь период двоеверия, как было на Руси во времена преподобного Нестора» [1, Л.71].

Несмотря на распространение ислама, шаманизм сохранился в Казахстане до наших дней, поскольку многовековые традиции тенгрианства глубоко укоренились в сознании людей.

В современном обществе казахи разделились на три группы: первая - сторонники радикальных идей; вторая - приверженцы традиционного ислама, поддерживающие суфийские традиции, третья - сторонники тенгрианства, отрицающие ислам как религию казахов. Мы убеждены, что последняя группа - это исламофобы и могут вызвать серьезные проблемы в казахстанском обществе из-за фактических разногласий. На наш взгляд, именно они могут инициировать конфликты между казахами на основе убеждений. Важно отметить, что к таким действиям их подтолкнули мусульмане, исповедующие радикальную версию ислама - "салафизм", которые в последнее время пропагандировали ислам в "чистом виде" в Казахстане, отвергая синкретизм, суфизм и традиции казахов, агрессивно выступая против них и называя немусульманами. Салфиты, представляющие консервативное течение в суннитском исламе, могут сталкиваться с непониманием и недовольством со стороны более традиционных ханафитов и других мусульманских общин. В Казахстане, как и в других странах, салфитские общины иногда могут быть объектом мониторинга и контроля со стороны государственных органов в связи с обеспокоенностью из-за их радикальных взглядов Часть казахстанских общественных деятелей не приветствуют чрезмерную исламизацию общества, видя в ней угрозу светскости государства. Они считают, что подобная тенденция может привести к утрате самобытности тюркской культуры и размыванию национальной идентичности казахстанского народа.

В последнее время салафиты серьезно пошатнули свою репутацию, открыто презирая тех, кто не принимает ислам в его «чистом» виде. Таковых они открыто называют немусульманами, допускающими в религиозных взглядах т.н. «ширк». При этом, ими не учитывается тот фактор, что издревле религиозная система ценностей казахов представляет собой образ мышления, обычаи, обряды, т.к. базируется на культе природы (Тенгри – отец Небесный, Умай-мать Земля), космических и природных законах. И эту целостность казахи сегодня хотят сохранить, поскольку она является частью их идентичности, кодом религиозного и национального сознания.

Таким образом, можно предположить, что большая часть современных казахов, исповедующих традиционный ислам в Казахстане, это латентные тенгрианцы.

Современные последователи тенгрианства не считают себя истинными мусульманами, утверждая, что им приходится лишь формально себя называть так из-за общественных ожиданий, но им чужды пять обязательных молитв в день и соблюдение всех ограничений ислама. По их мнению, необходимо вернуться к своей древней вере, которая исходит от саков, от Атиллы, от Чингизхана и всех предков казахов. Отчуждение казахов от истинных традиций, культуры и верований посредством пропаганды салафизма в исламе в нынешнем Казахстане, таков вариант тенгрианцев, как подавление казахов, их стремлений к свободе, справедливости и отказу от своей национальной идентичности. Тенгрианцы, практикующие традиционную тюркскую религию Тенгрианизма, являются отдельным этническим и религиозным сообществом в Казахстане. Они могут иметь ограниченные контакты с суннитскими мусульманами и суфистскими общинами, хотя такие контакты могут быть скорее культурными, чем религиозными.

Приверженцы салафизма представляют собой абсолютное послушание правителю, запрет на критику его действий, что в принципе удобно в любой политической системе управления.

Если казахи называют себя истинными мусульманами, все обязаны уметь читать Шахаду, выполнять 5 столпов в исламе. Но, как мы видим, казахи находят свое духовное удовлетворение в моменты, когда читают Коран по усопшим предкам - аруахам, прося Аллаха принять их молитву. Также, когда пекут лепешки и баурсаки, когда посещают святые места, когда обращаются за помощью в лечении к бахсы, шаманам и ясновидящим. Но все из перечисленного считается «настоящими» мусульманами «ширком».

«В этом смысле, нельзя забывать, что у нас присутствует собственная казахская националь-ная школа исламского образования, которая включает в себя особенности местной культуры и традиций. В свое время «Джадиды, влиятельные мусульманские интеллектуалы, стремились сохранить коренную исламскую культуру, адаптируя ее к современному государству. Благодаря образованию, грамотности, использованию прессы и поддержанию тесных связей с исламскими интеллектуалами от Османской империи до Индии, джадиды нашли место своим традициям не только в меняющейся культуре своей собственной страны, но и в более широком современном исламском мире» [14].

В современном Казахстане сохранение исламской культуры остается важным аспектом общественной жизни. Многие мусульманские общины стремятся сохранить свои традиции и ценности в условиях современной секуляризации и глобализации. Джадидский подход, направленный на адаптацию ислама к современным условиям, может предложить полезные модели и стратегии для сохранения исламской идентичности в наши дни. Таким образом, джадидская идеология, направленная на сохранение исламской культуры и адаптацию ее к современным вызовам, может быть важным источником вдохновения и моделью для современного Казахстана в поиске путей устойчивого развития государственно-конфессиональных отношений.

Государство в Казахстане внимательно следит за религиозными организациями, чтобы предотвратить экстремистские и радикальные течения. Оно продвигает умеренный и толерантный ислам, одновременно поддерживая свободу вероисповедания и защищая права мусульман.

Таким образом, современный ислам в Казахстане отличается от ислама в других странах, имеет собственные особенности и является важной частью казахстанской культуры и общественной жизни. И немаловажную роль здесь сыграл суфизм - духовное направление в исламе, которое подразумевает стремление к близости к Аллаху через внутреннее преображение, отрешение от материальных желаний и поиск божественной любви.

В Казахстане суфизм имеет долгую историю и традиции. В прошлом суфизм был широко распространен среди населения Казахстана и сыграл важную роль в формировании исламской веры. Однако, с приходом советской власти в Казахстане, многие религиозные традиции, в том числе и суфизм, были подавлены и запрещены. После получения независимости Казахстана в 1991 году, суфизм начал показывать свою активность. Со временем, суфийские ордена вновь начали работать и привлекать новых последователей. Суфийские ордена в Казахстане включают в себя Накшбанди, Кадири, Мевлеви, Джельвети и другие [10,Л.188]. Они осуществляют религиозную деятельность, проводят занятия, занимаются благотворительностью и культурными мероприятиями. Суфизм привлекает людей, которые ищут духовное преображение и готовы следовать строгим правилам и дисциплине.

Однако, несмотря на восстановление суфизма в Казахстане, остаются некоторые вызовы и препятствия. Некоторые люди воспринимают суфизм как часть национальной и культурной идентичности Казахстана, в то время как другие считают его неполноценным или негативным. «Сложная мистико-философская концепция, сплоченная структура, подчиняющаяся только одному человеку, и другие атрибуты современных форм суфизма требуют взвешенного подхода и комплексного анализа. При нынешней ситуации с достаточно низким уровнем религиозной культуры основной массы верующих, игры с суфизмом, являются палкой о двух концах. К

примеру, следствием такого отношения стало появление новых, псевдосуфийских тарикатов в Центральной Азии. Сегодня во многих случаях, от имени суфизма говорят в основном разного рода шарлатаны, используя в политических и социальных интересах. Поэтому при подходе к суфизму нужно разделять суфизм классический и синкретический (псевдосуфизм) [20]. Кроме того, множество молодых людей, особенно в городах, склонны к секуляризму, и мало интересуются духовными практиками. В целом, суфизм в Казахстане продолжает существовать и привлекать последователей, но его статус и влияние ограничены, меньшинством верующих. Общество продолжает претерпевать изменения и вызовы, и будущее суфизма в Казахстане будет зависеть от реакции и принятия этого направления ислама со стороны населения страны.

В последние годы суфизм столкнулся с растущим влиянием салафизма, который является более консервативным и радикальным направлением ислама. Салафиты выступают против суфизма, считая его отклонением от истинной веры. Это вызвало напряженность между двумя направлениями и привело к расколу среди мусульман в Казахстане. Тем не менее, суфийские ордена продолжают свою деятельность, стремясь приобщить новых последователей и способствовать духовному преображению в обществе. Они делают упор на образовании и проводят различные программы и курсы для изучения исламских наук и практик. В крупных городах, таких как Алматы и Астана, суфизм пользуется особой популярностью среди молодежи, ищущей альтернативу традиционным религиозным институтам. Молодежь привлекает суфийский путь из-за его акцента на саморазвитие и поиск божественного через любовь и сострадание. Кроме того, суфизм привлекает людей с творческими способностями, таких как поэты, художники и музыканты. Суфийская поэзия, например, играет важную роль в казахской культуре. В произведениях суфийских поэтов прославляются духовная любовь, божественное единство и мистические переживания. Однако, несмотря на возрождение суфизма, его будущее в Казахстане остается неопределенным. Современное общество претерпевает быстрые изменения, и религиоз-ные воззрения подвергаются пересмотру. В то время как некоторые люди ценят суфизм за его вклад в культуру и духовное развитие, другие опасаются его влияния и возможности проникновения крайних идей. Будущее суфизма в Казахстане будет зависеть от способности суфийских орденов адаптироваться к меняющимся условиям, противостоять вызовам салафизма и привлекать новых последователей из нового поколения мусульман. Если суфизм сможет найти общий язык и обрести резонанс в современном обществе Казахстана, то он продолжит играть важную роль в религиозной и культурной жизни страны. Однако, если суфизм будет продолжать восприниматься как нечто маргинальное или устаревшее, то его влияние может постепенно уменьшаться, уступая место другим направлениям ислама. Однако, несмотря на растущую популярность, суфизм в Казахстане все еще сталкивается с рядом вызовов.

Еще одним из основных вызовов является стереотипное представление о суфизме как о сектантстве или экстремизме. К сожалению, некоторые радикальные группы используют суфийскую терминологию и образы, что создает негативное восприятие суфизма в глазах общественности.

Суфийские ордена в Казахстане активно работают над просвещением и информированием населения об истинной природе суфизма, подчеркивая его мирный, терпимый и плюралистический характер. Следующим вызовом для суфизма в Казахстане является влияние секуляризма и материализма в современном обществе. Во многих городских средах люди становятся все более вовлеченными в материальные блага и карьеру, что оставляет им мало времени и энергии для духовных поисков. Суфийские ордена адаптируют свои методы обучения и практики к потребностям молодежи, используя современные технологии и создавая платформы для общения и обсуждения вопросов, которые волнуют молодое поколение.

Суфизм, представляющий мистическое направление в исламе, может существовать внутри суннитских мусульманских общин, в том числе и в Казахстане. Суфисты часто стремятся к

духовному совершенству и внутреннему познанию, что может быть принято с разной степенью понимания и поддержки другими мусульманскими общинами.

Заключение/ Выводы:

Государство признает как положительные, так и отрицательные последствия исламизации и стремится найти баланс между религиозной свободой и социальной гармонией. Данные меры включают:

- поддержку традиционного и умеренного ислама;
- противодействие экстремизму и радикализации;
- надзор за религиозными организациями и проповедниками;
- продвижение межрелигиозного диалога и толерантности

Исследование взаимоотношений между различными религиозными группами в Казахстане поможет лучше понять динамику этого многообразия и способы его поддержания.

Таким образом, тема взаимоотношений между различными религиозными группами в Казахстане является важной и актуальной не только с точки зрения религиозной сферы, но и в контексте общественной стабильности, межрелигиозного диалога и развития мультикультурного общества.

Подтверждая выдвинутую ранее основную гипотезу исследования о религиозности казахов и изменениях происходящих под воздействием различных факторов, таких как секуляризация, миграция, образование и социально-экономические изменения, можно утверждать об:

1. Исторических корнях религиозности: Анализ исторических источников, включая этнографические данные, может показать, какие религиозные верования и практики были распространены среди казахов в разные периоды и как они влияли на их культуру и общество.

2. Воздействии секуляризации и глобализации: Анализ изменений в религиозной практике в контексте секуляризации и глобализации, включая уровень религиозной толерантности, и их влияние на традиционные религиозные структуры.

3. Социально-экономические факторы: Исследование взаимосвязи между социально-экономическим положением и религиозностью казахов, включая влияние образования, доходов, занятости и других факторов на религиозные убеждения и практики.

Доказательство данной гипотезы требует дальнейших исследований, мультиметодного подхода, включающего в себя как качественные, так и количественные методы исследования, чтобы полноценно охватить многообразие аспектов религиозности казахов в исторической и современной перспективах.

Глобализация оказывает непреходящее влияние на религию и духовность в Казахстане. Продолжающиеся процессы исламизации требуют бдительности и постоянных усилий со стороны государства, религиозных лидеров и общества в целом, чтобы обеспечить гармоничное сосуществование традиционных ценностей и современных тенденций.

Список использованной литературы:

1. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. т. 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской энциклопедии. 1985. – 528 с.

2. Абай Международный клуб Абая «Қара сөз» «Книга слов». Семипалатинск. 2007. с. 384.

3. Кудайбердиев Ш. «Мусульманский договор». Алматы. 1993. с. 5.

4. Булутай М. Ж. Дін және ұлт. Алматы, Ииздательство «Арыс» 2006. с. 584

5. Нуртазина Н. Распространение Ислама и формирование казахстанской мусульманской традиции. (8-нач. 19вв.) Алматы. Казахский университет. 2016.

6. Дулатов М. Шығармалары.- Алматы: Жазушы, с.384

7. Галиев В.З. Книга, разбудившая народ(Разыскания о Мыржакыпе Дулатове и его сборнике «Проснись,казах!» Алматы, Мектеп,2011.-528с.

8. Нурпеисов К. Уяма Томохико-японский ученый-исследователь Миржакип Дулатов // «Қазак әдебиеті». 1993 17 декабря.

9. Мустафина Р.М. Представления, культы и обряды у казахов (В контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.). Алма-Ата, 1992.- 176 с.

10. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы, 1998, - 188 с.

11. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - нач. XX вв.). Алма-Ата, 1991. – С.214

12. Орынбеков М.С. Верования древнего Казахстана. Алматы, 1997.-154с.

13. Khaled, A. (2013). "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia." University of California Press

14. Генис В. Л, Исхаков С. М., Халид А.. Политика мусульманской культурной реформы: джадидизм в Средней Азии // Астана: Цифровая библиотека Казахстана (BIBLIO.KZ). URL: https://biblio.kz/m/articles/view/

15. Gladding S.T., Lewis E.L., Adkins L. Religious beliefs and positive mental health // Counseling and Values. 1981. Vol. 25.

16. https://www.nur.kz/society/1997452-kakie-konfessii-yavlyayutsya-samymi-nogochislennymi-v-kazahstane/(дата обращения:08.09.2024)

17. Marlene Laruelle, "Religious Revival, Nationalism, and the 'Invention of Tradition': Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan", Central Asian Survey, vol. 26 no. 2, 2007.

18. Добровольный национальный обзор, Казахстан (2019).

19. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 204 с. С.24.

20. Избаиров А.К. Кандидатская диссертация на тему: «Консерватизм в исламе. К вопросу теории и методологии проблемы (историко-культурный и политико-правовой аспект)» Алматы 2004. С. 97 История суфизма в Казахстане |KAZISLAM.KZ

References:

1. Valihanov Ch. Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah. t. 1. Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj jenciklopedii. (1985.) — 528 s.

2. Abaj Mezhdunarodnyj klub Abaya «Қara sөz» «Kniga slov». Semipalatinsk. 2007. s. 384

3. Kudajberdiev Sh. «Musul'manskij dogovor» Almaty. 1993. s. 5.

4. Bulutaj M. Zh. Religiya i naciya. Almaty, Iizdatel'stvo «Arys» 2006. s. 584

5. Nurtazina N. Rasprostranenie Islama i formirovanie kazahstanskoj musul'manskoj tradicii. (8-nach. 19vv.) Almaty. Kazahskij universitet.

6. Dulatov M. Shygarmalary.- Almaty: Zhazushy, s.384

7. Galiev V.Z. Kniga, razbudivshaya narod(Razyskaniya o Mirzhakype Dulatove i ego sbornike «Prosnis,kazax!» Almaty, Mektep,2011.-528s.

8. Nurpeisov K. Uyama Tomohiko-yaponskij uchenyj-issledovatel' Mirzhakip Dulatov // «Kazahskaya literatura». 1993 17 dekabrya.

9. Mustafina P.M.Predstavlenija, kul'ty i obrjady u kazahov (V kontekste bytovogo islama v Juzhnom Kazahstane v konce XIX-XX vv.). Alma-Ata, (1992.)- 176 s.

10. Sultangalieva A.K. Islam v Kazahstane: istorija, jetnichnost' i obshhestvo. Almaty, (1998) - 188 s.

11. Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoj obrjadnosti kazahov (XIX - nach. XX vv.). Alma-Ata, (1991) - 214 s.

12. Orynbekov M.S. Verovanija drevnego Kazahstana. Almaty, (1997)-154c.

13. Khaled, A. (2013). "Politika musul'manskoj kul'turnoj reformy: dzhadidizm v Central'noj Azii." University of California Press

14. V. L. Genis, S. M. Ishakov, A. Halid. Politika musul'manskoj kul'turnoj reformy: dzhadidizm v Srednej Azii // Astana: Cifrovaja biblioteka Kazahstana (BIBLIO.KZ). URL: https://biblio.kz/m/articles/view/

15. Gladding S.T., Lewis E.L., Adkins L. Religious beliefs and positive mental health // Counseling and Values. 1981.
16. https://www.nur.kz/society/1997452-kakie-konfessii-yavlyayutsya-samymi-nogochislennymi-v-kazahstane/(дата обращения:08.09.2024)
17. Marlene Laruelle, "Religious Revival, Nationalism, and the 'Invention of Tradition': Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan", Central Asian Survey, vol. 26 no. 2, 2007
18. Dobrovol'nyj nacional'nyj obzor, Kazahstan (2019)
19. Orynbekov M.S. Genezis religioznosti v Kazahstane. – 2-e izd., pererab. i dop. – Almaty: IFPR KN MON RK, (2013) – 204 s. S.24.
20. Izbairov A.K. Kandidatskaja dissertacija na temu: «Konservatizm v islame. K voprosu teorii i metodologii problemy (istoriko-kul'turnyj i politiko-pravovoj aspekt)» Almaty (2004) S. 97 Istorija sufizma v Kazahstane |KAZISLAM.KZ

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 93/94 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.013

С.Сагнайкызы [1], Ж.М.-А. Асылбекова [2], Т.А. Апендиев [3]*

[1]тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, E-mail: Samal7373@mail.ru
[2]Профессор, Қазақ Ұлттық Аграрлық университеті, Қазақстан, Алматы. E-mail: asylbekova777@mail.ru*
[3]PhD [тарих], Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтҚ , Казақстан, Алматы. E-mail: timur.apendiev@mail.ru

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ӘКІМШІЛ–ӘМІРШІЛ ЖҮЙЕГЕ БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

1920-шы жылдардың екінші жартысында Қазақстанда кеңестік құқық қорғау ұйымдары құрылды. «Революциялық заңдылықты» қорғауды мақсат еткен құқық қорғау ұйымдары, 1920-30-шы жылдары жүргізілген саяси-экономикалық науқандар барысында Конституцияда бекітілген қызме-тін бұрмалап, асыра сілтеушілікке жол берген. Құқық қорғау ұйымдары іс жүзінде аталмыш науқан-дарды жүзеге асырушы құралға айналғанын мұрағат құжаттарын зерттеу барысында аңғардық. Яғни, құқық қорғау ұйымдары кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің қолшоқпарына айналып, жүйеге бейімделу үрдісі басталған. 1927-1928 жылдарда басталған байларды тап ретінде жою, астық, ет дайындау науқандарымен қатар жүргізілген социалистік меншікті қорғау науқаны да халыққа үлкен күйзеліс әкелгені белгілі. Ашаршылық нәубаты халықты мемлекеттік меншікке қол салуға итерме-леген. Аталмыш науқан барысында да кеңестік құқық қорғау ұйымдары коммунистік партияның бұйрық-жарлықтарын орындап, аса белсенділік танытып, түрлі асыра сілтеушіліктерге жол берген. Құқық қорғау, әкімшілік ұйымдардың бұл науқандар барысында билік пұрсатын орнымен пайда-ланбауы адам құқығын аяқасты етуге әкелген. Кеңестік саяси-экономикалық науқандар барысында анықталған қылмыскерлер негізінен қарапайым халық болғанын ескерсек, әуел бастағы большевик-тердің «кеңестің құқық қорғау ұйымдары қарапайым халықтың мүддесін қорғайды» деген концеп-циясына қайшы келеді. Керісінше, құқық қорғау ұйымдары әкімшіл-әміршіл жүйенің құрамдас бөлігіне айналғанын

көрсетеді. Зерттеу тақыры барысында құқық қорғау ұйымдарының кеңестік әкімшіл–әміршіл жүйенің құрамдас бөлігіне айналу үрдісін ашамыз.

Кілт сөздер: билік пұрсатын бұрмалау; ОГПУ; қызыл террор; кеңестік әкімшіл–әміршіл жүйе; асыра сілтеу; құқық қорғау ұйымдары, құғын сүргін.

Сағнайқызы С.[1], Асылбекова Ж.М.-А.[2], Апендиев Т.А.[3]*
[1]кандидат исторических наук, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Казакстан, Алматы
E-mail: Samal@mail.ru
[2]профессор, Казахский Национальный Аграрный университет, Казакстан, Алматы
*E-mail: asylbekova777@mail.ru**
[3]кандидат исторических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы
E-mail: timur.apendiev@mail.ru

ПРОБЛЕМА ИСТОРИИ ПРИСПОСОБЛЕНИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ К АДМИНИСТРАТИВНО - КОМАНДНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

Во второй половине 1920-х годов в Казахстане были созданы советские правозащитные организации. Правозащитные организации, стремившиеся защитить «революционную легитимность» в ходе политических и экономических кампаний, проводившихся в 1920-е и 1930-е годы, искажали и преувеличивали свою деятельность, заложенную в Конституции. В ходе изучения архивных документов мы выяснили, что средством реализации этих кампаний стали правоохранительные организации. То есть правозащитные организации стали марионетками советской админи-стративно-властной системы, и начался процесс адаптации к системе. Известно, что в 1927-1928 годах, наряду с кампаниями по ликвидации богатых как класса, по защите зерна и мяса, большой стресс для народа принесла социалистическая кампания по защите собственности. Голод заставил народ посягать на государственную собственность. В ходе упомянутой кампании советские правозащитные организации следовали указаниям коммунистической партии, действовали очень активно и допускали различные преувеличения. Неспособность правоохранительных и админи-стративных организаций реализовать свои полномочия во время этих кампаний привела к нару-шению прав человека. Учитывая, что преступники, выявленные в ходе советских политико-эконо-мических кампаний, были в основном простыми людьми, это противоречит концепции ранних большевиков о том, что «советские правоохранительные органы защищают интересы простых людей». Напротив, это показывает, что правозащитные организации стали неотъемлемой частью административно-правящей системы. В ходе исследования темы мы раскрываем процесс станов-ления правозащитных организаций составной частью советской административно-правовой системы.

Ключевые слова: искажение власти; ОГПУ; красный террор; командно-административная система; злоупотребление, правозащитные организации, ссылки.

Sagnaikyzy S.[1], *Asylbekova Zh. M-A.* *[2], *Apendiyev T.*[3]
[1]*candidate of historical sciences, Al-Farabi Kazakh National University , Kazakhstan, Almaty.*
E-mail: Samal7373@mail.ru
[2]*doctor of historical sciences, professor, Kazakh National Agrarian University, Kazakhstan, Almaty.*
*E-mail: asylbekova777@mail.ru**
[3] *PhD [history, Institute of History and Ethnology named after Sh. Ualikhanov, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Kazakhstan, Almaty.*
E-mail: timur.apendiev@mail.ru

THE PROBLEM OF THE HISTORY OF ADAPTATION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES TO THE ADMINISTRATIVE COMMAND SYSTEM

Abstract

In the second half of the 1920s, Soviet human rights organizations were created in Kazakhstan. Human rights organizations that sought to defend “revolutionary legitimacy” in the political and economic campaigns of the 1920s and 1930s distorted and exaggerated their activities as enshrined in the Constitution. In the course of studying archival documents, we found out that law enforcement organizations became the means of implementing these campaigns. That is, human rights organizations became puppets of the Soviet administrative system, and the process of adaptation to the system began. It is known that in 1927-1928, along with campaigns to eliminate the rich as a class, to protect grain and meat, the socialist campaign to protect property brought great stress to the people. Hunger forced the people to encroach on state property. During the aforementioned campaign, Soviet human rights organizations followed the instructions of the Communist Party, were very active and allowed various exaggerations. The failure of law enforcement and administrative organizations to exercise their powers during these campaigns resulted in violations of human rights. Given that the criminals identified during Soviet political-economic campaigns were mostly ordinary people, this contradicts the early Bolsheviks' concept that "Soviet law enforcement agencies protect the interests of ordinary people." On the contrary, it shows that human rights organizations have become an integral part of the administrative-ruling system. In the course of researching the topic, we reveal the process of formation of human rights organizations as an integral part of the Soviet administrative and legal system.

Keywords: distortion of power; OGPU; red terror; command and administrative system; abuse, human rights organizations, exile.

Кіріспе. Қазақстанда 1920-1930 жылдары большевиктер Қазақстанда түрлі саяси–экономикалық науқандар жүргізді. 1920-шы жылдың екінші жартысында құрыла бастаған кеңестік құқық қорғау ұйымдары аталмыш науқандарға белсене араласып, кеңестер өкіметі мен коммунистік партияның жазалау аппаратына айналды. «Революциялық заңдылықты қорғау» саясаты аясында қазақ халқының дәстүрлі сот жүйесі жойылып, орнына келген кеңестік құқық қорғау ұйымдары ұлттық сот жүйесімен күресуді де негізгі міндеттерінің бірі еткен. Кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің құрамына еніп, коммунистік партияның тапсырмасын орындап, адам құқығын қорғау орнына, мемлекет саясатын жүзеге асырды. 1920-1930 жылдардағы кеңестік социалистік-экономикалық науқандарды жеделдетуді жүзеге асырушы тетік ретінде науқандардың талаптарын орындамаған халықты жазалау қызметін атқарды. Конституциялық міндеттерінен ауытқыған құқық қорғау ұйымдары, іс жүзінде кеңестік қуғынсүргін науқандарын жүзеге асырушы күшке айналған. Өркениетті елдерде қалыптасқан «сот, прокуратура ұйымдары жеке таптың емес, жалпы халықтың мүддесін қорғайды» деген ұғым кеңестер мемлекетінде жүзеге аспады. Бұл теорияны большевиктік жүйе сынап, құқық қорғау ұйымдары тек жұмысшы-шаруа мүдесін қорғаушы жүйеге айналатынын алға тартты. 1920-шы жылдардың екінші жартысынан бастап бұл қағида да бұрмаланып, кеңестік құқық қорғау ұйымдары негізінен қарапайым халықты жазалаушы күшке айналғанын мұрағат құжаттары дәлелдейді. Ендігі жерде кеңестік құқық қорғау ұйымдары сот ісін тергеу барысында адамның жасаған қылмысына емес,

әлеуметтік шыққан тегіне қарады. Осы жылдары жүзеге асырылған саяси-экономикалық науқандарды іс жүзінде жүзеге асырушы қызметін иеленген құқық қорғау ұйымдары дөрекі асыра сілтеушілікке жол беріп, қылмыс істерін жалған құрастырып, үлкен тарихи қылмыс жасады. Нәтижесінде түрмелер лық толып, жер аударылғандар саны күрт өскен. Байларды тап ретінде жою науқаны барысында жеке меншікке большевиктер тарапынан шабуыл жасалып, бай табына қарсы құрастырылған қылмыс-ты істер мемлекет мүддесіне шешіліп отырды. Ауқатты тап өкілдерін кеңестік құқық қорғау ұйымдары әсте қорғамаған, керісінше, коммунистік партия нұсқауларына сай қатаң жаза түрлерін қолданған. Аталмыш жылдары большевиктік құқық қорғау ұйымдары қазақ ұлтының ғасырлар барысында қалыптасқан дәстүрлі сот жүйесін де мойындамады. Қазақты кеңестендіру саясаты негізінде ұлттық салт-дәстүр, дәстүрлі құқық жүйесіне жаулықпен қарап, жойып жіберуді мақсат етті. Кеңестер өкіметі мен коммунистік партияның бұйрық-жарлықтарын орындаушы күшке айналып, құқық қорғау ұйымдары кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің құрамдас бөлігіне айналды. О бастан-ақ саяси-әлеуметтік құрылымында ахуал болған кеңестік билік жүйесінің құлауы сөзсіз, әрі жүзеге аспай қалуы мүмкін емес тарихи заңдылық болғандықтан, 70 жылдай ғана өмір сүрген кеңестер мемлекеті ақыры тарқатылып, бүгінде Қазақстан тәуелсіз ел болды. Ендігі жерде Конституция Заңы бәрінен жоғары қойылып отыр. XIX ғасырда Австралия мен Францияда қызмет істеген профессор А.Гумплович маркстік-лениндік мемлекеттік билік пен кеңестік заң жүйесіне «зорлық-зомбылық жасап, күштеу арқылы еріксіз көндіру немесе озбырлық теориясы» деген сипаттама берген еді. Мұны кеңестік тоталитарлық тәртіп іс жүзінде дәлелдеді. Біз зерттеп отырған кезеңде қалың бұқара құқық қорғау ұйымдарынан, әсіресе прокурорлық бақылаудан қор-ғаныс іздеген еді. Алайда, бәрі керісінше болды. Құқық қорғау ұйымдары халыққа қарсы бағыт-талған саясатты қолдаушы және өзіне сенім артқан халықты құдалаушы күшке айналды. Сондық-тан қазақстандық құқық қорғау ұйымдары қызыл терроры жүзеге асырушы күш деген тұжырым-ды зерттеу тақырыбының өзегіне қойып, ғылыми айналымға қосылмаған мұрағат құжаттарын алғашқы рет жариялаймыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақала тақырыбын зерттеу барысында жүйелілік, объективтік, тарихи–салыстырмалылық сияқты ғылыми таным принциптерін негізге алдым, сонымен бірге нақты тарихи, салыстырмалы тарихи, талдау негізінде жинақтау, қорыту, логикалық, статистикалық зерттеу әдістерін қолдандым. Кеңестік тоталитарлық тәртіптің 1920–30 жылдардағы саяси-экономикалық науқандарды іс жүзінде жүзеге асырған құқық қорғау ұйымдары болды. Аталмыш науқандарды жүзеге асыру барысында «кеңестендіру» саясатын қатар жүргізген кеңестер өкіметі, құқық қорғау ұйымдарының тоталитарлық тәртіпке бейімдел үрдісін жеделдеткені сөзсіз. «Революциялық заңдылықты қорғау идеологиясы аталмыш науқандардың идеологиялық ұстаны-мы болып, қазақ халқына үлкен зардап әкелді. Зерттеу тақырыбы аясында осы тұжырымды ашуды негізгі мақсатымыз ретінде ала отырып, құқық қорғау ұйымдарының кеңестік әкімшіл–әміршіл жүйеге бейімделу үрдісіне қатысты бұрын соңды жарияланбаған мұрағат құжаттарын ғылыми айналымға қосу, тарихымыздағы «ақтаңдақтарды» ашуға бағыт-талатыны сөзсіз. Сонымен бірге гуманитарлық білім жүйесінде XX ғасырда Европада пайда болған «мемориалдық бұрылысты» немесе «есте сақтау парадигмасы» әдісі де ғылыми жұмысымды жазу барысында орын алады. Бұл әдістің мәні – тарихты жазу барысында әр ұлттың өткен тарихын қоғамның санасында қалдыру, өткен тарихтан сабақ алу, орын алған келеңсіздіктерді болашақта қайталамау.

Дереккөз базасы ретінде Юстиция Халық Комиссариатының (1380 қор, 1–2 тізбелер), ҚР Президент мұрағаттары (141 қор, 1 тізбе), Қазақ Өлкелік БК(б)П комитетінің заң ұйымдарына жолдаған нұсқау бұйрықтары және «Еңбекші Қазақ» газеті беттеріндегі (1932 жылдан бастап «Социалистік қазақстан») материалдары қолданылды.

Талқылау. Зерттеу тақырыбы кеңестер дәуірінде шынайы, объективті зерттелмеді. Кеңестер мемлекеті марксизм-ленинизм іліміне сай құқық қорғау ұйымдарының қызметін уақытша құбылыс ретінде қарап, болашақта коммунизм орнауымен құқық қорғау ұйымдарының

жойыла-тынына сенді [1, б. 13]. Кеңестер мемлекетінің билік үлгісі, соның ішінде прокуратура, сот-тергеу ұйымдары В.И. Лениннің «...нам надо судить самим... ...в условиях существования в стране остатков свернутых эксплуататорских классов настаивать на выборности судей из трудящихся...» [2, б. 20], «прокурорлық бақылау барлық республикаларда, олардың жергілікті ерекшеліктері мен ықпалына қарамастан, революциялық заңдылықтың біріңғай орындалуын қадағалайды...» [3, б. 5], деген тұжырымдамарға сай құрылған болатын. Лениндік ұстанымды басшылыққа алып, басқарушы таптың мүддесін қорғауға бағытталған кеңестік прокуратура, сот-тергеу ұйымдарының 1925-1932 жылдар аралығында Қазақстанда жүргізілген саяси-экономикалық науқандар барысында революциялық заңдылықты қорғау саясатын біржақты жүргізіп, тарих кешірмейтін асыра сілтеушіліктерге жол бергенін зерттеу жұмысы барысында ашамыз. Қазақстанда Ф.И.Голощекин билік құрған жылдары Лениннің «...билік ұйымдарының қатаң жаза қолдануы уақытша шара...» [4, б. 681], деген тұжырымы құқық қорғау ұйымдарының күнделікті қызметінің мәніне айналғанын мұрағат құжаттары дәлелдейді. Алайда, В.И. Лениннің еңбектері 1925-32 жылдардағы қазақстандық прокуратура, сот-тергеу ұйымдарының сол жылдардағы қызметін қазіргі заман талабына сай түсіндіріп бере алмайды, яғни марксизм-ленинизм теориясы идеясында жазылған еңбектер зерттеу жұмысымыздың негізгі дерек көзі бола алмайтыны сөзсіз.

Аталған жылдарда Қазақ Өлкелік комитетінің жауапты хатшысы қызметін атқарған Ф.И. Голощекиннің жеке кітапшаға енген еңбектері 1925-1932 жылдардағы құқық қорғау ұйымдары туралы біршама деректер береді. Голощекин 1927 жылы қазан төңкерісінің он жылдығына арнап жазған еңбегінде кеңестер үкіметінің осы жылдары жүргізген мемлекеттік аппаратты қазақтандыру саясатына тоқталып, мемлекеттік аппараттағы жауапты қызметкерлер, соның ішінде прокурорлар, соттар, халық соттары, халық тергеушілерінің саны, ұлттық құрамы туралы мәліметтер берген [5, б. 40-41]. Осы кітапшаға Голощекиннің 1928 жылы БК(б)П Өлкелік комитетінің екінші пленумындағы баяндамасы кірген. Бұл баяндамада 1928 жылғы астық дайындау науқанындағы юстиция органдары жауапқа тартқан кулактар саны, оларға қарсы қолданылған жаза түрлері айтылған. Ф.И.Голощекиннің келесі, «Казахстан в полосе социалистических реконструкции» атты баяндамасында 1928-1929 жылдардағы егін салу, астық дайындау науқандары тәртіптерін орындай алмай, қылмыстық жауапқа тартылғандардың саны, әлеуметтік жағдайы, сонымен қатар, осы жылдардағы құқық қорғау ұйымдары қызметінің бағыттарын көрсететін мәліметтер бар [6, б. 84]. Бұл деректерде құқық қорғау ұйымдарының қызметіне біржақты партиялық сипат беріп, Қазақстанның өзіндік даму ерекшеліктері, дәстүрлі құқық жүйесі мен ұлттық сипаты ескерілмеген. Керісінше, Голощекиннің аталған еңбектерінен Қазақстанда әкімшіл-әміршіл жүйенің орнау барысын, ал құқық қорғау ұйымдарының осы жүйеге бейімделу барысын аңғарамыз. Сөйтсе де, көрсетілген еңбектердің деректанушылық маңызы баршылық. Мысалы, «Казахстан на путях социалистического переустроиства» атты еңбегінде Голощекин 1928-1930 жылдар аралығында қазақстанда жүргізілген саяси-экономикалық науқандар кезінде құқық қорғау ұйымдары тарапынан орын алған асыра сілтеушіліктерді көрсетіп, қатты сынға алған. Сонымен қатар Ф.И.Голощекин еңбектерінен құқық қорғау ұйымдарының қызме-тіне, қызметкерлерінің құрамына, саяси-экономикалық науқандар барысында жауапқа тартылған бай-кулактар санына, оларға қарсы қолданылған шара түрлеріне, тәркіленген мүлік мөлшеріне байланысты статистикалық мәліметтер кездеседі. Аталмыш жылдары «төменнен көтерілу» саясаты аясында мемлекеттік ұйымдарға кәсіби білімі төмен немесе мүлдем сауатсыз кадрлардың келуі де, құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделуін тездеткенін айтуды жөн көрдік.

Деректік мәліметтердің келесі, екінші тобына партиялық және қоғамдық ұйымдардың құжаттары жатады. Партия ұйымының 1925-1932 жылдар аралығындағы құқық қорғау, әкімшілік ұйымдарының саяси-экономикалық науқандардағы қызметіне, құрамына байланысты басты деректік құжаттар Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатында (141-қор) топтастырылған. Бұл деректер әкімшіл-әміршіл жүйе үстемдігі жағдайында жарық көргендіктен

сын көзбен қарауды талап етеді. 1925-1932 жылдардағы партия құжаттарының басым бөлігі баспалардан жарық көрген. Атап айтсақ, «Систематическое собрание законов Казахской Автономной Советской Социалистической Республики действующих на 1 января 1930 г.» деп аталатын жинақ 1930 жылы жарық көрген [7, б. 224]. Бұл жинақта 1920-1930 жылдардағы өткізілген саяси-экономикалық науқандарға байланысты жазылған заңдар мен коммунистік партия шешімдері халықты бір партиялық, тоталитарлық жүйеге құлшылық етуді заңдастыруға бағытталған.

Партия ұйымына және БКП(б) мүшелеріне арналып шығарылған деректік материалдар да зерттеп отырған тақырыбымыз аясында тың дәлел бола алады. Олардың ішінде 1928 жылы жарияланған «Материалы к отчету ЦИК КазССР на 3 сессии ВЦИК 13 созыва» кітапшасы ерекше назар аудартады [8, б. 140]. Бұл еңбекте 1927-1928 жылдардағы Қазақстандағы революциялық заңдылыққа, құқық қорғау ұйымының құрылымына, сот-тергеу қызметкерлерінің әлеуметтік, партиялық жағдайына, ұлтына, біліміне, кәсіби жұмыс стажына, 1924-1928 жылдар аралығында ҚазАССР құқық қорғау ұйымдары қараған қылмысты істер мөлшеріне қатысты статистикалық деректер бар. Бұл кітапша коммунистердің күнделікті саяси-ұйымдастыру және үгіт-насихат жұмысына көмек көрсету құралы ретінде жарияланған болатын. Яғни кеңестік қызметкерлердің әкімшіл-әміршіл жүйе бұйрық-жарлықтарын сөзсіз орындау тәртіптерін анықтап, жүйенің құрамдас бөлігіне ену барысын анықтаған.

Сонымен қатар 1925-1932 жылдардағы қазақстандық құқық қорғау ұйымдарына байланысты мол деректі «Еңбекші қазақ (1932 жылдан бастап Социалистік Қазақстан) газеті» беттерінен ала аламыз. Аталмыш газет те коммунистік идея ағымын басшылыққа алып, тарихи үрдісті біржақты түсіндірді. Сөйтсе де, бұл баспасөз ұйымында 1920-1930 жылдардағы құқық қорғау ұйымдары-ның қызметіне, құрылымына және қызметкерлерінің құрамына байланысты мәліметтер мол. Мақалаларды талдау барысында, зерттеу тақырыбын ашуға бағытталған құнды материалдар көп. Мақаланың тақырыбы күрделі екені сөзсіз. Сондықтан мемлекеттік ұйымдардың аса құнды құжаттары топтастырылған Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының қорларын зерттеудің тарихи маңызы зор болды. Мұнда Республика прокуратурасының, Юстиция Халық Комиссариатының (1380 қор, 1-2 тізбелер), Жоғарғы соттың Қазақ бөлімінің (251-қор, 4-6-7 тізбелер) тәркілеу, астық, ет дайындау, бай-кулактарды тап ретінде жою, ұжымдастыру, 1932 жылдың 8 тамызында басталған «Социалистік меншікті қорғау» науқандарындағы аталған ұйымдардың төтенше нұсқаулары, қарарлары, олардың қызметіне байланысты баяндамалар, Қазақ Өлкелік БКП(б) комитетінің осы нұсқаулар аясында құқық қорғау ұйымдарына жолдаған нұсқау бұйрықтары, РСФСР ЮХК мен прокурорының бұйрық-нұсқаулары сақталған. Қорыта келе, зерттеу тақырыбынң деректік негіздері берік, мұрағат құжаттарының басым бөлігі алғаш рет тарихи айналымға қосылады. Көптеген нақты деректер зерттеліп отырған кезеңдегі саяси ахуалдың кері әсеріне қарамастан, тақырыптың шынайы мазмұнын ашуға қызмет етеді. Мақаламыздың зерттеу тақырыбы 1925-1932 жылдарды қамтиды. Аталған жылдардағы құқық қорғау ұйымдарының саяси-экономикалық науқандар-дағы қызметін, құқық қорғау, әкімшілк ұйымдарының қызметкерлерінің құрамы мен құрылы-мын деректер негізінде зерттегенімізде, құқық қорғау ұйымдарының кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделу үрдісінің 1925 жылы белсенді басталып, 1932 жылы толығымен аяқталғанын аңғардық. Сондықтан мақаламыздың зерттеу кезеңдері 1925-1932 жылдармен шектеледі.

Ғылыми жұмысымыз барысында көтерілген ахуалды 1920-30 жылдардағы саяси-эконо-микалық науқандар тұрғысынан зерттеу тарихшылар тарпынан қолға алынбай келеді. Бұл мәселе төңірегінде тек жанама жұмыстар жазылуда.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында 1920-30 жылдардағы қазақстандық құқық қорғау ұйымдарының қызметіне тарихи шынайы баға берген зерттеуші–ғалымдардың бірі – Талас Омарбеков. Т.Омарбеков тәуелсіздік жылдары алғашқы рет құқық қорғау ұйымдарының кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделу үрдісін 1920-30-шы жылдары жүргізілген саяси-экономикалық науқандар контекстінде ғылыми баға берді. Т.Омарбеков 1993 жылы «Ақиқат»

журналында жарияланған «Шаруаларға шабуыл қалай басталды» [9, б. 62-69], «Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді» [10, б. 29-32] деген мақалаларында 1920–1930 жылдары жүргізілген саяси-экономикалық науқандар барысындағы құқық қорғау ұйымдарының қызметіне тоқталғын.

Зерттеу тақырыбына қатысты мәліметтер Т.Омарбековтің «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» [11, б. 31-155], М.Қ.Қозыбаев, Ж.Б.Әбілғожин, Қ.С.Алдажұманов бірігіп жазған «Коллективизация в Казахстане – трагедия крестьянства» [12, б. 1-5], Ж.Б.Әбілғожиннің «Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века» [13, б. 204-206] жинақталған. Бұл еңбектерде 1920–30 жылдардағы құқық қорғау ұйымдарының саяси–экономикалық науқандарды жүргізу барысындағы қызметіне, жазаланушыларға қатысты мәліметтер кездеседі. Соңғы жылдары кеңестік құқық қорғау ұйымдарының құрылымына, құғын-сүргін шараларын жүргізуі барысына қатысты еңбектер жарияланғанымен, аталмыш ұйымдардың кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің құрамдас бөлігіне айналу үрдісіне қатысты ауқымды зерттеу жұмыстары жазылмады.

Мақала тақырыбын зерттеу барысында соңғы жылдары жазылған Ресей ғалымдарының да еңбектеріне шолу жасадық. Атап айтқанда, Р.М. Нуреевтің «Социальные субъекты постсоветской России: история и современность» [14, б. 13-66], К.Т. Камалованың «Концепция законности в годы НЭПа; теория и практика» [15, б. 3-10], В.Н. Бибилоның «Судоустройство» оқулығы [16, б. 328]. Аталмыш еңбектерде кеңестік құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделу мәселесіне қатысты құнды мәліметтер бар.

Нәтижелер. Қазіргі кезеңде 1920–30 жылдардағы кеңестер мемлекетінде биліктің бұрмалану-шылыққа ұшырағаны, билік пұрсатын дұрыс пайдаланбауы туралы мәселе зерттеуден тыс қалып отыр. Мен 1925-1932 жылдар аралығындағы кеңестік құқық қорғау ұйымдарының құрылымы мен қызметін мұрағат құжаттарына сүйене отырып зерттегенімде, бұл ұйымдардың да тоталитарлық тәртіпке тәуелді болып, үкімет пен партия жүргізген саяси-экономикалық науқандарда жазалау-шы аппаратқа айналуын, жазалау үрдісін ұйымдастырғанын көреміз. Құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл–әміршіл жүйенің құрамдас бөлігіне айналу үрдісі Кеңестер мемлекетінің құрылуы бары-сында басталғаны тарихтан анық. Атап айтқанда, Кеңестер мемлекеті құрылған бірінші күннен бастап, біртұтас мемлекеттік билік жүзеге асырылғаны белгілі. Біртұтас билік заң шығару және әкімшілік қызметтердің кеңестер қолында болуымен түсіндіріледі. Яғни кеңестер мемлекетіндегі барлық ұйымдар, өкілдік, соттық, прокурорлық біртұтас мемлекеттік билікті құрады. Кеңестер билікті жүзеге асыру үшін атқару аппаратын, яғни халық комиссарлар кеңесі ұйымдастырылды. Халық комиссарлар кеңесінің жанынан ВЧК, кейінгі ОГПУ (Объединенное Государственное политическое управление) құрылды. ОГПУ Кеңестер мемлекетіндегі біртұтас билік жүйесіне қайшы болды. Өйткені 1920–30 жылдары ОГПУ–дың компетенциясында шексіз билік болды. ВЧК-ның әуел бастағы міндетін 1918 жылы Лениннің өзі белгілеп берген болатын. Сол жылдары ВЧК-ға (всероссийский чрезвычайный комитет) «жаулардың агенттерін, алып–сатарларды, оңшылдарды, бұзықтарды, контрреволюционерлерді, үгіттеушілерді қылмыс істеген жерде атуды» жүктеді [17, б. 5]. 1925–26 жылдары қазақстандық ОГПУ ұйымының міндетіне «басмашылар, бандалармен күресу» кірді. 1930 жылы байларды жер аудару науқанына әрбір аудандарда ОГПУ–ге бағынған қарулы коммунистер мен комсомол отрядтарының құрылуы [18], ОГПУ–дың әрбір округтік бөлімінің құрамында қылмысты анықтау ұйымынан 4 адам, 5 атты милиционер болуы, 1930–32 жылдары ұжымдастыру науқанында ОГПУ–дың жол–транспорт бөлімі отряд-тарының үкімет пен партия қысымына шыдамай, мекендерін тастап қашқандарды тұтқындау [19]. сияқты қызметтерді орындауы, ОГПУ–дің қауіпті күшке айналғанын көрсетеді. ОГПУ қолындағы билікті жан–жақты жүзеге асырды. 1925–26 жылдардың өзінде прокурорлық бақылау ОГПУ–ді емес, ОГПУ прокуратура ұйымдарын қадағалап, төменгі кеңес аппаратын да бақылап отырған.

Сонымен қатар КСРО Прокурорына төменгі әкімшілік аппаратының қылмысты істері туралы үздіксіз мәлімет беріп тұрған. 1928-29 жылдардағы астық дайындау науқанына партия ұйымы сот–тергеу, ОГПУ ұйымдарына барлық нұсқаулықтардың орындалуын қадағалап отыру туралы бұйрық береді [20]. ОГПУ ұйымы ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау науқанына да араласып отырған, яғни, ОГПУ ұйымы әуелдегі кеңестер мемлекетіне жат адамдарды жоюдан, кеңестік саяси-экономикалық науқандарды іс жүзінде жүзеге асыруға көшкенін көреміз. Немесе бұл жылдары ОГПУ қызметінің ауқымы кеңейіп, мемлекеттік саясатты орындауға дейін өскенін аңғарамыз.

1929 жылы төменгі кеңес және партия белсенділеріне қарсы шыққандарға қуғын–сүргінді күшейту туралы құжаттарда «террористік актлер, кеңестік партия қызметкерлерін өлтіру оқиғасы орын алған жағдайда, құқық қорғау ұйымдары жергілікті ОГПУ бөлімімен бірлесіп, тергеуді аз уақыт ішінде бітіру керек» деген мағынадағы құжаттардың көп болуы, ОГПУ-дың әкімшіл–әміршіл жүйеге қарсылық білдірген «халықтан» тоталитарлық тәртіпті қорғаушы ұйымға айналғанын аңғарамыз.

1920–30 жылдары революциялық заңдылық жолындағы күресті күшейту үшін ОГПУ–НКВД жанынан Ерекше комиссия, Ерекше кеңестер жұмыс істеген. Бұл ұйымдар белгілі бір науқандардың өтуін нәтижелендіру үшін құрылып отырған. Енді осы заңсыз құрылған ұйымдардың құрамына қысқаша тоқталамын. 1925 жылы НКВД жанынан қауіпті элементтерді жер аударуға дейін кесім шығару міндетін атқаратын Ерекше комиссия құрылған. Ерекше комиссияның құрамына Республика Прокурорының көмекшісі (ОГПУ бойынша), ОГПУ төрағасы және оның орынбасары кірген [21]. Ал үштіктер жергілікті губерниялық, облыстық округтік атқару комитеттерінің жанынан құрылған [22]. 1927 жылы мал ұрыларымен күресу үшін НКВД жанынан құрылған ерекше үштік те, жергілікті атқару комитеттері жанынан құрылған үштік те мал ұрыларын жер аударумен айналысқан. Оның құрамына НКВД төрағасы, ОГПУ тқрағасы және Жоғарғы Соттың мүшесі кірген [23]. 1928 жылы БК(б)П отырысында астық дайындау науқанын күшейту үшін құрылған үштіктің құрамына мемлекеттік комитет хатшысы, губерниялық сауда комитеті мүшесі және ГПУ мүшесі кірген [24]. 1931 жылы партия ұйымдастыруымен құрылған үштіктің құрамы аудандық комитет төрағасы, аудандық атқару комитеті төрағасы және ОГПУ өкілінен тұрған [25]. Байқағанымыздай, бұл ұйымдардың барлығының құрамында ОГПУ өкілі болған. Демек, 1920–30 жылдары ОГПУ ұйымы революциялық заңдылықты қорғауда шексіз билікті заңсыз жүзеге асырып, әкімшіл жүйенің жазалау құралына айналды деген қорытынды жасаймыз.

Кеңестер мемлекетіндегі құрамына ОГПУ кірген Халық Комиссарлар Кеңесінен кейінгі ауқымды билікті иеленген ұйым – коммунистік партия еді. Мұрағат құжаттарынан 1925–26 жылдары прокуратура, сот–тергеу ұйымдары партияға кеңестік партия ұйымдарының революциялық заңдылықты күшейтуге байланысты нұсқаулықтарының іс–жүзінде орындалуы туралы есеп беріп отырғанын байқадым. Губерниялық прокуратураның 1925–27 жылдар аралығындағы прокуратура, сот–тергеу ұйымдарының революциялық заңдылықты жүзеге асыру жұмысына байланысты партияға берген есеп–баяндамасында «революциялық заңдылықты күшейту үшін күресетін ұйымдардың және осы ұйымдары жұмыс істейтін ортаның жағдайы мәз емес» деп көрсетіледі [26]. Баяндамада құқық қорғау ұйымдарының революциялық заңдылықты жүзеге асыруына кедергі келтіретін бірнеше мәселелер айтылған. Оларға – құқық қорғау қызметкерлерінің кәсіби білімінің төмендігі, санының аздығы, соның ішінде, қазақ ұлтынан шыққан құқық қорғау қызметкерлерінің кәсіби мүмкіншілігінің төмендігін жатқызған. Сонымен қатар құқық қорғау қызметкерлерінің арасында қылмыс жасау сияқты келеңсіз жайттың орын алуы, ауылдық жергілікті құқық қорғау қызметкерлерінің саяси білімінің төмендігі, материалдық жағдайының нашарлығы, қызмет көрсететін территория ауқымының кеңдігі, халық санының көптігі, қылмысты ашудың алдыңғы жылдарға қарағанда қиындауы сияқты себептер революциялық заңдылықтың орындалуына кері әсерін тигізетіні айтылған. Партия комитеті прокуратура, сот–тергеу ұйымдарының жоғарыдағыдай кемшіліктерін жою үшін нұсқаулар беріп отырды. Атап

айтқанда, 1.05.1926 ж. – 1.05.1928 жылдар аралығындағы прокурор көмекшісі мен губсот өкілінің атқарған жұмыстары туралы баяндамасын тыңдап, мынадай ұсыныстар береді:

1. Қылмыспен күреске байланысты уездік, болыстық кеңестер өткізу, осы кеңестерге ауыл, село белсенділерін тарту, ауыл, селоларда революциялық заңдылықты күшейту жолындағы күреске жұмысшы табын тарту;

2. Келешекте барлық жұмыстарды партия комитетінің шешімдерімен ұштастыру;

3. Ауылдардағы тұрмыстық қылмыспен күресті күшейту, қазақ сот–тергеу учаскелерінің жұмысында таптық көзқарас принципін ұстауын қадағалау, байлардың ықпалын әлсірету үшін көрнекі соттар ұйымдастыру;

4. Прокурор көмекшісі, губсот өкілінің канцеляриялары қызметкерлерін партия ұйымымен келісе отырып, жұмысқа қабылдау;

Осы жерде біз қарастырып отырған жылдардағы құқық қорғау ұйымдарын қызметкерлерінің білім деңгейіне қысқаша тоқталуды жөн көрдік. Өйткені әкімшілік, құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделуін жеделдеткен факторлардың бірі – құқық қорғау ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби білімінің төмендігі екені сөзсіз. 1925-1926 жылдары ҚазАКСР Прокуратура бөлімінің штатына сай 128 қызметкер болған. Олардың тек 7 пайызының жоғарға білімі болған және заң курстарын бітірген, ал 57 пайызының білімі төмен болған.18 пайызының ғана құқық қорғау ұйымдарында 5 жылға дейінгі еңбек стажы болған [27]. 1925 жылы Қазақстанда 63 губерниялық сот жұмыс жасаған және соттардың барлығының білімі төмен болған. Тек 1926 жылы жоғары білімі бар 5 сот қызметкері жұмысқа қабылданған. 1925-1926 жылдары Қазақстан бойынша губерниялық соттар құрамы штат бойынша 97 орын болғанымен, 16 қызмет орны бос болған. 1925 жылы 127 Халық сотының төрағасы қызкері болған және олардың тек екеуінің жоғарғы білімі болған. 1926 жылы 199 Халық соты төрағасының 21-інің жоғарғы білімі болған. 1925-1926 жылдардағы ҚазАССР Юстиция Халық комиссариаты Прокуратура бөлімінің жылдық қорытынды есебінде құқық қорғау ұйымдары қызметкерлерінің жалпы білімінің төмендігі, белгіленген штаттық көрсеткіштердің толық еместігі айтылып [28], губерниялық соттарға 100 адам, прокуратураға 100 адам, 400 білімді халық соттары мен тергеушілері керек деп шешеді [29]. Милиция, қылмысты анықтау, қылмысты істерді тергеу ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби білімін көтеруге, тыңғылықты қызметкерлер жинақтауға бағытталған шаралар да нәтиже бермеді. Сондықтан бұл мекемелердегі қызметкерлердің құрамы штатта белгіленген сандық көрсеткішке сай келмеді, білім деңгейлері де өте төмен болды.

1925 жылдың 1 сәуірі мен 1926 жылдың 7 қазаны аралығында Сырдария губерниясыдағы қылмысты анықтау ұйымдарында штат бойынша белгілеген 91 қызмет орнынан 38 адам қызметтен шығарылып, 31 адам қызметке алынған. Осындай жағдай Қазақстанның барлық губернияларында орын алған [30].

1926-1927 жылдары Юстиция Халық комиссариатының прокуратура бөлімінде 85 қызметкер болған, олардың тек 1,7 пайызының жоғарғы білімі болған. 1927 жылдың 1 қазанында прокуратура қызметкерлерінің құрамында жоғары білімі бар қызметкер саны 4 қызметкер болған. 1925-1926 жылдары губерниялық прокурорлар мен прокурор көмекшілері құрамынан 55 қызметкер немесе олардың 56%, 1926-1927 жылдары аталған қызметкерлердің 47 немесе 51% қызметтен босатылған. ҚазАССР ЮХК-ты бұл жағдайды көрсетілген қызметкерлердің «өз міндеттерін орындай алмағандығынан, партия ұйымдарының оларды басқа қызметке ауыстыруынан, Қазақстанда прокуратура бөлімінде қызмет ете алатын жарамды қызметкерлердің болмауынан», деп түсіндірді [31]. Ал, біздің ойымша, құқық қорғау ұйымдарында қызметкерлердің тұрақтамауы кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің күшеюімен байланысты. Құқық қорғау ұйымдары қызметкерлерін жергілікті партия ұйымының іріктеуі [32], коммуистік партияның мемлекеттік биліктің барлық функцияларын өз қолына шоғырлануымен түсіндіріледі. Ендігі жерде құқық қорғау ұйымдары жеке адамның мүддесі емес, мемлекеттің мүддесін қорғаумен айналысқандықтан, олардың құрамына үкімет пен партияның саясатын сөзсіз орындайтын қызметкерлер керек еді. 1929 жылы прокуратура қызметкерлерінің 1,4 пайызының,

округтік сот қызметкерлерінің 5 пайызының, жоғары білімі болса, халық сот төрағаларының білім деңгейлері төмен болып қала берген [33]. ҚазАССР ЮХК-ның 1928-1933 жылдардағы қорытынды ресми есебінде прокуратура, сот-тергеу ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби білімдерінің төмендігі туралы мәселе көп қозғалады [34]. Қазан революциясына дейін білім алған зиялыларды кеңестік құқық қорғау ұйымдарына қызметке алмау, қызметкерлерді іріктеу барысында әлеуметтік жағдайына мән беру мәселелері кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің күшейгенін аңғартады.

1920-30 жылдардағы саяси–экономикалық науқандар кезінде партия ұйымдары ОГПУ, сот–тергеу ұйымдарымен тығыз байланыста жұмыс жасау жүктелген. Атап айтқанда, 1928 жылғы қазақ байларын тәркілеу науқанында партия ОГПУ ұйымына тәркілеуге тиіс шаруашылықтардың санын анықтауды жүктеген. Жалпы партия ұйымы қазақ байларын жою науқанын белсенді жүргізген. 1928 жылы партияның кедейді «ауылдық жерлердегі байларға жартылай–крепостниктік тәуелділіктен босату» саясатына байланысты БК(б)П губерниялық комитеті сот ұйымдарына «мүлкін салықтан жасырғандарды Қылмыстық Кодекстің 62–1 бабымен жазалап, мүлкін тәркілеу, үкім тез арада жүзеге асырылып, осы баппен сотталғандарға амнистия қолданылмасын» деген нұсқау берген. Үкімет пен партия саясатына наразылық білдіргендерге «контрреволюциялық, антикеңестік қылмыс жасағандар» деген баға беріліп, олармен күресті партия ОГПУ–ге жүктеген. 1928 жылдың 24 мамырында Қазақ өлкелік БК(б)П бюросының отырысында «ГПУ контрреволю-циялық іс-қимылға қарсы күресті күшейту, ОГПУ-ге келіп түскен антикеңестік қылмысты істерді тергеуде қатаң таптық бағыт ұстауы керек» деген қаулы қабылдайды [35]. Ал 1929 жылы партия өкіметке қарсы шыққандардың істерін сотсыз тәртіпте жазалауға ОГПУ коллегиясына жіберіп отырған. Бұл құжаттардан 1927-28 жылдары Қазақстанда партия әкімшілік қызметтерді қолына шоғырландырып, мемлекеттік билікті узурпациялағанын көреміз. Сот, прокуратура ұйымдары да партияға есеп беріп, оның нұсқауларын орындаған. Осы жылдары Қазақ Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы Голощекин өкілдік, әкімшіл, сот биліктерін қолына шоғырландырып, республиканың саяси–экономикалық өмірінде дөрекі асыра сілтеушіліктердің орындалуына жол ашады. ОГПУ-дің партия саясатына наразылық білдіргендерді жазалаушы күшке айналуына атқару аппаратының рөлінің төмендеп, партия бұйрығын орындаушы ұйымға өту үрдісін аңғарамыз. 1929 жылғы астық дайындау науқанында Қазақ Өлкелік партия комитетінің хатшылығы ЮХК мен ХКК-не «астық дайындау науқанына байланысты қозғалған қылмысты істердің тез арада қаралуы қадағалансын» деген қаулы қабылдайды [36]. Сонымен қатар осы жылы партия ЮХК мен ОГПУ-ге алыпсатарлармен күрес мәселесін тез шешуді жүктеген [37].

Енді осы жылдардағы құқық қорғау ұйымдарына қатысты жоғарыдан түскен бұйрық–жарлықтарға шолу жасаймыз. Мысалы, «Астық тапсырмаған байлар мен ауқаттыларға прокуратура мен сот аппаратына көрнекі соттар ұйымдастыру міндеттелсін» [38], «Республика Прокуроры мен ОГПУ-ге және олардың жергілікті ұйымдарына астық дайындау науқанын күшейту нұсқауларының орындалуына жәрдем беру жүктелсін» [39], «Кулактар мен байлардың астық дайындау науқанының қатаң тапсырмаларын орындауы үшін аса қатаң шаралар қолданылсын» [40] және т.б. партияның ОГПУ, Юстиция ұйымдарына міндеттелген нұсқауларынан партия 1920-30 жылдары жүргізген экономикалық–саяси науқандарды ОГПУ, сот, прокуратура ұйымдарының күшімен жүзеге асырғанын аңғарамыз. Яғни осы жылдары ОГПУ, сот, прокуратура ұйымдары әкімшіл–партиялық жүйеге бағынып, партиялық биліктің нығаюына қызмет еткен деген қорытынды жасаймыз. Мемлекеттік барлық басқару қызметтерін қолына шоғырландырған партия басқару ұйымдарындағы, оның ішінде, құқық ұйымдарының қызметкерлерін де іріктеп, партиялық–әкімшіл жүйеге лайықтап отырады. Осы мақсатта 1920–30 жылдары тазарту науқандары жиі өткізіледі. Үкімет ұйымдарын, партия құрамын, сот–тергеу, прокуратура ұйымдарын «жат элементтерден» тазалау комиссиясының құрамына партия басшылығы жұмысшы, қара шаруа және бақылау ұйымдарынан екі өкіл кірген [41].

«Еңбекші Қазақ» газетіндегі «ауылдағы тазалау қалай жүріп жатыр» деген мақаладан тазалау науқанының іс жүзіндегі жайын көре аламыз. Мысала, «...Бұл ауылда партиядан 4 адам шығарылды. Олар:

1. Мұқамбетжанұлы: ....Байлардың жерін, қыстауын аламыз деген кедейлерге, бұл туралы әлі бұйрық жоқ деп, бетін қайтарып тастап отырған. Байлардың қорғаушысы болған.

2. Кемалбайұлы мені партиядан шығар деп, ұйымға да, комиссияға да арыз берген. Сөйтіп өзі шыққан.

3. Батырбайұлы партия ішінде отырған байлардың өкілі есебінде болған. Сайлау кезінде байлардың сөзін сөйлеп, шоқпары болған. Кедейлерге тиген көк тиын пайдасы жоқ» [42].

Партия тазалау науқанына таптық сипат беріп, «жат тап» өкілдерін іздеуді әсте тоқтатпаған. Осы жылдың 21 қарашасында Өлкелік партия комитеті секретариатының отырысында «Сот–прокуратура қызметкерлерінің құрамы туралы» мәселе қаралып, сот–прокуратура қызметкерлерінің құрамының 50 пайызын төменнен көтерілген жұмысшы, батрақ, кедейлермен жаңарту туралы қаулы қабылданған. Яғни тазалау саясатының нәтижесі ретінде кеңестік қызметкерлерін төменнен көтеру арқылы реттеу енгізілген. Мемлекеттік ұйымдар қызметкерлерін таптық белгісіне қарай тазалау, қызметкерлердің жеке қасиетін, басқару қызметін атқару кезінде керек абырой, беделді т.б. ескермеді. Сондықтан да жергілікті қазақ халқы арасында беделі жоғары билер сотына жүгінуді тоқтатпайды. Ал кеңестер өкіметінің билер сотын қылмыс ретінде қарайтын заң шығаруы, әкімшіл–әміршіл жүйенің күшіне енуімен түсіндіріледі. Соңында сот–тергеу, прокуратура ұйымдарының тазалау науқанына байланысты 1929 жылдың 16 шілдесінде «Еңбекші Қазақ» газетінде жарияланған Сырғабайұлы Нығымет жолдастың «Сот орындарының кемшіліктерін жоямыз» деген мақаласына тоқталуды жөн көрдік. Бұл мақалада: «...Алдыңғы тұрған тазалау науқаны сот орындарына таза тапшылық жұмысшы, батырақтарды жоғарлату ретінде көп тартылсын. Сот орындарына бетін жойған табансыз тайғақтар, төрешіл тамақсаулар қуылсын деген ұранмен өту керек. Әсіресе осы күнде бізге тап жолынан таймайтын, бұрынғы күндерін іздептал-қарман жүрген бай–манаптардың ықпалына кететін сойқанды содырлармен ымыранбайтын, қағаз басшылық секілді нәрселерге жол қоймайтын таза икемді сот керек...» – деген жолдар бар [43].

Партиялық–әкімшіл жүйенің революциялық заңдылықты қорғау жолында заң қорғау ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби біліміне емес, таптық белгілеріне қарай іріктеу, құқық қорғай ұйымдары қызметкерлерінің қызмет сапасының төмендеуіне, заң қызметкерлері арасында қылмыс жасау, билік пұрсатын дұрыс пайдаланбау, халық алдындағы беделінің төмендеуі сияқты келеңсіз жағдайлардың өрбуіне жол ашады. Құқық қорғау ұйымдары партияға бағыныштылықтан тәуелсіз қызмет ете алмады, бақылау ұйымдарының да әкімшіл–әміршіл жүйе құрамында болуы Қазақстанда саяси жауапкершіліктің жойылуына алып келеді немесе құқық қорғау ұйымдары өздеріне тиіселі қызметтерін атқару барысында мемлекеттік билікті жүзеге асырушы жүйе болғандықтан, олар 1920–30 жылдары дөрекі өткізілген саяси–экономикалық науқандардың зардабына тікелей қатысы бар. Бұл ойымды «Еңбекші Қазақ» газеті беттеріндегі мақалалар дәлелдей түседі. Осы газеттегң, әсіресе, 1930–32 жылдары жарық көрген мақалалардан жазалау аппаратына сүйеніп, саяси–экономикалық науқандардың жоспарын орындауға бар күшін салған әкімшіл–әміршіл жүйенің іс–әрекетін және үкімет пен партияның дөрекі саясатын орындау жолында тығыршыққа тірелген халықтың аянышты жағдайын көреміз. Сонымен қатар кейбір мақалалар ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау, тәркілеу науқандары 1930–32 жылдары Қазақстанда жайлаған ашаршылық зұлматының негізгі себептері болғанын аңғартады. Мысалы, «....Ауылдың ұзын сойыл, ұрда–жық, бес бұзақ белсенділері кедей, орташалардың малдарын айдап беріп, етке берген. Осының салдарынан, ақыры алып кетеді деп, жалғыз сиырларын сатқан кедейлер болған» деген мақала жолдарынан бар байлығы мал болған қазақтың соңғы сиырынан айырылған аңғарамыз [44].

«...Байлар егін жоспарын орындауға қарсы болған. Егінді көп айдап не керек, бәрібір үкімет алып алады», – деп өсек таратқан, «...Астық бермеңдер, аштан өлесіңдер. Үкімет бәріңдң

құртады. Ертен өздерің өлесіңдер, онан да барыңды басып, тығып ал, – деген қарсы үгіт, бай балаларының зиянкестігінен үкімет жоспары орындалмай отыр» [45], – деген мақалалардың үзінділері, астық дайындау науқанының 1930–32 жылдардағы ашаршылыққа тиесілі басты факторлардың бірі болғанын дәлелдейді. Әкімшіл–әміршіл жүйенің ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау, тәркілеу, ұжымдастыру науқандарында революциялық заңдылықты қорғау жолында құқық қорғау ұйымдарына сүйенуі кеңестер мемлекетіндегі билік жүйесінің құрылымындағы қателіктерді, сонымен қатар коммунистік идея үшін күрескен әкімшіл-партияшылардың қазақ халқына қарсы зорлық-зомбылық, заңсыз әдістері, қарулы күш қолдануы, деспоттық тәртіптің қазақ ұлтына бағытталған геноцид саясатын жүргізгенін көрсетеді. Тоталитарлық жүйенің саяси-экономика-лық науқандары барысында әбден титықтаған халық 1931–32 жылдары ашаршылыққа шалдығып, колхоздардан жаппай шығып, тіпті, үкімет пен партияға қарсы террористік актілер мен ашық көтерілістерге шыққан [46]. Партияның осы жылдары жүргізген дөрекі саясатына шыдамаған қазақ халқының көбі жақын және алыс шетелге жер ауған. Алапат ашаршылық жылдары 1 млн. 31 мың адам Қазақстан шекарасынан тыс жерлерде босқыншылыққа ұшыраған [47]. Қорытынды-ласақ, 1920-30 жылдардағы тоталитарлық жүйенің жүргізген дөрекі саясаты нәтижесінде 2 миллионнан астам қазақ аштықтан қырылған еді [48]. Бұл қылмыстың орын алуына кеңестік әкімшіл–әміршіл жүйенің қолжаулығына айналған құқық қорғау ұйымдары белсенді рөл атқарды.

Қорытынды. Тарихи тәжірибе көрсеткендей әр халықтың өз мемлекетінің саяси-әлеуметтік құрылымына, ұлттық ерекшелігіне, менталитеті мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүріне негізделіп құрылған заң жүйесі мен заңдары болады.

Қазан төңкерісінен кейін Қазақстанда кеңестер билігі орнап, РСФСР құрамындағы автономды республикаға айналды. Жаңадан құрылған кеңестік билік жүйесі қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрып, заң нормаларын қылмыс ретінде жазалайтын жаңа кеңестік заң жазылды. Қазақстанда кеңестік прокуратура, сот-тергеу ұйымдарының құрылымы жасалып, құқық қорғау ұйымдары қызметкерлері іріктелді. Қазіргі таңда Голощекин және оның төңірегіндегілердің 1925-1932 жылдары билік пұрсатын теріс пайдаланғандығы, бұрмаланғандығы туралы көп айтылады, бірақ әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделу механизімі тың зерттелмеген. Жіберілген қателіктер мен билік пұрсатын бұрмалау кеңестік билік жүйесінің алғашқы жылдары орын алғандығы туралы мәселе тарихшылардың назарынан тыс қалып келеді. Яғни жоғарыда айтылған үрдісті зерттеу әлі де өз шешімін таппай отыр. Сондықтан біз деректік материалдарды зерттеу нәтижесінде кеңестік әкімшіл билік ұйымы – Юстиция Халық Комиссариатының, мемлекеттік билікті жүзеге асырушы сот ұйымдары мен мемлекеттік прокуратура ұйымының аз уақыт ішінде әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделіп, коммунистік партия саясатын жүзеге асыру барысындағы қызметі халыққа қарсы қасіретті әрекеттерге айналу мәселелерін ашуға тырыстық.

Заң шығару және басқару қызметтерін қолына шоғырландырып, біртұтас билік құрған коммунистік партия, кеңестер мемлекетін орталықтандырылған жүйеге айналдырған. Бір біріне бағыну арқылы иерархиялық жүйеге айналған құқық қорғау ұйымдарының партияға ғана бағынуы, олардың Конституцияда көрсетілген тәуелсіз қызметінің шектелуіне алып келді. Қазақстанда біртіндеп әкімшіл-әміршіл жүйе орнап, партияның мемлекетті басқару қызметін қолына шоғырландырып, нәтижесінде прокурорлық бақылау механизмін тоқтатқанын аңғардық .Бұл үрдіс 1925 жылы, Қазақ Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы қызметіне Голощекин келген жылы басталып, прокуратура ұйымының партия саясатын жүзеге асыруды қадағалауымен басталған. Ал бұл жайт 1927-1928 жылдары қалыпты жағдайға айналды. 1925-1927 жылдар аралығында прокурорлық бақылау қызметі революциялық заңдылықты қорғау жұмысын қазақ халқының дәстүрлі құқық, сот жүйесімен күресуден бастады. Кеңестер мемлекетінің құрамындағы қазақ ұлтының дәстүрлі әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне лайықталып заң жазылмауы, халықтың ұлттық мәдениетін жоюға бағытталған шаралардың кеңінен қолданылуы, халықтың кеңестер өкіметіне қарсылық ұйымдастыруына әкелді. 1929-32 жылдары кеңестік билік жүйесіне қарсы 400-ге тарта көтеріс болғаны тарихтан белгілі. Большевиктердің

қазақ халқының ғасырлар барысында қалыптасқан қылмыстық құқықтарына, қылмысты болғандарды жазалау жүйесіне, «артта қалған жабайы» деген сипат беріп, аз уақыт ішінде оларды жою саясаты құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл билік жүйесінің дөрекі саясат тәртібіне көнбегендерді жазалауына ұласты.

Әкімшіл-партиялық жүйе кеңестік құқық қорғау қызметкерлерін таптық негізде іріктеп отырды. Іріктеу кезінде қызметкерлердің жеке басының кәсіби біліміне, халық арасындағы беделіне емес, құрылған билік жүйесіне қызмет ету қабілетіне ғана зор мән берді.

Зерттеуімізде астық, ет дайындау, бай-кулактарды тап ретінде жою науқандары кезінде сотталған халық санын, құқық қорғау ұйымдары тарапынан қолданылған жаза түрлерін көрсету негізінде, қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен ұлттық ерекшеліктерін елемеген кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйе саясатын әшкерлеп, заман талабына сай объективті ғылыми тұжырымдар жасадық. Құқық қорғау ұйымдары мен ОГПУ күшіне сүйенген әкімшіл-партиялық жүйе қазақ ұлтының дәстүрлі тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпы мен мәдениетін, дәстүрлі шаруашылығын жою саясатын белсенді жүргізіп, қазақты алапат ашаршылыққа, босқыншылыққа, ұлт ретінде тозуына алып келді.

Голощекин Қазақ Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы болып келген жылдан бастап, қазақ байларын жою саясаты қарқынды жүргізілді. 1928 жылы заңдастырылған тәркілеу науқаны, 1930 жылғы бай табын жою саясаты, күшпен ұжымдастыру науқаны жәнеосы науқандармен қатар жүргізілген ауыл шаруашылық науқандарын дайындау науқандары қазақ қоғамының дәстүрлі эволюциялық даму жолын, дәстүрлі мал шаруашылығын күйретіп, ғасырлар барысында қалыптасқан қазақтың дәстүрлі басқару жүйесін толығымен жойды. 1925-1932 жылдар аралығында жүргізілген саяси-экономикалық науқандарға қатысты құжаттар қазақ байларын, олардың үрім-бұтақтарын, кеңестер жүйесіне қарсылық білдірген Алаш зиялыларын құқық қорғау ұйымдары арқылы жазаланғанын ескерсек, бұл жайт тоталитарлық жүйенің басты мақсатына айналғанын дәлелдейді.

Осылайша, кеңестік идеологтар Қазақстанда 1920–30-шы жылдардары жүргізген саяси–экономикалық науқандардың жоспарланғандай нәтиже бермеуін, «бай тұқымдары мен шетел агенттерінің ықпалынан», «бай–кулак үгітінен» деген жалаң ағым арқылы шешіп, құқық қорғау ұйымдары халыққа қарсы жазалау шараларын күшейткен. Зерттеу тақырыбымыз аясында қамтылған жылдарда құқық қорғау, әкімшілік ұйымдар кеңестің әкімшіл-әміршіл жүйенің ажырамас бөлігіне айналып, партия талаптарын сөзсіз орындаған.. Аталмыш науқандар барысында адам құқығы ескерілмеді, жалған айыптар тағылып, «қылмыскерлер» саны күрт өсті. Аталмыш ұйым-дардың Кеңестік Конституцияда көрсетілген міндеттерінен ауықып, билік пұрсатын бұрмалауы халыққа үлкен қасірет әкелді. Құқық қорғау ұйымдарының кеңестерге бағынуы, олардың Конституцияда көрсетілгендей тәуелсіз қызмет етуіне мүмкіндік бермеді. Қазақстанда әкімшіл-әміршіл жүйе орнап, партия мемлекеттің барлық басқару қызметін қолына шоғырландырған жылдары прокурорлық бақылау механизмі тоқтады. 1925-1932 жылдар аралығында кеңестік құқық қорғау ұйымдары партия саясатын жүзеге асырушы ұйымға айналды. Экономикалық-саяси науқандар барысында Қылмыстық Кодекс баптарының дөрекі бұрмалануы, соттық үкім шығаруға дейінгі мүмкіншіліктерге ие болған ОГПУ, оның коллегиясы, Ерекше кеңес құрамына ОГПУ өкілі кірген үштіктер, бестіктердің құрылуы, кеңестік билік жүйесіндегі дағдарысты көрсетеді. Қорыта келе, Қазақстанда орнаған большевиктер билігі патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлау саясатын әрі қарай жалғастырды. АҚШ мемлекетінің Қылмыстық Кодексін жасалу барысында әр шататта тұратын басым ұлттың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары ескерілсе, большевиктер мемлекетінде керісінше, КСРО құрамындағы ұлттар бір заңға бағынып, ұлттық мәдениеттерінің кейбір тұстарын қылмыс ретінде мойындауға мәжбүр болды. Мақала тақырыбын зерттеу барысында, кеңестік құқық қорғау ұйымдары қазақтың ғасырлар барысында қалыптасқан заң жүйесін жоюға бағытталған саясат жүргізгені анықталды. Бұл жайт та құқық қорғау ұйымдарының тоталитарлық саясатты жүзеге асырғанын дәлелдей түседі. Кеңестік әкімшіл, құқық қорғау ұйымдары әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделіп, тоталитарлық тәртіптің талаптарын орындаушы құралға айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федоров К. История советского государства и права. – Ростов; Издательство Ростовского университета, 1964. – 364 с. С.13.

2. Добровольская Т.А. Как устроен суд и прокуратура в СССР. - Москва: Знание, 1978. – 134 с. – С. 96.

3. Маляров М.С. органы прокуратуры в СССР. - Москва: Знание, 1975. – 96. – С. 5.

4. История политических и правовых учений. - Москва: Юр.лит, 1988. – 816 с. С. 681.

5. Голощекин Ф.И. Казахстан на путях социалистического переустроиства. - Москва-Алма-Ата: ОГИЗ, 1931. – 248 с. – С. 40-41.

6. Голощекин Ф.И. казахстан в полосе социалистических реконструкции. - Москва-Алма-Ата: Каз. Краев. Отд., 1930. – 84 с.

7. Систематическое собрание законов КазАССР, действующих на 1-ое января. 1930 г. - Алма-Ата: Управление делами СНК КАССР, 1930. – 224 с.

8. Материалы к отчету ЦИК КазАССР на 3 сессии ВЦИК 13 созыва. - Кзыл-Орда: ЦИК Казахстана, 1928. – 140 с.

9. Омарбеков Т. Шаруаларға шабуыл қалай жасалды // Ақиқат, 1993. N9. Б. 62-69.

105. Омарбеков Т. Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді? // Ақиқат,1995. N4. Б. 29-32.

11. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

12. Қозыбаев М.Қ., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане, трагедия крестьянства. Алма-Ата. 1992, 35 б.

13. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. – Алматы: Туран. 1997. – 360 с.

14. Нуреев Рустем Махмутович Социальные субъекты постсоветской России: история и современность // Мир России. Социология. Этнология. 2001. №3. С. 3-66.

15. Камалова Галина Тимофеевна Концепция законности в годы НЭПа: теория и практика // Вестник ЮУрГУ. Серия: Право. 2008. №18 (118). С. 3-10.

16. В.Н. Бибило. Судоустройство: Учебник. – Минск: Издательство "Право и экономика", 2001. 328 с.

17. Красная книга ВЧК: Т 4. – Москва: Политиздат,1989. – 415 с. С. .5.

18. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 292–жазба, 126 п.

19. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 3297–жазба, 73 п.

20. Осколков Е.Н. Голод 1932/33; Хлебозаготовка и голод года в 1932/33 года в Северо–Кавказском крае. / Е.Н.Осколков. – Ростов на Дону:Издательство Ростовского университета, 1991. – 91 с. С. 12.

21. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 47–жазба, 18 п

22. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 257–жазба, 51 п

23. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 80–жазба, 10 п

24. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 109–жазба, 163 п.

25. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты] 1380–қ. 139–жазба, 16 п.

26. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 1842–жазба, 35 п.

27. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380- қ. 99 -жазба, 1-3 п.

28. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты] 1380- қ. 37 -жазба, 36 п.

29. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты] 1380- қ. 140 -жазба, 25 п.

30. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380- қ. 98 -жазба, 20-25 п.

31. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380- қ. 141 -жазба, 1 п.

32. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты] 1380- қ. 1040 -жазба, 81 п

33. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380- қ. 297 -жазба, 11-13 п.
34. ҚР ОМА, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380- қ. 4350 -жазба, 2-10 п.
35. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 159–жазба, 67 п.
36. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 173–жазба, 185 п.
37. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 173–жазба, 184 п.
38. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 1842–жазба, 264 п.
39. ҚР ОММ, [Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаты]1380–қ. 213–жазба, 8 п.
40. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 2397–жазба, 157 п.
41. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 338а–жазба, 270 п.
42. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 2489–жазба, 181 п.
43. «Еңбекші қазақ». 1929 жыл 15 тамыз, № 161(1490).
44. «Еңбекші Қазақ» газеті. 1929 жыл 14 тамыз, № 160(1489).
45. «Еңбекші қазақ». 1929 жыл 15 тамыз, № 161(1490).
46. «Еңбекші қазақ». 1929 жыл 16 шілде, № 135(1464).
47. «Еңбекші Қазақ». 1931 жыл 11 мамыр, № 98.
48. ҚР ПМ, [Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты] 141–қ. 3225–жазба, 2 п.

References:

1.Fedorov K. Istoriya sovetskogo gosudarstva i prava. [The history of the Soviet state and law.] – Rostov; Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta,1964. – 364 p, - 13 p. [In Russian].
2. Dobrovol'skaya T.A. Kak ustroen sud i prokuratura v SSSR [How the court and prosecutor's office are structured in the USSR] - Moskva: Znanie, 1978. – P. 96 [In Russian].
3. Malyarov M.S. Organy prokuratury v SSSR. [Prosecutor's office in the USSR.] – M.: Knowledge, 1975. - P. 5. [In Russian].
4. Istoriya politicheskih i pravovyh uchenij. [The history of political and legal doctrines.] - Moskva; 1988. - 816 p. [In Russian].
5. Goloshekin, F. I. Kazakhstan na putyah socialisticheskogo pereustroistva [Kazakhstan on the path of socialist reconstruction] - Moskva-Alma-Ata; 1931. – 248 p. [In Russian]
6. Goloshekin, F. I. Kazakhstan v polose socialisticheskih rekonstrukcii [Kazakhstan in the period of socialist reconstruction] - Moskva-Alma-Ata, 1931. – 84 p. [In Russian]
7. Sistematicheskoe sobranie zakonov KazASSR, dejstvujushhih na 1-oe janvarja. 1930 g. [The systematic collection of laws of the KazASSR, effective on January 1st. 1930] - Alma-Ata: Upravlenie delami SNK KASSR, 1930. – 224 s. [In Russian]
8. Materialy k otchetu CIK KazASSR na 3 sessii VCIK 13 sozyva.[Materials for the report of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR at the 3rd session of the All-Russian Central Executive Committee of the 13th convocation.] - Kzyl-Orda: CIK Kazahstana, 1928. – 140 s. [In Russian]
9. Omarbekov, T. Sharualarga shabuyl qalaj zhasaldy [How the attack on the peasants was carried out] Aqiqat, 1993. №9. P. 62-69. [In Kazakh].
10. Omarbekov, T. Qazaqstanda revolyuciyalyq zandylyq qalaj zhyrgizildi? [How was the revolutionary legitimacy carried out in Kazakhstan?] Aqiqat, 1995. № 4. P. 29-32. [In Kazakh].
11. Omarbekov, T. 20-30 zhyldardagy Qazaqstan қasireti. Komekshi oqu quraly. [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s. Auxiliary training manual] Almaty: Sanat. 1997. – 320 б. [In Kazakh].
12. Qozybaev, M.Q., Abylhozhin, ZH.B. & Aldazhumanov, K.S. Kollektivizaciya v Kazahstane,tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan, the tragedy of the peasantry] Alma-Ata; 1992. 35 б. P. 1-5 [In Russian].

13. Abylhozhin, ZH.B. [1997] Ocherki social'no-ekonomicheskoj istorii Kazahstana XX veka. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan of the twentieth century] Almaty; Turan. 1997. – 360 p. [In Russian].

14. Nureev R. M. Social'nye subekty postsovetskoj Rossii: istorija i sovremennost'. [Social subjects of post-Soviet Russia: history and modernity] Mir Rossii, Sociologija, Jetnologija. 2001. №3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-subekty-postsovetskoy-rossii-istoriya-i-sovremennost (data obrashhenija: 12.09.2024).

15. Kamalova G. T. Koncepcija zakonnosti v gody NJePa: teorija i praktika. [The concept of legality in the years of the NEP: theory and practice]. Vestnik JuUrGU. Serija: Pravo. 2008. №18. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-zakonnosti-v-gody-nepa-teoriya-i-praktika(data obrashhenija: 12.09.2024).

16. Bibilo V.N. Sudoustrojstvo. [Judicial system]. Minsk, Pravo i jekonomika, 2001.

17. Krasnaja kniga VChK: T 4. [Red Book] – Moskva: Politizdat,1989. – 415 s. S. .5.

18. QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 1, 292, 126 p. [In Kazakh].

19. QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 1, 3297, 73 p. [In Kazakh].

20. Oskolkov E.N. (1991) Golod. [The hunger] Rostov na Donu. Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta [In Russian].

21. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 47, 18 p. [In Kazakh].

22. QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 257, 51 p. [In Kazakh].

23. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 80, 10 p. [In Kazakh].

24. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 109, 163 p. [In Kazakh].

25. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 139, p.16 [In Kazakh].

26. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1842, p. 35 [In Kazakh].

27. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 99, p. 1-3 [In Kazakh].

28. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 37, p. 36 [In Kazakh].

29. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 140, p. 25 [In Kazakh].

30. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 98, pp. 20-25 [In Kazakh].

31. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 141, p. 1 [In Kazakh].

32. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1040, p. 81 [In Kazakh].

33. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 297, p. 11-13 [In Kazakh].

34. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 4350, p. 2-10 [In Kazakh].

35. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 159, p. 67 [In Kazakh].

36. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 173, p. 185 [In Kazakh].

37. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 173, p. 184 [In Kazakh].

38. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1842, p. 264 [In Kazakh].

39. QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 213, p. 8 [In Kazakh].

40. QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 2397, 157 p. [In Kazakh].

41. QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 338a, 270 p. [In Kazakh].

42. QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 2489, 181 p. [In Kazakh].

43. «Enbekshi Qazaq». 1929 year 15 august, № 161(1490).

44. «Enbekshi Qazaq» 1929 year 14 august, № 160(1489).

45. «Enbekshi Qazaq». 1929 year 15 august, № 161(1490).

46. «Enbekshi Qazaq». 1929 year 16 july, № 135(1464).

47. «Enbekshi Qazaq». 1931 year 11 may, № 98.

48. QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 3225, 2 p. [In Kazakh].

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.23.07
ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(470) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.014

О. Х. Мұхатова[1]*

[1]*тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Қазақстан, Алматы қ.*
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы панасыз балалар тарихын зерттеудегі проблемалар мен бағыттары көрсетіледі. Тақырып - мәселенің зерттелу деңгейін және зерделенбеген тұстарын айқындау тұрғысында өзекті. Тарихнамалық талдау отандық тарих ғылымынан советтік және тәуелсіздік кезеңдерінде 1920–1930 жылдардағы пансыз балалар тарихы біршама зерделенген еңбектердің орын алғандығын көрсетеді. Бұл зерттеулерде 1921–1923, 1931–1933 ашаршылық жылдарындағы қорғансыз балалардың пайда болуы, олардың аштықтан қырылуы, көршілес елдерге ата-аналарымен бірге босып кетуі, жұқпалы індеттің құрбандарына айналуы, қылмыс әлеміне кіруі, мемлекет пен қоғамның панасыздыққа күресі үстірт көрініс тапқан. Совет Одағында «елде панасыз балалар жойылды, енді мұндай әлеуметтік құбылыс жоқ» деген жасанды тұжырымға сәйкес ондаған жылдар бойы қорғансыз балалар тарихы арнайы зерттеу нысанына айнала қоймады. Балалар панасыздығы 1920–1930 жылдары айтылып, олармен күрес күн тәртібіне шығарылды. Ғылымда ана мен баланы қорғау проблемаларын зерделеуге басымдылық берілді. Тек тәуелсіздік жылдары тарихшылар бұл мәселеге назар аудара бастады. Осы кезеңде зерттеулердің қатары көбейіп, олардың деректік базасы кеңейді. Отандық ғылымда көбінесе елдегі әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың, ашаршылықтың, саяси қуғын-сүргіннің балалардың өміріне әсері турасында зерттеулер жарық көрді. Қорғансыз балалар тарихы арнайы қарастырылған бірлі-жарым еңбектер де бар. тарихи таным, методологиялық ұстанымдар бойынша тың ғылыми тұжырымдар жасалды. Тарихшылар панасыз балалар ұғымына, оны қайта қарау мәселесіне тоқталған. Жаңа Шетелдік тарихнамада мәселе СССР-дағы балалар үйлерінің астарында қарастырылды. Соңғы жылдары ғана аштық, саяси қуғын-сүргіннің балалар тағдырына әсері көрсетілген зерттеулер дайындалды. Өзбек, қырғыз тарихшылары қазақ балаларының аталған елдерге босып келуі, аш босқындардың ауыр жағдайын қазақ-қырғыз, қазақ-өзбек қатынастарының ауқымында зерделеді. Ғылымда Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы пансыз балалар тарихының тарихнамасы толыққанды талданбаған. Қорғансыз балалар туралы зерттеулер қатарының көбеюі және деректердің қолжетімді болуы мәселені терең әрі кешенді түрде зерделеу қажеттілігін байқатады. Ұлт зиялыларының қорғансыздықпен күрестегі ұстанымы мен қызметін, көршілес елдерге босып кеткен балдырғандар мен балақайлардың тағдырын, саяси қуғын-сүргін жылдарындағы қасіретті тіршілігін, қылмысы және оған қарсы күресті ғылым және уақыт талаптары тұрғысынан зерделеудің маңызы зор.

Кілт сөздер: мәселенің зерттелуі, тарихнамалық дерек, тұжырым, Қазақстан, панасыз-қорғансыз бала, балаларды қорғау, комиссия, ашаршылық, жетімдер үйі.

Алғыс айту. *Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920–1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP 23488331).*

Мухатова О.Х. *[1]
[1]*доктор исторических наук, профессор Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова г. Алматы, Казахстан*
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ДЕТЕЙ БЕСПРИЗОРНИКОВ В 1920–1930-гг. В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПОДХОДЫ

Аннотация

В статье освещаются проблемы и направления изучения истории детской беспризорности в Казахстане в 1920–1930-е годы. Тема актуальна с точки зрения определения степени изученности проблемы и неизученных аспектов. Историографический анализ показывает, что в отечественной исторической науке имеется немало работ, посвященных изучению истории детской беспризор-ности 1920–1930-х годов. В советский и постсоветский периоды. В этих работах поверхностно отражены возникновение беспризорных детей в период голода 1921–1923 и 1931–1933 годов, их гибель от голода, бегство в соседние страны с родителями, становление их жертвами инфекционных заболеваний, вхожде-ние в преступный мир и борьба государства и общества против беспризорничества. В Советском Союзе на протяжении десятилетий история детской беспризорности не становилась предметом специального изучения, исходя из искусственного вывода о том, что «в стране ликвидирована беспризорность, и такого социального явления больше не существует». В советский период в 1920–1930-е годы проблема детской беспризорности обсуждалась и борьба с ней была поставлена на повестку дня. Приоритетное внимание уделялось изучению проблем охраны материнства и детства. Только в годы независимости историки стали уделять внимание этому вопросу. За годы независимости количество исследований увеличилось, их источниковая база расширилась. В отечественной науке были опубликованы исследования о влиянии социально-экономического кризиса, голода и политических репрессий в стране на жизнь детей. Встречаются также несколько работ, специально посвященных истории беззащитных детей. Сделаны новые научные выводы на основе новых исторических знаний и методологических принципов. Историки сосредоточили внимание на понятие «беспризорничество» и высказали мнение об его пересмотра. В зарубежной историографии вопрос рассматривался в контексте детских домов в СССР. Лишь в последние годы были подготовлены исследования, показывающие влияние голода и политических репрессий на судьбу детей. Узбекские и кыргызские историки изучили бегство казахских детей в эти страны и тяжелое положение голодающих беженцев в рамках казахско-кыргызских и казахско-узбекских отношений. Историография истории детской беспризорности в Казахстане в 1920–1930-е годы до сих пор не получила должного научного анализа. Растущее число исследований, посвященных беспризорным детям, и доступность источников указывают на необходимость более глубокого и всестороннего изучения этой проблемы. Важно изучить позицию и деятельность национальной интеллигенции в борьбе с безпризорностью, судьбу детей, бежавших в сопредельные страны, их трагедию в годы политических репрессий, преступность среди бесприхорных детей и борьбу с ней с точки зрения науки и требований времени.

Ключевые слова: изученность проблемы, историографический источник, вывод, Казахстан, беспризорник, защита детей, комиссия, голод, детские дома.

Благодарность. *Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920-1930 годы» (регистрационный номер: AP 23488331).*

Mukhatova O. Kh. *[1]
[1]*Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov Almaty, Kazakhstan*
E-mail: Orazgul7@rambler.ru

STUDYING THE HISTORY OF STREET CHILDREN IN KAZAKHSTAN IN THE 1920–1930S: PROBLEMS AND APPROACHES

Abstract

The article highlights the problems and directions of studying the history of child homelessness in Kazakhstan in the 1920s and 1930s. The topic is relevant in terms of determining the degree of study of the problem and unexplored aspects. Historiographical analysis shows that in domestic historical science there are many works devoted to the study of the history of child homelessness in the 1920s and 1930s. in the Soviet and post-Soviet periods. These works superficially reflect the emergence of street children during the famines of 1921–1923 and 1931–1933, their death from hunger, their flight to neighboring countries with their parents, their becoming victims of infectious diseases, their entry into the criminal world, and the struggle of the state and society against street children. In the Soviet Union, for decades, the history of child homelessness was not the subject of special study, based on the artificial conclusion that "homelessness has been eliminated in the country and such a social phenomenon no longer exists." During the Soviet period in the 1920s and 1930s, the problem of child homelessness was discussed and the fight against it was put on the agenda. Priority attention was given to studying the problems of protecting mothers and children. Only in the years of independence did historians begin to pay attention to this issue. Over the years of independence, the number of studies has increased, and their source base has expanded. Domestic science has published studies on the impact of the socio-economic crisis, famine, and political repression in the country on the lives of children. There are also several works specifically devoted to the history of defenseless children. New scientific conclusions have been made based on new historical knowledge and methodological principles. Historians have focused on the concept of "homelessness" and have expressed an opinion on its revision. In foreign historiography, the issue was considered in the context of orphanages in the USSR. Only in recent years have studies been prepared showing the impact of famine and political repression on the fate of children. Uzbek and Kyrgyz historians have studied the flight of Kazakh children to these countries and the plight of starving refugees within the framework of Kazakh-Kyrgyz and Kazakh-Uzbek relations. The historiography of the history of child homelessness in Kazakhstan in the 1920s and 1930s has not yet received due scientific analysis. The growing number of studies devoted to homeless children and the availability of sources indicate the need for a more in-depth and comprehensive study of this problem. It is important to study the position and activities of the national intelligentsia in the fight against homelessness, the fate of children who fled to neighboring countries, their tragedy during the years of political repression, crime among homeless children and the fight against it from the point of view of science and the demands of the time.

Keywords: study of the problem, historiographic source, conclusion, Kazakhstan, street child, child protection, commission, famine, orphanages.

Acknowledgements. *The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «The Problem of Child Homelessness in Kazakhstan and Neighboring Countries in the 1920-1930s» (Registration number: AR 23488331).*

Кіріспе. Қазақстанда XX-XXI ғасырдың басындағы балалар панасыздығы тарихы өзекті тақырыптардың бірі саналғанымен ол турасында зерттеулер сирек жүргізілді. Мұның өзіндік себептері де баршылық. Панасыздық мәселесі советтік білім беру жүйесі, жетім балалар үйлерінің құрылуы, олардың қызметінің тарихының көлеңкесінде қалып қалды. Аталған

түйткілдерге қатысты тарихи деректер, соның ішінде архив құжаттары зерттеушілер үшін қолжетімсіз болғандықтан панасыздық ұзақ жылдар бойы назардан тыс қалып келді. Советтік ғылымдағы билікті мадақтау, оның қылмыстарын жасыру, өткеннің өткір тұстарын айналып өту тәрізді ұстанымдар үстемдік еткендіктен елде панасыз, жетім балалар туралы жұмған ауыз ашылмады. Коммунистік партияның тарихын оқыту мен зерттеуге басымдылық берілген кезеңде Қазақстаннің өткенін зерделеу формалды сипат алды. Партияның өлкеде қазан революциясының орнатуы, социалистік қоғам құрудағы рөлі, индустрияландыру мен ұжымдастыруға және т.б. басшылық етуі тәрізді проблемаларды жаттанды сызба, жадағай мысалдар арқылы көрсету әдетке айналған тұста Қазақстан тарихының бірқатар мәселелері бұрмалана зерделенді. Панасыз балалар мәселе-лері бойынша зерттеулер некен-саяқ жүргізіліп, тақырып өз алдына жеке дара зерттеу нысанына айнала қоймады.

Тәуелсіздік кезеңінде балалар панасыздығы тарихы епте зерттелгенімен мәселе отандық тарихнамада 1921–1923, 1931–1933 жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің астарында көрініс тапты. Әсіресе бұрын-соңды зерделеуге тиым салынған ашаршылықтың ақиқатын, елдегі КАРЛАГ, АЛЖИР-дегі тұтқындардың қасіретін айқындауды мақсат еткен зерттеулерде балалар панасыздығы туралы айтылды. Сол себепті осындай еңбектерде панасыздық мәселесі Қазақстандағы 1930–жылдардағы әлеуметтік-саяси мәселелермен өзара сабақтастықта қарастырылды.

Қорғансыз балалар тарихы егемендік жылдары архив құжаттары негізінде зерттеліп келеді. Дегенмен мәселе кешенді әрі толыққанды зерделене қоймады. Оған дәлел - тарихнамалық дерек-тердің мазмұны мен соларда жасалған тұжырымдар. Сондықтан да ең алдымен мәселенің зерт-телу деңгейін анықтап, зерделенуге тиіс қырларын айқындау ғылым үшін маңызды. Осы тұрғыдан келгенде зерттеу тақырыбы өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы қорғансыз балалар тарихының тарихнамасын зерттеуде негізгі деректер болып отандық және шет елдік ғалымдардың ұжымдық еңбектері, диссертациялары, ғылыми мақалалары, жарияланған архив құжаттары мен материалдарының жинақтары табылады. Олардың алғашқысы 1930-жылдары жарық көрсе, соңғысы 2023 жылы жарияланған. Бір ғасырға жуық мерзімде дүниеге келген тарихнмалық деректердің біз талдап отырған түйкілдің жекелеген қырларын, проблемаларын, зерттелуге тиіс мәселелерін зерттеуге септігін тигізеді.

1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы қорғансыз балалар тарихының зерттелуін қарастыру тарихнама ғылымының методологиялық негіздерінсіз талдау мүмкін емес. Осы орайда зерттеудің тұжырымдамасы ретінде тарихнамалық дерек - тарихшының туындысы, сондықтан да ондағы фактілер объективті және субъективті сипатты иеленеді деген ұстаным алынды. Осыған орай тарихнаманың деректанулық тарихнама саласының әдістемесі, яғни тарихнамалық деректерді классификациялау және жүйелеу қолданылды. Тарихнамалық деректің пайда болуын және мазмұнын талдау әдісі пайдаланылды. Сондай-ақ тарихнама ғылымының тарихилық, объективтілік, әлеуметтік қағидаттары тарихнамалық деректің өзіне, ғылымдағы орны мен рөліне, ұтымды тұстарына және кемшіліктеріне, фактілерге баға беруге, тарихшының ғылымға қосқан үлесін анықтауға септесті. Сонымен қатар тарихнамалық фактіні зерделеуде салыстырмалы-тарихи, нақты талдау, логикалық талдау, жүйелеу, хронологиялық, проблема-лық-хронологиялық, ретро-спективті тәрізді әдістер қолданылды. Зерттеуде қолданылған қағидаттар мен әдістер мәселенің зерделену деңгейін, болашақта қарастырылуға тиіс қырларын анықтауға мүмкіндік тудырды. Тарихнаманың ғылыми ұстанымдарын ұтымды пайдалану қорғансыз балалар тарихының зерттелу бағыттарын дәйекті түрде айқындауға жол ашты.

Талқылау. Отандық тарих ғылымында 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы қорғансыз балалар тарихының тарихнамасы талданған зерттеулер жоқтың қасы. Дегенмен Г.Б. Сүгір-әлімованың кандидаттық диссертациясының кіріспе бөлімінде мәселенің зерттелу деңгейіне шолу жасалды [1.] Автор аталған мәселе бойынша алғашқы зерттеулер қатарына А.И. Закты, А.С. Макаренконың, Н.К. Крупскаяның, Е.Д. Кускованың, И.Р. Зезинаның еңбектерін жатқызды

[1; 4-5 бб.). Советтік кезеңде тарихшылардың балалар панасыздығы туралы айта алмағандығына тілге тиек етті. Себебі қоғамда 1930-жылдардың соңында «панасыз балалар мәселесі жойылды» деген тұжырым жасалған еді. Г.Б. Сүгірәлімова XX ғасырдың 80 – жылдарынан бастап 1931–1933 жылдардағы аштыққа байланысты қорғансыз балалар тарихының үстірт болса да зерделене бастағандығына, Д.А. Шаймұханов пен С.Д. Шаймұхановаың, Ф. Кармановтың, С. Пановтың еңбектерінде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың балаларының лагерьлердегі азапты өмірі баяндалғанына назар аударды. Тәуелсіздік кезеңінде баспасөз беттерінде жарияланған Э.Баймағамбетова, Т. Каленова, Т. Жұртбай, Қ. Алдажұманов, Б. Елеккев, Қ. Құсайыновтың еңбектерінде панасыз, жетім балалардың қайғы-қасіреті жеке адамның естеліктері, архив деректері арқылы баяндалғандығын атап көрсетті. Тарихнамалық шолуын қорытындылай келе өзі «қарастырған ғылыми әдебиеттер мен зерттеулер балалар панасыздығы мен жетімдігінің тарихы, қазіргі жағдайы жөнінде біраз мағлұматтар беріп, бағыт, бағдарымызды айқындағанымен, біздің тақырыбымыздың қыр-сырын толық аша алмайды. Қорыта алғанда, балалар панасыздығының тарихы, бүгінгі замандағы панасыз, жетім балалар мәселесі ғылыми тұрғыдан кешенді зерттелетін уақыт жетті» деген тұжырым жасады [1; 4-5 бб.].

З.Ғ. Сақтағанова мен Г.Б. Карсаковаың Ақмола губерниясындағы 1920-жылдардағы ашаршылықтың қорғансыз балалар санының көбеюіне әсерін қарастырған мақаласында панасыз балалар ұғымынына байланысты М.Н. Гернет,П.И. Люблинский, В.И. Куфаевтың пікірлері көрсетілді [2; 5 б.].

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бір топ зерттеушілерінің ұжымдық еңбегінде, соның ішінде М.М. Қозыбаева мен А.А. Бекеноваың тараушасында авторлар отандық тарих ғылымында 1920 – жылдардың басындағы ашаршылықта балаларға көмек және панасыздықтың негізінен аштық ауқымында зерттелгенін қадап жазды. С.Смағұловаың, Б. Мұсаеваың билік органдары мен қоғамдық ұйымдардың балалардың өмірін жақсарту және аштықпен күрес жағдайында оларға көмек туралы айтылған еңбектерін бөліп көрсетті. Өңірлерде балаларға көмек және панасыздыққа қарсы күресі көрініс тапқан Г.Б. Карсаковаың, Т.А. Кариеваың, С.М. Ғизатоваың, З.Ғ. Сақтағановаың зерттеулерін атады [3; 149 б.].

Осылардың барлығы панасыз балалар тарихнамасының толық талданбағандығын, оны зерделеудегі жетістіктер мен кемшіліктердің анықталмағандығын дәйектейді.

Нәтижелер. Тарихшы-зерттеушілер Қазақстандағы панасыздықты арнайы зерделемесе де «социализмді орнықтыру жолындағы» советтер елінің әлеуметтік-саяси реформаларын қарастырған еңбектерде ана мен бала мәселесіне, қорғансыз, жетім балалардың жағдайына тоқталды. «Кемелденген социализм» кезеңінде ана мен баланы қорғау, жетім балалар үйі тәрізді мәселелерді зерттеуде панасыздық туралы үстірт болса да айтылды. Тәуелсіздік ұрпақ тәрбиесіне көлеңке түсіріп, қоғамда жат, қылмысты әрекеттерге жол ашатын балалар панасыздығы тарихын зерделеуге, қоғамда осы мәселе төңірегінде айтылмай келген бірқатар мәселелердің бетін ашуға мүмкіндік тудырды. Сол себепті панасыз қалған балалар тарихының тарихнамасын шартты түрде советтік және постсоветтік деп, екі кезеңге бөлуге болады.

Совет өкіметінің орнатылуына орай панасыздардың пайда болуы ашық түрде айтылмаса да аш-жалаңаш, қорғансыз қалған, халдері мүшкіл балалардың болғандығын Мұстафа Шоқай көрсетіп берді [4]. Ұлт зиялысы шетелде жарық көрген еңбегінде қазақтарға совет өкіметінің сырттан таңылып, күшпен, кедейлердің, олардың әйелдері мен балаларының сүйегінің үстіне орнатылғандығы туралы ащы шындықтың бетін ашты. М.Шоқай француз тілінде жарияланған «Ашаршылық қоршауы және оның салдары» атты мақаласында «1918–1919 жылдары «аштық саясаты» салдарынан мұсылман халықтары 1 млн. 114 мың адамға азайып, үлкен шығынға ұшырады», - деп жазды [5; 56 б.].

М. Шоқайдың пікірлері мен пайымдауларына қарама-қайшы көзқарас 1920–жылдардың соңындағы Қазақстандағы бала мен ана құқығын қорғаудың кейбір аспектілерін талдаған Н.В. Мананниковаың еңбегінен орын алды [6]. Н.В. Мананникова балалар үйіне қатысты

статисти-калық мәліметтер келтіріп, «аштық жылдары панасыздар балалар үйінің арқасында жан сақтаған, олардың тағдыры совет үкіметінің көмегімен оң шешілді» деген біржақты тұжырым жасады. Алайда тарихи шындық балалар үйіндегі жеткіншектердің де жаппай аштықтан қырылғандығын дәйектейді. Панасыздардың бәрінің бірдей тағдыры жағымды сипат алмағаны да ақиқат. Дегенмен 1920–жылдары Қазақстанда ана мен баланы қорғау мекемелерін ұйымдастыруда Надежда Васильвна Мананникованың айтарлықтай рөл атқарғаны белгілі. 1922 жылы Саратов медициналық институтын бітіріп, Бөкей губерниясына дәрігер болып келген ол балалар ауруханасында, губерниялық денсаулық сақтау бөлімінде меңгеруші қызметін атқарды. «Теңдік» газетінің беттерінде бала тәрбиесі, олардың денсаулығын қорғау мәселелері бойынша кеңес беріп отырды [7; 80 б.].

Ресейдегі қазан революцияның және азамат соғысының салдары панасыз қалған балалар мен жасөспірімдер санының өсуіне алып келді. Осы кезде әлеуметтік жағдайы қиын балаларға жөнінде тұңғыш жариялымдары пайда болды. Солардың қатарына Е.Д. Кускованың «Беспризорная Русь» атты мақаласын қоюға болады. Е.Д. Кускова - большевиктердің және ақ гвардияшылдардың диктатурасына қарсы шыққандардың бірі. Ресейде балаларға көмек қоғамдық ұйымын (балалар-ды құтқару лигасы - Лига спасения детей) құрумен айналысқан, әрі оның жетекшісі болған. Еңбегінде автор өткен ғасырдың 20-жылдарында Ресейдегі панасыз, жетім балалардың өмірін жан-жақты сипаттады. Бұдан автордың панасыз балаларды әлеуметтік қорғау мәселесін зерттеу нысаны етіп алғандығы байқалады. Ол бірінше кезекте советтерді қорғансыз балалармен күрес-тегі қателіктері үшін кінәлады. Большевиктер арасында елдің экономикалық және мәдени жағдайына сай келмейтін жаңа құрылымды халыққа күштеп тану эксперименті ұзаққа созылып кетті деп налыды. Осыдан автордың қалыптасқан жағдайды өзгертуге дәрменсіздігі байқалады. Мақала соңында Е.Д. Кускова ендігі жерде девиантты балалардан құтылудың бірақ жолы бар, ол үшін елдің бүкіл организмін, бәрінен бұрын шаруашылық - мәдени өмірін тұтас өзгерту керек деген қорытындыға келді [8; 82 б.). Осыған ұқсас пікірді И.Р. Зезина білдірді. Ол «СССР-да қалыптасқан жүйенің басты кемшілігі жетімдіктің алдын алу емес, оның салдарымен күресу», - деп көрсетті [1; 5 б.]. Советтер елі қорғансыз балаларды өзі тудырды. Олардың көбеюіне мемлекеттің саяси, экономикалық ахуалы тікелей ықпал етті. Большевиктік партия мен үкімет қорғансыздықтың тууына қарсы емес, оны жоюға бағытталған шараларды жүзеге асырды.

В.М. Зензинов, А.В. Макленцов, С.С. Маслов, Б. Соколов және т.б. орыс эмигранттарының еңбектерінде Ресейдегі азамат соғысы жылдарында және одан кейінгі уақыттағы балалардың ауыр жағдайы сипатталды. Авторлардың пікірінше, балалардың өліміне, олардың қасіретіне большевиктер жауапты. Совет үкіметі балаларды қорғау, панасыздықпен күресу тәрізді қиындықтарға тап болды. Жаңа билік оны шешуде дәрменсіз. Осындай сыни көзқарастарға толы еңбектердің айналасында заманауи ресейлік тарихнамада әлі де болса түрлі пікірлер бар екендігі шындық [9[.

Советтік биліктің алғашқы жылдарында шын мәнінде қорғансыз балалар нағыз қылмыскерлерге айналып, қоғамға үлкен қауіп төндірді. Сол себепті панасыз балаларды тәрбиелеу, мемлекет қамқорлығына алу, арнайы білім беретін, еңбекке баулитын мекемелер құру ауадай қажет болды. 1920 жылы билік панасыз балаларды көшелерден жинап, «адамгершілік жағынан кеміс балаларға арналған» арнайы оқу колонияларына орналастыру туралы шешім қабылдады. Ресми әдебиеттерде олар коммуна деп аталды. Сондай коммунада А.С. Макаренко тәрбие жұмыстарын жүргізді. Балаларды, соның ішінде панасыздарды еңбек, яғни еңбек мектебі арқылы тәрбиелеудің әдістемесін қалыптастырды. Антон Макаренко өндірістік және ұжымдық тәрбие әдісінің негізін қалады. Соның негізінде ғылыми еңбектер жазды. Алайда өз кезегінде оны шеттен шыққан қатал тәрбиеші ретінде көрсетіп, «макаренковщина» деп атады. Оның әдісі бірден дау тудырды, күні бүгінге дейін педагогикадағы даулы мәселе болып саналады [10].

Қорғансыз балаларды тәрбиелеуде А. Макаренконың әдісін Надежда Крупская қолдамады, тіпті одан бас тартуды ұсынды. Н. Крупская мектеп оқушыларының бірлескен жұмысқа

қатысуы олардың еңбекке, тәртіпке, ұжымшылдыққа және басқа да құнды адамгершілік қасиеттерге саналы көзқарасын қалыптастырады деп есептеді. Оның пікірінше, баланы мәжбүрлеу мен жазалау идеясынан бас тарту қажет, өйткені жазадан қорқу санаға құлдық психологияны сіңіреді. 1928 жылы Бүкіл одақтың лениншіл жастардың VIII съезінде сөйлеген сөзінде Н. Крупская А.Макаренконың колониясын «құлдық және басы байлық мектеп» деп атады. Өзі панасыз балаларды тәрбиелеумен қатар білім беруді басты орынға қойды, отбасы мен мектептің, мектепке дейінгі тәрбиенің өзара тығыз байланысы идеясын алға тартты [10].

Қазақстанда 1920-жылдардың бас кезінде Орталық Азия мен Қазақстан жастар қозғалысын ұйымдастырушылардың бірі, БЛКЖО мен Коммунистік Жастар Интернационалының қайраткері – Ғани Мұратбаев 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті аяусыз басып-жаншу, өлкеде совет өкіметінің орнауы және одан кейінгі оқиғалардың зардаптарынан аштыққа ұшыраған жетім балаларды интернаттарға, балалар үйлеріне, мектептерге тарту ісіне белсене араласты. Өзі Ташкенттегі интернаттың директоры болды. Ғани сөйлеген сөздері мен мақалаларында жастарды білімге тартып, мектеп салуға, кітапханалар ашуға, жалдамалы еңбекпен айналысқанда келісім шарт түзудің қажеттілігін қадап айтты. Өзі осыларды жүзеге асыру бар күш-жігерін жұмсады [11].

1930 жылдардың соңында Совет Одағында балалар панасыздығы жойылды деген тұжырым жасалды. Сондықтан да бұл мәселе өзекті деп саналмады. Сондықтан да XX ғасырдың 40–50-жылдары қорғансыз балалар туралы арнайы еңбектерді былай қойғанда ғылыми мақалалардың өзі жарық көрмеді. 1965 жылы Ақлима Бисенқызының Қазақстанда ана мен баланы қорғауды дамыту үрдістері көрсетілген очеркі жарық көрді [7]. Советтік ана мен баланы қорғау жүйесінің қалыптасуы мен дамуын зерделеуде Ақлима Бисенқызы 1921–1922 жылдардағы аштық пен жұқпалы аурулардың жаппай таралуының нәтижесінде балалар, әсіресе нәрестелер өлімінің өте жоғары болғандығына тоқталды. 1920 жылы нәрестелердің (бір жасқа дейінгі) 60-70%, 1921 жылы – 80-90% шетінеді [7; 49 б.]. Балаларды аштықтан аман алып қалу үшін 1921 жылы Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті жанынан балалардың өмірін жақсарту және панасыздықпен күрес бойынша Ф.Е. Дзержинский басқарған арнайы комиссия құрылды. Сол жылдың ақпан айында мұндай ұйым ҚАССР ОАК жанынан құрылып, Қазақстандағы балалардың өмірі мен жағдайын жақсарту бойынша орталық комиссия деп аталды. Осындай комиссия өлкенің барлық губерниялары мен уездерінде ұйымдастырылды. Комиссиялар қараусыз қалған, көмекке зәру балаларды анықтап, оларды балалар үйіне орналастырды. А. Бисенова комиссия жұмысын ешбір сынсыз, кемшіліксіз көрсетті. Дегенмен жетім балалар үйі, бала бақшаларын ұйымдастыруда мамандар тапшылығының орын алғандығын жасырмады. 1931–1933 жылдардағы аштық, ана мен бала өлімі, олардың босқыншылыққа ұшырауы тәрізді тарихтан орын алған ащы шындықты айналып өтті. Балаларға медициналық көмек көрсетудегі совет үкіметінің жетістіктері дәріптелді. Зерттеушінің мұндай ұстанымы советтік тарих ғылымын толығымен қанағаттандырғаны даусыз. Осы орайда еңбек деректік, танымдық жағынан ғана пайдалы екендігі хақ. Осындай еңбектердің қатарына Ф.Н. Базановның Қазақстан халқының құрылымы, соның ұлттық қырын қарастырған зерттеуін жатқызуға болады [12]. Оған дәлел балалар үйінің құрылуына алып келген әлеуметтік-саяси үдерістердің шынайы мәнін ашпай, жетім, панасыз балалар қатарының көбейгендігін айта келе мемлекеттің оларды қамқорлығына алуда прогрессивтік рөл атқарғандығына баса назар аударды.

Совет Одағындағы қоғамды қайта құру, демократияландыру және жариялылық кезеңінде «жабық» тақырыптардың бірі Украина, Қазақстан сияқты республикалардағы ашаршылық туралы айтыла бастады. Осы кезде бұқаралық ақпарат құралдарының беттерінде 1930-жылдардағы аштық, панасыз балалардың көбеюі, олардың көрші елдерге босып кетуі жөнінде алғашқы ғылыми мақалалар жарияланды. Солардың арасында қорғансыз балалар тарихының беймәлім тұстарын ашуға арналғандары да болды. Сондай мақалалардың бірі Қырғызстаннның «Заман жарчысы» деген журналдың беттерінде көрініс тапты [13]. Д. Кызаева мен Ж. Жалиева қырғыз еліндегі панасыз балалар тарихын баяндады. Қырғызстандағы жетім балалар көп болмаған. Бала қорғансыз қалған жағдайда оны жақын туыстары немесе жамағайындары асырап

алған. Мұндай дәстүр қазақ даласында да берік орныққан. Қазақ қоғамының тарихынан панасыз бала түгілі ондай ұғымды табу қиын. Жесірін қаңғыртып, жетімін жылатпаған дәстүрлі қоғамның осы орайдағы ұстанымы әлемге үлгі боларлық. Ресейдің өзінде 1926 жылға дейін панасыздықтың нақты анықтамасы болмады. «Панасыз» деген ұғымның анықтамасы 1926 жылы 8 наурыздағы РСФСР Халық комиссариаты және БОАК-нің қаулысында берілді. Бұл құжат балаларды панасыз және «уақытша немесе жекелей көмекке және тәрбиеге зәру» балалар деп бөлді. Панасыздар деп 16 жасқа толмаған балалар ғана мойындалды. Соның ішінде а) өзіне қамқор болатын ата-анасы, ер жеткен бауырлары, әпкелері жоқтар; б) ата-анасымен және туысқандарымен байланысын жоғалтқандар; в) соттың немесе кәмелетке толмағандардың ісі бойынша комиссияның қаулысымен отбасынан ажыратылғандар; г) тастандылар [2; 5 б.]. Осылайша тұрақты мекен-жайы, ата-анасы, кәсібі жоқ, отбасынан айрылған, тәрбие мекемелерінен қашып кетіп, көше кезген, отбасы-лық немесе мемлекеттің қарауынан тыс қалған бала панасыз деп түсіндірілді. Берілген анықта-маның мәнін аша келе, беспризорный, яғни осы күнге дейін панасыз деп айтылып келген ұғымды қорғансыз бала сөзімен ауыстыруды ұсынамыз. Өйткені панасыз ұғымы баспанасыз дегенге саяды. Әрі қорғансыз ұғымы панасыз дегеннен де кең, яғни тұрақты тұратын жерінің жоқтығымен қоса тұлдыр жетімдікті, отбасының, мемлекеттің қорғауынан тыс қалуды білдіреді.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында қырғыз елінде кейбір жетімдерді бай кулактар, ауқатты шаруалар үй шаруашылығында пайдалану үшін алған. Алайда ресми деректер бойынша 1921–1922 жылдары Қырғыстанның барлық уездерінде 3, 5 мың панасыз балалар тіркелген. Қорғансыздар санының күрт өсуін аштық жылдары Ресейдің орталық аудандарынан келген панасыз балаларға байланысты түсіндіріледі. 1924 жылдан бастап панасыздықпен мақсатты түрде күрес жүргізіп, 1925 жылы бүкіл Совет Одағындағы тәрізді балалар өмірін жақсарту бойынша облыстық комиссия құрылып, өз жұмысын бастады. Панасыздармен күреске бүкіл қоғам араласып, көмек көрсетті. Балалар комиссиясының жанынан «Балалар досы (Друг детей) қоғамы құрылды. Мақала авторлары Қырғыстанның панасыз балаларды орналастыру, тәрбиелеу және білім берудегі тәжірибесін, 1920-жылдардағы комиссияның жетімдер үйлеріндегі қызметін архив құжаттары негізінде көрсеткен [13; 17 б.]. Алпауыт мемлекеттің іргесінің сөгіле бастаған тұсында жарық көрген мақала болса да сыни көзқарас байқалмады.

Қайта құру жылдары дәстүрлі қоғамның трансформациясы жайлы да айтылды. Анағұрлым батыл пікірлер білдірілмесе де тың тұжырымдар көрініс тапқан зерттеулер жарық көрді. Мәселен, Ж.Б. Әбілқожин балалар үйлерінің тарихын зерттеуді нысанаға алмаса олардың құрылуына ықпал еткен саяси-экономикалық және әлеуметтік алғышарттарды талдады [14]. Саяси, әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың зардаптарын айқындап, қоғам дамуына, соның ішінде қорғансыз балалардың пайда болуына тигізген әсерін көрсеткен.

Осылайша советтік кезеңде қоғамда балалар панасыздығының орын алғандығы және онымен күрес туралы айтылып, жазылғанымен ғылыми тұрғыда арнайы зерттеліп, іргелі еңбектер жарияланбады. Ғылыми зерттеулерде мәселе қосалқы түрде әрі үстірт қарастырылды.

Ұзақ жылдарға созылған үнсіздіктен соң панасыз балалар тарихы зерттеле бастады. Совет Одағының ыдырауы және республиканың тәуелсіздік алуы Отан тарихында тиым салынған тақырыптарды тың деректер, жаңа көзқарастар, соны ұстанымдар бойынша зерттеуге жол ашты. 1990-жылдары қазақстандық тарихшылар XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы бұрмаланған, ақиқаты ашылмаған большевиктік реформалар, аштық, саяси қуғын-сүргін және т.б. мәселелерді көтерді. Мәселен, М.Қ. Қозыбаев Қазақстан тарихындағы ақтаңдақ тақырыптарды зерттеудің жолдарын көрсетті [15]. Аштық тарихын зерделеуде оның құрбандарының санын ғана емес халықтың басына түскен қасіретті айқындаудың маңызына тоқталды. Т.О. Омарбеков өзінің еңбектерінде Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы аграрлық реформаларды, олардың зардаптарын анықтады [16]. Ғалым әсіресе ашаршылық ақиқатын зерттеуде аштықтың себептерін, қырылғандардың санын анықтауға ерекше мән берді. Мұның өзі аштықтың балалар тағдырына тигізген қасіретін ашуға септігін тигізді.

Ғылымда ұлттық мүдде бағыты орныға бастаған тұста қорғансыз балалар тарихын арнайы зерттеуге ұмтылыс орын алды. Ғылыми мақалалар жарияланып, 2006 жылы Г.Б. Сүгірәлімова «Қазақстандағы панасыз балалар: мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар)» атты кандидаттық диссертация қорғады [1]. Диссертацияда балалар панасыздығы мәселесінің тарихы зерттеліп, оларды әлеуметтік қорғауда советтік жүйенің құрылуы мен оның қызметінің негізгі бағыттары сипатталды. Қазақстанның Өлкелік балалар комиссиясының қызметі ғылымда тұңғыш рет зерделенді. Пансыздықпен күреске үлес қосқан Ғ. Мұратбаев, Т.Рысқұлов, Т. Жүргенов, С. Сәдуақасов ұлт қайраткерлерінің сол уақытқа дейінгі беймәлім қыр-лары ашылды. Дегенмен ұлт зиялыларының осы бағыттағы қызметін терең қарастырылуға тиіс тұстарының бар екендігі байқалады. Г.Б. Сүгірәлімова республикадағы көптеген облыстық және шетел архив қорларының құжаттарын ғылыми айналымға енгізбесе де ҚР ОМ, Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстық мемлекеттік архивтерінің, статистикалық тың деректердің негізінде панасыз балалар мәселесін шешумен айналысқан мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың қызметін тұңғыш рет әрі кешенді түрде талдауға талпынған. Автор зерттеудің мерзімдік шегінен тыс қазіргі замандағы панасыз, жетім балалар мәселесіне басымдық берген. Осыған орай панасыздықты жоюмен айналысқан мемлекеттік және қоғамдық мекемелердің құрылымдық жүйесін, олардың қызметін, санитарлық жағдайын, ол жердегі психологиялық ахуалды, әлеуметтік-педагогикалық факторларды үстірт қарастырған. Саяси қуғын-сүргін орын алған кезеңдегі «халық жаулары» мен «отанына опаздық жасағандардың» балаларының тағдыры жөнінде ештеңе айтылмайды. Дегенмен «1920-жылдары қалыптасып, 1930-жылдары дамыған жетім, панасыз балаларды әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік жүйесі ел басына түскен қиын-қыстау кезеңдерде қоғамның ең әлсіз қорғансыз мүшелерін жаппай құрып кетуден сақтап қалғандығын мойындауымыз керек. Бұл балалар мекемелерінің басты жетістігі, тіпті артықшылығы еді» деген тұжырымы тарихта орын алған үдеріске сәйкес келеді. Шындығында да советтер еліндегі балалар комиссиясы қоғамдық ұйымдармен бірлесе отырып қомақты жұмыс атқарды. СССР ОАК жанынан құрылған В.И. Ленин атындағы қордың панасыз балаларға көмегі айтарлықтай болғаны белгілі. Балалар үйлерінің тәлімгерлерге білім беріп, еңбекпен қамтып, түрлі кәсіпке үйреткенін де түбегейлі жоққа шығару қисынсыз. Алайда балалар үйлерінің жұмыстарында өз кезеңінің ерекшеліктеріне сәйкес кемшіліктері мен олқылықтары орын алды. З.Ғ. Сақтағанова және Г.Б. Қарсақованың пікірімен келісе отырып, әсіресе 1920 жылдардағы панасыз балалармен жұмыс нәтижелері туралы айтқанда сол кездегі елдің жағдайын ескеру қажеттілігі туындайды. Жас совет мемлекетінің экономикалық ахуалы нашар алғашқы кезеңінде балалардың жағдайы түбегейлі өзгермесе де бірқатар шаралар жүзеге асырылды. Алайда олар жеткіліксіз еді. 1921–1923 жыл-дардағы сұмдық аштық пен етек жайған жұқпалы індет балалар өмірін қиды [2; 10 б.]. Бұған қоса балалар қылмысынан өзге жетім балалар мекемелерінің материалдық жағдайы шешілмеген күйде қалды. Сондықтан да өлкелік балалар комиссиясының жұмысы терең әрі тың деректер негізінде заман мен ғылым талаптары тұрғысында зерттелуі және өзінің әділ бағасын алуы тиіс. Г.Б. Сүгірәлімованың «панасыз балаларды жою жолында жазылған құлаш-құлаш қаулы, қарар, партиялық нұсқаулар аз болған жоқ, бірақ, балалар мұң-мұқтажына, өмір тәжірибесіне негізделіп жасалған сол шаралар көп жағдайда жауапсыздық, сарқынды қаржыландыру, қағазбастылық, жалған ақпарат берушілік салдарынан орындалмай қалатын» деген тұжырымы әлеуметтік мәселелерді шешеуді екінші орынға ысырған большевиктік биліктің панасыздықты толық жоя алмағанынан хабар береді [1; 12 б.]. Ғылымдағы осы олқылықтың орны толтыру үшін заманауи тұжырымдамалар мен бағыттарды басшылыққа алған, тың тарихи деректерге негізделген зерттеу-лер дайындалуы тиіс. Бұл қазіргі уақытта тым ұсақ мәселелер мен ауқымы тар тақырыптарды зерделеуден анағұрлым маңызды.

1931–1933 жылдардағы ашаршылық миллионндаған адамның өмірін жалмаумен бірге аш босқындарды көрші елдерге тентіретіп жіберді. Көршілерге босқан аштардың легі 1932 жылы қарқынды жүрді. Осы кезде Батыс Сібірге қарай пойызбен, жаяу ағылған қазақтардың қатары

көп болды. Аштан бұратылған қазақтар өздерімен бірге жұқпалы індетті де ала келді. Осылардың салдарынан Батыс Сібірмен шекаралас аудандарда қорғансыз балалар көбейді. Батыс Сібір өлкелік білім беру бөлімі балаларды қорғау секторының меңгерушісі А.М. Токареваның партия комитетіне хабарлауынша «қазақ қоныс аударушыларының легі 1932 жылдың ақпан-наурыз айларына ерекше күшейді. Балалар топ тобымен көшелерде қалды, оларды Славгород, Волчиха тәрізді Қазақстанмен шектес аудандардан ата-аналары тура білім беру бөлімдеріне әкелді. Алғашқы екі-үш айда олар жұмыс істеп тұрған қабылдау пункттері мен жетім балалар үйлеріне жіберілді, одан кейін қазақ қоныс аударушыларына (откочевники) арнайы жетім балалар ашылды [17; 242 б.]. М.П. Малышева мен В.С.Познанскийдің зерттеуінше, осы кездегі арнайы мәліметтерде қашып келген қазақтардың балаларының жағдайы ерекше ауыр болған. Ата-анасы тастап кеткен сәбилер жаппай қырылған. Славгород көшелерінен күніне 15-20 баланы түрлі мекемелерге жеткізген. Жетім балалар үйлері мен ауруханалар көшелерден алынған балаларға толып кеткен. 1932 жылдың 15 шілдесінде көшелерден алынған балалардың саны 1, 5 мыңға жеткен. Панасыз балаларды ірі темір жол станцияларынан, қалалар мен станицалардан ұстап алып, балалар үйлеріне орналастырған. Батыс Сібір өлкесінде 1932 жылдың басына қарай 8 мың қорғансыз бала болса, бір жылдың ішінде олардың саны 10 мыңға көбейген. Өлкеде қазақ босқындарының балалары үшін 8 арнайы балалар үйі ашылған [17; 467-470 бб.]. 1933 жылдың қаңтар, ақпан айларында қоныстарын тастап кеткен қазақтардың жаңа легі пайда болды. Олармен бірге панасыз жас қазақ балаларының қатары көбейді. Панасыздарды балалар үйлеріне орналастыруда қиындықтар туды. Батыс Сібір өлкелік партия комитеті және атқару комитеті қорғансыздар үшін балалар үйін ашып, жүйелі көмек көрсетті. Осындай мазмұнда жарық көрген зерттеудің ғылым үшін маңызы айқын.

Соңғы жылдары 1920–1930 жылдардағы панасыз қалған балаларды мемлекеттік қорғау ісіндегі түбегейлі өзгерістер мен балалар мекемелерінің құрылу тарихы және өңірлердегі қорғансыз балалар туралы арнайы зерттеулер жүргізіле бастады. Г.К. Кемелжанованың Қазақстанда 1920–1940 жылдарда жетім балалар үйлерінің қалыптасуы және дамуын қарастырған мақаласында зерттеушілер назар аударарлық тұжырымдар орын алған [18]. Мәселен, «1920–1940–жылдардағы балалар мекемелері жүйесі балалардың панасыздығымен және қараусыздығымен күресу жағдайында дамыды» деген тұжырымның көрсетілген кезеңде қараусыз балалар мәселесінің өткір сипат алғандығын, мемлекеттің оларды қарамағына алуда жетім балалар үйлерін ашқандығын дәлелдейді. Дегенмен қамқорсыз жасөспірімдер мен балалар үйінің тәрбиеленушілерінің күнделікті өмірін зерделей келе, Г.К. Кемелжанова аталған институттық құрылымның өмір сүруіне елдегі сол кезеңде күрделі ахуалдың ықпал еткендігін ескеру қажеттігін алға тартты.

СССР аймағын қамтыған 1921–1923 жылдардағы аштықтың панасыз балалар санының өсуіне әсер еткені белгілі. Ақмола губерниясындағы аштық жылдарындағы балалардың жағдайы, жаппай індетке шалдығуы, партиялық-мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың жасаған істері архив құжаттарының негізінде З.Г. Сақтағанова, Г.Б. Қарсақованың мақаласында талданды. Ғалымдардың пікірінше, 1921 жылдың 1 желтоқсанында ҚАССР-нда 128 000 қорғансыз бала болса, сол жылдың 31 желтоқсанында олардың саны 158 000-ге жеткен, 1922 жылдың қаңтар айында 333 043 балаға көбейген [2; 6 б.]. Дәл осындай мәліметі М.М. Қозыбаева мен А.А. Бекенова да келтірді. Дегенмен олар қорғансыз балалар санының күрт көбеюін 1921–1923 жылдардағы Еділ бойындағы жаппай аштықпен байланыстырды. Пансыздық жағдайын ушықтырып жіберген жағдай Қазақстанға ашаршылықтан зардап шеккен аудандар адамдарының келуі еді. Жас ұрпақты өлімнен аман алып қалу үшін аш ата-аналары оларды балалар үйлеріне, толып кеткен қабылдау пункттеріне қалдырды. Осының салдарынан 1922 жылдың наурыз айында қорғансыздар қатары 408 022 балаға өскен [3; 156 б.]. Бұл жоғарыда көрсетілген Қырғызстандағы қорғансыздар санымен салыстырғанда жүз еседен де артық.

Панасыздық билікті балаларды қабылдау пункттерін ашуға, жетім балалар үйлерінің қатарын көбейтуге мәжбүр ектен. Экономикасы тұралаған мемлекет жетім балалар үйлерін ашу үшін қолда бар мүмкіндіктерді пайдаланған. Мәселен, ҚАССР-нда 1921 жылы шілдеде 328 балар үйлері, ондағылардың саны 17092 болса, 1922 жылдың 1 қаңтарында сәйкесінше 502, балалар саны 26193-ке жеткен [3; 158 б.].

Елдегі ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайдың, жетім балалар үйлерінің және оларға бөлінетін жергілікті бюджет қаржысының жетіспеушілігі салдарынан Ақмола, Семей губернияларында жауапты партия қызметкерлеріне үйлеріне асырауға қорғансыз балаларды алу тапсырылған [2; 7 б.]. Жұмыс істеп тұрған жетім балалар үйлеріндегі балалардың жағдайы мүшкіл күйде, санитарлық ахуалы сын көтермейтін халде болған. Кейбір балалар үйі айлап азықтүлік ала алмады, сондықтан балалар аштықтан өлмеу үшін жан-жаққа қашып жатты. Тек 1923 жылдың басында ғана балалар үйлеріндегі тамақтану біршама жақсарды, бұған аштыққа ұшырағандарға көмектесетін шетелдік қайырымдылық ұйымдарының қызметі ықпал етті. Қазақстандағы балалардың тамақтануын ұйымдастыруда АРА ерекше рөл атқарды [3; 162 б.]. Мұның өзі қорғансыздықтың ҚАССР-нда күрмеуі қиын мәселе болғандығын дәлелдейді. Дабыл қағылып, шұғыл шешім қабылдауды қажет еткен мәселеге жасөспірімдердің түйткілі қосылған, өйткені Қазақстанда балалар үйлері мен көшелерде өмірге мүлдем бейімделмеген, еңбек дағдылары жоқ 7 мыңға дейін жеткіншек бар еді [2; 9 б.]. Олардың қараусыз қалуы жасөспірімдердің қылмысына себепкер болды. Осы орайда айта кетерлік жайт, қорғансыздардың қылмысы және оның салдары панасыз балалар тарихының әлі де болса ашылмаған қырларының бірі болып саналады. Жасөспірімдерді қалыпты өмірге тарту және кәсіпке баулу бойынша партия, қоғамдық ұйымдардың жүргізген күресі де тың деректер негізінде шынайы әрі салмақты тұжырымдар жасауды талап етеді.

Қорғансыз балалар тарихының беймәлім беттерін зерттеуде Карлагтағы «халық жаулары» балаларының қасіретті өмірі сипатталған Д.А. Шаймұханов пен С.Д. Шаймұханова еңбегінің маңызы зор [19]. С.Ділмановтың докторлық диссертациясында және іргелі зерттеулерінде ГУЛАГ жүйесіндегі еңбекпен түзеу лагеріндегі ата-анасынан қасқана ажыратылған жасөспірімдердің еңбегін қанаудың жантүршігерлік фактілері келтіріледі [20].

Тәуелсіздік жылдары панасыз балалар мәселесін жан-жақты негіздеуге мүмкіндік беретін архив құжаттары мен материалдарының жинақтары жарық көрді. Солардың бірі – Сағат Жүсіптің естеліктер жинағы [21]. Жинақта 1931–1933 жылдардағы ашаршылықты куәгерлерінің көзімен көрген оқиғалары сипатталады. Аштық кезіндегі балалардың жантүршігерлік тағдыры баяндалады. Батыс Сібірге босқан қазақтар жөнінде мәліметтер беретін «Гонимые голодом» [22], «Қазақ халқының қасіреті» [23], «1928–1934 жылдардағы ашаршылықтың құжаттық хроникасы көрсетілген көп томдық [24], «Жетісудағы ашаршылық қасіреті» [25] құжаттар жинақтары көрсетілген уақыттағы қорғансыз балалар тарихын зерттеуге септігін тигізеді.

Шетелдік зерттеушілерден Қазақстандағы қорғансыз балалар тарихын зерттегендері некен-саяқ. Дегенмен балалар үйінің тарихының ауқымында панасыздарға тоқталғандары да бар. Мәселен, Р. Конквест 1930-жылдардағы советтік солақай саясаттың зардаптарын жаңа қырынан талдап, әлеуметтік салдарын, соның ішінде қорғансыздардың пайда болуы мен көбеюін өткір сынға алған [26]. Зерттеушінің тұжырымдарын советтік қоғамның теріс құбылыстарын зерттеу мен оның ішкі белгілерін анықтау бойынша теориялық негіздеме деуге келеді. Вальдемар Шмидт аштықтың салдары мен соның нәтижесінде өмірге келген балалар үйінің тарихына жан-жақты баға беруге ұмтылған [27]. Сара Кэмерон советтік индустрияландыру тудырған әлеуметтік құбылыстардың бірі ретінде балалар үйін атап өткен [28]. Мехмет Волкан Кашыкчи өзінің диссертациясында 1928–1953 жылдардағы Советтік Қазақстандағы балалар тарихын қарастырды [29]. 1931–1933 жылдардағы аштықтың балалар тағдырына әсерін кугерлердің естеліктері негізінде көрсетуге тырысты. Диссертацияның кішкентай балалардың ашаршылық құрбандарына айналуын, «ажал лагеріндегі» балалар үйін қарастырған тұстары зерттеушілер үшін қызығушылық тудыратыны және ой салатыны даусыз. Зерттеу шеткері аймақтардағы совет адамдарының

балалық шағын, күнделікті өмірін, ол туралы есте қалғандарды ғылыми тұрғыда зерделеген еңбек болып табылады. «Большевиктік режимнің балаларды социализмнің субъектісіне айналдырудағы және жаңа адам қалыптастырудағы жетістіктері күмәнді болды. Советтік идеологияға сүйенген биліктің шараларына жаппай күштеу мен зорлық, құрту-жою ілесіп отырды» деген М.В. Кашыкчиның тұжырымы отандық тарихшылардың көзқарастарымен үндес [29; 1 б.].

Өзбек тарихшысы Саипова Камола Қазақстанның аштыққа ұшыраған аудандарынан эвакуацияланған балалар мен өз бетінше ауған қазақтар, панасыз қалған балалар тарихы бойынша мол мәліметтер берген [30]. Қырғыз тарихшылары алапат аштық жылдарында қазақтардың Қырғызстанға босып келуін, аш босқындардың ауыр жағдайын тың деректер бойынша зерттеді. Мәселен, Б.С. Сәрсенбаев 1920–1930-жылдардағы қырғыз-қазақ өзара байланыстарын зерделеу ауқымын-да қорғансыз балалар тарихына қысқаша тоқталды. Тарихшы ашаршылық кезінде қазақтардың қырғыз еліне босып келулерін, үкіметтің босқындарға нан және өзге де азық-түлік жағынан шынайы көмек бере алмағандығын ашып жазды [31]. Өйткені қырғыздардың өздерінде нан тапшылығы орын алған еді. «Осының нәтижесінде 1933 жылға қарай 10 мыңнан астам босқын аштықтан қырылудың алдында тұрды. Қазақтар арасында сүзек тәрізді жұқпалы індет тарады. Аштық пен суықтан күніне бірнеше адам өлді. Ата-аналары балаларын көшелерде қалдырды, кейбір жағдайларда республикалық ұйымдардың алдына тастап кетті. Қазақтар арасында аштықтан адам етін жейтін жағдайлар жиілеп кетті, оның құрбандары негізінен балалар болды» деген тұжырымы зерттеушілерге ой салады [31; 68б.).

Қорытынды. Осылайша Қазақстандағы 1920–1930-жылдардағы қорғансыз балалар тарихының зерттелу деңгейіне талдау жасалды. Көрсетілген кезеңдегі қорғансыз балалар тарихының тарихнамасына шолу жасалғандығы, оның арнайы талданбағандығы анықталды. Мәселенің зерттелу деңгейін анықтау барысында оның үстірт зерделегендігі, ақиқаты ашылуға тиіс бір-қатар түйтілдерінің бар екендігі айқындалды. Советтік кезеңде қорғансыз балалар тарихы қосалқы түрде әрі ана мен баланы қорғау мәселесімен тығыз байланыста қарастырылды. Тақырып 1980-жылдардың соңында көтеріліп, қорғансыз балалар мәселесі 1921–1923, 1931–1933 жылдардағы аштық ауқымында зерттеле бастады. Дегенмен тарихшылар қорғансыз балаларға қатысты орын алған тарихи жағдайды шынайы көрсете алмады. Тәуелсіздік қорғансыз балалар тарихы тың деректер негізінде зерделеп, арнайы еңбектер дайындауға мүмкіндік тудырды.

Мәселенің зерттелуін талдау Қазақстандағы 1920–1930-жылдардағы қорғансыз балалар тарихын терең әрі кешенді терең зерттеу қажеттілігін байқатты. Ең алдымен тақырыптың түйінін толыққанды шешу үшін «панасыз балалар» ұғымын қайта қарау қажет. Ұлт зиялыларының қорғансыздықпен күрестегі ұстанымы мен қызметі де терең зерттелуі тиіс.

Әсіресе көршілес елдерге босып кеткен балдырғандар мен балақайлардың тағдырын тың деректер бойынша зерделеудің маңызы зор. Саяси қуғын-сүргін жылдарындағы қорғансыз балалардың қасіретті тіршілігі жаңа тарихи таным тұрғысынан қарастырылуы керек. Қазақстандағы қорғансыз балалар қылмысы және оған қарсы күрес күрделі мәселенің бірінен саналады. Сол себепті оны бұрын-соңды ғылыми айналымға енгізілмеген архив құжаттары негізінде зерделеу ғылым, қоғам үшін маңызды. Тақырыпты оқиға куәгерлерінің немесе олардың ұрпақтарының естеліктерін талдау бойынша зерделеу оның шынайылығын арттыра түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сүгірәлімова Г.Б. Қазақстандағы панасыз балалар: Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар): Т. ғ. к. … дисс. автореф. – Қарағанды, 2006. – 32 б.

2. Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг.//Вестник КазНУ. Серия историческая. –2017. –№3 (86). – С. 4-10.

3. Қозыбаева М.М. XX ғасырдың 20-жылдарының басындағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде): Ұжымдық монография/ М.М.Қозыбаева, А.Т. Қапаева, А.И. Құдайбергенова, С.А. Асанова және т.б. – Алматы: ИП «Мадияр», 2023. – 264 б.

4. Шоқай М.Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы : Жалын, 1992. – 184 б.

5. Шоқай М. Кеңес Одағының түркі әлемі саясаты. Құрастырған Әбдіуақап Қара. – Ыстамбұл, Дөгу кітапханасы, 2023. – 343 б.

6. Мананникова Н.В. Охрана материнства и младенчества в Казахстане//Журнал по изучению раннего детского возраста. –1930. – №10. –С.172-179.

7. Бисенова А.Б. Материнство и детсво (Очерки развития охраны материнства и детства в Казахстане). – Алма-Ата, «Казахстан», 1965. – 208 с.

8. Иренов Ғ.Н., Шәзінда С.М. Кеңес дәуіріндегі кәмілеттік жасқа толмаған жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез–құлық мәселесі// Павлодар мемлекттік университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық сериясы. –2011. –№3-4. –81-86 бб.

9. Потепалов Д.В., Чернышков В.В. Дискуссионные вопросы истории детской беспризорности в России в 1920–1930-е гг. http://izvestia.vspu.ru. 2015

10. Замыловская О. Система Макаренко: в чем ее суть и как он к ней пришел// https://skillbox.ru/media/education/ 22 февраля 2023.

11. Ғани Мұратбаев. Құраст. Ш. Өтепов. – Алматы : Қазақстан, 1972. – 142 б.

12. Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. – Алма-Ата: Казахстан,1987. – 156 с.

13. Кызаева Д., Жалиева Ж. Советская власть и дети//Вестник времени – Заман жарчысы. – 1990. – №11. – С.16-18.

14. Абылхожин Ж.Б. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации традиционной структуры Казахстана. – Алма-Ата, Ғылым, 1991. – 240 с.

15. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы, Қазақ университеті, 1992. – 272 б.

16. Омарбеков Т. Ашаршылық. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. – 80 б.

17. Малышева М.П., Познанский В.С. Казахи-беженцы от голода в Западный Сибири (1931-1934 гг.). – Алматы: «Ғылым», 1999. – 535 с.

18. Кемелжанова Г.К. Становление и развитие детских домов в 1920–40-е годы в Казахстане //Молодой ученый. – 2020. – № 23(313). – С. 616-620. URL: https://moluch.ru/archive/313/71445/ (дата обращения: 30.05.2023).

19. Шаймуханов М. Ж., Шаймуханова С. Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 176 с.

20. Дильманов С. Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД – МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века): дис. … д. и. н. – Алматы, 2002. – 350 с.

21. Жүсіп С. Ашаршылық ақиқаты. Деректер мен дәйектер. – Алматы, «Курсив» ЖШС баспаханасы, 2015. – 415 б.

22. Гонимые голодом. Сб. док. Сост. Е. Сыдыков. – Семей, 2010. – 693 с.

23. Қазақ халқының қасіреті. XX ғасырдың 20-шы, 30-шы жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық. Құжаттар мен материал. жинағы. Жауапты құраст. М.К. Тахаева. – Алматы, 2010. – 414 б.

24. Ашаршылық. Голод: документальная хроника: Сб. док. 1928-1934 / Ред. жауапты құраст. Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. 1-т.: 1928-1928. – 920 б.; 2-т.: 1930-1931. – 1240 б.; 3-т.: 1932–1943. – 1028 б.; – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. 4-т. – 776 б.; – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. 5-т. – 604 б.

25. Жетісудағы ашаршылық қасіреті. Құраст. Р. Оразов, Е. Стамшалов. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2021. – 296 б.

26. Конквест Р. Жатва скорби (Совесткая коллективизация и террер голодом) [Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine]. – London, 1988. – 620 p.

27. Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: Голод и его последствия // Oriental Archive. – 2018. – No. 1. – P. 40–50.

28. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan. New York: Cornell University Press, 2018. 292 p.

29. Kaşıkçı M. V. Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928-1953. Arizona State University, 2020. 398 p.

30. Саипова К. История национальных меньшинств Узбекистана (1917–1990 гг.). – Ташкент: Turon-Iqbol, 2021. 277 с.

31. Сарсенбаев Б.С. Кырызско-казахские взаимоотношения в составе СССР (20-30-е гг. XX в.). Бишкек: КРСУ, 2013. 144 с.

References:

1. Sygiralimova G.B. Qazaqstandagy panasyz balalar: maseleni sheshu tarihy, tazhiribesi, qorytyndysy (1920–1940 jyldar): T. g. k. … diss. avtoref. – Qaragandy, 2006. – 32 b.

2. Saktaganova Z.G., Karsakova G.B. Vliyanie goloda na rost chisla besprizornyh detej v Akmolinskoj gubernii v 1920-e gg.//Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. – 2017. –№3 (86). –S. 4-10.

3. Qozybaeva M.M. XX gasyrdyn 20-jyldarynyn basyndagy Qazaqstandagy asharshylyq jane onyn saldary (jana arhivtik jane jazbasha derekkozder negizinde): Yjymdyq monografiya/ M.M.Qozybaeva, A.T. Qapaeva, A.I. Qydajbergenova, S.A. Asanova jane t.b. – Almaty: IP «Madiyar», 2023. – 264 b.

4. Shoqai M.Tyrkistannyn qyly tagdyry. – Almaty : Zhalyn, 1992. – 184 b.

5. Shoqai M. Kenes Odagynyn tyrki alemi sayasaty. Qyrastyrgan Abdiuaqap Qara. – Ystambul, Dogu kitaphanasy, 2023. – 343 b.

6. Manannikova N.V. Ohrana materinstva i mladenchestva v Kazahstane//Zhurnal po izucheniyu rannego detskogo vozrasta. 1930. №10. S.172-179.

7. Bisenova A.B. Materinstvo i detsvo (Ocherki razvitiya ohrany materinstva i detstva v Kazahstane). Alma-Ata, «Kazahstan», 1965. 208 s.

8. Irenov G.N., Shazinda S.M. Kenes dauirindegi kamilettik jasқa tolmagan jasospirimder arasyndagy deviantty minez–qylyq maselesi// Pavlodar memlekttik universitetinin Habarshysy. Gumanitarlyq seriyasy.2011. №3-4. 81-86 bb.

9. Potepalov D.V., Chernyshkov V.V. Diskussionnye voprosy istorii detskoj besprizornosti v Rossii v 1920–1930-e gg. http://izvestia.vspu.ru. 2015.

10. Zamylovskaya O. Sistema Makarenko: v chem ee sut i kak on k nej prishel// https://skillbox.ru/media/education/ 22 fev 2023.

11. Gani Myratbaev. Qyrast. J. Otepov. – Almaty : Қazaқstan, 1972. – 142 b.

12. Bazanova F.N. Formirovanie i razvitie struktury naseleniya Kazahskoj SSR: nacionalnyj aspekt. – Alma-Ata: Kazahstan,1987. – 156 s.

13. Kyzaeva D., Jalieva ZH. Sovetskaya vlast i deti//Vestnik vremeni – Zaman jarchysy. –1990. – №11. – S.16-18.

14. Abylhojin Zh.B. Socialno-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii tradicionnoj struktury Kazahstana. – Alma-Ata, Gylym, 1991. – 240 s.

15. Qozybaev M. Aqtandaqtar aqiqaty. – Almaty, Qazaq universiteti, 1992. – 272 b.

16. Omarbekov T. Asharshylyq. – Almaty: «Arys» baspasy, 2019. – 80 b.

17. Malysheva M.P., Poznanskij V.S. Kazahi-bezhency ot goloda v Zapadnyj Sibiri (1931-1934 g.g.). – Almaty: «Fylym», 1999. – 535 s.

18 Kemeljanova G.K. Stanovlenie i razvitie detskih domov v 1920–40-e gody v Kazahstane //Molodoj uchenyj. – 2020. – № 23(313). – S. 616-620. URL: https://moluch.ru/archive/313/71445/ (data obrashcheniya: 30.05.2023).

19. Shajmuhanov M. ZH., Shajmuhanova S. D. Karlag. – Karaganda, 1997. – 176 s.

20. Dilmanov S. D. Ispravitelno-trudovye lagerya NKVD MVD SSSR na territorii Kazahstana (30–50-e gody HKH veka): dis. … d. i. n. – Almaty, 2002. – 350 s.

21. Jysip S. Asharshylyq aqiqaty. Derekter men dajekter. – Almaty, «Kursiv» JShS baspahanasy, 2015. – 415 b.

22. Gonimye golodom. Sb. dok. Sost. E. Sydykov. – Semej, 2010. – 693 s.

23. QazaQ halqynyn asireti. XX gasyrdyn 20-shy, 30-shy jyldaryndagy Qazaqstandagy asharshylyq. Qyjattar men material. jinagy. Jauapty qyrast. M.K. Tahaeva. – Almaty, 2010. – 414 b.

24. Asharshylyq. Golod: dokumentalnaya hronika: Sb. dok. 1928-1934 / Red. jauapty құrast. B. Abdigaliұly. – Almaty: Atamyra, 2021. 1-t.: 1928-1928. 920 b.; 2-t.: 1930-1931. 1240 b.; 3-t.: 1932–1943. – 1028 b.; – Nyr-Syltan: Foliant, 2021. 4-t. – 776 b.; – Nyr-Syltan: Foliant, 2021. 5-t. – 604 b.

25. Jetisudagy asharshylyq qasireti. Qyrast. R. Orazov, E. Stamshalov. – Almaty: «Arys» baspasy, 2021. – 296 b.

26. Conquest R. The Harvest of Sorrow (Soviet Collectivisation and the Terror-Famine). – London, 1988. – 620 p.

27. Shmidt V. Tragediya Kazahstana 1921–1922 godov: Golod i ego posledstviya // Oriental Archive. – 2018. – No. 1. – P. 40–50.

28. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan. – New York: Cornell University Press, 2018. – 292 p.

29. Kaşıkçı M. V. Growing Up Soviet in the Periphery: Imagining, Experiencing and Remembering Childhood in Kazakhstan, 1928-1953. – Arizona State University, 2020. – 398 p.

30. Saipova K. Istoriya nacionalnyh menshinstv Uzbekistana (1917–1990 gg.). – Tashkent: Turon-Iqbol, 2021. – 277 s.

31. Sarsenbaev B.S. Kyryzsko-kazahskie vzaimootnosheniya v sostave SSSR (20-30-e gg. XX v.). – Bishkek: KRSU, 2013. – 144 s.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.81.37
ӘӨЖ/УДК/ UDC 930.2 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.015

*Т.А. Төлебаев *[1], Х.А. Сутеева [2], С.М. Илгидаева [3]*

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: tur-07@mail.ru
[2] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагигикалық университеті,
тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: suteeva51@mail.ru
[3] Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, PhD докторант,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: symbat.moshyn@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ОРТАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КИНО-ФОТОҚҰЖАТТАР МЕН ДЫБЫСТЫҚ ЖАЗБАЛАР АРХИВІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивінің құрылу тарихына, қызметіне байланысты және аудиовизуалды құжаттардың маңыздылығы мен ерекшелігі туралы жазылған бірқатар еңбектерге тарихнамалық талдау жасалады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архиві туралы еңбектерге тарихнамалық талдау жасау, Қазақстандағы архив ісінің зерттелу дәрежесін айқындау және әлі де болса зерттелуі қажет мәселелерін анықтау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Қазақстан Республикасы архив ісі саласында үлкен жетістіктерге жетіп келеді. Республикада қазіргі таңда архивтану мәселелерін, архив саласы қалыптасқан жекелеген тарихи кезеңдерді, архив мекемелерін зерттеудің өзіндік ғылыми базасы қалыптаса бастады. Соның нәтижесінде іргелі ғылым саласы архивтану пәні ғылым ретінде үлкен маңызға ие болып отыр.

Мақалада Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттары және дыбыстық жазбалар архивінің даму тарихы жайлы жарияланған монографиялар, ғылыми мақалалар, диссертациялар тарихнамалық дерек ретінде пайдаланыла отырып, архив тарихы,

оның құжаттарының тарихи деректік маңызы біршама айқындалған. Құжат қорлары, олардың жинақталуы, сақталуы, сандық жүйеге толық көшірілуі басқа да архивтердің тарихнамалық тұрғыда зерттелу қажеттігі туралы тұжырымдар жасалып, ұсыныстар берілді.

Кілт сөздер: ақпарат, кинофонофотоқұжаттар, аудиовизуалды құжат, архив, архив ісі, тарихнама, зерттеулер.

Тулебаев Т.А. *[1], *Сутеева Х.А.* [2], *Илгидаева С.М.* [3]
[1]*Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор, Казахстан. E-mail: tur-07@mail.ru*
[2]*Казахский национальный педагогический университет им.Абая, доктор исторических наук, профессор Казахстан. г.Алматы, E-mail: suteeva51@mail.ru*
[3] *Phd докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. Казахстан. г. Алматы*

ИССЛЕДОВАНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА КИНО-ФОТОДОКУМЕНТОВ И АУДИОЗАПИСИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье проводится историографический анализ ряда работ, связанных с историей создания, деятельностью Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписей Республики Казахстан, а также о важности и специфике аудиовизуальных документов.

Целью и задачами исследования является проведение историографического анализа работ об архиве кинофотодокументов и звукозаписей, определение степени изученности архивного дела в Казахстане и выявление вопросов, которые еще предстоит изучить. Республика Казахстан добивается больших успехов в сфере архивного дела. В настоящее время в республике начинает формироваться собственная научная база для изучения проблем архивоведения, отдельных исторических периодов, в которых сформировалась архивная отрасль, архивных учреждений. В результате область фундаментальной науки приобретает все большее значение как предмет архивоведения.

В статье отражена история архива, его документов, с использованием в качестве историографического источника опубликованных монографий, научных статей, диссертаций об истории развития Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписей Республики Казахстан. Были сделаны выводы и даны рекомендации о необходимости историографического изучения фондов документов, их накопления, хранения, полного перевода в цифровую систему и других архивов.

Ключевые слова: информация, кинофонофотодокументы, аудиовизуальный документ, архив, архивное дело, историография, исследования.

Tulebaev T.A. *[1] *Suteeva H.A.* [2], *Ilgidaeva S.M.* [3]
[1]*Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazakhstan, Almaty*
E-mail: tur-07@mail.ru
[2]*Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazakhstan, Almaty*
E-mail: suteeva51@mail.ru
[3]*Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, PhD student, Almaty*
E-mail: symbat.moshyn@gmail.com

THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN CENTRAL STATE FILM-PHOTO DOCUMENTS AND SOUND RECORDINGS RESEARCH ARCHIVE

Abstract

The article provides a historiographical analysis of a number of works related to the history of creation, the activities of the Central State Archive of Film and Photographic Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan, as well as the importance and specificity of audiovisual documents.

The purpose and objectives of the research are to conduct a historiographical analysis of works on the archive of film and photographic documents and sound recordings, to determine the degree of study of archival business in Kazakhstan and to identify issues that have yet to be studied.

The Republic of Kazakhstan is making great progress in the field of archival business. Currently, the republic is beginning to form its own scientific base for studying the problems of archival science, individual historical periods in which the archival industry was formed, and archival institutions. As a result, the field of fundamental science is becoming increasingly important as a subject of archival science.

The article largely defines the history of the archive and its documents, using as a historiographical source published monographs, scientific articles, dissertations on the history of the Central State Archive of Film and Photographic Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan. Conclusions were drawn and recommendations were made on the need for a historiographical study of document collections, their accumulation, storage, complete transfer to a digital system and other archives.

Keywords: information, film and photographic documents, audiovisual documents, archives, archival Affairs, historiography, research.

Кіріспе. Архив ісінің тарихын зерттеу халықтар мен мемлекеттер туралы дереккөздердің жинақталу процесін бақылауға, «адамзаттың архив мұрасының» қалыптасуы, оның құрамын, орналастыру және ұйымдастыру процесін түсінуге мүмкіндік береді. Мемлекеттілік пен мәдениет тарихымен тығыз байланыста бола отырып, архив ісінің тарихы тарихи ғылымдар саласына кіретін тарихнамалық және арнайы (қосымша) тарихи пәндердің көптеген мәселелерін қозғайды. Еліміздегі архив ісінің тарихы гуманитарлық білімнің қажетті элементі болып табылады және тарихшының кәсібилік деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік архив саласының 100 жылдан астам тарихы бар. Сол уақыт аралығында Қазақстан архивтері мемлекеттік мекемелер ретінде өзінің құжаттарды анықтау, сақтау және пайдалану сияқты мемлекеттік міндеттерін орындады. Бұл міндеттер Кеңестік билік кезеңінде Кеңес өкіметі жүргізетін саясатты жан-жақты қолдау мен насихаттауды қамтамасыз етуге арналды. Кеңестік кезеңде Қазақстанда архив ісінің ұйымдастырылуы орталықтандырылған және қатаң қағидаттары енгізілген архив мекемелерінің жүйесі құрылды. Еліміздің патшалық Ресейдің отарында, кейін кеңестік империяның құрсауында болуы, шынайы тарихымызды және архив ісін де зерттеуге деген мүмкіндікті шектегендігін білеміз. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін архив саласы тарихының жаңа дәуірі басталды деп айтсақ та болады. Архив ісі тарихында алғаш рет 1998 жылы 22 желтоқсанда Қазақстан Республикасының тұңғыш

Президенті қол қойған Қазақстан Республикасының «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңы қабылданды [1, 30-32 бб.]. Заңда аудиовизуалды құжаттаманың Ұлттық архив қорына жататындығы және сол туралы маңызды ережелер тіркелді. Осыған орай Отанымыздың өткен тарихын бейнелейтін және оның бүгінін жазатын жазбаша құжаттарды ғылыми негізде пайдалану, олардың сақталуын қамтамасыз ету сияқты сұрақтардың шешімін табу үшін құқықтық негіз қалыптасты.

Архив саласы жүйесінде негізгі орынды Қазақстан халықтарының мәдени жетістігінің аса құнды объектісі мемлекеттік архивтер алады. Ұлттық архивтердің ішіндегі маңызды орынды Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архиві иеленіп отыр. Қазіргі күні архив XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы еліміздің тарихынан хабар беретін және оған қызығушылық танытқандардың барлығына саяси, экономикалық, қоғамдық, мәдени аспектілері бойынша әртүрлі материалдық тасымалдағыштарда ретроспективті ақпаратты пайдалану мүмкіндігін беретін бірегей аудиовизуалды құжаттардың өмір бойы сақталуын қамтамасыз етеді.

«Аудиовизуалды құжат» термині дыбыстық және бейнелеу ақпараты бар құжаттар үшін жинақтаушы болып табылады, яғни төрт түрлі құжаттарды, кино-, фото-, фоно, видеоқұжаттар. Олардың тарихи маңыздылығы елдің өмір сүру процесінің қиын да күрделі тұстарын, басқа қорларда жоқ ақпаратты қамтуы. Бұл құжаттарсыз жаңа заман тарихы толыққанды және объективті түрде зерттеле алмайды.

Шындығында аудиовизуалды деректер өзіндік тілімен, әлеуметтік ақпаратты жеткізу жүйесімен, өмір ағымының сәттік бейнелерін шынайы жеткізе алатындығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар аудиовизуалды құжаттар ақпараттық-насихат, әлеуметтік, танымдық, эстетикалық сипатта бірнеше өзара байланысты функцияларды атқарады. Аталған ерекшеліктерімен қатар, пайда болуы, жасалу техникасы, пайдалану жүйесі мен ортасына байланысты бұл құжаттардың тағы бір өзіндік қыр-сыры бар. Ол «кинофотофоноқұжаттар» деген жинақтаушы терминнің негізінде архивтану саласында жиі қолданылады.

Ұлттық архив қорының құрамына кіретін кинофонофотоқұжаттар нақты тарихи дереккөздердің бірі болып табылады, оның көмегімен нақты шындықтың оқиғалары мен фактілерін көрнекі және бейнелі түрде ұсынуға болады

Материалдары Тарихнамалық деректер тобында монографияық еңбектердің орны ерекше. Солардың бірі ретінде В.М.Магидовтың «Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания» монографиясы мен бірнеше ғылыми мақалаларын атауымызға болады [2]. Ал Қазақстанда салыстырмалы түрде еліміздің архивтері туралы монографиялық зерттеу еңбектері аз. Солардың ішінде көлемді де маңызды еңбектер ретінде архивтанушы-ғалым Г.А. Сексенбаеваның монографиясы мен оқулықтары, диссертациясы мен оқу құралдарын ерекше атап өтеміз. Қазақстандағы архив ісі тарихына арналған тарихшы А.Ахметтің зерттеулері негізіндегі көлемді монографиясы да маңызды тарихнамалық дерек ретінде талданады [3].

Зерттеу әдістері. Қазақстандағы архивтану ғылымы тарихнамалық тұрғыдан бүгінгі таңға дейін кешенді түрде зерттелмегендігін ескере отырып, тарихи-ретроспективті, салыстырмалы-сараптамалық, айқындау, қорытындылау сияқты әдістер басшылыққа алынды. Әсіресе Кеңес үкіметі орнап, 1918 жылдан бастап архив ісін ұйымдастыру мен қорларын құру Ережесінен кейін жасалған жұмыстар тарихына қатысты мәселелер, тарихнамалық сұрыптаудан өткізіліп жаңа сыни көзқараспен бағамдалды.

Нәтижелері.

ҚР ОМ КФДЖ архивінің құрылуы мен қалыптасуы экономикалық және саяси жағынан ең қиын кезеңге сәйкес келді.

Осы кезеңдегі тарихнаманың негізгі мақсаты-социализмді әлемдік ауқымда құру қажеттілігінің көрінісі және кеңестік қоғамды милитаризациялау бойынша жүргізілген іс-шараларды иедологиялық қамтамасыз ету болды. Қазіргі уақытта архивтік зерттеу қызметінің нәтижелері кинофотоқұжаттарды кеңестік кезеңде «қорқынышты насихат қаруы» ретінде пайдаланылған

тарихтың «жаңа» дерек көзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Кинофотофоноқұжаттарды зерттеу 1960 жылдардың басынан жандана бастады деп айтуға толыққанды негіз бар.

В.П. Михайловтың «КСРО-да кинофотоқұжаттық материалдарды ұйымдастыру тарихы (1917-1941 жж.)» диссертациясының киноқұжаттарды, атап айтқанда олармен профильді архивтерді толықтыру мәселелерін зерттеуі біздің жұмысымыз үшін белгілі бір маңызға ие [4].

Жұмыста нақты материалдардың көп болуы қызығушылық тудырғанымен, біздің ойымызша, алғашқы кеңестік киноқұжаттарының түпнұсқаларын жоғалту себептерін жеткілікті түрде көрсетпеген. Бұл алғашқы монтаждың сақталу ережелерінің бұзылуына, Ұлы Отан соғысы жылдарында және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары құжаттардың сақталуы мен архивке сақтауға уақытында беру мәселелерінің шешілмеуіне байланысты болды.

«Теория и практика архивного дела в СССР» оқу құралының арнайы тарауында кинофотофоноқұжаттарды бағалаудың қолданыстағы тәжірибесі, оларды сақтау технологиясы және архив қоймаларын жинақтау мәселелері көтеріледі [5]. Сонымен бірге, архивқа тұрақты сақтауға хроникалық-деректі фильмдер, киножурналдар, арнайы шығарылымдар жеке деректі түсірілімдер түсуге тиіс. Архив қорларына ғылыми-көпшілік және оқу фильмдерінен өздерінің ақпараттық құрамдас бөлігі бойынша маңызы бар деректі фильмдер түсетіндігін нақтылап кеткен.

А.А.Кузиннің кинофотофоноархивтері туралы жазған еңбегінде кинофотофоно архивтердің құрылуының теориялық және тәжірибелік маңыздылығына, архивтердің жинақталуы, жүйеленуі, кинофотофоно құжаттарды пайдалану және оларды сақтау мәселелерін көтерген [6]. Онда аудиовизуалды құжаттардың теориясы мен практикасының негізгі мәселелерін жүйелі түрде ұсынуға әрекет жасалды, соның ішінде архивтарды осы көздермен жинақтау мәселелері көтерілді. Автордың пікірінше, қоғам барлық деректі, көркем емес фильмдер мен кинотаспаларды сақтауы керек. Кинофотоқұжаттарды бағалаудың негізгі принциптерін тұжырымдай отырып, автор олардың мазмұны мен тіркелген оқиғалардың формаларын зерттеуді ұсынады. Мазмұны объект бөліктерінің жиынтығы және олардың өзара әрекеттесуі, ал формасы мазмұнның ішкі ұйымы ретінде анықталады, мазмұны мен формасы генетикалық бірлікті құрайды. аудиовизуалды құжаттарды іріктеу мен бағалаудың қиындығын баса айта отырып, зерттеуші: «Проблема эта может и должна быть решена с учетом особенностей кинофотодокументирования. При оценке кинофото-документов необходимо в пераую очередь установить, каковы были цели документирования, содержание документируемого процесса, события, явления и обьекта. Затем дать оценку содержа-нию, форма которого запечетлена в кино- или фотодокументе. Если содержание события или обьекта не представляет интереса, то, вероятно, не может иметь значения и его форма, и такой документ не подлежит хранению. Если содержание представляет интерес, то надлежит хранению. Если содержание представляет интерес, то надлежит ответить на вопроя: насколько в данной форме отражается содержание и может ли она представлять основной интерес», - деп көрсетіп кетті [6, С.48]. А.А.Кузин құжаттардың бұл түрлерін дәстүрлі қағаз құжаттармен жүргізілетін жұмыстар тұрғысынан қарастырды. Онда автор архивтерді жинақтау кезінде ешқандай бағалау критерийлерін бөліп көрсетпеді, бұған архивтану ғылымында мұндай критерийлер әлі әзірленбегендігі түрткі болды.

И.П.Козлитиннің еңбегінде 1943 жылы қаңтарда Алматы қаласында құрылған Орталық мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар архиві 1957 жылы Қазақ КСР-нің Орталық мемлекеттік архивіне бірігіп, оның бір бөлімі ретінде қызмет атқарғандығы жайлы сөз етеді [7]. Автор, 1943 жылы кинофотоқұжаттардың мемлекеттік архиві құрылғанға дейін деректі материалдардың осы «жаңа» түрлерін жинау мәселесіне тиісті көңіл бөлінбегенін алға тартады. Архивке келіп түскен материалдар негізінен кеңестік кезеңді қамтығанымен, бірқатар революцияға дейінгі материалдарды да көруге болады. Архив Қазақстанның өндірісін, өнеркәсібін, ауылшаруашылығын, қазақ ауылының болмысын, қазақ халқының мәдени және ағартушылық тарихынан, тарихи ескерткіштер, ұлт азаттық көтерілісі кезеңінен, азамат соғысы, Ұлы отан соғысы жылдарынан хабар беретін фото материалдармен толықтырылды. Сонымен қатар, Қазақ КСР-нің қоғамдық-саяси өмірінен хабар береті фотосуреттер, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан еңбекшілерінің

соғысқа көмегі жайлы мәліметтер жинақталған. Ал, архивтің киноқұжаттары Алматы кинохроника студиясынан алынды. Мұнда киножурналдар, кино очерктері және деректі фильмдер бар. Аталған еңбектен кинофотофоноқұжаттық архив туралы, ондағы құжаттар жайлы көптеген мәліметтер алғанымызбен, таптық көзқарасты да кездестіреміз. «Документы показывают превращение, в прошлом отсталого кочевого сельского хозяйства Казахстана в самое передовое хозяйство в мире» - деп өз көзқарасын да көрсетіп кеткен [7, С.93].

Қазақстандағы кинофонофотоархивінің құрылуы туралы ғылыми мақалалар да баспа беттерінде жарық көріп отырды. 1969 жылы Қазақ КСР Орталық мемлекеттік архивінің ғылыми қызметкері А.П.Шоков архивті фоноқұжаттармен жабдықтау мақаласында Қазақ КСР ОМА-нің фоноқұжаттармен жинақталу тарихына тоқталған [8].

Мақалада, кинофонофотоархивіне қатысты материал болмағанмен, ҚКСР ОМА-не жинақталған фоноқұжаттар жайында материалдар берілген. 1965 жылы мамыр айында Қазақ КСР-нің кинофонофотоқұжаттар бөліміне республиканың қоғамдық, саяси және мәдени өмірінен хабардар етіп отыратын фоноқұжаттарды жинақтау мен жариялау жұмыстарына жауапты штаттық бірлік енгізілгендігі туралы хабардар етеді. Архивті фотоқұжаттармен жинақтауды бастау үшін мемлекеттік сақтауға тапсырылатын хроникалық-деректі және көркем дыбыс жазбаларының тізбесі болуы қажет болды. Дыбыс жазуды жүзеге асыратын мекемелердің тізімі жасалып, құнды материалдарды жариялау мақсатында дыбыстық жазбалардың мазмұны мен құрамы зерттелді. Нәтижесінде, 1966 жылдан 1968 жылға дейін үздіксіз материалдармен толықтырылып отырылғандығын көрсетеді [8, С.104]. Біз бұл мақаладан кинофонофотоқұжаттардың республиканың саяси және мәдени, қоғамдық өміріндегі маңыздылығын білуімізге болады.

Бұл архивтің тарихи құжаттармен жабдықталуында Орталық Атқару Комитетінің және Қазақ АКСР-нің Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 8 – қыркүйектегі «Қазақ орталық архивіне баспа және иллюстративті материалдарды, негативтерді, фотосуреттерді және тарихи-революциялық кинофильмдерді, сонымен қатар бұрынғы хандардың, сұлтандардың, белсенділердің және Алаш Орда үкіметін жақтаушылардың архивтерін және басқа да архив материалдарын беру туралы» жарғысы басты рөлді атқарды. Құжатта сонымен қатар, барлық мекемелердің, кәсіпорындардың, құрылымдар және жеке тұлғалардың әлеуметтік-саяси құбылыстар мен тарихи-ақпараттық маңыздылығы бар кинофотоқұжаттардың негативтерін тапсыру қарастырылды. Бұл жарғының нәтижесінде 1928-1929 жылдары Орталық архивке 300-ге жуық фотосуреттер келіп түсті.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотофоно және дыбыстық жазбалар архивінің қалыптасуы мен құрылуы экономикалық және саяси жағдайлардың күрделі кезеңдеріне сәйкес келеді. Кинофотоқұжаттарды бұл кезеңдерде «насихат жасаудың құралы» ретінде пайдаланды - деп өз жұмысында Ф.П.Шевченко көрсетіп кеткен [9].

В.М.Магидовтың жазған ғылыми мақаласы КСРО мемлекеттік архив қорындағы қазан революциясы кезеңіндегі материалдар жайында жазылғанымен Қазақстан Республикасының кинофотофоноархивінің құрылуына тікелей әсер еткен Декреттар жайлы мәліметтермен қатар КСРО құрамына енген мемлекеттердегі кинофотофоно архивтердің құрылуы жайында біраз мәліметтер алуға болады [10]. В.М.Магидов келесі бір мақаласында кинофонофотоқұжаттарды дерек ретінде қарастырған мақаласында кинофотофоноқұжаттардың деректануы пәніне анықтама бере отырып, бұл деректердің ерекшелігі мен олардың жіктелуін қарастырып өтеді [11].

Архивтарды анықтау және кинофотоқұжаттармен толықтыру қажеттілігі XX ғасырдың 20-жылдарына жатады. Осы турасында Т.Хорхордина өз еңбегінде атап өтеді [12]. 1921 жылы 29 қыркүйек пен 3 қазан аралығында болған архив қызметкерлерінің I Жалпыресейлік конференциясында алғаш рет «қазіргі дәуірдің бір немесе басқа сәті туралы толық түсінік беруі керек фотографиялық материалдар мен кинематографиялық таспалар» үшін арнайы репозиторийлер құру қажеттілігі туралы мәселе көтерілді, олар «өте құнды ... дәуірдің тірі иллюстрациясы ретінде», - деп аудиовизуалды құжаттарға баға беріп өтті [12, С.123].

2001 жылы жарық көрген В.А.Еремченконың ТМД мемлекеттік архивтерінің аудиовизуалды құжаттармен жұмысының негізгі мәселелері тақырыбындағы мақаласында архивтердегі аудиовизуалды құжаттардың жұмысын нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету жұмыстарына, архивтерді аудиовизуалды құжаттармен толықтыру, құжаттарды сақтауды қамтамасыз ету мәсеселерін салыстырмалы түрде көрсетіп өткен [13]. Мақалада тоғыз республиканың аудиовизуалды құжаттармен жұмыс жасау жағдайына сипаттама бере келе, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофонофото архивінің жұмысына ерекше көңіл бөлініп, жақсы баға беріліп өткен. Қазақстан Республикасындағы архивтердің аудиовизуалды құжаттармен жұмысының нормативтік-құқықтық актілері туралы құқықтық актілердің қолданылуы барлық архивтерге бірдей екендігі айтылады. Құқықтық актілердің негізінде мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдардан аудиовизуалды құжаттарды іріктеу мен сақтауға қабылдауды мемлекеттік архивтер көп жағдайда ведомстволық сақтаудың үш жылы өткеннен кейін жүргізеді [13, С.4]. Бұдан басқа, архив ісін басқару органдарының барлығы дерлік аудиовизуалды құжаттарды іріктеу, қабылдау және сақтауды қамтамасыз ету бойынша салалық өкімдік құжаттарды дайындайтындығын көрсетеді.

Сонымен қатар ТМД елдеріндегі архивтерді жинақтау процесін талдай келе, 2001 жылғы жағдай бойынша аудиовизуалды құжаттарды жинақтау мәселесінде Қазақстан үшінші орынды иеленетіндігін айтады. 1991 жылмен салыстырғанда аудиовизуалды құжаттарды архивтерде жинақтау мәселесі бойынша ТМД елдерінің ішінде Қазақстан архивтеріндегі құжаттарды жинақтау жұмыстаы 68 пайызға көтерілгендігін жазады [13, С.7] Осы берілген мәліметтерге сүйене отыра Қазақстан архив мекемелерінің қызметтерінің жоғары деңгейде жүргізілгендігін айғақтайды.

Осы бағыттағы жұмыстардың бірі ретінде Ресейдің атақты архивтанушысы В.М.Магидовтың «Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания» монографиясын атауымызға болады [2]. Жұмыста алғаш рет аудиовизуалды тақырып бойынша ғылыми зерттеулер жинақталған. Аудиовизуалды құжат ұғымына тереңірек түсініктеме беріп өтеді. Оның айтуынша, аудиовизуалды құжат көркемдік, көркемдік-дыбыстық, көркемдік ақпараттық құжаттарды жинақтаушы мағынасмында пайдаланылады. Бұл жұмыстың аудиовизуалды құжаттармен жұмыс жасайтын және архивист маман кадрларды даярлауда маңыздылығы зор екендігін атап кетсек болады. Кинофотофоноқұжаттарын мемлекеттік сақтауды реттеу және кинофотофоноархив жүйесін кеңейту үшін 1941 жылғы КСРО-ның Мемлекеттік архив қоры туралы Ережесінің маңыздылығына тоқталады. 1941 жылдың тамыз айында Республикалық Орталық мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар архиві туралы типтік Ереженің бекітілгендігін айта келе, 1940 жылдардан бастап бірқатар одақтас республикаларда, оның ішінде Қазақстанда кинофотофоноархивтердің құрылғандығын көрсетеді [2, С.100]. Еңбекте, архивтану мен деректану бір-бірімен тығыз байланыстылығын нақтылай отыра, кинофотофоноқұжаттарды зерттеу барысында архивтанулық және деректанулық тәсілдің қарым-қатынасын ашып көрсетеді. Сонымен қатар еңбекте аудиовизуалды тақырыптар бойынша және деректанулық талдауларды архив тәжірибесінде пайдалану мәселелері ғылыми зерттеу тұрғысында алғаш рет қарастырылды.

В.М.Магидов өзінің «Кинофотофонодокументы по истории отечественной культуры» [14], «Кинофотофонодокументы по истории науки и техники» [15] атты мақалаларында фотосуреттерге, киноларға және фоноқұжаттарға жылдам шолу отандық тарихтың шашыраңқы эпизодтарын көрнекі түрде көруге және естуге мүмкіндік береді, - деп бағалап кетеді [15, С.94]. Оқиғаларды танудың қайнар көзі ретінде кинофотоқұжаттардың сөзсіз маңыздылығы мен бірегейлігін, олардың мазмұндық жағын ашып көрсетуге тырысқан. Мемлекеттік архивтерде, салалық ведомстволық қорларда және кітапханаларда, мұражайларда сақталған кинофотофоноқұжаттардың құрамы мен мазмұнына жүргізілген талдау оларды үлкен тақырыптық кешендерге біріктіре отырып қарастырған жөн екенін көрсетті.

«Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.)» еңбегінде Қазақ КСР-нің 1943 жылғы 27 қаңтардағы Қаулысымен Алматыда жаңа архив мекемесі Орталық мемлекеттік

кинофотоқұжаттар мен дыбыстық жазбалар архивінің құрылғандығы, оған бөлінген штат бірлік және жұмысқа қабылданған қызметкерлер туралы мәліметтер ала аламыз [16, С.119]. Архивтің құрылуына 1941 жылдың 29 наурызында бекітілген «КСРО-ның Мемлекеттік архив қоры және мемлекеттік архивтер жүйесі туралы Ережесінің» тікелей әсері болғандығын көреміз. Мұндай архивтің құрылуы қоғамның аудиовизуалды деректерде көрініс тапқан тарихқа деген қызығушылығының артуы деп қарастыруымызға болады.

1957 жылы 12 қазанда Қазақ КСР-нің Министрлер Кеңесінің Шешімімен республикадағы архивтер: Қазақ КСР-нің Қазан революциясы және социалистік құрылысы Орталық мемлекеттік архиві, Қазақ КСР-нің Орталық мемлекеттік тарихы архиві, Қазақ КСР-нің Орталық мемлекеттік фотофонокиноқұжаттары архиві бірігіп, республиканың Орталық мемлекеттік архиві болып бекітілді [16, С.136]. Аталған архивтер біріктірілгенімен мұндағы қордаланып қалған мәселелерді шешуге мүмкіндік бермегенін байқауымызға болады. 1964 жылы 6 қаңтарда республика басшы-лығы «Қазақ КСР-індегі архив ісін жақсарту туралы» кезекті құжаттың қабылданғанынан көруімізге болады [16, С.179]. Осы құжаттан кейін ғана аудиовизуалды деректерге көңіл бөліне бастағандығын көрсетеді. 1974 жылы 7 ақпанда Үкіметтік қаулымен Қазақ КСР-нің Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының Қазақ КСР-нің Орталық мемлекеттік кинофото-фоноқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивін құру туралы ұсынысы қабылданды. Қайтадан құрылған архив республиканың Орталық архивінің ғимаратының бір бөлігін иеленгендігі туралы да мағлұматтар берілген. Еңбектің маңыздылығы жинаққа 1918-1980 жылдар аралығындағы 110 құжат енгізілген. ҚР ОМ кинофотофоноқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивінің құрылуы, құжаттардың жинақталу және сақталу мәселелері бойынша мәліметтер келтірілген.

Архивтің құрылғанынан бастап жинақтау, сақтау және аудиовизуалды деректерді пайдалану жұмыстарының жүргізілгенігін байқаймыз. Бұл туралы біз архив қорындағы 1944 жылғы архив жұмысының есебінен көруімізге болады [17]. Сурет бөлімі сол уақыттағы маңызды құжаттар – Ұлы Отан соғысына қатысушылар мен батырлары туралы фотоматериалдарды жинақтаумен және жариялаумен айналысты, оларды сақтау үшін Алматы облыстық архивінен орын бөлінді. Қысқа уақыт ішінде архив қызметкерлері Ұлы Отан соғысы батырлары туралы: Панфилов, Б.Момышұлы, Елокова және т.б. туралы материалдарды жинақтай алды. Сонымен қатар архив қоғам үшін құнды деген материалдарды жинақтау, жариялаумен де айналысты. 1944 жылы «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда» газеттерінен, Қазақ геологиялық басқарма-сынан, Қазақ мемлекеттік университетінен және т.б. жоғалып кету қаупі бар 13273 фотоқұжатты қабылдады [18].

Аудиовизуалды құжаттардың маңыздылығы және Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар архивінің құрылуы және қызметі туралы А.Ф.Сеитованың да мақаласынан көре аламыз [19]. Мақалада, кинофотоқұжаттардың және дыбыстық жазбалардың тарихи дерек ретіндегі маңызды-лығына тоқтала келе: «Благодаря своим специфическим свойствам аудиовизуальные документы обладают самостоятельным, ни с чем не сравнимым информационным качеством они могут существенно дополнить или полностью заменить письменные источники, являясь зачастую единственным адекватным доказательством существования определенных явлений и процессов дейтствительности», - деп баға беріп өткен [19, С.62]. Сонымен қатар алғаш рет Республикада, яғни Алматы қаласында (бұрынғы Верный) алғашқы кино көрсетілімінің орын алуы (1910 жылы), 1928 жылдан бастап хроникалық түсірілімдердің көрсетіле бастағандығынан (Алматыға алғашқы поездың келуі туралы деректі фильм) хабар береді. 1943 жылы кинофотоқұжаттар архивінің құрылуы қиын кезеңге сәйкес келгенімен тарихи құжаттарды сақтауға және ұлттық кинофондтың жоспарлы, мақсатты қалыптасуы туралы жұмыстар атқарылғандығын атап өтті. «Кино-документы обладают помимо богатейшей исторической, этнографической информационной насыщенности, еще и потрясающей силой эмоционального воздействия», - деп киноқұжаттар туралы өз көзқарасын да көрсетіп өтті [19, С.63]. Мақалада архив қорындағы киноқұжаттардың қатарында Азамат соғысына қатысушылар, Ұлы Отан

соғысының батырлары, ғылым, білім және қоғам қайраткерлері, мемлекеттік қызметкерлері туралы портреттік фильмдер туралыда ақпараттар айтылған.

Профессор Г.А.Сексенбаеваның Қазақ КСР Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар архивінің құрылуы мәселесі жайында жазылған мақаласында архивтің құрылуынан бастап тәуелсіздікке дейінгі кезеңдегі мәселелеріне тоқталған [20]. Архивті ұйымдастыру билік тарапынан ешқандай материалдық және қаржылық қолдаусыз жүрді. Республикалық (ұлттық) мәртебесі бар архивке қалыпты жұмыс істеуі үшін ғимарат, жабдық, техникалық құралдардың бөлінбеуі, аудиовизуалды құжаттармен жұмыс істеу технологиясын реттейтін архив заңының, нормативтік-әдістемелік құжаттарының жетілмегенділігі, жоғары білімді мамандардың жоқтығы, архив жұмысшыларының әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендігі және бұл проблемалар ұзақ уақыт бойы күн тәртібінде өткір мәселе болып тұрғандығын сөз етті. Қарастырылған төрт бөлімнің орнына (фото, кино, фоно және әкімшілік бөлімдер) бастапқыда тек біреуі ғана, яғни фото бөлімі жұмыс істеді. Нақты жағдайды есепке алмағанда, жаңадан ұйымдастырылған архивке фотоқұжаттарды ғана емес, кинофоноқұжаттарды да қабылдау жоспарлары белгіленді – деп архивтегі мәселелерді де кеңінен көтеріп өтеді [20, С.95]. Мақалада, архивтің ұйымдастырушылық кезеңдеріне және мынадай кезеңдік дамуына көңіл бөлінген: 1943 жылдан 1957 жылға дейін; 1957-1974 жылдар арасы (бұл кезде Қазақ КСР-ның Орталық Мемлекеттік архивінің бөлігі ретінде өмір сүрген, ал үшінші кезеңі 1974 жылдан бастап 1991жылға дейінгі өзіндік құрылымы ретінде қалыптасқан кезеңі. Осы кезеңдердегі архивтің елеусіз болуы, жылдап шешілмеген қиындықтар 1980 жылдың аяғында тығырыққа тіреліп, архив саласында түбегейлі реформалардың қабылдануын талап етті деп көрсетті.

Кинофонофотоқұжаттары жайлы өз кезегінде ҚР ОМ КФДЖ архиві қызметкерлері де кәсіби көзқарастарын ғылыми жұмыстарында көрсетіп өткен. ҚР ОМ КФДЖ архивінің директоры А.Ф.Сеитова архив құжаттарын, атап айтқанда киноқорларындағы құжаттар ел тарихына тікелей қатысы бар құжаттар ретінде қарастырады [21]. «Сол уақыттың кейіпкерлері камера үшін арнайы ойнаған жоқ. Мұндай құжаттар – тарихтың нақты іздерінен хабар береді. Ол біржағынан тамаша болғанымен, бір жағынан қорқынышты», - деп көрсетіп кетеді [21, С.4].

Кеңес дәуірінде кинофотофоноқұжаттарды деректанулық және архивтанулық тұрғыдан зерттеу соғыстан кейінгі жылдарда басталды деп айтуға болады. Архивтанулық ғылыми талдамалар оқу құралдары, ғылыми мақалалар және әдістемелік құралдар негізінде жарық көріп отырды. Ал Қазақстанда, ҚР ОМ КФДЖ архиві кинофотоқұжаттарын зерттеу мәселесіне келсек, Г.А.Сексенбаеваның тарих ғылымдарының докторы ғылыми атағын алу үшін жазылған диссертациясының қолжазбасында аудиовизуалды құжаттардың тарихи деректік маңызы жан-жақты талданады [22]. Аталған жұмыс ҚР ОМ КФДЖ архив кинофотоқұжаттарын деректанулық тұрғыдан зерттеген тұңғыш туынды болып табылады. Диссертацияда архив қорларына, қалыптасу тарихына, оның ішінде тәуелсіздік кезеңіне жан-жақты шолу жасалады. Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1943 жылғы 27 қаңтардағы қаулысымен Алматыда ерекше маңызға ие фотофонокиноқұжаттардың орталық мемлекеттік архиві ұйымдастырылады [22, С.58]. Қазақстанның мемлекеттік архивтері 70 жыл бойы тоталитарлық жүйе құрған жобаның шеңберіне сәйкес қызмет ете отырып, заңдарына бағына отырып, мемлекеттік құрылымның ресми құжаттарын сақтауды және пайдалануды қамтамасыз етті. Архив саласы қоғам өмірінің басқа салалары сияқты, ол да саясиланды және архивтердің қол жетімділігі, ашықтығы сияқты мәселелер негізге алынып отырды. Бірақ, архив тарихының тек кері жағын ғана айтуға болмайды. Кеңес үкіметінің алғашқы және одан кейінгі декреттері құжаттық байлықтарды, олардың шығу уақытына қарамастан сақтауға бағытталды, - деп баға беріп өтті [22, С.70].

С.А.Сатаеваның тарих ғылымының кандидаты ғылыми атағын алу үшін жазылған диссертациясында Қазақстан Республикасының кинокотоқұжаттары және дыбыстық жазбалар мемлекеттік архивінің құжаттарын Қазақстан тарихының дерегі ретінде қарастырған [23]. Диссертацияда Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттары және дыбыстық жазба-

лар архивінде Ұлы Отан соғысы кезеңіне тән кинофотоқұжаттарға кешенді түрде зерттеу жасалынған.

Фотоқұжаттар Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін республикалық радио Комитет пен телестудиядан ҚР ОМ КФДЖ архивіне келіп түсе бастады. Сондықтан да бұл жұмыстың негізгі зерттеу көздері соғыс басталған алғашқы күндерден бастап кейінге қалдырыла бастаған кинофотоқұжаттар болып табылады. Автор жұмысты жазу барысында қазіргі қоғамдағы тарихи жадтың маңыздылығына, архивтанудың теориясы мен әдістемесінің қазіргі жай күйін және кинофотофоноқұжаттардың деректануын ескере отырып деректік базаны кеңейту қажеттілігіне, ҚР ОМ КФДЖ архивіндегі кинофотоқұжаттарының құрамы мен мазмұнын, олардың шығу тегі, толықтығы және дұрыстығын айқындау мен бағалаудың маңыздылығына тоқталған. Жұмыста автор, «Сегодня возможность их использования имеет особое научное значение, так как позволяет открывать новое в использовании кинофотодокументов как исторического и архивного источника», - деп маңыздылығын да көрсетіп өткен [23, С.10]. Диссертация жазу барысында ҚР ОМ КФДЖ архивінде сақтаулы 1941-1945 жылдарға тән 1750 фототүсірілімдемені, оның ішінде жұмысқа тікелей қатысы бар 49 фотоқұжат зерттелгендігін алға тартады. Сонымен қатар, 121 киноқұжатқа, оның ішінде киножурналдардың 39 номеріне және Ұлы Отан соғысы жылдарында және соғыстан кейінгі жылдары құрылған 11 деректі фильмге талдау жасалғандығын көрсеткен.

Д.Б.Асымова да өзінің «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Алматы қаласының күнделікті өмірінің кинофотофоно құжаттарының көрінісі» деп аталатын философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында осы мәселеге қатысты мәліметтер алуымызға болады [24]. Диссертацияда аудиовизуалды құжаттардың орны мен маңыздылығына, дерек ретіндегі ерекшеліктері мен жіктелуіне, осы кезеңдегі қала тұрғындарының күнделікті өміріндегі экономикалық, мәдени өзгерістерінің кинофотофоноқұжаттарда көрініс табу мәселесіне тоқталған. Автор еңбегінде XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Алматы қаласының күнделікті тарихын суреттеу мақсатында кинофотоқұжаттарында бейнеленген суреттер мен кадрлар негізінде оның әлеуметтік-экономикалық ахуалын, тұрғындарының жағдайын көрсетуге тырысқан. Себебі, киноқұжаттар өзінің ерекшелігі, сондай-ақ құрылымы бойынша күрделі, кешенді тарихи дерек көзі болып табылады. «Тарихи дерек тұрғысынан аудиовизуалды құжаттар анық және қайталанбас дерек көздеріне жатады», - деп автор баға беріп өткен [24, 43 б.]. Сонымен бірге, зерттеу еңбегінде екі мәселені, яғни сол уақыттағы қала халқының күнделікті өмірі болса, екіншісі кинофотофоноқұжаттарды дереккөз ретінде негізге алған.

Отандық архивтанушылардың ішінде шоқтығы биік профессор Г.А.Сексенбаеваның мақалаларының ерекшелігі, архивтің құрылуы, дамуы, қызметтері ғана емес, аудиовизуалды құжаттардың дерек ретінде пайда болуы, оның деректанушылық аспектілері, жіктелуі және т.б. мәселелерді көтереді. Сондай мақаланың бірі Д.Б.Асымовамен бірлесіп жазған киноқұжаттардың деректанушылық аспектілері мақаласы [25]. Мақалада, киноқұжаттардың ерекшелігі, құрылымы және кешенді тарихи деректер көзі ретінде қолданылуы жайлы көтеріледі. Сонымен қатар, киноқұжаттардың нақты өмірдің деректері, оқиғалары, құбылыстары туралы кешенді дыбыстық бейнеақпарат береді.

Г.А.Сексенбаева кинофотофоноқұжаттар жайында жазған оқу құралында аудиовизуалды дереккөздерінің өзіндік тілі, ақпаратты берудің ерекше жүйесі, шындықты бейнелі түрді көрсетуде ерекше мүмкіндіктерінің бар екендігін айтады [26]. Бүгінгі таңда қоғамның рухани өміріндегі аудиовизуалды құжаттардың рөлін, оның көпшілік аудиторияға идеологиялық және моральдық эстетикалық әсерін асыра бағалау қиын екендігін жасырмайды. Автор: «Преимущество аудиовизуальных документов по сравнению с традиционными (бумажными), является бесспорным фактом, так как они не только обеспечивают адекватное фиксирование и тиражирование образной и звуковой информации, но и обеспечивают эмоциональную основу, эффект присутствия при восприятии информации» - деп баға беріп кеткен [26, С.4]. Бұл оқу құралы аудиовизуалды құжаттардың деректануы мен архивтануының теориялық, әдістемелік

және ұйымдастырушылық-практикалық мәселелерін кешенді біртұтас жүйе ретінде қарастыруымен маңызды болып отыр. Автор оқу құралының бірінші бөлімінде аудиовизуалды құжаттардың дерек ретіндегі ерекшеліктеріне тоқталады. Фото пен киноның пайда болуымен, соған сәйкес кинофотоқұжаттардың тарихи дерек ретінде қарастырылатынын көрсетеді. Оқу құралында аудиовизуалды дереккөздерді, қолда бар жетістіктерді талдауға тырысады, негізінен ресейлік зерттеушілерді зерттеудегі, олардың деректануы дереккөздердің осы түрлерінің танымдық мүмкіндіктеріне қатысты айтарлықтай тәжірибеге ие екендігін атап өтеді. Екінші бөлімі, аудиовизуалды деректерді, яғни фотоқұжаттарды, киноқұжаттарды, фоноқұжаттарды жіктеуге арналған. Үшінші бөлімі аудиовизуалды құжаттарды деректанулық зерттеу деп аталады. Бұл жерде фотоқұжаттардың, киноқұжаттардың, фоноқұжаттардың деректанулық аспектілеріне тоқталады. Кинофотоқұжаттардың дәстүрлі деректермен ұқсастығын сипаттайтын жалпы белгілер, ең алдымен, Аудиовизуалды құжаттар адамның іс-әрекеті нәтижесінде қалыптасып, осы қоғамға тән белгілі бір саяси және идеологиялық көзқарастардан тарихи шындықты бейне-лейтіндігімен ерекшеленеді деп сипаттама беріп өтеді. Ал, төртінші және бесінші бөлімдері біздің жұмысымызға тікелей қатысы бар ҚР Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивінің тарихына және аудиовизуалды құжаттардың ретроспективті ақпараттардың дерегі ретіндегі маңыздылығына арналған. Төртінші бөлімінде архив тарихын екі кезеңге бөліп қарастырады. Қазақ КСР-нің Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивінің қалыптасуы мен дамуын 1940 жылдан бастап 1980 жылдардағы тарихына және ҚР Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивінің тәуелсіздік жылдардағы қызметін зерттеуге бағытталған. Мәселенің маңыздылығы отандық архивтануда архив ісінің, архивтардың тарихын зерттеу және ұйымдастыру саласындағы зерттеулердің аз болуымен байланысты екендігін де ескертіп өтеді. Кеңес мемлекетінің алғашқы және кейінгі актілері, ең алдымен, олардың құрылған уақытына қарамастан, құжаттық байлықты сақтауға бағытталғандығын айтады. 1921 жылы құжаттамалық дереккөздерді шоғырландыру бойынша мақсатты жұмысын бастаған орталық өлкелік архивтің құрылуы сөзсіз оң нәтиже екендігі белгілі. Тоталитарлық мемлекеттің қатаң саясатына қарамастан архив ісі саласындағы, Қазақстандағы архив мекемелерінің құрылуына түрткі болған, қызметін реттеп отыратын нормативтік құжаттарға, қабылданған декреттер мен ережелерге кеңінен тоқталады. 90-шы жалдардың басындағы саяси ахуал мен экономикалық жағдай архив ісі қызметіне де әсер етпей қоймады. Бұл сала 1998 жылдың соңына дейін алдыңғы кезеңде әзірленген заңнамалық база шеңберінде жұмыс істеді. Дегенмен, 90-жылдардың басында Қазақстан үкіметі архивтік кешендеріне қатысты бірқатар қаулылар қабылдады. Архив саласының жұмыс істеуінің принципті процестерін ескеретін жаңа заңнамалық базаның ұзақ уақыт болмауы ретроспективті құжатты қалыптастыру мен реттеудің көптеген проблемаларына әкелді. Мемлекеттегі архив ісін басқару мен реттеу ұйымдары өзгеріп отырды. Елдегі архив ісі қызметін реттеу механимі дұрыс жолға қойылмағандықтан ол ең біріншіден, қаржыландыруға, материалдық-техникалық базаға, осы салада білікті кадрлардың жеткілікті санының болмауына алып келді.

Г.А.Сексенбаева келесі орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивінің тарихы туралы жазған оқу құралында аудиовизуалды құжаттардың жалпытеориялық, тарихи, деректанулық және архивтанулық мәселелерді көтереді [27]. Сонымен бірге, архив ісінің тарихы - гуманитарлық білімнің қажетті элементі болып табылады және тарихшының кәсіби деңгейін арттыруға ықпал етеді деп көрсетеді. Архив ісінің тарихы - тарих ғылымы, тарихнама және де арнайы (көмекші) тарихи пәндер саласына кіретін көптеген мәселелерді қозғайды. Қазіргі отандық архивтер, онда сақталатын құнды құжаттардың жинақтары бойынша, мамандарды даярлау деңгейі бойынша басқа дамыған елдердің архивтерінен кем түспейтін ғылыми-зерттеу мекемелері болып табылатындығын айтады. Автор, оқу құралында: «Знание истории, теории и практики архивного дела, современной организации архивного дела, умение работать с архивными справочниками и архивными документами, критически использовать

информацию, почерпнутую в них, в исследовательской работе - все это составляет важную часть профессиональной подготовки историка» - деп тарихшыларға қойылатын талаптарды атап көрсетті [27, С.7].

Еңбекте архив ісіне қатысты құжаттармен қатар архивқа республика аумағында жұмыс істейтін әртүрлі мекемелердің, ұйымдардың, кәсіпорындардың және саяси, мәдени, тарихи маңыздылығы бар жеке тұлғалардың жұмыс процесінде пайда болған кинофотофоноқұжаттарының да қабылданғандығын айтады. Архивке және архив қызметкерлеріне аудиовизуалды құжаттармен жинақтау, оларды есепке алу, сақталуын қамтамасыз ету, әртүрлі мақсаттарда кеңінен пайдалану сияқты үлкен кәсіби міндеттер жүктелгендігін ескертеді. Архивтің құрылғанынан бастап ұшыраған қиыншылықтарына қарамастан атқарылып жатқан жұмыстарына талдау жасалған.

Архивтанудың маңызды теориялық және практикалық міндеттерінің бірі, құжаттардың құндылық негіздерін әзірлеу және архив қорларын тарихи деректермен жүйелі түрде толықтыруды жүзеге асыру болып табылады. Бұл мәселені шешу әртүрлі уақыт кезеңдерінде қоғам дамуының объективті және жан жақты ақпараттық моделін құрудан тұрады. Архивтану ғылымы тұтастай алғанда архивтерді аудиовизуалды құжаттармен жинақтау негіздерін әзірлеуде елеулі жетістіктерге ие болып отыр. Архивтанулық зерттеулердің бұл бағыты архив материалдарын бағалау, іріктеу және кинофотофоноқұжаттарымен толықтыру мәселелері бойынша нормативтік-әдістемелік құжаттармен және ғылыми әдебиеттермен ұсынылып отыр. Профессор Г.А.Сексенбаеваның аталған еңбегінде XX ғасырдың 20 жылдарынан бастап қабылданған кинофотофоноқұжаттарға байланысты нормативтік – құқықтық құжаттарға кеңінен тоқталған. Ол туралы еңбекте «нормативные акты 20-30-х годов определили методику работы с кинофотодокументами и действовали вплоть до утверждения в 1941 году Положения о Государственном архивном фонде СССР, согласно которому и в нашей республике был организован Центральный архив кинофотофонодокументов», - деп жазылған [27, С.76-77]. Сол сияқты жыл сайынғы, сонымен қатар тәуелсіздік жылдарында қабылданып отырған нормативтік-құқықтық актілерге сипаттама беріліп отырылады. Аудиовизуалды архивтік даму процестері туралы нормативтік-әдістемелік құжаттардың негізінде құжаттарды сақтауды ұйымдастырудың тәсілдері мен әдістерін қолданған мамандардың зерттеулері жатыр. Мұндай зерттеулерді талдау аудиовизуалды архивтерді жинақтау әдістемесі мен практикасының теориялық тәсілдеріндегі ең маңызды бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Г.А. Сексенбаеваның «Аудиовизуалды құжаттар: деректанулық және архивтанулық аспектілері» атты монографиясы аудиовизуалды құжаттардың деректанулық және архивтанулық мәселелерін теориялық, әдістемелік және ұйымдастырушылық-практикалық тұрғыда кешенді түрде зерттеуге арналған [28].

Қазіргі уақытта дәл бұл салада осы монографиядан басқа іргелі, монографиялық және теориялық-әдістемелік зерттеулер жоқтың қасы болғандықтан бұл монографияның біздің жұмысысыз үшін маңыздылығы зор болып табылмақ.

Монографияда «кинофотофоноқұжаттар» және «аудиовизуалды құжаттар» терминдері бірегей құжат кешені ретінде сипатталады. «Известно, что кинофотофонодокументы отличаются от других типов исторических источников способом кодирования заключенной в них информации», - деп бағасын беріп өткен [28, С.9]. Сонымен бірге бұл еңбектің маңыздылығы аудиовизуалды құжаттарға қатысты еңбектерге тарихнамалық сипаттама жасап өтілген. Еңбекте аудиовизуалды құжаттарды талдаудың әдіснамалық және деректанулық әдістеріне тоқтала келе, аудиовизуалды құжаттарды жіктеу мәселелерін, аудиовизуалды құжаттардың ретроспективті ақпарат көзі ретіндегі ерекшеліктері мен маңыздылығын да қарастырып өткен. Жалпы, мемлекетіміздің аудиовизуалды құжаттар қорының құрамы мен мазмұнын бағалай келе, кинофотофоноқұжаттар қоғамның саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірінің тарихын бейнелеуде маңыздылығының зор екендігін ашып көрсетті. Автор монографиясында қазіргі уақытта қызмет атқарып отырған ҚР ОМ КФДЖ архивінің құрылуына әсер еткен бірқатар

қаулы - қарарларды («1918 жылғы архив ісін қайта құру және орталықтандыру туралы декрет», 1919 жылғы фотосуреттер және кинематографиялық деректерді өткізу туралы, 1926 жылғы 4 ақпандағы «РКФСР Орталық архивіне негативтерді, фотосуреттерді, кинофильмдерді тапсыру туралы қаулы»,1928 жылғы 8 қыркүйектегі ҚазКСР-ның ОАК-нің қаулысы және т.б.) салыстыра келе, нормативтік-құқықтық актілерге де тоқталып өткен. 1941 жылы КСРО мемлекеттік архив қоры туралы ереже бекітілгенге дейін қолданыста болған 20-30 жылдардағы нормативтік актілердің кинофотоқұжаттармен жұмыс істеу әдістемесін айқындағанын және осының негізінде республикада кинофотофоноқұжаттардың Орталық архиві ұйымдастырылғанын айтады. Техникалық, технологиялық және басқа да ерекшеліктерімен айқындалатын техногендік құжаттардың (кино -, фото -, фоно - және т. б. құжаттар) өзіндік ерекшелігі, аудиовизуалды құжаттардың әлеуметтік тарих пен рухани мәдениет тарихы құбылыстары туралы ақпаратты хабарлау қабілеті оларды мемлекеттік сақтауды ұйымдастыру проблемаларын алға тартты деп баға беріп өткен. Бұл тарихи, көркем, мәдени маңыздылығы бар ерекше құжаттарды сақтау орны болып 1943 жылы құрылған Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотофоно және дыбыстық жазбалар архиві болып табылады деп атап көрсеткен. 1998 жылғы 22 желтоқсандағы «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы бойынша бұл құжаттар мемлекеттік ақпарат жүйесінің құрамына кірді және ажырамас бөлігі болып табылады.

Г.А.Сексенбаеваның «Полидисциплинарность изучения аудиовизуальных источников» атты мақаласында аудиовизуалды құжаттарды деректанулық тұрғыда зерттеу мәселесі ғылымның басқа, яғни журналистика, кинематография, өнер, психология, философия сияқты салаларымен байланыстылығына мән беріледі. Себебі олар ғылымның көптеген салаларының зерттеу тақырыбы болып табылатындығын айтады [29]. Аталған ғылым салалары аудиовизуалды құжаттардың мазмұндық құндылығын бағалаудың теориялық, әдіснамалық, әдістемелік негіздерін құрайды. Өнертану бейнелеу ақпаратын зерттеудің көркемдік-эстетикалық категорияларының жүйесін құрса, онда философиялық ғылымдар (антропология, аксиология, эстетика, герменевтика, семиотика), әлеуметтану және психология шығарманы жасаушы ретінде де, оны қабылдаушы ретінде де рухани әлемнің құрылымы мен түсінігі туралы ақпарат беретіндігімен байланысты деп көрсетеді. Ал архивтану және археография сияқты ғылыми пәндер аудиовизуалды ақпараттың тұтынушыға қарай қозғалу процесіне көмектеседі. Зерттеушіге аудиовизуалды құжаттардың шығу тегі мен эволюциясының ерекшеліктерін айта отырып, олар әлеуметтік тарихи жадыны қалыптастыру үшін аудиовизуалды, визуалды және аудио ақпараттың құндылығын анықтайтындығын көрсетіп кеткен.

«Междисциплинарный характер источниковедческого изучения аудиовизуальных документов предполагает правомерное обращение к общим аспектам историографического опыта, сложившихся в кинематографии, фото и радиожурналистике, в сфере которых и создавались интересующиеся нас виды исторических источников», - деп сипаттап кетеді [29, С.687]. Сонымен қатар бұл ақпарат көздерін кино-, фото-, фоноқұжаттар деп жекке блоктарға бөліп қатастырады. Мақалада кинофотофоноқұжаттарға деген қызығушылықтың алғаш пайда болғаннан бастап кезең-кезеңге бөле отыра, кинофотоқұжаттарды зерттеу, осы дерек көздерінің пайда болу заңдылықтарын және олардағы нақты шындықты көрсету ерекшеліктерін талдауға негізделген.

Талқылау. Мемлекеттік архивтердің, соның ішінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыстық жазбалар архивінің қалыптасу тарихы туралы еңбектер кеңестік кезеңде де жазылып отырды. Олардың ішінде А.А.Кузиннің кинофотофоно-архивтер туралы жазған еңбегінде кинофотофоно архивтердің құрылуының теориялық және тәжірибелік маңыздылығына тоқталады [6]. В.В.Максаковтың еңбегінде одақтас республикаларда мемлекеттік архивтердің құрыла бастағандығынан хабар беріп өткен [30]. Г.А. Сексенбаеваның 2020 жарық көрген «Аудиовизуальные документы: источниковедческий и архивоведческий аспекты» монографиясының кіріспесінде [28], Д. Абдукадырова мен Б.Джапаровтың редакциялығымен жарық көрген ұжымдық монографияда [31] Қазақстандағы

архив ісін ұйымдастыру мәселелеріне, отандық архив ісінің дамуына, архив құжаттарының сақталуын қамтамасыз етуге, методологиялық және методикалық аспектілеріне тоқталып өткен. Монографияларда әрбір зерттеуші өз тақырыбы аясында ғана тарихнамалық талдау жасап өтеді. Г.А.Сексенбаеваның, С.А.Сатаеваның, Д.Б.Асымованың диссертациялық жұмыстарын да тақырыбымыздың басты деректерінің бірі деп атауымызға болады [23].

Қорытынды. Қазақстандағы архив ісі мәселесі кеңестік кезеңде және тәуелсіздік жылдары да зерттеліп келеді. Соның ішінде Қазақстанда мемлекеттік архивтердің құрылуы мен қызметі туралы мәселе біршама зерттелген.

Әсіресе ҚР ОМА тарихы негізінде архив ісінің дамуы мен кезеңдері, олардың ерекшеліктері мәселелеріне мақалалар, сондай-ақ жекелеген монографиялық еңбектер арналған. Г.А. Сексенбаеваның мақалалары мен монографиялық еңбектерінде кинофотоқұжаттар мен дыбыстық жазба ісінің тарихы кешенді түрде зерттелген. Архив ісіне қатысты құжаттармен қатар архивке республика аумағында жұмыс істейтін әртүрлі мекемелердің, ұйымдардың, кәсіпорындардың және саяси, мәдени, тарихи маңыздылығы бар жеке тұлғалардың жұмыс процесінде пайда болған кинофотофоноқұжаттарының да қабылдану үрдісіне, аудиовизуалды құжаттардың басқа ғылым салаларымен байланыстылығы мәселесіне де тоқталады. Архивке және архив қызметкерлеріне аудиовизуалды құжаттармен жинақтау, оларды есепке алу, сақталуын қамтамасыз ету, әртүрлі мақсаттарда кеңінен пайдалану сияқты үлкен кәсіби міндеттер жүктелгендігін ескертеді. Мұндай зерттеулерді талдау аудиовизуалды құжаттарды жинақтау әдістемесі мен практикасының теориялық тәсілдеріндегі ең маңызды бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді. Осындай негіздегі мақсатты және кешенді түрдегі зерттеулер мен зерттеушілер қажет екенін атап өтеміз.

Сонымен қатар, біз осы тарихнамалық талдаудың нәтижесінде болашақтағы зерттеушілердің төмендегідей мәселелерге назар аударғандары дұрыс болар еді деп есептейміз. Қазақтан Республикасының Ұлттық мемлекеттік архивінің қалыптасуы мен дамуы, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві, ҚР Президенті архивінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі таңдағы жағдайы туралы мәселелері әлі де болса, тереңдете зерттеуді қажет етеді. Сонымен бірге, еліміздегі архивтердегі қор құру, қорландыру мәселелері, құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету, архив құжаттарының құндылығын айқындаудағы мемлекеттік сараптама жүргізу жеке тектік қорлар, олардың ерекшеліктері, архив мамандары олардың қызметі, еңбек және тұрмыс жағдайы, архивші мамандарды даярлау және оларды шешу жолдары туралы мәселелер арнайы, кешенді зерттеулерді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, еліміздегі архивтану саласы бойынша әлі көптеген мәселелер өз зерттеушілерін күтіп тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстанда іс Қағаздарын жүргізу, 2008. № 4 (16). 20–32 бб.

2. Магидов В.М. «Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания». Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2005. 394 с. + 48 с. ил.

3. Ахмет А. Қазақстандағы архив ісі: монография. Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2018. 424 б.

4. Михайлов В.А. История организации кинофотодокументальных материалов в СССР (1917-1945 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – М.: МГИАИ, 1955. 190 с.

5. Теория и практика архивного дела в СССР. Под.ред. Г.А.Белова, А.И.Логиновой, К.Г.Митяева.-М., 1958. -341 с.

6. Кузин А.А. Кино-фото-фоноархивы. Учебное пособие. Москва, 1960. 265 с.

7. Козлитин И.П. Государственные архивы Республик Средней Азии и Казахстана. Учебное пособие. Москва, 1961. 89 с.- 544.

8. Шоков А.П. Комплектование архива фонодокументами // Советские архивы. – 1969. - №4. С.104-105

9. Шевченко Ф.П. К вопросу об использовании кинодокументов в исторической науке // Украинский исторический журнал. – 1976. - №6. – С.65-70

10. Магидов В.М. Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях // История СССР. 1988. - №1 (январь-февраль). – С.92-103

11.Магидов В.М. Кинофотофонодокументыкак исторический источник // Отечественная история. -1992. - №5. С.116

12. Хорхордина Т.И. История Отечества и архивы: 1917-1980 гг. - М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1994. 360 с.

13. Еремченко В.А. Основные проблемы работы государственных архивов СНГ с аудиовизуальной документацией // Отечественные архивы. – 2001. - №6. – С.3-10

14. Магидов В. М. Кинофотофонодокументы по истории отечественной культуры //Делопроизводство. – 2008. – №. 2. – С. 93-98

15. Магидов В. М. Кинофотофонодокументы по истории науки и техники //Делопроизводство. – 2008. – №. 1. – с.94-103.

16. Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.) / Сб.законодательных и руководящих документов. – Алма-Ата, 1980. – 234 с.

17. Отчет о работе архива за 1944 год. ЦГА КФФД КазССР, ф.1979, оп.1, д.1, л.1

18. Отчет о работе Центрального краевого архива за 1928 год. ЦГА Каз ССР. Ф.544, оп.1, д.282, л.15

19. Сеитова А.Ф. Аудиовизуальные документы как исторический источник // Қазақстан мұрағаттары (Архивы Казахстана). №1 (10). – 1996. – С.61-68

20. Сексенбаева Г.А. Центральный госуардственный архив кинофотодокументов и звукозаписей КазССР: история становления и развития (1943-1991 гг.) // Отан тарихы. - №2. – 2004. – С.93-102

21. Сеитова А.Ф. Мгновения остановили и сберегли // Аргументы и факты Казахстан. - 2006. -№32. – С.4

22. Сексенбаева Г.А. Аудиовизуальные документы как источники по истории Казахстана (на материалах ЦГА КФДЗ РК). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алматы, 2009. 265 с.

23. Сатаева С.А. Документы Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписей республики Казахстан как источник по изучению истории Казахстана (1941-1945 гг). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2010. 174 с.

24. Асымова Д.Б. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Алматы қаласының күнделікті өмірінің кинофотофоно құжаттарындағы көрінісі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2013. 174 б.

25. Сексенбаева Г.А., Асымова Д. Источниковедение аудиовизуальных документов историография проблемы // COHORTA. – 2015. – №. 1. – С. 142-158.

26. Сексенбаева Г.А. «Кинофотофонодокументы как исторический источник». Алматы, 2011. -232 с. 2013

27. Сексенбаева Г.А. Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей: история и современность. Алматы: «Қазақ университеті», 2014. 190 с.

28. Сексенбаева Г.А. Аудиовизуальные документы: источниковедческий и архивоведческий аспекты. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 272 с.

29. Сексенбаева Г.А. «Полидисциплинарность изучения аудиовизуальных источников» // SCIENTIFIC COLLECTION INTERCORNF. №4 February, 2021. С.686-695

30. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917-1945 гг.). –М., 1969. -430 с.

31. Организация архивного дела в Казахстане: практики, проблемы, инновации. Коллективная монография. Под.ред. Д. Абдукадыровой, Б. Джапарова. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 366 с.

References:

1. Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстанда іс Қағаздарын жүргізу, 2008. № 4 (16). 20–32 бб.

2. Magidov V.M. «Kinofotofonodokumenty v kontekste istoricheskogo znanija». Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 2005. 394 s. + 48 s. il.

3. Ahmet A. Қазақстандағы arhiv isi: monografija. Almaty: ZhShS «Lantar Trejd», 2018. 424 b.

4. Mihajlov V.A. Istorija organizacii kinofotodokumental'nyh materialov v SSSR (1917-1945 gg.): dis. ... kand. ist. nauk. – M.: MGIAI, 1955. 190 s.

5. Teorija i praktika arhivnogo dela v SSSR. Pod.red. G.A.Belova, A.I.Loginovoj, K.G.Mitjaeva.-M., 1958. -341 s.

6. Kuzin A.A. Kino-foto-fonoarhivy. Uchebnoe posobie. Moskva, 1960. 265 s.

7. Kozlitin I.P. Gosudarstvennye arhivy Respublik Srednej Azii i Kazahstana. Uchebnoe posobie. Moskva, 1961. 89 s.- 544.

8. Shokov A.P. Komplektovanie arhiva fonodokumentami // Sovetskie arhivy. – 1969. - №4. S.104-105

9. Shevchenko F.P. K voprosu ob ispol'zovanii kinodokumentov v istoricheskoj nauke // Ukrainskij istoricheskij zhurnal. – 1976. - №6. – S.65-70

10. Magidov V.M. Kinodokumenty: problemy istochnikovedcheskogo analiza i ispol'zovanija v istoricheskih issledovanijah // Istorija SSSR. 1988. - №1 (janvar'-fevral'). – S.92-103

11.Magidov V.M. Kinofotofonodokumentykak istoricheskij istochnik // Otechestvennaja istorija. - 1992. - №5. S.116

12. Horhordina T.I. Istorija Otechestva i arhivy: 1917-1980 gg. - M.: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 1994. 360 s.

13. Eremchenko V.A. Osnovnye problemy raboty gosudarstvennyh arhivov SNG s audiovizual'noj dokumentaciej // Otechestvennye arhivy. – 2001. - №6. – S.3-10

14. Magidov V. M. Kinofotofonodokumenty po istorii otechestvennoj kul'tury //Deloproizvodstvo. – 2008. – №. 2. – S. 93-98

15. Magidov V. M. Kinofotofonodokumenty po istorii nauki i tehniki //Deloproizvodstvo. – 2008. – №. 1. – s.94-103.

16. Arhivnoe stroitel'stvo v Kazahskoj SSR (1918-1980 gg.) / Sb.zakonodatel'nyh i rukovodjashhih dokumentov. – Alma-Ata, 1980. – 234 s.

17. Otchet o rabote arhiva za 1944 god. CGA KFFD KazSSR, f.1979, op.1, d.1, l.1

18. Otchet o rabote Central'nogo kraevogo arhiva za 1928 god. CGA Kaz SSR. F.544, op.1, d.282, l.15

19. Seitova A.F. Audiovizual'nye dokumenty kak istoricheskij istochnik // Қазақстан мұрағаттары (Arhivy Kazahstana). №1 (10). – 1996. – S.61-68

20. Seksenbaeva G.A. Central'nyj gosuardstvennyj arhiv kinofotodokumentov i zvukozapisej KazSSR: istorija stanovlenija i razvitija (1943-1991 gg.) // Otan tarihy. - №2. – 2004. – S.93-102

21. Seitova A.F. Mgnovenija ostanovili i sberegli // Argumenty i fakty Kazahstan. -2006. -№32. – S.4

22. Seksenbaeva G.A. Audiovizual'nye dokumenty kak istochniki po istorii Kazahstana (na materialah CGA KFDZ RK). Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskih nauk. Almaty, 2009. 265 s.

23. Sataeva S.A. Dokumenty Central'nogo gosudarstvennogo arhiva kinofotodokumentov i zvukozapisej respubliki Kazahstan kak istochnik po izucheniju istorii Kazahstana (1941-1945 gg). Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. Almaty, 2010. 174 s.

24. Asymova D.B. XX ғasyrdyң 20-30 zhyldaryndaғy Almaty қalasynyң kүndelikti өmirinің kinofotofono kүzhattaryndaғy kөrinisi. Filosofija doktory (PhD) ғylymi dәrezhesin alu үshin dajyndalғan dissertacija. Almaty, 2013. 174 b.

25. Seksenbaeva G. A., Asymova D. Istochnikovedenie audiovizual'nyh dokumentov istoriografija problemy // COHORTA. – 2015. – №. 1. – S. 142-158.

26. Seksenbaeva G.A. «Kinofotofonodokumenty kak istoricheskij istochnik». Almaty, 2011. -232 s. 2013

27. Seksenbaeva G.A. Central'nyj gosudarstvennyj arhiv kinofotodokumentov i zvukozapisej: istorija i sovremennost'. Almaty: «Қазақ universiteti», 2014. 190 s.

28. Seksenbaeva G.A. Audiovizual'nye dokumenty: istochnikovedcheskij i arhivovedcheskij aspekty. Almaty: Қазақ universiteti, 2020. 272 s.

29. Seksenbaeva G.A. «Polidisciplinarnost' izuchenija audiovizual'nyh istochnikov» // SCIENTIFIC COLLECTION INTERCORNF. №4 February, 2021. S.686-695

30. Maksakov V.V. Istorija i organizacija arhivnogo dela v SSSR (1917-1945 gg.). –M., 1969. -430 s.

31. Organizacija arhivnogo dela v Kazahstane: praktiki, problemy, innovacii. Kollektivnaja monografija. Pod.red. D. Abdukadyrovoj, B. Dzhaparova. Almaty: Қазақ universiteti, 2019. 366 s.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.61.91
ӘӨЖ/УДК/ UDC 39(=512.122) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.016

Ж.К. Тойшубекова [1], Н.А. Тасилова [2], М.А. Батырбаева [3]*

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті докторанты, Астана, Қазақстан.
E-mail: zhulduz_agz@mail.ru
[2] Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: tasnaz@mail.ru
[3] Азаматтық авиация академиясының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.
E-mail: meru777@inbox.ru

ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Қазіргі таңда тарихи-этнологиялық зерттеулерде ұлттық бірегейлік мәселесіне ерекше назар аударылуда. Ұлттық бірегейліктің көрсеткіші болып табылатын мәселелердің бірі топонимика бағытындағы зерттеулер. Жер-су атауларының мәні мен пайда болу ерекшеліктерін айқындау арқылы территориялық тұтастық пен сол жерді мекен еткен халықтардың болмысына баға бере аламыз. Аталған бағытта зерттеу жүргізудің мақсаты топонимдердің мәнін ашу арқылы жер-су атауының ұлттың тіршілігі, дүниетанымы мен ділі, болмысы мен шаруашылығымен тығыз байланысты екендігін көрсету болып табылады. Рас белгілі бір территорияларда қалыптасқан этнос өзін қоршаған географиялық ортаға өзіне тән бірегейлікке сүйене отырып атау беруі заңды құбылыс. Бір халық кез-келген дәуірде өзге халықтармен тығыз мәдени-шаруашылықтық байланыстарда өмір сүреді. Мәдениеттердің алмасуы нәтижесінде жергілікті жер-су атауларына да өзіндік тілдік өзгерістер енеді. Бұл өз кезегінде топонимдерді зерттеу ісінің кешенді әрі сан салалы болуына түрткі болады.

Мақалада топонимикалық зерттеулердің ерекшеліктері, оның ғылым үшін маңыздылығы ашылады. Осы бағытта ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілердің еңбектерін басшылыққа алып, топонимикалық зерттеулердің кезеңдеріне баға беріледі. Қазақ даласындағы жер-су атауларын зерттеу ісі қарастырылып, топонимикалық бағыттағы зерттеу жұмыстарының ұлттық бірегейлікпен байланыстылық дәрежесі тұжырымдалды.

Кілт сөздер: топоним, топографиялық карта, этнография, ұлт, бірегейлік, дүниетаным, шаруашылық.

Тойшубекова Ж.К. [1*], *Тасилова Н.А.* [2], *Батырбаева М.А.* [3]
[1] *докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева*
Астана, Казахстан. E-mail: zhulduz_agz@mail.ru
[2] *Кандидат исторических наук, асс. профессор,*
Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан. E-mail: tasnaz@mail.ru
[3] *Старший преподаватель Академии гражданской авиации*
Алматы, Казахстан. E-mail: meru777@inbox.ru

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

В настоящее время в историко-этнологических исследованиях особое внимание уделяется проблеме национальной идентичности. Одной из проблем, являющейся показателем национальной идентичности, представляют исследования в области топонимики. Определяя сущность и особенности происхождения географических названий, мы можем судить о территориальной целостности и жизни народов, населявших эту местность. Целью проведения исследования в данном направлении является доказательство, иллюстрация, демонстрация того, что, раскрывая сущность топонимов, земельноводное название тесно связано с жизнью, мировоззрением, менталитетом и хозяйством нации. Закономерным явлением является то, что этнос, сформировавшийся на определенной территории, дает название окружающей его географической среде, исходя из присущей ему уникальности. Один народ в любую эпоху живет в тесных культурно-хозяйственных связях с другими народами. В результате неизбежного культурного взаимообмена местные географические названия также претерпевают языковые изменения. Это, в свою очередь, способствует комплексному и многопрофильному изучению топонимов.

В статье раскрываются особенности топонимического исследования, его значение для науки. Руководствуясь трудами ученых, проводивших исследовательскую работу в данном направлении, дается оценка этапов топонимических изысканий. Рассмотрены исследования топонимов в казахской степи, сформулирована степень соотнесенности научных работ топонимической направленности с национальной идентичностью.

Ключевые слова: топоним, топографическая карта, этнография, нация, идентификация, мировоззрение, хозяйство.

Toishubekova Zh. [1*], *Tasilova N.A.* [2], *Batyrbaeva M.A.* [3]
[1] *Doctoral Student at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.*
E-mail: zhulduz_agz@mail.ru
[2]*Candidate of Historical Sciences, Associate professor Al-Farabi Kazakh National University,*
Kazakhstan, Almaty. E-mail: tasnaz@mail.ru
[3]*Senior Lecturer at the Academy of Civil Aviation, Almaty, Kazakhstan. E-mail: meru777@inbox.ru*

TOPONYMIC STUDIES AND NATIONAL IDENTITY: FEATURES AND SIGNIFICANCE

Abstract

Currently, in historical and ethnological research, special attention is paid to the problem of national identity. One of the problems that is an indicator of national identity is studies in the field of toponymy. Determining the essence and features of the origin of geographical names, we can judge the territorial integrity and life of the peoples who inhabited this area. The purpose of the study in this direction is proof, illustration, demonstration that, revealing the essence of toponyms, the land-water name is closely connected with the life, worldview, mentality and economy of the nation. A natural phenomenon is that an ethnos formed in a certain territory gives a name to the surrounding geographical

environment, based on its inherent uniqueness. One people in any era lives in close cultural and economic ties with other peoples. As a result of the inevitable cultural interchange, local place names are also undergoing linguistic changes. This, in turn, contributes to a comprehensive and multidisciplinary study of toponyms.

The article reveals the features of toponymic research, its importance for science. Guided by the works of scientists who conducted research work in this direction, an assessment of the stages of toponymic research is given. Studies of toponyms in the Kazakh steppe are considered, the degree of correlation of scientific works of toponymic orientation with national identity is formulated.

Key words: toponym, topographic map, ethnography, nation, identification, worldview, economy.

1. Кіріспе.

Жер-су атаулары және олардың мағынасына деген қызығушылық ежелгі дәуірлерден басталады. Ол алдымен географиялық ортаны тану үшін маңызды болып саналады. Алайда жер-су атауларын зерттеудегі ең маңызды қажеттілік жер-су атаулары, топонимдер арқылы этно-генетикалық мәселелердің шешімін табуға болады. Топонимдерді зерттеудің негізгі атқаратын қызметі де жер-су атауларының мәнін ашып, оның белгілі бір ұлттың өзіне ғана тән бірегейлігін айқындау жұмыстарымен тығыз байланысты. Бүгінгі ақпараттардың белсенділігі ерекше байқалатын заманда топонимдерді зерттеу жұмыстары тіпті белсенді бола түсуде. Мұндай қызығушылықтың артуы еліміздегі тек бірыңғай топонимикалық қызмет желісін іске қосудағы маңызы зор. Сонымен қатар жергілікті жерлердегі топонимикалық ерекшеліктердің жинақтарын қалыптастыру ісімен тығыз байланысып жатыр. Топонимдердің бір қызметі ретінде белгілі бір этностың тек өзіне тән белгілері мен бірегейлігін анықтау деп айтамыз. Дегенмен осы бағытта жұмыстардың нәтижелілігі жер-су атауларының нақты мазмұны толыққанды айқындалғанда ғана мүмкін болады. Осы мақсатта зерттеушілер жергілікті жерлердің нақты топографиялық және әкімшілік картасын пайдаланады. Топографиялық карталар сол уақыттағы географиялық нысандарды қамтып, олардың нақты орналасуын сипаттауы тиіс.

2. Материалдар мен әдістер

Мақала барысында қолданылған ғылыми әдіс-тәсілдер теориялық зерттеу принциптеріне сай келеді. Материалдарды жинастыру мен топтастыру, мағыналық тұрғыдан талдау, мәселеге қатысты мәліметтер сұрыптап, салыстырып талдау және тағы да басқалары. Еліміздегі жер-су атауларына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстары жинастырылып, оларды тілдік, тарихи, географиялық, зоотопонимикалық мәніне қарай топтастырылды. Мәселеге қатысты материал-дарды деректік мәні бар еңбектер мен теориялық зерттеулер құрайды. Аталған материалдардағы құнды мәліметтер мен зерттеу принциптерін басшылыққа ала отырып, жұмысты объективтілік принципіне негіздедік. Барлық қарастырған жер-су атауларын тек қазақ, түркілік мәнге жатқыз-бай, олардың шынайы шығу тегін айқындадық. Мәліметтерді талдау арқылы шынайылыққа қол жеткіздік. Зерттеу барысында тарих ғылымына белгілі әдістер қолданылды. Кез-келген тарихи кезеңдердегі мәселелерді талдауда ретроспективтілік әдісі, ұқсас мәліметтерді салыстырмалы талдау, жалпыдан жалқыға өту, деректер мен зерттеу жұмыстарын сыни талдау және тағы да басқа маңызды әдістерді қолдандық. Ретроспективтілік әдіске сай біз жер-су атауларының шығу тегін әртүрлі тарихи кезеңдердің ерекшеліктерін ескере отырып талдасақ, жалпыдан жалқыға өту әдісі арқылы алдымен жер-су атауларын зерттеудің ұлттық бірегейлік мәселесімен байланысын ашып, нақты мысалдар негізінде көрсете алдық.

3. Талқылау.

Қарастырып отырған топонимикалық зерттеулер және ұлттық бірегейлік мәселесі тарихнамадағы өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Ұлттық бірегейлік мәселесіне қатысты зерттеушілердің жекелеген пікірлері ғана бар. Мәселеге кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілмеген. Біздің ғылыми-зерттеу жұмысымызда ұлттық бірегейліктің бір көрсеткіші ретінде топонимдік зерттеулерді қарастыра алдық. Осы мақсатта біз алдымен топонимдік зерттеулердің ерекшелік-терін кешенді қарастыру үшін А.Гардинердің «Ancient Egyptian

onomastica», «Античная география», М. Қашқаридың «Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік)», Ш. Уәлихановтың шығармаларын қарастырдық. Бұл еңбектердің деректік маңызы жоғары. Зерттеу жұмыстары қатарында А.П. Дульзонның «Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения», Б.А. Серебренниковтің «О методах изучения топонимических названий», Г.Ф. Ковалевтің «Ономастические единицы как фактор идентичности», Т.В. Хвеськоның «Способы образования топонимов» атты зерттеу жұмыстары қарастырылды. Отандық зерттеушілер қатарында А. Әбдірахмановтің «Топонимика және этимология», С.Қ. Иманбердиева мен А.Б. Шормақованың «Қазақстандағы онимдердің түркілік қабатының зерттелуі» сияқты бар. Сонымен қатар зерттеу барысында Г.Конкашпаев, Е.Койчубаев, Т.Жанұзақ сынды зерттеуші-лердің еңбектері де басшылыққа алынды. Осы зерттеу жұмыстарында жер-су атауларының шығу тарихы, мән ашылғанымен, оның ұлттық бірегейлік мәселесімен байланысына мән беріле бермейді. Біздің ғылыми-зерттеу жұмысының басты жаңашылдығы еліміздегі жер-су атауларының ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс, дүниетанаммен тығыз байланысты екендігі ашылады.

4. Негізгі бөлім.

Өзектілігі. Топонимдер халықтың рухани болмысының көрсеткіші болып табылады. Тек рухани ғана емес, сонымен бірге этностың материалдық мәдениетінен де мәліметтер береді. Топонимдер халық ауыз әдебиеті, халық нанымы мен салт-дәстүрі секілді ұлттың ділі және дүниетанымын білдіреді. Зерттеуші А. Гардинердің «Ancient Egyptian onomastica» еңбегінде ежелгі өркениеттер кезеңінде адам баласының өзін қоршап тұрған әлеммен байланысқа түсуі, оларға сипат және атау беру ерекшелігін қарастырды [1, p. 342]. Жер-су атауларына деген қызығушылықты антика дәуірі ойшылдарының еңбектерінде де көп кездеседі. Оған дәлел бола алатын Аристотель бастаған антика дәуірі ойшылдарының еңбегі. Антика дәуірі ойшылдары жер-су атауларына деген қызығушылығы тек танымдық сипатта болды. Жер-су атаулары, олардың мәні мен белгілі бір мәдени ортаның көрсеткіштері ретінде қарастыру ісі кейінгі дәуір ғалымдарына тән болды.

Топонимдер негізінен белгілі бір оқиғалар желісі, географиялық ортаның ерекшелігі, жекелеген адамдардың есімдері сынды белгілерге қарап қалыптасады. Атап өткеніміздей алғашқы кезеңдерде топонимдер тек танымдық қызметті атқарды. Ерте дәуір адамдары, авторлар топонимдерді белгілі бір оқиғалар желісін сипаттау мақсатында қолданып отырған. Топонимика ғылым саласы ретінде кейінірек қалыптасты. Антика және ерте, ортағасырларда топонимдерге қатысты ой-пікірлердің болуы да шартты мәселе. Оған себеп ерте дәуірлердегі ойшылар мен ғалымдардың топонимдер туралы еңбектері көбінесе саяхат мақсатында жазылды. Тіпті жекелеген жер-су атауларының мәнін ғылыми-зерттеулер емес, аңыз-дастандарға сүйене отырып берді. Сондықтан топонимика ғылым саласы ретінде кейіннен пайда болып, қалыптасты деп айтамыз. Топонимика ұғым ретінде ұзақ қалыптасу кезеңдерінен өткені белгілі. Олай айтуға себеп, адамзат баласы пайда болып, өзін қоршаған ортаға белгілі бір атау берді. Ол атаулар мифология, батырлық оқиғалар, табиғи ерекшеліктерге негізделген. Демек кез-келген атаулар белгілі бір мағыналық сипаты болған. Кез-келген территориядағы топонимдер сол жерді мекен еткен халықтардың тілінде жасалады. Топонимдердің шығу тегін зерттеу ісі белгілі бір дәрежеде сөздердің этимологиясын зерттеу ісімен тығыз байланысып жатыр. Алғаш рет топонимдерді ғылыми зерттеу құралы ретінде қарастырған авторлардың бірі рим географы Помпония Мела болды. «Сипаттамалы география» деген еңбегінде Еуропа, Азия, Африка елдерінің арасындағы территорияларды топонимдер арқылы бөлуге тырысты [2, с. 178-184]. Демек топонимдер осы кезден бастап алғаш рет ғылыми-зерттеу жұмыстарының маңызды құралына айнала бастаған. Топонимдерді ғылыми-зерттеу жұмыстарының құралы ретінде қолдану ісі кәсіби түрде XIX-XX ғасырлардан басталды деуге болады. Өйткені осы кезеңнен бастап нақты бір территориялық аумақтағы халықтардың орналасуы, этникалық ерекшеліктері, олардың дүниетанымы сияқты ғылым үшін маңызды мәселелерді ашу барысында топонимдерді зерттеу ісі қолға алынды.

Әсіресе Еуропа елдері осы мәселеде тәжірибесі мол. XIX ғасырдан бастап Орыс географиялық қоғамы мүшелері топонимдерді зерттеу ісін қолға алды. Сол жылдары географ-ғалымдар, В.П. Семенов-Тянь-Шанский мен Л.С. Берг, кейіннен Э.М. Мурзаев, В.А. Жучкевич, В.А. Никоновтар топонимика саласының дамуына үлкен үлес қосты. Ұлыбританияның өзінде 1923 жылы Топонимикалық қауымдастығы пайда болады. Барлық топонимикалық бағыттағы жұмыстардың жүйелі жүруіне қол жеткізілді.

Қазақ даласындағы топонимдерге деген қызығушылық дамыған ортағасырдағы авторлардың еңбектерінде жиі кездесті. Мысалы Махмұд Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» деп аталатын еңбегі топонимикалық атаулар мен олардың мәнін ашуға деген талпыныстардан тұрады. Түркі халықтары туралы жан-жақты мәліметтер беретін М. Қашқаридың еңбегі тек тарихшылар үшін ғана емес, этнография, география сынды салалар үшін құндылығы аса жоғары. Өйткені тек түркілердің саяси тарихы ғана емес, олардың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары, жер-су атаулары, топонимдердің мәні мен аталу себептері сынды мәселелерді айқындайды. М.Қашқари еңбектерінде Сырдария өзені бойындағы Сайрам, Қарнақ, Ситкун, Сығанақ, Отырар (Фараб) сияқты қалалар мен Ақсай, Қарғалық, Қарасеңгір тағы да басқа елді-мекендердің атаулары кездеседі. Еңбекте Қазвин қаласы туралы мәліметтер келтіреді. Аталған қаланы Афрасиабтың Қаз есімді қызының салынғанын айтады. М. Қашқари қазіргі Самарқанд қаласы алғашқыда Семеркенд немесе Семізкент, яғни «бай қала» мағынасын шыққандығы туралы мәліметтер бар [3, с. 231]. М.Қашқари еңбектері арқылы бүгінде атауы түсініксіз болған, мағынасын ашу қиындық тудырып отырған елді-мекендер мен өзен атауларын қалпына келтіруге көп септігі бар. Демек топонимикалық зерттеулер үшін пайдасы үлкен. Сонымен қатар түркі дәуірінен бері жалғасып келе жатқан атаулардың сабақтастығын айқындау, бүгінгі елді-мекендер атауларының тарихи негіздерін аша түседі. Ол турасында лингвист-түркітанушы ғалым А.Н. Кононов өзінің «Махмуд Кашгарский и его труд «Дивану лугат-ит турк»» деп аталатын зерттеуінде М. Қашқаридың еңбегі XI ғасырдағы түркілердің өмірі, рулық құрамы, лауазым қызметі, тағамы, жануарлар дүниесі және топонимдері туралы бірегей туынды деген пікір білдіруі де заңды [4, с. 13]. Осы сияқты еңбектерден кейін қазақ даласының топонимикалық ерекшеліктері туралы әр кезеңде түрлі зерттеу жұмыстары жүргізілді. Олардың қатарында В.В. Радлов, В.В. Бартольд, П.М. Мелиоранский, Н.А. Баскаков, С.Е. Малов және тағы да басқа зерттеушілерді атаймыз. Қазақ зерттеушілері қатарында жер-су атауларын зерттеу, олардың мән-мағынасы турасында Ш. Уәлихановтың еңбектерінде көптеген мәліметтер кездеседі. Ш. Уәлиханов қазақ даласында көнеден мәлімет беретін зират, обалар көп екендігін айтып, жер-су атауларына көңіл аударған. Өз еңбектерінде Еділ, Жайық, Іле, Аягөз, Текес өзендері туралы мәліметтер келтірген. Ш. Уәлиханов еңбектерінде Жетісу жеріндегі елді-мекендер және қазақ даласында таулардың атауы және олардың мәнін аша түскен [5, с. 112]. XX ғасыр басында Қазақстан аумағындағы жер-су атауларына қатысты мәліметтер келтірген авторлардың қатарында Мәшһүр Жүсіп Көпеев те бар.

Қазіргі таңда жер және су атауларын зерттейтін топонимика ғылымының шынайы мүмкіндіктері жоғары екендігін ұғынуымыз керек. Топонимика термині XX ғасырдың 60-шы жылдары пайда болған. Топонимдерді зерттеу арқылы алынған білім тек географтар немесе тарихшылар үшін ғана пайдалы емес. Оған қоса жергілікті жердің тілі мен мәдениетін, сонымен қатар нақты бір ұлттың дүниетанымын да білуге көмектеседі. Сол себепті де топонимикалық зерттеулердің нәтижелері өте қажет болғандықтан да бұл салаға жеткілікті көңіл аударылуы тиіс деп санаймыз. Бүгінде халық арасында белсенді қолданылатын көптеген сөздердің мағынасы қандай екендігін дәл айтып бере алмайтындар көптеп кездеседі. Посткеңестік кеңістікте топонимикалық зерттеу саласында, оның теориялық негіздерін айқындау ісінде салмақты ғылыми ой айтып жүрген Ю.Ю. Гордова., С.К. Костовскалар болып табылады. Өздерінің ғылыми-зерттеу жұмысында топонимикалық зерттеу ісін жүргізу бір қарағанда оңай болып көрінгенімен, оның өз қиындықтары бар екендігін ескертеді. Топонимдерді зерттеу география саласының басты нысаны болғанымен, ол негізгі үш ғылыми бағыттарды қамтиды. Демек топонимдерді дұрыс

зерттеу география, тарих және филология салаларының ортақ әрекеттері нәтижесінде жүзеге асады деп санайды. Ол әсіресе топонимдерге этимологиялық талдау жүргізгенде ерекше қажет. Зерттеушілер топонимдерді зерттеу ісін экспедиция жүргізбей жүзеге асыру мүмкін емес екендігін де атап өтеді [6, с. 71-78]. Елімізде соңғы жылдары жер-су атауларын зерттеу ісі белсенді түрде қолға алынды. 2020-2025 жылдарға арналған арнайы ғылыми-зерттеу жобасы да іске қосылған. Ш. Шаяхметов атындағы ұлттық ғылыми-практикалық орталық жүзеге асыратын жобада біз атап өткен тіл, тарих, география сала мамандары жұмылдырылған. Жоба жұмысынан жоғарыда атаған үш ғылым саласының маңызды екендігін байқаймыз. Оған қоса жоба барысында тарихи-диохронды әдіс қолданысқа ие болған. Ол дегеніміз зерттелетін аймақтағы тарихи үдерістерді кезеңдерге бөліп, жер-су атауларының өзгеру деңгейлерін анықтау. Демек топонимдердің қалыптасуына тарихи кезеңдердің әсерін анықтау болып табылады. Әрине жер-су атауларының барлығы бірдей ірі тарихи оқиғаларға байланысты туындай бермейді. Жергілікті жерлердің ерекшеліктеріне байланысты да атаулар туындап жатады. Зерттеуші М.Е. Мамышева өзінің ғылыми-зерттеу жұмысында микро-топонимдер мәселесін қозғап, оның тілдік және мәдени ерекшеліктеріне баға береді [7]. Демек жер-су атауларын зерттеу ісінде жергілікті жердің ерекшеліктеріне де мән берудің маңыздылығы жоғары. Қазіргі таңда еліміздегі топонимика саласындағы өзгерістер, XX ғасырдағы жер-су атауларының өзгеру туралы хронологиялық сипаттағы зерттеу жұмыстары жоқ [8, с. 26-28]. Мұның өзі аталған бағытта, жалпы жер-су атауларын зерттеу ісінің маңыздылығын көрсетеді.

Топонимика ұлттық бірегейліктің ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар топонимиканы қазіргі замандағы адам өмірінің де маңызды саласы деп айтар едік. Оған себеп қоршаған ортаның барлығы да жер және су атауларына, елді мекендер мен көшелер, таулар мен көлдердің атауларына толы. Мұның барлығы да тарихи мұраның негізгі түріне жатады. Белгілі бір дәрежеде осы атаулар сол жерді мекен ететін халықтардың таным түсінігі мен ұлттық бірегейлігінен мәліметтер сақтайды. Бүгінгі ұрпақтың құндылықтар жүйесі мен олардың рухани және материалдық мәдениетінің де көрсеткішіне айналуда деп айтсақ қате болмайды. Соңғы ғылыми зерттеу жұмыстарының қорытындысына сай осындай географиялық атаулардың сақталуы зерттеушілер үшін мол мүмкіндік беретіндігі дәлелденіп отыр. Ол мүмкіндік ең алдымен нақты бір территорияны мекен еткен халықтар, олардың ерекшеліктері туралы мол мәліметтерге ие болумен байланысты. Сондықтан біз өз кезегімізде топонимика тек ұлттық бірегейлікті айшықтайтын фактор ғана емес, ең алдымен ұрпақ жады деп бағалар едік. Бұл жайттың өзі топонимика саласына жеткілікті көңіл аударудың қажеттілігін білдіреді. Топонимика терминінің астарында тек белгілі бір жер немесе су атаулары ғана емес, сонымен қатар тілдік зерттеулер мен лингвистикалық, тарихи және этнографиялық зерттеу бағыттары жатыр. Жер және су атауларын зерттеу арқылы бірнеше нәтижелерге қол жеткізуге болады. Ең алдымен жер және су атауларының шығу тегі анықтап, нақты жер және су атауларының сөздік құрылымы арқылы тілдік ерекшеліктерін айқындауға болады. Нақты жер және су атауларының мағыналық астарына ашу, осы арқылы жер және су атауларының алғашқы тарихи негіздерін қалпына келтіруге мүмкіндіктер туындайды. Сол географиялық ортада болған тарихи үдерістерді зерттеп, жер және су атауларының өзгеруін бағамдай аламыз. Мұның өзі белгілі бір жер және су атауларының тарихи негіздерін айқындайды. Осылайша топонимика белгілі бір жер және су атауларының келер ұрпаққа ешқандай бұрмалаусыз, дұрыс жетуіне жағдай жасайды. Мұндай тарихи сабақтастық өз кезегінде ұлттық бірегейлікті нығайтуға тигізер әсері мол.

5. Нәтижелер.

Ежелден адам баласы жер және су атаулардың маңыздылығына ерекше көңіл аударып келген. Сол себепті де бізге ежелден бері аталып келген жер және су атаулары жетіп отыр. Жалпы жер және су атауларының шығу тегін анықтау арқылы біз тек сол халықтың дүниетанымы мен ерекшеліктерін ғана біліп қоймаймыз, сонымен қатар сол уақыт аралығында өмір сүрген адамдардың өмір сүру ерекшеліктерін, саяси ахуалы мен тілдік ерекшеліктерінен де мәліметтер аламыз. Мұның өзі жер және су атауларын зерттеу ісінің ұлттық бірегейлікпен тығыз

байланысып жатқандығын көрсетеді. Байқасақ, кез-келген қоғамда адамдар жер және су атауларына күрделі және еш мағынасы жоқ атауларды бермеген. Әр атаудың өзіндік мәні мен тарихы бар. Жер және су атаулары арқылы зерттеушілер жердің қай халықтарға тиесілі екендігін анықтап, атаудың пайда болуына түрткі болған факторларды дәл анықтай алады. Бір белгілісі жер және су атаулары адамдардың басынан өтіп жатқан саяси-экономикалық және әлеуметтік жағдай, сонымен қатар жердің географиялық ерекшеліктеріне сай пайда болады.

Топонимикалық зерттеулер барысында географиялық атаулардың бұрынғы аттары ғана емес, бүгінгі атауларының тарихи негіздерінің өзара сәйкес келу дәрежесі де анықталады. Топонимикалық зерттеулер барысында географиялық нысандарды бірнеше түрге сыныптау мәселесі туындайды. Мысалы:

- Ойконимдер. Топонимдердің бұл түріне зерттеушілер нақты елді мекендерді жатқызады. Зерттеушілер қалалы жерлердің атауларын астионимдер десе, ауылды жерлердің атауларын комонимдер деп атайды;

- Гидронимдер. Аты айтып тұрғанда топонимдердің бұл түріне өзен, көл, сулар жатады. Мысалы пелагонимдер теңіз атауларын білдірсе, лимнонимдер деп кері суларды, потамонимдер деп өзендерді, гелонимдер деп батпақтар, дримонимдер деп орман атауларын білдіреді;

- Дримонимдер. Ормандар мен ну ағаштарын білдіретін жер және су атаулары;

- Оронимдер. Жергілікті жерлердің рельефтік ерекшеліктеріне байланысты қойылатын жер және су атаулары;

- Антропотопонимдер. Нақты бір адамның атымен жер және су атаулары;

- Микротопонимдер. Белгілі бір жер және су атауларының тек кішкентай географиялық нысандармен байланысты. Бұл көп жағдайда жергілікті жердің жағдайына байланысты болады [9, p.17-18].

Топонимдерді зерттеу бірнеше іргелі ғылым салаларының ортақ атқаратын қызметтері нәтижесінде ғана толыққанды бола түседі. Бұл ретте тарихи зерттеулердің география, этнография, лингвистика салаларымен тығыз байланысын атап өтуге болады. Қазіргі таңда әлемдік ғылыми тәжірибелер көрсеткендей бірнеше ғылым салаларының методологиясы мен элементтерін біріктірген салалар ерекше қарқынды дамуда. Мұндай пәнаралық байланысы жоғары салалар ең алдымен бірнеше ғылым салаларының жетістіктерін пайдаланады. Жалпы топонимика саласындағы зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында зерттеуші оның қажеттілігін жақсы түсінуі қажет. Нақты бір географиялық атаудың сол жерге тиесілі екендігін анықтау арқылы адамдардың өмір сүруіне қолайлы жағдайлар жасайтындығын терең ұғыну керек. Белгілі бір географиялық ортадағы жер және су атауларының барлығы бір-біріне ұқсас, бірін бірі қайталайтын болса ол да қоғам өмірін, адамдар арасындағы байланыстарды қиындатады [10, p. 157-158]. Біздің пікірімізше топонимикалық зерттеулер арқылы жер және су атауларының тарихи негіздері айқындалуы шарт. Бұл өз кезегінде белгілі бір географиялық ортаны иеленіп отырған халықтардың тарихи мекені екендігін айқындап, олардың этнографиялық және тілдік ерекшеліктеріне де баға беруге мүмкіндіктер беретіндігі басты назарда ұсталуы керек. Топонимикалық зерттеулер арқылы жер және су атаулары арасындағы географиялық шекараларды да анықтауға болады. Бұл өз кезегінде нақты территорияларды мекен еткен халықтардың ұлттық бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігіне қатысты баға беруге негіз бола алады деп есептейміз.

Зерттеуші А.П. Дульзон өзінің зерттеу жұмысында топонимдердің үнемі сөздердің ерекше үйлесуі арқылы пайда болып, оларды талдау жұмысы этимологиялық зерттеу талаптарына бағынуы тиіс деген пікір білдіреді [11, с. 73-78]. Топонимдер мәселесі тек тарихшылар ғана емес, сонымен бірге географ және лингвист ғалымдардың да зерттеу нысанына айналып отыр. Топонимдер география нысандары арақатынасын нақты бөліп тұруымен ерекшеленеді. Топонимдер белгілі тіл арқылы жасалатын сөз. Демек оның мағынасын тереңірек ашу, жер-су атауының лексикасы, оның фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктері лингвист зерттеушілердің араласуын талап етеді. Ал тарихшылар үшін топонимдерді зерттеу бірнеше себептерге негізделеді. Алдымен топонимдер арқылы қоғамдық қатынастар, шаруашылық

түрлері, саяси ахуал, мәдени даму көрсеткіштері туралы маңызды мәліметтерді білуге болады. Топонимдер мен этимология саласында іргелі зерттеу жұмыстарын жүргізген А. Әбдірахманов болды. Өзінің еңбегінде жер-су атауларын зерттеу бағыттары өзара тығыз байланысып жатқандығын атайды. А. Әбдірахманов топонимдер біріншіден тілдік құбылыс болып табылатындығына назарын аударған. Тіл мамандарының өзі зерттеу жұмысының толыққандылығы үшін археология, этнография саласының мәліметтерін пайдалану керектігін ескертеді. Тарихшылар болса, топонимдердің өзгеріске түсу ықтималдылығын тура анықтау үшін фонетика, грамматика заңдылықтарын білгені дұрыс деп санайды [12, 38 б.]. Зерттеушінің пікірі орынды. Тілдің осы заңдылықтарын білмей топонимдердің көне формасы, этимологиясы, өзге тілден енген топонимдерді дәл анықтау мүмкін емес. Кез-келген халықтың ұлт ретіндегі болмысы, өзіндік дүниетанымы, этномәдени құндылықтары белгілі бір дәрежеде топонимдерінде бейнеленіп отырды. Өздерін қоршаған географиялық кеңістікке өзіндік ұлттық бірегейлік пен ұлттық нақыш беру қалыпты дүние. Топонимдерді белгілі бір ұлттың таным-тіршілігінің жемісі десек, ол сол ұлттың тілінде дүниеге келеді. Топонимдер ұлттың тілі мен ұлттық ерекшеліктерге байланысты дүниеге келгендіктен сол ұлттың санасында да берік қалыптасады. Зерттеуші Б.А. Серебренников топонимдерді зерттеу әдістерін төмендегідей бөледі:

- Топонимдерді тілдік тұрғыдан зерттеу;
- Топонимдерді түрлі тарихи кезеңдердегі даму және өзгеру ерекшеліктері тұрғысынан зерттеу [13, с. 49]. Зерттеушінің бұл пікірімен келісуге болады. Қазіргі таңда елді-мекендердің атауын зерттеу барысында біз топонимнің бірнеше рет түрлі саяси ахуалға байланысты өзгергендігін байқаймыз. Зерттеуші С.Қ. Иманбердиева мен А.Б. Шормақованың зерттеу жұмысында Алматы, Астана, Орал, Тараз, Қостанай, Түркістан және тағы да басқа қалалардың қазіргі, Кеңестер билігі, ортағасырлық кезеңдегі атауларын салыстырмалы түрде берген [14, 160 б.]. Байқағанымыздар топонимдер түрлі саяси ахуалдар мен тарихи кезеңдерге байланысты өзгеріске ұшыраған. Демек топонимдерді тарих бағытында зерттеу қоғамдық қатынастар турасында мәліметтер де береді. Мысалы XIX ғасырдан бастап қазақ жеріндегі жер-су атаулары саяси ахуалға байланысты түбегейлі өзгеріске ұшыраған болатын. Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты салдарынан орыс шаруаларының жаңа қоныстары пайда болып, қалыптасқан атаулар орысшаланды. Мұндай өзгерістер Кеңестік билік жылдарында да белсенді жүрген. Тарихи қалыптасқан атаулар халық жадынан шығарылды.

Жалпы еліміздегі топонимдердің ерекшеліктерін ескере отырып, оларды ана тілінде және өзге тілдердің араласуымен жасалған деп айта аламыз. Зерттеуші А. Әбдірахманов қазақ тіліндегі топонимдердің тілдік құрылымына қарай алтай дәуіріндегі, көне түркі тіліндегі, көне қазақ тіліндегі, жаңа қазақ тіліндегі топонимдер деп бөледі. Осылайша автор қазақ жеріндегі жер-су атауларын пайда болу кезеңдеріне байланысты жіктейді. Алтай дәуірінде пайда болған топонимдер қатарында Алтай, Бақанас, Басқан, Келес, Қапшағай, Қордай, Мұқыр және тағы да басқаларын атайды. Ал көне түркі тіліндегі атаулар ішінде Аякөз, Елек, Есіо, Жайық, Қазықұрт, Лепсі, Машат, Сығанақ, Ұржар, Ырғыз, Іле, Шарын және тағы да басқалары. Көне қазақ тіліндегі Бұқтырма, Қапал, Құйған, Мұзарт, Түгіскен, Бөген атауларын береді. Жаңа қазақ тіліндегі топонимдерге мысал ретінде Ақсу, Шортанды, Еңбекшілер, Көксу және тағы да басқаларын жатқызады. Зерттеушінің басқа тілдерден енген топонимдерге қатысты пікірі қызықты. Мұндай жер-су атауларын парсы, моңғол, угор, орыс тілінен енген деп топтастырады [12, 39-41 б.]. Бұл пікірді топонимика саласының маманы Ғ. Қоңқашпаев та қолдап, бірнеше сөздерге түсіндірме береді және талдау жүргізеді. Мысалы моңғол тілінен енген сөздерді жіктеп, оларды мағыналық жағынан ашады. Солардың ішінде «Аңырақай жотасы». Тарихнамада «Аңырақай шайқасы» деп қазақ-жоңғар соғысы жылдары жоңғарлардың «аңырап» қашуы нәтижесі деп түсіндіру қалыптасқан. Алайда Ғ.Қоңқашпаев «Аңырақай» сөзін моңғол тілінен енген «ангархай», мағынасында тау ішіндегі «шатқал» немесе «сай» деп түсіндіреді [15, с. 242]. Тарбағатай тауы өзінің шығу тегі жағынан моңғол тілімен байланыстырылады. Аудармасында «суырлы» мағынасын беретін атаудың шығуы ең алдымен таудың жануарлар дүниесінің

ерекшелігіне байланысты пайда болған. Мұндай өзге тілдердің араласуымен пайда болған топонимдер жеткілікті. Тек моңғол тілі ғана емес, араб, парсы, угор, орыс тілдерінің араласуынан пайда болған топонимдер де бар. Бүгінде тілімізде кездесетін абат, кент, қала, дария сынды сөздер парсы тілінен енсе, моңғол тілінен бақан, арасан, аймақ, арал сынды сөздері кірген. Осы мысалдың өзі топонимдердің мағынасын ашып, этимологиясын талдау барысында тілдік білімнің қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді. Угор тілдерінен енген топонимдерге қатысты зерттеуші Е. Қойшыбаев қызықты пікір білдіреді. Түркі сөздерінің түбіріне қосылған «ас», «аш», «ес» сөздері угор тілінен аударғанда өзен мағынасын береді дей келе, «Бақанас», «Балқаш» сөздерін мысал ретінде келтіреді [16, с. 13]. Демек әр топонимнің өзіндік жасалу реті, тарихы мен пайда болу себептері бар деп тұжырымдауға болады. Аталған пікірлер мен қазақ даласындағы топонимдердің мәндік ерекшеліктерінің сан қырлы екендігін алға тарта отырып, жер-су атаулары, таулар мен ормандар, елді-мекен атаулары кешенді зерттеуді талап етеді деп айта аламыз. Бір ғана аймақтағы топонимдерді зерттеп, оның топографиялық картасын даярлау арқылы осы жерді мекен еткен ұлттың тарихына, олардың қалыптасу кезеңдеріне қатысты пікір білдіруге болады.

Парсы және өзге де тілден енген жер-су атауларына назар аударып, оларды ұлттық бірегейліктің көрсеткіші ретінде тұжырымдаудың қажеттілігі байқалады. Мұндай тұжырым ең алдымен қазақ даласындағы жер-су атауларының сабақтастығы мен түптеп келген территориялық тұтастықтың дәлелі бола алады. Қазақ даласындағы топонимдердің зерттеліп, жүйеленуі ел егемендігін тарихи тұрғыдан бекітуге мүмкіндіктер береді. Бүгінде Еуразияның орталығын алып жатқан Қазақстан аумағы өзінің кеңдігімен және топонимдерінің әр алуандығымен ерекшеленеді. Ол турасында ғалым-зерттеуші Т. Жанұзақ «...қазақ топонимдерінің құрамы мен этимологиясы, құрылысы мен пайда болуы жағынан әртүрлі. Топонимдердің құрамында ежелгі заман және ортағасыр, жаңа заманда пайда болғандары көп. Олардың көпшілігі сақ, ғұн, үйсін дәуірінен бастау алса, келесі тобы түркі дәуірінде пайда болды. Тіпті араб-моңғол, парсы және славян тілінен енгендері де жетерлік» дей келе, елімізде 85 мыңдай өзен және 50 мыңдай көл атаулары бар екендігін айтады [17, 13 б.]. Бұл өз кезегінде ғылыми-зерттеу жұмыстарының ауқымдылығын білдіреді. С. Абдрахманов Қазақстандағы топонимдер саны бойынша басқа мәліметтер келтіреді. Оған сай, елімізде барлығы 120 мың шамасында ғана географиялық атаулар бар. Олардың ішінде 32 мыңнан астамы тау, жота, төбе сынды оронимдер болса, 27 мыңы өзен-көл немесе гидронимдер екен. 24 мыңнан астам елді-мекендер және 0,2 мың орман мен тоғайлар бар [18, 3 б.]. Міне осы топонимдердің шығу тегі мен мағынасына мән беретін болсақ, біз жер-су атауларынан ұлттық бірегейлікті байқаймыз. Мысалы көптеген жер-су атауларының шығу төркінін халықтық этимология ретінде түсіндіріледі. Халықтық этимология ғылыми негізсіз, түрлі жорамал мен аңыз-әңгімелер, жеке адамдардың әңгімесіне сүйене отырып айқындалады. Ол туралы зерттеуші Ә. Қайдаров атап өтеді. Ғалым халықтық этимологиямен қатар, ғылыми этимология бар екендігін айтқан. Ғылыми этимология барынша шынайы болуымен ерекше. Дегенмен халықтық этимологияның ұлттық бірегейлікке жақындығы айқын сезіледі. Мысалы Қазығұрт оронимінің халықтық этимологияға сай түсіндіруі көңілге қонымды. Халық ұғымында «Қазығұрт» атауы «қазы» – ет тағамы, «құрт» – сүт тағамының қосындысы ретінде түсіндіріледі. Мұның мәні мал шаруа-шылығына қолайлы аймақ екендігін білдіреді. Ұлттық болмыс пен ғасырлар бойында қалып-тасқан шаруашылық түріне негізделген атау қазақ халқының дүниетанымына терең негізделіп тұр. Сонымен қатар халық арасында Қазығұрт таулары туралы түрлі аңыздар бар. Солардың бірі Қазығұрт тауларына Нұх пайғамбардың кемесі тоқтаған деп айтылады. «Қазығұрт» атауын «қазық» және «ұрды» сөздері арқылы Нұх пайғамбардың жерге дәл осы жерде алғаш табаны тиді деп халықтық этимологияда келеді. Мұның өзі жер-су атауларында ұлттың өзіне ғана тән бірегейлігі мен ұлт тарихының жарқын беттерінен мағлұматтар береді. Топонимдердің ұлттық бірегейліктің көрсеткіші ретіндегі маңыздылығы ерекше. Соңғы уақытта ұлттық бірегейлік мәселесі отандық және шетелдік зерттеушілерді қызықтырған ерекше тақырыптардың біріне айналып отыр. Бұл әсіресе

посткеңестік кеңістікте өмір сүріп жатқан мемлекеттер мен халықтар арасында кеңінен байқалады. Жалпы бірегейлік мәселесі сан қырлы. Зерттеуші Г.Ф. Ковалев бірегейліктің өзін түрлі мағынада қолданылатын әмбебап сөз ретінде түсіндіреді. Этникалық бірегейлік, тұлғалық бірегейлік, моральдық-этикалық бірегейлік сынды ұғымдардың да бар екендігін атап өте келе, ұлттық бірегейлік көп жағдайда осы ұғымдардың барлығын қамтып, жинақтаушы түрге ие болатындығы туралы ой айтады [19, с. 134]. Автордың ойымен келісуге болады. Өйткені әр топонимдердің артында белгілі бір ұлттың тарихи әрі шынайы өмірі мен дүниетанымы тұр. Жетпіс жылдан астам уақыт бір идеологияның әсерімен топонимдеріне мән бере қоймаған халықтар 90-шы жылдардан кейін ұлттық бірегейлік мәселесіне көңіл қойды. Осы ретте тарихи жер-су атауларын қалпына келтіріп, оны ұлттық бірегейліктің маңызды көрсеткіші ретінде қарастыру ісі қолға алынды.

Қазақ топонимдері ұлттың рухани мәдениетінің шынайы көрінісі болып табылады. Мысалы халық ауыз әдебиетінің желісіне сай пайда болып, халық арасында тараған жер-су атаулары жетерлік. Солардың бірі – «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры болып табылады. Жырдың желісі баршаға аян. Міне антын бұзып, қайтыс болған Сарыбайдың ұлына қызын беруден бас тартқан Қарабай Аягөз маңына көшеді. Көш барысында Қарабайдың сабасы жарылып, сол аймақ Жайылма, Аққөл деп аталған деген мағлұматтар бар. Ал Сарыбайдың Қарабайға берген құлы Айбас уақыт өте құлдықтан қашады. Өзімен бірге Баянның домбырасы мен моншағын ала кеткен. Алайда Қодардан қашу барысында домбыра мен моншақты ұмытып, сол аймақ кейінннен «Домбыралы» және «Моншақты» деп атала бастаған. Ал Баян сұлудың туған жері бүгінде Баянауыл деп аталады деп халықтық этимологияны ұстанушылар түсіндіреді. Мұның өзі топонимдердің белгілі бір ұлттың рухани мәдениетінің туындысы екендігін көрсетеді.

Халықтық этимологияның тағы бір қыры адамның дене мүшелерін жер-су атауларына беру. Ол туралы зерттеуші Т.В. Хвесько пікір білдіріп, мұны белгілі бір этностың бірегейлігін көрсететін фактор деп бағалайды [20, с. 107-113]. Қазақ жерінде де адам дене мүшелерімен байланысты болып келетін жер-су атаулары көптеп кездеседі. Басағаш, Аяққол, Аламұрын, Төбекұм, Ақтөбе, Милысай, Тікқабақ, Қарақас, Аяққамыс, Аймаңдай және тағы да басқа елді-мекендердің атауын жиі кездестіреміз. Қазақстан аумағындағы мұндай топонимдердің кездесуі аталған территорияларда ежелден қазақ халқын құраған ру-тайпалардың мекендегенінің көрсеткіші. Адам денесі мүшелерінің атауымен байланысты топонимдердің этномәдени аспектісі де ұлттық ерекшелік, қазақ тілі, ұлттық көзқарасты терең ескеруден туындауы. Рас топонимдерді зерттеудегі этно-мәдени аспектісі рулық қарым-қатынастар, руханият пен ұлттық болмысқа негізделеді. Мұндай топонимдердің этномәдени аспектісі халықтың ділі, тұрмысы мен мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланысып жатады. Этномәдени аспектілердің негізінде зерттеушілер «мәдени код» ұғымын бөліп көрсетеді. «Мәдени код» ұғымын зерттеуші В. Красных «халықтың мәдени болмысы уақыт өте келе қоршаған ортаға әсерін беріп, оның құрылымдық қалыптасуына әсер береді» деген маңызды оймен бөліседі [21, с. 198]. Демек топонимдердің пайда болуына этностың өзіне тән ерекшелігі, мәдени болмысы тікелей қатысады. Осылайша ұлттың тілі мен мәдени ерекшелігінің араласуы да топонимдер пайда болуына әсері бар. Мысалы елді-мекендер мен жер-су атаулары ішінде Ешкіөлмес, Атжайлау, Ақтайлақ, Ботамойнақ сынды атаулардың кездеседі. Бұл шаруашылық-мәдени түрдің жер-су атауларына арқау болатындығының дәлелі. Топонимика саласында жер-су атауларының пайда болуына зооморфтық көрсеткіштердің әсері бар екендігі мойындалады. Сондықтан болар елімізде Арқарлы, Аюлы, Жыланды, Бақалы сынды топонимдер бар. Бұл атаулардың барлығы да этномәдени немесе саяси-экономикалық факторлардың әсерінен пайда болу мүмкіндігі бар екендігін білдіреді. Мұның өзі аталған бағытта кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу ісінің маңыздылығын дәлелдейді. Зерттеушілер А.Т. Кулсариева, Ж. Шайгозова, М. Султанова өздерінің «Зоотопонимы Казахстана как практика коммеморации кочевого прошлого» деп аталатын жұмыстарында қазақ халқы жоғары бағалайтын жануарлар атаулары да топонимдерге негіз болғандығын атап өтеді. Әсіресе жылқы атауымен қойылған жер-су атаулары еліміздің әр өңірінде көптігін алға тартады. Мысалы ретінде «Бозайғыр», «Сарыайғыр», «Айғыртас» және

тағы да басқа атауларды келтіреді [22, с. 219-227]. Рас қазақ халқының дүниетанымында жануарлар, құстардың өзіндік маңыздылығы бар. Жер-су атауларын жануарлардың құрметіне қою стихиялы емес, керісінше халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты. «Қарғам», «қарғашым» деп еркелету, аққуды адалдық пен махаббаттың белгісі деп тану, бөрі мен жылқыны қасиет тұтуы соның дәлелі.

Осы келтірген жайттардан байқайтынымыз, жер-су атауларын зерттеу, оның ішінде еліміздегі топонимдердің атауын анықтау ісі тіл және тілдік емес ғылым салаларының еншісінде. Жер-су атауларын зерттеп, оның ұлттық бірегейлікпен байланыс дәрежесіне қатысты нақты тұжырымдар жасалуы үшін бұл зерттеу бағытында пәнаралық байланыстарды күшейту қажет. Ортақ ғылыми-зерттеу әрекеттерінің ғана мүмкіндіктері мол. Жер-су атауларын зерттеу ісіндегі пәнаралық ұстаным, пікір талқыларының нәтижесінде жаңа ғылыми-зерттеу бағыттары да айқындалады. Жаңа ойдың туындауына себепші болады. Жаңа ғылыми-зерттеу бағыттары жер-су атауларының қаншалықты ұлттық бірегейлік ұғымымен сабақтастығын дұрыс анықтауға көмектеседі.

6. Қорытынды

Қарастырып отырған мәселені қорытындылай келе, топонимдерді зерттеу ісі, оның мағыналарын ашып, шығу тегін айқындау өзекті тақырып екендігі дәлелденді. Жер-су атауларын зерттеу арқылы оларды ұлттық бірегейліктің ажырамас бөлігі ретінде қарастыру заман талабы. Ол территориялық тұтастық пен ұлттардың өмір сүріп жатқан аумақтарының заңдылығын дәлелдейді. Жер-су атаулары ұлттың рухани болмысы мен дүниетанымы, шаруашылығы мен мәдениетіне терең негізделе отырып пайда болады. Сол себепті де топонимдерді ұлттық бірегейлікпен қатар қарастыру қажет. Қазақстандағы жер-су атаулары қазақ халқының дүниетанымында маңызды деп саналатын жануарлар мен құстар, тағамдар мен аспаптар сияқты ұғымдармен тығыз байланыстыра отырып қойылған. Бұл жер-су атауларының тек географиялық қана емес, ұлттық болмыс, дүниетаным, ұлттық бірегейлік деген түсініктермен де тығыз байланысты.

Қазақстандағы жер-су атаулары түрлі саяси ахуалдарға байланысты түбегейлі өзгерістерге ұшырап отырды. Тарихи атауын жоғалтып, кірме атаулармен ауыстырылды. Қазақ жеріндегі рутайпалардың моңғол, орыс, парсы халықтарымен тығыз байланыстар орнатуы, саяси ықпалдастықта болуы жер-су атауларының пайда болуына әсер етті. Осы бағыттағы зерттеулер тарихи кезеңдер, тарихи оқиғалардың қаншалықты жер-су атауына арқау болғандығын мүмкіндіктер береді. Аталған бағыттағы белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстары қазақ топожүйесін қалыптастыруға жағдай жасайтыны анық. Ұлттық топонимдерді жасау жер-су атауларына ұлттық сипат береді. Демек жер-су атауларын зерттеудің ұлттық бірегейлікті айқындаудағы маңызы өте жоғары.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Gardiner A. Ancient Egyptian onomastica. London: Oxford university press, 1947. – 669 p.*
2. *Античная география. Москва: Географическая литература, 1953. – 369 с.*
3. *Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: [Диуани лұғат-ит-түрік] 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы: Хант, 1997. – 595 б.*
4. *Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его труд «Дивану лугат-ит турк» // Советская тюркология. – №1. – 1972. 13 с.*
5. *Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: Толағай групп, 2010. – 376*
6. *Гордова Ю.Ю., Костовска С.К. Актуалъные топонимические проблемы // Russian Journal of Earth sciences. – №22(6). – 2022. – 71-78 с.*
7. *Мамышева М.Е. Абай облысы микротопонимдерінің лингвомәдени жүйесі (Ақсуат, Аягөз, Үржар аудандарын жер-су атаулары негізінде. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Семей, 2023. – 138 б.*
8. *Уалхан Г.А. Особенности номинации казахских топонимов // Norwegian journal of development of the Intenational Science. – №92. – 2022. – 26-28 с.*
9. *Khayitova F. The practical analysis of toponyms // Eurasian Scientific Journal. – №12. – 2020. – 17-22 p.*

10. Khakimova K. The subject and place of toponymics in the system of sciences // Science and education. – Issue 2. – Volume 1. – 2020. – 157-169 p.

11. Дульзон А.П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения // Вопросы языкознания. – №4. – 1964. 73-78 с.

12. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Павлодар, 2010. – 240 б.

13. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий // Вопросы языкознания. – №6. – 1959. 49 с.

14. Иманбердиева С.Қ., Шормақова А.Б. Қазақстандағы онимдердің түркілік қабатының зерттелуі // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – №2. – 2020. 160 б.

15. Конкашпаев Г. Некоторые малопонятные географические названия в Казахстане // Вопросы географии Казахстана. – №9. – 1962. – 242 с.

16. Койчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. –Алма-Ата, 1967. – 24 с.

17. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары [этимологиялық анықтамалық]. – Алматы: Өнер, 2011. – 496 б.

18. Абдрахманов С. Қазақ жерінің каталогы // Егемен Қазақстан. 2013 жыл 27 қараша. 3 б

19. Ковалев Г.Ф. Ономастические единицы как фактор идентичности // Проблема национальной идентичности в культуре и образовании России и Запада. – 2000. – 382 с.

20. Хвесько Т.В. Способы образования топонимов // Вопросы когнитивной лингвистики. – №1[018]. – 2019. – 107-113 с.

21. Красных В. «Свой» среди «чужих» миф и реальность. – Москва: Гнозис, 2003. – 227 с.

22. Кулсариева А.Т., Шайгозова Ж., Султанова М. Зоотопонимы Казахстана как практика коммеморации кочевого прошлого // Вестник КазНУ. – Серия философия, культурология, политология. – №4(58). – 2016. – 219-227 с.

References

1. Gardiner A. Ancient Egyptian onomastica. London: Oxford university press, 1947. – 669 p.

2. Antichnaja geografija. Moskva: Geograficheskaja literatura, 1953. – 369 s.

3. Kashkari M. Turik tilinin sozdigi: [Diuani luғat-it-turik] 3 tomdyk shygarmalar zhinagy. Almaty: Hant, 1997. – 595 b.

4. Kononov A.N. Mahmud Kashgarskij i ego trud «Divanu lugat-it turk» // Sovetskaja tjurkologija. – №1. – 1972. – 13 s.

5. Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. Almaty: Tolagaj grupp, 2010. – 376 b.

6. Gordova YU.YU., Kostovska S.K. Aktual"nye toponimicheskie problemy // Russian Journal of Earth sciences. – №22(6). – 2022. – 71-78 s.

7. Mamysheva M.E. Abaj oblysy mikrotoponimderinin lingvomədeni zhyjesi (Aqsuat, Ayagөz, Yrzhar audandaryn zher-su ataulary negizinde. Filosofiya doktory (PhD) dərezhesin alu үshin dajyndalqan dissertaciya. – Semej, 2023. – 138 b.

8. Ualhan G.A. Osobennosti nominacii kazahskih toponimov // Norwegian journal of development of the Intenational Science. – №92. – 2022. – 26-28 s.

9. Khayitova F. The practical analysis of toponyms // Eurasian Scientific Journal. – №12. – 2020. – 17-22 p.

10. Khakimova K. The subject and place of toponymics in the system of sciences // Science and education. – Issue 2. – Volume 1. – 2020. – 157-169 p.

11. Dul'zon A.P. Voprosy jetimologicheskogo analiza russkih toponimov substratnogo proishozhdenija // Voprosy jazykoznanija. – №4. – 1964. – 73-78 s.

12. Abdirahmanov A. Toponimika zhane jetimologija. – Pavlodar, 2010. – 240 b.

13. Serebrennikov B.A. O metodah izuchenija toponimicheskih nazvanij // Voprosy jazykoznanija. – №6. – 1959. – 49 s.

14. Imanberdieva S.K., Shormakova A.B. Kazakstandagy onimderdin turkilik kabatynyn zerttelui // Eurazija gumanitarlyk institutynyn habarshysy. – №2. – 2020. – 160 b.

15. Konkashpaev G. Nekotorye maloponjatnye geograficheskie nazvanija v Kazahstane // Voprosy geografii Kazahstana. – №9. – 1962. – 242 s.

16. Kojchubaev E. Osnovnye tipy toponimov Semirech'ja. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskih nauk. – Alma-Ata, 1967. – 24 s.

17. Zhanuzak T. Zher-su ataulary [jetimologijalyk anyktamalyk]. – Almaty: Oner, 2011. – 496 b.

18. Abdrahmanov S. Kazak zherinin katalogy // Egemen Kazakstan. 2013 zhyl 27 karasha. 3 b.

19. Kovalev G.F. Onomasticheskie edinicy kak faktor identichnosti // Problema nacional'noj identichnosti v kul'ture i obrazovanii Rossii i Zapada. – 2000. – 382 s.

20. Hves'ko T.V. Sposoby obrazovanija toponimov // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. – №1[018]. – 2019. – 107-113 s.

21. Krasnyh V. «Svoj» sredi «chuzhih» mif i real'nost'. – Moskva: Gnozis, 2003. – 227 s.

22. Kulsarieva A.T., SHajgozova ZH., Sultanova M. Zootoponimy Kazahstana kak praktika kommemoracii kochevogo proshlogo // Vestnik KazNU. – Seriya filosofiya, kul''turologiya, politologiya. – №4(58). – 2016. – 219-227 s.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930.26+39(574) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.017

Г.И. Кушенова [*1], *Г.К. Жапекова* [2]

[*1]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)*
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
E-mail: jamal-i@mail.ru
[2]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)*
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
E-mail: gulfairusk@mail.ru

ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ҚАЗАҚ ЖЫЛҚЫЛАРЫНЫҢ КӨРМЕСІ (XIX ғ. соңы)

Аңдатпа

Жылқының қолға үйретілуі көшпенді мәдениеттің дамуына елеулі әсер етіп, өркениеттердің қалыптасуына маңызды рөл атқарды. Жылқылар ауыл шаруашылығында, көлікте және әскери іс-әрекеттерде қолданылып, экономикалық және әлеуметтік мүмкіндіктерді кеңейтті. Қазақ жерінде ат баптау тарихы ерекше орын алып, бүгінгі күні де ауыл шаруашылығының маңызды бөлігі болып қалуда.

Бұл тақырыпты зерттеудің өзектілігі мен маңыздылығы меценаттық пен қайырымдылық қызметінің қоғамдағы рөлін, жылқы шаруашылығының экономикалық маңыздылығын, сондай-ақ Қазақстан мен Ресей арасындағы мәдени және сауда байланыстарын түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, ат баптау мен ауыл шаруашылығының дамуын зерттеу арқылы аграрлық сектордағы өзгерістерді талдауға мүмкіндік береді.

Мақалада архивтік деректер негізінде Ресей империясында қазақ жылқыларының көрмелерін ұйымдастыру, олардың экономикаға, әлеуметтік және мәдени байланыстарға, сондай-ақ технологиялық дамуға әсері зерттеледі. Көрмелер жылқы өсірудегі жетістіктерді көрсету, жаңа әдістерді насихаттау және тәжірибе алмасу үшін ұйымдастырылды. Бұл шаралар Мәскеу, Санкт-Петербург секілді ірі қалаларда және басқа аймақтарда өткізілді. Олар империяның түрлі бөліктері арасындағы байланысты нығайтуға ықпал етті.

Қазақтардың жылқы өсірудегі дәстүрлі дағдылары тұқым сұрыптау, жақсарту және жылқы басын сақтауға көмектесті. Жылқы өсірудің экономикалық маңызы оның ауыл шаруашылығында, көлік ретінде және әскерде қолданылуымен ерекшеленді.

Көрмелерді қолдаған меценаттар аграрлық сектордың дамуына және экономиканың нығаюына ықпал етті. Асыл тұқымды жылқыларды өсіру өнімділікті арттырып, сауда мүмкіндіктерін кеңейтті. Олардың үлесі тек қайырымдылықпен шектелмей, стратегиялық маңызы да болды. Ат өсіруге қолдау көрсету аграрлық секторды күшейтті, ал ол Ресей империясының экономикасының негізі болды. Жылқы көрмелері шаруашылық пен мәдениеттің өзара байланысын көрсетті және ат өсірудің экономикалық және мәдени рөлін айқындады.

Кілт сөздер: Қазақстанның тарихы, қайырымдылық, меценаттық, көрмелер, ат өсіру

Алғыс айту: *Ғылыми мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландыратын AP19676432 «Қазақ қоғамындағы діни дәстүрлер мен қайырымдылық (XIX-XX ғасырдың басы)» атты ғылыми жоба аясында орындалды.*

Кушенова Г.И.[*1], *Жапекова Г.К.*[2]
[*1] *Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)*
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
E-mail: jamal-i@mail.ru
[2] *Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)*
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
E-mail: gulfairusk@mail.ru

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: ВЫСТАВКА КАЗАХСКИХ ЛОШАДЕЙ (конец XIX в.)

Аннотация

Одомашнивание лошади оказало значительное влияние на развитие кочевой культуры и сыграло важную роль в формировании цивилизаций. Лошади использовались в сельском хозяйстве, транспорте и военных действиях, расширяя экономические и социальные возможности. История коневодства на казахской земле занимает особое место и по сей день остается важной частью сельского хозяйства.

Актуальность и значимость исследования данной темы помогают понять роль меценатства и благотворительности в обществе, экономическую важность коневодства, а также культурные и торговые связи между Казахстаном и Россией. Кроме того, изучение развития коневодства и сельского хозяйства позволяет анализировать изменения в аграрном секторе.

В статье на основе архивных данных исследуются организация выставок казахских лошадей в Российской империи, их влияние на экономику, социальные и культурные связи, а также на технологическое развитие. Выставки проводились для демонстрации достижений в коневодстве, популяризации новых методов и обмена опытом. Эти мероприятия организовывались в крупных городах, таких как Москва и Санкт-Петербург, а также в других регионах, способствуя укреплению связей между различными частями империи.

Традиционные навыки казахов в разведении лошадей способствовали селекции, улучшению пород и сохранению численности поголовья. Экономическая значимость коневодства заключалась в его использовании в сельском хозяйстве, транспорте и кавалерии.

Меценаты, поддерживавшие выставки, способствовали развитию аграрного сектора и укреплению экономики. Разведение племенных лошадей повышало продуктивность и расширяло торговые возможности. Их вклад не ограничивался только благотворительностью, но и имел стратегическое значение. Поддержка коневодства усиливала аграрный сектор, который был основой экономики Российской империи. Выставки лошадей демонстрировали взаимосвязь хозяйства и культуры, а также определили экономическую и культурную роль коневодства.

Ключевые слова: история Казахстана, благотворительность, меценатство, выставка, коневодство

Благодарность: *научная статья выполнена в рамках научного проекта AP19676432 «Религиозные традиции и благотворительность в казахском обществе (XIX-начало XX века)», финансируемого Министерством науки и высшего образования РК.*

Kushenova G.I.[*1], *Zhapekova G. K.*[2]
[1] *L.Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)*
Candidate Historical Science, Associate Professor
E-mail: jamal-i@mail.ru
[2] *L.Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)*
Candidate Historical Science, Associate Professor
E-mail: gulfairusk@mail.ru

CHARITABLE ACTIVITY: EXHIBITION OF KAZAKH HORSES (late 19th century)

Abstract

The domestication of horses had a significant impact on the development of nomadic culture and played a crucial role in the formation of civilizations. Horses were used in agriculture, transportation, and military activities, expanding economic and social opportunities. The history of horse breeding in Kazakhstan holds a special place and remains an important part of agriculture to this day.

The relevance and significance of researching this topic lie in understanding the role of patronage and charitable activities in society, the economic importance of horse breeding, as well as the cultural and trade relations between Kazakhstan and Russia. Furthermore, studying horse breeding and the development of agriculture allows for an analysis of changes in the agricultural sector.

Based on archival data, the article explores the organization of exhibitions of Kazakh horses in the Russian Empire and their impact on the economy, social and cultural relations, as well as technological development. The exhibitions were organized to showcase achievements in horse breeding, promote new methods, and facilitate the exchange of experiences. These events were held in large cities such as Moscow and St. Petersburg, as well as other regions, contributing to strengthening the ties between different parts of the empire.

The traditional skills of Kazakhs in horse breeding, such as breed selection, improvement, and herd preservation, helped to advance the industry. The economic significance of horse breeding was evident in its use in agriculture, transportation, and cavalry.

The patrons who supported the exhibitions contributed to the development of the agricultural sector and the strengthening of the economy. The breeding of thoroughbred horses increased productivity and expanded trade opportunities. Their contribution went beyond mere charity and had strategic importance. Supporting horse breeding strengthened the agricultural sector, which was the foundation of the Russian Empire's economy. Horse exhibitions demonstrated the interconnection between agriculture and culture, highlighting the economic and cultural role of horse breeding.

Keywords: The history of Kazakhstan, philanthropy, patronage, exhibitions, and horse breeding.

Acknowledgment: *the scientific article was carried out within the framework of the scientific project AP19676432 "Religious traditions and charity in Kazakh society (XIX-early XX century)", funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Кіріспе. Көшпелі қазақ халқының мәдениеті мен өмір салтының маңызды аспектілерінің бірі – жылқы, ол тек тұрмыстық қажеттілік қана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының мәдени және әлеуметтік құрылымын айқындайтын басты құндылық болып табылады. Ресей, Орта Азия және Үндістан базарларында қыпшақ жылқыларының жоғары бағалануы, ең алдымен, қазақ жылқыларының төзімділігі мен дағдыларына, экстремалды ауа-райы жағдайларына, аштық пен сусыздыққа қарсы тұра алатын қасиеттеріне байланысты болды. Бұл аспект қазақтың жылқы шаруашылығының ерекшелігін және оның халықаралық нарықтардағы маңыздылығын көрсетті.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарындағы капиталистік құрылымдардың Ресей империясына терең енуі, сонымен қатар басыбайлылық институтының жойылуы қазақ қоғамының дәстүрлі

шаруашылық жүйесіне терең өзгерістер әкелді. Дәстүрлі көшпелі шаруашылық жүйесі мен басқару институттары жаңа экономикалық және саяси шарттарға бейімделуге мәжбүр болды. Осы уақыттағы Ресей империясының ішкі және сыртқы саяси-экономикалық қиыншылықтары, сонымен қатар капиталистік өндіріс тәсілдерінің кеңеюі қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелерін күрделендіріп, қазақ жерінің толық отарлануына ықпал етті.

Осы кезеңде ауыл шаруашылығын дамыту мақсатында түрлі экономикалық қоғамдар құрылып, қосалқы табыс көздері ретінде ауыл шаруашылығы көрмелері ұйымдастырылды. Бұл көрмелер тек ауыл шаруашылығын дамыту ғана емес, сонымен қатар жаңа экономикалық саяси реформа кезінде қоғамды біріктіру мен қайырымдылық жасау мақсатын да көздеді.

Алайда, уақыт өте келе, бұл көрмелердің көпшілігі қайырымдылық көрсету мақсатын ғана емес, сонымен қатар Ресей империясының саяси ықпалын күшейту мен идеологиялық көзқарастарды насихаттауды мақсат ететін алаңдарға айналды. Мысалы, көрмелерде империяның саяси-экономикалық жүйесінің жетістіктері мен Ресейдің аграрлық реформаларын насихаттау ерекше орын алды.

Осыған байланысты, зерттеудің мақсаты XIX ғасырда Ресей империясында жылқы шаруашылығының дамуы мен қазақ жылқыларының көрмелер арқылы насихатталуының тарихи үрдістерін, сонымен қатар қайырымдылық қызметтердің осы үрдіске әсерін зерттеу болып табылады. Бұл зерттеу арқылы қазақ жылқыларының Ресей империясының экономикалық, әлеуметтік және мәдени өміріндегі рөлін анықтау, сондай-ақ жылқы шаруашылығының дамуына байланысты мемлекеттік саясаттың ерекшеліктерін талдау көзделеді.

Зерттеудің мақсатына жету үшін мынадай міндеттер алға қойылады: 1) қазақ жылқыларының көрмелері туралы архивтік деректерді жинақтау және талдау; 2) XIX ғасырда Ресей империясында жылқы шаруашылығының дамуына әсер еткен тарихи, экономикалық және әлеуметтік факторларды қарастыру; 3) қазақ жылқыларының Ресей империясының экономикасындағы маңыздылығын, олардың сауда, әскери және ауыл шаруашылық салаларындағы қолданылуын зерттеу; 4) қайырымдылық немесе инвестициялық қызметтердің жылқы шаруашылығының дамуына ықпалын талдау.

Зерттеудің жаңашылдығы – біріншіден, зерттеу жұмысы қазақ жылқыларының көрмелеріне арналған алғашқы жүйелі зерттеулердің бірі болып табылады. Ол қазақ жылқыларының Ресей империясындағы рөлін және олардың көрмелер арқылы насихатталуын кешенді түрде қарастырады. Екіншіден, зерттеуде қайырымдылық пен инвестициялық қызметтердің жылқы шаруашылығының дамуына ықпалы алғаш рет архивтік деректер негізінде талданды. Үшіншіден, зерттеуде жылқы шаруашылығының дамуына әсер еткен тарихи, экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторлар кешенді қарастырылады.

Сонымен қатар, авторлар қазақ жылқыларының көрмелерінің тек ауыл шаруашылығын дамыту құралы ғана емес, сонымен қатар Ресей империясының саяси және экономикалық құрылымдарына ықпал еткен маңызды фактор екенін көрсетуге тырысады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының билік органдары ұйымдастырған қазақ жылқыларының көрмелері жөніндегі ғылыми зерттеулер әлі жеткіліксіз. Яғни, бұл тақырып отандық тарих ғылымы зерттеулерінде толықтай қарастырылмаған.

Зерттеу қазақ жылқысы тұқымының көрмесіне арналғанымен, ол барлық Қазақстан аумағын қамтымайды, өйткені, материалдардың жетіспеушілігі зерттеу аясын шектейді. Осыған байланысты зерттеу барысында Ресей империясымен шектесетін немесе оған жақын аймақтар қарасты-рылады. Зерттеу дереккөздері ретінде архивтік құжаттар, сирек кездесетін кітаптар мен шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми диссертациялары, монографиялары және ғылыми мақалалары да зерттеудің негізін қалыптастырады.

Зерттеуде қолданылған негізгі дереккөздерінің бірі – Ресей Федерациясының Орынбор қаласында орналасқан «Орынбор облыстық бірлескен мемлекеттік архиві» Мемлекеттік бюджеттік мекемесінің № 10 қорында сақталған № 27 істегі «О проведении выставок киргизских и калмыцких лощадей» [1] атты құжат басты дерек ретінде қолданылады.

Тақырып аясында АҚШ-ның Мичиган университетінде 2019 ж. қорғалған Син МакДаниэльдің (Sean McDaniel) «Equine empire: horses and power on the kazakh steppe, 1880s-1920s.» атты PhD диссертациясын атап өтуге болады. Осы зерттеуінде автор Ресейдің ат баптау саласындағы жоғары беделін, әсіресе Әлемдік көрмелерден кейін халықаралық деңгейде танылғанын атап өтеді. Осыған байланысты, 1873 жылы Ұлыбританияның Лордтар палатасында жылқы тасымалдау саласының маманы Генри Ричард Филлипс (Henry Richard Phillips): «Барлығымызға Ресейге ат іздеп баруға тура келеді, себебі менің ойымша, бұл жақсы аттар бар Еуропадағы жалғыз ел» [2, 106-107 бб.] дегенінен үзінді келтіреді. Сонымен қатар, орыс зерттеушісі Д.А. Мельниковаңың «Деятельность центральных органов власти и общественных организаций по развитию коневодства Российской империи во второй четверти XIX – начале XX в.» [3], Е.Н. Самойловаңың «Коневодческое хозяйство Курской губернии во второй четверти XIX - начале XX вв.» [4] атты ғылыми диссертацияларын атап өтуге болады. Аталмыш ғылыми диссертациялар Ресейде қорғалған.

Ал отандық ғылымда жылқы көрмелері туралы іргелі еңбектер жоқтың қасы. Тек жылқы шаруашылығына қатысты ғылыми жарияланымдарды атап өтуге болады. Соның ішінде жылқы малының шығу тарихынан бастап ерекшеліктеріне, тұқымдарына тағы басқа маңызды мағлұматтар ұсынатын қазақ зерттеушілердің арасында А.Тоқтабайдың шетелдік архивтер негізінде дайындалған «Қазақ жылқысының тарихы» [5] атты монографиясын ерекше атап өтуге болады. Сондай-ақ Ж.О. Артықбаевтың «Жылқы шаруашылығының пайда болуы және оның тарихтағы рөлі (Сарыарқа материалдары негізінде)» [6] атты мақаласы да зерттеу жұмысының теориялық негізін қалыптастыруда үлес қосқан еңбектердің бірі болып табылады. Ал қазақ жылқысының сыртқы саудадағы рөлі мен маңызы тақырыптары бойынша отандық зерттеуші А.Т. Жанисовтың «Внешнеторговые контакты казахов среднего жуза в XVIII-XIX вв.: поставка лошадей в приграничные торговые пункты» [7], А. Тоқтабай мен А.Нугумановаңың «Problems of Kazakh Horse Breeding in the Works of Researchers of the Russian Empire» [8] сынды тағы бірқатар еңбектерді атап өтуге болады.

Сонымен, тақырыптың мазмұнын ашу үшін тарихилық және объективтілік принциптерін негізге ала отырып, келесі пәнаралық әдістер кешені пайдаланылды:

1) тарихи-деректемелік әдіс зерттеу тақырыбының тарихилығын және деректердің нақтылығын анықтауға бағытталған. Бұл әдіс XIX ғасырдың соңындағы қазақ жылқыларының көрмелері туралы архивтік құжаттар, қайырымдылық шаралары және өзге тарихи мәліметтерді жинақтауда қолданылды. Аталмыш әдіс арқылы өткен оқиғалар мен үдерістердің хронологиялық шегі мен мәні қарастырылып, оқиғалардың уақыт пен кеңістік тұрғысынан дамуы зерттелді. Сонымен қатар, қазақ жылқы шаруашылығының дамуы, көрмелердің ұйымдастырылуы және олардың қоғамдағы орны туралы ақпараттар дәлелдермен негізделіп талданды.

2) салыстырмалы талдау әдісі қазақ жылқыларын салыстырмалы зерделеуде, көрмелердің ұйымдастырылуы мен оның әсерін зерттеуде қолданылды. Мәселен, қазақ жылқы көрмелері мен Ресейдің ішкі губернияларында өткен көрмелердің мақсаты, мазмұны және ұйымдастырылуы мен жылқылардың сапалық көрсеткіші, құны, ережесі т.б. өз ерекшеліктері болды. Сөйтіп, бұл әдіс Қазақстан мен Ресей империясындағы жылқы шаруашылығының ортақ және өзгеше тұстарын айқындап, олардың өзара ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді;

3) әлеуметтік талдау әдісі зерттеу барысында көрмелердің қоғамдағы рөлін, соның ішінде қазақ халқының әлеуметтік құрылымындағы және мәдениетіндегі орны мен маңызын зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы қайырымдылық қызметінің қоғамдағы әсері мен мәнін түсінуге болады;

4) Статистикалық әдіс зерттеу барысында жылқы шаруашылығы мен көрмелердің экономикалық және әлеуметтік әсерін сандық тұрғыда бағалауға бағытталған. Бұл әдіс жылқы шаруашылығының даму динамикасын, көрмелердің ұйымдастырылуы мен олардың экономикалық және әлеуметтік нәтижелерін нақты көрсететін статистикалық мәліметтерді жинақтауға мүмкіндік береді. Мәселен, көрмелерде ұсынылған жылқылардың саны, сапасы, сауда айналымы,

өндірістік шығындар, сондай-ақ жұмсалған қаржылық ресурстар статистикалық талдау арқылы анықталады. Бұл деректер экономикалық және әлеуметтік процестердің оң немесе теріс нәтижелерін бағалауға көмектеседі;

5) Мәдени-антропологиялық әдіс зерттеу барысында қазақ халқының жылқымен байланысты мәдени ерекшеліктері мен дәстүрлерін, сондай-ақ ат баптаудағы тарихи және әлеуметтік аспектілерін тереңінен зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс, негізінен, халықтың ұлттық дүниетанымын түсіну үшін маңызды. Өйткені, қазақ қоғамында жылқы тек мал ретінде ғана емес, сонымен қатар адамның әлеуметтік мәртебесін, мәдениетінің бір бөлігі, тіпті күнделікті өмірдің маңызды аспектісі ретінде қарастырылған.

Талқылау. Ежелгі дәуірден бастап қайырымдылық іс-әрекеттері кең таралған және түрлі мәдениеттерде орын алған. XIX ғасырда да қайырымдылық тәжірибесі әлемнің көптеген елдерінде кеңінен танымал болды. Қайырымдылықтың түрлері көбінесе діни және ағарту салаларында жүзеге асырылды. Діни дәстүрлер мен мәдениеттерде, мәселен, ислам, православие және католик христиандықтары, протестантизм, иудаизм, буддизм және конфуцианизмде мұқтаж адамдарға көмек көрсету және қайырымды істер жасау маңызды құндылық ретінде насихатталды. Ал білім саласындағы қайырымдылық шаралары меценаттардың ақпарат құралдарын қолдауы, білім беру мекемелерін ашу, оқу ақысын төлеу сияқты көптеген игі бастамалар арқылы жүзеге асырылды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында ірі кәсіпкерлердің қайырымдылық шараларына деген көзқарастары өзгерді. Бұл кезеңде діни себептер емес, әлеуметтік-экономикалық мәселелер басты орынға шықты. Ірі кәсіпкерлер қайырымдылықты өз беделін көтеру немесе өзгелерден ерекшелену мүмкіндігі ретінде көрді. Әрине, бұл қызметтің экономикалық пайдасы да ойластырылды. Мәселен, Ұлыбританияда XIX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығында экономикалық трансформация байқалады. Соған сәйкес барлық қоғамдық қызметтерде қозғалыстардың қарқыны арта түседі. Саяси, экономикалық және мемлекеттік институттар қайырымды-лық қызметтерін бақылауға алып, заңнамалық реформаларда көтереді. Бұл, бір жағынан, әлеуметтік шиеленістер мен қайырымдылық қорын теріс пайдаланудан қорғану үшін жасалды. Осыдан кейін қайырымдылық ұйымдарының қызметін қадағалайтын ұлттық комиссия құрылды. Қайырымдылық ұйымдары бұрынғыдан ұқыптылықпен және ауқымды түрде жұмыс істей бастады. Сөйтіп, XIX ғасырдың соңында тұрақты қайырымдылық комиссиясы мен қайырымдылық қызметі бойынша есеп беру жүйесі қалыптасқан [9, 724 б.] еді.

Осы тұста кейбір зерттеулерде Ұлыбританияда инвестицияның қайырымдылық шарасы ретінде қарастырылғаны айтылады. Бірақ мұнда тек инвестиция салу тұлғаның «меценат» ретінде беделін арттыру үшін жеткіліксіз болды. Қайырымдылыққа бөлінетін инвестиция көбіне кәсіпкердің немесе қалталы тұлғаның жеке қызығушылығынан туындады, сондай-ақ мемлекеттің де ықпалы болды. Олар бұл қызмет арқылы беделін көтеруді ғана емес, сонымен бірге табыс табуды да көздеген еді.

Сонымен қатар, өсиетнама бойынша берілген қаржы, құнды қағаздар және мал-мүліктер де қайырымдылыққа жатқызылды. Бірақ, бұл әрекеттер меценаттың әлеуметтік мәртебесін өмір бойы қамтамасыз ете алмады. Сондықтан, жаңа замандағы қаржыландырылатын қайырымды-лық қызметі маңызды болды. Ол меценат ретінде танылуға ұмтылысты қанағаттандырды, әрі тиімді табысы бар инвестиция салуға мүмкіндік берді [10, 264 б.]. Сол сияқты Германияда да, басқа еуропалық отарлаушы мемлекеттер сияқты, қайырымдылық шаралары ғасырлар бойы жүзеге асырылды. Ал XIX ғасырдағы индустрияландырудың қарқыны, материалдық игіліктер мен әлеуметтік мәселелер бұл процесті күшейтті. Тұлғалық қайырымдылық ісі әлеуметтік мәселелермен күресуде маңызды рөл атқарды. Дегенмен, XX ғасырдың басында мемлекеттің рөлі арта түсті.

Бұл кезеңде Ресей империясының экономикалық реформаларында батыс елдерінің ықпалы айқын байқалды. Қайырымдылық шаралары тек игі істер жасау мақсатында емес, сонымен қатар инвестиция салып, пайда табуды көздеуі байқалды. Бірақ капиталистік қатынастың тереңдеуі,

индустрияландырудың қарқыны және басыбайлылықтың жойылуы материалдық игіліктермен қатар әлеуметтік шиеленістерді күшейтті. Осы уақытта Ресейдің отарлаушы әкімшілігі Қазақстанда мықтап орнықты.

Ресей империясында нарықтық қатынастардың тереңдеп енуі кәсіпкерлік үрдістерге қолайлы жағдай жасады. Осы өтпелі кезеңде қазақ қоғамының кейбір өкілдері жаңа шаруашылық әдістерін қолдана отырып, әл-ауқатын жақсартуға ұмтылды. Бұл өз кезегінде қоғам мүшелерінің дербестігін арттырып, жаңа бейімділіктердің дамуына ықпал етті. Мысалы, солтүстік Қазақстанда американдық, неміс және ағылшын фирмалары жергілікті саудагерлермен тиімді сауда байланыстарын орнатып, Қазақстанның түрлі өңірлеріндегі өнеркәсіпшілермен ынтымақтасып жұмыс істеді. Өлкедегі кәсіпкерліктің, сауданың және капиталистік қатынастардың дамуымен бірге қазақ қоғамында қайырымдылық қызметі кең тарала бастағанын атап өтуге болады.

Сонымен, зерттеушілер қайырымдылық істерін бірнеше топқа бөліп көрсетеді: 1) діни көзқарастарға негізделген қайырымдылық, яғни күнәдан құтылу мақсатында жасалатын іс-шаралар; 2) жеке тұлғаның моральдық принциптеріне сәйкес жасалатын қайырымдылық; 3) әлеуметтік қайырымдылық, яғни әлеуметтік мәселелер мен қайшылықтарды шешу құралы ретінде қарастырылатын іс-шаралар; 4) кәсіби негіздегі қайырымдылық, кәсіпкердің өз қаражатын жоғары білікті мамандарды даярлауға жұмсауы; 5) қайырымдылық жасаушының жеке өмірінің мән-жайларымен байланысты жеке уәждер; 6) қайырымдылық жасаушының мемлекеттен немесе қоғамнан сыйақы алу ниеті; 7) таптық ынтымақтастық мотиві, яғни қайырымдылық жасаушының өз әлеуметтік тобындағы адамдарға көмек көрсетуі. [11, 490 б.]

Осы тұста Ресей империясындағы ұйымдастырылған жылқы көрмелерін инвестиция салу арқылы «қайырымдылық шарасын жүзеге асыру» деп қарастыруға болады.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы индустрияландыру қарқынды дамыса да, Ресей империясында халықтың күнделікті өмірін жылқысыз елестету мүмкін емес еді. Жылқы тек тұрмыста ғана емес, жүктерді тасымалдау, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, әскер сияқты салаларда кеңінен пайдаланылды. XX ғасырдың басында империя әскерінің негізгі күшін атты әскері құрағанын атап өткен жөн.

Шаруашылық мақсаттарда пайдаланылатын жылқылар асыл тұқымды түрлерге жатпады және оларды бағып-өсіру қарапайым шарттарда, арнайы күтімсіз жүргізілді. Ал асыл тұқымды жылқыларды өсіру арнайы күтімді және біліктілікті қажет етті. Мұндай жылқыларды тек мемлекет қарамағындағы немесе жеке тұлғалардың жекеменшік жылқы зауыттарында өсіруге болатын. Асыл тұқымды жылқы өсірушілер арасында негізінен дворяндар басым болды. Зерттеулер олардың жылқы өсіруді сүйікті іс-әрекет ғана емес, табыс көзі ретінде де қарастырғанын көрсетеді.

Сөйтіп, XIX ғасырдың соңында жылқы саны бойынша Ресей европалық елдер арасында бірінші орын алды. 1882 жылғы статистикаға сәйкес, Ресейде 21 065 000 бас жылқы болды [12, 43 б.]. Бұл кезеңнің ауыл шаруашылығы саласының дамуында маңызды көрсеткіш болды. Зерттеуші Син МакДаниэльдің пайымдауынша, XIX ғасырдың басында императорлық Ресей үкіметі мемлекеттік жылқы шаруашылықтарының санын арттыруға бағытталған бірнеше бастамаларды қаржыландырған. Осылайша, XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейдегі мемлекеттік жылқы шаруашылықтарының саны шамамен 100-ден 900-ге дейін өскен [2, 107]. Автор қазақ даласының, әсіресе жылқы өсірудің нағыз ортасы ретінде ғасырлар бойы танымал болғанын және қазақтар бұл салада тарихи тұрғыда үлкен жетістіктерге жеткенін атап өтеді. Ол еңбегінде зерттеуші Кароль Ферренің «2009 жылға дейін Орталық Азияның аттарын Ресейдің пайдалануына арналған арнайы зерттеу жүргізілмеген» дегенінен үзінді келтіреді [2, 108].

Сонымен, Ресей империясының жылқыға сұранысын тек ішкі губерниялардағы жылқы зауыттары қамтамасыз ете алмады. Бұл қажеттілік көршілес елдерден, соның ішінде Қазақстаннан сатып алынған жылқылармен толықтырылды. Сөйтіп, Ресей мен Қазақстан арасындағы сауданың маңызды бөлігін жылқы малы құрады. Мәселен, кейбір зерттеушілер XIX ғ. Семей

қаласындағы сауданың дамуын оның географиялық орналасуына, яғни Батыс Қытай, Орталық Азия және Ресей губернияларымен шектесіп жатқанына байланыстырады. Осы кезде Семей базарындағы жақсы жылқының құны 15-20 рубль болған [13, 68 б.] еді. Атақты саяхатшы Аткинсон Семей арқылы өткен сапарында сатуға 300 жылқы, 7000 бұқа, 20 000 қой айдаған малшыны кездестіргенін және малдың жалпы құны шамамен 100 000 рубль болғанын жазған [13, 70 б.] болатын.

Жылқы ерекше бағалы тауар болғандықтан, оның саудасы туралы мәліметтер арнайы жазбаларда сақталды және реттелді. Орыс кеден бекеттерінде жылқы сатып алу-сату жазбалары бойынша арнайы іс жүргізілді. Бұл жазбалар «жылқы кітабы» немесе «жылқы жазбалар кітабы» деп аталған. Ең көне жазбалардың бірі XVII ғасырға жатады. Ол Швециядағы Стокгольм архивінде сақтаулы [14, 7 б.]. Сонымен қатар, Орынбор губерниясының кедендерінде де осындай жазбалар жүргізілді. Бұл жазбалар Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың дамуына үлкен әсер етті.

XVII ғасырдағы «жылқы жазбалар кітабы» жылқы саудасының тек жеке саудагерлер арасында ғана емес, мемлекеттік деңгейде де бақылауда болғанын көрсетеді. Бұл сауда экономика үшін маңызды болғандықтан, оны бақылау және реттеу қажет болды. Бұл шаралар Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық ынтымақтастықты күшейтіп, сауданы кеңейтуге мүмкіндік берді. Кеден бекеттері мен арнайы жазбалар сауда үрдістерінің заңды және ұйымдасқан түрде өтуін қамтамасыз етті.

Зерттеушілер Ресейдегі жылқы тұқымдары туралы алғашқы деректерді Иван Грозный кезеңі-не жатқызады. XVIII ғасырдың соңына қарай жылқы шаруашылығы коммерциялық бағытқа көшіп, қосалқы шаруашылықтан пайда табу көзіне айнала бастады. XIX ғасырдың басында Ресейде, әсіресе Мәскеуде, жергілікті жылқы аукциондары жиі өткізіліп, бұл іс-шараларды ұйымдастыратын жартылай тұрақты мекеме құрылды. XVIII ғасырдың ортасынан бастап жылқы шаруашылығына арналған алғашқы көрмелер ұйымдастырылды. 1866 жылы ресейлік жылқылардың алғашқы бүкілресейлік көрмесін өткізуге әрекет жасалды. Ал 1898 жылы Мәскеу ауыл шаруашылығы қоғамы Мәскеуде Бүкілресейлік аукциондық көрме өткізу туралы шешім қабылдады. Бұл көрме империяның барлық жылқы өсіру орталықтары үшін үлгі ретінде қарастырылды.

Осылайша, Ресей империясында жылқы шаруашылығы мен көрмелерінің дамуы айтарлықтай ілгеріледі. Ал енді, бұл үрдіс қазақ жерінде қалай жүзеге асқанына назар аударатын болсақ, бұл тақырып әлі толық зерттелмеген, сондықтан оған қатысты нақты тірек еңбектерді көрсету қиын. Дегенмен, жоғарыда аталған зерттеулер мен архив құжаттары негізінде Ресей империясы кезеңіндегі қазақ жылқыларының көрмесі туралы мәліметтерді жинақтап, тақырыптың мазмұнын мүмкіндігінше толық ашуға тырысамыз.

Бұл тұрғыда, И.К. Мердердің 1878 жылы Санкт-Петербургте жариялаған еңбегі ерекше мәнге ие. Ресей империясындағы жеке жылқы зауыттарының тізімін келтіре отырып, ол 44 губерния бойынша 3430 жылқы зауытында 9560 айғыр мен 92791 бие болғанын көрсетеді. Дегенмен, бұл зерттеуде қазақ даласы толық қамтылмағанымен, И.К. Мердер 8 губернияның ішінде қазақ жеріне жататын Орынбор губерниясын атап өтеді [15, IV]. Сонымен қатар, И.К. Мердер осы өңірлердегі ең танымал жылқы зауыттары мен жылқы тұқымдарын, сондай-ақ олардың сату орындары туралы да маңызды мәліметтер ұсынады. Зерттеуші А.Тоқтабай да бұл аймақтағы атханалар туралы ақпарат ұсына отырып, Орынбордағы жылқы шаруашылығынан хабар береді.

Бұл зерттеулерді әрі қарай дамыта отырып, А.Шахназарова өзінің еңбегінде империяның қол астына қараған «орыс Түркістанында кездесетін жылқылардың барлығы қырғыз тұқымынан шыққанына күмән жоқ» деп, сол кезеңдегі қазақ жеріндегі жылқылардың өзгерген құрылымын сипаттайды [16, 105 б.].

Автор атап өткендей, егер орыстар өлкені жаулап алғанға дейін Түркістандағы қазақ жылқылары Арабия мен Иранда өсірілген тұқымдармен будандастырылса, империялық билік

орнағаннан кейін Ресей, Сібір және Батыс Еуропа жылқыларының будандарымен жаңа жылқы түрлері пайда болды.

Сондай-ақ аталмыш автордың пікірінше, жылқы базарларында әртүрлі жерлерден әкелінген көптеген жылқы түрлерін кездестіруге болатын. Аймақта әртүрлі жыныстардан алынған метистер ғана емес, сонымен қатар будандар да кездесетін еді. Мәселен, Әулиеата, Сайрам, Ұратөбе, Қоқан, Қашғар, Бұхара сияқты кейбір жерлердің жылқыларының өздеріне тән ерекшеліктері болатын [16, 105 б.].

Аймақтағы жылқы шаруашылығының дамуындағы маңызды үрдістер өз кезегінде, қазақ жылқы тұқымын жақсарту мен мал шаруашылығын дамытуға бағытталған зерттеулердің пайда болуына әсер етті. Мәселен, Сұлтан Жантөриннің «Очерки киргизскаго коневодства» [17] атты мақаласында Торғай, Орал және Ішкі Бөкей Ордасы туралы құнды ақпараттар берілген. Автор қазақ жылқы тұқымын жақсарту жолдарын және көшпелілердің малдарының қырылуының алдын-алу шаралары туралы Мемлекеттік жылқы зауыты бас басқармасына сұраныс жасағанын айтады. Мұнда ол өзіне жақсы таныс Торғай, Орал және Ішкі Бөкей Ордасы аймақтарын ғана қарастырған.

Мал шаруашылығын дамыту және жерді тиімді пайдалану мәселелері туралы тағы бір маңызды дерек көзі ретінде 1913 жылы Қоныс аудару басқармасының жариялаған «Земли для коневодства и скотоводства в Азиатской России. Справочная книга для лицъ, желающихъ арендовать скотоводческіе казенные участки въ степныхъ областяхъ, Туркестанском краъ и въ Сибири» атты анықтамалық кітапты айтуға болады [18]. Еңбекте Ресейдің қазақ даласындағы мал шаруашылығы мен жалдамалы жерлерді реттеуге қатысты құнды мәліметтер ұсынылады. Торғай, Ақмола, Семей, Түркістан аймақтары мен Жетісу және Сырдария облыстарындағы мал шаруашылығының даму жағдайы мен жер өңдеу, жем-шөп дайындау мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Бұл тұста, қазақ даласы – жылқының отаны екенін, қазақ жылқысының төзімділігі мен оның қазақ халқының өміріндегі маңызды орны туралы зерттеушілердің пікірі түйіседі [5; 6]. А.Тоқтабайдың зерттеуінде орыс басылымдарындағы әскерилердің еңбектеріне назар аударылып, қазақ жылқыларының ерекше қасиеттері мен ұзақ жолға шыдамдылығы туралы мәліметтер келтіріледі. Осының дәлелі ретінде зерттеуші Р.Темиргалиев Хиуа хандығына барған орыс елшісі Николай Муравьевтың «қырғыз (қазақ) жылқылары ұзақ жолға жарамды, аштық пен ыстыққа төзімді және олар Кят қаласына көп мөлшерде айдалады» деп жазғанын келтірген [19, 16 б.] болатын.

Осыдан кейін зерттеушілер қазақ жылқыларының сыртқы саудада ерекше орын алғанын көрсетеді. Яғни зерттеуші А.Т. Жанисов қыпшақ жылқыларының Үндістанға дейін жетіп, жоғары бағаға сатылғанын айтады. Сонымен қатар, автор, XVI ғасырда Иван Грозный көпестер Строгоновтарға берген грамотасында қазақ ордасының адамдарына жылқыларды бажсыз жеткізуді бұйырғанын жазады. Сондай-ақ кейінірек, Ресей империясының қол астында башқұрт пен қалмақ жылқылары болғанымен, қазақтың далалық жылқыларының ерекше бағаланғанын жазады [7, 123 б.].

Қазақ жылқыларының жоғары бағалануы, әсіресе, Ресей империясының шекаралас аймақтарында байқалған. Мәселен, Астрахан, Орынбор және Сібір казактары өз армияларында қазақ жылқыларын қолданған. Орал казактарының армиясында жылқылардың санының көп болуы олардың өздері қазақ жылқыларын өсірумен және табынмен айналысқанына байланыстырылады [7, 123 б.]. 1864 жылы Сібір казактарында қазақ жылқыларынан 3 178 айғыр, 22 826 бие болған делінеді [8, 604-605 бб.].

Бұл кезеңде қазақ жылқыларының құндылығы мен сұранысының артуы, әсіресе, орыс империясының әскери және экономикалық қажеттіліктерімен байланысты болды. Осы тұрғыда А.Тоқтабай өз еңбегінде XIX ғасырдың екінші жартысында «егіншіліктің, өнеркәсіп пен сауданың және армияға жарамды жылқылардың қажеттілігінен, қазақи тұқымдарды асылдандыру жолдары қарастырылғанын» атап өтеді [5, 149 б.].

Аталмыш қажеттіліктерге жауап ретінде XIX ғасырдың соңына қарай Ақтөбе, Қостанай және Орынбор атханаларында қазақ жылқыларын асылдандыру бағытында бірқатар жұмыстар жүргізілген. Мәселен, 1886-1894 жылдар аралығында Ақтөбе уезінің Торғай атханасында 166 желгіш тұқымды айғырлар мен 5518 қазақи тұқымды биелер, 1888-1894 жылдар аралығында Қостанай атханасында 274 айғыр мен 7507 қазақи биелер шағылыстырылған. Алайда, Орынбор атханасының қағаз жүзінде ғана жұмыс жасағаны туралы деректер бар. Сонымен бірге, аса нәтижелі көрсеткішке қол жетпегендіктен, Мемлекеттік жылқы зауыттары басқармасы ішкі Ресейден жылқылар әкеліп, кейбір байларға таратып бергені туралы айтылады [5, 149 б.].

Зерттеуші Д.А. Мельникова XIX ғасырдың ортасында Ресей империясында жылқы шаруашылығын реттеу үшін арнайы ведомство құрылғанын айтқан. Өйткені, сол уақытта ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, құрылыс, пошта қызметі, жолаушыларды тасымалдау, атты әскер мен артиллерия сияқты жұмыстарда жылқылар маңызды рөл атқарды. Алайда, Орталық Азиядағы жағдайды зерттеу шеңберінен тыс қалдырған [3, 5 б.]. Ал өзге бір зерттеуінде XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы аралықты «қарқынды көрме кезеңі» ретінде сипаттап, бүкілресейлік ат көрмелерін ұйымдастырудың экономика үшін маңызды екенін айтады [20, 1584 б.]. Сонымен қатар сол жылдардағы реформадан кейін агрономиялық көрмелердің көбейіп, Мемлекеттік мүлік министрлігі оларды қаржыландырып, үздік экспонаттарға сыйлықтар мен медальдар бергенін және жылқылардың бір бөлігінің аукционда сатылғанын атап өтеді [20, 1584 б.]. Ал Е.Н.Самойлова Ресейдегі бұл шаралардың екі міндет атқарғанын пайымдайды: бірі – мәдени демалыс мақсатты, екіншісі – губерниядағы жылқылардың сапасын арттыруды көздеген [4, 26 б.] еді.

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласы Ресей империясының толыққанды отарына айналды. Империялық әкімшілік асыл тұқымды жылқы өсіру үшін арнайы мемлекеттік заңнамалар енгізді. Осы тұрғыда Қоныс аудару басқармасының анықтамалық кітабында маңызды ақпараттар келтірілді. Мәселен, Қоныс аудару басқармасының дайындаған анықтамалық кітабы бойынша Торғайдағы мемлекеттік жылқы зауыты ерекше назар аударады. Зауыт Ор қаласынан бес верст қашықтықта орналасқан (1 верст = 1,0668 км). Штат бойынша ол жерде 500 айғыр қарастырылған болатын. Алайда іс жүзінде 456 айғыр болды, олардың 400-і қазақ жылқысының тұқымынан болған. Ал 56-сы қолмен будандастыру (жартылай аралас қанды) үшін бағып қаралды. Қазақ жылқыларының айғырлары қазақ-қырғыз табындарын қамтамасыз ету үшін пайдаланылды, ал будандастыру үшін алынған айғырлар түрлі жылқы зауыттарынан әкелінді. Жылқы зауыттарында немесе казак, орыс қоныс аударушыларының мекендерінде әрбір будандастырудың құны – 1 рубль 5 копейка болып бағаланды. Қазақ жылқысының үйірдегі айғырлары Қостанайдың мемлекеттік жылқы өсіретін зауытына қарасты Қостанай тұрағынан осында жіберілетін, ал қолмен жұптастыруға арналған айғырлар болса мемлекеттік әртүрлі жылқы зауыттарынан әкелінетін [16, 50-51 бб.].

Сондай-ақ 1913 жылы жарияланған Қоныс аудару басқармасының анықтамалық кітабында Қостанайдағы мемлекеттік жылқы зауыты туралы құнды мәліметтер келтірілген. Мұнда тек жылқылардың саны мен түрі ғана емес, оларға жұмсалатын жем-шөптің көлемі мен шаруашылыққа қажетті жерлердің бөлінуі де егжей-тегжейлі баяндалған. Мәселен, зауыт Қостанай қаласынан жеті верст қашықтықта орналасқан. Оның қажеттілігі үшін 37570 десятина, соның ішінде шалғындық Тобыл бойынан 500 десятина, 5400 десятина шабындық, 800 десятина егістік, 400 десятина орманды, 7 $^{1/2}$ десятина диірмен үшін, 19189 $^{1/2}$ десятина жайылымдық, 10073 десятина үй, көл, жолдармен және 1200 десятина қолайсыз жерлер бөлінді. Бұл мәлімет осы кезеңдегі жылқы шаруашылығының ауқымдылығын көрсетеді. Сонымен қатар, осы жылқы зауытына жүргізілген тексеру барысында бірнеше маңызды деректер анықталған. Штатта 500 айғыр қарастырылғанымен, іс жүзінде қолмен жұптастыру үшін 17 айғыр (оның 2-і таза қанды ағылшын тұқымы, 15-жартылай аралас қанды) және 72 қазақ табын айғырлары болған. Бұл ақпарат қазақ жылқыларының Ресей империясы үшін маңызды рөл атқарғанын айғақтайды. Мұнан әрі, жыл сайын жылқы аукциондарында сатылатын жылқылардың бағасы да көрсетілген.

Мәселен, бір жастағы жылқылар 25-27 рубль аралығында, екі жастағылар 35-38 рубль, төрт және бес жастағы 75-90 рубль арасында бағаланған [16, 54 б.].

Сонымен қатар жазба бойынша сол кезде қазақ қырғыздардың табындарында жүрген тағы 231, Орынбор казак әскерлеріне берілген 29 қазақ жылқысы түрінің айғырлары болған [16, 52-53 бб.]. Бұдан қазақ жылқыларының Орынбор казак әскерлерінің қажеттілігін қамтамасыз еткенін байқаймыз.

Жалпы алғанда, осы жылдары қазақ жылқы шаруашылығына қатысты ақпараттар өте құнды болды. Ақмола облысының анықтамасында жеке шаруашылықтар туралы да деректер берілген. Мәселен, қоныс аударып келгендердің арасында Николенко, Красюковъ, Лежинкина сияқты жеке тұлғалардың мал-мүлкімен қоса жылқы шаруашылығына, жер өңдеу әдістеріне т.б. тоқталады. Николенко асыл тұқымды жылқыларды 1909 жылдан бастап бағады. Оның жалпы 110 жылқысы болып, оның ішінде жергілікті қазақ жылқысы тұқымы – 48; ағылшын аттары – 2; дон жылқысы – 31; ағылшын араб тұзымды – 1; метис – 28 (ағылшын және дон жылқысының буданы), ал Красюковъ кәсіби жылқы өсірумен айналыспайды.

Сонымен қатар, Жетісу облысында Мемлекеттік жылқы зауыты Бас басқармасының шаралары туралы ақпарат қамтылып, Түркістан аймағындағы Сырдария облысындағы жылқы шаруашылығына қатысты жалпы шолу жасалған [16, 54 б.]. Бұл деректер қазақ жылқыларының кең аумақта қалай өсірілгені мен дамығаны туралы толық түсінік береді.

Қорыта айтқанда, қазақ жылқыларының осындай ауқымды таралуы мен дамуы халықаралық саудада да өз көрінісін тапты. Ол саудада ерекше жоғары бағаланды, себебі қазақ жылқылары жергілікті қатал табиғи шарттарға бейімделген, сондай-ақ түрлі қызмет түрлеріне жақсы қолайлы жылқылар болып саналды. Осылайша, қазақ жылқылары өзінің сапасымен халықаралық нарықта айрықша орынға ие болды.

Зерттеу нәтижелері. Ресей империясында жылқы өсіру шаруашылығы ерте кезеңдерден бастап жүзеге асырылғанымен, кәсіби деңгейде тек XIX ғасырда қолға алынды. Бұл өзгерістердің негізгі себебі, біріншіден, сол кездегі экономикада жылқыға деген жоғары сұраныстың сақталуы болды, ал екіншіден, капиталистік қатынастардың тереңдеуі мен дамуының ықпалы ерекше еді. Бұл екі фактор қазақ даласындағы жылқы шаруашылығын жаңа деңгейге көтеруге ықпал етті.

XIX ғасырдың ортасына қарай империя әкімшілігі асылдандырылған жылқы тұқымдарын дамыту арқылы ауыл шаруашылығын жетілдіру мақсатында жаңа механизмдерді енгізе бастады. Бұл тұқымдарды түрлі көрмелерде және аукциондарда сату арқылы қосымша табыс көзін ашу көзделді. Осылайша, жылқы шаруашылығын жақсарту бағытында белсенді шаралар қолға алынды. Ресей империясы өзінің ішкі губернияларында жылқы өсіруді қолға алғанымен, қазақ даласындағы табиғи және бағалы жылқы тұқымдары бар аймақтарды тиімді пайдалану жоспарланды. Мәселен, Орал, Торғай және Ішкі Орда аймақтарында жылқы саны айтарлықтай көп болды. 1879 жылы бойынша статистикалық мәлімет бойынша Оралда 709057, Торғайда 868296, Ішкі Ордада 227171 бас жылқы саны болған [17, 8 б.]. Бұл көрсеткіштер қазақ даласында әлі де жылқы өсірудің маңызды және тиімді шаруашылық саласы екенін көрсетеді.

Сұлтан Жантөрин үш облыстағы әр шаңыраққа тең келетін мал санын нақтылап, Торғайда – 57,5, Оралда – 53,2, Ішкі Ордада – 35,3 бас мал бар екенін көрсетіп, қазақ шаруашылығының байлығын атап өтеді. Бұл деректер қазақ халқының ауыл шаруашылығына негізделген байлығын және мал өсірудің маңызды рөлін көрсетеді. Сонымен қатар, ол 1879 жылы Орынбор далаларында жылқы саны 1 800 000-нан асқанын айтады. Бұл көрсеткіштің өзі қазақ жеріндегі жылқы өсіру шаруашылығының қаншалықты дамығанын және оның экономикалық маңыздылығын дәлелдейді. Алайда, қазақ даласының өзге аймақтары бойынша нақты ақпарат бермегендіктен, ол 1860 жылғы Н. Бахметьева есебіне жүгінеді. Бұл есепке сәйкес, Жетісу облысында 420111 бас, Ақмола облысында 343002 бас, Семей облысында 350054 бас, Сырдария облысының Қазалы уезінде 46465 бас мал болған. Жалпы алғанда, бұл көрсеткіштер 1 159 632 бас малды құраған.

Бірақ Сұлтан Жантөрин бұл санның азайтып көрсетілгенін айтады, себебі сол кезеңде салықтың аз төленуі үшін шаруалар мал басын әдейі кемітіп айтатын. Бұл мәліметтер сол кезеңдегі салық саясатының мал шаруашылығына әсерін, сондай-ақ статистикалық мәліметтердің дәл емес екенін көрсетеді [17, 11-12 бб.].

Демек, мұндай ақпараттармен қаруланған империялық әкімшілік үшін қазақ даласы жылқы зауыттарын дамытуға ең тиімді орта ретінде қарастырылды. Әсіресе, жоғарыда аталған үш аймақтың ішінде Торғай облысы және солтүстік бөліктері жылқы шаруашылығына өте қолайлы болды. Бұл аймақтардың табиғи ерекшеліктері, климаттық жағдайлары мен жайылымдарының молдығы жылқы өсіруге қолайлы негіз қамтамасыз етті. Жоғарыда аталған статистикалық мәліметтер мен салыстырмалы деректер бұл аймақтардың мал шаруашылығын дамыту үшін неғұрлым ыңғайлы болғанын көрсетеді. Оны төмендегі кестеден көруге болады. Кестеде жалпы мал саны 100 пайыз деп есептеліп, соның ішіндегі жылқы малының үлесі нақты пайыздық көрсеткішпен берілген:

№	Орналасуы	Уезд атауы	Жылқы саны пайызбен
1	Орал облысы		
	солтүстік	Уральский	30, 7
	// -// -// -	Калмыковский	18,0
	оңтүстік	Гурьевский	9,3
	// -// -// -	Эмбенский	14,1
2	Торғай облысы		
	солтүстік	Николаевский	38,2
	// -// -// -	Илецкий	25,5
	оңтүстік	Иргизский	13,6
	// -// -// -	Тургайский	14,8

Кестедегі мағлұматтар «Очерки киргизского коневодства» атты Сұлтан Жантөренің еңбегінен алынды. [17, 10 б.]

Жалып тарихқа үңілсек, XIX ғасырдың қырқыншы жылдарына қарай Ресей империясында жылқы шаруашылығы дағдарысқа ұшыраған болатын. Өйткені, көптеген жоғары деңгейдегі жекеменшік жылқы зауыттары шығынға батып, жабылуға мәжбүр болған еді. Жеке меншік зауыттардың күйреуі шаруашылықтың әлсіреуіне алып келді. Сонымен қатар, мемлекеттік жылқы зауыттарындағы жағдай да бюрократиялық жүйенің салдарынан қиынданып, өндіріс деңгейі төмендеді. Сөйтіп, бюрократияның артықшылықтары мен тиімсіздігі, сондай-ақ зауыттардың дұрыс басқарылмауы жылқы шаруашылығын дамытудағы негізгі кедергілерге айналды. Бұл жағдайлар Ресейдегі жылқы шаруашылығының болашағына үлкен сұрақтар қойды, бірақ олардың шешімі бірден табылмады [21, 103 б.].

Осы экономикалық қиыншылықтар мен дағдарыс жағдайында, Ресей империясының тақ мұрагері Александр Николаевич (II Александр) халықтың күнделікті өмірімен танысып, олардың жағдайын жақсарту үшін түрлі көрмелер ұйымдастыруды ұйғарды. Бұл көрмелердің ұйымдастырылуы мемлекетке тек ауыл шаруашылығы мен өндіріс саласындағы жетістіктерді көрсету ғана емес, сонымен қатар экономиканы жандандыруға бағытталған маңызды шара болды. Тақ мұрагерінің бұл бастамасы Мемлекеттік мүлік министрлігінің назарын аударып, олар көрмелердің пайдалы нәтижелер беретінін мойындады. Осылайша, 1842 жылы алғаш рет көрмелер өткізу үшін арнайы Ереже қабылданып, көрмелерді ұйымдастыру тәртібі белгіленді. Алайда, уақыт өте келе көрмелерді ұйымдастырудағы тәжірибе мен қажеттіліктердің өзгеруіне байланысты, 1869 жылға дейін аталған Ережеге бірнеше өзгерістер енгізіліп, ұйымдастыру ісі толығымен Мемлекеттік мүлік министрлігіне берілді [22, 340 б.]. Бұл шаралар көрмелердің тиімділігін арттыруға, сондай-ақ мемлекетке ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп саласын дамытуда нақты бағыт-бағдар көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл өзгерістер отарлау процесіне терең ықпал етті. Осыған қатысты зерттеуші Син МакДаниэль: «бұл күш-жігерлер, демек, отарлау

процесінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды, әрі қазақтардың жылқыға деген құрметі мен онымен байланысы бұл аспектіні Ресей және Кеңес Одағының аймақтың тарихына қатысуында шешуші рөлге айналды» [2, 108] деген болатын.

Кейінгі жылдары жылқы шаруашылығын дамыту үшін көрмелердің маңызы арта түсті. Бұл үдеріс мемлекеттік жылқы зауыттарының жұмысын жақсарту мен шаруашылықтарды ынталандыру мақсатында ұйымдастырылды. Мәселен, 1885 жылғы 16 желтоқсандағы Мемлекеттік жылқы зауыты бас басқармасының циркулярында қазақ және қалмақ жылқыларының көрмесі өткізілетіні хабарланды. Бұл шараның аясында бірнеше аймақтарда жылқы көрмелерін өткізу жоспарланды. Құнды сыйлықтар мен медальдармен марапатталатын бұл көрмелер қазақ жылқыларын насихаттау мен оларды асылдандыруға бағытталған маңызды қадам болды.

Нақтырақ айтқанда, көрмелердің өтетін жаңа орындары ретінде Икицохуров ұлысының Чилгир шатқалында (Астрахан губерниясында), 5-мамырда, Ішкі Қырғыз Ордасының Хан Ордасына жақын маңдағы Ахун ауылында 15-мамырда, Оралда 5-қыркүйекте, Бутинск болыстығының № 5-ауылында 15-маусымда, Арал Төбе болыстығының № 1 аулында (соңғы екі жер Торғай облысы, Илецк уезіне кіреді) 18-маусымда ұйымдастырылуы жоспарланды. Көрмеде жүлделі орындарға алтын, қола медалдар және құнды сыйлықтар тапсырылып, 10 биеден кем әкелген атбегілерге асыл тұқымды айғыр берілуі көзделді [1, 30 а - 30 б].

Құнды медальдар мен жүлделердің тағайындалуы, сондай-ақ асыл тұқымды айғырлардың берілуі жылқы шаруашылығын дамытуда жаңа серпіліс жасауға мүмкіндік берді. Бұл шаралар жергілікті атбегілер мен байлардың қызығушылығын арттырып, олардың кәсіби дағдыларын жетілдіруге ықпал етті. Сонымен қатар, мұндай көрмелер арқылы мемлекеттік билік өз бақылауын нығайтып, жылқы шаруашылығының дамуына қажетті жүйелі шаралар ұсынды. Бұл процестердің бәрі отарлау саясатының бір бөлігі ретінде қарастырылып, отарланған халықтың шаруашылығына әсерін тигізді.

Біздіңше, көрмелердің өткізілуі арқылы жылқы шаруашылығында тек экономикалық емес, мәдени аспектілер де алға шықты. Қазақ жылқыларының тұқымдары мен атбегілердің шеберлігі жоғары бағаланып, бұл қазақтардың мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде көрінді. Осылайша, көрмелер жылқы шаруашылығын ғана емес, қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін де көрсетудің құралына айналды.

Д.А. Мельникова атап өткендей, 1885 жылдан бастап Орынбор, Торғай және Орал облыстарында қазақ және қалмақ жылқыларына арналған көрмелердің ұйымдастырылуының басты мақсаты империяның оңтүстік-шығысындағы көшпелі халықтардың жылқы шаруашылығына қолдау көрсету болды. Бұл шаралардың мақсаты жылқы өсірушілердің қызметін жақсарту арқылы мемлекеттің қажеттіліктеріне сәйкес жылқыларды өсіру болды [20, 1587 б.]. Бұл кезеңде көрмелердің ұйымдастырылуы жылқы шаруашылығын қолдаудың жаңа әдісін, сондай-ақ шаруаларға кәсіби өсу мен іскерлік байланыстарды нығайту мүмкіндігін ұсынды.

Мемлекеттік жылқы зауытының басқарушылары бұл шараларды жүзеге асыру үшін арнайы адам ресурстарын жұмылдырды. Орынбор, Торғай және Орал облыстарының бес пунктінде көрмелерді ұйымдастыру үшін подполковник Фейхтнер мен Коллежский Советник Фрейфельд сияқты мемлекеттік тұлғалар бекітілді. Бұл аталған тұлғалар көрмелердің тиімділігі мен сапасын арттыру үшін арнайы тапсырмаларды орындап, көрмелердің дұрыс ұйымдастырылуын қадағалады. Комиссия құрамына жергілікті мал дәрігерлері мен уезной басшыларын қосу көрмелердің объективтілігін қамтамасыз ету мақсатында қабылданған шара еді. Бұл комиссиялар көрме материалдарын бағалап, үздік жылқыларды таңдау барысында әділдікті қамтамасыз етуге тырысты. Осылайша, көрмелер тек көрмелік шаралар ғана емес, мемлекеттік қолдауға сүйенген мемлекеттік жылқы шаруашылығын ұйымдастырудағы жүйелі жұмыстың маңызды бөлігіне айналды.

Бұл шараларды мемлекеттік қайырымдылық іс-шараларының бір бөлігі ретінде қарастырсақ, қазақ атбегілерінің қызметін дамытуға жасалған көмек болды. Алайда, мұндай қолдаудың артында белгілі бір империялық мақсаттар тұрды. Біріншіден, империяның әскери және көлік

тасымалдау саласындағы қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін төзімді әрі өнімді жылқы тұқымдарын көбейту маңызды болды. Бұл жылқылардың империяның кең даласындағы тасымалдау жүйесіне, сондай-ақ әскери мақсаттарға қызмет етуі көзделді. Осылайша, империяның жылқы шаруашылығына қолдау көрсетуі әскери және көлік салаларын дамытуға тікелей ықпал етті. Екіншіден, көрмелер арқылы асыл тұқымды жылқыларды сату жылқы өсірушілерге қосалқы табыс көзін ашуға мүмкіндік берді. Бұл жағдай қазақ байлары үшін жаңа экономикалық мүмкіндіктердің пайда болуына себеп болды. Көрмелер жылқының сапасын бағалау мен нарықтық сұранысқа сәйкес бағасын белгілеуге мүмкіндік берді.

Осылайша, жылқы өсірушілер тек өздерінің шаруашылықтарын дамыту ғана емес, сонымен қатар нарықта өз орындарын табуға мүмкіндік алды. Бұл фактор қазақ қоғамы үшін маңызды болды, өйткені ол тек мал шаруашылығын дамытуға емес, сонымен қатар шаруалардың экономикалық тұрғыда тәуелсіздігін арттыруға да ықпал етті.

Бұл көрмелерге қатысу үшін жылқыларға қойылатын талаптар айқындалып, белгілі бір өлшемдерге сәйкес келу міндетті болды. Мәселен, 1884 жылғы 9-қазандағы Уақытша Ережеге енгізілген өзгерістерге сәйкес, Илецк уезінің екі пунктінде бір жылдық тайлардың бойы 2 аршыннан (1 аршын = 0,7112 м) кем болмауы керек деп белгіленген, ал Торғай облысында биелердің бойы 2 аршыннан төмен болмауы тиіс еді. Сонымен қатар, бір жылдық тайлардың бойы 1 аршын 14 вершоктан кем болмауы талап етілді [1, 30 б].

Бұл өлшемдер тек көрмелерге қатысушы жылқылардың сапасын арттыру үшін ғана емес, сонымен қатар мемлекет тарапынан жылқы шаруашылығын реттеуде нақты стандарттар белгілеу мақсатында енгізілді. Осылайша, көрмелерді ұйымдастыру тек атбегілердің тәжірибесін бағалаумен шектелмей, бүкіл жүйелі өндіріс процесінің сапасын бақылауға мүмкіндік берді. Жылқы тұқымдарын іріктеу мен бағалау кезінде осындай талаптар арқылы империя өз қажеттерін қанағаттандыратын, төзімді әрі сапалы жылқыларды өсіруді мақсат етті.

Сонымен, Ресей империясының шеңберінде жыл сайын әртүрлі аймақтарда 150-ден астам жылқы көрмелері ұйымдастырылып, олар төрт негізгі түрге бөлінді: 1) ауылдық шаруаларға арналған жылқылардың көрмелері – ауылдық жұмысшы сорты; 2) жер иеленушілердің жылқыларының осындай сорт көрмелері; 3) асыл тұқымды жылқылардың көрмелері; 4) қырғыз жылқыларының көрмелері [22, 344 б.].

Бұл көрмелердің әртүрлі топтарға бөлінуі әр аймақтың, шаруашылықтың және жылқылардың ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастырылғанын көрсетеді. Мәселен, ауылдық шаруашылыққа арналған жылқы көрмелері көбінесе жұмысшы жылқылардың сапасын арттыруды мақсат еткен болса, асыл тұқымды жылқылардың көрмелері мен қырғыз жылқыларының көрмелері тұқымдық тазалық пен өнімділікті арттыруға бағытталды. Көрмелерде мемлекеттік талаптарға сәйкес келетін ең үздік жылқылар таңдалды.

Осы көрмелерге қатысу үшін жылқылар алдын-ала тексеруден өтуі керек болды. 1884 жылғы 9-қазанда бекітілген Уақытша Ережеге сәйкес, көрмеге әкелінген жылқылардың бәрі алдын-ала тексеріліп, дене құрылысында кемшілігі бар немесе ауру жылқылар көрмеге жіберілмейтін. Бұл тексеру жылқылардың сапасын бақылау және тек ең үздік тұқымдардың қатысуын қамтамасыз ету үшін маңызды шара болды. Сонымен қатар, тексеру барысында әкелінген жылқыларға сан жағынан шектеу қойылмаған, бірақ әрбір жылқыға жеке номер беріліп, олардың барлық мәліметтері арнайы тіркеу кітабына жазылып отырды [1, 4а.]. Бұл жүйе көрмелердің ұйымдастырылуын реттеуге, сондай-ақ жылқылардың тарихын және олардың сапасын бақылауды жеңілдетуге мүмкіндік берді.

Көрме барысында тек ең үздік артықшылықтары немесе көрсеткіштері бар жылқылар ғана жоғары сыйлықтарға ие болған. Мұндай тәсіл көрмелердің сапасын арттыруға, үздік жылқыларды анықтап, басқа қатысушыларға үлгі ретінде көрсетуге мүмкіндік берді. Егер мұндай жетістікке екі жылқы жеткен жағдайда, екеуіне де бірдей тең сыйлық берілген. Бұл ереже көрменің әділ және тең жағдай жасауды мақсат тұтқанын көрсетеді.

Екінші және үшінші орындарға да осындай әділ бағалау жүргізілген. Бұл жағдайда марапаттау нәтижесі комиссияның басым дауысымен шешімін тауып отырды. Яғни, комиссия мүшелерінің пікірі мен дауысы шешуші рөл атқарған, бұл процесс бағалаудың ашық, әрі әділ болуын қамтамасыз етті. Комиссияның дауыс беру жүйесі мен нәтижелерді жариялау тәртібі көрменің ұйымдастырылуындағы маңызды аспектілердің бірі болды, себебі ол жұртшылықтың сенімін арттырып, көрменің жоғары стандарттарын қалыптастырды.

Сонымен қатар, ережеде ерекше назар аударатын тағы бір маңызды аспект – сыйлықтардың тек алтын, күміс және қола медальдармен және мадақтау қағаздарымен шектелмегені. Бұл өз кезегінде көрмеге қатысушыларды ынталандыру мақсатында қосымша, нақты, әрі құнды марапаттардың берілгенін білдіреді. 1884 жылғы Уақытша Ереженің § 16 параграфына сәйкес, жоғары орын алған жылқылардың иелеріне сыйлық ретінде асыл тұқымды айғырлар да берілген. Бұл шешім жылқы шаруашылығының дамуында тек бірегей жетістіктерді ғана емес, сондай-ақ жылқышыларға қосымша пайдалы және нақты ресурстарды ұсынуды көздеді. Айғырлар тек марапат ретінде ғана емес, сол кезеңдегі жылқы шаруашылығына қажетті маңызды ресурс ретінде қарастырылды. Осылайша, көрмелер тек мәдени шаралар емес, жылқы шаруашылығын мемлекеттік деңгейде тиімді басқарудың бір құралына айналды.

Европалық Ресейдің оңтүстік шығысында орналасқан көшпелілер үшін ұсынылған сыйлықтар көлемі айтарлықтай үлкен болды. Бұл сыйлықтар жүйесі көрмелердің мақсатын тиімді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік берді, себебі олар жылқы шаруашылығының дамуына қолдау көрсету мен оны ынталандыруда маңызды рөл атқарды [1, 6 б.]. Мәселен, жоғары деңгейдегі сыйлық алған айғырлар үшін алтын медаль немесе алтын, күміс заттар – 100 рубль құнында ұсынылған. Айғырларға медаль немесе заттар – 75 рубль құнында, бір жылдық тайларға медаль немесе заттар 50-25 рубль құнында берілгені көрсетілген. Бұл сыйлықтар жылқылардың жоғары сапасын мойындаудың нақты белгісі, әрі оларды арттыру үшін қосымша ынталандыру болды.

Сонымен қатар, екінші деңгейдегі сыйлықтар бойынша айғырларға медаль немесе заттар – 75 рубль құнында, биелерге – 50 рубль құнында, ал бір жылдық тайларға медаль немесе заттар 20-5 рубль құнында берілген. Бұл сыйлықтар көлемінің айырмашылығы, екінші деңгейдегі марапаттардың қолжетімді, әрі әрбір шаруашылықтың қатысуын ынталандыруға бағытталғанын көрсетеді. Сонымен бірге, көрмелердің жүлде жүйесі бір жағынан барлық деңгейдегі қатысушыларға сыйақы беру арқылы, жылқы шаруашылығындағы ең үздік үлгілерді ынталандырып, басқа шаруаларға үлгі ретінде көрсетуге мүмкіндік берді.

Үшінші орындарға қола медальдар мен мадақтау қағаздарының берілуі, көрменің нәтижелерін ашық, әрі әділ түрде жариялауды қамтамасыз етті. Мұндай марапаттар тек моральдық қолдауды білдіріп қана қоймай, жылқы шаруашылығында да үлкен маңызға ие болды. Олар шаруалар үшін маңызды әлеуметтік мәртебе мен танымалдылықты арттыруға ықпал етті.

Осылайша, сыйлықтар мен марапаттардың мұндай жүйесі жылқы өсірушілердің өндіріс сапасын арттыруға, сонымен қатар олардың қоғамдық мәртебесін көтеруге бағытталған маңызды шара болды.

Осы Уақытша Ереженің § 26 параграфына назар аударатын болсақ, көрмеге 10 жылқыдан (туатын бие) көп жылқы әкелген жылқы өсірушілерге Мемлекеттік жылқы өсіру зауытының Бас басқармасының ерекше сыйлығы ретінде зауыттың жылқылары ұсынылған. Бұл ерекше ереже, жоғарыда аталған сыйлықтар жүйесінің аясында, көрменің маңыздылығын арттырып, жылқы өсірушілердің еңбегін нақты бағалау мен олардың үлесін атап өтуге мүмкіндік бергенін көрсетеді.

Бұл шара жылқы өсірушілер үшін айтарлықтай ынталандыру болды, себебі олар жоғары сапалы жылқыларды көбейтіп, көрмеге көп жылқы әкелу арқылы тек өздерінің шаруашылықтарын ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік деңгейде қолдауға ие бола алды. Мемлекеттік жылқы өсіру зауытының Бас басқармасынан осындай сыйлық алу – бұл тек кәсіби жетістік емес, сонымен қатар сол кезеңдегі ең жоғары таным мен мәртебеге ие болудың бірден-бір жолы еді.

Бұл сыйлықтың берілгендігі жылқы өсірудің мемлекеттік деңгейде дұрыс жолға қойылғандығын, сондай-ақ империяның жылқы шаруашылығына үлкен көңіл бөлгенін айғақтайды.

Зерттеуші Т.М. Гусеваның еңбегіне негізделген талдауға сүйенсек, жылқы көрмелеріндегі сыйлық көлемінің Ресейдің ішкі көрмелері мен көшпелілердің жылқыларына арналған көрмелер арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екені анықталады. Мәселен, ішкі Ресейдегі көрмелерде 3, 4 және 5 жастағы айғырлар мен биелер бағаланып, сыйлықтар тек жылқының жасы мен сыртқы көрінісіне ғана емес, оның асыл тұқымдылығы мен күтіміне де тәуелді болған. Мұндай көрмелерде берілген марапаттар негізінен ақшалай сыйлықтар, қола медальдар мен мадақтау қағаздарынан тұрды. Жоғары деңгейдегі сыйлық айғырларға 300 рубль, биелерге 250 рубль көлемінде ұсынылса, екінші деңгейдегі сыйлықтар айғырларға 250 рубль, биелерге 200 рубль берілген. Шаруалардың жылқылары үшін сыйлықтар айтарлықтай төмен болғаны көрініс тапты, яғни жоғары деңгейдегі сыйлық айғырларға 75 рубль, биелерге 50 рубль құны ұсынылса, екінші деңгейдегі сыйлықтар айғырларға 40 рубль, биелерге 25 рубль болды [22, 344 б.].

Бұл сыйлықтардың көлеміндегі айырмашылықтар Ресей империясының жылқы шаруашылығындағы әртүрлі топтар мен шаруашылықтарды бағалау жүйесінің ерекшеліктерін айқындайды. Ішкі Ресейдің көрмелерінде басымдық көбінесе асыл тұқымды жылқылар мен шаруалардың кәсіби деңгейіне берілді, ал көшпелі халықтардың жылқылары мен шаруашылықтары үшін сыйлықтар айтарлықтай төмен болды. Бұл тек көрмелердің ұйымдастырушы тарапынан қойылған талаптарға ғана емес, сондай-ақ сол кездегі әлеуметтік және экономикалық құрылымның әсері деп қарастыруға болады.

Ең қызығы, шаруа жылқыларына берілген сыйлықтардың көлемі мен түрі айтарлықтай төмен болғанымен, олар үшін қосымша сыйлықтар да қарастырылған еді. Мәселен, 1-деңгейдегі сыйлық алған жылқы иелеріне 100 рубль құнындағы алтын медаль немесе ақшалай сыйлық ұсынылса, шаруа жылқылары үшін 10 рубль құны бар күміс медаль берілді. Бұл сыйлықтар шаруалар үшін қосымша ынталандырушы фактор ретінде қарастырыла отырып, олардың шаруашылықтарын дамытуға, жақсы күтім мен асыл тұқымды жылқыларды өсіруге деген ықыласын арттырды.

Осылайша, көрмелерде сыйлықтардың әртүрлі көлемі мен түрі тек жылқылардың сапасын бағалаудың өлшемі ғана емес, сонымен қатар сол кездегі әлеуметтік және экономикалық жағдайды да көрсетті.

Қорытынды. XIX ғасырда Ресей империясында жылқы шаруашылығының дамуы, әсіресе қазақ жылқыларының рөлі тарихи, экономикалық және мәдени үрдістердің нәтижесі болды. Бұл кезеңде жылқы шаруашылығы тек ауыл шаруашылығы мен көлік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ғана емес, сонымен қатар, әскери мақсаттар мен сауда үшін де маңыздылық танытты.

Осы кезеңде нарықтық экономиканың тереңдеп енуі жылқы шаруашылығын коммерцияландыруға әкеліп, асыл тұқымды жылқыларға сұраныстың артуына себеп болды. Жылқылар қосалқы табыс көзіне айналды.

Ресейдің еуропалық бөлігіндегі жылқы көрмелерімен қатар, көшпелі халықтарға арналған арнайы Уақытша Ереженің қабылдануы дала жылқыларына деген жоғары қызығушылықты айқындады. Бұл ереже жылқы шаруашылығын реттеуге және оны дамытуға бағытталған мемлекеттік саясаттың бір бөлігі ретінде қарастырылды.

Көрмелер тек жылқылардың сапасын арттыруға ғана емес, сонымен қатар қазақ атбегілерінің экономикалық және әлеуметтік мәртебесін көтеруге де ықпал етті. Мемлекеттік қолдау мен инвестициялар жылқы шаруашылығын дамытуда маңызды рөл атқарды. Алайда, бұл қолдау бұрынғы қайырымдылық шараларынан өзгеше болды, себебі олардан белгілі бір қайтарым күтілді. Мұны, біздіңше, жылқы көрмелерінде ұйымдастырылатын марапаттар мен сыйақылар арқылы негіздеуге болады, өйткені жылқы өсірушілерге ұсынылған марапаттар экономикалық мүдделерді көздеді.

Сонымен, қазақ жылқыларының көрмесі, біріншіден, ұлттық нарықтық экономиканың нығаюына ықпал етіп, нарықтық қатынастардың қалыптасуына әсер етті. Екіншіден, қазақ жылқыларының көрмесі қайырымдылық қызметінің сипатын өзгертуге өзіндік үлесін қосты,

өйткені бұрынғы біржақты қайырымдылықтан экономикалық мүдделерді көздейтін жүйеге көшу үрдісінің қалыптасуына мүмкіндік ашты. Үшіншіден, жылқы шаруашылығының коммерциялануына алып келді, бұл шаруашылықтың жаңа нарықтық талаптарға бейімделуіне және қосалқы табыс көздерін іздеуге бағытталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ОГАОО РФ (Объединенный государственный архив Оренбургской области РФ). – Ф 10, опись 1, дело 27, л. 3-30 об.

2. Sean McDaniel. Equine Empire: Horses And Power On The Kazakh Steppe, 1880s-1920s. A dissertation Submitted to Michigan State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of History – Doctor of Philosophy, 2019. – 242 p.

3. Мельникова Д.А. Деятельность центральных органов власти и общественных организаций по развитию коневодства Российской империи во второй четверти XIX – начале XX в. – автореферат диссерт. на соискание учен. степ. канд.ист.наук. – Санкт-Петербург, 2022. – 24 с.

4. Самойлова Е.Н. Коневодческое хозяйство Курской губернии во второй четверти XIX - начале XX вв.» – автореферат диссерт. на соискание учен. степ. канд.ист.наук. – Курск, 2013. – 26 с.

5. Тоқтабай А.У. Қазақ жылқысының тарихы. - Алматы: Алматыкітап, 2010. – 496 б. – ISBN 978-601-01-0322-1.

6. Artykbayev Zh. The Origin Of Horse Breeding And Its Role In History (based on the materials of Saryarka) // Bulletin of history. №1 (104). 2022. – P. 71-79.

7. Жанисов А.Т. Внешнеторговые контакты казахов среднего жуза в XVIII-XIX вв.: поставка лошадей в приграничные торговые пункты // Актуальные вопросы современной науки и образования. Сборник статей VI Международной научно-практической конференции. – Петрозаводск, 2021. – С. 122-129.

8. Akhmet U. Toktabay a , Aigerim S. Nugumarova. Problems of Kazakh Horse Breeding in the Works of Researchers of the Russian Empire// Bylye Gody. E-ISSN: 2310-0028 2022. 17(2): 604-620 DOI: 10.13187/bg.2022.2.604. Journal homepage: https://bg.cherkasgu.press

9. James J. Fishman, Charitable Accountability and Reform in Nineteenth-Century England: The Case of the Charity Commission, 80 Chi.-Kent L. Rev. 723 (2005). Available at: https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol80/iss2/7

10. Ian Wylie Campbell. Knowledge and Power on the Kazakh Steppe, 1845-1917. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History) in the University of Michigan 2011. – 471 p.

11. Тиховодова, А. В.. Деятельность благотворительных обществ и учреждений в Нижегородской губернии во второй половине XIX – начале XX веков// Научный диалог . – 2021. - № 9. - С. 486-511.

12. Мельникова Д.А. Конская торговля в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. // Экономическая повседневность. С. 41-51. file:///C:/Users/user/Downloads/elibrary_47830453_61406075%20(1).pdf

13. Пашенцева Э.А., Пашенцев А.П. Из истории внешней торговли Семипалатинского купечества в XIX веке // Исторические науки. – С. 67-71. https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-vneshney-torgovli-semipalatinskogo-kupechestva-v-xix-veke

14. Раздорский А.И. Конская торговля Москвы в XVII веке (по материалам таможенных книг 1629 и 1630 гг.). Ответ. ред. С.О. Шмидт. - Москва: «Старая Басманная», 2011. – 283 с.

15. Мердер И.К. Список частных конских заводов в России. – Изд. по распоряж. Его Высокопревосходительсва г. Министра гос. имуществ. – СПб., 1878. – 420 с.

16. Шахназаров А. Очерк сельского хозяйства Туркестанского края. – СПг., 1898 г. – 152 с.

17. Джантюринъ Султан. Очерки киргизского коневодства // Журнал коннозаводства. – Оренбург, 1883 г. – № 7, 8. – С. 1-43; С.1-24.

18. Земли для коневодства и скотоводства въ Азіатской Россіи. Справочная книга для лицъ, желающихъ арендовать скотоводческіе казенные участки въ степныхъ областяхъ, Туркестанском краъ и въ Сибири. – С-Петербургъ, 1913. https://www.prlib.ru/item/412159

19. Темиргалиев Р. Традиционная экономика и ее наследие. – Астана, 2019. – 54 с.

20. Mel'nikova Darya A. All-Russian Exhibition Horses in the Russian Empire (the second half of XIX – early XX centuries)// Bylye Gody Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028 Vol. 54. Is. 4. pp. 1584-1593. 2019 DOI: 10.13187/bg.2019.4.1584 Journal homepage: http://ejournal52.com.

21. Самойлова Е.Н. Меры по улучшению коневодства в России XIX - начала XXв. (на примере Курской губернии) // Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013 № 22 (165). Выпуск 28. – С. 102-109.

22. Гусева Т.М. Пропаганда агрокультурных новаций среди сельского населения Среднего Поволжья во второй половине XIX - начале XX века // Сборник статей IX Всероссийской (XVII средневолжской) конференции историков-аграрников, археологов, этнографов Евразии «Историко-культурное наследие Российской деревни: сохранение и развитие». – Казань: Издательство: Институт Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2023. – С. 339-346.

References

1. OGAOO RF (Ob"edinennyj gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti RF). – F 10, opis' 1, delo 27. [in Russian]

2. Sean McDaniel. Equine Empire: Horses And Power On The Kazakh Steppe, 1880s-1920s. A dissertation Submitted to Michigan State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of History – Doctor of Philosophy, 2019. – 242 p. [in English]

3. Mel'nikova D.A. Deyatel'nost' central'nyh organov vlasti i obshchestvennyh organizacij po razvitiyu konevodstva Rossijskoj imperii vo vtoroj chetverti XIX – nachale XX v. – avtoreferat dissert. na soiskanie uchen. step. kand.ist.nauk. – Sankt-Peterburg, 2022. – 24 s. [in Russian]

4. Samojlova E.N. Konevodcheskoe hozyajstvo Kurskoj gubernii vo vtoroj chetverti XIX - nachale XX vv.» – avtoreferat dissert. na soiskanie uchen. step. kand.ist.nauk. – Kursk, 2013. – 26 s. [in Russian]

5. Toktabaj A.U. Kazak zhylkysynyn tarihy. - Almaty: Almatykitap, 2010. – 496 b. –ISBN 978-601-01-0322-1. [in Kazakh]

6. Artykbayev Zh. The Origin Of Horse Breeding And Its Role In History (based on the materials of Saryarka) // Bulletin of history. №1 (104). 2022. – P. 71-79. [in English]

7. Zhanisov A.T. Vneshnetorgovye kontakty kazahov srednego zhuza v XVIII-XIX vv.: postavka loshadej v prigranichnye torgovye punkty // Aktual'nye voprosy sovremennoj nauki i obrazovaniya. Sbornik statej VI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Petrozavodsk, 2021. – S. 122-129. [in Russian]

8. Akhmet U., Toktabay A., Aigerim S. Nugumarova. Problems of Kazakh Horse Breeding in the Works of Researchers of the Russian Empire// Bylye Gody. E-ISSN: 2310-0028 2022. 17(2): 604-620 DOI: 10.13187/bg.2022.2.604. Available at: https://bg.cherkasgu.press [in Russian]

9. James J. Fishman, Charitable Accountability and Reform in Nineteenth-Century England: The Case of the Charity Commission, 80 Chi.-Kent L. Rev. 723 (2005). Available at: https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol80/iss2/7/ [in English]

10. Ian Wylie Campbell. Knowledge and Power on the Kazakh Steppe, 1845-1917. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History) in the University of Michigan 2011. – 471 p. Available at: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/86561/icampbel_1.pdf;sequence=1 [in English]

11. Tihovodova, A. V.. Deyatel'nost' blagotvoritel'nyh obshchestv i uchrezhdenij v Nizhegorodskoj gubernii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vekov// Nauchnyj dialog . – 2021. - № 9. – S. 486-511. [in Russian]

12. Mel'nikova D.A. Konskaya torgovlya v Rossijskoj imperii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv. // Ekonomicheskaya povsednevnost'. S.. 41-51. Available at: file:///C:/Users/user/Downloads/elibrary_47830453_61406075%20(1).pdf [in Russian]

13. Pashenceva E.A., Pashencev A.P. Iz istorii vneshnej torgovli Semipalatinskogo kupechestva v HIH veke // Istoricheskie nauki. – S. 67-71. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-vneshney-torgovli-semipalatinskogo-kupechestva-v-xix-veke [in Russian]

14. Razdorskij A.I. Konskaya torgovlya Moskvy v XVII veke (po materialam tamozhennyh knig 1629 i 1630 gg.). Otvet. red. S.O. Shmidt. - Moskva: «Staraya Basmannaya», 2011. – 283 s. [in Russian]

15. Merder I.K. Spisok chastnyh konskih zavodov v Rossii. – Izd. po rasporyazh. Ego Vysokoprevoskhoditel'sva g. Ministra gos. imushchestv. – SPb., 1878. – 420 s. [in Russian]

16. Shahnazarov A. Ocherk sel'skogo hozyajstva Turkestanskogo kraya. - Sankt-Peterburg, 1898 g. – 152 s. [in Russian]

17. Dzhantyurin" Sultan. Ocherki kirgizskogo konevodstva // Zhurnal konnozavodstva. – Orenburg, 1883 g. – № 7, 8. – S. 1-43. S.1-24. [in Russian]

18. Zemli dlya konevodstva i skotovodstva v" Aziatskoj Rossii. Spravochnaya kniga dlya lic", zhelayushchih" arendovat' skotovodcheskie kazennye uchastki v" stepnyh" oblastyah", Turkestanskom kra" i v" Sibiri. – S-Peterburg", 1913. Available at: https://www.prlib.ru/item/412159 [in Russian]

19. Temirgaliev R. Tradicionnaya ekonomika i ee nasledie. – Astana, 2019. – 54 s. [in Russian]

20. Mel'nikova Darya A. All-Russian Exhibition Horses in the Russian Empire (the second half of XIX – early XX centuries)// Bylye Gody Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028 Vol. 54. Is. 4. pp. 1584-1593. 2019. Available at: http://ejournal52.com. [in Russian]

21. Samojlova E.N. Mery po uluchsheniyu konevodstva v Rossii XIX - nachala XXv. (na primere Kurskoj gubernii) // Nauchnye vedomosti. Seriya Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika. 2013 № 22 (165). Vypusk 28. – S. 102-109. [in Russian]

22. Guseva T.M. Propaganda agrokul'turnyh novacij sredi sel'skogo naseleniya Srednego Povolzh'ya vo vtoroj polovine XIX - nachale XX veka // Sbornik statej IX Vserossijskoj (XVII srednevolzhskoj) konferencii istorikov-agrarnikov, arheologov, etnografov Evrazii «Istoriko-kul'turnoe nasledie Rossijskoj derevni: sohranenie i razvitie». – Kazan': Izdatel'stvo: Institut Tatarskoj enciklopedii i regionovedeniya AN RT, 2023. – S. 339-346. [in Russian]

Қосымша 1

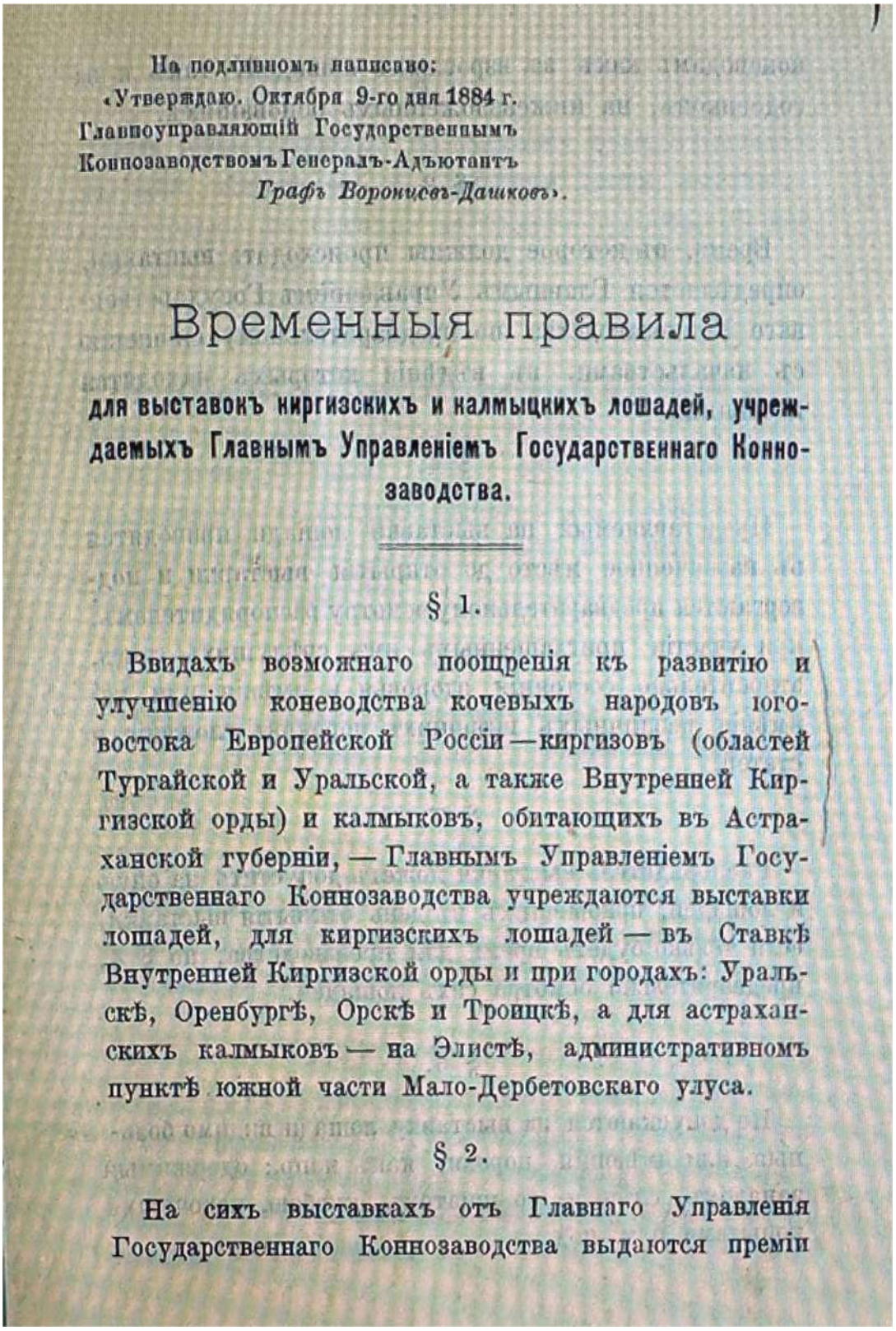

На подлинномъ написано:
«Утверждаю. Октября 9-го дня 1884 г.
Главноуправляющій Государственнымъ
Коннозаводствомъ Генералъ-Адъютантъ
Графъ Воронцовъ-Дашковъ».

Временныя правила

для выставокъ киргизскихъ и калмыцкихъ лошадей, учреждаемыхъ Главнымъ Управленіемъ Государственнаго Коннозаводства.

§ 1.

Ввидахъ возможнаго поощренія къ развитію и улучшенію коневодства кочевыхъ народовъ юго-востока Европейской Россіи—киргизовъ (областей Тургайской и Уральской, а также Внутренней Киргизской орды) и калмыковъ, обитающихъ въ Астраханской губерніи, — Главнымъ Управленіемъ Государственнаго Коннозаводства учреждаются выставки лошадей, для киргизскихъ лошадей — въ Ставкѣ Внутренней Киргизской орды и при городахъ: Уральскѣ, Оренбургѣ, Орскѣ и Троицкѣ, а для астраханскихъ калмыковъ — на Элистѣ, административномъ пунктѣ южной части Мало-Дербетовскаго улуса.

§ 2.

На сихъ выставкахъ отъ Главнаго Управленія Государственнаго Коннозаводства выдаются преміи

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.018

Н.Н. Ақпанбет [1], Н.Е. Сайлаубаева [2]

[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD, аға оқытушысы,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: n.19-79@mail.ru)
[2]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің т.ғ.к., доцент,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: n76l@mail.ru)

ӘУЛИЕАТАДАҒЫ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақаламызда Әулиатадағы тарихи ескерткіштерге шолу жасау, ескерткіштер түрлеріне кесенелерге қарай талдау жасауға тырысамыз. Сондай-ақ, мәдени мұраны сақтау және насихаттауға қосылған үлесінде көрінеді. Әулиеатаның археологиялық ескерткіштері, тарихи орындары және мәдени дәстүрлері ұмытылмас мұра болып табылады, оны зерттеу және танымал ету ұлттық тарихтың байлығы мен көпқырлылығын ашады. Бұл, өз кезегінде, ұлттық мәдениеттің нығаюына ықпал етеді.

Қазіргі замандағы қоғамның өркендеуі және технологиялық даму жағдайында мәдени мұраны сақтау және оны цифрландыру арқылы жеткізу Әулиеата сияқты тарихи қалалардың маңызын одан әрі арттырады және тарихи мұраға деген құрметпен қарауға және оның қоғамдағы рөлін түсінуге тәрбиелейді. Осы тұрғыда Әулиеата қаласының кесенелерінің салыну туралы салыстырылады. Тараз-Талас атауы тарихымызда алар орны ерекше. Екі мың жыл бұрын қала қаланып, Батыс Түрік қағанаты құрылып, бүкіл түркі әлемі ислам дінін қабылдап, ғылым мен мәдениеттің ордасына айналды. Талас шайқасы сынды тарихи оқиғалар орын алған, Қазақ хандығының іргесі қаланған, Шығыстың әлемге әйгілі Фирдоуси, Рудаки сынды ақындарының шығармашылығына ұйытқы болған киелі шаһарға тағзым етеді. Халқымыз оны «Әулие ата» деп атаған.

Мақаламызды дайындау барысында тарихшылар мен археологтардың еңбектері негізге алынды. Еңбегіміздің жазу тарихи мәдени ескерткіштердің қалыптасуында маңызды рөл ойнағандығын және Әулиата қаласының өз орны бар екендігін нақты деректермен жеткізу.

Кілт сөздер: материалдық мәдениет, кесенелер, тарихи ескерткіштер, дәстүрлер, ортақ мәдениет.

Акпанбет Н.Н. [*1], *Сайлаубаева Н.Е.* [2]
[1] *PhD, Старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан*
(E-mail: n.19-79@mail.ru)
[2] *К.и.н., доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан*
(E-mail: n76l@mail.ru)

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В АУЛИЕАТЕ

Аннотация

В нашей статье мы попытаемся рассмотреть исторические памятники Аулиаты, проанализировать типы памятников по мавзолеям. Он также увидел свой вклад в сохранение и популяризацию культурного наследия. Археологические памятники, исторические объекты и культурные традиции Улеаты составляют незабываемое наследие, а его исследования и разработки раскрывают богатство и разнообразие национальной истории. Это, в свою очередь, было результатом национальной культуры. В условиях процветания и технологического развития современного общества сохранение культурного наследия и его цифровизация еще больше повышают значимость таких исторических городов, как Аулията, и способствуют уважению к историческому наследию и пониманию его роли в обществе. В этом контексте сравнивается строительство мавзолеев города Аулят. Имя Тараз-Талас занимает особое место в нашей истории. Две тысячи лет назад был построен город, основан Западно-Тюркский каганат, весь тюркский мир принял ислам и стал центром науки и культуры. Он отдает дань уважения священному городу, где произошли такие исторические события, как Таласская битва, был заложен фундамент Казахского ханства и который вдохновил творчество всемирно известных поэтов Востока, таких как Фирдоуси и Рудаки. Наши люди называли его «Святой Дедушка».

При подготовке нашей статьи за основу были взяты труды историков и археологов. Наша цель – донести на реальных данных, что письменность сыграла важную роль в формировании памятников истории и культуры и что город Аулиата имеет свое место.

Ключевые слова: материальная культура, мавзолеи, исторические памятники, традиции, общая культура.

Akpanbet N.N. [*1], *Saylaubaeva N.E.* [2]
[1] *PhD, Senior Lecturer of the Department of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
(E-mail: n.19-79@mail.ru)
[2] *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University , Astana, Republic of Kazakhstan*
(E-mail: n76l@mail.ru)

SCIENTIFIC RESEARCH OF HISTORICAL MONUMENTS IN AULIE ATA

Abstract

In our article we will try to consider the historical monuments of Auliata, analyze the types of monuments by mausoleums. He also saw his contribution to the preservation and popularization of cultural heritage. The archaeological sites, historical sites and cultural traditions of Ulleata constitute an unforgettable heritage, and its research and development reveals the richness and diversity of the national history. This, in turn, was the result of national culture. In the context of prosperity and technological development of modern society, the preservation of cultural heritage and its digitalization

further enhance the significance of historical cities such as Auliyata and promote respect for historical heritage and understanding of its role in society. In this context, the construction of the mausoleums of the city of Auliyat is compared. The name Taraz-Talas occupies a special place in our history. Two thousand years ago, the city was built, the Western Turkic Khaganate was founded, the entire Turkic world accepted Islam and became the center of science and culture. It pays tribute to the holy city, where historical events such as the Battle of Talas took place, the foundation of the Kazakh Khanate was laid and which inspired the work of world famous poets of the East such as Ferdowsi and Rudaki. Our people called him "Holy Grandfather."

When preparing our article, the works of historians and archaeologists were taken as a basis. Our goal is to convey, using real data, that writing played an important role in the formation of historical and cultural monuments and that the city of Auliata has its own place.

Key words: material culture, mausoleums, historical monuments, traditions, general culture.

Кіріспе

Әулиеата (қазіргі Тараз) қаласы бірнеше мыңжылдықтар бойы өркениеттер мен мәдениеттердің тоғысқан нүктесі ретінде қызмет еткен. Бұл көне қала Ұлы Жібек жолының маңызды бекеттерінің бірі болып, шығыс пен батыс арасындағы сауда мен мәдени алмасудың орталығы ретінде танылған. Осыған байланысты, Әулиеата тарихы мен ескертіштері тереңірек.

Сонымен қатар, «Әулиеатадағы тарихи ескерткіштер» тақырыбы туристік потенциалды дамытуға және экономикалық мүмкіндіктерді кеңейтуге үлес қосады. Қаланың тарихи және мәдени орындарын жандандыру арқылы Тараз қаласын халықаралық туризм картасында танымал етуге болады. Әулиеатаның ерекше географиялық орналасуы ертеден және орта ғасырларда оның дамуына және гүлденуіне ықпал еткен. Қаланың маңызды сауда жолдарының қиылысында орналасуы мәдени алмасуды және әр түрлі өркениеттердің ықпалын күшейтіп, оның архитектурасына, өнеріне, дініне және тұрмыс салтына әсер еткен. Әулиеата мәдени мұрасы архитектуралық ескерткіштер мен тарихи орындардан бастап дәстүрлі мерекелерге, музыкаға, халық әңгімелері мен аңыздарға дейінгі кең ауқымды элементтерді қамтиды.

Мақаланың маңызды бөлігі әр түрлі тарихи кезеңдерде, соның ішінде заманауи кезеңде қаланың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын талдау болып табылады. Сондықтан Әулиеата тарихы ескерткіштер мен мәдениетін толық зерттеуге бағытталған, бұл тек қаланың өткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар оның болашақ даму бағыттарын және мәдени мұрасын сақтау стратегияларын анықтауға көмектеседі.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Қарастырып отырған мәселенің барысында Әулиеатадағы тарихи ескерткіштер бойынша ғылыми айналымға енген тарих-археологиялық материалдар мен еңбектер, XX ғасырдың басындағы, кеңестік және тәуелсіздік кезеңдегі, заманауи зерттеулерде шыққан еңбектер тартылды. Қаланың тарихы мен мәдениетін зерттеуші ғалымдардың еңбегі бірінші кезекте зерделенді. XX ғасырдың басында жазылған еңбек болғанымен, кітапта Әулиеата қаласының тарихы қозғалған. Зерттеуімізде орыс және Қазақстандық археологтар мен тарихшылардың еңбектері негізге алынды, Әулиеата қаласында тарихи ескерткіштерін зерттеген археологтарының жазбалары мен еңбектері қолданылды. Атап айтқанда, В.А. Каллаурдың «Древние местности Аулие-Атинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в Восточный Туркестан», М.А. Даутбаевтың «Әулие ата-Қарахан, Айша бибі, Тектұрмас әулиелер», А.Маргулан, Т.Басенов, М. Мендикуловтың «Архитектура Казахстана» кітаптары мен жинақтары қолда-нылды. Одан бөлек А.Н. Бернштамның Талас өзенінің бойына археологиялық зерттеулер туралы жазылған «Семиреченской археологической экспедиции 1936-1938 гг. Таласская долина» атты еңбегі пайдаланылды. Талас өзенің бойындағы ескерткіштерді зерттеуге О.Ж. Ошановтың «Тараз — Жемчужина Шёлкового пути (Краткая история города Тараз: от Гуннской Орды до Республики Казахстан)», Қ. Байпақовтың «Қазақстанның ежелгі қалалары»

еңбектері зор мүмкіндік береді. Сонымен қоса, өңірден шыққан тұлғалар жайында жазған Ә.Дербісәлиевтың «Қазақ даласының жұлдыздары» атты еңбегі пайдаланылды. Онда көне шаһардан шыққан атақты тұлғалар туралы жалпы мәліметтер беріледі. Н.Төреқұлдың «Даланың дара ділмарлары», және М.Жолдасбековтың «Асыл сөздің атасы: зерттеулер» Домромыслов А.И. Сырдария облысының қалалары еңбектері арқау болды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Қазіргі Тараз қаласының көне тарихы мен мәдени ескерткіштерін жаңа көзқараста қарастыру болып отыр. Осы тұрғыда хронологиялық тұрғыдан қарағанда, мәдени ескерткіштердің өзара ұқсас салыстырмалы тұрғыда өзара байланыста болуы мүмкін. Археологиялық материалдар жарияланған материалдар мен зерттеулерді талдау үшін ортақ тарихи – салыстырмалы әдістер қолданылды. Деректер берілген әдебиеттердің хронологиясына қарай тарихнамалық тұрғыда пайдалану зерттеу жұмысының тиімділігін арттырды. «Әулиеатадағы тарихи ескерткіштер» тақырыбы, бұл қала өзінің көне құрылыстары, бай мәдени дәстүрлері және тарихта алатын орны арқылы қарастырылады. Әулиеата - бұл көптеген мәдени және тарихи дәуірлердің куәсі болған, өзінің бай мұрасын сақтауға және дамытуға үлес қосқан қала. Оның тарихи және мәдени дамуы зерттеудің басты нысаны болып табылады, ол кең ауқымды өлшемдер мен кезеңдерді қамтиды.

Талдау

Әулиеатадағы тарихи ескерткіштер көне дәуірлерден бүгінгі күнге дейінгі тарихи және мәдени дамуына кешенді түрде көзқарас беру арқылы ашылған. Бұл зерттеу ғылыми айналымға енген тарихи-археологиялық материалдар мен еңбектер негізінде Әулиеата қаласының мәдени мұрасы мен тарихы сипатталды. Мұндағы негізгі жаңалық - қаланың тарихи және мәдени өзгерістерін жан-жақты талдау негізінде оның дамуындағы кезеңдерді анықтау және бағалау.

Бұл зерттеу Әулиеата қаласының тарихындағы бұрын елемеушілікке ұшыраған аспектілерді қайта бағалауға мүмкіндік береді, сонымен қатар қала тарихының белгілі кезеңдерін жаңа дерек көздері арқылы толықтырады. Зерттеу арқылы алынған жаңа ақпарат Қазақстанның және Орталық Азияның кең ауқымды тарихы мен мәдениетін түсінуде маңызды рөл атқарады.

Бұл зерттеу әрі қарайғы тарихи және мәдени зерттеулер үшін негіз болып, Әулиеата қаласының тарихы мен мәдениетін тереңірек зерделеуге жол ашады.

Нәтижелер

Мақалада деректердің мазмұнында Әулиеатадағы тарихи ескерткіштер халықтардың мәдениетіне ортақ ұқсастықтар жеткілікті. 751 жылы Талас өзенінің маңында құрамында қара түркештері бар қытайлар арабтармен соғысқан. Бұл шайқас тарихта Атлах шайқасы атымен қалды. Бұл соғыс туралы деректерде: екі жақтың әскерлері 751 жылдың шілде айында Таластың бойында жиналды. Ұрысқа бірден түсуге батылдары бармай, 5 күннен кейін қарлұқтар қытайларға шабуыл жасады, сол кезде екінші жағынан арабтар соққы берді. Қытайлар шегінуге мәжбүр болды. Арабтар мен үнемі соғысудың нәтижесінде түркеш қағандары әлсіреп, ақырында қарлұқтардан жеңіліп қалады, сөйтіп қарлықтар 744 жылы өз мемлекеттерін құрады. Аса ірі көшпенді және жартылай көшпенді Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның халықтары: тухси, шығылы, азкештер, түркештер, халаджы, шарұқтар, барысхандар.

766 жылдан бастап Талас - Тараз деп атала бастады. Сан ғасырлық тарихында қазақ халқы талай-талай қасіретті дәуірлерді басынан кешірді. Бүгінгі азаттық жеткенше қазақ жерінде моңғол шапқыншылығының ойраны, екі ғасырдан аса жоңғорлармен шайқас, үш ғасырға жуық патша Ресей мен Кеңес өкіметінің отарлауы - осының бәрі халқымыздың басына төнген ауыр қасірет еді. Әулие ата есімі бұл қаланың киелілігін, халқымыздың оған деген құрметін, сүйіспеншілігін білдіреді. Бұл есімдер жазылған тарихи естеліктермен бірге өткеннің рухани байлығын бүгінгі ұрпақты сақтауда маңызды рөл атқарады. Халқымыз Қожа Ахмет Йасауи

атамыз сияқты Әулие атаны ерекше құрметтеп, жүрегінде ерекше орын алғаны сондықтан. Атасы Қараханның атын мәңгілікке қалдырған Қарахан әулие түркі даласында ислам діні алғаш нұр шашқан Қарахан мемлекеті тұсында өмір сүріп, оның тарихына үлкен ықпал етті деп санаймыз.

Қаншама тағдырлардың тауқыметін тартса да, қазақ халқы рухының мықтылығымен жер бетінен жойылып кетпей біртұтастығын сақтап қалды. Осындай аумалы-төкпелі замандардан өткен Әулиеата өңірі 1939 жылы өз алдына Жамбыл облысы болып қайта құрылды.

Әулиеата қаласының мәдениеті мен ескеткіштер тарихы – бұл күрделі әрі бай мұра, ол Қоқан хандығының, кейінірек Ресей империясының ықпалы астында дамыған. Қаланың қалыптасуы мен дамуы, тұрғындарының әлеуметтік және экономикалық өмірі, мәдени және діни құрылымдарының ерекшеліктері Қазақстанның тарихында ерекше орын алады. Әулиеата қаласының тарихы осы аймақтың мәдени және тарихи ландшафты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Таластың кейінгі тағдыры оның Жібек жолының бойында орналасқанына байланысты болды. Археологиялық қазбалардан табылған римнің, тиындары Таластың сол кезде-ақ Орта Азиямен, Орталық шығыстың елдерімен байланыста болғанын дәлелдейді. VI-VIII ғасырдағы жазбаларда Талас қаласын «Көпестер қаласы» деп атағандығын айтады.

Көп жылдар бойы қаланың құрылу уақытын 568 жылы осы өлкеге Византия императоры Юстиниан 2-ші түріктерді өз жағына өткізу үшін келгендігімен байланыстырған. Ол кезде Талас 552 жылы құрылған Түрік қағанатының құрамына кіретін. 603 жылы Түрік қағанатынан бөлініп шыққан Батыс Түрік қағанаты бөлініп шыққан. Олар Шығыс Түркістаннан Амудариядан дейінгі жерді мекендеді. 629 жылы Қытайдың саяхатшысы Сюань-Цзян: Цянь-цюаньнан батысқа қарай 140-150 шаршы жүргеннен кейін біз Даласы (Талас) деген қалаға келдік. Қаланың шекарасы 8-9 шаршы шақырым. Ол қалада әр елдің саудагерлері өмір сүреді екен. Олардың тілдері, салт-дәстүрлері мен заңдары Қытайдікіндей, дейді[1, 107] .

VIII ғасырдың басында (704 ж.) Батыс Түрік қағанатынан Түркештер бөлініп шығады, олар Іле өзенінен келіп, Шаш (Ташкент) қаласынан Турфан, Бесбалыққа дейінгі жерді мекендеді. Бас қаласы Суяб қаласы, екінші бас қалалары Кунгут болды. Түркештер қара және сары болып екіге бөлінді. Қара Түркештер Талас өзенінің бойын қоныстанды. VIII ғасырдың ортасында Таразды астана етіп жариялады. Мемлекеттің сыртқы саясаты қиын болды. Соғдылармен қосылып Түркештер арабтарға қарсы соғысты. Оңтүстіктен Тан мемлекеті қауіп төндірді.

751 жылы Талас өзенінің маңында құрамында қара түркештері бар қытайлар арабтармен соғысты. Бұл шайқас тарихта Атлах шайқасы атымен қалды. Бұл соғыс туралы деректерде: екі жақтың әскерлері 751 жылдың шілде айында Таластың бойында жиналды. Ұрысқа бірден түсуге батылдары бармай, 5 күннен кейін қарлұқтар қытайларға шабуыл жасады, сол кезде екінші жағынан арабтар соққы берді. Қытайлар шегінуге мәжбүр болды. Мұсылмандар мен қарлұқтар үлкен олжаға кенелді, ал тұтқындар Самарқанд пен Иракқа қағаз және жібек өндіру үшін жіберілді. Талас шайқасынан кейін қытайлықтар Орта Азияның тірлігіне араласуын қойды, ал арабтар жеңісіне қарамастан өз жерлеріне қайтты.

Арабтар мен үнемі соғысудың нәтижесінде түркеш қағандары әлсіреп, ақырында қарлұқ-тардан жеңіліп қалады, сөйтіп қарлықтар 744 жылы өз мемлекеттерін құрады. Аса ірі көшпенді және жартылай көшпенді Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның халықтары: тухси, шығылы, азкештер, түркештер, халаджы, шарұқтар, барысхандар.

766 жылдан бастап Талас - Тараз деп атала бастады. 893 жылы Исмаил Ибн Асад Таразды жаулап алып, ислам дінін қабылдатады. Осы соғыстан кейін Тараз - Бағдат, Каир, Дамаск қалаларымен тікелей байланыста болды. Осы оқиға туралы Бақытяр Әбіддаұлы Талас қаласының қалай Тараз болып тұрақталғанын былайша түсіндіреді: «Исмаил Самани (892-908 жылдар аралығында билік құрған) Талас өзенінің жағасындағы осы қаланы басып алған соң, бірде Талас, кейде Тараз атанған шаһар біржола Тараз атанып кетті…» [2, 284].

940 жылы қарлұқ мемлекеті құлайды, оның орнына қараханид мемлекеті келеді. XI-XII ғасырларда Қараханид мемлекетінің шекарасы Мауеренахрдан батыста Жетісу, шығыста

Қашғарияға дейін созылып жатты. IX-XII ғасырларда Тараз гүлдене түсті. VIII ғасырда Тараз өз ақшасын шығара бастады, алғаш түркештің теңгелерін, кейін қараханидтің дирхемдерін.

XIII ғасырда Жетісу мен Орталық Азияның басына қара бұлт үйіріледі. Орта Азияны бағындыру үшін қарақытайлар, наймандар, хорезмшах Мухаммед өзара қырқысты. Тараз қолдан қолға өтті. 1212 жылы хорезмшах Мухаммед Таразды талқандайды. XIII ғасырдың ортасында маңғолдар басып алған кезде қала қайта құрылады, бұл туралы Гильом Рубрук жазбаларында айтады. Осы жылдары Таразды дамығаны сонша ешкімнің қолдауынсыз Самарқандты өздері басып алады. Қаланың ішіне тастан жолдар, жер асты құбырын, көптеген мавзолейлер, оның ішінде Айша-бибі, Бабаджа-Хатун, Қарахан т.б. соғады. Таразды аты тек қана сауда орталығымен емес, түрлі-түсті металлургиясымен де шыға бастады. Бұл кезде Таразды айналысында Жықыл, Төменгі Барысхан, Құлан, Меркі, бас-аяғы 26 қалалар мен ауылдар болды.

XII ғасырдың 1-ші жартысында қарақытайлар Жетісуды басып алды. 1211 жылы Күшлік хан қарақытайларды басып алады. 1220 жылы маңғол шапқыншылығы Тараз қаласын талқандады. Олар Таразды атын Яны (жаңа) деп өзгертті. Қала қайта құрылды. Қытай ғалымы Чянь-Чунь 1221 жылы Янының қасынан өтіп бара жатып көрген көрінісін жазған: Шу мен Таластың тұрғындары жібек өндеумен, шарап жасаумен айланысады. Жолдар жөнделіп, көпірлер соғылған. Бұл жылдары Тараз Шағатай ханның ұлысы Кайдудың астанасы болатын [3,100].

XIV ғасырда Шағатайдың ұрпағының арасында билікке талас туындайды. Сөйтіп Тараз тағы да шапқыншылыққа ұшырайды. 1513 жылы Тараз туралы ең соңғы деректе Қасым ханның осы қалаға жорығы жазылған. XVI ғасырда Тараз бен оның айналасындағы қалалар, соның ішінде Шу, Қозыбас, Қордай Қазақ хандығының құрамына кірді.

XVIII ғасырдың екінші он жылдығында Қазақ хандығының жеріне Жоңғарлардың көзі түсе бастайды. Кең жайылымдардан басқа, Қазақстанды Ресеймен, Шығыс елдерімен байланыстырып тұрған сауда жолдары оларды қызықтырады. Сонымен, 1723 жылы Талас пен Қазақстанның оңтүстік аймақтарын жоңғарлар шауып алып, 1755 жылға дейін билігін жүргізеді. Тарихта бұл шапқыншылық «Ақтабан шұбырынды» деген атпен қалған. Бұл шапқыншылықтан қазақтар мал-мүліктерін, жерлерін тастап, Ташкент, Ходжент, Ферғана, Самарқандқа қашады. Сол кездегі жағдай «Елімай» өлеңінде толығымен көрсетілген. 1731 жылы Кіші жүздің ханы Әбілхайыр хан батырларымен жоңғарларға соғыс ашып, көптеген жерді қайтарып алады.

Сонымен бірге, 1771 жылы Маңғолияға көшіп бара жатқан қалмақтар жол-жөнекей қазақ ауылдарын тонап, қиратады. Осы мүмкіншілікті пайдаланып Қырғыздар Шу, Іле, Талас жерлерін басып алады. Абылай ханның бастауымен қырғыздар қуылып, 1774 жылы Таластың бойына Абылай хан қоныстанады. Таразды орнына Яны қаласын соғып, Абылай ханның баласы Әділ басшы болып сайланды. Осы тұста қаланың аты Әулие-Ата болып өзгерді. Себебі Қарахан мавзолейінде Әулие-Ата, яғни Қараханидтердің басшысы Шах-Махмуд жерленген еді.

Осы тұрғыдан, он сегізінші ғасырда қаланың Әулиеата деп аталуына қатысты Д. Қыдырәли мен К. Кәтімханның «Тараз тарихы» еңбегінде қаланың бұлай аталуын Қарахан бабамен тікелей байланыстырады [4, 15].

Қала түркі әлемінің мәдени және діни дамуында маңызды рөл атқарды және ортағасырлық Орталық Азияның ғылыми жетістіктері мен мәдени өркендеуінің куәсі болды. Тараз-Талас өңірі ежелгі дәуірден келе жатқан тарих пен мәдени мұраны сақтай отырып, оны Қазақстандағы әртүрлі өркениеттердің тоғысқан жеріне айналдырады. Мұнда өткен барлық оқиғалар, қалыптасқан мәдениет пен салт-дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналған. Талас шайқасы сынды тарихи оқиғалар орын алған, Қазақ хандығының іргесі қаланған, Шығыстың әлемге әйгілі Фирдоуси, Рудаки сынды ақындарының шығармашылығына ұйытқы болған киелі шаһарға тағзым етеді. Халқымыз оны «Әулие ата» деп атаған.

Әулие ата есімі бұл қаланың киелілігін, халқымыздың оған деген құрметін, сүйіспеншілігін білдіреді. Бұл есімдер жазылған тарихи естеліктермен бірге өткеннің рухани байлығын бүгінгі ұрпақты сақтауда маңызды рөл атқарады. Халқымыз Қожа Ахмет Йасауи атамыз сияқты Әулие

атаны ерекше құрметтеп, жүрегінде ерекше орын алғаны сондықтан. Атасы Қараханның атын мәңгілікке қалдырған Қарахан әулие түркі даласында ислам діні алғаш нұр шашқан Қарахан мемлекеті тұсында өмір сүріп, оның тарихына үлкен ықпал етті деп санаймыз.

Ресей империясының подполковнигі М.Лерх 1864 жылы жазған жазбасында Рим папасының қаланың дамуындағы маңызды рөлін атап өткен. Халық арасында Лерх жинаған аңыздарға қарағанда, Рим папасы өз заманында ел билеген ұлы патша ретінде танылған. Генерал-майор 1864 жылы 2 маусымда Черняев жазған баяндамасында М.Қарахан әулиенің бұдан 700 жылдай бұрын өмір сүрген мұсылман билеушісі болғанын көрсетеді.

Бұл деректер Әулие атаның киелі мекен ретінде ғана емес, түркі әлеміне ислам дінінің таралуына, мәдени дамуына зор үлес қосқан тарихи тұлға ретіндегі маңызын одан әрі арттыра түседі. Оның өмірбаяны мен жетістіктері қазіргі Тараз қаласының мәдени мұрасын одан әрі тануда және ортағасырлық Орталық Азиядағы саяси және діни өзгерістерді зерттеуде маңызды рөл атқарады.

Орыс ғалымдары О.Прицак мен академик В.В.Бартольд сияқты зерттеушілер Қарахан әулиені шах Махмұд деп тануға күш салды. Халық аңыздарына негізделген жазба деректерде Қарахан әулие мен шах Мансұр әулиенің есімдері қатар кездеседі. Қарахан қожаларының шежіресінде Шах Мансұр Қарахан бабаның баласы деп жазылғандықтан, бұл мәлімет ойдан шығарылмаған.

Дәлірек айтсақ, Шах-Мансұр бүкіл Қарахан әулетін билеп, сол кезде әділетті қаған деп танылды. Ол Тараздың, Баласағұнның, Шаштың (Ташкент), Ферғананың, Өзкенттің, Хожентің және Бұхараның толық әмірі болған құдіретті қаған. Оның інілері Тоған хан Ахмед пен Мұхаммед бин Әли оның билігін мойындап, билікті Мансұр ханға берді.

Сол себепті Қарахан әулетінің тарихын терең зерттейтін ғалымдар Мансұр ханның 1012/13-1024/1025 жылдар аралығындағы билігін ұлы қаған деп таниды. Оның билігі кезінде атақты Махмұд Ғазнауи дәуірімен Қарахан мемлекеті өзінің гүлдену кезеңін бастан кешіріп, мәдени-саяси дамуының шарықтау шегіне жетті. Бұл кезең Қарахан әулетінің тарихында ең жарқын және маңызды кезеңдердің бірі ретінде ерекше орын алады. Шығыс ақындарының поэзиясында Тараз Таластың аталып өтуі және олардың шығармаларында түрлі образдар мен теңеулер арқылы танылуы еліміздің саяси-экономикалық, мәдени жаңғыруымен қатар, білім мен ғылымның дамып келе жатқанына дәлел бола алады.

Махмуд ибн Вали сияқты деректерге қарағанда, Қарахан мемлекетінің астанасы болған Баласағұн қаласында 40 мешіт, 200-ден астам мешіт, 10 медресе болғанын түсінеміз. Бұл деректер Қарахан мемлекетінің ислам өркениетінің маңызды орталықтарының біріне қалай айналғанын көрсетеді. Олар қуатты заманда тақтан тайып, діни ұстанымдар мен имандылық жолын таңдап, жалған дүниеден алшақ болып, жеке діни бағытта өмір сүруі олардың халық арасындағы ерекше құрметіне себеп болды.

Абай поэзиясындағы «әділдік, мейірімділік, шапағат» қасиеттерінің барлығы халық арасында ерекше атақ-даңққа ие болып, қағанның әулие ретінде құрметтелуіне ықпал етті. Осы орайда шах-Мансұр сынды ұлы тұлғалардың жүрек сырын тек Аллаға бағыштап, кейінгі ұрпаққа әулие ретінде қастерленуіне толық мүмкіндік бар. Қарахан кесенесі – көне Тараз қаласының шетінде, сан ғасырлық тарихы бар мұсылман қорымының жанында орналасқан орта ғасырлардан мұра болып қалған бірегей құрылыстардың бірі.

1. Бұл кесене Қарахан әулеті мүшелерінің соңғы тыныңу орны болып табылады және X ғасырда ислам дінін қабылдағаннан кейін осында адамдар жерленді, ал кейінірек Қарахан мен Шомансұр сияқты басқа да кесенелер салынды. Түркістан өлкесінің губернаторы 1870 жылдары Әулиеата қаласына жасаған сапарында Қарахан кесенесі жанындағы қорымдар бар екенін атап өтті [9, 5].

В.П. Денике зерттеулерінің «Орталық Азияның сәулет өнері» атты еңбегінде жарияланған Қарахан кесенесі мен оған жақын орналасқан зираттар Әулиеата қаласының тарихы мен мәдени мұрасының тереңдігін ашады. Бұл ескерткіштер ежелгі Тараздың ислам дінін қабылдауы мен

Қарахан мемлекетінің мәдени өрлеуінің куәсі болған тарихи кезеңнің маңызын тануға мүмкіндік береді.

Қарахан кесенесі – көне Тараз қаласының шығыс бөлігінде орналасқан және бірнеше ғасырлар бойы пайдаланылып келе жатқан мұсылман қорымының жанынан салынған орта ғасырлардан бізге жеткен сәулет өнерінің айқын үлгісі. Қарахан кесенесі тұрған қалалық зират X ғасырда ислам дінінің қайта жандануына байланысты адамдардың соңғы демалыс орындарының бірі болса, Қарахан, шах-Мансұр сияқты кесенелер кейінірек салынған. Түркістан археологиялық әуесқойлар тобының мүшесі В. Панков кесене жай қабір емес, ежелгі дәуірдің маңызды ескерткіші дейді.

Онда екі мұнара сақталған, бірақ уақыт өте келе көптеген әшекейлер жойылғанымен, кесене өзінің салтанатты көрінісін әлі де сақтайды. Әдемі қытай кірпіш құрылымының сызықтық және үйлесімді орналасуы көзге түседі. Ескерткіштің төменгі бөлігінің кірпіштерде биіктігі алты метр шамасында крест тәрізді бейнелер бар [10, 15].

Кесененің негізгі құрылымы төртбұрышты және оның жоғарғы бөлігі күмбезбен жабылған.

Кесененің сыртқы қабырғалары заманауи кірпіштен тұрғызылса, ішкі бөліктері мен терезе ойықтары Қарахандар дәуірінен қалған кірпішпен қаланған. Кесененің оңтүстікке қараған алдыңғы жағы мұнаралармен безендірілген. Кесенеге кіру үшін екі жағында үш геометриялық терезесі бар терең аркадан өту керек. Қабырғаларды безендіруде геометриялық сәндік өнерге ерекше көңіл бөлінеді. Сәндік түрлері шаршы, алмас тәрізді кірпіштерді өңдеу арқылы жасалған.

Бұл ерте кезден бастап сәулет ескерткіштерінде қолданылған әдістің бірі болып табылады. Орта Азия мен Қазақстанның көне сәулет ескерткіштерінен табылған, үшбұрыш және ромб түріндегі ою-өрнектерді пайдалану Қарахан кесенесінің сәулеттік ерекшелігін ашып көрсетеді.

Декорация түрі ерте заманнан сәулет өнерінде дәстүр болып, кейінгі тарихи кезеңдердің шығармашылық процесінде қолданылғаны сәулет ескерткіштерінің жаңа ашылуынан анық байқауға болады.

Қарахан кесенесінің негізгі қабырғалары бір-бірімен тамаша біріктірілген біртекті кірпіштердің жинақы дизайнымен безендірілген. Тік қатарлар тек үшбұрышты гауһар тастармен және композицияға динамикалық қуат беретін таңдамалы орналасуымен кесененің портал аймағында ғана қолданылады.

Оның кесененің негізгі бөлігінің қабырғаларымен үйлесімді байланысы кесененің архитектуралық құрылымына өрнектерді енгізуге және оны сәулеттік концепцияларға сәйкес бөлуге мүмкіндік берді.

Декор жеке сәулет элементтерін біріктіретін және олардың сәулеттік маңыздылығын айқын көрсететін көпіршік рөлін атқарады. Бұл сәулет өнерінің өзіндік ерекшелігін және оның тарихи мұрасының байлығын көрсететін өрнектер мен сәулет нысандарының байланыстары тамаша үйлесімі. Қабырғалардағы геометриялық өрнектермен жасалған әшекейлер ертедегі сәулет өнерінің жетістіктерін айқындайды және Орталық Азия мен Қазақстан аймақтарының бірегей сәулет ескерткіштерінің бірі болып саналады [11, 96].

Қазіргі уақытта кесененің орталық залында Тараздың ежелгі және бай тарихын егжей-тегжейлі баяндайтын «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мұражайы орналасқан. Бұл бейіт экскурсияның нысаны, көптеген шетелдік туристер келуінің себебі, қызығушылық тудыратын орын. Бізге мұра болып қалған сәулет өнерінің тамаша үлгісі, халқымыз қастерлейтін киелі мекен болған бұл ғимараттың тарихи-мәдени маңызын кеңінен насихаттау, оның бай мұрасын кеңінен насихаттау – қоғамымыздың алдындағы маңызды міндет.

Кесененің әрбір бөлігі, ішкі экспозициялар арқылы көрсетілген тарихи оқиғалар мен мәдени құндылықтар Тараз қаласының өткенінің куәгері болып, еліміздің мәдени мұрасын бағалап, келешек ұрпаққа жеткізуге септігін тигізеді. Осынау асыл жерлердің тарихы мен мәдениетін дұрыс көрсетіп, ұлттық мұраларымыздың бір бөлігі ретінде әлемге хабарлау – ұлттық мәдениетіміздің дамуына зор септігін тигізетін қызмет.

Қарахан есімінің шынайы мағынасын ашудың маңызы зор. Жалпы, көпшілік Қараханды билеушінің аты ретінде қабылдайды, бірақ бұл түсініктің қате екені анық. Қарахан атауы көне түркі тілінде «ұлы хан» немесе «бас хан» дегенді білдіреді. «Қар» сөзі «Ұлы» немесе «Көп» дегенді білдіреді, сондықтан «Қарахан» термині «Ұлы халықтың ханы» дегенді білдіреді. Осы ұлы ханға бағынатын хандар «илек» хандары деп атаған.

Осы тұрғыда Тараз қаласының орталығындағы бейітте «Әулие атанған Қарахан кім?» деген сауал бар. Сұрақтардың туындауы заңдылық. Бұл сұрақ Әулие ата есімді тұлғаның тарихи мәні мен оның Қарахан әулетімен байланысын тереңірек зерттеуге итермелейді. Қарахан атауының мәні мен тарихи маңызын ашу Тараз қаласы мен Қарахан әулетінің мұрасын дұрыс түсініп, бағалауға мүмкіндік береді.

X-XII ғасырлар аралығында Мәуеренахрдан бастап, шығыста Әмудария мен Сырдария аралығындағы Жетісу мен Қашқарға дейінгі ұлан-ғайыр аумақты билеген Қарахан мемлекеті болғаны белгілі.

Осы кезеңдегі елдің бірінші ислам дінін қабылдағаны, шын аты Абд әл-Керим болған Сатұқ Боғраханды Ибн әл-Асира (1160-1230) және Жамал Қарши (XIII ғ.) еңбектерінде кездестіруге болады. Аңыз бойынша, Сатұқ Бохрахан 96 жыл өмір сүрген және Қашқардан солтүстік-шығысқа қарай 60 шақырымдай жерде жерленген. Демек, біз «Қарахан моласы» деп атайтын кесенеде Сатұқ Борахан болуы мүмкін [12,506].

Сонымен қатар, О.Причак пен О.Восфордтың «Мусулманские династии» зерттеушілер кітабында Қарахан шах-Махмуттың 1059 жылға дейін Таразды билегенін нумизматикалық деректермен дәлелдеген. В.Бартольд шах-Махмуттың қарақытайлықтарға қарсы талай шайқастарды басқарғанын, осы шайқастардан кейін Талас өзені бойындағы сансыз өлген жауларды жоқтап, дүниеге құштарлығын тастап, сопылық жолға түсіп, Құдайға табынғанын жазады өмірінің соңына дейін. В.Панковтың жергілікті тұрғын Абдолладан алған шежіресі де осы оқиғаларды растайды.

Бұл деректер Қарахан елінің тарихын, оның атақты билеушілерінің өмір тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қасиетті атамыздың атымен аталған Қарахан кесенесінің мән-мағынасы мен тарихи-мәдени мұрасына құрметпен қарау мәдени мұрамызды байытып, болашаққа құнды білім береді.

X-XII ғасырларда Орта Азияның кең байтақ жерлерін, Қашқардан Самарқан мен Бұқараға дейінгі аралықты үстемдік еткен Қарахан мемлекеті, тарихи әдебиеттерде ерекше орын алады. Осы кезеңдегі Қарахан әулетінің мұрагері Фатиманың қызы және Мұхаммед пайғамбардың немересі хазірет Әлидің күйеуі халифадан тараған қожайын әулетінен болғаны айтылады.

Оңтүстік Қазақстанның Созақ ауданындағы Баба ата елді мекені көпшілікке белгілі. Бұған қоса Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, Бәйдібек баба, Алғабас өңіріндегі Ысқақ баб әулие сияқты тарихи тұлғалар Қарахан қожаның арғы аталары болып саналады. «Бап» термині араб тілінен «қақпа» деген мағынаны білдіреді, қазақ дәстүрінде «әулие» немесе «шапағатшы» деген мағынада кеңейгенін байқауға болады. Қазақтар арасында атасының әкесін «Баба» деп атау дәстүрі арабтың «бап» және гректің «папа» (әке) сөздерінен шыққан деген болжам бар.

Қытай зерттеушісі Гың Шимин Қарахан атауының этимологиясына қатысты түрік тіліндегі «қара» сөзінің бастапқы мағынасы «солтүстік жақты» болғанымен, уақыт өте келе мағынасы өзгеріп, «басқыш», «ең жоғарғы» дегенді айтады. «Бұл тұжырым көне түркі дәуіріндегі ресми атаулардың дамуын көрсетеді.

XIII ғасырдағы Жамал Қаршидың жазбаларында Сатұқ Бохрахан 96 жыл жыл өмір сүрген деп келтірілсе, В.Панковтың жазбасы бойынша шах-Махмуд 95 жыл өмір сүрген. Бұл екі адамның аттары әртүрлі болуы мүмкін, бірақ олар бір адам болуы мүмкін. Уақыт өте келе атаулардың өзгеруі тарихта жиі кездесетін құбылыс[10,16].

Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, археолог Күзенбай Байбосынов Ташкенттегі мемлекеттік мұрағаттан алынған мәліметтерге сүйене отырып, Шамамудтың есімі

1897 жылы Әулиеата қаласынан алынған құжатта аталғанын хабарлайды. Құжатта Шамахмұттың лақап аты «Қарахан әулие» деп көрсетілген.

Осы деректерге сүйене отырып, Қарахан кесенесіне Қарахан мемлекетінің билеушісі шахмахмуд жерленген деген қорытынды жасауға болады. Бұл тұжырым Қарахан елінің тарихы мен мәдени мұрасын тереңірек тануға жол ашып, билеушілерінің өмірбаяндары мен қосқан үлестерін ашады.

Қарахандар тұсында Таразда және оның маңайында көптеген кесенелер мен әсем бейіттер бой көтерді. Солардың ішіндегі ең көрнектісі – Тараз қаласынан оңтүстікке қарай 20 шақырымдай жерде, Аса өзенінің жағасында орналасқан, екі құнды көне ғимараты бар Айша бибі ауылы. Сондай ғимараттардың бірі – тарихи тұлға Айшаның ескерткіші. Кесене өзінің сәулет өнері мен ою-өрнектерінің алуан түрлілігі мен бірегейлігін сақтай отырып, мәдени мұрасының бір бөлігін бүгінгі күнге жеткізіп отыр [1,114].

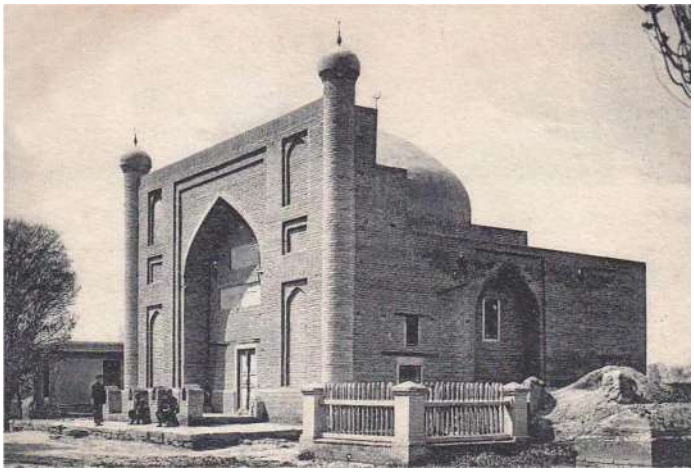

Қарахан кесенесі

Оңтүстік Қазақстан облысындағы басқа ескерткіштердің қатарында Айша Бибі кесенесі Қожа Ахмет Яссауи кесенесімен бірге Қазақстанда ғана емес, шетелде де үлкен маңызға ие. Археолог А.Н. Бернштамның XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы зерттеулері бойынша бұл ғимараттың XI-XII ғасырларда салынғаны расталды.

1897 жылы В.А. Каллаурдың, 1938 жылы А.Н. Бернштам мен 1943 жылы КСРО сәулет академиясынан келген көмекшілерінің жетекшілігімен 1953 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының экспедициясы жүргізген ауқымды зерттеулер бейіттің тарихи маңызын ашуға зор үлес қосты.

Айша Бибі кесенесінің авторы мен құрылысшысы әзірге белгісіз, бірақ бүгінгі таңда кесене тарихи-мәдени мұраны сақтауға арналған «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорығында орналасқан [8, 82].

Б.П. Деникенің айтуынша, Айша Бибі кесенесі Орталық Азия мен Қазақстан аумағындағы ең әйгілі ескерткіштердің бірі болып табылады. Бұл ескерткіштің айрықша ерекшелігі – оның безендірілуі, әсіресе Орталық Азия мен Қазақстанда кең тараған әшекейлеу әдісі. Айша Бибі кесенесі Бабаджа қатын кесенесінің жанында орналасқан және оның шығыс фасадтары бір-біріне параллель орналасқан. Мавзолейдің өлшемдері бағаналарды есепке алмағанда, сыртқы қабырғалары 7.23х7.23 метр бойынша жоспарланған [11, 99].

Айша бибі кесенесінің құрылымы үш деңгейден тұрады, оның сыртын безендіретін терракоталық тақталар, орталықта орналасқан толтыру және іргетасы қалыңдығы 40 см кірпіш қабырға болып табылатын ішкі қабат. Бұл толтырғыш құм мен саз қоспасынан және терракота үлпектерінен тұрады және қалыңдығы шамамен 80 см. Бұл құрылыс техникасы Орта Азия мен

Қазақстанда бұрын-соңды кездеспеген, тек 19 ғасырдың аяғында Самарқанд және Маңғыстау облыстарындағы бас ғимараттарда қолданылған.

Кесененің негізгі құрылымдық элементтері диаметрі 86 см болатын берік төртбұрышты бағаналар, бұрыштардағы шағын бағаналар, шатыр мен аркаларға тіреу жүйесі болып табылады. Қабырғалар мен бағаналар әрбір 60-80 см биіктікте өзара жалғасып, кесененің құрылымдық тұтастығын қамтамасыз етеді [11, 100].

Бұл кесененің дизайны мен сәндік элементтерінің күрделілігі Орталық Азия мен Қазақстанның сәулет өнерінде ерекше орын алатын шеберлік пен шығармашылықтың айқын көрінісі. Бұл ескерткіштер олардың тарихи маңызы мен мәдени мұрамызды сақтау қажеттігін еске салады.

Айша Бибі мен Бабаджа қатын кесенелерінің құрылысында пайдаланылған арша ағашы тау баурайында өсетін күшті бұталардан алынған, ағашы төзімділігімен ерекшеленеді. Бұл қасиеттер ежелгі құрылысшыларға жақсы белгілі болды, олар ғасырлар бойы салынған құрылымдардың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін осы ағаштан бөренелерді пайдаланды. Арша ағашының пайдалану ежелден келе жатқан дәстүр және оны Мервтегі Санжар сұлтан кесенесі (XII ғ.) және Ұлықбек медресесі (XY ғ.) сияқты ескерткіштерден көруге болады.

Айша бибі кесенесінің артқы төбесі қабырғаларға кернеудің түсуіне жол бермейді және бұл күштерді бағаналар мен кірпіш тіректерге береді.

Бұл кесенелердің құрылымдық-архитектуралық шешімдері, күрделі дизайны мен сәндік ерекшеліктері Орталық Азия мен Қазақстанның бай мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде қастерленуі керек. Арша ағашының пайдалану және оның сан ғасырлар бойы сақталуы бұл кесенелерге құрылыс материалдарын таңдаудағы шеберлік пен алуан түрлілікті көрсетеді [11,101].

Айша Бибі және Бабаджа қатын кесенелерінің портал аркаларының құрылымдық-сәулеттік ерекшеліктерін талдау нәтижелері бойынша құрылыстың нақты заңдылықтары анықталды. Бұл кесененің есік порталдық аркалары екі қиылысатын қимасы бар үш негізгі кіндіктен тұратын спираль тәрізді қисық сызықтан жасалған. Айша бибі кесенесінің бас кіреберіс доғасының құрылысы Бабаджа қатын кесенесінің құрылымымен тығыз байланысты, бірақ қолданылған спиральды қисық сызықтар мен басқа да пропорционалды элементтер Айша бибі кесенесінің аркаларын ерекше әдемі етеді.

Бұл жаңалық Әулиеата қаласының тарихы мен мәдениетін зерделеу барысында Қарахан, Айша Бибі және Бабаджа кесенелерінің маңызын одан әрі айқындап, бұл ғимараттардың сәулеттік-құрылымдық шешімдері олардың тарихымыз бен құрылымымыздың ажырамас бөлігі ретіндегі құндылығын көрсетеді.

Археолог А.Н. Бернштамның зерттеулері бойынша кесене XI-XII ғасырлар аралығында салынған. Сыртқы бетін жауып тұрған терракоталық тақталар архитектуралық құрылысты қорғап, оның сақталуын қамтамасыз еткен [13,58].

Айша Бибі кесенесінің негізгі кіреберісі болмағанымен, қабырға кенепінен арка басына қарай шығып тұрған бет панельдері кіреберіс есігін айқындап, қабырға беріктігін арттырып, көркемдік құндылығын арттыра түседі. Бұл панельдер қабырғаның үстіңгі жағындағы бетон және фрагменттелген беттердің беріктігін қамтамасыз етеді.

Кесененің бай сәулеттік бөлшектері мен ою-өрнектері Орталық Азия мен Қазақстан аймағының ежелгі сәулет өнерінің құрамдас бөлігі болып табылады. Айша Бибі кесенесі Қазақстан мұрағатын өзінің сәулет өнерімен ғана емес, тарихи-мәдени маңызымен де байытады.

Бабаджа-Хатун кесенесінде орналасқан Айша Бибі кесенесінің айрықша ерекшелігі – мұндағы жазулар бұрыштық бағаналардың сыртқы қаптамасына қашалған.

Қабірдің оңтүстік-батысында және солтүстік-батысында орналасқан бағаналардың үстіңгі бөліктерінде бұрандалы қалпақшалары бар тас қалақтардың бейнелері мен жазулар бар. Бұл жазудың орны анық көрінеді және оның құрамында «П» әрпі бар [11,101].

Айша Бибі бейітінің құрылысы мен безендірілуіне қарап, оның XI-XII ғасырдың басы аралығында салынғанын көреміз. Кейбір деректерде кесененің құрылысы XII-XIII ғасырлар деп

көрсетілген, бірақ нақты зерттеулер Айша бибі кесенесі XI-XII ғасырларда салынғанын растайды.

Айша Бибі кесенесі дәстүрлі ою-өрнектер мен сәулет өнерінің бай коллекциясын қамтитын қазақ сәулет өнерінің мұражайы іспетті. Кесене Қазақстандағы мәдени мұраны қабылдаудағы терең ұғымдар мен революциялық өзгерістердің тоғысқан жерін бейнелейді. Кесененің бастапқы құрылымы мен қолданылған технологиясы уақыт өте келе оның сақталуына ықпал етіп, мәдени мұраның бір бөлігі ретінде құндылығын арттырды.

Айша Бибі кесенесі соңғы ғасырлардағы қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің шығармашылық дамуының сарқылмас қайнар бұлағына айналды. Бұл ескерткіштің ою-өрнегі қазақ халқының күнделікті тұрмысында қолданатын бұйымдарда көрініс тапқан халық ою-өрнектерінің барлық түрлерінің кең ауқымын қамтиды.

Айшабибі бейітінің сәулеті мен безендірілуі басқа ескерткіштермен, әсіресе Бабаджа қатын бейітімен салыстырғанда әртүрлі өрнектерді көрсетеді. Айша Бибі кесенесінің кейбір әшекейлері уақыт өте келе бұзылғанымен, әртүрлі пішіндегі көптеген терракоталық пышақтарды қайта құруға мүмкіндік беретін күйде сақталған.

Осы жүздердің көпшілігінің әшекейлерінің алуан түрлілігіне және күрделі композициялық комбинацияларына қарамастан, зерделеуден кейін ою-өрнектердің негізінен төрт негізгі түрін анықтауға болады: олар геометриялық крест және жұлдызды оюлармен, сабақтармен және гүлдермен безендірілген. Қошқардың ботаникалық элементіне мүйізді өсімдіктер мен туынды суреттер, соның ішінде қошқар мүйіздерінің суреттері кіреді.

Айша бибі кесенесі тарихи маңызы мен әсемдігін көрсетіп, өткен құндылықтарды келешек ұрпаққа жеткізуші Қазақстанның мәдени мұрасының бір бөлігі болып табылады.

Айша бибі кесенесінің сәндік безендірілуін талдау сәулеттік сән-салтанат пен тұрмыстық безендірудің тарихи және шығармашылық байланысын көрсетеді. Бұл талдау архитектуралық үлгілер мен үй әшекейлерінің бір-бірімен қалай әрекеттесетінін және олардың бірінен екіншісіне қалай ауысатынын көрсетеді.

Айша бибі кесенесін жан-жақты зерттей отырып, оның қазақ сәулет өнері тарихында алатын орны ерекше екеніне көз жеткіземіз. Сәулет стилі мен безендірілуінің байлығына қарамастан, кесененің қасбеттік безендіруінің жалпы құрылымы кілем тәрізді, сәулетшілер сәндік безендіруді пайдаланбаған. Бұл ғимараттың кеңістіктік композициясының тік элементтерін және масштабын анықтап, кесенеге ерекше көрік берді.

Осы тұрғыдан алғанда, Айша бибі кесенесін сәндік безендіру оның сәулеттік стилімен ұштасып, қазақ сәндік өнерінің дамуына қосқан үлесін көрсетеді. Ол қазақ сәулет тарихында ерекше маңызға ие және өткен құндылықтарды болашақ ұрпаққа жеткізу үшін шығармашылық пен тарихтың тамаша үйлесімін ұсынады.

Айша бибі бейітінің қабырға безендіруінің әсемдігі мен мәнерлілігі, қабырғаларды жұқа жолақтармен жұмсарту, қабырға арқалықтарынан жалпақ арқалықтарға бірқалыпты өту және жеке бөліктерді, қабырғаларды жиектермен бөлу, бөлу арқылы жасалған қалақтардың жүзеге асырылуы. белдіктері мен қатпарлары бар бұрыштық бағаналардың, арқалардың тимпандарының болуы кесененің көркемдік тұтастығын қамтамасыз ететін шеберліктің айқын көрінісі.

Суреттің масштабын, қалақтардың өлшемі мен пішінін және олардың композициядағы орнын мұқият қарастыру қоршаған кеңістікпен үйлесімділікті қамтамасыз етеді. Бұл әдістер кесенеге терең мағына мен сұлулық беріп, оны қазақ сәулет тарихында мәңгілік орынға айналдырады. Бұл шарттар кесенеде қолданылған барлық жеке элементтер мен әдістердің арасында тиімді үйлесім қалыптастырады және оның көркемдік тұтастығын бұзбайды, керісінше сұлулығын арттырады [11,102].

Айша бибіге арналған көне аңыз бойынша, біздің заманымыздан алыс емес жерде Қарахан ислам дінін қабылдаған алғашқы патшалардың бірі болған. Бұл оқиға алғаш рет 1964 жылы Өзбекстанның Ташкент Республикасының Орталық мұрағатынан табылған құжатта анықталған.

Бұл аңыз бойынша Қараханға әулиелер түсінде атасының Зеңгі қызы Айшаны көрсетеді. Зеңгі атамыз араб уағызшысы, Сүлеймен пайғамбардай қасиеті бар ұлық адам болған.

15 жасар қызы Айшаға ғашық болған Қараханға қызын беруден бас тартады, өйткені ол Қараханды лайықты санамайды. Бұл аңыз Бибі Айша ескерткішінің тарихын түсіндіруде маңызды рөл атқарады және Қазақстанның мәдени мұрасының бір бөлігі болып табылады. Бұл шара Айша бибі киелі мекенінің маңыздылығын арттырып, есімін мәңгілікке қалдырды.

Айша бибінің Қараханға деген махаббаты терең де аңызға айналған. Бір күні түсінде көрген сүйіктісі Қараханға баруға әкесі Зеңгі бабадан рұқсат сұрайды. Зеңгі Баба қызының 40 қыз бен Бабаджаға сапарына батасын береді. Айшаға жетінші өзеннен өтпеу керек, өйткені оның алдында алты өзен болады. Айша Қарақанды қарсы алуға кеткен соң Зеңгі ата қызына алаңдап қарайды.

Бір кезде оның көз алдына қызының қол бұлғап тұрған бейнесі шығады. Зеңгі баба құдайдан қолдау сұрайды, бірақ көзін ашса, өзі көрген шыңдардың қара күйіп кеткенін көреді. Кейіннен бұл шың «Күйік» деп аталып, күні бүгінге дейін сақталған. Айша бибі мен Қараханның махаббаты мен құрбандығын бейнелейтін бұл аңыз Қазақстанның рухани мұрасын байытып, келешек ұрпаққа жеткізеді.

Айша бибі мен оның Заравшан, Сырдария, Келес, Бадам, Арыс, Теріс секілді алты өзеннен өтуі Аса өзеніне жеткенде 40 қыздың жолы тоқтады. Аса өзенінің ағысының күшті және тереңдігінен Айша бибі өзеннен өтуден бас тартып, демалысқа шығуды ұйғарады.

Осы кезде Айшаны күтіп алуға асыққан Қарақан жолға шығады. Бірақ тағдырдың жазуымен Айша бибі Аса өзенінде шомылу кезінде қауіпті жылан шағып, өмірден озды. Қарахан келгенде Айшаның денесі суымаған, ол оның қайтыс болғанына қатты қайғырды.

Қарахан Айшаның жаназасын биік төбеде өткізіп, олардың мәңгілік бірлікте болуын тілейді. Айша бибіден бір күн өткен соң дүниеден өткен Бабажа хатын да Айша бибінің жанына жерленіп, оларға кесене тұрғызылған.

Қарахан Айшаның кесенесі екеуінің мәңгілік махаббатының белгісі ретінде ерекше көзге түскенін қалаған.

Ташкент мұрағатынан алынған мәліметтерге сүйенсек, Айша бибінің асырап алған әкесі Зеңгі бабаның шығу тегі мен бейіті, Айша бибі Әнбар бибі мен Ұлықпатша әжесі кесенесі жақсы сақталған. «Зеңгі» есімі араб тілінде «қара» дегенді білдіреді, оның азан шақырған аты Айтқожа, әкесінің аты Темірқожа. Зеңгі баба Арыстанбабтың алтыншы атасы, сопы ұстазы Қожа Ахмет Ясауи ретінде белгілі. Зеңгі баба бейіті Ташкенттен оңтүстікке қарай 25-30 шақырым жерде Самарқанд жолының бойында орналасқан.

«Айша» есімі араб тілінен аударғанда «өмірге құштарлық», «күш» дегенді білдіреді. Түркі халықтарында «бибі» сөзі ханшайымдар мен қожа қыздарына деген құрмет белгісі ретінде қолданылған. Сондықтан да Айша бибі түркі халықтарының, оның ішінде қазақтың мәдени-тарихи мұраларында ерекше орын алатын киелі ана болып саналады. Оның тарихы 2500 жылдан астам түркі әлемінің тарихына терең сіңгенін анық көрсетеді.

Бабаджа қатын кесенесі қараханидтер дәуірінің тарихи ескерткіші болып табылады және өзінің сәулеттік формасы мен сәндік көрінісімен ерекшеленеді.

Ескерткіш Тараз қаласының шетінде, Головочовка ауылының маңында, қазіргі Айша бибі ауылында орналасқан. Бұл ескерткіш қазір мемлекет қорғауында.

Кесене текше пішінді және өлшемі 6,9х6,9 метр, биіктігі 5,0 метр, қабырғаларының қалыңдығы 1,23 метрге жетеді.

Ол күйдірілген кірпіштен салынған. Мадиярлардың архитектуралық композициясы өзінің қарапайымдылығымен және монументалдылығымен ерекшеленеді. Қабырғаларды безендіру үшін әшекейлер, медальондар, қабырғалардағы төртбұрышты ойықтар сияқты элементтер пайдаланылды. Кесененің күмбезі мен барабаны түрлі-түсті тромптардан жасалған, ал құрылыс үстіндегі күмбез біздің заманымызға дейін сақталмаған. 1981 жылы күмбез «Қазпроэкрестоврация» ғылыми-зерттеу институтының жобасы бойынша қайта жаңғыртылды.

Айша бибі кесенесі

Бабаджа қатын кесенесіне қысқаша сипаттама беру оның Қарахан мәдени мұрасындағы ерекше орнын көрсетеді және болашақ археологиялық зерттеулерге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Бабаджа қатын кесенесі – Қазақстанда салынған көне сәулет ескерткіштерінің бірі және үлкен тарихи-сәулеттік маңызы бар. 1938 жылы КСРО Ғылым академиясының жанындағы материалдық мәдениет тарихы институтының А.Н. Бернштам және 1953 жылы сәулетші Т.К. Бәсенов бұл кесенені зерттеп, оның көлемін анықтаған.

1956 жылы А.Н. Бернштамның «Бабаджа қатын кесенесінің шығу тегі» атты еңбегі жарық көрді [14,179].

Бабаджа қатын кесенесінің қабырғалары төртбұрышты, әр жағы 6,80 метр. Қабырғаларының көлемі 25х25х4,5 см кірпіштен қаланған және биіктігі 1,37 метрде сегіз қырлы күмбезі бар, биіктігі 8,8 метр 16 қырлы ішкі күмбезге ауысады. Қазақстандағы сақталған сәулет ескерткіштерінің ішінде мұндай күмбез құрылысы сирек кездеседі. Мысалы, Қостанай облысындағы Кесе монументі мен Орталық Қазақстандағы Жұбан ана ескерткішінде сегіз қырлы барабанмен аяқталып, конус тәрізді қалпақпен жабылған.

Бабаджа қатын кесенесінің сыртқы күмбезінің пішіні 16 қырлы конус тәрізді, биіктігі 86 см, қырлы призмаға орналастырылған. Бұл күмбезге тән қасиет – қабырғалар саны күмбез санына сәйкес келеді.

Бұл кесененің сәулеті Қазақстандағы басқа ескерткіштермен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктерімен ерекшеленеді және оның тарихи маңызын арттырады.

Мазардың алдыңғы жағы шығысқа қарайды, оның бүйірінде ойып жазылған жазуы бар ерекше қасиеті бар. Кейбір әріптер бүлінгендіктен араб тіліндегі бұл жазу әлі күнге дейін мүлдем оқылмайды. Дегенмен, «Бабаджа қатын» деген тіркес анық көрінеді. Бұл жазудың көшірмесі Қазақ КСР мемлекеттік ғимараттарының мұрағатында сақталған.

Мавзолейдің архитектуралық композициясы қарапайымдылығымен және монументалдылығымен ерекшеленеді. Алғы фасады бүйір фасадтарынан өзгеше болып келеді, бұл өзгешелік негізінен парапеттердің болуында көрінеді. Бұл парапеттер порталдық композицияға жол ашады. Фасадтардың қуыстарындағы доға сынықтары горизонталь және вертикаль көлемдердің қатынасы жағынан жарты циркульге жақын келеді. Алайда, талдау көрсеткендей, портал аркасының қисық сызықтары спираль тәрізді қисық сызықтармен жасалған. Сондықтан оның әрбір жартысында үш кіндік бар.

Қырлы барабан мен шошақ күмбездің аласалау келген құрылымы, Сахарадағы дөңгелек орында тұрған шаршы үйді еске түсіреді. Бұл кесене, бүтіндей алғанда, сәулетшінің пікірі бойынша, дененің мәңгі тынышталуын және «жанның» аспанға қарай ұшуын бейнелейді. Бұл, сол кезеңнің көзқарастарын көрсете отырып, өзінің алдына қойған міндетті сәулетші қарапайым және әсем түрде орындаған [11,98].

Бабаджа қатын кесенесінде архитектуралық безендіру элементтері көп емес, алайда оның орнын архитектуралық детальдардың нәзіктігі мен ұқыптылығы толтырады. Батыс және артқы фасадтарды қоспағанда, фасад қабырғаларының бетінде ойықтар мен розеткалар орналастырылған.

Бабаджа қатын кесенесі сәулеттік сәндік элементтерге көп болмаса да, сәулет бөлшектеріне берілген нәзіктік пен ұқыптылықпен оның орнын толтырады. Батыс және артқы қасбеттерді қоспағанда, алдыңғы қабырға беттері ойықтармен және розеткалармен реттеледі.

Розеткалар ойық өрнекпен безендіріліп, ойықтар мүмкіндігінше кесу әдістерімен жасалғанын қазба кезінде табылған қалдықтардан көруге болады. Кесене маңынан және оның төңірегінде табылған үлгілерге қарағанда, ойықтардың сәндік тақталармен жасалғанын аңғаруға болады.

Шұңқырдың жоғарғы бөлігінде бұрыштары сыртқы қабырғаның тегіс бетіне қараған екі кірпіштен жасалған белгі бар. Бұл әшекейлеу әдісі өз уақыты үшін жаңашыл болды және кейін дәстүрлі болды, XVIII-XIX ғасырларда ескерткіштерде кеңінен қолданылды.

Бабаджа қатын кесенесі осылайша қолөнер мен өнердегі өзгерістерді көрсететін сәндік безендіру әдістерінің дамуының аралық кезеңін білдіреді. Кесене сәулет тарихындағы бетбұрыс кезеңдердің бірі болып табылады және қазақ сәулет өнерінің дамуында маңызды рөл атқарады.

Бабаджа қатын кесенесін салудағы екінші маңызды жаңалықтардың бірі шатырдың іргетасын бекіту үшін арша ағашын пайдалану болды. Бұл ағаш элементтер шатырлардың түсуіне жол бермейтін құрылыс ретінде әрекет ете алады. Бұл құрылымдар өңірдегі басқа ескерткіштердің сәулет өнерінде де [11,99]. Бабаджа қатын кесенесінің конструкциясы ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталғаны, оның құрылыс өнерінің жоғары деңгейде болғандығын көрсетеді. Ескерткіш тас фундамент үстіне тұрғызылған және тақталардан жасалған суағарлармен нығайтылған. Үйдің қабырғалары ойықтарымен және қуыстарымен әсерлі, ал оның көлемдік композициясы да соншалықты берік болған.

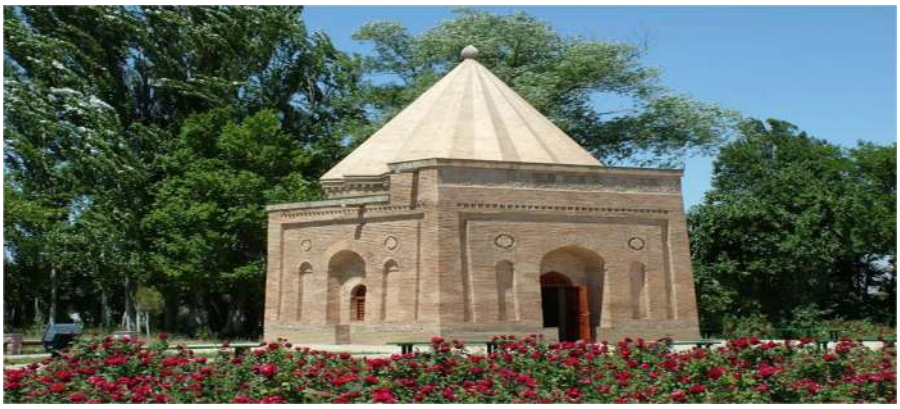

Бабаджа хатун кесенесі

XIV ғасырда Тектұрмас кесенесі Талас өзенінің оң жағалауында тұрғызылған және діни орындардың бірі болған. Бұл төбеде зорастризм, христиандық және мұсылмандық зираттары бар. Төбенің етегінде ежелгі жер асты жолы мен Талас өзенінен өтетін тас көпір болған. XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап жүргізілген отаршылдық саясат кезеңінде көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер толығымен немесе ішінара жойылды. Осы Тектұрмас кесенесінің фотосуреттері ғана сақталған.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Әулиеатада күмбезді моншалар – Барахан, Кәрімбай, Расулхан, Қали Юніс моншалары және ағаштан жасалған айвандық мешіттер: Ахрар, Әбдіқадыр, Әулиеата, Наметбай мешіттері салынған. Шығыс сәулеті. Осы атақты ғимараттардың ішінде Қали Жүніс моншалары, Әулиеата, Әбдіқадыр, Нәметбай мешіттері ғана сақталған.

Әулиеата өңірінің бұл кесенелері мен тарихи ескерткіштері Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын зерттеушілер үшін баға жетпес құнды дүние болып табылады. Ол Қазақстанда ислам өркениеті қалай дамығанын және ортағасырлық қазақ өнерінің жетістіктерін көрсетеді. Бұл кесене қазіргі қазақ халқының тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты.

Бұл ескерткіштер Қазақстанның мәдени ландшафтының бір бөлігі болып табылады және олардың әрқайсысы өзінің бірегей тарихымен және архитектуралық ерекшеліктерімен таң

қалдырады. Олардың сақталуы мен зерттелуі Қазақстан халқының өткеніне деген құрметтің және оның мәдени мұрасын сақтауға деген ұмтылыстың көрінісі болып табылады. Бұл ескерткіштер арқылы Қазақстан тарихының көптеген аспектілері ашылады, олардың ішінде діни, әлеуметтік және мәдени дамуы бар.

Халқының тағдырын өзінің тағдырынан биік қойған, елінің әл-ауқатын, жерінің тұтастығын ойлаған қазақ тарихында тұлғалар ұлт тарихының әр кезеңінде тұлғалық деңгейі жоғары болмақ. Қазақстан тарихында халқының жағдайын өз өмірінен жоғары қойған тұлғалар жетерлік. Қазақ халқының бағына орай әр ғасырларда жаужүрек батырлар, қайраткерлер, ақындар, тарихи тұлғалы ұл мен қыздар шығып отырған. Осындай алып тұлғалы адамдардың арқасында қазақ жері жаудың қолында кетпей, өз намыстарын қолдан бермей жері үшін күрескен осындай тұлғаларымыз келешек ұрпақтың жадында қалатыны сөзсіз.

Әулиеатадан шыққан атақты тұлғалар ғылым мен білімнің түрлі бағыттарында еңбек етіп, адамзат өркениетіне өз себептіктерін тигізген. Тарихи деректерге сүйенсек көне Тараз аймағынан әл-Тарази сияқты есімді бірталай ғұламалар шыққандығын бағамдауға болады. Араб деректеріне сүйенсек XI-XII ғасырларда Тараз қаласынан Махмұт бин Әли әл-Тарази, Әбу Тахир Мұхаммет ат-Тарази, Әбд Садық Ахмет ибн Хасан сынды ғұлама ғалымдар шыққан. Тарихи жазбаларда осы ғалымдарды орта ғасырларда жоғары құрметтегенін көрсетеді.

Осы туралы Әбсаттар Дербісәлиев «Қазақ даласының жұлдыздары» атты еңбегінде Тараздан Баласағұн мен Махмұт Қашқаридан басқа, Махмұд бин Әли, Әбу Таһир Мұхаммад, Шамс сияқты Ат-Таразилер шыққан деп келтіреді [15,154].

Екі мың жылдан асатын бай тарихы бар Әулиеата өңірінен небір қол бастаған батырлар да, сырлы да, сиқырлы сөздерімен халықты өздеріне баурап алған ақын да, өнер шеберлері де, елдің азаттығы, жерінің тыныштығы, әділеттік жолда жүріп артынан халықты ерткен небір көсемдер де, сайып келгенде, өмірі кейінгі ұрпаққа өнеге боларлық асыл азаматтар толқыны өтті. Солар-дың ішінде Биназар Ақедіұлы, Сыпатай батыр, Жауғаш және басқа да батырларды айта кеткен жөн.

Осыдан екі ғасыр бұрын өмір сүрген бабамыз Биназар Ақедіұлы туралы халық аузында сақталып қалған аңыз-әңгімелер көп емес. Жалпы Биназар Ақедіұлы 1802 жылы қазіргі Мойынқұм ауданында дүниеге келген. Ұлы жүздің дулат тайпасының шымыр руынан шыққан батыры. Бәрінен бұрын, ол кісі Қоқан хандығына қарсы күресте Сыпатай батырдың сенімді жолдасы болды. Жасы ұлғайғанда шағында Шу өзеніне тоған салып, өз ауылын егіншілікпен айналысуға себептігін тигізген. Қазіргі таңда Биназар батырдың мазары Хантау қыратының Сұңқар деген шоқтығында тұр [16,189].

Ерлік пен елдікті ту еткен, қиын қыстау заманда жанын арына садақа етуге дайын болған, халқының ертегі күн ойлап сан рет басын қатерге тіккен, сонымен қатар, шешен би, қазақ жерін сыртқы жаулармен күрескен батыр осы Сыпатай Әлібекұлы. Ол кісі дүниеге келіп, ақыл-ойы толыс, оң мен солын таңығанда және азамат болып қалыптасқан уақыт қазақ халқы үшін ең ауыр заман болды. Сыпатай кескінін Кенен Әзірбаев былай дейді: «зор денелі, құлағы сүйемдеу, омырау жүні бір түп қамыстай, құлағына тұрған құрауды қамшысымен қағып түсіреді екен. Сондай-ақ сөзге де шешен, тапқыр болыпты» - деп суреттеп берген. XIX ғасырдың I-ші жарты-сында қоқандықтардың халыққа көрсеткен жатқан озбырлықтарын көріп өскен Сыпатай батыр Қоқан хандығынан қалай да жерін азат етуді өз өмірінің басты мақсаты деп санаған. Ол атқа мініп, қол жинап, халықтан салық жинап жүрген Қоқан хандығының жасауылдарын қуып жіберген. Осы сәттен бастап оның ұйымдастырушылық қабілеті көрініп, ерліктерімен халықтың құрметтіне ие болады. Кенесары Қасымұлының қоқандықтардың оңтүстік қазақ жеріне экспансиясына қарсы шабуыл шыққан соң қол жинап, Сыпатай батыр Кенесары ханға қосылған болатын. Алайда, Кенесары хан қырғыздарға шабуыл жасағанда,өз әскерін бастап Кенесары ханнан бөлініп кеткен еді. Оның бұл жағдайға өзінің себептері болған.

Жиырма жас аса бергенінде өз елінің адамдары екі батырды - Аңдас пен Сыпатайды сыйғыз-бай қуып жіберген. Сол кездері олар көрші қырғыздарды барып паналаған. Қырғыз елі Қоқан хандығының басқаншыларына қарсы қырғыз жерін қорғасқан екі батырды құрметтеп, бастарына

баспана беріп көмек көрсеткен. Осы жағдайлардан кейін батыр Кенесары соғыс жасағанда, ол адамгершілігіне салып екі жақтың арасында болып жатқан соғысқа қатысуға келіспейді. Сыпатай батырдың ұлдары 1860-жылдардағы пашалық Ресейдің полковнигі М.Черняев бастаған орыс әскерінің Қоқан хандығына қарсы жорығына қатысады. Қазіргі таңда батырға арнап Меркі ауданында үлкен ескерткіш бар [17,50].

Сыдық Абыланов қазіргі Жамбыл обысы Байзақ ауданыңдаңы Кеңес ауылында дүние келген. Ол кісі мемлкет қайраткері, журналист, драматург. Оның негізгі қызметі халық ағарту ісі болған. Өзінің еңбек жолын Орынбордағы Хусайния медресесін бітірудің сәті келмей, 1913 жылы өз ауылына келіп медересе ашып, ұстаздық етіп бала оқытудан бастаған. Сондай-ақ «Қазақ» газетіне шағын хабарлар жазып, басылымның авторлар қатарына кірген болатын. Өзінің жазған хабарларына «мұғалім Сыдық Абыланов» деген атаумен қол қойған. «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 15 маусымда шыққан №66 санына «Үлгілі іс» деген мақаласын жариялаған. Бұл мақалады Ботамойнақ-Алмалы болысының басшысы Дербіс Қалабаевтың сол аймаққа 100 бала арналған мектеп салуына басшылық жасағанын, оны халықтың қолдағаның, мектептің негізі салынып қойылғаны туралы жазған. Біз мақала ақылы Сыдық Абылановтың өз ауында ашқан медресеге кедей отбасынан шыққан балаларды оқу қабылдағанын, оларға төте оқыту арқылы халыққа білімін дәлелдеп, оқуға балаларын әкелген елдердің көп болғаны көруге болады.

Өз ісіне деген адалдық арқасында Сыдық Абыланов көп ұзамай Әулиеата қаласына ауысып, Аса интернатында балаларға ана тілінен сабақ бере бастаған. 1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысады. Т.Рысқұловтың ұйымдастырған Қырғыз (қазақ) жастарының революциялық одағы қосылып, соның белсенді мүше болған. Одақ жанынан құрылған азық-түлік комитетінің жұмысынан бесенділік танытып, ашаршылыққа ұшараған жергілікті халық үшін қаржы мен азық-түлік жинаумен айналысты. Әулиеата жеріне Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Сыдық Абыланов уездік халық ағарту комиссариатының мүшесі болып тағайындалды. Осы қызметтіңде жүріп ол жаңа мектептер мен оқу коммуналарын ашу жолын көп еңбегін қосты [8,75].

Жамбыл бала күнінен бетті болып еркін өскен. Сегіз-тоғыз жасқа келгенде қойшылармен, жылқышылармен бірге жүріп, олардан неше түрлі аңыз әңгімелер, өлең-жырлар естіп өскен. Өзі де жыр айта бастаған. Асау тайларды үйретіп, бас білдіруді де өзінің ең сүйікті, қызықты ісіріне айналдырған. Осылайша, жарқын жүзді, көпшіл, өр мінезді бала Жамбыл ел ішінде тез танылғанды. Оның уөргенділігі де елге қатты ұнайтын.

Жамбылдың арғы бабаларынан өнерпаз, сері, палуандар, ділмар шешендер шыққан екен. Сонымен Екей Жамбылдың онынші бабасы болып саналады. Екей жұрты кезінде:

Екейде елу бақсы, сексен ақын,
Жаратып мінеді екен ерттеп атын.
Қобызды, домбырасы үнін қосып,
Гулейді жын қаққандай кешке жақын, - деген өлең жолдарындарында айтып кеткендей ақын, жыршылық өнер дарыған орта [18,13].

Қорытынды. Әулиета қаласы Түркістан облысының, Орынбор ауданында орналасқан. Оның тарихы археологиялық тақырыптар мен тарихи дереккөздерге негізделген және бұл аймақта осындай бірнеше қала болғаны белгілі. Бұл қалаға сәйкес келетін ережелер мен белгілердің арқасында бірнеше заманауи қалалардың ашылған жерлерінің арасында орналасқан.

1781 жылы Абылай қайтыс болғаннан кейін оның ұлы Уәли Орта жүздің ханы болып сайланды. Сонымен бірге ол Ресейге де, Қытайға да адалдық танытып, әкесінің саясатын жалғастыруға ниетті екенін көрсетті.

Бірақ оның тұсында хандық ішінде алауыздық күшейіп, сұлтан ықпалы күшейіп, Қазақ хандығының әлсіреуіне әсер етті. Бұл Ресейдің Таяу Шығыс аймағына белсендірек ілгерілеуіне мүмкіндік берді. XYIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы отарлау саясатының барысында патша үкіметі қазақ жеріндегі хандықтарды ең алдымен талқандауға кірісті. Хан билігі орыс шенеунігі басқаратын уақытша комитеттің қолына өткенін аңғаруға болады.

Осындай кеңес құру арқылы ол Кіші Ақ және Орта Ақ хандықтардың саяси тәуелсіздігін түпкілікті жоюды мақсат етті. Патша үкіметі бұл мақсатты Орталық Ақ хандығында жүзеге

асыруға кірісті. 1815 жылы Орта жүзде Уәлидің билігін әлсірету мақсатында Бөкейді екінші хан етіп тағайындады. 1817 жылы Бөкейдің Орта жүз хандары мен 1819 жылы Уәлихан қайтыс болғаннан кейін патша өкіметі жаңа хан сайламай, Орта жүзді бірнеше басқармаға бөліп, олардың шенеуніктерін бақылауға алу үшін патша жарлығы шығарылды.

Қорытындылай келе, Тараз қаласының тарихы негізінен Әулие ата есімімен байланысты. Қаланың құрылысшысы әрі тұрғыны бір кездері Әулие ата деп атаған. Сондай-ақ 1938 жылы белсенділер Әулиета атауын өзгертті. Бұл өзгеріс – Әулиата ауылының тарихы мен атауын өзгерту жөніндегі мемлекеттік саясаттың жемісі. Дегенмен, өлкеден алынған тарихи деректерде, оқиғалар мен жаңалықтарда айырмашылықтар мен ұқсастықтар бар енкенін білеміз.

Қазіргі таңда аймақта болып жатқан жайттардың түсіндірмесі – ашаршылық мәдениеті, әдебиет, категориялар мен даму. Бұл мәдениеттің бар екендігі киелі шаһардың тарихы мен кеңестік дәуірде жүзеге асырылған құрылыс әдістері мен саяси өзгерістердің нәтижесінде ашылды.

Бұл аймақта өте қолайлы тарихи кесенелер мен ескерткіштер кездеседі. Олардың ішінде Тараз қаласының шығу тегін, аталу кезеңін, мемлекет құрылысын және басқа да кезеңдерді айқындайтын деректер кездеседі.

Сондықтан, Әулиеата қаласының тарихы мен мәдениеті туралы жазылған мақалалар, кітаптар мен басқа мәліметтер қызықты деректерді береді. Бұл түсіндіру, тарихи білім мен кеңестік тарихи түсінігін дамытудың арқылы осы аймақты тану мүмкіндігін жасайды.

Мақалада өзгерістер және кеңейтілген кеңсесіз ақпаратты жинақтау үшін мәліметтер құжатталды. Бұл мәліметтерге басқа зерттеулер мен түсініктемелер құрастырылатын және деректердің талдауында жаңа әдеби және ақпараттық маңыздылықтар табылды. Көркем анықтамалар және талдаудың қаржылық, саяси, кеңестік және саяси аспектілері арқылы Әулиеата қаласының тарихы мен мәдениеті туралы анықтамалы мәліметтер берілді. Осы мәліметтер аймақтың тарихи мен кеңестік дамуынан толық көрнекті ақпаратты береді деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов Қ. Қазақстанның ежелгі қалалары. –Алматы: 2005. -316 б.

2. Әбділдаұлы Б. Талас-Тараз. Алматы: Санат, 2002. - 264 б.

3. Бартольд В.В. Шығармалар: 3-том– Мәскеу: Ғылым, 1964. -580 б.

4. Қыдырәли Д., Кәтімхан М. Тараз тарихы. -Тараз: Сенім, 2005. - 144 б.

5. Домромыслов А.И. Сырдария облысының қалалары. -Ташкент, 1912. - 204 б.

6. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-т. - Алматы: «Атамұра», 2010. -768 б.

7. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-т. - Алматы: «Атамұра», 2010. - 752 б.

8. Тараз. Жамбыл облысы: энциклопедия. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003. - 576 б.

9. Каллаур В.А. Древние местности Аулие-Атинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в Восточный Туркестан// ПТКЛА, П. Ж Ташкент, 1897. - 15 б.

10. Даутбаев М.А. Әулие ата-Қарахан, Айша бибі,Тектұрмас әулиелер. - Алматы, 2003. – 42 б.

11. Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана. – Алма-Ата: Каз. гос. изд-во, 1959. – 172 с.

12. Бартольд В.В. Шығармалар. 2-т. - Мәскеу: Ғылым, 1967. - 657 б.

13. Бернштам А.Н. Труды Семиреченской рахеологической экспедиции 1936– 1938 гг. Таласская долина. - Алма-Ата, 1949. – 81 с.

14. Ошанов О. Ж. Тараз — Жемчужина Шёлкового пути (Краткая история города Тараз: от Гуннской Орды до Республики Казахстан). — Алматы: Таймас, 2014. — 296 с.

15. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. - Алматы: «Рауан» баспасы, 1995. - 200 б.

16. Құламанова З.А. Жамбыл облысының топономикалық анықтамалығы. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. -808 б.

17. Төреқұл Н. Даланың дара ділмарлары. - Алматы: Қазақстан, 2001. - 592 б.

18. Жолдасбеков М. Асыл сөздің атасы.Зерттеулер. - Алматы: «Білім», 1996. - 304

References:

1. Baypakov K. Kazakstannyj kalalary. – Almaty: 2005. -316 b.

2. Abdildauly B. Talas-Taraz. Almaty: Sanat, 2002. - 264 b.

3. Bartold V.V. Shygarmalar: 3rd volume – Maskeu: Gylym, 1964. -580 b.

4. Kydyrali D., Katimkhan M. Taraz tarihy. -Taraz: Senim, 2005. -144 b.

5. Domromyslov A.I. Syrdarya is bald kalalary. -Tashkent, 1912. -204 b.

6. Kazakhstan tarikhy (kone zamannan buginge deyin). Bes tomdyk. 3-t. - Almaty: "Atamura", 2010. -768 b.

7.Kazakhstan tarikhy (kone zamannan buginge deyin). Bes tomdyk. 4-t. - Almaty: "Atamura", 2010. - 752 b.

8. Taraz. Zhambyl baldness: encyclopedia. - Almaty: Kazakh encyclopedias, 2003. - 576 b.

9. Kallaur V.A. Ancient areas of the Aulie-Ata district on the old caravan route from Taraz (Talas) to East Turkestan // PTKLA, P. Zh. Tashkent, 1897. - 15 b.

10. Dautbaev M.A. Aulie ata - Karakhan, Aisha bibi, Tekturmas aulieler. - Almaty, 2003. - 42b.

11.Margulan A., Basenov T., Mendikulov M. Architecture of Kazakhstan. – Alma-Ata: Kaz. state publishing house, 1959. – 172 p.

12.Bartold V.V. Shygarmalar. 2-vol. - Maskeu: Gylym, 1967. - 657 b.

13. Bernshtam A.N. Proceedings of the Semirechensk racheological expedition of 1936–1938. Talas Valley. - Alma-Ata, 1949. – 81 p.

14. Oshanov O. Zh. Taraz - Pearl of the Silk Road (Brief history of the city of Taraz: from the Hunnic Horde to the Republic of Kazakhstan). - Almaty: Taimas, 2014. - 296 p.

15. Derbisaliev A. Kazakh dalasynyn zhuldyzdary. Almaty: "Rauan" baspasy, 1995. -200 b.

16.Kulamanova Z.A. Zhambyl oblysynyn toponomikalyk anyktamalygy - Almaty: "Arys" baspasy, 2014. -808 b.

17.Torekul N. Dalanyn gift of dilmarlary. - Almaty: Kazakhstan, 2001. -592 b.

18. Zholdasbekov M. Asyl sozdin atasy. Zertteuler. - Almaty: "Bilim", 1996. -304

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20.00
ӘӨЖ/УДК/ UDC 974 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.019

А.М. Азмұханова[1], М.Ш. Эгамбердиев[2]*

[1]тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана, E-mail: aiaz67@mail.ru

[2]тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҚТАРЫНЫҢ ӘУЛИЕ ТҰЛҒАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ САКРАЛДЫ КЕҢІСТІКТЕРІ: МӘДЕНИ МҰРА, РУХАНИ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазақстанның батыс өңірлеріндегі әулиелер – ишандар, хазіреттер, ахундармен байланысты сакральды кеңістіктер мәдени және діни өмірде маңызды орын алады, олар рухани тазарту, ғибадат және дәстүрлерді сақтау орталықтары болып табылады. Мұндай орындар, мысалы, қасиетті мазарлар, кесенелер мен мешіттер, жергілікті әулиелердің культімен тығыз байланысты, олардың өмірі мен іс-әрекеттері руханилық пен моральдық құндылықтардың үлгісі болып табылады. Бекет Ата, Шопан Ата, Сисем Ата, Ұшқан Ата, Қошқар Ата қорымы, Арықпан Ата, Арыстан Ата, Ахон Ата және басқа да әулиелермен байланысты культтік орындардың ерекше

маңызы бар, олардың кесенелері мен қасиетті орындары қажылық пен рухани тазартудың маңызды орталықтарына айналды. Сондай-ақ, «Қыз әулие», Тақсай ханшайымы, «Керік күмбезі», Сыпайы әже, Аймекен, «Ғалия әулие» тағы басқа да қасиетті әйелдерге тағзым мазмұны, оның психологиялық, тарихи, әлеуметтік аспектілері нақтыланады. Әулиелерді құрметтеу жергілікті қауымдастықтардың әлеуметтік сәйкестігін нығайтуға, рухани дәстүрлерді ұрпақтан-ұрпаққа сақтауға және жеткізуге ықпал етеді. Сакральды объектілер тек діни қызметтерді орындап қана қоймай, сондай-ақ әлеуметтік бірліктің символына айналып, адамдарды ортақ нанымдар мен тарихи естеліктер арқылы біріктіреді. Бұл орындардың жергілікті билікті қалыптастырудағы рөлі де маңызды, өйткені олардың көпшілігі белгілі діни тұлғалармен байланысты, олардың есімдері мен істері халықтың ұжымдық жадысында сақталады. Қазақстанның батыс аймақтарының сакральды кеңістіктерін зерттеу олардың өңірдің мәдени және рухани ландшафтындағы көпқырлы маңызын ашуға, сондай-ақ жергілікті қауымдастықтардың мәдени байланыстарын және рухани практикаларын сақтау рөлін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеуде сакральды объектілер мен олардың рухани және әлеуметтік сәйкестікті қалыптастырудағы рөлінің өзара байланысын талдауға ерекше назар аударылады, бұл этнографиялық зерттеулерді, тарихи, археологиялық және жазба дереккөздерін талдауды қамтитын кешенді әдісті қолдануды талап етеді.

Кілт сөздер: сопылық, Қазақстан тарихы, әулиелер, сакральды кеңістік, мұралар.

***Алғыс айту**: Жұмыс «Ясауи мұрасына жаңа көзқарас: қазақ дәстүрі мен Орталық Азиядағы сопылық тарихындағы әулие феноменін кешенді зерделеу» (ЖТН № AP19675718) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.*

Азмуханова А.М. [1], *Эгамбердиев М.Ш.* *[2]
[1]*кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана, E-mail: aiaz67@mail.ru*
[2]*кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com*

САКРАЛЬНЫЕ ПРОСТРАНСТВА В ЗАПАДНЫХ РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА, СВЯЗАННЫЕ С ЛИЧНОСТЯМИ СВЯТЫХ: ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ И ДУХОВНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

Сакральные пространства в западных регионах Казахстана связанные со святыми ишанами, хазретами, ахунами занимают центральное место в культурной и религиозной жизни, являясь важными центрами духовного очищения, поклонения и сохранения традиций. Места, такие как святые могилы, мавзолеи и мечети, тесно связаны с культом местных святых, чьи жизни и деяния служат образцами духовности и моральных устоев. Особое значение имеют культовые места, связанные с такими святыми, как Бекет Ата, Шопан Ата, Сисем Ата, Ушкан Ата, некрополь Кошкар Ата, Арыкпан Ата, Арыстан Ата, Ахон Ата и другие, чьи мавзолеи и святые места становятся важными центрами паломничества и духовного очищения. Почитание этих святых способствует укреплению социальной идентичности местных общин, поддержанию и передаче духовных традиций через поколения. Сакральные объекты не только выполняют религиозные функции, но и становятся символами социальной сплоченности, объединяя людей вокруг общих верований и исторической памяти. Роль этих мест в формировании местной власти также является значимой, поскольку многие из них связаны с известными религиозными деятелями, чьи имена и дела остаются в коллективной памяти народа. Исследование сакральных пространств западного Казахстана позволяет раскрыть их многогранное значение в культурном и

духовном ландшафте региона, а также выявить их роль в поддержании культурных связей и духовных практик местных общин. Особое внимание в исследовании уделяется анализу взаимосвязи между сакральными объектами и их ролью в формировании духовной и социальной идентичности, что требует применения комплексного подхода, включающего этнографические исследования и анализ исторических, археологических и письменных источников.

Ключевые слова: суфизм, история Казахстана, святые, сакральные пространства, наследие.

Благодарность: *Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Новый взгляд на наследие Ясави: комплексное осмысление феномена «аулие» в казахской традиции и истории суфизма в Центральной Азии» (ИРН № AP19675718)*

Azmukhanova A. [1] *, Egamberdiyev M.* *[2]

[1]*Candidate of historical sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University,Kazakhstan, Astana.*
E-mail: aiaz67@mail.ru

[2]*Candidate of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,*
E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

SACRED SPACES IN THE WESTERN REGIONS OF KAZAKHSTAN CAUSED BY PERSONALITIES OF SAINTS: PROBLEMS OF CULTURAL HERITAGE AND SPIRITUAL IDENTITY

Abstract

Sacred spaces in the western regions of Kazakhstan occupy a central place in the cultural and religious life, serving as important centers for spiritual purification, worship, and the preservation of traditions. Such sites, including holy graves, mausoleums, and mosques, are closely associated with the cult of local saints, whose lives and deeds serve as examples of spirituality and moral values. Special significance is attached to sacred sites related to saints such as Beket Ata, Shopan Ata, Sisem Ata, Ushkan Ata, Koshkar Ata Necropolis, Arykpan Ata, Arystan Ata, Ahon Ata, and others, whose mausoleums and holy places become major centers of pilgrimage and spiritual purification. The veneration of these saints contributes to the strengthening of the social identity of local communities, as well as the maintenance and transmission of spiritual traditions across generations. Sacred sites not only fulfill religious functions but also serve as symbols of social cohesion, uniting people around common beliefs and historical memory. The role of these sites in the formation of local authority is also significant, as many of them are associated with renowned religious figures whose names and deeds remain in the collective memory of the people. The study of sacred spaces in western Kazakhstan reveals their multifaceted significance in the cultural and spiritual landscape of the region, as well as their role in maintaining cultural connections and spiritual practices within local communities. Special attention in the research is given to analyzing the interconnection between sacred sites and their role in shaping spiritual and social identity, which requires the application of a comprehensive approach, including ethnographic studies and the analysis of historical, archaeological, and written sources.

Keywords: Sufism, history of Kazakhstan, saints, sacred spaces, heritage.

Acknowledgement: *The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN AP 19675718) within the framework of program-targeted funding «A new vision on Yasawi heritage: comprehensive understanding of Auliye phenomenon in Kazakh tradition and history of Central Asian Sufism»*

Кіріспе. Қазақстанның батыс аймағындағы әулиелерге тағзым ету феномені – ислам дәстүрлері мен түркі халықтарының ежелгі нанымдарының тоғысында қалыптасқан ерекше құбылыс. Әулиелер культі осы аймақтың діни және мәдени өмірінің маңызды бөлігіне айналып, оның негізінде ата-бабаларға және әулиелерге құрмет көрсететін исламның сопылық дәстүрі жатыр. Қазақстанда ислам дінінің таралуынан бұл аймақта ислам ілімдерін жергілікті нанымдарға бейімдеу нәтижесінде синкретизм қалыптасты. Синкретизм ислам мен исламға дейінгі наным-сенім дәстүрлерін біріктірді [1]. Осы үрдіс нәтижесінде аймақта көптеген қасиетті орындар зиярат ету және әулиелерге табыну нысанына айналды, ал әулиелер халық арасында шапағатшы әрі рухани қамқоршы ретінде әйгілі болды.

Қазақстанның батыс өңіріндегі сопылық дәстүрдің маңызды тұлғаларының бірі әрі бірегейі – XVIII ғасырда өмір сүрген Бекет-Ата. Ол әйгілі әулие, сопы, емші және рухани ұстаз ретінде танымал. Үстірттегі оның кесенесі Қазақстанның батысындағы ірі зиярат орындарының біріне айналды, бұл жерге адамдар денсаулықты қорғау және рухани күш алу мақсатында баратыны белгілі. Қожаназар-Ата кесенесі де қасиетті орын ретінде зор маңызға ие, мұнда сенушілер рухани қолдау мен бата сұрап келеді. Маңғыстау облысында құрметтелетін тағы бір әулие – Ұшқан-Ата. Ол аңшылар мен балықшылардың қамқоршысы ретінде танылған және рухани қорғаушының символы саналады. Ал Шопан-Ата кесенесі – Қазақстандағы ежелгі қасиетті орындардың бірі және ол Ахмет Яссауи дәстүрімен тығыз байланысты, сол себепті көптеген зияратшыларды тартады [2].

Қазақстанның батысындағы сакралды орындар тек діни киелі жерлер емес, сонымен бірге ортақ рухани және мәдени болмысты нығайтатын маңызды мәдени ескерткіштер болып табылады. Бұл жерлерге зиярат ету әулиелерге құрмет көрсетудің және ата-бабалармен байланыстың нысаны болып, адамдардың тыныштық табуына және бата алуына мүмкіндік береді. Бекет-Ата, Қожаназар-Ата, Ұшқан-Ата және Шопан-Ата, Қошқар-Ата қорымы, Арықпан Ата, Арыстан Ата, Ахон-Ата, әулие-аналар сияқты қасиетті орындар – халық жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін сенімдерді нығайтып, әулиелерге сенуді жалғастырып отырған мәдени мұраның символдары болып табылады [3].

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның батыс аймағындағы әулиелерге тағзым ету культінің мәдени және діни маңызын талдау арқылы әулиелер культінің қалыптасуындағы исламдық және фольклорлық дәстүрлердің өзара байланысын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: Қазақстандағы әулиелер культінің қалыптасу тарихын, оның тамырларын және жергілікті фольклорлық нанымдармен байланысын зерттеу; Бекет-Ата, Қожаназар-Ата, Ұшқан-Ата және Шопан-Ата, Қошқар-Ата қорымы, Арықпан Ата, Арыстан Ата, Ахон-Ата және т.б. сияқты негізгі әулиелердің аймақтың рухани өміріндегі рөлін және олардың жергілікті халық үшін маңызын талдау; сакралды орындарға зиярат жасаудың әлеуметтік функциясын және халық жадында әулиелер культінің сақталуы мен берілуіндегі фольклорлық аңыздардың рөлін зерттеу. Дәстүрлі ханафиттік исламның рухани тәжірибесі аясында аймақтағы діни тұлғалардың сакралдануын және «әулиелік» феноменін кешенді пәнаралық зерттеу арқылы мұсылмандық киелі жерлердің рөлін заманауи тұрғыдан түсіну, тарихи тұлғалардың және олардың ілімі мен тәжірибесінің маңызын мәдени мұра, рухани бірегейлік ракурсында анықтау.

Материалдар мен әдістер. Қазақстанның батыс аймағындағы әулиелер мен суфизм бағытындағы әулиелер культін зерттеуде тарихи-мәдени зерттеулерді, этнографияны, фольклорды, сондай-ақ исламның суфизм сияқты ағымдарын және аймақтық діни тәжірибелерді қамтитын кең ауқымды материалдар қолданылды. Сонымен бірге авторлық далалық этнографиялық зерттеулері нәтижесінде жиналған материалдар (2024 жылдың жаз айында Маңғыстау облысының үш ауданындағы 7 ауылға жүргізілген экспедиция нәтижелері) да пайдаланылды [4]. Фольклорлық деректер жергілікті діни тәжірибелер мен әулиелерге табыну мәселесін түсіну үшін маңызды рөл атқарады. Аңыздар, мифтер, әңгімелер мен халықтық әндер қазақ халқының рухани өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады және әулие орындарының маңызы мен олардың жергілікті қауымдар үшін мәнін қалпына келтіруге көмектесті. Бұл фольклорлық дерек-

тер әулиелер туралы халықтың көзқарасын, олардың ғажайып қасиеттері мен ерліктері туралы түсініктерін берді. Фольклорды зерттеу ұжымдық санада әулие бейнелерінің қалай қалыптасқанын және осы бейнелердің діни тәжірибеге қалай ықпал еткенін түсінуге мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында жинақталған материалдарға терең анализ жасауға мүмкіндік беретін индуктивті зерттеу стратегиясы басшылыққа алынды. Қазақстанның батыс аймағындағы сакралды тұлғалар мен рухани практикаларды зерттеуде, негізінен пәнаралық синтез, объективтілік, эмпирикалық, дәйектілік, дін құбылысына құрметпен қарау принциптері мен әдіс-тәсілдеріне сүйенеміз. Жергілікті діни дәстүрлердің қалыптасуын зерттегенде диахронды әдісті, әлеуметтік диалектика, тарихилық заңдарын қолдану маңызды.

Мәселенің жекелеген аспектілерін қарастырғанда методологиялық плюрализм қолданылды, мұның өзі тарихи оқиғалар мен құбылыстарды түсіндіруде, олардың санқырлылығын ескере отырып қорытындылар жасаудың яғни синтездеудің мүмкіндігін кеңейтеді. Зерттеуде жүйелік тәсіл іргелі маңызға ие болады, ол таным нысандарын, құрамдас бөліктерін ескере отырып қарастырудан көрініс табады.

Қазіргі таңда Бекет-Ата культі халық арасында үлкен құрметке ие болып, кесенесі зиярат орнына айналды, ал оның өмірі мен қызметі туралы аңыздар халықтың есінде сақталып, халықтық шығармашылық, фольклорлық әндер мен әңгімелер арқылы белсенді түрде таратылуда. Бұл әңгімелер әулиелердің жергілікті қауымдар үшін маңызды белгілерге айналып, діни тәжірибе-лердің ерекше мәнге ие болуын көрсетеді [5].

Шопан-Ата да Қазақстанның батыс аймағындағы фольклорында маңызды орын алады. Оның қасиетті орны туралы көптеген аңыздар бар, мұнда ол апаттардан қорғаушы және малдың қамқоршысы ретінде сипатталады, бұл оның культінің малшы қауымдар үшін маңызды екенін көрсетеді. Мұндай аңыздар халықтың өздерінің рухани жетекшілері мен әулиелермен байланысын нығайтып, әулие орындарына қажылық жасау мен әулиелерге тағзым ету тәжірибесінің таралуына ықпал етеді[6].

Сондай-ақ, Үшқан-Ата, тағы бір маңызды әулие, фольклорлық деректерде өзін саяхатшылардың қамқоршысы, емші және рухани жетекші ретінде танытады. Бұл халық аңыздары әулиелердің қоғамдағы діни өмірдегі рөлін аша отырып, олардың әлеуметтік бірлікті сақтаудағы маңызын көрсетеді. Суфизм тәжірибелері, мысалы, зікір (қайталау дұғалары), әулие орындарына бару және әулиелерге тағзым ету, халықтық сенімдер мен әдет-ғұрыптармен тығыз байланыста болды, бұл аймақтың дәстүрлі діни тәжірибесі мен суфизм мистикасының бірегей араласуын білдіреді [7].

Маңғыстау облысы, Ақтау қаласынан 18 шақырым жердегі «Қошқар-Ата» қорымындағы ашық аспан астында IX-XX ғасырлар аралығын қамтитын мұражай жобамен 286 ескі жәдігерді қамтып, көлемі 1,8 гектарды алып жатқан жердегі ескерткіштер, сағана тамдағы өсімдіктер көрінісі, құлпытастардағы ою-өрнектер, сандықтас қойтастағы ескі араб графикасымен жазылған жазбалар, Артық сұпы, Сәду Ата туралы және де басқа осы өңірдің әлі де зерттеуді қажет етіп тұрған жұмбақ сырлары туралы осы қорымның шырақшысы, діни білімі жоғары, дүниетанымы да жан-жақты Дүйсекеш Тұрғанбек Қалиұлы қажымен пікір алмасып, сұхбат жасаудың өзі жеке бір ғылыми тақырыпқа жол салып тұр.

Сондай-ақ, Атырау облысы, Жылыой ауданы, Қаратон поселкесіндегі ескі қорымдағы, ауыл-ел аймаққа «Ахон-Ата» деп кеңінен танымал болған, емшілік, көріпкелдік қасиетімен ерекшеленген, діни білімі жоғары Ғабдолла Құттыбайұлы Атаның ұрпақтарымен кездесу, және әлі күнге дейін ол аймақтан ауыл жаңа жерге көшірілсе де (Каспий теңізінің көтерілу қаупіне, сондай-ақ «Тенгіз-Шевройл» жүргізіп жатқан жерасты мұнай өндіру жұмыстарына қатысты), аймақтағы қалың жұртшылық зиратына арнайы келіп түнеп, дертке дауа іздейді, жан күйзелісінен ада етуін, желеп-жебеп жүруін тілеп әулие тұтып, сыйынып қабіріне түнейді.

1732 жылы Астраханнан Хиуаға бағыт алған И.Г. Гербер өз күнделігінде Үшқан ата қорымына қатысты бірнеше маңызды мәліметтер келтірген. Оның жазбалары бойынша, қорымның айналасында ескі қала орны орналасқан, бұл жерде үйлердің іргетастары мен

қабырғалары қызыл кірпіштен тұрғызылған. Қала орталығында үлкен бассейн мен тұщы су көзін жеткізетін бұлақ болғаны айтылады. И.Г. Гербердің пайымдауынша, бұл қала мен қорым мұсылмандық дәстүрлерге сәйкес салынған, өйткені қорымдағы құлпытастарда «Мұхамед әмір» деген жазу кездескен [8]. Саяхатшы халық арасында сақталған аңызға сілтеме жасап, бұл жердің «Ұшқан ата» деп аталуын қала маңындағы қорымда жерленген қасиетті жасы келген тұлғамен байланыстырады. Аңызға сәйкес, Ұшқан ата Бұхара мен Хиуа, сондай-ақ татар (түркі) саудагерлері арасында ерекше құрметке ие болған тұлға. И.Г. Гербердің келтірген деректеріне сәйкес, «Ұшқан ата» атауының мағы-насы «қанаты бар қарт адам» дегенді білдіреді. Бұл аңыз бойынша, Ұшқан ата белгілі бір уақытта осы жерге «ұшып келіп», су көзінің таусылуымен таяғымен бұлақ көзін ашатын болған [8].

И.Г. Гербердің жазбаларына қарағанда, Ұшқан ата қабірі керуен жолы бойындағы маңызды ритуалды орынға айналған. Керуеншілер бұл жерде басына түнеп, садақа тастаған. Бұл деректер негізінде Ұшқан ата қорымының XIII–XIV ғасырларда пайда болғандығын болжауға болады. Ғылыми тұрғыдан қарағанда, Ұшқан ата әулие, сопы болған деген болжамға сүйене отырып, оның мәдени және діни рөлін тереңірек түсінуге болады. Ұшқан атаға қатысты аңыздар мен жазбалар сол кезеңнің діни және әлеуметтік дәстүрлерін, сондай-ақ керуен жолдары мен сауда қатынастарын сипаттайтын маңызды дереккөз болып табылады.

Әулие орындарына зиярат жасау, тазару ритуалдары, дұғалар және бұл рәсімдермен бірге жүретін иляхи әндер Қазақстанның батысындағы діни тәжірибе мен мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады [4]. Бұл тәжірибелер ислам мен аймақтық дәстүрлердің синтезін көрсетіп, діни тәжірибенің қалай бейімделіп, дамығанын, сондай-ақ халықтық мәдениеттің элементтерін қалай сақтап, өзгерткенін көрсетеді. Сопылық ағымдар, мысалы, Нақшбандия, Яссауия және Қадирия, жергілікті дәстүрлермен белсенді әрекеттесіп, оларды өздерінің діни тәжірибесіне енгізді, бұл жергілікті әулиелерге тағзым етуде көрініс тапты. Сондықтан Қазақстанның батыс өңіріндегі әулиелер культін және суфизмді жан-жақты талдау үшін тарихи-діни зерттеулермен қатар фольклорлық деректерді де ескеру қажет. Бұл материалдар әулие орындары мен әулиелерге табынудың аймақтық мәдени және діни сәйкестіктің маңызды элементі екенін, сондай-ақ суфизмнің жергілікті әдет-ғұрыптар мен сенімдерге қалай интеграцияланғанын көруге мүмкіндік береді.

Қазақстанның батысындағы әулиелер культі мен сопылықтың даму ерекшеліктерін зерттеу үшін қолданылатын әдіснамалық тәсілдерге ең әуелі әулие феноменін шаманизмнен гөрі дәстүрлі исламға жақын құбылыс ретінде қарастыру біздің жаңаша зерттеу парадигмамыз. Бұл зерттеу аясында тарихи-мәдени, этнографиялық және әлеуметтік-мәдени талдау әдістері біріктіріліп, Қазақстанның батыс өңіріндегі діни тәжірибенің өзіне тән ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді. Тарихи-мәдени әдіснамалық тәсіл, әсіресе, жазба деректер мен архивтік материалдарды зерттеуге негізделген, ол аймақтағы діни тәжірибелер мен әулиелер культінің қалыптасу тарихын түсінуге ықпал етеді. Мұндай зерттеулердің ішінде Р.М. Лэнгтың еңбектері айтарлықтай маңызды болып табылады [9]. Р.М. Лэнг өз жұмыстарында исламның мистикалық ағымдарының түрлі мәдениеттерде қалай бейімделгенін, соның ішінде Орталық Азиядағы діни тәжірибелерге тигізген әсерін талдайды. Салыстырмалы әдіс негізінде Р.М. Лэнг сопылық ордендерінің жергілікті діни мәдениетке әсерін қарастыра отырып, әулиелер культінің қалыптасуындағы сопылықтың рөлін зерттейді. Бұл әдіс Қазақстанның батысындағы сопылықтың тарихи-мәдени ықпалын түсінуде маңызды рөл атқарады.

Этнографиялық әдіс, әсіресе, Г.И. Ригби сияқты зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қолданылады. Ригби өзінің «Ислам әлемінің этнографиясы» атты зерттеулерінде полевтік зерттеулердің маңыздылығына назар аударады [10]. Оның зерттеулеріне сәйкес, этнографиялық әдіс қазіргі уақыттағы діни тәжірибелер мен дәстүрлерді, сондай-ақ сопылықтың мәдени және әлеуметтік құрылымдарға қалай әсер ететінін зерттеуге мүмкіндік береді. Орталық Азиядағы жергілікті қауымдардың сопылық практика мен әулиелер культін қалай сақтап қалғаны және қалай бейімдегені жөнінде Г.И. Ригби жүргізген зерттеулер өте маңызды. Далалық зерттеулер

мен сұхбат жүргізу арқылы қазіргі қоғамдағы сопылықтың трансформациясын және жергілікті қауымдардағы оның әлеуметтік қызметін анықтауға болады.

Сонымен қатар, әлеуметтік-мәдени талдау әдісі, мысалы, Дж. Уоттс сияқты батыс зерттеушілерінің еңбектерінде жиі қолданылады. Дж. Уоттс сопылық ордендерінің қоғамдағы әлеуметтік және саяси ықпалын зерттеп, Нақшбандия мен Қадирия ордендерінің қоғамдық құрылымдарға және саяси процестерге әсерін қарастырады. Оның еңбектерінде сопылықтың әлеуметтік келісім мен тәртіпті сақтау, сондай-ақ діни басшылардың рөлі жөніндегі маңызды аспектілер көрсетілген [11]. Дж. Уоттс сопылық ордендерінің шейхтерінің жергілікті саяси және әлеуметтік контексте қандай рөл атқаратындығына көңіл бөледі. Бұл әдіс Қазақстанның батыс аймағындағы сопылықтың ғана емес, сонымен бірге әулиелер культінің қалай қоғамның әлеуметтік құрылымына ықпал еткенін зерттеуге мүмкіндік береді. Осылайша, батыс авторларының әдіснамасы Қазақстандағы діни тәжірибелер мен культтердің қалыптасуы мен дамуының күрделі процесс екенін көрсетеді, бұл зерттеу үшін көпқырлы және кешенді тәсілдердің қажеттілігін дәлелдейді.

Отандық ғалымдар арасынан С.Е. Әжіғали ұсынған археологиялық әдістер Қазақстанның батысындағы әулиелер культі және суфизммен байланысты діни практикаларды зерттеуге бағытталған кешенді тәсіл болып табылады. Бұл әдіс тек дәстүрлі археологиялық қазбалармен шектеліп қана қоймай, сонымен қатар мавзолейлер мен некропольдар сияқты архитектуралық ескерткіштерді, культтік объектілерді зерттеу арқылы діни практикалар мен сопылық дәстүрлердің материалдық куәліктерін талдауға мүмкіндік береді. С.Е. Әжіғали Ұшқан Ата сияқты қасиетті орындарға ерекше назар аударады, мұнда суфизм мен жергілікті әулиелер культінің діни тәжірибеге әсері айқын байқалады [12]. Сондай-ақ, ғалым өз еңбектерінде археологиялық табыстардың тарихи-мәдени процестер мен әлеуметтік-мәдени аспектілерді қалпына келтіруге қалай ықпал ететінін атап өтеді, бұл қасиетті жерлер мен діни практикалардың сакрализациясы мен дамуына терең тоқталады. С.Е. Әжіғали әдісі тек діни өмірдің материалдық іздерін ғана емес, сонымен қатар осы объектілердің қоғамның мәдени және рухани дәстүрлерін қалыптастырудағы әлеуметтік рөлін зерттеуге мүмкіндік береді [13].

Нәтижелер. Қазақстанның батысындағы әулиелерге тағзым ету культі бүгінгі таңда тек діни құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар аймақтың мәдени және әлеуметтік өміріндегі терең тарихи байланыстарды зерттеуге мүмкіндік беретін маңызды тақырып болып табылады. Бұл тақырыптың зерттелуінің өзектілігі, ол қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымының, рухани құндылықтарының және тарихи санасының қалыптасуында шешуші рөл атқаратын ислам мен жергілікті нанымдардың өзара байланысын ашуға бағытталған. Әулиелерге тағзым ету, олардың қасиетті орындары мен зиярат ету практикасы халықтың ұжымдық жадының сақталуына, рухани-мәдени дәстүрлердің берілуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл зерттеу исламның сопылық дәстүрі мен жергілікті түркілік фольклордың өзара ықпалдасуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қазақстанның батыс өңіріндегі әулиелер культі аймақта ислам дінінің кең таралу процесінде халықтың діни тәжірибесін сақтауы мен бейімдеуі арасындағы күрделі әлеуметтік-мәдени процестерді көрсетуі тұрғысынан да аса маңызды. Осылайша, аталмыш тақырып мәдениеттану, дінтану, тарих және антропология салаларында жаңа зерттеу бағыттарын қалыптастыруға ықпал ете алады деуге негіз бар.

Бұл тақырыптың жаңалығы – Қазақстанның батыс өңірлерінің әулилер мұрасына қатысты сакральды кеңістіктерін зерттеуде кешенді және пәнаралық ғылыми тәсілдерді қолдану, олардың жергілікті қауымдастықтардың рухани және әлеуметтік сәйкестігін қалыптастырудағы көпқырлы рөліне назар аудару. Дәстүрлі зерттеулерден ерекшеленетін бұл жұмыс сакральды объектілерді тек діни тәжірибе орталығы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік бірігу, мәдени байланыстар және тарихи жадының сақтаушысы ретінде қарастырады. Бекет Ата, Шопан Ата, Сисем Ата және Ұшқан Ата, Қошқар Ата қорымы, Арықпан Ата, Арыстан Ата, Ахон Ата, әулие-аналар сияқты жергілікті әулиелердің культіне ерекше назар аударылады, олардың сакральды орындары әлеуметтік сәйкестікті нығайту, мәдени дәстүрлерді сақтау және рухани мұраны қолдау жолында

маңызды рөл атқарады. Этнографиялық әдістерді, сондай-ақ тарихи, археологиялық және жазба дереккөздерін талдауды қолдану сакральды кеңістіктердің аймақтағы әлеуметтік және мәдени процестерге әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың жергілікті билік пен саяси құрылыммен байланысын ашады.

Бақылау және талқылау.

Қазақстанның сакралды ескерткіштері, оның ішінде Бекет ата мен Шопан ата жер асты мешіттері, еліміздің тарихи-мәдени мұрасын зерттеуде маңызды орын алады. Бұл ескерткіштер тек архитектуралық және археологиялық құндылықтарымен ғана емес, сонымен бірге исламның сопылық бағытының дамуына әсер еткен рухани орталықтар ретінде де ерекшеленеді. Суфизм, Құдаймен тікелей байланыс орнатуды мақсат еткен мистикалық ілім ретінде, Қазақстандағы көптеген рухани жерлерде өз көрінісін тапқан. Бекет ата мен Шопан ата мешіттері суфизмнің қазақстандық контекстте қалай қалыптасқанын және оның жергілікті халықтың дүниетанымы мен рухани мәдениетіне әсерін түсінуге мүмкіндік береді. Осы ескерткіштерді зерттеу суфизмнің ислам әлемінде, оның ішінде Қазақстанда, қалай таралғанын және оның мәдени мұрадағы орнының маңыздылығын көрсетеді.

Бекет ата мешіті суфизмнің кең тараған аймақтық орталығының бірі болып табылады. Суфизмнің басты мақсаты адамның Құдаймен қарым-қатынасының тікелей жолын табу, адамның рухани жетілуіне бағытталған мистикалық жол. Бұл бағыттың маңызды өкілдерінің бірі Бекет ата, ол өзінің өмірінде адамзаттың рухани мәселелерін шешуге және Алламен байланыс орнатуға үлкен мән берген. Суфизмнің элементтері Бекет атаның жер асты мешітінің құрылысында, оның ішкі қызметінде және маңыздылығында көрініс тапқан [14]. Қазіргі таңда Бекет ата мешіті қайта қалпына келтіріліп, айналасы абаттандырылған. Плато үстінде қажыларға арналған үлкен кешен салынған, оған жыл сайын 20 мыңнан астам адам келеді.

Бекет ата Мырзагұлұлы 1750 жылы дүниеге келген. 40 жасында сопылық дәрежесін қабылдап, балаларды біліммен қамтып, сауаттандыруға тырысқан. Оның емшілік қабілеттері туралы аңыздар да кең тараған. Бекет ата 1813 жылы қайтыс болып, өзі құрған мешіттің қасына жерленген. Суфизм Бекет атаның дүниетанымында және халық арасында оның орнығуына ықпал еткен [15].

Бекет Ата ілімі мен оның рухани ықпалының кең таралуы, түркі әлеміндегі және Қазақстандағы теккелер, мешіттер мен зауиялар арқылы көрініс табады. Бекет Атаның мұрасының кеңістіктегі таралуын нақтылайтын төрт негізгі мешіт, олар Баялы-Арал, Ақмешіт-Жем, Ескі Бейнеу және Оғланды, оның рухани ілімінің танымалдылығы мен ізбасарларының көптігін көрсетеді [16]. Бұл теккелер, мешіттер мен зауиялар Бекет Атаның шариғаттық жолмен ғана емес, сонымен бірге ішкі рухани дамуды уағыздайтын ілімін ұрпақтан ұрпаққа жеткізу қызметін айқындайды. Бекет Атаның шәкірттерінің саны төрт болуы, исламдық рухани дәстүрдегі халифалардың төрттігімен байланыстырыла отырып, оның іліміндегі ұйымдастырушылық және тәртіп элементтерін көрсетеді. Мұндай тұжырымдама исламның ішкі құрылымы мен діни тәртібін бейнелейтін символикалық мағынаға ие болуы мүмкін. Исламдағы төрт халифа ұғымы, өз кезегінде, Бекет Атаның рухани ұстаздық қызметінің дәстүрлі исламдық құрылыммен үндестігін көрсетеді [17].

Бекет Атаның өмірі мен оның діни-философиялық ілімдеріне қатысты аңыздар мен тарихи деректерде көрініс тапқан символдық мәндер ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет ететін маңызды бағыттарды ұсынады. Бұл зерттеулер Бекет Атаның мұрасына жаңа ғылыми көзқарастар мен қабаттар ашып, оның рухани ілімін және ислам философиясындағы орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Аңыздар мазмұнында сәйкессіздіктер, қайшылықтар ұшырасады, сол үшін бұл деректерге жаңа интерпретациялар қажет [4].

Бүгінде Бекет ата жер асты мешіті, Маңғыстау облысы, Қарақия ауданы, Оғланды жерінде орналасқан, Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 30 наурыздағы № 119 бұйрығымен мемлекеттік маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштердің тізіміне енгізілді. Маңғыстау облысы әкімдігінің 2014 жылғы 3 қыркүйектегі №209 қаулысымен

Бекет ата жер асты мешіті мен оның қорғалатын аймақтарының шекаралары бекітілді [18,6]. Мешіт биік жартастың ортаңғы қабатында қазылған және терең сайға қарай түсетін жартастар арасында орналасқан. Құрылыс төрт негізгі бөлмеден тұрады. Бірінші бөлме кең кіріс бөлмесі, ол күмбез тәрізді төбесінде орнатылған жарықшақ арқылы жарықтандырылады. Бұл бөлмеде ағаш тіреуіш орнатылған. Кіріс бөлменің батыс жағында намаз оқу бөлмесі орналасқан, оның оңтүстік қабырғасында михраб бар, ал оңтүстік-шығыс бағытта екі бөлме тұр, олардың бірінде Бекет ата жерленген. Бекет ата шамамен 63 жасында қайтыс болған деп есептеледі. Барлық бөлмелердің пішіні дұрыс емес дөңгелек болып келіп, олардың биіктігі 2,7 м-ден 3,5 м аралығында ауытқиды. Қабырғаларда жарықтандыруға арналған тегіс ойықтар бар [19].

Қазақстанның батыс аймағының келесі киелі кеңістіктердің қатарында Шопан ата жер асты мешіті мен қабірі тұр, ол өз кезегіндегі сопылық уағыздаушысы әрі, Қ.А. Яссауидің шәкірті ретін-де танымал, Қазақстанның мемлекеттік тарихи және мәдени ескерткіштер тізіміне Министрлер кабинетінің 2015 жылғы 30 наурызындағы №119 бұйрығымен енгізілді. Мешіт «Қазақстанның сакралды жерлер географиясы» жобасының аясында «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша ұлттық маңызы бар киелі объектілер тізіміне енгізілген [20]. Шопан ата жер асты мешіті кешенінің оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Оның ортасында тікбұрышты зал бар, оңтүстік-батыс бұрышында жоғары қарай шығатын тақыр баспалдақтар жасалған. Шопан ата қабірі осы бөлменің ішіндегі жартастың ойығында орналасқан. Мешіттің оңтүстік және батыс қабырғаларында сиынып келген адамдарға арналған кең бөлмелер қазылған. Мешіттің төменгі бөлігінде құдық қазылған. Бұл жердің бір ерекшелігі, ол сопылықтың айқын іздері мен ежелгі дәстүрлердің сақта-луы, сондай-ақ ханафи мәзһабын ұстанған дәстүрлі исламның ұштасуы болып табылады [21].

Мешіт кешенінің құрылысы 12 бөлмеден тұрады. Әр бөлме өзінің нақты функционалдық мақсатына ие: бірі діни рәсімдер үшін, бірі білім беру қызметіне, ал басқалары шаруашылық қажеттіліктерге арналған. Орталық бөлме тікбұрышты үлкен бөлмеден тұрады, оның өлшемі 7,1х5,1 м. Бөлмеде жарық түсетін дөңгелек ойық ашылған, оның диаметрі 1,5 м, ол төбенің дәл ортасына жақын орналасқан. Бөлменің ортасында ағаш тіреуіш орнатылған. Бұл жер қасиетті орын ретінде саналады, ал оның жанында жерленген Шопан ата мен оның отбасының қабірлері орналасқан. Мешіттің ауласында тутұйық ағашы өсіп тұр, бұл да оның сакралды табиғатын көрсетеді. Жер асты мешітінде қосымша бірнеше қабір бөлмелері мен құрылыстар бар [22].

Шопан ата Қазақстанның батыс аймағының мәдениеті мен тарихында ерекше орын алады. Ол халықтың санасында шопандық кәсіптің пірі ретінде сақталып, оның қасиеттерін дәріптеу арқылы мұсылмандық рухани дәстүрлермен байланыс орнатқан. Шопан атаға қатысты аңыздар мен әңгімелер арқылы халық қой түлігінің мәні мен қасиеттерін терең түсініп, ол шаруашылықтың негізгі тірегіне айналған. Осы өңірде XII-XX ғасырларда салынған Шопан ата қорымы мен оның маңызы халықтың шопандық кәсіпке деген ерекше құрметін көрсетеді. Қой түлігінің қазақ қоғамындағы орны терең әрі айқын. Халықтың наным-сенімдеріне сәйкес, қой оттан жаралған деп саналады, бұл оның қасиеттілігі мен рухани мәнін білдіреді. Қой жылы дүниеге келген адамдардың мінезі де осы түліктің қасиеттерімен үндеседі. Олардың адал, сезімтал, аққөңіл болуы қойдың мінезін сипаттайды, сондықтан қойға қатысты түрлі ырымдар мен дәстүрлер қалыптасқан. Мысалы, қой сою кезінде арнайы ырымдар жасалады, олар жергілікті жерлерде көпшілікпен сақталған, әр түрлі сенімдер мен ережелерге негізделеді. Оңтүстік Қазақстан мен Қазақстанның батыс өңірінде қойға байланысты ырымдар мен нанымдардың ерекшеліктері айқын байқалады. Қойдың жағын қора есігінің жағына іліп қою, қораға қойдың кәрі жілігін ілу секілді дәстүрлер мал басының көбеюіне деген үміттен туындаған. Бұл ырымдар халықтың мал шаруашылығына деген көзқарасы мен сенімін көрсетеді. Осылайша, қой тек шаруашылықтың негізі ғана емес, қазақ халқының рухани мәдениеті мен дүниетанымында маңызды орын алады.

Сисем ата киелі мекені алғаш рет мемлекеттік қорғауға 1982 жылдың 26 қаңтарында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің №38 қаулысымен алынған. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы

Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 30 наурыздағы №119 бұйрығымен республикалық маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштердің мемлекеттік тізіміне енгізілген. 2010 жылғы 8 желтоқсанда Маңғыстау облысы әкімдігінің №414 қаулысымен қорғалатын аймақтардың шекаралары бекітілген [23].

Сисем ата некрополі Маңғыстаудың тарихы, этнографиясы және архитектура тарихы үшін маңызды дереккөзі болып табылады. Бұл Маңғыстаудағы ең үлкен және ежелгі некропольдердің бірі, Үстірт жазығының батыс жағында, жартылай шөл ландшафтында, көне керуен жолы, құдықтар мен қыстауларға жақын жерде орналасқан. Археолог А. Медоев: «Сисем ата некрополі – бұл алғашқы маңғыстаулықтардың қалыптасу кезеңінен өткен орын» деп жазған [24]. Негізгі кешен Сисем ата қабірінің айналасында шоғырланған. Басқа ежелгі некропольдерден ерекшелігі ол халық шеберлерінің шабытты еңбегімен жасалған, жақсы сақталған ескерткіштерімен ерекшеленеді. Олар Жылқышыбай Доралұлы, Тұрлымұрат Сатыбалдыұлы, Сахи шебердің ұрпақ-тары (Дүйсенбай, Ордабай, Енсе, Қозыбақ) және т.б. Сисем ата некрополі мемориалдық-культтік архитектураның және тастан қашау өнерінің сирек кешені болып табылады. Мұнда батырлар зираты көп. Кейбір жерлеулер сауыт түрінде жасалған, бұл XIV ғасырдағы соғыста қаза тапқан батырдың қабірін білдіреді [25]. Мұнда кіші жүз Байұлы руларының таңбаларымен қатар Жетіру және Әлімұлы руларының таңбалары да кездеседі [26]. Бір жағынан Сисем ата батырлар пантеоны болып саналады. Некропольдің батыс бөлігінде «Аз әулие» деп аталатын шағын қабір орналасқан, оны Сисем атаның анасы жерленген орын деп санайды.

Маңғыстау өңірінің келесі сакралды мекендердің қатарына Шақпақ ата жерасты мешітін жатқызуға болады. Шақпақ ата жерасты мешіті 2008 жылғы 21 наурызда ҚР Үкіметінің №279 қаулысына өзгерістер енгізілгеннен кейін, 2015 жылғы 30 наурызда Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің №119 бұйрығымен республикалық маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштердің мемлекеттік тізіміне енгізілді [27]. Мешіт Арал-Каспий аймағындағы жалғыз ескерткіш, қабырғаларында жазбалар мен суреттер бар. А. Медоевтің айтуынша, «жартас мешіті күрделі архитектурасымен ерекшеленеді және Қазақстандағы сирек тас өнерінің керемет көрінісі болып табылады» [24]. Шақпақ ата мешіті әктас қабатында үлкен биіктікте батыс беткейге қашалған. Мешіт төрт камералық бөлмелерден тұрады, олар орталық күмбезді залдың айналасында крест тәрізді топтастырылған. Мешіттің ұзындығы шығыс-батыс бағытында орналасқан. Орталық күмбезде диаметрі 1,2м және биіктігі 5м жарық түсетін тесік бар. Ескерткіштің тұрғызылу уақыты шамамен ерте ортағасырлық кезеңге жатады, М.Меңдікұлов мешіттің құрылысын шамамен XIV-XVI ғасырларға, Өзбек ханның (1312-1342 жж.) Алтын Орда дәуіріне жатқызады [28]. Шақпақ ата мешітінің батысында ортағасырлық некрополь орналасқан. Некропольдің аумағы оңтүстік түрікмен және солтүстік қазақ бөліктеріне бөлінеді, оларда негізінен құлпытас-стелалар [29] кездеседі. Екі бөлігінде де ежелгі және кейінгі дәуірлерге жататын құлпытастар бар. XVIII-XIX ғасырлар мен XX ғасырдың басындағы қазақ бөлігінің архитектуралық-көркемдік жағынан ең қызықты ескерткіштері – қойтастар, құлпытастар, саркофагтар мен сағанатамалар [30]. Некропольде белгілі діни қайраткер Ержан Хазірет (Ержан Төлекенұлы - 1888-1967 жж.) қабірі орналасқан.

Маңғыстау өңірі өзінің киелілігі және жер асты мешіттерімен танымал. Жерасты мешіттердің тізімінде орын алған келесі киелі мекен ол Қараман ата жерасты мешіті болып табылады. Қараман ата ескерткіші алғаш рет 1951-1952 жылдары М. Меңдікұлов басқарған экспедициямен зерттелді [28]. М. Мендікұлов мешіттің салынуын XII ғасырға жатқызады. Қараман ата некрополі 1977 жылы А.О. Итенов, 1979 жылы М. Нұрқабаев жетекшілік еткен Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің экспедициясымен кешенді түрде зерттелді. 1982 жылдың 26 қаңтарында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің №38 қаулысымен республикалық маңызы бар ескерткіш ретінде алғаш рет мемлекеттік қорғауға алынды. 2015 жылғы 30 наурызда Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің №119 бұйрығымен тарихи және мәдени ескерткіштердің мемлекеттік тізіміне енгізілді [31]. Некрополь ортағасырлық кезеңге жататын түрікмен стелаларынан, тас мүсіндерден, XIX ғасырдың II

жартысы – XX ғасырдың басында адай шеберлері Өмір Қараұлы мен Назар Өміржұлы салған сағанатамдар мен кесенелерден тұрады.

Некропольдің батысында жер асты мешіті Қараман ата орналасқан. Мешіт борлы жыныстан тұратын жұмсақ төбенің еңіс беткейіне ойылған, бұл жерде құрылысшылар табиғи үңгірді пайдаланған болуы мүмкін. Жер асты мешіті үш негізгі бөлмеден тұрады: дәліз, намаз оқитын бөлме және дөңгелек тәрізді бөлме, онда аңыз бойынша Қараман атаның қабірі орналасқан. Кіреберіс негізгі галереяға апарады, онда діни рәсімдер өткізіледі. Төбенің ішкі жағында берік-тігін сақтау үшін екі тірек пен үш баған қалдырылған. Құрылыс терең болмағандықтан, барлық бөлмелердің қабырғалары төмен. Төбесінде жарық беретін екі дөңгелек ойық ойылған [32].

Ерекше қасиетті әулие, теңіздегі саяхатшылардың пірі саналатын Сұлтан-әпеге арналған келесі жер асты мешіті алғаш рет 1982 жылы жергілікті маңызы бар мемлекеттік тізімге алынды. Құлшылық орындары киелі Сұлтан-әпенің тас қоршауынан басталады, ол шеңбер тәрізді жоспарланған және ағаш таяқшалармен қоршалған. Жер асты мешіті некропольден біраз қашық-тықта, солтүстік-шығыста орналасқан. Ол әктасты қабаттардан ойылып салынған. Мешіт теңіздің солтүстік жағалауындағы оңтүстік бөлігінде орналасқан және тоғыз бөлмеден тұрады. Кіреберіс бөлме әртүрлі мөлшердегі өңделмеген тастардан жасалған тік баспалдақпен аяқталады. Баспалдақ күмбезі биік шағын үлкен бөлмеге түседі. Бұл бөлменің ішкі қабырғалары тастан өрілген, ал төбесі жарық саңылауымен көмкерілген. Сұлтан-әпе шатқалы және құдығы ерекше қызығушылық тудырады. Шатқал Түпқараған түбегінің солтүстік жағалауында, Сарытас шығанағының маңында орналасқан. Шатқал табиғаты өте әсем және бай флора мен фаунасымен ерекшеленеді. Жергілікті тұрғындардың айтуынша, құдық суы емдік қасиетке ие [33].

Арықпан әулие Солтанұлы (XVIII ғасыр). Арықпан атаны ел Ақсерке деп атаған. Ол көріпкел қасиеті бар емші, таңданып не сүйсініп қарап, мадақтап, мақтаса адам болсын, мал бол-сын құлататын тіл-көзі оқ адам болған. Сондықтан кімге болса да тіке қарамаған, мадақтап сөй-лемеген. Әлде қалай тіл-көзі тиген адам болса ескі киіміне, мал болса ноқтасы, не жұлып әкелген жүніне түкіріп, өртеп жіберсе жазылған. Сондай-ақ көптеген ауруларды емдеген. Бейіті Бөдене мен Жарсуат ауылының орта тұсындағы қара жол бойында. Зиратына ел түнеген. Ұрпақтары Индербор, Бөдене, Есбол селосында тұрады. Әулиенің осы қасиеттері төртінші (Арықпан – Қалжан – Барас – Тыныс) ұрпағы Әбішке дарыған. Зираты Ақсерке қауымында [34, 17].

Ақжайық ауданы да қасиетті тұлғаларға кенде емес. Солардың бірі – Тайпақ топырағында туып-өскен, елге есімі кеңінен мәлім әулие Арыстан Жұмалыұлы. Руы – тана, бөлімі – Жиенбет. Жиенбеттің Масай аталығынан шыққан. 1890 жылы дүниеге келген. Арыстан әулие – мұсылман-ша білімі терең, «нақуды тауысқан». Нақу бітірген молдалар екі түрлі жолға түседі екен. Біріншісі бас пайдасын көздеп, оқудың күшімен жын-перілерге жұмысын жасатады. Болмаса адамдарға ішірткі, дуа жазып беріп, тағдырын өзгертіп, қорлыққа салады. Ал, екіншісі нақу оқуын біле тұра бас пайдасына жұмсамай, адал еңбегімен күнелтіп, халыққа қызмет етуші ғалым-молда болады. Арыстан әулие екінші жолды ұстанған адам. Сондықтан да Жайық бойының қалың жұртшылығы зиратына арнайы келіп түнеп, дертке дауа іздейді, жан күйзелісінен ада етуін, желеп-жебеп жүруін тілеп әулие тұтып, әлі күнге дейін тағзым етіп, қабіріне түнейді [35, 35].

Өңірдегі әулие-ана, қыз-әулие, бибі-әулиеге тағзым ететін киелі орындар және әйел діндар-лығы турасында зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру барысында барынша ғылыми жүйелеуге тырыстық. Бұл культтің генезисі, терең тамырларына қарасақ, мысалы, Батыс Қазақстан облысы Теректі ауданындағы Тақсай қорғанынан біздің заманымызға дейін V-VI ғасырларда өмір сүрген ақсүйек сармат әйелі – Тақсай ханшайымның қабірі 2012 жылы табылған еді. Қабірден әйел адамның сүйегімен бірге алтын әшекейлер, жапырақты жапсырмалар, алтын білезік, қола айна, суретті тарақ, т.б. бұйымдар табылған. Есік қорғанынан табылған әйгілі «Алтын адамның» бей-несін қалпына келтірген ғалым-реставратор Қырым Алтынбектің жетекшілігімен Тақсай ханшайымының да мүсіні қайта жаңғыртылған болатын. Қазіргі таңда «Тақсай ханшайымы» деген атты иеленген бұл ескерткіш жәдігердің түпнұсқасы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде,

көшірмесі Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайында сақтаулы тұр. Тақсай ханшайымы қабірінің табылуы да ерекше тылсым оқиғаларға толы. Ол жөнінде қабірді тапқан археолог Яна Лұқпанованың қызықты естеліктерін жоба аясында жарық көретін ғылыми монографияда келтіре жатармыз. Тақсай ханшайымына арналған кесене Орал-Ақсай жолының бойында, БҚО Теректі ауданы Долинный ауылы маңында демеушілердің күшімен орнатылған еді.

Ал, Шыңғырлау ауданындағы жеті кереметтің бірі саналатын Сарқырама өз бастауын аршалы тоғай ішіндегі аппақ тасты жарып шығып жатқан мөлдір бұлақтан алады. Осы шағын бастауды ел «Қыз әулие бұлағы» деп атайды. Бұлақ басында темір шарбақпен қоршалған қыз әулиенің қабірі бар. Аңыз бойынша, ертеректе осы бұлақ бойындағы бір отбасындағы жалғыз қыз Салиха турасында, оған түсіне кірген ақ киімді, ақ сақалды, қолында аса таяғы бар әулие еніп, аян бергені туралы айтылады. Түсінде қолымен тырнап бұлақ көзін ашу туралы жерді анық көрсетіп, айтқанының бәрін орындап, бұлақты ашқанмен, аян беруші атаның бұл сырды ешкімге айтпауын ескертсе де, шыдамай анасына түсін жеткізген қыздың ауыр дертке ұшырап, өмірден ерте кетуі әрине, өкінішті. Кейін, халық бұл жерді «Қыз әулие бұлағы» деп атауы, шынымен де емдік қасиеті мол бұлақ әлі күнге дейін зиярат жасаушылардың қасиетті орындарының бірі.

Шыңғырлау өңірінің 7 кереметінің бірі – Сарқыраманы 1898 жылы осы өңірде 18 жыл болыс болған Нармағамбет Төбетов жасатқан. Ол 1856 жылы дүниеге келген, табын руының Жиембет бөлімінен тарайды. Осы өңірде мешіт салдырып, медресе ашқан Нұрмағамбет болыс ел аузындағы әңгімеге қарағанда 1925 жылы кеңес үкіметінің саясатын түсініп, мал-мүлкін кедей-лерге үлестіріп беріп, кәмпескеге ұшырамаған делінеді. Бірақ 1920 жылы Күнбатыс Алашорда таратылғанда, оның «ең белсенді мүшелері, саяси сенімсіз ретінде сенімді күзетпен Орынборға жеткізу қажет» деген тізімдегі 33 адамның бірі – осы Нармағамбет Төбетов болған еді. «Қыз әулие» бұлағы, Сарқырама – Батыс Қазақстан облысындағы жергілікті киелі нысандар тізіміне кірген.

Ақжайық ауданындағы Базаршолан ауылдық округі, Байғұтты көне қорымында XIX ғасыр-дың тарихи тұлғасы, Кіші жүздегі Алаша руының старшыны болған Сатай Кенжеғараұлы (Сатай батыр – жергілікті маңызы бар киелі нысан тізімінде) жерленген Байғұтты қорымында ертеректе «Қыз әулие» зияраты болған екен. Қазіргі мезгілде мүлдем ұмыт болған дейді ауылдастар. Тайпақ ауылында тұратын зейнеткер, 1940 жылы туған Амандық Ізмағамбетовтің айтуынша, 1965-1970 жылдары жүк көлігінің жүргізушісі болып қызмет еткен кезінде «осы жерде Қыз әулие қабірі бар» деген аңызды естігенін айтады. Ол жылдары сол маңнан жүретін көліктер міндетті түрде тоқтап, әулиенің қабіріне дұға қылып, бет сыйпап өтетін болған. «Олай етпеген жағдайда жолымыз болмай, әулиенің қаһарына ұшырап қалуымыз мүмкін» деген қорқыныш үстем болған.

Осы Байғұтты көне қорымына таяу (1,5 км) жерде орналасқан Мәңкібай қыстағын көп жыл (1987-2004 жж. аралығы) қоныс еткен Ілиясов Сергей Байғойшыұлы (1950 жылы туған) да бұл қорымда «Қыз әулие» деп аталатын әулие болғандығын растайды. Ол бұл әңгімені өз анасы Мақашева Мағриядан (1906-1984 жж.) естіген екен. «Анамның айтуынша ол қыздың, дәлірек айтсақ келіншектің әулиелігі мына оқиғадан көрінген екен. Жас келіншек бір байдың екінші әйелі, яғни тоқалы екен. Байдың бәйбішесі тоқалға қысастық жасап, ауыл көшкенде оған көлік бермей қалдырып кетеді. Сонда ауыл қонып жатқанда көштің соңынан тоқал отырған арба өздігінен жүріп келіпті. Дертесі көтерулі арба қазіргі автомобиль сияқты өздігінен жүрген екен...» дейді Сергей Ілиясов. С. Ілиясов бүгінде Орал қаласында тұрады.

Байғұтты қорымында жатқан Сатай батырдың ұрпағы, Алаша руынан тарайтын Кенжеғалар әулетін зерттеуші, өлкетанушы Тілек Сағынов ақсақал «көліксіз арба жүргізген» қасиеті бар әйелдің есімі – Ханымбике екенін айтады. Кіші жүз құрамындағы Байұлының Сұлтансиық бөлімінен тарайтын Алаша руының ішінде Алтыбас деген тайпа болған. Сол Алтыбастың бір тармағы Аталық деп аталады. Ханымбике осы Аталықтың екінші әйелі екен. Ханымбикенің әулиелігі, ақылгөй-даналығы және емшілігі себебінен абырой-беделі өте жоғары болған. Тіпті бір кездері Аталықтан тараған ұрпақтар «Уа, Ханымбике!» деп, әулие анасының аруағына

сиынып, ұрандаған көрінеді. Ханымбикенің өзінен қалған, ұрпақтары «қасиетті» деп санап, сақтап отырған қазан бүгінде Ресей Федерациясы, Орынбор облысы, Сол-Илецк (қазақша Тұзтөбе) қаласында тұратын ұрпағы Боран Мұхановтың шаңырағында.

Ханымбике анамыздың руы – қожа, оның әкесі Мәлімқожа деген кісі екен. Ханымбике өмірден өтерде «менің сүйегімді Сыр бойына, ата-анамның қасына жерлеңдер» деп өсиет еткен екен. Ұрпақтары Ханымбикенің ата-анасы қайда жерленгенін білмесе де, сүйекті алып жолға шығады. Сонда бұларды бір бейтаныс адамдар қабір дайындап күтіп алып, анамызды жерлепті, - дейді Тілек Сағынов. Бұл әңгімеге қарағанда Ханымбике Байғұтты көне қорымында жерленбеген болып шығады. Сонда мұндағы «Қыз әулие» кім?

2016 жылы «Жерұйық» музейінің жетекшісі Жәнібек Әбілпейісовтің жетекшілігімен Байғұтты көне қорымында эпиграфиялық зерттеу жүргізіп, араб жазулы құлпытас мәтіндері оқылыпты. Әдетте әйел адамдарға құлпытас қойыла бермейді, бірақ осы қорымда Ақаша Жасытайқызы, Бикен Бекбағамбет әйелі, Фатима Алшымбай әйелі, Салтанат Мұхамедәли әйелі, Үрмиаш Сарығожақызы, Ақжан Сатоққызы Сарығожа әйелі, Алтынбике Сарыбөпе әйелі, Шаһар бәйбіше Қаратай әйелі, Сарымсақ Сатай әйелі сынды әйел марқұмдарға ескерткіш орнатылыпты. Бірақ бұл аталған адамдардың осы қорымда жерленген делінетін «қыз әулиеге» қатысы бар ма, жоқ па, айта алмаймыз және әлі де болса зерттеуді қажет етіп тұрғаны анық.

Орал қаласында тұрған ардагер журналист, өлкетанушы Қайыржан Хасанов Ханымбике әулие туралы былай жазады: [36] Ханымбике ананың күнделікті тұрмыста пайдаланған мыс қазаны нешебір ғасыр өтсе де қасиетті жәдігер ретінде сақталған. Ханымбике әулиенің қазанына құйған қара су ұйып, әрі қайнайды екен. Ханымбике ана бұл қазанды кенже ұлы Кенжеғара әулетінде болсын деп, оның ішінде үлкен шаңырақ есебінде Тағанақ немересіне сол күнде бағыштаған екен. Сол әулие ана өсиетіне сай Орынбор облысы Тұзтөбе ауданының «Уютный» разъезінде тұратын Боран Тағановтың шаңырағында сақтаулы. Жұма күндері ауыл тұрғындары келіп, осы қазанға тәу етіп, сыйынады екен...»

Ақжайық ауданы Базартөбе ауылдық округі аумағындағы Құмқұдық қыстауы маңында «Қыз әулие» атты шошақ мола бар. Бірақ бұл деректі жеткізуші өлкетанушы, зейнеткер Кереев Әленғали Ұлықпанұлы (1942 ж.т., Орал қаласы) бұл «Қыз әулиенің» тарихын, оған қатысты аңыз-хикаяларды білмеді.

Базаршолан ауылдық округі аумағында, Жаманқұдық ауылынан күншығысқа қарай 25 км жерде орналасқан «Керік кербез». Шикі саздан иленген кірпіштен конус тәрізді қалап тұрғызған шошақ мола XIX ғасырдың туындысы. Аңыз бойынша бір бай өзінің өмірден өткен Керік есімді сүйікті әйеліне арнап тұрғызған екен. Құлап сынып, бірнеше бөлікке бөлінген құлпытас мәтініне қарағанда Елтума (ары қарай оқылмады - АА) әйелі Керік 1865 жылы 70 жасында дүниеден өткен.

Ал, Сырым ауданы Жетікөл ауылдық округіне қарасты Қосарал ауылы маңында орналасқан «Қыз моласы» қасиетті орын. Жетікөл ауылдық округінің орталығы Қосарал ауылындағы Сырым атындағы жалпы білім беретін орта мектептің орыс тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі және мектеп мұражайының жетекшісі Зина Ерғалиеваның айтуынша, осы өңірде Боқай деген ауыл болыпты. Малы мыңғырған бай «олай-бұлай болып кетсем, мені осы молаға жерлеңдер» деп төбе басына биік қылып мола соқтырыпты. Моланың кірпішін дайындау үшін сазды осы маңнан 3-4 шақырым-дағы Ақоба жерінен тасытыпты. Байдың жалшылары қаз-қатар тізіліп тұрып, саз кірпішті қолдан-қолға беріп жеткізген деседі. Бірақ байдың дегені болмайды. Айдай сұлу қызы кенеттен дүние салып, бай салғызған шошақ мола сол қызына бұйырады. Ал, байдың қайда қалғанын ешкім білмейді. Бұл деректі жеткізуші журналист Мұнайдар Балмолда Батыс Қазақстан облыстық «Орал өңірі» газетінде «Шошақ мола» атты мақала жариялаған.

2013 жылы сәуір айында осы «Қыз моласына» жолдары түскен информаторлар Шикі кірпіштен қаланған шошақ мола басындағы араб жазулы құлпытас мәтінін оқиды. Онда «Алаша руы Сары тайпасы Байбарақ бөлімі Тақас халалы (әйелі) Ерсейіт бәйбіше 1858 жылы 42 жасында дүниеден өткенін, белгіні баласы молда Тілеп қойғаны» анықталады. Көріп отырғанымыздай, бұл жерде де ел аузындағы аңыз бен ескерткіште таңбаланған деректер сәйкес келмей жатыр.

Қаратөбе ауданы, Жігерленде көне қорымда жерленген сынықшы әулие ана «Сыпайы әже» турасында ел аузынан жиналған мәлімет бойынша, Сыпайы Құрманбайқызы 1863 жылы дүниеге келіп, 1949 жылы өмірден өткен. Арқалы сынықшы болған екен. Оның қолында тұрған келіні былай депті: «Бірде енеміздің үлкен қайын ағасының сиыры далада мертігіп қалыпты. Мал иесі өзі барып, тұрғыза алмаған. «Қарағым, ауылдан кісі жина», - депті. Сонда әжей: «Оның керегі болмас. Қазір мен барайын», - деп орнынан тұрады. Сиырға жетіп: «Тұр, жануар», - деп, қамшымен бір ұрғанда, анау орнынан көтеріліпті, әжей оны алдына салып, айдап келген екен.

Сондай-ақ Суық деген бір басқарма әжейдің баласы Ізімайға ұрсып-ұрсып келгенде, үлкен кісіге тілі тисе керек: Сонда әжей басқармаға: «Әй, қарағым, қоймадың ғой!» - деп, үйінің ішіне жыланды толтырып жіберіпті, оны көрген басқарма тұра қашыпты. Ертеңіне әдейі келіп, әжейден кешірім сұраса керек.

Сол кісіге рулас келіні жас кезінде мәйітіне түнеуге барған екен. Өйткені әлсін-әлсін баласы тұрмай, шетінеп, бір шақаға зар боп жүрген көрінеді. Мақташ шешеміздің үшінші баласы Қайрош бір жасқа толғанда тағы да қатты ауырыпты. Қиналғанда тапқан амалы-апасы Сыпайының мәйітіне түнеу. Қыраулы қыстың ішінде жұбайы Әділбай екеуі мәйіт басына барып, бар ырымын жасап қоныпты. Таңғы төртте әжей түсінде оларға аян беріп: «Қарағым, жүр! Балаң тәуір болды, жазылады. Өне бойына жылата бермеспін. Ендігі жерде өзім қамқоршы боламын»,- деп оятқан. Олар оянып, бұдан бұрын қызудан күйіп-жанып жатқан баласына қараса, сәби қалыпқа келіп, тәуір болыпты. «Сол бала - бүгінгі Қайрош көршіміз. Одан кейінгі балалары да аман», - дейді Мақташ апа. Ол туралы «Орал өңірі» газетінде де мақала жарияланған еді [37].

Ал, Бөкей ордасы ауданындағы Нарын құмының оңтүстік-батысындағы Қаратоқай және Мешіткүм құм шағылдарының арасындағы алаңқай қоныста – Аймекен қасиетті зиярат орны бар. Хан ордасы ауылынан 32 км жерде орналасқан. Ұзындығы 7-8 км, ені 2-3 км, шағын құм төбелерінің биіктігі 2-5 метрге жетеді. Жердің Аймекен аталуы Аймекен қыздың оқиғасына байланысты шыққан деген аңыз бар. Исатай-Махамбет көтерілісіне қатысқан Естек батыр Аймекен қызбен үйленуге сөз байласады. Ақбай правитель орыс жазалаушыларына Естектің ұлт-азаттық көтеріліске қатысқанын хабарлап, батыр айдалып кетеді. Оның қалыңдығы Аймекен сұлуды Ақбай зорлықпен өзі алады. Намысқой қыз қорлыққа шыдай алмай, тапталған махаббат ары үшін осы алаңқайда өзін-өзі өлтіреді. Кейін халық сол жерді «Аймекен алаңы» деп атап кетеді.

Бүгінде Аймекен жер асты тұщы су қорымен белгілі мекен. Суы 0,7-0,9 метр жерден шығады. Бұл жерге арнайы су тартқыш қондырғылар орнатылып, алыс-жақын елді мекендер құбыр арқылы Аймекеннің ауыз суын пайдаланып отыр [38]. Батыс Қазақстан облысы жерінде бұдан басқа «Айдана әулие», «Қарашаш сұлу», «Ғалия әулие», «Жібек соры» тағы басқа да қасиетті орындарға елдімекендердегі сырқаты бар адамдар жанына шипа сұрап, басына түнеп, зиярат етеді.

Жоғарыда аталған сакралды кеңістіктер аймақта кең өріс алған сопылық, дәруіштік және аруақтарға тағзым етумен тығыз байланысты. Олар Қазақстанның батыс аймақтарының діни және мәдени өмірінде маңызды орын алатын және ұзақ тарихи дәстүрлерге ие құбылыстар болып табылады. Бұл тәжірибелер жергілікті мұсылмандардың күнделікті өміріне терең енген және аймақтағы исламдық руханият пен жергілікті дәстүрлердің синтезін айқындайды. Зерттеулер көрсеткендей, сопылық пен дәруіштік Қазақстанның батыс өңірінде діни және мәдени мұраға әсер етіп, аруақтарға тағзым ету жергілікті қоғамдастықтың рухани тәжірибесінің ажырамас бөлігі болып қала береді.

Сопылық ағымы Қазақстан территориясына XIII-XIV ғасырларда кең өрісін Орталық Азия арқылы тараған исламның бір бөлігі ретінде келген және аймақтың діни өмірінде айтарлықтай әсер қалдырған. Сопылықтың ерекшелігі бұл адамның ішкі рухани тазалығы мен Жаратушымен жеке байланысын орнатуға бағытталған тәжірибелердің жүйесі болып табылады [39]. Сопылық ағымдар, оның ішінде Нақшбандия және Қадирия, осы кезеңдерде Батыс Қазақстанның көшпелі қоғамында кең тарады. Бұл ордендер тек діни білім беріп қана қоймай, сонымен қатар жеке тұлғаның рухани жетілуіне және ішкі трансформациясына баса назар аударды [40].

Қазақстанның батысындағы сопылық ағымдардың танымалдылығының себебі, оның халықтың әртүрлі топтарына, оның ішінде көші-қонмен айналысқан қоғамдарға бейімделгендігінде

жатыр. Мұнда сопылық бағыттары, әсіресе Яссауия және Кубравия тәрізді ордендер кең таралған. Бұл ордендер рухани тәжірибелерді насихаттап, олардың философиясы арқылы жергілікті халық арасында исламның мистикалық элементтерін нығайтқан. Әулие-әнбиелерге тағзым ету, мысалы, Шопан ата мен Масат ата сияқты тұлғалардың кесенелеріне зиярат ету арқылы көрініс табады. Бұл киелі орындарға сапар шегу дәстүрі аймақтың әртүрлі әлеуметтік топтары арасында танымал болып, рухани қолдау мен бата алу мақсатында атқарылады [41].

Сопылық дәстүрде зікір рәсімі, яғни Алланың есімдерін қайталау мәселесі маңызды рөл атқарады. Бұл рәсім тек Құдайға ғана бағытталып, адамның жан-дүниесін тазартуға, Аллаға жақын болуға ықпал етеді. Сондай-ақ, рухани тәлімгердің жетекшілігімен орындалатын басқа да медитациялық және рухани практикалар сопылық мәдениеттің маңызды бөлігі болып саналады. Мұндай рәсімдер сопылықтың орталық негізін құрайды және олардың көмегімен адамдар күнделікті өмірден алшақтап, рухани тыныштыққа қол жеткізеді [42].

Қазақстанның батыс өңірлеріндегі сопылық мәдениет қоғамдық құндылықтарды да қалыптастырды. Бұл дәстүрлер арқылы сопылық ілім рухани төзімділік, гуманизм және қоғамның түрлі топтарын біріктіру идеяларын насихаттайды. Жергілікті халықтың әулиелерге және рухани мұраға деген құрметі сопылықтың тұтас Қазақстанның рухани мәдениетіне әсерін күшейтеді және оған байланысты дәстүрлер аймақтағы Исламның ерекшелігін анықтайды [43].

Қазақстанның батыс өңірінде дәруіштік, яғни сопылықтың тармағы ретінде кең өріс алған. Дәруіштік аскеттік өмір салтымен, дүниелік құндылықтарды тәрк етуімен және Аллаға қызмет етуге деген күшті ұмтылысымен сипатталады. Қазақстанның батысда дәруіштіктің ықпалы аймақтың діни өмірінде кеңінен көрініс тапты, әсіресе жергілікті тұрғындардың арасындағы асқақ рухани ізденістермен байланысты. Мұнда дервиштер өздерінің өмірін қоғамнан оқшаулап, Алланың рақымына бөлену үшін түрлі рухани рәсімдерге қатысты, оның ішінде зікір жасау, медитация және музыкалық аспаптарды пайдалану секілді тәжірибелер бар [44]. Дәруіштік аймақтағы маңызды элементтердің бірі - қасиетті орындарға тағзым ету мен осындай орындарда орындалатын діни рәсімдердің ерекшеліігі. Масат Ата, Қараман Ата сияқты кесенелер тек физикалық қасиетті орындар емес, олар сондай-ақ рухани күштің көзі болып табылады, мұнда адамдар өздерінің рухани мәселелеріне шешім іздеп келеді. Бұл кесенелерге жасалатын қажылық және зікір рәсімдері аймақтың діни өмірінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

Аруақтарға тағзым ету жалпы Қазақстан бойынша кең тараған. Қазақстанның батыс аймақтарында исламдық және жергілікті дәстүрлердің үйлесімін көрсететін тағы бір маңызды тәжірибе ретінде жалғасын тапқан осы аруақтарға тағзым ету болып саналады. Аруақтар, немесе ата-бабалардың рухтары, жергілікті қауымдастықтар үшін делдал рөлін атқарып, олардың рухани байланысы мен қорғаушы күштері ретінде саналады. Бұл түсінік сопылық пен жергілікті дәстүр-лердің бірігуінен туындаған және ол исламның алғашқы кезеңдерінде пайда болған сенімдермен тығыз байланысты [45].

Аруақтарға тағзым ету Қазақстанның батыс аймақтарында ерекше діндарлық тәжірибесін қалыптастырды, мұнда кесенелер мен қасиетті орындарға жиі сапарлар жасалады, әрі бұл орындарда Құран оқу мен зікір сияқты рәсімдер өтеді. Бұл процесс жергілікті халықтың аруақтардан көмек сұрауымен ғана шектелмей, оларды құрметтеп, Алламен байланыс орнатуға деген ұмтылысты көрсетеді. Аруақтарға тағзым рухани тазартуды іздеу және қателіктерді кешіру үшін маңызды орын алады. XX ғасырдың соңында Кеңес Одағының ыдырауымен бірге Қазақстанның батыс аймақтарында да діни өмір қайта жанданды. Сопылық, дәруіштік және аруақтарды қастерлеу қазіргі Қазақстанда қайта жаңғырып, дәстүрлі діни рәсімдер мен ғұрыптар қайта пайда болды. Сонымен қатар, бұл дәстүрлер аймақтың мәдени және діни туризмін дамытуда да маңызды рөл атқарады. Кесенелер мен қасиетті орындар қазір туристік тартымдылығын сақтаған, діни және мәдени мұраның бөлігі болып табылады.

Қорытынды

Әулие сопылармен байланысты Қазақстанның батыс өңірлерінің сакральды кеңістіктері мәдени мұраны сақтауда, рухани сәйкестікті қалыптастыруда және әлеуметтік-мәдени

дәстүрлерді қолдауда маңызды рөл атқарады. Бұл орындар тек діни ғибадат пен рухани тазартудың орталығы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік бірлік, тарихи жады және мәдени сабақтастықтың маңызды символдары болып табылады. Қасиетті мазарлар, кесенелер, мешіттер және басқа да сакральды объектілер – бұл жергілікті қауымдастықтарды ортақ нанымдар мен дәстүрлер негізінде біріктіретін ерекше мәдени және тарихи ескерткіштер. Қазақстанның батыс өңірлері мұндай орын-дардың айқын мысалы болып табылады, мұнда Бекет Ата, Шопан Ата, Сисем Ата және Ұшқан Ата, Қошқар Ата қорымы, Ахон Ата сияқты жергілікті әулиелердің культі аймақтың рухани мұрасын сақтауға үлкен әсер етеді. Осы әулиелердің кесенелері қажылық орталықтарына айналып, адамдарды тек рухани ғана емес, мәдени мақсатпен де тартады. Бұл сакральды объектілердің маңыздылығы олардың тек діни тәжірибелерді қолдаумен шектелмей, жергілікті қауымдастықтардың тілдік, мәдени және әлеуметтік дәстүрлерін сақтауға да ықпал етуінде.

Қазақстанның батыс аймақтарындағы жерасты мешіттері, жартасты үңгіп салған құрылым-дар, кешендерді Түркістандағы Ясауидың Қылуетімен (жер асты мешіті) байланыстың бары анық, болашақта тарихи негіздерін жаңа ой-тұжырым түзе отырып зерттеу нақтыланды. Діндар қыз-келіншектердің әулиелігі, емшілігі және көріпкелдігі туралы кешенді қарау керектігі де кезек күттірмес мәселелер.

Қазақстанның батыс өлкесі жері көз тартар архитектуралық мұраларға бай. Көне ескерткіш-тердің ұзын саны – бұл өңірде 50 мыңға жетеді. Аймақта құлпытас және молаүсті кешендерінен Бекет ата, Қошқар ата қорымы, Ахон ата, Қалипан қорымы, Сағындық қорымы, Дәдәм ата (Жұмағазы хазірет), Қоске әулие, Әуен ата, Нұрпейіс хазірет, Құтқожа қажы, Жарман хазірет, Қолбас ишан қорымы мен жерасты мешіті, Сонабай әулие қорымы мен жерасты мешіті, Абдолла хазіреттің Көкмешіті, Аманғали ахун, Бекмұхамбет қалпе, Сейіт баба, Шыныбек әулие және басқа да мемориалдық-рәсіми архитектура ескерткіштері кездеседі. Болашақта олардың қалыптасу тарихы, халық арасындағы қызметі жан-жақты сипатталынып, әулиелердің және олар немесе оларға арнап тұрғызылған әулиелік қорымдардың қазақ халқы өміріндегі маңызы ашып көрсетілуі қажет, себебі бір мақала төңірегінде оны түгел қамту мүмкін емес.

Аймақтық әулиелердің культі әлеуметтік сәйкестікті нығайтуда маңызды рөл атқарады, себебі осы әулиелердің өмірі мен іс-әрекеттері құндылықтық бағдарлар мен мінез-құлық нормаларын қалыптастырудың негізі болып табылады. Бұл, сондай-ақ, әлеуметтік бірлікті қалыптастыру мен түрлі ұрпақтарды біріктіруде маңызды, себебі сакральды кеңістіктер тек діни ғана емес, мәдени бағдарлар да болып табылады, олар ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Сонымен қатар, сакральды кеңістіктер әлеуметтік-мәдени дәстүрлерді сақтауда да басты рөл атқарады, олар тек рухани тәжі-рибенің орталықтары ғана емес, мәдени өмірдің де маңызды бөліктері болып табылады. Мысалы, қасиетті орындарды зиярат ету мен олармен байланысты рәсімдерде халықтық мәдениет, фольк-лор және музыка элементтері сақталып, мәдени кодтар мен нормалар ұрпақтан ұрпаққа беріледі.

Осылайша, батыс Қазақстан өңірлерінің сакральды кеңістіктері тек діни орталықтар ғана емес, сонымен қатар аймақтың мәдени және әлеуметтік инфрақұрылымының маңызды элемент-тері болып табылады. Бұл объектілер ұрпақтар арасындағы байланыстың тірі куәсі ретінде қызмет атқарады, рухани және мәдени дәстүрлерді сақтауда маңызды рөл атқарып, қазіргі жағдайда да өмір сүруде әрі дамуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. — СПб., 1830. — Ч. 41–43.

2. Privratsky B. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Richmond: Curzon, 2003. - 321 p. https://doi.org/10.4324/9781315028293

3. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). - Алматы: «Ғылым», 1994. -354 с.

4. АДМ (Азмұханова А.М. Далалық материалдар, жүргізілген сұхбаттар бойынша жазбалар. Маңғыстау, Атырау облыстары бойынша, 2024 ж.)

5. Артыкбаев Ж., Нурдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә., Төлеген Б., Моллаканагатұлы С., Кулбаев Н., Сапарбайқызы Ш., Шохаев М. Маңғыстау сакралды мәтіндерінің концептуалды кеңістігі: монография. - Астана: MAGZHAN, 2022. – 240 б.

6. Нұртазина, Н.Д. Қазақы мұсылмандық дәстүрдің генезисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 168 б.

7. Абашин С.Н. «Семь святых братьев» // Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. Сост. С.Н.Абашин, В.О.Бобровников. Москва: «Восточная литература РАН». 2003. - 336 с.

8. Гербер И. Г. Журнал о путешествии из Астрахани в Хиву и Бухару 1732 г. // История и культура Атырау в русских источниках (XVIII—XX вв.). Том 1. — Атырау, 2014.

*9. Лэнг Р. М. *Sufism and the Islamic World*. New York: Oxford University Press, 2002.*

*10. Ригби, Г. И. *Этнография исламского мира: религиозные практики и социокультурные изменения*. Москва: Восточная литература, 2010.*

11. Yommc, Дж. Sufi Orders in Central Asia: Social and Political Influence. London: Routledge, 2003.

12. Әжіғали С. Е. Памятники Манкыстау и Устюрта: книга-альбом. – Алматы : Өнер, 2014. – 504 с.

13. Әжіғали С.Е. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы : Ғылым, 1994. – 260 с.

14. Абдирахманов Б. Суфийский путь Бекет ата. Алматы: Нурлы алем, 2010

15. Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. Алматы, 1967. С. 47—48.

16. Жылқышыұлы Ж. Бекет Ата туралы аңыз-әңгімелер. Жас Алаш. №75, 21 қыркүйек 2010.

17. Bigozhin U. – Beket Ata: Reimagination of Sainthood in Contemporary Kazakh Hagiographies// Archives de sciences sociales des religions. Janvier-Mars, 2022, PP. 145-167

18. Кекілбаев Ә. Ел Иесі Жер Киесі. «Бекет Ата», Алматы, 1994. 6-бет.

19. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары/ Құрастырушылар: М.Жолдасбекұлы, Қ.Салғараұлы, А.Сейдімбек. – Астана: «KUL TEGIN», 2001. – 356 б.

20. Тұрлыбек Д. Бекет Ата жолымен. // Кітапта: Бекет Ата. Ақтөбе: Насихат, 2010. – 748 б. – 124-127-бб.

21. Кондыбай С. Эстетика ландшафтов Мангистау. // Полное собрание сочинений Т.5. – Алматы: Арыс, 2008. - С.284-452

22. Қалменов М.О. Көшбайұлы «Маңғыстау жер асты мешіттері». Алматы, «Орхон» баспа үйі – 2010.

23. Қондыбай С. «Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары», «Арыс» баспасы-2007.

24. Медоев А. Подземная архитектура кочевников полуострова Мангышлак // Простор. 1969. № 6. С. 3—4.

25. Маңғышлақта өмір сүрген және өлген киелі ханафие секталары жайында адайлардың аңыздары. // Кавказ тау халқы туралы мәліметтер жинағы. 7 шығарылым. Тифлис, 1873;

26. Сейсем Ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы / Құрастырушылар Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, А.К. Құлбаев. Консультант Мақсұт Нұрқабаев. Астана: Foliant, 2015 («Қазақстанның эпиграфиялық ескерткіштері» сериясы, 2-кітап).

27. Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш. Шақпақ Ата жерасты мешіті және қорымы эпиграфикасы. Консультант Мақсұт Нұрқабаев. Алматы: Daik-Press, 2009 («Қазақстанның эпиграфиялық ескерткіштері» сериясы, 1-кітап).

28. Мендикулов М.М. Памятники архитектуры полуострова Мангышлака и Западного Устюрта. АлмаАта, 1956.

29. Григорьев В.В. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости // Записки Императорского Русского Географического Общества. 1861. Кн. 2.

30. Карелин Г.С. Путешествия Г.С. Карелина по Каспийскому морю. СПб., 1883. (Записки Имп. Рус. Геогр. Обществаа по общей географии. Т. 10).

31. Ажигали С.Е. Очерк культурного наследия Арало-Каспийского региона. Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. Т. 5. Вып. 1. Часть 2 • 2014 Пространство и вемя Каспийского диалога

32. Рапопорт Ю.А., Неразик Е.Е., Левина Л.М. В низовьях Окса и Яксарта. Образы древнего Приаралья. М.: Индрик, 2000.

33. Терлецкий Н. С. Места паломничества и поклонения и доисламские традиции в Центральной Азии // Центральная Азия. Традиция в условиях перемен. Вып. I. СПб.: Наука, 2007. С.71–98.

34. Мұқтарұлы М. Жотасы биік Дендерім (тарихи-танымдық шежіре кітабы). Атырау: «Ағатай» баспасы, 2010. – 306 бет.

35. Әбілпейісов Ж. Арыстан әулие. // Дана. – 2013. – №8 (9). – қазан. – 35 – 38 бб.

36. Хасанов Қ. «Байғұтты-Шолаққамыс батырлары», Орал, 2003.

37. Ізбасарұлы С. «Имам жаңсақ айтты ма?» // «Орал өңірі», 2006, 23 қыркүйек, №121 (18828).

38. Бөкей Ордасы ауданы. Энциклопедия, Алматы, «Арыс» баспасы, 2011 жыл

*39. DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania State University Press, 1994.*

40. Суфизм в Казахстане: Исторические аспекты и современное состояние. Алматы: Издательство КазНУ, 2018.*

41. Нуртазина, Н. Исламизация средневекового Казахстана и роль суфизма. Учебное пособие. Алматы: Smart University Press, 2023. – 262 стр.

42. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. — 176.

43. Ларина Е.И. Национальное самосознание и традиционные социальные институты в Центральной Азии // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. 2012. № 4. С. 66–90

44. Жукова Л.К. Левтеева Л.Г. Западный Казахстан глазами путешественника (Дневник М.Н. Чернышевского 1899 г.) // Изв. АН КазССР. Сер. обществ, наук. 1974. № 4.

45. Ажигали С.Е. Древности «страны-кратера»: об истории и культуре кочевого Арало-Каспия. Алматы, 2006.

References:

1. Bronevsky S.B. Zapiski general-maiora Bonevskogo o Kirgiz-kaisakah Srednei Ordy // Отечественные записки.[Notes of Major General Bronevsky about the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde // Otechestvennye zapiski] — SPb., 1830. — Ч. 41–43.

2. Privratsky, B. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Richmond: Curzon, 321 p. https://doi.org/10.4324/9781315028293

3. Adzhigaliev S.I. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм).[Adzhigaliev S.I. Genesis of traditional burial and cult architecture of Western Kazakhstan (based on the study of small forms).] - Алматы: «Ғылым», 1994. - 354 с.

4. АДМ (Азмұханова А.М. Далалық материалдар, жүргізілген сұхбаттар бойынша жазбалар. Маңғыстау, Атырау облыстары бойынша, 2024 ж.)

5. Артыкбаев Ж., Нурдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә., Төлеген Б., Моллаканагатұлы С., Кулбаев Н., Сапарбайқызы Ш., Шохаев М. Маңғыстау сакралды мәтіндерінің концептуалды кеңістігі: монография. - Астана: MAGZHAN, 2022. – 240 б.

6. Нұртазина, Н.Д. Қазақы мұсылмандық дәстүрдің генезисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 168 б.

7. Абашин С.Н. «Семь святых братьев» // Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. Сост. С.Н.Абашин, В.О.Бобровников. Москва: «Восточная литература РАН». 2003. - 336 с.

8. Гербер И. Г. Журнал о путешествии из Астрахани в Хиву и Бухару 1732 г. // История и культура Атырау в русских источниках (XVIII—XX вв.). Том 1. — Атырау, 2014.

*9. Лэнг Р. М. *Sufism and the Islamic World*. New York: Oxford University Press, 2002.*

*10. Ригби, Г. И. *Этнография исламского мира: религиозные практики и социокультурные изменения*. Москва: Восточная литература, 2010.*

11. Yommc, Дж. Sufi Orders in Central Asia: Social and Political Influence. London: Routledge, 2003.

12. Әжіғали С. Е. Памятники Манкыстау и Устюрта: книга-альбом. – Алматы : Өнер, 2014. – 504 с.

13. Әжіғали С.Е. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы : Ғылым, 1994. – 260 с.

14. Абдирахманов Б. Суфийский путь Бекет ата. Алматы: Нурлы алем, 2010

15. Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. Алматы, 1967. С. 47—48.

16. Жылқышыұлы Ж. Бекет Ата туралы аңыз-әңгімелер. Жас Алаш. №75, 21 қыркүйек 2010.

17. Bigozhin U. – Beket Ata: Reimagination of Sainthood in Contemporary Kazakh Hagiographies// Archives de sciences sociales des religions. Janvier-Mars, 2022, PP. 145-167

18. Кекілбаев Ә. Ел Иесі Жер Киесі. «Бекет Ата», Алматы, 1994. 6-бет.

19. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары/ Құрастырушылар: М.Жолдасбекұлы, Қ.Салғарақұлы, А.Сейдімбек. – Астана: «KUL TEGIN», 2001. – 356 б.

20. Тұрлыбек Д. Бекет Ата жолымен. // Кітапта: Бекет Ата. Ақтөбе: Насихат, 2010. – 748 б. – 124-127-бб.

21. Кондыбай С. Эстетика ландшафтов Мангистау. // Полное собрание сочинений Т.5. – Алматы: Арыс, 2008. - С.284-452

22. Қалменов М.О. Көшбайұлы «Маңғыстау жер асты мешіттері». Алматы, «Орхон» баспа үйі – 2010.

23. Қондыбай С. «Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары», «Арыс» баспасы-2007.

24. Медоев А. Подземная архитектура кочевников полуострова Мангышлак // Простор. 1969. № 6. С. 3—4.

25. Маңғышлақта өмір сүрген және өлген киелі ханафие секталары жайында адайлардың аңыздары. // Кавказ тау халқы туралы мәліметтер жинағы. 7 шығарылым. Тифлис, 1873;

26. Сейсем Ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы / Құрастырушылар Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, А.К. Құлбаев. Консультант Мақсұт Нұрқабаев. Астана: Foliant, 2015 («Қазақстанның эпиграфиялық ескерткіштері» сериясы, 2-кітап).

27. Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш. Шақпақ Ата жерасты мешіті және қорымы эпиграфикасы. Консультант Мақсұт Нұрқабаев. Алматы: Daik-Press, 2009 («Қазақстанның эпиграфиялық ескерткіштері» сериясы, 1-кітап).

28. Мендикулов М.М. Памятники архитектуры полуострова Мангышлака и Западного Устюрта. АлмаАта, 1956.

29. Григорьев В.В. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости // Записки Императорского Русского Географического Общества. 1861. Кн. 2.

30. Карелин Г.С. Путешествия Г.С. Карелина по Каспийскому морю. СПб., 1883. (Записки Имп. Рус. Геогр. Обществаа по общей географии. Т. 10).

31. Ажигали С.Е. Очерк культурного наследия Арало-Каспийского региона. Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. Т. 5. Вып. 1. Часть 2 • 2014 Пространство и вемя Каспийского диалога

32. Рапопорт Ю.А., Неразик Е.Е., Левина Л.М. В низовьях Окса и Яксарта. Образы древнего Приаралья. М.: Индрик, 2000.

33. Терлецкий Н. С. Места паломничества и поклонения и доисламские традиции в Центральной Азии // Центральная Азия. Традиция в условиях перемен. Вып. I. СПб.: Наука, 2007. С.71–98.

34. Мұқтарұлы М. Жотасы биік Дендерім (тарихи-танымдық шежіре кітабы). Атырау: «Ағатай» баспасы, 2010. – 306 бет.

35. Әбілпейісов Ж. Арыстан әулие. // Дана. – 2013. – №8 (9). – қазан. – 35 – 38 бб.

36. Хасанов Қ. «Байғұтты-Шолаққамыс батырлары», Орал, 2003.

37. Ізбасарұлы С. «Имам жаңсақ айтты ма?» // «Орал өңірі», 2006, 23 қыркүйек, №121 (18828).

38. Бөкей Ордасы ауданы. Энциклопедия, Алматы, «Арыс» баспасы, 2011 жыл

39. DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania State University Press, 1994.

40. Суфизм в Казахстане: Исторические аспекты и современное состояние*. Алматы: Издательство КазНУ, 2018.

41. Нуртазина, Н. Исламизация средневекового Казахстана и роль суфизма. Учебное пособие. Алматы: Smart University Press, 2023. – 262 стр.

42. Мустафина Р. М . Представления, культы , обряды у казахов Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. — 176

43. Ларина Е. И. Национальное самосознание и традиционные социальные институты в Центральной Азии // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. 2012. № 4. С. 66–90

44. Жукова Л.К. Левтеева Л.Г. Западный Казахстан глазами путешественника (Дневник М.Н. Чернышевского 1899 г.) // Изв. АН КазССР. Сер. обществ, наук. 1974. № 4.

45. Ажигали С.Е. Древности «страны-кратера»: об истории и культуре кочевого Арало-Каспия. Алматы, 2006.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ/УДК/ UDC 930:37.016 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.020

Б.Қ. Әбдіғұлова *[1]

[1]Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық факультеті,
«Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан тарихы» кафедрасы п.ғ.д. профессор,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: baglan 5577@mail.ru

ЖОО-нда ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ КУРСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК-ТАНЫМДЫҚ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Әрбір адамның тарихты, әсіресе өз Отанының тарихын білуінің маңызы зор. Отан тарихында өткен және болып жатқан өзгерістер мен қазіргі заманның күрделі проблемаларын зерделеуде жоғары оқу орында Қазақстан тарихы курстарын оқытудың мүмкіншілігі зор.

Зерттеудің мақсаты-жастардың бойына азаматтылық пен елжандылық сезімдерді қалыптастыруда жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын оқытудың тәрбиелік-танымдық мақсаты, міндеттері, мүмкіншіліктері, маңызы мен әдістемесін негіздеу. Осындай маңызды міндеттердің бірі – ЖОО-нда Қазақстан тарихы курсын оқытуда студенттерге сапалы білім беру, еліміздің тарихын, тілін, салт-дәстүрін оқыту, отансүйгіштік сезім мен ұлтаралық келісімге тәрбиелеу, олардың тарихи санасын қалыптастыру және шығармашылық қабілеттерін дамыту болып табылады.

Нәтижелер: Қазақстан тарихының ежелгі заманнан бүгінге дейінгі негізгі даму кезеңдеріндегі этникалық, әлеуметтік және мәдени дамуының маңызды мәселелері қарастырылады. Қазақстан тарихының гуманитарлық білім беру жүйесіндегі орны, әлемдік тарихи процестегі Қазақстанның орны мен рөлі туралы жалпы ұғымды қалыптастыру, Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін толық және объективті ашып көрсетудің қажеттілігі талқыланады. ЖОО-нда Қазақстан тарихы курсын оқытудың білім алушыға сапалы білім берудегі, азаматтылық пен елжандылыққа тәрбиелеуге, олардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытудағы мүмкіндіктері және өзекті мәселелері ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: тәуелсіз мемлекет, егемендік, патриотизм, қазақстандық патриотизм, мораль, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, білім беру ісінің инновациялық дамуы.

Абдугулова Б.К. *[1]
[1]д.п.н., профессор кафедра «Древней и средневекой истории Казахстана»
Факультет Истории и права при КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: baglan 5577@mail.ru

ВОСПИТАТЕЛЬНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ВУЗЕ

Аннотация

Важно, чтобы каждый человек знал историю своей Родины, охватывающую прошлое, настоящее и будущее народа. История Казахстана – один из важнейших предметов,

способствую-щих воспитанию чувство любви к своей Родине, уважения к прошлому страны, традициям и обычаям казахского народа. Цель исследования - обоснование цели, задачи, воспитательно-познавательные возможности, содержания и методику преподавания истории Казахстана в Вузе. Курс охватывает историю Казахстана с древнейших времен до наших дней. Важнейшие события и явления истории страны изложены в хронологическом порядке.

Содержание курса предусматривает дальнейшее углубление знаний обучающихся, получен-ных по школьным дисциплинам «История Казахстана». Содержание отобранных материалов способствует расширению кругозора студентов, пониманию роли человека в истории, конкретизирует представления об исторических событиях с древнейших времен до наших дней.

Результаты: рассматриваются важнейшие вопросы этнического, социального и культурного развития на основных этапах развития истории Казахстана с древнейших времен до наших дней. Обсуждается необходимость формирования представления о роли истории Казахстана в системе гуманитарного образования, о Казахстане в мировом историческом процессе, полного и объектив-ного раскрытия актуальных проблем истории Казахстана. Рассматривается актуальные проблемы и возможности преподавания курса истории Казахстана в вузах в качественном образовании, воспитании гражданственности и патриотизма, развитии их творческих возможностей студентов.

Ключевые слова: независимое государство, суверенитет, патриотизм, казахстанский патриотизм, мораль, межнациональное согласие и толерантность, инновационное развитие образования.

Abdugulova B.K. *[1]
Abay Kazakh National Pedagogical University, Faculty of History and Law, Department of "History of Kazakhstan in Antiquity and the Middle Ages", PhD, Professor, Almaty, Kazakhstan
E-mail: baglan 5577@mail.ru

EDUCATIONAL AND COGNITIVE POSSIBILITIES OF TEACHING THE COURSE OF HISTORY OF KAZAKHSTAN IN UNIVERSITIES

Abstract

It is important that everyone knows the history, especially the history of their homeland. Studying the past and ongoing changes in the history of the Fatherland and the complex problems of our time makes it possible to teach courses on the history of Kazakhstan in higher education institutions.

The purpose of the study is to substantiate the educational and cognitive goals, objectives, opportunities, significance and methods of teaching the history of Kazakhstan in higher educational institutions in the formation of a sense of citizenship and patriotism among young people. One of such important tasks is to provide high-quality education to students studying the history of Kazakhstan in universities, teaching the history, language, traditions of our country, fostering a sense of patriotism and interethnic harmony, forming their historical consciousness and developing creative abilities.

Results: the most important issues of ethnic, social and cultural development at the main stages of the development of the history of Kazakhstan from ancient times to the present day are considered. The necessity of forming a general understanding of the place of the history of Kazakhstan in the system of humanitarian education, the place and role of Kazakhstan in the world historical process, a full and objective disclosure of the current problems of the history of Kazakhstan is discussed. The current problems and opportunities of teaching the history of Kazakhstan in universities in high-quality education, education of citizenship and patriotism, and the development of their creative abilities are revealed.

Keywords: independent state, Sovereignty, patriotism, Kazakh patriotism, morality, interethnic harmony and tolerance, innovative development of education.

Кіріспе

Қазақстан тарихы – дүниежүзі тарихының құрамдас бөлігі. Қазақстан тарихында – еліміздің көне заманнан бүгінге дейінгі өткен аса маңызды оқиғалар хронологиялық реттілікпен

берілген. Қазақстан тарихы халықтың азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен ерлердің қаһармандық істерін, егеменді еліміздің бүгінгі өмірін баяндайды. Ұлт тұлғалары–көрнекті ғалымдар мен ақын-жазушылардың, белгілі қоғам қайраткерлерінің өмір жолы, шығармашылығымен таныстырады.

Еліміздің әрбір азаматы өз отанымыздың тарихын жақсы меңгеруі маңызды. Өткенімізді білмей, қазіргі өмірді ұғынып, болашаққа бағдар жасай алмаймыз. «Қазақстан тарихы» пәнін оқып үйренудің құндылығы да міне осында. Тарихи білімнің жаңа мазмұнының басты ерекшелігінің бірі-оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, білім алушының адамгершілік-рухани қасиеттерін қалыптастыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер. «Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарына арналған «Қазақстан тарихы» жалпы білім беретін пәнінің тұжырымдамасы, типтік оқу бағдарламасы және оқулықтарда жоғары патриоттық және тарихи сананы қалыптастырудың мәні туралы идеялар насихатталады. Белгілі тарихшы ғалымдар М.Қозыбаев, Исмагулов О., Исмагулова А, Таймағамбетов Ж.К., Байгунаков Д.С. және басқа ғалымдардың еңбектерінде «Қазақ тарихы - Дала өркениетінің құрамды бөлігі», Қазақстанның тас дәуірі, қазақ халқының қалыптасуы және басқа өзекті мәселелер зерделенеді. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю., Селевко Г.К, Хуторской А.В, Беспалько В.П., т.б. және басқа зерттеушілердің аталған проблеманың педагогикалық аспектілеріне арналған еңбектері жарияланды.

Мақаланы жазу кезінде отандық және шетелдік зерттеушілердің әдіснамалық ұстанымдары мен қорытындылары негізінде тарихи-салыстырмалы талдау тәсілдерінің мүмкіндіктері, тарихи-жүйелік, проблемалық, талдау, сипаттау, теориялық таным әдістері қолданылды**.** Бұл ғылыми-зерттеу материалдары, автордың ЖОО «Қазақстан тарихы» курсын оқытудың өзекті мәселелері жайлы тұжырымдамаларын айқындауға және қорытындылауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Тарихи білімді жаңа әдістемелік тұрғыдан қарастыру өз елінің өткенін белсене тануға, ақпараттарды жеке-дара таңдау мен бағалау біліктерін дамытуға, білім алушылардың алған білімдерін, біліктері мен дағдыларын өз өмір тәжірибелерінде қолдана алуға және болашаққа дұрыс қадам жасауға мүмкіндік береді. ***Тарих*** (көне грекше: ἱστορία — сұрастыру, зерттеу) — адамзат баласының өткенін зерттейтін қоғамдық ғылым [1]. Тарих сөзі грек тілінен аударғанда «өткен оқиғалар туралы әңгіме, баяндау, сұрастыру, зерттеу" деген мағынаны білдіреді.

Тарих ғылымы адамзат қоғамының даму процесінің заңдылықтарын зерттейді. Бұл заңдылықтарды білу өткенді және бүгінгіні жақсы түсінуге және болашақты болжауға көмектеседі. «Халықсыз - тарих жоқ, тарихсыз - халық жоқ» деген нақыл сөз бекер айтылмаған. Тарих ғылымы өткен және бүгінгі фактілерге сүйенеді. Өткен тарихымыздан өнеге алып, келешегімізді болжап, қателіктерін болдырмауға ұмтыламыз. Тарихты зерттеу арқылы тарихи сана, мәдениет, діл, дәстүр, ұрпақтар сабақтастығы қалыптасады. «Тарих табиғат және қоғам дамуындағы қандай болмасын даму процесі; адамзат қоғамының өткенін барлық қырынан, жан-жақты зерттейтін ғылым» [2,557]. Тарих қоғам дамуы туралы ғылым. Тарих ғылымы даму барысында көптеген адамзат ұрпақтарының тәжірибесін жинақтайды. Тарих - үздіксіз даму үстінде болатын ғылым [3,10]. Олай болса, тарих ғылымының негізгі міндеті – тарихи процесті толық және бүтіндей, шынайы суреттеп, қарастыру болып табылады.

Туған елі мен жерінің, халқының өткен өмірі мен бүгінгі тіршілігін, ертеңгі болашағын оқып-үйрету әр білім алушының бойында Отанға деген сүйіспеншілігін арттырады, өз халқының және басқа халықтардың тарихын, мәдениетін құрметтеуге септігін тигізеді.

Қазақстан тарихын оқытудың мақсаты: Қазақстан тарихының ежелгі заманнан бүгінге дейін-гі негізгі даму кезеңдеріндегі маңызды оқиғаларды, құбылыстарды және құнды фактілерді оқыту негізінде студенттерді елжандылыққа тәрбиелеу, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Қазақстан тарихы пәнінің міндеттері:

- Білім алушыларды қазіргі Қазақстан тарихы ғылымының дамуы, жетістіктері және өзекті мәселелерімен таныстыру, объективті және жан-жақты зерделеу;

- өткен заманның кез-келген құбылысын сол заманның контекстінде, бұрын болған және кейінгі тарихи оқиғалармен, өзара байланысында бағалау, талдау қабілетін дамыту;

- тарихи оқиғалар, құбылыстарды, тарихи заңдылықтарды, тұлғаларға қатысты пікірлерді салыстыру және сыни тұрғыдан талдау дағдыларын дамыту, түрлі тарихи деректермен жұмыс істеу, тарихи ақпаратты іздеу және жүйелеу, өзіндік көзқарасты қалыптастыру;

- туған өлке тарихын зерделеу, өлкедегі тарихи үдерістердің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері туралы білім қалыптастыру; өлкенің табиғаты, тарихы мен мәдениетіне деген құрмет сезімдеріне баулу;

- интерактивті әдістерді және сандық технологияларды пайдалану, деректерден алынған ақпараттарды қолдану, жобалық жұмыс және проблемалық тапсырмаларды аналитикалық және аксиологиялық талдау дағдыларын игеру;

- коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру, өз ойын ауызша және жазбаша түрде анық, еркін білдіру, топта жұмыс істей алу, алған білімін өз өмірінде пайдалана алу, т.б. [4; 5; 6; 7].

Республиканың әр бір азаматы елінің бүгінгі және ертеңгі болашағына, оның қандай болатынына жауапты және өзі өмір сүріп отырған қоғамды одан әрі жетілдіруге үлес қосуы тиіс. Тәрбиелік-танымдық жауапты міндеттерді жүзеге асыруда ЖОО-нда оқытылатын Қазақстан тарихы пәнінің маңызы зор**.**

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті еліміздегі ең алғашқы жоғары оқу орны. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тарих және құқық факультетінің профессор-оқытушылары университеттің барлық білім алушыларына «Қазақстан тарихы» пәнінен лекция оқып, семинар өткізіп, өзіндік жұмыстар ұйымдастырады.

«Қазақстан тарихы» курсының дәрістерінде, семинарлар мен өздік жұмыстарында «Қазақстан тарихы пәнінің мақсаты, міндеттері және күтілетін оқу нәтижелері», «Ежелгі адамдар және көшпелі өркениеттің қалыптасуы», «Түркі өркениеті және ұлы дала», «Жаңа дәуірдегі Қазақстан (XVIII-XX ғ. басы», «Кеңестік кезеңдегі Қазақстан», «Тәуелсіз Қазақстан» және басқа тақырыптардың мазмұны ашып көрсетіледі. Студенттер Қазақстан тарихы пәнінің мәні, Қазақстан аумағындағы ежелгі адамдардың өмірі, тұрмыс тіршілігінен бастап Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы және қазіргі қоғамдық, әлеуметтік және мәдени жағдайымен танысады [4].

Білім алушылардың мектепте алған білімдерін ескере отырып, Қазақстан тарихы пәнімен жан-жақты танысады. Қазақстан тарихын оқыту барысында еліміздегі ұлтаралық қатынастың тарихи өзіндік ерекшеліктеріне назар аударылады. Атап айтсақ, Қазақстанға көптеген халықтардың өз ата-баба қонысынан еріксіз депортациялануы, кеңес кезеңінде индустрияландыру, Ұлы Отан соғысы жылдары, тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңдерінде қандай себептермен келді, оның тарихи және саяси мәнін анық, еш бұрмалаусыз түсіндіру, ұлттық дәстүрлерді құрметтеу, әр халықтың ерекшеліктерін ашып көрсету аса өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар Қазақстан этностарының тарихы мен мәдениеті туралы білімдерін кеңейтуде «Тәуелсіз Қазақстанның конфессионалдық саясаты. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері. Діни экстремизм мен терроризм қаупі және оған қарсы күрес. Қазақстан халқының диаспорасы» атты тақырыптардың оқытылуы да заңды үрдіс.

Ұлт пен ұлыстардың татулығы арқасында бүгінде мемлекетіміз өркендеп, ілгері дамып келе жатыр. 140 этнос пен 46 конфессияға ортақ үй болып отырған Қазақстандағы этносаралық келісім-еліміздің қуатты мемлекетке айналуының негізгі кілті болып табылады.

«Кеңестік кезеңдегі Қазақстан», «Тәуелсіз Қазақстан» бөлімдерін оқыту барысында Қазақстандағы ұлтаралық қатынас тарихи және геосаяси жағдайларға байланысты өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Мысалы, Қазақ жері соғыс жылдары елімізге күшпен көшірілген көптеген халықтарға пана болды. Қазақ халқы оларды туған бауырындай құшақ жая қарсы алып, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықтың үлгісін танытты.

Қазақстан үшін ұлтаралық достық қатынас, өзара түсіністік сияқты мәңгілік құндылықтар ел бірлігі жолындағы маңызды тұғыр болып табылады. Білім алушыларға көп ұлтты Қазақстан халқының өзара бірлігін, татулығын, болашақты бірге құруға атсалысуының мәнін дұрыс ашып көрсетудің маңызы зор. Осы орайда, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын: патриотизм, ұлтаралық келісім мен толеранттылық сияқты құндылықтарды жастарға баулу маңызды. Отан тарихын оқыту үдірісінде білім алушы-жастардың бойына осындай қасиеттер сіңірілуіне баса көңіл бөлінеді.

Ұлтжандылық, отансүйгіштік, адамгершілік қасиеттер адам бойына ұрпақтан ұрпаққа сіңіп, үздіксіз жалғасын тауып отырған үдеріс. Қазақстан тарихы мен қазақ мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі, діли мен діні біздің маңызды тұғырымыз. Осы орайда, жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын терең де жетік оқып үйренуіміз-заман талабы.

«Ерте темір тайпаларының этносаяси және әлеуметтік тарихы. Сақтар. Массагеттер. Савроматтар мен сарматтар. Ғұн тайпалары, үйсіндердің этносаяси бірлестіктері, қаңлылардың тарихи-мәдени мұрасы, шығу тегі және этностық тарихы», «Түрік қағанатының құрылуы, құрылымы және саяси тарихы. Көршілес мемлекеттермен өзара қарым-қатынас" тағы басқа тақырыптарда "Үйсін мемлекеті пайда болып, өркендеп, шығанға шыға бастаған кезде көне түрік өркениеті – Дала өркениеті бой көтерді. Түрік қағанаты империя құрылып, түркі нәсілі бір тудың астына жиналған сәтте өркениет өзін әлемге танытты. Сонымен Алтайдан Донға, кейде Дунайға серпілген бұл өркениет 2000-2500 жылдық тарихы бар өркениет" болғаны туралы білімдерін тереңдетуге мүмкіншілік бар [8]. Қазақ халқының аса бай мәдени және тарихи мұрасы, көшпелі өркениеттің дүниежүзілік тарихта атқарған рөлі туралы білімдері кеңейе түседі.

Қазақ хандығы – Қазақ мемлекеті құрылуы ұзақ та күрделі үдеріс. Қазақ хандығының құрылуы мен нығаюында Тәуке, Абылай сияқты хандар ерекше орын алды. Ақ киізге көтеріп хан сайлаған, ханның ел билеудегі рөлі, атқарған қызметі, мінез-құлқы туралы қызықты фактілерді, нақты оқиғаларды пайымдау, сол кезеңдегі қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін, тарихи қайраткерлердің рөлін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Оқу картасынан кең-байтақ Қазақстан жерінің жағырафиялық табиғи орны, оның көп ұлтты халқының құрамы мен Еуразия құрлығының қақ ортасында орналасқан аумағы айқын көрінеді. Қазақстан өзінің көп ғасырлық тарихында Шығыс және Батыс өркениеттерінің этносаралық байланыстарының белсенді аймағы болған. Осы орайда, Отан тарихының материалдары Қазақстан тарихы түрік дүниесі халықтары тарихының табиғи бір бөлігі ретінде, дүниежүзілік өркениеттілік үрдісіндегі қазақ халқының орны мен рөлін ашып көрсетуге ықпал жасайды.

«Ежелгі дәуірдегі мәдениеттер мен этностардың ара қатынасы. Ежелгі қалалар мәдениеті», «Түркілер өркениеті және Ұлы жібек жолы. Көшпелілер. Қалалар мен қоныстар – әскери-әкімшілік, мәдени, сауда мен қолөнер орталықтары. Ортағасырлық сәулет ескерткіштері, қалалық мәдениеті. Орхон-Енисей (руникалық) жазуы ежелгі түркі өркениетінің өркениеттік белгісі ретінде», "Тәуелсіз Қазақстан" және басқа тақырыптар зерделенеді. Осы оқу материалдары арқылы студенттер Қазақстан аумағында тұратын халықтар түрлі әлемдік өркениеттің құнды қазыналарын бойына сіңіріп, өз кезінде оны шаруашылықты жүргізу мен мәдениетте жеткен жетістіктерімен байыта түскені туралы кең мағлұмат алады.

Қазақстан тарихында қазақ халқының ежелден басқа халықтармен, көрші мемлекеттермен байланыс жасап, қарым-қатынаста болғанын, қазақ елі бейбітшілік саясат ұстанғанын, халықтар арасындағы достық пен түсінушіліктің маңызын баяндайтын тәрбиелік-танымдық мәні зор материалдар баршылық. Осы тақырыптар білім алушылардың санасында ұлтаралық қатынастар мәдениетін қалыптастыруда елеулі үлес қосады.

«Жаңа дәуірдегі Қазақстан (XVIII - XX ғ. басы)» атты бөлім мазмұнымен танысу нәтижесінде «XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы, «Ақтабан шұбырынды», «Алқакөл сұлама» жылдары, Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт-азаттық күресі, Қазақ халқының ұлт- азаттық күресіндегі қазақ батырларының рөлі» сияқты мәселелерді тереңінен зерделеу көзделген. Қазақ халқы өз елін, жерін сыртқы шапқыншылардан–моңғол,

жоңғарлардан ерлікпен қорғады. Отырар мен Аңырақай, Бұланты түбінде болған шайқас туралы кім естімеді? Батырлар: Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай, билер: Төле, Қазыбек, Әйтеке, тағы басқа батырларды, билерді, елжанды азаматтардың өмірі мен қызметімен терең танысу қарастырылған.

Қазақстан тарихын оқыту барысында білім алушыларға «азаттық, тәуелсіздік, егемендік, еркіндік, елжандылық» ұғымдарының мазмұны мен маңызы, мән-мағынасын тереңінен ашып көрсету көзделген. Тәуелсіздік-мәңгілік құндылық. Егемендік-ел тарихындағы жаңа дәуірдің бастауы Отан тарихында өз халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен халықтың ерлігі, қазақ елінің басшыларының мүмкіндігінше бейбітшілік саясат ұстауы жайлы материалдар шәкірттерді отаншылдыққа тәрбиелеуге үлес қосады.

«Қазақстанның Ресей империясына қосылуы. Жер мәселесі. Шекаралық шептердің құрылуы, жерді тартып алу», "Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс", тағы басқа тақырыптарды оқып-үйрену барысында студенттер қазақ жерінің Ресей империясының қоластына өтуі, отаршылдық саясаттың мәні, тәуелсіздік жолында күрескен Сырым, Кенесары хан, қоныс аударушылар мен жергілікті халықтың арасындағы байланыс, қарым-қатынас туралы білімдерін арттыруға жағдай жасалады.

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар мен оның көрнекті өкілдері, ұлттық демократиялық зиялылар Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтың өмірі мен қызметі кімді болса да тебірентпей қоймайды. Олар кімдер? Олар неліктен ел есінде? Білім алушылар бұл сұрақтарға жауапты Қазақстан тарихын оқып-үйрену барысында табады.

"Кеңестік кезеңдегі Қазақстанға" арналған дәрістерде Кеңес өкіметі кезеңіндегі Қазақстан: ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, өнеркәсіпті дамыту, ұлт саясатындағы бұрмалануышылықтың ықпалы, қуғын-сүргін туралы мәліметтермен жан-жақты танысады. «Карлаг», «Алжир», «Гулаг» деген ұғымдардың мазмұны ашып көрсетіледі.

Қазақстан халқының өзара бірлігі мен татулығына арналған тақырыптарда Қазақстан халқының тағдыры да ортақ, тарихы да ортақ деген маңызды идеяларды жүзеге асыруда Отан тарихының материалдарының мүмкіншілігі зор. «XIX ғ. 60-90 жылдарындағы көші-қон мәселесі. Орыс шаруаларын Қазақстанға қоныстандыру туралы уақытша ережелер. Орыс шаруаларын Қазақстан аймақтарына орналастыру ерекшеліктері. Ұйғырлар мен дүнгендердің Жетісуға қоныс аударуы» атты дәрістерде білім алушыларға Қазақстан неліктен көп ұлтты аймаққа айналғаны, этносаралық келісім, толеранттылық, сауда, мәдени, дипломатиялық байланыстардың маңыздылығы жайлы нақты фактілерді пайымдауы негізінде ашып көрсетіледі. Білім алушыларда қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеуде, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыруда бұл сабақтардың орны ерекше.

«XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның экономикалық жағдайы», Қазақстан аумағындағы ядролық сынақтар және олардың зардаптары», «Тәуелсіз Қазақстанның экономикасындағы түбегейлі өзгерістер» және тағы басқа дәрістерде экологиялық мәселелер қарастырылады. Адамдар тіршілігінде жер, су, климат, қазба байлықтардың маңызы туралы ашып көрсетіп, еліміздің қырып-жоятын қарулар жасайтын, қаруларды сынайтын аймаққа айналуы, оның зардабы, табиғаттың ластануы туралы материалдарды оқытып-үйрету арқылы, экологиялық тәрбие беруге назар аударылады. Бұл материалдардың мазмұны жастарға қазақ халқы ертеден-ақ табиғи ортамен толық үйлесімде болғанын, ол бостандық сүйгіш, төзімді, өжет болып өскенін, ата-бабаларымыз даладағы "көшіп-қону, экологияны сақтау, демографиялық процесті жолға қою, салт-серілік дәстүр сияқты Дала этикасын, менталитетін орнатты" деген қорытындыға келуге басты назар аударылады [8].

Білім, ғылым, мәдениеттің дамуына арналған сабақтарда «Ұлы Жібек жолы аумағындағы көшпелі және отырықшы мәдениет. Прото және ежелгі түріктердің мәдениет генезисі», «Орта ғасырдағы ауызша тарих және археологиялық деректер. Археологиялық зерттеулер мәдениеті», «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы ғылым, мәдениет және халыққа білім беру», «Кеңес

кезеңіндегі мәдениет және ғылым. Мәдени-рухани өмірдегі қайшылықтардың тереңдей түсуі – әміршіл-әміршілдік биліктің күшеюінің салдары» және басқа тақырыптарды оқып-үйрену студенттердің эстетикалық талғамын қалыптастыруға, ізгілікке тәрбиелеуге ықпал жасайды. Бұндай тақырыптардың мазмұны негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы бола тұра, көшпелілер егін егіп, қолөнер дамытып, қалалар мен ғимараттар салғанын, өте бай ауыз әдебиеті, аң стильді өнері, көшпелі өркениет дамығанын, көшпелі өркениеттің дүние жүзілік тарихта атқарған рөлін ашып көрсетуге бағытталады. Мәдениет ескерткіштерінде халықтың ақыл-ойы, арманы мен сезімі білім алушылардың өз халқына деген мақтанышын, өз Отанын сүю сезімдерін арттыруға ықпал жасайды.

«Түркі мәдениетіндегі ауызша дәстүр. Әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашқари, Қ.А. Ясауи», «Қазақстан мәдениетіне қосқан үлесі. А.И. Левшин, В.И. Даль. Ағартушы ғалым Ш. Уәлиханов және оның Қазақстанның тарихы, географиясы, экономикасы мен мәдениетіне қатысты ғылыми мұрасы. Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметі. Абай Құнанбаевтың қазақ халқының мәдениетіндегі тарихи рөлі. Қ.Сағырбайұлы, Д. Шығайұлы, Біржан сал Қожағұлұлы, Ақан сері Қорамсаұлы, Жаяу Мұса Байжанұлы және т.б. музыкалық шығармашылығы. Қазақ әдебиеті. «Зар-заман» мектебі» сияқты тақырыптар мазмұнын оқып-үйрене отырып, студенттер ойшыл-ғалымдар, ақын-жазушылар, суретшілер, мүсіншілердің, зиялы қауымның шығармаларымен танысып, сол дәуірге ой жүгіртіп, оның қайталанбас өрнегін көз алдына елестетеді.

Қазақстан – тәуелсіз мемлекет. Оның өркендеп, дамуы бүгінгі күннің жастарына байланысты. Сондықтан білім алушылар тәуелсіздіктің маңызын терең түсініп, жүрегімен сезінуі қажет. «Қазақ тарихы – әлемдік тарихтың құрамды бөлігі, оның әлемдік дамуға қосқан үлесі, ол адамзат баласының мақтанышы, болашақ дамуы, шарықтау бақыты. Біз тәуелсіз елдің перзенті, Отан тарихын мақтан ете аламыз, ұлттық саналылыққа одан нәр ала аламыз. Қиялымызға серпін, ісімізге екпін, рухымызға күш-қуат берер Отан тарихы – өркениет перзенті, ағайын" деп жазды академик М. Қозыбаев [8]. Осы орайда, білім алушыларға тәуелсіздіктің, егемендіктің маңызы ашып көрсетіліп, тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы тың деректер қонымды пайдаланылады.

Нәтижелер. Кредиттік технология студенттерді тарихи пәндер бойынша қажетті әдебиеттермен, баспасөз материалдармен, ақпараттық оқыту технологиясы көздерімен, электронды оқулықпен, интернетпен, интерактивті тақтамен, оқу-әдістемелік кешендермен және кәсіби білікті профессорлық-оқытушылар құрамымен қамтамасыз етуді қажет етеді. Бұл жүйе студенттердің білім сапасын арттыруға бағытталып, өздігінше білім алуға үйретумен қатар, алған теориялық білімдерін өмірлік тәжірибелерінде пайдаланып, білікті маман даярлауға көмектеседі. Оқытушылардан ақпарат легін дұрыс пайдалана отырып, заман талабына сай ақпарттық технологияларды, заманауи әдістемелерді ұтымды қолданып, кәсіби біліктіліктерін одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Жоғары оқу орындарында сапалы бәсекеге қабілетті тарихи білім беру мен оқыту процесінің инновациялық дамуына жол ашу, оқытудың белсенді әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білімдар ұстаздарды қажет етеді. Олай болса, қоғам сұраныса сай болашақ кәсіби деңгейі жоғары педагог-мамандар даярлауда, білім беру ісінің заманауи дамуына ерекше орын беріледі. Бұның өзі оқытудың интерактивті әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды. Қазақстан тарихын оқыту үрдісінде озат педагогикалық технологияларды пайдалану, білім алушылардың өзін-өзі дамытуына, шығармашылық қабілеттерінің одан әрі артуына мүмкіндік береді.

Ғалымдар педагогикалық технология-«оқыту теориясын оқытушы мен оқушы әрекеті ретінде жобалау, алда қойылған нақты мақсаттарға сай оқыту үрдісін тиімді құру, жүзеге асыру, оқытудың жаңа жолдарын зерттеп ұсынатын ғылым, оқытуда қолданылатын тәсілдер, ұстанымдар, бағыттаушылар жүйесі, нақты оқыту жүйесі, қайсыбір істе, өнерде, шеберлікте қолданылатын тәсілдер жиынтығы, т.б» деп атап көрсетеді [9;10;11;12; 13; 14; 15].

Зерттеушілер педагогикалық технологияның әртүрлі белгілеріне назар аударады. Педагогикалық технологияларға берілген анықтамалар мен тұжырымдарды қорытындылай келе, педагогикалық технология – педагогикалық жүйенің, яғни оқытудың методикалық жүйесі (оқытудың мақсаты, мазмұны, әдістері, формасы мен құралдары) мен оған сәйкес дидактикалық процестердің жиынтығының практикада іске асырылатын жобасы деп түсінеміз.

«Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан тарихы» кафедрасының профессор-оқытушылары әр дәрісті оқу бағдарламасына сай, тақырыптың негізгі мәселесін мұқият түсіндіру барысында жаңа материалдың жоспарын, негізгі ұғымдарды, даталарды, адамдардың аттарын, танымдық, деңгейлі сұрақ-тапсырмаларды интерактивті тақтаны ұтымды пайдалана отырып түсіндіреді. Жаңа тақырып мазмұнын түсінікті жеткізіп, шеберлікпен заманауи ақпараттық технология құралдардың көмегімен түрлі сызба, кестелерді, даталарды, тарихи тұлғалардың суреттерін, мәдени ескерткіштерді көрсетіп, түрлі деңгейлі сұрақ-тапсырмаларды, слаидтарды ұтымды пайдалануы, сабақтың мақсатына жетуіне, алға қойған міндеттердің ойдағыдай шешілуіне мүмкіндік береді. Оқытушылар сабақта оқытудың мынадай интерактивті әдіс-тәсілдерін: проблемалы тапсырма беру және оны шешу, түрлі құжаттар мен әдеби-көркем материалмен топ болып жұмыс жасау, «ми шабуылын» өткізу, электронды оқулықтағы тестерді, сұрақтарды шешу, иллюстрациялық материалдарға талдау жасау, өздігінше слайд, кесте, жоспар жасау, т.б. тиімді ұйымдастырады. Мұндай интерактивті және дәстүрлі әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалану студенттердің есте сақтау қабілетін күшейтуге және пәнге деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Профессор-оқытушылардың көп жылдық оң тәжірибесі Қазақстан тарихын оқыту үдерісінде төмендегідей білім беру технологиясын пайдаланудың маңызы зор екендігін көрсетеді. Мәселен, *сын тұрғы-сынан ойлау технологиясы* –тақырып мазмұнын зерттеу, бақылау, талдау, әртүрлі стратегиялар арқылы өзінің ойлау негіздерін сыни тұрғыдан дамыту; к*ейс стади әдісі* - оқытушының креативті ойлауын дамытып, лекцияның мазмұнын ерекше құруға, шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайды; *проблемалы оқыту* технологиясының негізінде проблемалық баяндау әдісі; т*оптық оқыту технологиясы* – бірлесіп жұмыс істеуге, өз ойын дәлелдеуге, өз пікірін еркін айтуға үйретеді, ұжымдық іс-әрекетте жұмыс істеуге негізделген; ж*обалау технологиясында* білім алушыларға талқыланатын мәселе бойынша өз әрекетінің жобасын жасауға мүмкіндік береді. Ең бастысы, топ немесе жекелеген бөлімшелердің өз жобасын қорғайтын, басқалардың алдындағы өзінің көзқарасын дәлелдейтін және достарының пікірін білуге мүмкіндігі болады. Сонымен, Қазақстан тарихын оқытуда педагогикалық технологияны дұрыс ұйымдастыру оқу-тәрбие процесінің тиімділігін, педагог пен студенттің шығармашылығын арттыруға, жеке тұлғаның өзіндік құндылықтарын, алған білімін жаңа жағдайда өмірлік тәжірибесінде қолдануға себін тигізеді.

Кафедра оқытушылары семинар жүргізу барысында мазмұнға сай, ұйымдастыру кезеңін, кері байланыс арқылы интерактивті сұрақтар қойып, түрлі тың деректермен жұмыс жүргізіп, білім алушылардың өзіндік жұмыстарын бағалайды. Бүгінгі оқытушылар жан-жақты білімді, бәсекеге қабілетті, белсенді, ұтқыр, интерактивті әдістер мен жаңа технологияның қыр-сырын жақсы білумен қатар, сабақта теориялық білімдерін өз тәжірибелерінде қолдануы, кәсіби маман ретінде аудиториядан тыс жұмыстармен ұштастыруы, олардың оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдері мен технологияларын терең пайдалануға ықпал жасайды.

Қорытынды

Сонымен, қорыта келгенде, ЖОО-нда Қазақстан тарихы пәнін оқыту барысында Қазақстан тарихы курсын оқытуда мынадай педагогикалық әдіс-тәсілдер ұтымды пайдаланылады: - студенттердің проблемаларды анықтауда өз ой-пікірлерін айту, гипотеза ұсыну, жоспарлау, зерттеу жүргізу, дәлелдеу қабілеттерін дамытатын проблемалық, ситуациялық жағдай туғызу; - белгілі бір тақырып бойынша «жобалау» т.б. әдістерін ұйымдастыру (проблемаларды табу, әр білім алушының идеясын ұсынуы, топпен талқылау, талдау және шешімнің дұрыстығын негіздеу); -ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдануда студенттердің білімдерін арттыру үшін мультимедиялық ресурстарды, түрлі презентацияларды пайдалану, тақырыптар

бойынша шығармашылық жұмыстар жасау, сандық білім беру ресурстары материалдарын қолдануға бағыттау көзделеді. Сабақта жүйелі түрде аудитория және аудиториядан тыс тәрбие жұмыстарын үйлесімділікпен үнемі байланыста жүргізу білім алушыларды отаншылдыққа, өз отаны– Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеуге септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: "Қазақэнциклопедиясы" Бас редакциясы, 1998.

2. Қазақ Совет энциклопедиясы. - Алматы: ҚСЭ, 1978.

3. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории: Учеб. для студ.высш. учеб. заведений.-М.: Владос, 2023. 384 с.

4. Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарына арналған «Қазақстан тарихы» жалпы білім беретін пәнінің типтік оқу бағдарламасы. Астана., 2021.

5. Қазақстан тарихы: (көне заманнан бүгінге дейінгі). 5 томдық. - Алматы: Атамұра, 2010.

6. Таймагамбетов Ж.К., Байгунаков Д.С. Қазақстанның тас дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері). – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 266 б.

7. Исмагулов О., Исмагулова А. Происхождение казахского народа. По данным физической антропологии. – Алматы, 2017. – 196 с.

8. Қозыбаев М.Қ. Қазақ тарихы - Дала өркениетінің құрамды бөлігі//Отан тарихы, 1998, №1. Б. 19-25.

9.Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Педагогика және психология. - Алматы: Мектеп, 2002. -252 б.

10. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб.пособие для студ. сред. пед.учеб. заведений. Под ред С.А.Смирнова. М.: Издательский центр «Академия», 2019.-5446.

11. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии − М., 1998.

12. БеспалькоВ.П. Слагаемые педагогической технологии. − М., 2019.

13. Хуторской А.В.Современные методы обучения и дидактический практикум. - М., 2021.

14. Хуторской А.В. Ключевые компетенции. Технология конструирования// Народное образование, 2023, № 5. С. 55-61.

15. Сергеев И.С. Как реализовать компетентностный подход в обучении// Преподавание истории и обществознание в школе, 2023. № 1.-С. 29-39.

References:

1. Kazakhstan: National Encyclopedia/editor-in-chief A. Nysanbayev. Almaty: Kazakencyclopedia, 1998.

2. Kazakh Soviet Encyclopedia. Almaty: KSE, 1978.

3. Vyazemsky E.E., Strelova O.Y. Theory and methods of teaching history: Textbook for higher education students. studies. institutions.-M.: Vlados, 2013. 384 p.

4. The standard program on the history of Kazakhstan for the University.Astana, 2022.

5. History of Kazakhstan: (from ancient times to the present). Volume 5.Almaty: Atamura Publ., 2010.

6.Taimagambetov Zh.K., Baigunakov D.S. The Stone Age of Kazakhstan (history, research and main problems). Almaty: Kazak University, 2008. 266 p

7. Ismagulov O., Ismagulova A. The origin of the Kazakh people. According to physical anthropology. – Almaty, 2017. – 196 p.

8.Kozybaev M.K. The history of the Kazakhs – part of the steppe civilization //National History, 1998, No. 1. pp. 19-25.

9. Dictionary of the Kazakh language. Pedagogy and psychology. Almaty: Mektep, 2002. 252 p.

10. Pedagogy: pedagogical theories, systems, technologies: Textbook.manual for students. sred. ped. studies. establishments. Edited by S.A.Smirnov. Moscow: Publishing Center "Academy", 2019.-544 p.

11. Selevko G.K. Modern educational technologies− Moscow, 1998.
12. Bespalkov, P. Components of pedagogical technology. Moscow, 2019. 17.Khutorskoy A.V.
13. Khutorskoy A.V.Modern teaching methods and didactic practice. Moscow, 2021.
14.Khutorskoy A.V. Key competencies. Design technology// Public Education, 2023, № 5. pp. 55-61.
15.Sergeev I.S. How to implement a competence-based approach in teaching// Teaching History and Social Studies at School, 2023, No. 1, pp. 29-39.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.021

Г.К. Бейсенбаева[*1], *А.Д. Касенова*[2]

[1]*PhD-докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, E-mail: B-gulnaz_80@mail.ru*
[2]*т.ғ.к., Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан Республикасы, E-mail: asema_94@mail.ru*

МЕКТЕПТЕ ТАРИХ САБАҒЫНДА ТАС МҮСІНДЕРДІ ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақалада жаңартылған білім беру жүйесі аясында мектепте тарих пәнінен тас мүсіндерді оқытуда цифрлық технологияларды қолданудың әдістемесі ұсынылады. Тарих пәні бойынша оқушыларға тақырыпты меңгерту, олардың қызығушылықтарын арттыру және зерттеушілік қабілеттерін арттыру үшін білім берудегі цифрландыру трендін қолданудың артықшылықтары бар. Бұл артықшылықтар оқушылардың креативті ойлауын, шығармашылық және қажетті дағдыларды дамыту принципіне сүйенеді. Тарих сабағында тақырыпты өтуде цифрлық платформалардың мүмкіндіктерін қолдану арқылы платформаларда сабақ өту, тапсырма орындатып, виртуальды музейлерге саясат жасауға болады. Сондықтан да цифрландыру тренді білім беру саласын дамыту құралы ретінде үлкен маңызға ие. Оқушылар цифрлы технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланып өздерінің зерттеу жобаларын әзірлеуіне мүмкіндік алады және олардың тарихи-мәдени жәдігерлерді құрметтеуге баулуға болады. Мақаланың мақсаты – тас мүсіндерге қатысты ғылыми мәліметтерді жүйелеу, мектеп бағдарламасында оқытудың цифрлық мүмкіндіктерін қолданудың әдістемесін жасау. Мақалада тарихты оқыту әдістемесі бойынша зерттеу жүргізген ресейлік, отандық ғалымдардың ғылыми-педагогикалық еңбектеріне талдау жасалады және қазақстандық археологтардың түркілік кезеңдегі тас мүсіндер туралы зерттеулерін басшылыққа алып, ақпарат қоры толықтырылады. Мақаланың әдіснамалық негізі ретінде ғылыми зерттеудің теориялық әдістері (индукция, дедукция, синтез) басшылыққа алынды.

Кілт сөздер: тарих, әдістеме, цифрлық технология, тас мүсіндер, оқыту, тапсырмалар, оқушы, тренд.

Бейсенбаева Г.К.[1*], *Касенова А.Д.*[2]
[1]*PhD-докторант, Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан, E-mail: B-gulnaz_80@mail.ru,*
[2]*кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан, E-mail: asema_94@mail.ru,*

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАМЕННЫХ СКУЛЬПТУР НА ШКОЛЬНЫХ УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация

В статье предлагается методика применения цифровых технологий при обучении каменным скульптурам по истории в школе в рамках обновленной системы образования. Изучение истории дает учащимся преимущества использования тенденции цифровизации в образовании для освоения темы, повышения их интереса и повышения исследовательских способностей. Эти преимущества основаны на принципе развития творческого мышления учащихся, творчества и необходимых навыков. Используя возможности цифровых платформ для прохождения темы на уроках истории, можно проводить уроки на платформах, выполнять задания и создавать политики для виртуальных музеев. Поэтому тренд цифровизации имеет большое значение как инструмент развития сферы образования. Учащиеся имеют возможность разрабатывать свои собственные исследовательские проекты, используя возможности цифровых технологий, и могут быть привлечены к уважению их историко-культурных реликвий. Цель статьи-систематизация научных данных, касающихся каменных скульптур, разработка методики использования цифровых возможностей обучения в школьной программе. В статье будет проведен анализ научно-педагогических работ российских, отечественных ученых, проводивших исследования по методике преподавания истории, и пополнен информационный фонд, руководствуясь исследованиями казахстанских археологов о каменных скульптурах тюркского периода. В качестве методологической основы статьи руководствовались теоретические методы научного исследования (индукция, дедукция, синтез).

Ключевые слова: история, методология, цифровые технологии, каменные скульптуры, обучение, задания, ученик, тренд.

Beisenbayeva G.K.[1*], *Kassenova A.D.*[2]

[1]*PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: B-gulnaz_80@mail.ru*
[2]*candidate of Historical Sciences, Leading researcher A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: asema_94@mail.ru*

THE METHODOLOGY OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF STONE SCULPTURES IN SCHOOL HISTORY LESSONS

Abstract

The article proposes a methodology for the use of digital technologies in teaching stone sculpture in history at school within the framework of the updated education system. Studying history gives students the benefits of using the trend of digitalization in education to master the topic, increase their interest and enhance their research abilities. These advantages are based on the principle of developing students' creative thinking, creativity and necessary skills. Using the capabilities of digital platforms to cover the topic in history lessons, you can conduct lessons on platforms, complete tasks and create policies for virtual museums. Therefore, the trend of digitalization is of great importance as a tool for the

development of the education sector. Students have the opportunity to develop their own research projects using the possibilities of digital technologies, and can be attracted to respect their historical and cultural relics. The purpose of the article is to systematize scientific data concerning stone sculptures, to develop a methodology for using digital learning opportunities in the school curriculum. The article will analyze the scientific and pedagogical works of Russian and domestic scientists who conducted research on the methodology of teaching history, and replenish the information fund, guided by the research of Kazakh archaeologists on stone sculptures of the Turkic period. Theoretical methods of scientific research (induction, deduction, synthesis) were used as the methodological basis of the article.

Keywords: history, methodology, digital technologies, stone sculptures, training, tasks, student, trend.

Кіріспе. Жаңартылған білім беру жүйесінде тарих пәнін оқытудың әдістемесіне өзгерістер еніп, жаңа құндылықтар мен технологияларды және инновацияларды енгізудің қажеттілігі артуда. Бұл қажеттілік бүгінгі таңда тарих пәнін оқыту тек оқулық шеңберінде ғана емес, әлемдік деңгейдегі трендтерді қолданудың маңыздылығын білдіреді. Білім берудегі трендтер оқушылардың тарих пәні бойынша оқу процесін жетілдіріп, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын арттыруға көмектеседі. Демек, әлемдік білім беру трендтерін оқу процесіне енгізу арқылы оқушының жан-жақты білімін дамытуға қол жеткізуге болады. Бүгінде ақпараттық әлемде білім беруді цифрландыру күн сайып дамып, оң өзгерістерге алып келуде. Оған дәлел 2022 жылы Статистикалық зерттеулер және білім экономикасы институты сарапшылары «Ғылым мен технология саласының адами әлеуеті» жобасы аясында жүргізген зерттеулерінде білім беруде цифрлық технологияларды енгізудің көрсеткішін анықтаған. Зерттеулер көрсеткіндей бірінші орында гуманитарлық салада цифрлық технологияларды енгізу иеленген [1]. Бұл дегеніміз цифрлық технологиялардың оқушылардың дамуына, заманауи білім алуына және жеке прогресіне әсер ететінін білдіреді. Сонымен қатар әлемнің дамыған мемлекеттері де білім берудің басты құралы ретінде цифрландырудың мүмкіндіктерін пайдаланады.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2023-2029 жж. арналған тұжырымдамасының мазмұны да білім алушылардың пәндік және негізгі құзыреттерді мектепте қалыптастыруды көздейді [2]. Мектеп оқушыға білім берумен қатар олардың құзыреттерін де қалыптастырушы орта болғандықтан әрбір пән бойынша оқу мақсаттарына назар аудара отырып, жаңа ақпаратпен толықтыруды көздейді. Осы ретте ҚР президенті Қ.Ж. Тоқаевтың 2021 жылғы мектептегі тарих оқулығына қатысты көтерген мәселесінде кейбір тарихи фактілер мен оқиғаларда бірізділіктің жоқтығын және сын көтермейтін тұстарының барын айтқан болатын [3]. Демек, бұл кез келген тарихи факті ешбір бұрмалаусыз оқушыға ұсынылуы керектігін білдіреді. Сол үшін де тарих пәні бойынша көптеген тақырыптар соңғы жылдары ашылған ғылыми жаңалықтармен толықтырылып отыруды қажет етеді.

Тарихты оқыту әдістемесі оқушының тақырып бойынша білімді терең меңгеруі, оның сыни және зерттеушілік қабілетін арттыруға бағытталуы керек. Пән мұғалімі оқушыға қажетті білім беру және оқуын жақсартуда дәлелденген әдістемелерге сүйенеді [4, 85-б.]. Тақырып аясында оқушыны қызықтыру, олардың өз мүмкіндіктерін толықтай пайдалануына ықпал етуде педагогика саласындағы халықаралық сарапшы Э.А. Исаи ұсынған тұжырымды қолдауға болады: «Оқушылар пән бойынша мәліметтерді оқып ғана қоймай, оны болашақта қандай мақсатта қолдануға болатынын білуі қажет. Сонда ғана оқушы оқу бағдарламасындағы білімді меңгеріп ғана қоймайды, сонымен қатар оқу кезінде ашылатын мүмкіндіктерді өз бетінше зерттеуге ынталы болады» [5].

Мектепте тарих пәні бойынша тас мүсіндерді оқытудың ғылыми маңызы оқушылардың аталған жәдігерлер туралы тарихи білімдерін кеңейту және мәдени маңызын түсіндіру болып табылады. Сонымен қатар, тарихты оқыту әдістемесінде жекелеген тақырыптарды оқытуда цифрлық технологияларды қолдану арқылы оқушыларды пәнге қызықтыру және зерттеушілік

қабілеттерін арттыру. Жалпы, ғалымдар арасында мектеп тарих пәні бойынша жекелеген тақырыптарды оқыту әдістемесі қалыптасқан, бірақ тас мүсіндерді оқытуда цифрлық технологияларды қолдану, осы негізде тапсырмалар құрастыру мақала ретінде алғашқы рет ұсынылуы оның өзектілігін арттырады. Мақала тарихты оқытудың әдістемесін ұсынумен қатар тас мүсіндерді оқытуда цифрлық технологияның артықшылықтарын пайдалана отырып, оқушыға тақырыпты қызықты етіп ұсынуға бағытталған.

Материалдар және әдістер. Мақаланың мақсатына жету үшін ғылыми зерттеудің эмпирикалық және теориялық әдістерін басшылыққа ала отырып, оның ішінде тақырыпқа қатысты әдебиеттерге ғылыми-педагогикалық бағытта талдау жасалып, ғылыми негізі анықталды. Сонымен қатар, таным теориясы негізінде зерттеудің ғылыми әдістерінің шынайылық, тарихилық және салыстырмалы-тарихи қағидаттары қолданылды.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерден ең алдымен тарихты оқытудағы цифрлық технологияларды қолдану әдістемесіне қатысты Ресейлік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасалды.

Тақырып аясында цифрлық технологияларды тарихты оқытудағы маңыздылығына қатысты ресейлік зерттеушілердің арасында ғылыми түрде негізделген еңбектер бар. Олардың қатарында В.И. Токареваның [6] тарих пәнінен цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың мүмкіндіктері туралы; Н.В. Димова [7], М.М. Рябова [8] және Е.А Куцеваның [9] тарих сабағындағы цифрлық ресуртарды қолданудың ерекшеліктері туралы мақалаларын жатқызуға болады. Аталған авторлардың оқу үдерісіне қатысты осы сияқты педагогикалық зерттеулерде қалыптасқан ұстанымдар басшылыққа алынды.

Отандық зерттеушілер арасында мектепте тарих пәні бойынша тас мүсіндерді оқыту әдістемесіне қатысты жазылған еңбектерді кездестірмедік. Бірақ, тарихты оқыту әдістемесі бойынша зерттеу жүргізіп, ғылыми негіздеген ғалымдар бар. Олардың қатарында мектепте тарихты оқытуда жекелеген тақырыптар бойынша іргелі зерттеулер жүргізген Б.Қ. Әбдіғұлова, Х.Тұрсын, Б.Т. Берлібаев, Қ. Құнапина, Г.Б. Қозғамбаева, А.Қ. Мыңбаева т.б. еңбектері бар. Аталған зерттеушілер бүгінгі таңда да тарихты оқытудың жаңартылған білім беру жүйесінде де инновациялық технологияларды қолдану мәселелеріне назар аударды. Жалпы, тарихты оқытуға қатысты тың идеялар мен ұсыныстар бірқатар отандық ғалым-әдіскерлердің зерттеулері мен оқулық, оқу-әдістемелік құралдарында көрініс тапқан болатын. Ғылыми-әдістемелік еңбектерге шолу жасай отырып, мектеп бағдарламасындағы оқулықтардың мазмұнына талдау жасаймыз.

Мектеп бағдарламасындағы тарих пәні бойынша тас мүсіндерді оқыту әдістемесіне қатысты оқулықтарға талдау жасау арқылы тақырыптардың қаншалықты берілгеніне назар аударамыз. Тас мүсіндерге қатысты тақырыптар 5, 6, 10 сыныптарға арналған мектеп оқулықтарында кездеседі. Енді осы оқулықтарда тас мүсіндер (балбал тастар) туралы ақпараттарға шолу жасаймыз: 5-сыныпқа арналған тарих оқулығында қола, ерте металл дәуіріндегі тайпалардың діни түсінігіне қатысты тақырыптарда нақты балбал тастар туралы ақпарат берілмесе де олардың жерлеу ғұрыптарына қатысты мәліметтер кездеседі. Осы ретте ғылыми зерттеулерде тас мүсіндерді жерлеу орындарының жанында белгі ретінде орналасатынын ескеріп, қосымша ақпараттармен толықтырудың қажеттілігі бар деп есептейміз.

Мектеп бағдарламасындағы 6-сыныпқа арналған Қазақстан тарихы оқулығында «VI-IX ғғ. түркілердің шаруашылығы» тақырыбында тас мүсіндерге қатысты ақпарат кездеседі. Онда түркілік кезеңдегі балбал тастарда ер адамдарды бейнелейтіні, ал әйелдер бейнесі өте сирек кездесетіні жазылған. Жалпы, ғылыми еңбектерде тас мүсіндер түркі тайпаларында ата-бабаларын еске алу белгісі емес, ас беретін немесе рәсім орындалатын жерге қойылған белгі ретінде де қарастыруға болады. Көбінесе түркілік кезеңдегі тас мүсіндерде соғыста қаза тапқан батырлардың (қолында қару ұстаған) бейнесі бейнеленген. Ал 10-сыныпқа арналған оқулықта нақты балбал тастар туралы ақпарат берілмегенімен, қола кезеңіндегі тайпалардың жерлеу ғұрпында «балбал» тастар туралы нақты ақпарат берілмесе де жалпы сол кезеңдегі тайпалардың діни түсінігі мен жерлеу ғұрпына қатысты мәліметтер ұсынылған.

Жалпы оқулықтарға жасалған талдаулардан Қазақстан аумағындағы тас мүсіндер туралы мәліметтердің аз кездесетіні анықталды. Демек, оқулықтағы ақпаратты толықтыру үшін және қосымша мәліметтер ретінде археолог-ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сілтеме жасап, толықтырамыз.

Қазақстанның барлық аумағынан табылған тас мүсіндер туралы жүргізілген зерттеулер саны ауқымды әрі бай ғылыми негізді құрайды. Отандық археологтар тас мүсіндерді кезеңдері бойынша бірнеше топқа бөліп, олардың сыртқы пішімі, көлемі, кескінделуіне қатысты ерекшеліктерімен топтастырған. Сондықтан да отандық археологтардың осы бағыттағы зерттеулерінен көптеген ғылыми құнды мәліметтер ала аламыз.

Алғашқы зерттеулер XIX ғ. орыс жиһангездері мен саяхатшыларының арасында В.В. Бартольд, В. Каллаур, А. Бернштам, И. Кастанье т.б. еңбектерінен белгілі. Олар археологиялық ескерткіштерді ғана емес балбал тастарды да зерттеп, ғылыми негізде құндылығын бағалады.

Тас мүсіндер туралы қазақстандық ғалымдар арасындағы алғашқы зерттеулер Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен ашылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы барысында белгілі болды. Ол 1946 жылы Ақсай және Атасу өзендерінің солтүстігінен 20 км жерде тас мүсіндерді ашты. Зерттеу жұмыстарының келесі кезеңінде, яғни 1947 жылы Тоғызбай, Жетіқыз өзендерінен, Қорғантас, Жылысай өңірі мен Мық тауынан тас мүсіндерді анықтады.

1946-1947 жылдары аталған экспедиция Сарысу өзені мен Ұлытау өңірінен ортағасырларға тән қолында ыдыс ұстаған қарулы жауынгер бейнеленген тас мүсіндерді анықтады.

1948 жылы Ә. Марғұлан Ұлытау баурайынан 10-ға жуық тас мүсіндерді анықтап, оланды көшпелілермен байланыстырып, мерзімделуін VI-VIII ғғ. деп көрсетеді [10, 14-б.]. Ғалымның 1966 жылы жарық көрген «Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер» атты мақаласында Сарыарқа аймағындағы тас мүсіндердің таралу аймағы анықталған: батысы Торғай өзені мен Ұлытау таулары етегінен басталып шығысы Алтай мен Тарбағатай тауларына дейін деп сипатталған [11, 8-б.].

Сарыарқа өңіріндегі тас мүсіндер туралы зерттеулер археолог Ж. Құрманқұловтың еңбектерінде көрініс тапқан. Автор Сарыарқа өңіріндегі IX ғ. ортасы мен XIII ғ. басымен кезеңделетін қыпшақ тобына жататын 9 мүсінге зерттеу жүргізіп, ғылыми айналымға енгізеді. Жарияланған мүсіндерді иконографиялық ерекшеліктері талданған [12, 19-б.].

Еуразия даласындағы тас мүсіндер туралы іргелі зерттеулер Л.Н. Ермоленконың еңбектерінде көлемді түрде жазылған. Автор Қазақстанның барлық өңірлерінен табылған VI-XII ғғ. жататын тас мүсіндердің 120-на зерттеу жасап, олардың классификациясын ұсынады. Сонымен қатар, мүсіндерді сипаттамаларын ұсына отырып, олардың түркілік және қыпшақтық топқа жататын түрлерінің көркемдік ерекшеліктерін зерттейді [13].

Жамбыл өңіріндегі (Меркі, Жайсаң) балбал тас-тас мүсіндер туралы зерттеулер археолог-ғалым А. Досымбаеваның еңбегінде кездеседі [14]. Аталған балбал тастар туралы бүгінде музей ашылып, онда 60-қа жуығы тарихи-мәдени мұра ретінде сақтаулы.

Өлкетанушы К. Байбосынов Жамбыл өңіріндегі тас мүсіндерді зерттеп, жинақтаумен айналысты. Ғалымның зерттеулерінде түркі тайпаларының ата-бабаларының әруағын құрметтеп, еске алу үшін тас мүсіндермен қорғандар салды. К. Байбосынов тас мүсіндердің жайлау, тау бөктері мен шатқалдарда кездесуін салтты тек жаз кезінде ғана өткізген сияқты деген тұжырым жасайды [15]. Бұған дәлел ретінде А.Досымбаеваның Сандықтас шатқалынан табылған ескерткіштер кешені ретінде Меркі түркі ғибадатханасының тарихи-мәдени маңызы ерекше. Кешен – 250 шақырымды алып жатыр. Бұл ортағасырлық түркілердің мәдени-ғұрыптық кешені ретінде бұл ғұрыптық кешендер, тас мүсіндер мен балбал тастарды құрайды. 64 тас мүсін, оның ішінде 31-і әйел бейнесінде болған. Зерттеу нәтижесінде ғибадатхана құрамынан 38 мүсіндік кешен анықталған. Меркі ғұрыптық кешені қазіргі таңда ЮНЕСКО тізіміне енгізілуге үміткер тарихи ескерткіштің бірі.

Белгілі археолог Ә.Д. Қасенова Сарыарқа тарихи-географиялық аймағындағы түркілік кезеңге жататын тас мүсіндердің зерттелу тарихын 3 кезеңге бөледі. Бірінші кезеңде (XIX ғ. II

жартысы – XX ғ. I жартысы) тас мүсіндер туралы жалпылама ақпараттар жинақталу болды; екінші кезеңде (1946-1980) Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының басталуымен тас мүсіндерді арнайы зерттеу басталды; үшінші кезеңде (XX ғ. алғашқы онжылдығы мен қазіргі уақытқа дейін) барлық ескерткіштерді цифрлық технологиялардың көмегімен зерттеу және құжаттау жалғасуда [16, 47-б.]. Соңғы зерттеулер көрсеткендей қазақ даласында жерлеу дәстүріне байланысты тас мүсіндер қою XII-XIII ғғ. жойыла бастады. Оның болжамды себептерінің бірі ислам дінінің ықпалы. Осы кезеңде түркі тайпалары арасында жалпыдүниетанымда өзгерістер орын алды және оған жаңа дәстүрдің ықпалы болды [17, 56-б.]. Мақаланың әдіснама бөлімінде ғылыми әдебиеттер жасалған талдаулар мәселенің теориялық және практикалық негізін негіздеуде маңызды деп есептейміз.

Мақсаты мен міндеттері. Ғылыми мақаланың мақсаты – мектеп бағдарламасындағы тарих пәні бойынша оқушыларға тас мүсіндерді оқытудың әдістемесін жасау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер орындалады:

– оқушыларға тас мүсіндердің тарихи-мәдени маңыздылығын түсіндіру;

– тас мүсіндер тақырыбын оқытуда цифрлық технологияларды қолдану және тапсырмалар орындату арқылы оқушыға білімді қызықты етіп беру;

– тас мүсіндерді оқытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу;

– оқушылардың бойында тарихи жәдігерлерді сақтау мәдениетін қалыптастыру;

– цифрлық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін арттыру. Осы міндеттерді орындауда оқытудың әдістемелік жүйесі әзірленеді. Бұл тас мүсіндер туралы ақпараттарды жинақтау, қажетті платформаларды анықтау және оқушының шығармашылық қабілетін арттыруда қолданылады.

Талқылау. Тас мүсіндер – өткен заман мәдениетінен сақталған тарихи ескерткіштердің бірі [18, 183-б.]. Бүгінде бұл «балбал тас», «сын тас», «баба тас» секілді атаулармен аталады. Олар сыртқы пішімі, жасалу тәсілі, көркем бейнеленуі мен орналасуына қарай ерекшеленеді және олар еліміздің барлық өңірлерінде көптеп кездеседі. Тас мүсіндер қола, темір және орта ғасырға (түркі, қыпшақ дәуірі) тән, ал орналасуы жағынан адырлар аралығындағы алқаптарда, өзеннің жоғарғы террасаларында және басқа кезең ескерткіштерінің маңында жиі кездеседі [19, 11-б.]. Тас мүсіндерді зерттеу Еуразия даласында мекен еткен түркі халықтарының тарихы туралы ақпарат алуда, материалдық және рухани мәдениеттің дамуы кезеңдерін және этностар арасындағы байланысты түсінуде маңызды.

Тас мүсіндерді өнер туындысы және тарихи-мәдени мұра ретінде қарастыру арқылы түркі халықтарының рухани мәдениетіне тән ерекшеліктерді, наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары туралы ақпарат алуға болады.

Қыпшақ кезеңіне тән тас мүсіндер мен түркі кезеңіндегі тас мүсіндердің өзіндік ерекшеліктері болды. Л.Н. Ермоленко осы ерекшеліктерді өз еңбегінде былайшы түсіндіреді: қыпшақ тобына жататын тас мүсіндерде ер адамдардың бейнесі (қару ұстаған, киімі, скульптуралық бейнелері т.б.) көп кездеспейді, ал әйел, қыз бейнелері көп кездеседі. Ал түркілік кезеңдегі ескерткіштерде сол немесе оң қолына қару ұстаған жауынгер (семсер, белбеу т.б.), абыз бейнелері кездеседі [13, 47-б.]. Яғни, түркілік кезеңдегі мүсіндерде ер адамдар көп бейнеленген.

Тас мүсіндер уақыт өте келе бір кезеңнен екінші кезеңдер арасында өзара байланысты барын да анықтайды. Оған дәлел Орталық Қазақстандағы түркі кезеңіне тән тас мүсіндердің қола дәуірімен өзара қабаттасуы байқалады. Олар көбінесе қола дәуіріндегі қоныстар мен ескерткіштер сақталған жерлермен қабаттасып отырады. Бұл бірегейлікті академик А.Х. Марғұлан 1966 жылы жарық көрген мақаласында жазып, түркілік кезеңдегі тас мүсіндердің қалыптасып өркендеуіне қола дәуіріндегі ескерткіштердің әсерінен екенін көрсетеді» [11, 24-б.], - деп сипаттайды.

Жалпы тас мүсіндер кейпіндегі балбалдар Қазақстан, Моңғолия, Сібір бойы, Шығыс Түркістан, Кавказ даласында өте көп кездеседі. Ал Қазақстан аумағында жүргізілген зерттеу-

лерден тас мүсіндердің Орталық Қазақстан (Ұлытау, Қарқаралы, Ақсу-Аюлы), Шығыс Қазақстан (Алтай, Тарбағатай), Батыс Қазақстан, Үстірт, Жамбыл облысы (Меркі, Жайсаң), Шу, Іле алқаптары, Қаратау, Қырғыз Алатауы өңірлерінде кездеседі, бірақ ең жиі әрі жүйелі түрде орналасқан аймағы – Сарыарқа.

Сарыарқа өңіріндегі тас мүсіндер туралы зерттеулер сипаттама беру түрінде қазақтан шыққан ғалым-этнограф Ш.Уәлихановтың жазбаларында кездеседі. Ал М-С. Бабажанов 1862 жылы Маңғыстау өңіріндегі Жалғызшағыл деген жерден әйел адам бейнеленген тас мүсін тауып, оны Орыс императорлық география қоғамына өткізеді. Ал орыс зерттеушілерінен Г.Н. Потанин, В.В. Бартольд, И.Я. Словцов, А.В. Селиванов, Н.Я. Коншин, И.А. Кастанье т.б. өлкетанулық саяхаттарында қолжазба түрінде мәліметтер қалдырған. Кейіннен Д.Г. Савинов, А.С. Васютин, А.А. Чариков, Я.А. Шер осы зерттеу жұмыстарын жалғастырды.

Сарыарқаның тас мүсіндері туралы зерттеулер XX ғ. 40-50 жылдары алғаш рет Ә.Х. Марғұланның Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының ашылуымен байланысты. Одан кейінгі зерттеулерде отандық археологтардың ішінде К. Акишев, Л.Н. Ермоленко, Ж.Құрманқұлов, Қ.Сартқожаұлы, А.З. Бейсенов, А.Досымбаева, А.Касенова, Ә.Нұсқабай т.б. тарапынан жүргізілген.

Белгілі ғалым А.М. Досымбаева мен Ә. Нұсқабайдың еңбектерінде Құмай археологиялық-этнографиялық кешені туралы мәліметте кездеседі. Ғалымдар 2009 жылдан бастап Сарыарқаның солтүстігіндегі ортағасырлық тас мүсіндер туралы зерттеулермен айналысып келеді. Көпжылғы зерттеулерінің нәтижесінде Ерейментау ауданы маңында Құмай археологиялық-этнографиялық кешені ашылды. Кешеннің ерекшелігі мұнда қола, ерте темір дәуірі мен түркілік кезеңге тән ескерткіштердің сақталуы. Ең ерекше назар аударатын ескерткіш Батыс Түркі кезеңіндегі б.з. I-VI ғғ. жататын балбал тастар [20, 52-б.]. Түркілік кезеңдегі ғұрыптық кешендер қаған, тархан т.б. билік иелерінің құрметіне арналып жасалды.

Көптеген ғалымдар тас мүсіндердің пайда болу себептеріне Түркі қағанатының күшейген кезімен байланыстырады. Түркілер өз ата-бабаларына сыйынып, әруағын еске алу үшін тас мүсіндерді қойып, қоршауды дәстүрге айналдырған. Бұған дәлел ретінде академик Ә. Марғұлан: «Тас қоршаулар тарихи адамдардың жерленген қабірі емес, оларды еске алу үшін ас беріліп, ат шаптыратын жерлерге қойылған белгі» [11, 58-б.], - деп негіздейді. Тас мүсіндердің сыртқы көрінісі онда батырлар, билер мен атақты адамдарды бейнеледі және V-VII ғғ. бізге жеткен Түрік, Түргеш және Қарлұқ, Қыпшақ мемлекеттері кезеңіне қатысты.

Бүгінгі таңда Қазақстан аумағында анықталған тас мүсіндердің санын нақты анықтау мүмкін емес, оларды зерттеу жұмыстары әлі де өз жалғасын табуда. Дегенмен олар орталық, оңтүстік және шығыс аймақтарында кеңінен таралған. Ұзақ жылғы зерттеулер тас мүсіндердің орналасқан аймағы, саны мен ерекшеліктеріне назар аударып, есепке алуда. Бізге белгілісі Орталық Қазақстан аймағындағы тас мүсіндер саны 300-ге жетеді [21, 189-б.]. Олардың басым бөлігі, яғни 200-ден астамы түркі-қыпшақ кезеңіне тән. Ә.Х. Марғұланның зерттеулерінде тас мүсіндердің санына қатысты қызықты болжамды ұсынуға болады: «тас мүсіндердің көп бөлігін табу қиын, олар бұзылысқа немесе адамдардың әрекетінен бүлініске ұшыраған» [11, 31-б.]. Бұл болжамның дұрыстығы көптеген археологтар арасында оң көзқарас тудырады. Себебі, жыл өткен сайын тас мүсіндер табиғи және адами факторлардың әсерінен санының азаюы байқалады.

Зерттеу нәтижесі. Ақпарат заманында оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланудың қажеттілігі бар. Себебі, ол оқушының тақырыпты түсіну, қабылдау, сыни ойлау және қызығушылығын арттыруда маңызды.

Жинақталған ақпараттар негізінде тас мүсіндерді оқытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу жоспарланды. Себебі, оқушының тарихи-мәдени жәдігерлер туралы білімдерін кеңейтуде оқулықтағы ақпараттардың жеткіліксіздігі анықталды және оны жаңа мәліметтермен толықтыру, жетілдіру керектігін көрсетті.

Сурет 1. Мектеп бағдарламасында тас мүсіндерді оқытудың әдістемелік жүйесі

Әдістемелік жүйе 6 блоктан тұрады. Олардың әрқайсысы оқушыға тақырыпты меңгертуге, білімдерін тереңдетуге және тас мүсіндердің маңызын түсіндіруге бағытталған. Оқыту нәтижесінде оқушылардың бойында көптеген дағдылар қалыптасады. Сонымен қатар, бұл әдістеменің нәтижелі болуы оқушылардың цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланып, жобалар әзірлеу деңгейіне дейін жеткізу.

Тарих пәні мұғалімдеріне оқушылардың тас мүсіндер туралы білімдерін кеңейту үшін келесі қадамдар бойынша жұмыс жасау ұсынылады:

– Оқушыларға тас мүсіндер туралы ақпарат беру. Қандай мақсатта жасалғанын, және қандай оқиғалармен байланысты екенін түсіндіру;

– Тас мүсіндердің классификациясын ұсыну;

– Тас мүсіндерді ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалымдар туралы ақпарат беру;

– Тас мүсіндердің қорғалуына қатысты ақпарат беру;

– Тас мүсіндерді тарихи-мәдени мұра ретінде сақтау қажеттілігі;

– Оқушыларды топтарға бөліп, тас мүсіндер туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу және өздерінің зерттеулерін сыныпқа таныстыру.

Әдістемелік жүйедегі ***оқыту мазмұны*** оқушының тас мүсіндер туралы білімін кеңейту және практикада қолдануға мүмкіндік береді. Оқыту мазмұны оқыту нәтижесіне бағытталған және ол оқушының зерттеушілік пен жаңа білімді меңгеру мүмкіндіктерін арттырады деп есептейміз.

Мектеп оқушыларының тарих пәнінен тас мүсіндер туралы білімдерін кеңейту үшін цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін қолданудың артықшылықтарын оқыту формасы арқылы түсіндіреміз. Бұл жерде тарих пәні мұғалімі цифрлық платформаларды таңдау мүмкіндігін дұрыс пайдаланып, оқушының қажеттілігіне сайын анықтау білуі керек.

Цифрлы платформалар. Цифрлы платформалар оқушының білімді терең мергеруіне, оның пәнге деген қызығушылығын арттыруда қолданылатын цифрлы нысандары білім беру материалдарының жиынтығы [22, 113-б.]. Осы білім беру нысанында тас мүсіндерді оқытуға

мүмкіндік беретін бірнеше цифрлық платформаларды таңдап алып, оның мүмкіндіктерін пайдалануға болады. Ашық білім беру ресурстары саналатын платформаларға талдай жасаймыз:

Ең алдымен ***«Enteracty»*** платформасының мүмкіндіктерін қолдануға болады. Бұл платформа арқылы мұғалімдер түрлі интерактивті оқыту материалдарын жасай алады, бұл оқушылардың тарихи материалдарды жақсы меңгеруіне ықпал етеді. Платформаның тиімділігіне жатады:

Интерактивті карта: пән мұғалімі платформада интерактивті карталар жасау арқылы, тас мүсіндердің орналасқан аймақтарын белгілей алады. Оқушылар картамен жұмыс жасау арқылы Қазақстанның оңтүстік, шығыс, орталық өңірлеріндегі тас мүсіндердің орналасқан жерлерін анықтап, сол жерден табылған жәдігерлер туралы толық ақпарат алады.

Ойындар: Викториналық ойындар, пазлдар мен басқа да оқу материалдарын меңгеруге қажетті сәйкестендіру тапсырмаларын орындауға мүмкіндік береді.

«Curipod» платформасы. Бұл оқушылардың зерттеу жұмыстарын жүргізуіне қажетті платформа. Сабақта оқушыға тас мүсіндер туралы тапсырма беріп, сол бойынша презентациялар мен таныстырылымдар әзірлеуіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, тарих пәні мұғалімдері бұл платформаны қолдану арқылы виртуальды саяхаттар, хронологиялық оқиғаларды қамтитын тапсырмалар мен анимациялар әзірлеуіне болады. Оқушының орындаған тапсырмасын бағалауға және білімін жақсартуға көмектеседі.

«Google Earth» платформасы. Бұл платформада Қазақстан аумағында кездесетін тас мүсіндердің географиялық ерекшеліктерін анықтауға болады. Платформа арқылы мұғалімдер оқушыларға тарихи оқиғалардың орналасқан жерлерін нақты көрсете алады. Бұл құрал тас мүсіндердің, аймақтардың және маңызды тарихи нысандардың орналасқан орындарын жер бетінде нақты белгілеуге мүмкіндік береді. Google Earth визуальды және интерактивті элементтері арқылы оқу материалдарын түсінікті және қызықты етеді. Оқушылар әлемнің кез келген нүктесіне саяхаттау арқылы тарихи-географиялық білімдерін кеңейте алады.

Бұл платформада оқушыға түрлі тапсырмалар ұсынып, нәтижесін бағалауға болады. Осылайша цифрлы платформалардың келесідей мүмкіндіктерін бөліп көрсетуге болады:

– дербестік;

– оқушының білімі автомантты түрді шынайы бағаланады;

– Оқушылардың визуальды түсініктері қалыптасады;

– оқушы зерттеу жобаларын әзірлеуге мүмкіндік алады [23, 106-б.].

Бұл мүмкіндіктер оқушылардың тарихи білімдерін тереңдетуге, олардың оқу процесіне белсенді қатысуына және сыни ойлау, зерттеу, шығармашылық және коммуникативті дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Цифрлық платформаларды тиімді пайдалану арқылы мұғалімдер оқу процесін жаңашыл және қызықты ете алады.

Оқыту құралдары. Тарих пәні бойынша цифрлық технологияларды қолдануда оқыту құралдары маңызды рөл атқарады.

Ғылыми кітаптар – белгілі бір ғылым саласында терең зерттеліп жазылған еңбектер. Ол оқушыға нақты әрі сенімді мәлімет беруге көмектеседі. Тас мүсіндер туралы ғылыми еңбектерге Ә.Х. Марғұлан, Л.Н. Ермоленко, Ж.Құрманқұлов, А.Досымбаева, А.Касенова т.б. зерттеушілердің кітаптарын ұсынамыз.

Онлайн ресурстар – интернетте қолжетімді ақпараттық және білім беру материалдары. Олар түрлі форматтарда (мәтіндер, бейнематериалдар, аудиоматериалдар) болуы мүмкін және оқушыларға кең көлемде ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Интерактивті құралдар – сабақ өтуде оқушылардың қызығушылығын арттыруға көмектесетін құрал. Ол пән бойынша ақпаратты үлкен көрнекіліктер арқылы ұсынуға, оқу материалдарын игеру және уақытты азайтуға мүмкіндік береді. Тас мүсіндер туралы тақырып өткен кезде интерактивті карта,

«Виртуальды музей» жобасы. Мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне байланысты елімізде орналасқан музейлерге виртуальды саяхат ұйымдастыруға болады. Виртуальды музей – желілік кеңістікте бар музей туралы электронды ақпарат немесе сандық көшірмесі [24]. Бұл

мектеп оқушыларының ерте көшпелі тайпалардың діни-ғұрыптық ескерткіштері туралы білімдерін толықтыру мақсатында жасалады. 5-сыныпта тарихты алғаш оқып жатқан оқушылардың тарихи-мәдени жәдігерлерді барып көру мүмкіндігі болмаған жағдайда, цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері пайдаланылады.

Мектепте виртуальды музей жобасын пайдаланудың мүмкіндіктері:

– білім алудың жаңа мүмкіндігі;

– оқушы кез келген жерден интернетте қосылып, виртуальды саяхат жасай алады;

– тақырыпты қызықты әрі тереңірек түсінуге, танымдық қабілеттерін арттыруға көмектеседі;

– цифрлы технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланып интерактивті оқытудың кең мүмкіндігі;

– интеграцияланған білім беру құралы ретінде оқушылар жобалық жұмыстарды орындауға қатысады, ақпарат жинайды [25, 93-б.].

Жобалап оқыту технологиясы. Бұл технологияны пайдалану арқылы оқушылар тас мүсіндерге қатысты жоба жұмыстарын орындауға мүмкіндік алады. Бұл оқушылардың тарих пен мәдениет саласында ғылыми жобалар орындауына мүмкіндік береді. Оқушылардың тас мүсіндер бойынша жоба жұмыстарын орындауға арналған тақырыптар ұсынып, қажетті ғылыми еңбектерді беру арқылы жоба жұмысын әзірлеуге болады.

Жалпы, мектеп оқушыларының жоба жұмыстарын орындау, қорғау бойынша көптеген байқауларға қатыстырудың үлкен маңызы бар. Бұл арқылы біз оқушылардың зерттеушілік, ғылыми-ізденушілік және шығармашылық қабілетін арттыра аламыз. Бұл оқушылар арасында өзінің тәжірибесімен бөлісуге, жаңа идеяларын ұсынуға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Тас мүсіндер ғұрыптық өнер ескерткіштері ретінде Қазақстан аумағанда мекендеген сақ, сармат, қаңлы, түркі, қыпшақ т.б. түркі мемлекеттерінің көшпелі халықтарынан қалған тарихи жәдігер. Ол түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, рухани құндылықтарынан хабар береді. Оқушыларға бұл ескерткіштерді оқыту, зерттеу арқылы түркі халықтарының ғұрыптық жерлеу дәстүрі туралы толыққанды ақпарат алуға болады және оның танымдық мүмкіндіктері бар.

1. Тарих пәні бойынша тас мүсіндерді оқытудың әдістемелік жүйесі оқушылардың жаңа білімді меңгеруіне, ақпараттарды жүйелі түрді қабылдауына ықпал етеді. Пән мұғалімі әдістемелік жүйе шеңберінде оқытудың мақсатын анықтау, оның нәтижесіне дейін жете алады;

2. Тас мүсіндерді оқытудағы цифрлық платформалардың мүмкіндіктерін пайдаланып, пән мұғалімі сабақты қызықты түрде оқыта алады. Сонымен қатар, оқушыларға ұсынылған ақпараттар олардың зерттеушілік қабілеттерін арттыруға бағытталады. Нәтижесінде оқушылар өздерінің зерттеу жобаларын әзірлеуге мүмкіндік алады;

3. Тас мүсіндердің түркі халықтарының діни-ғұрыптың, наным-сенімдерінен хабар беретін жәдігер ретіндегі рөлін оқушыға түсіндіру арқылы олардың тарихи-мәдени ескерткіштерге деген құрметін қалыптастыруға, мәдени құндылықтарды бағалау және қорғау дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шматко Н.А., Пермякова В.А. Технологические и гуманитарные тренды в образовании / Официальный сайт: issek.hse.ru // URL: https://issek.hse.ru/mirror/pubs/share/755466775.pdf

2. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы бекіту туралы 28.03.2023 ж. №249 қаулысы // Ресми сайт: adilet.zan.kz / URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249#z29

3. Раманқұлова Г. Тоқаев: Қазақстан тарихы бойынша бірыңғай оқулық әзірлеуді тапсырамын // Официальный сайт: baq.kz. 26.01.2021. URL: https://baq.kz/news/othernews/tokaev-kazakstan-tarihy-boyynsha-biryngay-okulyk-azirleudi-tapsyramyn/

4. Глазырина Т.Н. Методика преподавания истории: учеб.-метод. комплекс для студентов специальности «История». – Новополоцк: ПГУ, 2011. – 356 с.

5. Пять мировых трендов в образовании, за которыми будущее // Официальный сайт: informburo.kz. 24.11.2022. URL: https://informburo.kz/stati/pyat-mirovyx-trendov-v-obrazovanii-za-kotorymi-budushhee

6. Токарева В.И. Использование цифровых образовательных ресурсов на уроках // Педагогическое образование на Алтае. – 2012. №1. – С. 261-263.

7. Димова Н.В. Электронные образовательные ресурсы в практике учителя истории и обществоведения // Цифровая трансформация образования: сборник тезисов докладов 1-й науч.-практ. конференции. – Минск: Главный информационно-аналитический центр Министерства образования РБ, 2018. С. 78-81.

8. Рябова М.М. Использование цифровых образовательных ресурсов на уроках истории // Педагогическое образование и цифровая революция: теоретические и практические аспекты: сборник материалов XI учеб.-метод. конференции. – Орехово-Зуево: ГГТУ, 2018. – С. 97-101.

9. Куцева Е.А. Цифровые образовательные ресурсы в школьном историческом образовании // Поволжский педагогический вестник. – 2020. – Т. 8. – №3(28). – С. 113-121.

10. Ермоленко Л.Н., Касенова А.Д. Вклад А.Х. Маргулана в изучение древней каменной скульптуры Центрального Казахстана // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2014. – №3 (59). – Т. 2. – С. 20-23.

11. Марғұлан Ә.Х. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер // Ежелі мәдениет куәлары. – Алматы: «Казахстан» баспасы, 1966. – Б. 8-52.

12. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К. Серия новых кыпчакских изваяний из Сары-арки // Вестник КемГУ. – 2013. №3(55). – Т. 4. – С. 18-23.

13. Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2004. – 133 с.

14. Досымбаева А. Культурный комплекс тюркских кочевников Жетысу. II в. до н.э. – V в. н.э. – Алматы, 2007. – 216 с.

15. Байбосынов К. Жамбыл өңіріндегі тас мүсіндер: фото-альбом. – Алматы: Өнер, 1996. – 176 б.

16. Касенова А.Д. Изучение тюркских каменных изваяний Сарыарки на современном этапе // Поволжская археология. – 2019. – №2(28). – С. 47-60.

17. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1969. – 211 с.

19. Қасенова А.Д., Манапова Ә.М. Сарыарқаның тас мүсіндері: зерттелуі мен талдануы // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы: тарих сериясы. – 2022, №3(106). – Б. 183-190.

19. Құрманқұлова Ж., Ермоленко Л.Н., Касенова Ә.Д. Орталық Қазақстанның тас мүсіндері (зерттелу тарихы). II т. – Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2021. – 128 б.

20. Досымбаева А., Нускабай А. Тюркский археолого-этнографический комплекс Кумай. – Астана, 2012. – 146 с.

21. Қасенова А.Д., Манапова Ә.М. Сарыарқаның тас мүсіндері: зерттелуі мен талдануы // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы: тарих сериясы. – 2022. №3(106). – Б. 183-190.

22. Куцева Е.А. Цифровые образовательные ресурсы в школьном историческом образовании // Поволжский педагогический вестник. – 2020. – Т. 8. №3(28). – С. 113-121.

23. Груздева М.Л., Феофанова Т.Д. Возможности использования цифровых платформ в образовании // Современные наукоемкие технологии. – 2022. – № 6 – С. 104-108.

24. Гордеева Н. Виртуальный музей – феномен современной культуры / Официальный сайт: vinchi-interactive.ru URL: https://vinchi-interactive.ru/journal/virtualnyij-muzej-fenomen/ (Дата рассмотрения: 02.07.2024)

25. Мудракова О.А., Орлова С.П. Виртуальный школьный музей как средство историко-патриотического воспитания обучающихся // Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего. Выпуск 6 (Труды XXV Международной объединенной научной конференции «Интернет и современное общество». – СПб.: Университет ИТМО, 2022. – С. 88-99.

Reference:

1. Shmatko N.A., Permyakova V.A. Tekhnologicheskie i gumanitarnye trendy v obrazovanii [Technological and humanitarian trends in education] URL: https://issek.hse.ru/mirror/pubs/share/755466775.pdf [In Kazakh]

2. Qazaqstan Respublikasynda mektepke dejingi, orta, tekhnikalq zhane kasiptik bilim berudi damytudyn2023-2029 zhyldarga arnalgan tyzhyrymdamasy bekitu 28.03.2023. №249 qaulysy [The concept for the development of preschool, secondary, technical and vocational education in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029 Resolution No. 249 of 28.03.2023 on approval]// URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249#z29 [In Kazakh]

3. Ramanqylova G. Tokaev: Qazaqstan tarihy boiynsha birynai oqulyq azirleudi tapsyramyn [Tokayev: I instruct to develop a single textbook on the history of Kazakhstan] // Sait: baq.kz. 26.01.2021. URL: https://baq.kz/news/othernews/tokaev-kazakstan-tarihy-boyynsha-biryngay-okulyk-azirleudi-tapsyramyn/ [In Kazakh]

4. Glazyrina T.N. Metodika prepodavaniya istorii: ucheb.-metod. kompleks dlya studentov special'nosti «Istoriya» [Methods of teaching history: studies.- the method. a complex for students of the specialty "History"]. Novopolock: PGU, 2011. 356 s. [In Russian]

5. Pyat' mirovyh trendov v obrazovanii, za kotorymi budushchee [Five global trends in education, which are the future] // Oficial'nyj sajt: informburo.kz. 24.11.2022. URL: https://informburo.kz/stati/pyat-mirovyx-trendov-v-obrazovanii-za-kotorymi-budushhee [In Russian]

6. Tokareva V.I. Ispol'zovanie cifrovyh obrazovatel'nyh resursov na urokah [Using digital educational resources in the classroom] // Pedagogicheskoe obrazovanie na Altae. 2012. №1. S. 261-263. [In Russian]

7. Dimova N.V. Elektronnye obrazovatel'nye resursy v praktike uchitelya istorii i obshchestvovedeniya [Electronic educational resources in the practice of history and social studies teachers] // Cifrovaya transformaciya obrazovaniya: sbornik tezisov dokladov 1-j nauch.-prakt. konferencii. Minsk: 2018. S. 78-81. [In Russian]

8. Ryabova M.M. Ispol'zovanie cifrovyh obrazovatel'nyh resursov na urokah istorii [Using digital educational resources in history lessons] // Pedagogicheskoe obrazovanie i cifrovaya revolyuciya: teoreticheskie i prakticheskie aspekty: sbornik materialov XI ucheb.-metod. konferencii. – Orekhovo-Zuevo: GGTU, 2018. S. 97-101. [In Russian]

9. Kuceva E.A. Cifrovye obrazovatel'nye resursy v shkol'nom istoricheskom obrazovanii [Digital educational resources in school historical education] // Povolzhski pedagogicheskii vestnik. 2020. T. 8. №3(28). S. 113-121. [In Russian]

10. Ermolenko L.N., Kasenova A.D. Vklad A.H. Margulana v izuchenie drevnej kamennoi skul'ptury Central'nogo Kazakhstana [Contribution of A.H. Margulan to the study of ancient stone sculpture in Central Kazakhstan] // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014. №3(59). S. 20-23. [In Russian]

11. Mapgylan A.H. Ylytau toniregindegi tas mysinder [Ulytau toniregindegi tas musinder] // Ezheli madeniet kualapy. Almaty: «Kazakhstan», 1966. B. 8-52. [In Kazakh]

12. Ermolenko L.N., Kurmankulov Zh.K. Seriya novyh kypchakskih izvayanii iz Sary-arki [A series of new Kipchak sculptures from Sary-Arka] // Vestnik KemGU. 2013. №3(55). S. 18-23. [In Russian]

13. Ermolenko L.N. Srednevekovye kamennye izvayaniya Kazahstanskih stepei [Medieval stone sculptures of the Kazakh steppes]. Novosibirsk, 2004. 133 s. [In Russian]

14. Dosymbaeva A. Kul'turnyj kompleks tyurkskih kochevnikov Zhetysu. II v. do n.e. [The cultural complex of the Turkic nomads of Zhetysu. II century BC – V century AD.], Almaty, 2007. 216 s. [In Russian]

15. Baibosynov K. Zhambyl onirindegi tas mysinder: foto-al'bom [Stone sculptures in Zhambyl region: photo album], Almaty, 1996. 176 b. [In Kazakh]

16. Kasenova A.D. izuchenie tyurkskih kamennyh izvayanii Saryarki na sovremennom etape [The study of the Turkic stone sculptures of Saryarka at the present stage] // Povolzhskaya arheologiya. 2019. №2(28). S. 47-60. [In Russian]

17. Kyzlacov L.P. Ictopiya Tuvy v cpednie veka [The history of Tuva in the Middle Ages], M.: Izd-vo Mock. un-ta., 1969. 211 c. [In Russian]

18. Kacenova A.D., Manapova A.M. Sapyarkanyn tas mysinderi: zerttelui men taldanuy // əl-Farabi atyndagy KazYU habarshysy: tarih seriyasy. 2022, №3(106). B. 183-190. [In Kazakh]

19. Kurmankulova Zh., Ermolenko L.N., Kasenova A.D. Ortalyq Qazaqstannyn tas mysinderi (zerttelu tarihy). II t. Almaty, 2021. 128 b. [In Russian]

20. Dosymbaeva A., Nuskabai A. Tyurkski arheologo-etnograficheskii kompleks Kumai [The Turkic archaeological and ethnographic complex Kumai], Astana, 2012. 146 s. [In Russian]

21. Kasenova A.D., Manapova A.M. Saryarkanyn tas musinderi: zertelui men taldanui [Stone sculptures of Saryarka: study and analysis] // Bulletin of Al-Farabi Kaznu: history series. 2022. №3(106). P. 183-190. [In Kazakh]

22. Kuceva E.A. Cifrovye obrazovatel'nye resursy v shkol'nom istoricheskom obrazovanii [Digital educational resources in school historical education] // Povolzhskij pedagogicheskij vestnik. 2020. №3(28). S. 113-121. [In Russian]

23. Gruzdeva M.L., Feofanova T.D. Vozmozhnosti ispol'zovaniya cifrovyh platform v obrazovanii // Sovremennye naukoemkie tekhnologii. 2022. №6. S. 104-108. [In Russian]

24. Gordeeva N. Virtual'nyj muzej – fenomen sovremennoj kul'tury // URL: https://vinchi-interactive.ru/journal/virtualnyij-muzej-fenomen/ (Data rassmotreniya: 02.07.2024) [In Russian]

25. Mudrakova O.A., Orlova S.P. Virtual'nyj shkol'nyj muzej kak sredstvo istoriko-patrioticheskogo vospitaniya obuchayushchihsya [Virtual school Museum as a means of historical and patriotic education of students] // Informacionnoe obshchestvo: obrazovanie, nauka, kul'tura i tekhnologii budushchego. (Trudy XXV Mezhdunarodnoi ob"edinennoi nauchnoi konferencii «Internet i sovremennoe obshchestvo». SPb.: Universitet ITMO, 2022. S. 88-99. [In Russian]

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ/УДК/ UDC 378.091.3:94
(574) (043) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.022

*Е.Т. Нұрмұхан *[1], Южель Гелишли [2]*

[1]Абай атындағы ҚазҰПУ магистр, аға оқытушы, Алматы, Қазақстан
E-mail: *edelveis_06@mail.ru*
[2]Гази университетінің профессоры, Анкара, Түркия,
E-mail: *G_yugel@mail.ru*

ЗАҒИБ ЖӘНЕ НАШАР КӨРЕТІН БАЛАЛАРҒА ТАРИХТЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақала зағип және нашар көретін балаларға тарихты оқытудың ерекшеліктерін зерттеуге, олардың интеллектуалдық және танымдық қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ әлеуметтендіруге бағытталған мамандандырылған әдістерге арналған. Кіріспеде бейнелер ғылыми білімнің объектілері ретінде ғана емес, сонымен қатар көру қабілеті бұзылған балалардың дүниені тұтас түсінуін, қиялын және сыни ойлауын дамытуға көмектесетін құралдарға назар аударады.

Бұл тақырыптың өзектілігі зағиб және нашар көретін балалардың мәдени және әлеуметтік тәжірибесін байыта отырып, олардың қоршаған әлемді қабылдау шектеулерінің орнын толтыруға мүмкіндік беретін құрал ретінде тарих кезеңімен анықталады. Тарих оларды әлемдік мұралармен байланыстыратын көпірге айналады, әлеуметтік кәсіпкерлік пен өзін-өзі жүзеге асыруға ықпал ететін экономикалық процестерді талдау және түсіну дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Зағиб және нашар көретіндерге тарихты оқытудың мақсаты – адамзаттың тарихи даму жолы туралы білімдерін беру ғана емес, сонымен қатар дағдыларды дамыту, тарихи оқиғаларды талдау, өткенді зерделеуге қызығушылықты ояту және ең бастысы әлсіз сыни ойлауды дамыту. Мақалада көру қабілетінің бұзылуын бақылайтын және бейімделген білім беру технологияларын қолданатын оқытудың дараланған тәсілін ескере отырып, мұғалімдер алдында тұрған негізгі міндеттерді сипатталады.

Мақалада оқытудың үш негізгі принципі қарастырылған: ғылыми, тарихи-мәдени және көрнекілік. Көру қабілеті бұзылған білім алушыларға тарихи фактілерді қабылдауға және түсінуге көмектесетін тактильді модельдерді, аудиовизуалды материалдарды, рельефті бейнелерді пайдалануға ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: зағип және нашар көретін балалар, тарихты оқыту, оқыту әдістемесі, әлеуметтендіру, сараланған тәсіл, тактильді материалдар, көру қабілеті бұзылған тұлғаларды оқыту, танымдық белсенділік, инклюзивті білім беру.

Қаржыландыру: *Мақала Абай атындағы ҚазҰПУ ректорының «Мүмкіндігі шектеулі (зағиб) балаларға тарих сабағын үйретуге арналған оқу-әдістемелік кешен» гранттық қаржыландыру №15-15-09-02-20/1096, 23.05.2024 ж. ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.*

Нұрмұхан Е.Т. *[1], *Южель Гелишли* [2]
магистр, ст. преподаватель КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан
E- mail: edelveis_06@mail.ru
[2]*профессор Университета Гази, Анкара, Турция,*
E- mail: G_yugel@mail.ru,

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ НЕЗРЯЧИХ И СЛАБОВИДЯЩИМ УЧАЩИМСЯ

Аннотация:

Статья посвящена изучению особенностей преподавания истории незрячим и слабовидящим детям, развитию их интеллектуальных и познавательных способностей, а также специализированным методам, направленным на социализацию. Во введении образы рассматриваются не только как объекты научного знания, но и как инструменты, помогающие детям с нарушениями зрения развивать целостное понимание мира, воображение и критическое мышление. Актуальность данной темы определяется периодом истории как средством, позволяющим компенсировать ограничения восприятия окружающего мира незрячими и слабовидящими детьми, обогащая их культурный и социальный опыт. История становится мостом, связывающим их с мировым наследием, помогая развивать навыки анализа и понимания экономических процессов, способствующих социальному предпринимательству и самореализации. Целью преподавания истории незрячим и слабовидящим является не только передача знаний об историческом пути развития человечества, но и развитие навыков, анализ исторических событий, пробуждение интереса к изучению прошлого и, самое главное, развитие слабого критического мышления. В статье описываются основные задачи, стоящие перед учителями с учетом индивидуализированного подхода к обучению, контролирующего нарушения зрения и использующего адаптированные образовательные технологии. В статье подробно рассматриваются три ключевых принципа обучения: научный, историко-культурный и наглядный. Особое внимание уделяется использованию тактильных моделей, аудиовизуальных материалов, рельефных изображений, которые помогают обучающимся с нарушениями зрения воспринимать и понимать исторические факты.

Ключевые слова: незрячие и слабовидящие дети, преподавание истории, методы обучения, социализация, дифференцированный подход, тактильные материалы, образование лиц с нарушением зрения, познавательная деятельность, инклюзивное образование.

Финансирование: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования *№15-15-09-02-20/1096, от 23.05.2024 г.* ректора КазНПУ имени Абая «Учебно-методический комплекс для преподавания уроков истории детям-инвалидам (незрячим)».

Nurmukhan E.T. [*1], *Yücel Gelişli* [2]
[1]*Master, Senior Lecturer, KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan*
E-mail: edelveis_06@mail.ru
[2]*Professor at Gazi University, Ankara, Türkiye*
E-mail: G_yugel@mail.ru

FEATURES OF TEACHING HISTORY TO BLIND AND VISUALLY IMPAIRED STUDENTS

Abstract:

The article is devoted to the study of the features of teaching history to blind and visually impaired children, the development of their intellectual and cognitive abilities, as well as specialized methods aimed at socialization. In the introduction, images are considered not only as objects of scientific knowledge, but also as tools that help children with visual impairments develop a holistic understanding of the world, imagination and critical thinking. The relevance of this topic is determined by the period of history as a means of compensating for the limitations of perception of the world by blind and visually impaired children, enriching their cultural and social experience. History becomes a bridge connecting them with the world heritage, helping to develop the skills of analysis and understanding of economic processes that contribute to social entrepreneurship and self-realization. The purpose of teaching history to the blind and visually impaired is not only to convey knowledge about the historical path of human development, but also to develop skills, analyze historical events, awaken interest in studying the past and, most importantly, develop weak critical thinking. The article describes the main tasks facing teachers taking into account the individualized approach to teaching, controlling visual impairments and using adapted educational technologies. The article examines in detail three key principles of teaching: scientific, historical-cultural and visual. Particular attention is paid to the use of tactile models, audiovisual materials, relief images that help students with visual impairments perceive and understand historical facts.

Key words: blind and visually impaired children, teaching history, teaching methods, socialization, differentiated approach, tactile materials, education of people with visual impairments, cognitive activity, inclusive education.

Funding: The article was prepared within the framework of the implementation of the scientific project of grant funding of the rector of KazNPU named after Abay No. 15-15-09-02-20/1096, dated 05/23/2024 "Educational and methodological complex for teaching history lessons to disabled children (blind)".

Введение.

В обучении незрячих и слабовидящих детей главная роль заключается в использовании специальных методов и подходов, направленных на развитие их интеллектуальных и познавательных способностей. История как учебный предмет для таких детей - это не только научные знания, но и мощный вклад в социализацию, развитие воображения и формирование мира. В данном материале подробно рассматриваются особенности преподавания истории для незрячих детей, важные образовательные методики и примеры их использования. Изучения истории для незрячих и слабовидящих детей обусловлена её значимостью в формировании их общего представления о мире, развития интеллектуальных и социальных навыков, а также мировоззрения. История, как предмет, позволяет этим детям выйти за рамки ограничений, связанных с их особенностями восприятия окружающего мира, и получить богатый опыт, накопленный человечеством. В условиях ограниченного доступа к визуальной информации, история становится инструментом, который позволяет незрячим и слабовидящим детям ощутить связь времен, узнать о культурном и социальном наследии, развивать навыки критического мышления и самостоятельного анализа. Благодаря историческим знаниям они учатся понимать не только прошлое, но и современный мир, что способствует их социальной интеграции и самореализации.

Целью преподавания истории является обучение незрячих и слабовидящих детей целостному представлению об историческом процессе, развитию их познавательных способностей и социализации. К основным задачам относятся:

- Владение учащимися основами знаний об исторических путях человечества.
- Формирование интереса к историческим событиям и процессам.
- Развитие навыков анализа древней информации, что способствует их интеллектуальному развитию.

Преподавание истории для незрячих детей должно учитывать их образовательные приспособления и использовать специальные методы. К примеру:

- *Принцип научности*: использование точных данных и корректной информации.
- *Историко-культурный подход*: знакомство с культурным наследием прошлого через специальные приемы восприятия.
- *Наглядность*: использование тактильных моделей, аудиовизуальных материалов и рельефных изображений.

Контингент обучающихся школ незрячих и слабовидящих весьма разнообразен как по характеру заболевания органов зрения, так и по глубине зрительной патологии, времени возникновения зрительного заболевания, осложнениям дефектов зрения патологическими изменениями организма, что объясняет разнообразие вторичных отклонений, проявляющихся во всевозможных психических и неврологических нарушениях.

Дифференциация обучения и воспитания в образовательных учреждениях для детей с нарушениями зрения осуществляется в соответствии с классификацией зрительных нарушений, принятой в тифлопсихологии с точки зрения степени нарушения одной из основных зрительных функций - остроты зрения и ведущей системы анализаторов, на основе которой ведется педагогический процесс, а также особенностей заболевания центральной нервной системы.

В настоящее время в школах для незрячих наблюдается тенденция к сокращению количества детей с абсолютной (тотальной) слепотой и увеличение количества детей с сохранившимся в той или иной степени зрением, что обусловливает проблему охраны остаточного зрения наряду с эффективным, научно обоснованным его использованием. По данным Л.И. Кирилловой, около 90% учащихся школ незрячих имеет остаточное зрение, лишь 3-4% - тотальную слепоту.

Как бы ни было мало остаточное зрение, оно имеет исключительное значение для жизнедеятельности. Даже незначительная зрительная информация позволяет детям лучше ориентироваться в окружающем мире, что положительно сказывается как на развитии познавательной деятельности, так и на формировании личности в целом, уверенности ребенка в себе, самостоятельности и т.п. В связи с этим педагогу необходимо знать, что представляет собой «остаточное зрение», каковы его функциональные возможности и в какой степени возможно его использование, чтобы способствовать индивидуализации процесса обучения и воспитания с точки зрения характера зрительной патологии.

Материалы и методы.

Применение технологий обучения включает использование дифференцированного и проблемного подключения. Среди представленных технологий можно выделить:

- Технология дифференцированного обучения: обучение учащихся в группах с учетом их возможностей и предоставление соответствующих заданий. Примером может послужить задание по древнеегипетской мифологии, где дети самостоятельно составляют рассказ о боге Амоне, а иначе получаются одни текстовые подсказки.
- Технология критического мышления: участвующие в решении вопросов, написании текстов, работе с картами, анализом и документами.

Специальные научные материалы и помещения. Для незрячих и слабовидящих детей используются специальные технические материалы:

- Учебники с крупным шрифтом для слабовидящих или напечатанные шрифтом Брайля.
- Специальные карты с рельефными обозначениями.
- Устройства для улучшения зрения, такие как лупы и оптические приборы. Пространство помещения также играет ключевую роль: важно обеспечить безопасную среду, где дети смогут свободно перемещаться, а также создать условия для индивидуального освещения рабочих мест.

Внеклассная работа способствует развитию интереса к истории, способствует социализации. Это могут быть театральные организации исторических событий, экскурсии в музеях, адаптированные для незрячих детей, и научно-практические конференции, на которых участвуют свои доклады. Примером может служить сотрудничество школы с музеями, где обучающиеся могут тактильно обсуждать исторические объекты.

Обсуждение.

Оценка знаний незрячих детей также требует повышения квалификации. Контрольные работы проводятся в особых случаях, включая задания, напечатанные шрифтом Брайля и тесты с подтвержденным устным ответом. Основное внимание уделяется развитию навыков самостоятельного мышления и анализа исторических источников.

Обзор отечественной литературы показал, что процесс образования незрячих и слабовидящих исследуется в основном в научном направлении дефектологии. Тщательно выделены особенности образования незрячих и слабовидящих в следующих дефектологических трудах. Наиболее полно методика обучения лиц с нарушениями зрения в России была описана в первой половине XX века Б. И. Коваленко [1]. Существенную значимость приобретает описанный им опыт совместного обучения незрячих и зрячих, на основании которого сделаны выводы о возможностях и ограничениях такого обучения. Базируясь на позиции автора, при исследовании практики образования в исторической ретроспективе мы определяем особенности общего образования лиц с нарушениями зрения, учитываем возраст обучающихся и специфику совместного обучения лиц с различной степенью нарушений зрения.

А.Г. Литвак рассмотрел психологические особенности и поведение лиц с нарушениями зрения в условиях зрительной и социальной депривации [2]. Опираясь на позицию автора, мы учитываем особенности учебной и социальной деятельности незрячих и слабовидящих в анализе процесса получения образования. Описывая воспитательную составляющую образования, мы опираемся на позицию Л.И. Солнцевой, которая рассмотрела подробности формирования личности ребенка с нарушениями зрения и основные особенности воспитания такого ребенка [3]. В. З. Кантор раскрыл сущность педагогической и социальной реабилитации инвалидов по зрению, ввел в обиход понятие «образа жизни», которое характеризует возможность интеграции индивида с нарушениями зрения в социум [4]. Вопросами социальной и культурной интеграции также занимается И.П. Волкова, рассматривая показатели реабилитированности в соответствии с формированием ценностно-смысловой сферы [5]. Произведения данных авторов являются фундаментом нашего исследования в сфере оценки результативности используемых форм организации общего образования в изучаемый исторический период. Также мы обнаружили наличие дефектологических трудов, рассматривающих историю развития образования лиц с нарушениями зрения. В первую очередь для исследования образования лиц с нарушениями зрения в советский период значимыми являются труды В.А. Феоктистовой, описывающие работу школ незрячих и слабовидящих в Ленинграде [6]. Именно на базе периодизации данного автора нами была разработана собственная классификация, претерпевшая изменения за счет возмож-ности рассмотреть исследуемый период по прошествии лет с учетом полученных результатов. Н.Н. Малофеевым подробно рассмотрена система образования лиц с нарушениями зрения, в том числе в исторической ретроспективе [7]. Автор рассмотрел развитие тифлопедагогических воззрений как в отечественной, так и в зарубежной науке, что позволило нам выделить основные потребности к изучению практики процесса общего образования

незрячих и слабовидящих. В рамках исследуемой темы «Развитие форм общего образования незрячих и слабовидящих в Ленинграде в 1945–1991 годы» обзор зарубежных источников не подразумевался. Данная статья, посвященная специфике такого исследования, также не подразумевает опоры на зарубежный опыт, так как поставленная цель определяет потребность в выявлении специфики исторического исследования применительно к определенному объекту исследования. В рамках отечественных исследований по общей педагогике проработаны подробно вопросы педагогического сопровождения образования незрячих и слабовидящих, учета психологических особенностей, особенностей двигательной активности и ориентировки, умственного и физического развития, сенсорного воспитания лиц с нарушениями зрения, а также инклюзивного взаимодействия таких лиц с нормотипичными детьми. При этом нам не удалось найти научного обоснования наиболее важных элементов образования, которые необходимо включить в содержание исторического исследования форм общего образования незрячих и слабовидящих. Исходя из этого, мы выделяем проблему, выраженную в противоречии между необходимостью методологического обоснования исторического исследования структурных элементов общего образования инвалидов по зрению и отсутствием в науке целостного обоснования наиболее значимых компонентов[8].

Среди современных зарубежных публикаций по теме исследования можно выделить следую-щие работы. Эдди Комо, Даниэль Мирелес и Анна Ача рассматривают особенности создания образовательной среды, включающей обучающихся с инвалидностью, в том числе как в контексте создания специальных условий и взаимодействия, так и в связи с созданием равных возможностей для всех обучающихся, вне зависимости от наличия у них инвалидности [9]. Позиция авторов о значимости образовательной среды убедила нас в значимости включения в исследования средовых вопросов.

Глубокие нарушения зрения оказывают влияние на процесс формирования личности в целом. Особенности деятельности, общения, психофизического развития незрячих и слабовидящих проявляются в отставании, нарушении и своеобразии развития двигательной активности, пространственной ориентировке, формировании представлений, способов предметно-практической деятельности, в эмоционально-волевой сфере, социальной коммуникации. Очевидно, что наличие перечисленных особенностей неизбежно оказывает отрицательное влияние как на формирование готовности к школьному обучению детей с нарушениями зрения, так и на сам процесс обучения.

Результаты исследования.

Крайне важно при изучении истории незрячими и слабовидящими обучающимися учитывать их психологические особенности, обусловленные ограниченными возможностями здоровья.

К таковым можно отнести:

• отсутствие мотивации к изучению истории в частности и учебе в целом. Практика показывает, что многие незрячие и слабовидящие школьники считают, что изучение истории им не нужно (не понадобится в жизни, не потребуется для освоения профессии и т.д.), как и учеба вообще (зачем учиться, если есть пенсия по инвалидности; незрячие и слабовидящие специалисты не востребованы на рынке труда; оправдание нежелания учиться физическим недугом («Отстаньте от меня, я незрячий»));

• психологические особенности, обусловленные последствиями гиперопеки или гипоопеки, особенно характерны для обучающихся с ОВЗ. Незрячие и слабовидящие учащиеся могут иметь неверное представление об уровне своих возможностей и знаний по истории;

• речевые нарушения, проявляющиеся в своеобразии соотношения слова и образа, содержа-ния лексики, некотором отставании формирования речевых навыков и языкового чутья. Устная речь учащихся с нарушениями зрения часто отрывочна, непоследовательна и бедна в описании

явлений, сбивчива, отрывочна, непоследовательна. Несмотря на то, что незрячие обычно правильно употребляют слова в том или ином контексте, их знания при тщательной проверке часто оказываются вербальными, не опирающимися на конкретные представления. Учителю необходимо особое внимание уделять развитию речи обучающихся, формировать конкретные предметные представления, расширять словарный запас учащихся с нарушениями зрения;

• замедленный темп работы (особенно у незрячих). Обучающиеся не могут продуктивно работать с той же скоростью, что и зрячие;

• проблемы с восприятием визуальных объектов. Обучающиеся либо вообще не видят (незрячие), либо видят плохо, с искажениями, что предъявляет особые требования к работе с наглядностью;

• более сложное, чем у зрячих сверстников, психологическое состояние детей, нередко наличие дополнительных заболеваний;

• наличие фрагментарности, схематизма, низкого уровня обобщенности представлений об окружающих предметах и явлениях, что негативно влияет на процесс интеллектуального развития незрячих и слабовидящих обучающихся.

На обучение истории влияют, прежде всего, особенности восприятия незрячими и слабовидящими школьниками окружающей действительности и как следствие, исторического материала.

Независимо от того, какой тип восприятия складывается у слепого или слабовидящего, оно обладает всеми свойствами, известными в общей психологии: избирательностью, осмысленностью, обобщенностью, константностью. Однако избирательность восприятия ограничивается узким кругом интересов, снижением активности, меньшим по сравнению с нормой эмоциональным воздействием объектов внешнего мира; осмысление и обобщение образов также осложняется. Компенсировать недостаток чувственного опыта и повысить интерес к изучению истории может активное использование наглядности и учет индивидуальных особенностей обучающихся.

Незрячие и частично зрячие школьники работают с учебниками, выполненными шрифтом Брайля. Для слабовидящих обучающихся изданы учебники с более крупным шрифтом.

Перед началом работы с новым учебником рекомендуется ознакомить обучающихся с его особенностями: изучить содержание, способы изображения иллюстрационного и графического материала; обратить внимание обучающихся на то, что вся справочная информация (хронологическая таблица, словарь) размещена в последней части учебника. Для более быстрого поиска информации рекомендуется использовать закладки.

В классах слабовидящих при чтении надо применять подставки для книг, электронные или обычные лупы.

Рекомендуется соблюдать необходимый для слабовидящих обучающихся световой режим, а если необходимо – использовать дополнительный индивидуальный источник света. Не рекомендуется поднимать обучающихся с места при чтении текста из учебника.

При работе с учебником необходимо соблюдать оптимальную зрительную нагрузку:

Характер и степень нарушения зрения	*Норма зрительной / тактильной нагрузки*
Незрячие школьники	Непрерывная тактильная нагрузка в основной школе составляет до 10 минут, при этом отдых между периодами тактильного напряжения должен составлять не менее 5 минут
Слабовидящие школьники	Непрерывная зрительная нагрузка в основной школе составляет до 20 минут,

	при этом отдых между периодами зрительного напряжения должен составлять не менее 5 минут
Школьники, у которых зрительное заболевание находится в стадии прогрессирования (глаукома, прогрессирующая близорукость, атрофия зрительного нерва, прогрессирующая дистрофия сетчатки)	Дозировка устанавливается индивидуально врачомофтальмологом

Таблица-1

К документам (декларации, указы, уставы организаций и др.), применяемым на уроках истории незрячих и слабовидящих обучающихся, предъявляются следующие требования:

- небольшой объем, так как скорость чтения у данной категории детей ниже нормы;
- соблюдение тифлопедагогических требований при печати текстов документов на карточках (интервал -1,5; размер шрифта – не менее 14; наименование шрифта – Arial). Среди множества приемов работы с историческими документами (законы, мемуары, письма), целесообразно применять:
- чтение и анализ текста;
- выписки определений понятий, основных положений, формулирование главной идеи в устной форме;
- комментированное чтение;
- коллективный разбор текста;
- формулирование вопросов к тексту;
- обобщение фактического и теоретического материала в целях конкретизации изучаемых общественных явлений;
- выявление различных подходов к общественно-историческому развитию;
- анализ аргументации авторов;
- нахождение разных способов решения проблем на основе сопоставления нескольких источников;
- формулирование обобщенных выводов;
- выявление причинно-следственных связей и построение логической цепи суждений. Итогом работы с документом (документами) (см. текст документа в Приложении) может быть заполненная обучающимися таблица, заранее подготовленная учителем на карточке.

Например, для составления тематического плана на тему «Саки» (кочевой народ, который на территории Евразии в древности) с учетом обучения незрячим детям, важно использовать специальные приемы. Я предлагаю пример такого плана с заданиями и подходами, а также идеи для работы с тактильными и аудиовизуальными материалами.

Тематический план урока по теме «Саки»

Раздел	Описание
1. Введение в тему	Кто такие Саки? Цель: Познакомить учащихся с культурой и образом жизни кочевого народа саков, изучить их влияние на историю древнего мира.
Оборудование	Рельефные карты для тактильного исследования территорий, которые населяли Саки (северные степи Евразии). Аудиоматериалы с описанием жизни саков. Тактильные модели предметов быта саков (оружие, юрта, кони).

2. Цели и задачи	1. Развить представление о том, кто такие Саки и где они живут. 2. Познакомиться с особенностями их культуры и военных дел. 3. Освоить правила быта и тактики саков. 4. Развить навыки работы с историческими источниками (карты, аудио).
3. Ход урока	1. Организационный момент (5 минут) - Приветствие и обсуждение вопросов: «Что учащиеся знают о кочевниках?» - Уточнение, какие кочевые народы представлены ученикам. 2. Изучение новой темы (15 минут) - Прослушивание аудиозаписей об образе жизни и войне.

Таблица-2

Этот тематический план урока позволит незрячим детям изучить тему саков, используя различные составляющие восприятия информации, такие как слух, осязание и словесное описание.

Критериальное оценивания незрячих учащихся по теме «Саки» необходимо учитывать специфические методы обучения и восприятия информации.

Критерий	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень
Понимание аудиоматериалов	Четко воспроизводит основную информацию, выделяет ключевые моменты и связывает их с прослушанным материалом.	Воспроизводит большую часть информации, допускает небольшие ошибки или упущения.	Испытывает трудности с воспроизведением прослушанного, много ошибок.
Работа с тактильными картами	Уверенно определяет все объекты, правильно отвечает на вопросы о влиянии природных условий на кочевой образ жизни.	Находит и определяет большинство объектов, но допускает незначительные ошибки.	Испытывает сложности с ориентацией на карте, затрудняется в определении объектов.
Работа с тактильными моделями предметов быта	Правильно определяет назначение всех предметов, подробно описывает их и предполагает их использование.	Распознает и описывает большинство предметов, но объяснения не совсем точны.	Испытывает трудности с распознаванием моделей и описанием их назначения.
Умение анализировать исторические ситуации	Предлагает логичные, продуманные решения, опираясь на знания о саковах.	Предлагает решения, но с недостатком логики или фактической точности.	Испытывает трудности с анализом ситуаций, ответы бессвязны.
Участие в дискуссии и рефлексия	Активно участвует, делится своими мыслями, четко формулирует новые знания.	Участвует в обсуждении, но ответы менее полные или четкие.	Затрудняется в обсуждении, ответы краткие и малоинформативные.
Выполнение домашнего задания	Рассказ подробный, хорошо структурированный, правильно использует изученные термины и факты.	Рассказ содержит основные факты, но есть некоторые неточности или неполнота.	Рассказ краткий, мало фактов, термины используются неправильно или отсутствуют.

Таблица-3

Общая педагогика рассматривает процесс образования в целом, определяя закономерности педагогической реальности [10]. Иными словами, общая педагогика работает с теми закономерностями развития личности в процессе образования, которые не обусловлены личностными факторами самого субъекта-объекта образования.

Под «субъектом-объектом» образования мы будем понимать обучающегося, так как в современной концепции педагогического знания обучающийся является субъектом образования; с другой стороны, деятельность и значение этого субъекта не тождественны деятельности и значению другого субъекта – педагога, поэтому некоторые исследователи отмечают, что полноценным субъектом обучающийся назван быть не может.

Тифлопедагогика изучает те же закономерности развития личности в системе образования, однако конкретизируя, что рассматривается обучающийся с инвалидностью по зрению.

Исследование форм общего образования незрячих и слабовидящих строится на теоретико-методологической базе исследования форм общего образования нормотипичных обучающихся, все рассматриваемые вопросы общего образования должны быть включены в исследование. Однако рамки исследования должны быть существенно расширены и учитывать специфику процесса и результата образования лиц с нарушениями зрения.

Важным отличием тифлопедагогического подхода к образованию является его нетрадиционность. Нормотипичный ребенок при развитии использует все виды сенсорного восприятия, следовательно, чаще всего можно спрогнозировать, какой вид информации с помощью какого анализатора будет получен. Незрячий ребенок при обучении и повседневной деятельности, необходимой для обучения, пользуется различными анализаторами, компенсирующими зрительную депривацию, причем у каждого индивида для каждой конкретной образовательной ситуации ведущими будут свои анализаторы [11].

Целью педагогического процесса в общей педагогике является достижение образовательных результатов, компетенций, способностей к решению жизненных задач, всестороннее развитие личности.

Основной целью педагогического процесса с точки зрения тифлопедагогики является развитие личности обучающегося с целью включения его в полноценную культурную и социальную практику.

С одной стороны, мы видим единство целей – развитие личности, с другой – образование незрячих и слабовидящих имеет четкую нацеленность на включение в социальную, культурную, трудовую деятельность как результат. Из этого следует, что при изучении форм общего образования незрячих и слабовидящих необходимо уделять особое внимание тем структурным элементам образования, которые ведут к формированию общепринятого образа жизни.

Задачами педагогического процесса являются воспитание, обучение и развитие.

С точки зрения тифлопедагогики наряду с указанными задачами важное место уделяется обучению способам познания и восприятия, коррекции дефектов с помощью различных средств абилитации и реабилитации (социальной и ее производных, трудовой, культурной, педагогической), а также освоению различных специализированных реабилитационно-технических средств.

МОН РК общего образования рассматривает требования к результатам освоения программы общего образования по трем направлениям [12]:

– личностные результаты, включающие в себя качества личности, которые должны быть развиты в процессе общего образования;

– метапредметные результаты, которые включают освоение межпредметных понятий и универсальных учебных действий;

– предметные, которые рассматриваются с точки зрения обязательных к изучению предметов.

ОВЗ рассматривает аналогичные группы результатов, с оговорками, что результат должен достигаться в той мере, в какой он доступен каждому конкретному обучающемуся. Отдельно

выделяются требования к результату коррекционного курса, а также необходимость достижения определенных результатов воспитания [13].

Сравнение данных стандартов подтверждает выявленную нами направленность на процесс воспитания, выраженный в освоении способов взаимодействия с окружающей средой. А также стандарт указывает на более значимое место жизненных компетенций перед академическими. Кроме того, присутствует гибкость при оценке результата – в каждом конкретном случае он определяется исходя из индивидуального потенциала обучающегося.

На основе данного сопоставления мы можем утверждать, что исследование форм общего образования незрячих и слабовидящих должно обязательно включать компоненты формирования жизненной, социальной и культурной компетенции, процесс и результат коррекционной работы как структурного элемента образовательного процесса, индивидуальные особенности конкретного испытуемого или исследуемой группы.

Говоря об особенностях общего образования незрячих и слабовидящих, выделим ключевые особенности данной категории обучающихся.

В первую очередь незрячие и слабовидящие – это лица с тяжелыми нарушениями зрения, не поддающимися медицинской коррекции или поддающиеся ей не полностью. Кроме того, поражение зрения может сочетаться с другими нарушениями – слуха, ментальной (умственной) сферы, речевой, двигательной функции, нарушениями опорно-двигательного аппарата или отсутствием конечностей и частей тела и др. Необходимо учитывать, что дополнительные, сочетанные нарушения оказывают влияние на процесс воспитания и обучения, а это значит, что следует принимать во внимание данные особенности при проектировании траектории образования [14].

Дефект зрения первичен, однако он вызывает вторичные дефекты. Вторичные дефекты разнообразны, но все они связаны с особенностями восприятия, поведения и способами деятельности [15]. Среди вторичных дефектов в первую очередь выделяют сенсорную, аффективную (эмоциональную) и социальную депривацию [16].

На образовательный процесс, в том числе и процесс освоения программы общего образования, существенно влияет особенность развития незрячего ребенка в дошкольный период. Больший процент личного опыта ребенок получает в процессе семейного воспитания. Полностью или в существенной мере лишенные зрительного опыта дети не осваивают способы деятельности, которые в норме ребенок получает путем «визуального копирования».

Визуальным копированием мы называем овладение опытом деятельности человека, происходящее на основе наблюдения и повторения поведения и реакции лиц в процессе социального взаимодействия или через культурные результаты человеческой деятельности, зачастую неосознанно.

Л.И. Солнцева выделяет сходное явление, называемое ею «зрительным подражанием», однако этот термин применяется исключительно к двигательному и поведенческому опыту [17]. Визуальное копирование включает в себя не только подражание поведению и деятельности зрячего индивида, но и способы реагирования на события и явления взаимодействия, формирую-щие представления о себе и о социуме в целом.

При образовании ребенка, лишенного возможности визуального копирования, нам необходимо затратить гораздо больше ресурсов, так как вначале следует обучить его базовым навыкам, необходимым для процесса обучения и воспитания, а уже затем погрузить непосредственно в процессы обучения и воспитания.

В.П. Ермаков выделяет следующие особенности проектирования образования лиц с нарушениями зрения: формирование приемов и способов учебной, игровой и трудовой деятельности на суженной сенсорной основе, дифференцированный подход к детям; применение специальных форм и методов обучения, оригинальных учебников и наглядных пособий, а также оптических и тифлотехнических устройств, расширяющих познавательные возможности детей; усиление работы по профориентации, социально-трудовой адаптации и самореализации учащихся.

На основании данных особенностей мы выделяем необходимость при изучении форм общего образования незрячих и слабовидящих сделать акцент на процессе воспитательной работы в сфере формирования навыков учебных действий и способов деятельности с учетом доступных учащемуся анализаторов.

Государственная идеология СССР строилась на базе коммунистическо-социалистического воспитания. Основным направлением развития подрастающего поколения было вовлечение его в строительство развитого социализма с прицелом на коммунизм. Следовательно, ценностно-целевым ориентиром образования было такое развитие, которое ведет к способности и готовности к участию всех лиц в трудовой, политической деятельности, развитию экономики и технологий, обеспечение устойчивого развития общества в соответствии с потребностями государства [18]. Указанная идеологическая система позволяла реализовывать свое право на образование и в дальнейшем труд абсолютно всем лицам, в том числе и инвалидам по зрению. Кроме того, в рамках этой системы в законодательных актах были прописаны и обязанности. Безусловно, система образования, была соответственно, и формы общего образования в социалистических странах (например, блок стран Варшавского договора) отличались от капиталистических стран (например, входивших в блок НАТО).

Не были исключением и инвалиды по зрению. Тифлопедагогика и практика обучения незрячих и слабовидящих в советский период решали основную задачу – обучение и воспитание незрячих и слабовидящих для интеграции их в общественную жизнь и трудовую деятельность [18].

Заключение. Исследование истории общего образования незрячих и слабовидящих базируется на общенаучных подходах к педагогическому исследованию. Следует отметить, что такое исследование производится по научной специальности «Общая педагогика», что указывает на потребность в учете общепедагогических подходов к исследовательской деятельности и категориальному аппарату общей педагогики. Дефектологические методики и технологии не подлежат пристальному рассмотрению, однако исследуются в контексте структурных элементов образования. Дефектологическая, тифлопедагогическая специфика реализуется в рамках исследования на основании потребности в пристальном рассмотрении определенных аспектов исследуемой проблематики. Так как исследование истории общего образования незрячих и слабовидящих строится на теоретической и нормативной базе системы специального образова-ния, следует учитывать особенности такого образования и включать в исследование дополни-тельные вопросы, связанные со спецификой образования незрячих и слабовидящих.

Нами была определена нетрадиционность процесса образования незрячих и слабовидящих. Указанная нетрадиционность на практике выражается в неповторимости хода процесса образования, в индивидуальности педагогической практики. Иными словами, полученные результаты о ходе образовательного процесса могут представлять собой как общую практику, так и специфичную для конкретного педагогического явления. В связи с этим при исследовании процесса образования, в том числе педагогического, учебного, воспитательного, педагогически-реабилитационного (коррекционного) процесса, необходимо рассматривать в том числе и частные случаи.

Исследование истории общего образования незрячих и слабовидящих должно учитывать цель такого образования, которая выражена в первую очередь в формировании жизненных компетенций выпускника программы общего образования, а во вторую уже – в освоении академических (метапредметных, предметных и иных) компетенций.

В исследование также следует включить вопрос о процессе формирования общепринятого образа жизни как одной из важнейших задач развития личности. В данный вопрос включается совокупность педагогических приемов и технологий, направленных в том числе на интеграцию индивида в социокультурную среду.

Мы установили, что процесс образования лиц с инвалидностью по зрению включает в себя коррекционную работу. не заостряя внимание на методике такой работы, для исследования требуется отметить ее характер, содержание, направленность, результативность.

Важным элементом образования лиц с тяжелыми нарушениями зрения, в том числе и лиц с сочетанными нарушениями, является социокультурное воспитание, которое понимается нами как процесс воспитания, направленный на освоение социальных и культурных компетенций. Данный вопрос обязательно должен быть отражен в исследованиях истории образования лиц с нарушениями зрения.

Процесс воспитания в структуре общего образования лиц с нарушениями зрения обязательно включает в себя компонент сенсорного воспитания, то есть содействия освоению учащимися навыков использования доступных анализаторов в рамках бытовой, познавательной, учебной, трудовой, профориентационной и иных видов деятельности.

Формирование навыков учебных действий у обучающихся с нарушениями зрения осуществляется на основании доступных анализаторов. Этот процесс является основополагающим для результата освоения программы общего образования, значит, при исследовании необходимо выявить, как указанный процесс осуществлялся и какие педагогические условия создавались для его активизации.

При сборе эмпирических данных методами социологического исследования следует описывать и учитывать в интерпретации результата личные особенности респондентов. Выявлено, что среди таких особенностей важное место занимает информация о сочетанных нарушениях, доступных анализаторах, степени нарушения зрения, периоде наступления дефекта, характеристике воспитания в дошкольный период.

Принимая во внимание историческое направление исследования, необходимо учитывать исторические, политические и социальные факторы, такие как исторические предпосылки (факты, события), государственная идеология и господствующие общественно-философские идеи. Обучение незрячих детей требует особого внимания к их нуждам и возможностям. Использование специальных методов и технологий помогает им не только освоить школьные предметы, но и изменить навыки, необходимые для полноценной жизни в обществе. Преподавание истории с учетом специфики незрячих и слабовидящих детей способствует их социализации, развитию познавательных способностей и формированию у них целостной картины мира.

Список использованной литературы:

1. Коваленко Б. И. Тифлопедагогика / чл.-кор. АПН РСФСР Б. И. Коваленко и доц. Н. Б. Коваленко; Акад. пед. наук РСФСР. – М.: [б. и.], 1962. – 415 с.

2. Литвак А. Г. Тифлопсихология: [учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. N2111 «Дефектология»]. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Воспитание и обучение слепого дошкольника / под ред. Л. И. Солнцевой, Е. Н. Подколзиной. – 2-е изд., с изм. – М.: ИПТК «Логос» ВОС, 2005. – 265 с.

4. Кантор В. З. Педагогическая деятельность в системе реабилитации лиц с нарушениями в развитии // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2002. – № 3. – С. 90–98.

5. Волкова И. П., Ломакина Ю. М., Писаренко Е. Н. Ценностно-смысловые установки как личностный ресурс оптимизации процесса социальной реабилитации инвалидов по зрению // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2020. – № 195. – С. 47–56.

6. Феоктистова В. А. История советской тифлопедагогики, школы незрячих и слабовидящих: учеб. пособие. – Л., 1980. – 70 с.

7. Малофеев Н. Н. Специальное образование в меняющемся мире. Россия: учеб. пособие для студ. пед. вузов: в 2 ч. – М.: Просвещение, 2010. – 320 с.

8. Плаксина Л. И. Психолого-педагогическая характеристика детей с нарушением зрения: учеб. пособие. – М.: РАОИКП, 1999. – 120 с.

9. Жихарев А. М. Воспитательная работа в школе-интернате для незрячих детей: кн. для воспитателя. – М.: Просвещение, 2004. – 119 с. (Из опыта работы).

10. Выготский Л. С. Основы дефектологии. – М.: Издательство Юрайт, 2021. – 332 с.

11. Алифанова Л. И., Кораблева О. В. К вопросу о специфике образования лиц с нарушениями зрения // Russian Journal of Education and Psychology. – 2016. – № 3-2 (59). – С.328–338.

12. Воспитание и обучение слепого дошкольника / под ред. Л. И. Солнцевой, Е. Н. Подколзиной. Москва: ИПТК "Логос" ВОС, 2005.- 265 стр.

13. Ермаков В. П., Якунин Г. А. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.— Москва: Владос, 2000. — 237стр.

14. Радина К. Д. Лекции по истории педагогики и образования: учеб. материалы. – СПб.: Кн. дом, 2011. – 86 с.

15. Феоктистова В. А. История советской тифлопедагогики, школы незрячих и слабовидящих: учеб. пособие. Ленинград- 1980.-60 с.

References:

1. Kovalenko B. I. Typhlopedagogy / Corresponding Member of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR B. I. Kovalenko and Assoc. Prof. N. B. Kovalenko; Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR. - M.: [b. i.], 1962. - 415 p. [in Russian]

2. Litvak A. G. Typhlopsychology: [textbook for pedagogical institutes on specialty No. 2111 "Defectology"]. - M.: Education, 1985. - 208 p. [in Russian]

3. Education and training of a blind preschooler / edited by L. I. Solntseva, E. N. Podkolzina. - 2nd ed., with amendments. - M.: IPTK "Logos" VOS, 2005. - 265 p. [in Russian]

4. Kantor V. Z. Pedagogical activity in the system of rehabilitation of persons with developmental disabilities // Bulletin of the Herzen State Pedagogical University. - 2002. - No. 3. - P. 90-98. [in Russian]

5. Volkova I. P., Lomakina Yu. M., Pisarenko E. N. Value-semantic attitudes as a personal resource for optimizing the process of social rehabilitation of visually impaired people // Bulletin of the Herzen State Pedagogical University of Russia. - 2020. - No. 195. - P. 47-56. [in Russian]

6. Feoktistova V. A. History of Soviet typhlopedagogy, schools for the blind and visually impaired: textbook. manual. - L., 1980. - 70 p. [in Russian]

7. Malofeev N. N. Special education in a changing world. Russia: a textbook for students of pedagogical universities: in 2 parts. - M .: Education, 2010. - 320 p. [in Russian]

8. Plaksina L. I. Psychological and pedagogical characteristics of children with visual impairments: a textbook. - M .: RAOIKP, 1999. - 120 p. [in Russian]

9. Zhikharev A. M. Educational work in a boarding school for blind children: a book for an educator. - M .: Education, 2004. - 119 p. (From work experience). [in Russian]

10. Vygotsky L. S. Fundamentals of defectology. - M .: Yurait Publishing House, 2021. - 332 p. [in Russian]

11. Alifanova L. I., Korableva O. V. On the issue of the specifics of education of individuals with visual impairments // Russian Journal of Education and Psychology. - 2016. - No. 3-2 (59). - P. 328-338. [in Russian]

12. Education and training of a blind preschooler / edited by L. I. Solntseva, E. N. Podkolzina. Moscow: IPTK "Logos" VOS, 2005.- 265 p. [in Russian]

13. Ermakov V. P., Yakunin G. A. Development, education and upbringing of children with visual impairments. teaching aid for students of higher educational institutions. - Moscow: Vlados, 2000. - 237 p. [in Russian]

14. Radina K. D. Lectures on the history of pedagogy and education: teaching materials. - St. Petersburg: Book. house, 2011. – 86 p. [in Russian]

15. Feoktistova V. A. History of Soviet typhlopedagogy, schools for the blind and visually impaired: textbook. Leningrad - 1980.- 60 p. [in Russian]

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ/УДК/ UDC 930:37.016 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.023

Б.С. Тұрлыбай[1]*

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.*
E-mail:t.bakyt94@mail.ru

ҚАЗАҚ ГАЗЕТІ БЕТІНДЕГІ ОҚУ-БІЛІМГЕ ҚАТЫСТЫ МАҚАЛАЛАРДЫ ТАРИХ ПӘНІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасырдың басында жарық көрген "Қазақ" газетінің оқу-білім саласына қосқан үлесі жан-жақты қарастырылады. Газет қазақ халқының сауатсыздығын жою, ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру және ағарту саласын дамыту мәселелерін көтерді. "Қазақ" газетінде жарияланған мақалалар тек білім беру жүйесіне қатысты ақпарат беріп қана қоймай, сол кездегі саяси-әлеуметтік ахуалды сипаттап, халықтың сауатын арттыруға бағытталған маңызды дереккөздердің бірі болып табылады.

Зерттеу жұмысы "Қазақ" газетінің білім беру ісіне тигізген ықпалын талдай отырып, оның мазмұнын тарих пәнінде оқыту әдістеріне бейімдеу жолдарын ұсынады. Газетте көтерілген негізгі тақырыптар – ұлттық мектептердің ашылуы, мұғалім даярлау, оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлеу, қазақ тілінде білім беру қажеттілігі, сондай-ақ білім жүйесін қаржыландыру мәселелері. "Қазақ" газетіндегі білімге қатысты мақалаларды талдау арқылы зерттеу жұмысы олардың тарих пәнін оқытудағы маңызын анықтайды.

Зерттеу мақсаты – "Қазақ" газетінде жарияланған білімге қатысты мақалаларды жүйелі түрде талдау, олардың мазмұнын ашып көрсету және қазіргі білім беру үдерісінде қолдану жолдарын айқындау. Зерттеудің маңыздылығы – ұлттық баспасөздің білім беру саласына қосқан үлесін көрсету және оның идеяларын қазіргі оқыту жүйесіне бейімдеу. Сонымен қатар, зерттеу жұмысы "Қазақ" газетінің деректерін тарих пәнін оқытуда пайдалану арқылы оқушылардың тарихи санасын дамытуға ықпал етуге бағытталған.

Кілт сөздер: "Қазақ" газеті, оқу-білім, мақала, газет, басылым, оқыту, әдістеме, ағарту.

Турлыбай Б.С. *[1]*

[1]*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, PhD докторант, Алматы,Казахстан, E-mail:t.bakyt94@mail.ru*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СТАТЕЙ О ПРОСВЕЩЕНИИ В ГАЗЕТЕ «ҚАЗАҚ»

Аннотация

В данной статье всесторонне рассматривается вклад газеты *«Қазақ»*, издававшейся в начале XX века, в сферу образования и просвещения. Газета поднимала актуальные вопросы ликвидации неграмотности среди казахского населения, формирования национальной системы образования и развития просветительской деятельности. Публикации *«Қазақ»* не только освещали проблемы системы образования, но и описывали социально-политическую обстановку того времени, являясь важным источником информации для повышения грамотности населения.

Исследование анализирует влияние газеты *«Қазақ»* на образовательный процесс и предлагает пути адаптации ее содержания в методике преподавания истории. Основные темы, затронутые в газете, включают открытие национальных школ, подготовку учителей, разработку

учебников и учебных пособий, необходимость преподавания на казахском языке, а также финансирование системы образования.

Анализируя образовательные статьи газеты *«Қазақ»*, исследование определяет их значимость в процессе преподавания истории. Цель исследования – систематический анализ публикаций по вопросам образования, выявление их содержания и определение возможностей их использования в современном образовательном процессе. Значимость исследования заключается в демонстрации вклада национальной прессы в систему образования и адаптации её идей к современной методике преподавания. Кроме того, исследование направлено на развитие исторического сознания учащихся через использование материалов газеты *«Қазақ»* в преподавании истории.

Ключевые слова: газета *«Қазақ»*, образование, статья, публикация, печатное издание, преподавание, методика, просвещение.

Turlybai B.S. *[1]*

[1]*Abai Kazakh National Pedagogical University, PhD student, Almaty,Kazakhstan*

E-mail:t.bakyt94@mail.ru

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING HISTORY USING ARTICLES ON EDUCATION IN THE “QAZAQ” NEWSPAPER

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the contribution of the *Qazaq* newspaper, published in the early 20th century, to the field of education and enlightenment. The newspaper addressed pressing issues such as eliminating illiteracy among Kazakhs, forming a national education system, and advancing the field of education. Articles published in *Qazaq* not only provided information about the education system but also reflected the socio-political climate of the time, serving as an important source for improving public literacy.

The study examines the influence of the *Qazaq* newspaper on the educational process and suggests ways to adapt its content to history teaching methodologies. The key topics covered in the newspaper include the establishment of national schools, teacher training, the development of textbooks and educational materials, the necessity of teaching in the Kazakh language, and issues related to financing the education system.

By analyzing the educational articles in *Qazaq*, the study determines their significance in history education. The research aims to systematically analyze the newspaper's publications on education, reveal their content, and explore ways to integrate them into modern education. The importance of this study lies in demonstrating the role of the national press in education and adapting its ideas to contemporary teaching practices. Additionally, it emphasizes the use of *Qazaq* newspaper materials in history education to foster students’ historical consciousness.

Keywords: *Qazaq* newspaper, education, article, publication, press, teaching, methodology, enlightenment.

Кіріспе XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзі елдің рухани дамуына айтарлықтай әсер етті. Соның ішінде 1913–1918 жылдары жарық көрген "Қазақ" газеті халықты оқу-білімге шақыру жолында маңызды рөл атқарды. Газет қазақ қоғамын ағарту, ұлттық сананы қалыптастыру, отарлық езгідегі халықтың көзін ашу жолында күресті. Басылым бетінде оқу-ағарту мәселелері көтеріліп, қазақ халқының болашағы білім мен ғылымға байланысты екені баса айтылды. Білім беру ісіне ерекше мән берілгендіктен, газетте оқу жүйесінің дамуына кедергі келтіретін мәселелер жиі талқыланды.

"Қазақ" газеті өз дәуірінде ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайтуға бағытталған ағартушылық қызмет атқарды. Оның авторлары – Алаш қозғалысының көшбасшылары Ахмет

Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы және басқа да ұлт зиялылары қазақ қоғамындағы білім мен ағарту мәселелерін көтеріп, олардың шешу жолдарын ұсынды. Газет беттерінде жарияланған мақалалар білім алудың қажеттілігін, мектептер мен медреселердің жай-күйін, мұғалімдер даярлау ісін талқылады. Сонымен қатар, орыс және қазақ тілдерінде білім алудың артықшылықтары, ұлттық мектептер мен оқу бағдарламаларының мәселелері қозғалды.

Осы мақалада "Қазақ" газетінде жарияланған оқу-білімге қатысты материалдар тарих пәнінде оқытудың әдістемелік негіздері тұрғысынан қарастырылады. Мақалада газет жарияланымдарының мазмұны мен олардың қазақ қоғамына әсері талданады. Сонымен қатар, тарихи тұрғыдан маңызды дереккөз ретінде "Қазақ" газетінің білім беру жүйесіне қосқан үлесі мен оның қазіргі заманғы білім беру әдістеріне ықпалы қарастырылады. Тарихи деректерді зерделеу арқылы "Қазақ" газетінің ағартушылық бағыттағы еңбектері тарихты оқытуда маңызды әдістемелік құрал ретінде ұсынылады.

Тақырыптың өзектілігі. XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін ең маңызды кезеңдердің бірі болды. Бұл кезеңде қазақ қоғамы отарлық саясаттың ықпалында қалып, білім беру мен мәдени даму мәселелерінде көптеген қиындықтарға тап болды. Осындай жағдайда "Қазақ" газеті халықты ағартуға, білімге ұмтылуға және ұлттық сананы оятуға шақырған маңызды басылымдардың бірі болды. Газет көтерген мәселелердің барлығы қазақ халқының рухани жаңғыруына, оның білім алуы арқылы болашағын айқындауға бағытталды. Сол себепті, "Қазақ" газетінде жарық көрген мақалалардың тарих пәнінде оқытылуы ерекше маңызға ие. Қазақ газетінің маңызы жөнінде Мұхтар Әуезов берген баға бойынша «Жазба әдебиетте Абайдан соң аты аталатын - «Қазақ» газеті» [1] болуы да оның қадір-қасиеті мен мән-маңызын арттыра түседі.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы білім беру жүйесі ұлттық негізде дамып келеді. Тарих пәнін оқыту барысында оқушыларға XX ғасыр басындағы баспасөздің рөлін, оның ішінде "Қазақ" газетінің ағартушылық қызметін түсіндіру өзекті болып табылады. Өйткені бұл басылым тек жаңалық таратушы құрал ғана емес, сонымен қатар ұлттық идеологияны қалыптастырушы, халықты оқуға, білім алуға, жаңашылдыққа шақырушы алаң болды. "Қазақ" газетінің оқу-білімге қатысты мақалаларын тарих пәнінде оқыту – жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыруға, тарихи деректерді талдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

«Қазақ» газеті қазақстандық ғалымдар тарапынан түрлі қызметі мен түрлі қырынан біршама қарастырылғанына қарамастан, бейреми басылымның ұлттық оқу білім саласына қосқан үлесінің орны толық ашылып, түбегейлі зерттелді дей алмаймыз. Бұл орайда XX ғасыр басындағы дүниеге келген ұлттық басылымның қазақ қауымындағы қоғамдық ойды және әдеби ізденістерді дамытудағы маңыздылығын зерделеген М.Дулатов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Т.Кәкішев, С.Қирабаев, Р.Нұрғали, Р.Сыздықова, Ү.Сүбханбердина, К.Нүрпейісов, М.Қойгелдиев, Ө.Әбдиманұлы, Б.Момынова, Қ.Сақ, Ж.Байтілесова және т.б. әр саладан қарастырған ғалымдар еңбегін бағалай отырып, бүгінгі күн талабына орай оқу білім саласындағы мақалаларды жаңаша оқыту арқылы зерттеу қажет екендігін айтуға тиіспіз. Өйткені «Қазақ» газетінде жарияланған материалдар XX ғасыр басындағы оқу білімнің бағыттар мен қоғамдық ой ауқымының бет алысын, сол дәуірдің қоғамдық, саяси-әлеуметтік мәселелер мен болмысты көркем игерудің айла-амалдарын айқын аңғаруымызға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу жұмысы "Қазақ" газетінде жарияланған білімге қатысты мақалаларды жүйелі түрде талдау арқылы олардың тарихи маңызын айқындайды. Сонымен қатар, басылымдағы білім беру мәселелерін бүгінгі күннің ағартушылық үдерістерімен байланыстыра отырып, оларды оқыту әдістемесіне енгізу жолдары ұсынылады. "Қазақ" газетінің тарихи дереккөзі ретіндегі маңыздылығын түсіндіру арқылы оқушылардың қазақ тарихына деген қызығушылығын арттыру және олардың аналитикалық ойлау қабілетін дамыту зерттеудің басты мақсаты болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Бұл зерттеу жұмысы "Қазақ" газетінде жарияланған оқу-білімге қатысты мақалаларды тарихи-ғылыми тұрғыдан талдау арқылы олардың білім беру

жүйесіне ықпалын анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, архивтік құжаттар, "Қазақ" газетінің түпнұсқа басылымдары, сондай-ақ тақырыпқа қатысты ғылыми мақалалар мен монографиялар қолданылды. Бұл материалдар газеттің ағартушылық қызметін объективті тұрғыдан бағалауға және оны тарих пәнін оқытуда тиімді пайдалану жолдарын ұсынуға мүмкіндік береді.

Атап айтқанда, Т.Кәкішевтің [2], Ү.Сүбханбердинаның [3], Р.Нұрғалиевтің [4], К.Нүрпейісовтың [5], М.Қойгелдиевтің [6], Б.Момынованың [7], Ө.Әбдімановтың [8], Ж.Нұсқабайұлы мен Қ.Аллабергеннің [9], Қ.Сақтың [10], Ғ.Ахмедовтің [11] оқырман көзқуанышына айналған кітаптары «Қазақ» туралы алғашқы пікір білдірген тұлғалар. Зерттеуші Үшкөлтай Сұбханбердинаның «Қазақ» газетінің халқымен қайта қауышуына қосқан үлесі қомақты екенін бөле айтқанымыз жөн. Зерттеуші осы іспен 1956 жылдан бері айналыса бастаған болатын [12].

Алаш" көсемдері: Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтың аталмыш басылымда жарияланған мақалалары енген жинақтары да жұмыстың деректік негізін құрайды.

Сонымен қатар 1998 жылы ұлттық басылымдарды зерттеу ісінде біршама жұмыстар жасалды. Мысалы, ең бастысы Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ.Сақовтардың құрастыруымен "Қазақ" газетінің материалдары кітап түрінде жинақ болып басылып шықты. Осы кітаптағы мақалалардағы оқу білім барысы туралы деректер негізге алынды.

Зерттеу барысында тарихи-талдау әдісі, салыстырмалы зерттеу әдісі, контент-талдау және педагогикалық әдістер қолданылды. Тарихи-талдау әдісі "Қазақ" газетінің мазмұнын зерттеп, оның білім беру саласындағы рөлін айқындауға көмектесті. Салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы XX ғасыр басындағы білім беру мәселелері мен қазіргі заманғы жағдай арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар қарастырылды. Контент-талдау әдісі газеттің оқу-білімге қатысты мақалалары-ның мазмұнын жүйелеп, негізгі тақырыптарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Педагогикалық әдістер зерттеу нәтижелерін тарих пәнінде оқытудың тиімді жолдарын ұсынуға бағытталды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы – "Қазақ" газетінің білім беру ісіне қосқан үлесін жүйелі түрде талдау және оның ағартушылық бағыттағы қызметін бүгінгі күннің білім беру үдерісімен байланыстыра қарастыру. Сонымен қатар, зерттеу барысында тарихи дереккөздерді оқытуда қолданудың инновациялық әдістері ұсынылды.

Бұл мақаланың маңыздылығы – "Қазақ" газетінде жарияланған оқу-білімге қатысты мақалаларды тарих пәнінде оқыту арқылы оқушылардың тарихи танымын кеңейтуге, олардың сыни ойлау қабілетін дамытуға және ұлттық мұраға деген қызығушылығын арттыруға ықпал ету. Білім беру саласындағы қазіргі реформалар аясында өткен ғасырдың басындағы ұлттық баспасөздің рөлін зерттеу оның бүгінгі күнгі сабақтастығын түсінуге мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім.

Талқылау. XX ғасыр басындағы ұлттық мерзімді баспасөз, оның ішінде "Қазақ" газеті беттерінде көтерілген оқу-білім мәселелерін зерттеу қазіргі білім беру жүйесінің дамуына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Бүгінгі таңда осы тарихи мұраны жоғары оқу орындарында оқыту ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға, білім беру жүйесін жетілдіруге және ғылыми зерттеулердің жаңа бағыттарын дамытуға септігін тигізеді. "Қазақ" газетінде көтерілген оқу-ағарту мәселе-лері қазақ халқының мәдени, әлеуметтік және саяси дамуына әсер етіп, ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру жолында маңызды рөл атқарды.

XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін ағарту ісінің ерекше қарқын алған кезеңі болды. Баспасөз қоғамдағы білім мен ғылымның дамуына ықпал етіп, халықтың сауаттылығын арттыруда шешуші факторға айналды. "Қазақ" газеті – сол дәуірдегі ең беделді басылымдардың бірі ретінде білім беру мәселелерін жан-жақты көтеріп, ұлттық мектептерді дамыту, мұғалімдер даярлау, оқулықтар жасау мәселелерін кеңінен талқылады. Газетте жарияланған мақалалар қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді сипаттаумен қатар, білім берудің практикалық қырларын да саралады.

Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Әлихан Бөкейхан және басқа да алаш қайраткерлері білім мен ғылымның ұлт болашағы үшін маңыздылығын түсініп, "Қазақ" газеті

арқылы оқу-ағарту мәселелерін күн тәртібіне қойды. Ахмет Байтұрсынұлы "Қазақ" газетіндегі мақалаларында білім беру жүйесінің ұлттық ерекшеліктерін сақтау, ана тілінде оқыту, мектептерде сапалы бағдарламалар жасау мәселелерін талдады. Ол қазақ мектептерінің сапасы көбіне мұғалімдердің біліктілігіне байланысты екенін айтып, қазақ мұғалімдерінің жетіспеушілігі – білім беру жүйесіндегі ең басты мәселелердің бірі екенін атап көрсетті.

Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық қызметі. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының ағартушысы, ғалым, публицист, ұлт қайраткері ретінде қазақ даласындағы білім беру жүйесінің дамуына, мектептердің жай-күйін жақсартуға ерекше назар аударған тұлға. Ол "Қазақ" газетінің бас редакторы ретінде бала оқыту мәселелерін газет-журналдарда талдап, халықты білім алуға, оқу-ағарту ісін жетілдіруге үндеді.

1913 жылы 21 сәуірде "Қазақ" газетінде Ахмет Байтұрсынұлының "Оқу жайы" атты бас мақаласы жарық көрді [13]. Бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлы білім мен оқудың маңыздылығын халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайымен байланыстыра отырып түсіндіреді. Ол халықтың тұрмысын жақсартудың, дамудың негізгі жолы – білім алу екенін дәлелдеп көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынұлы білімнің ұлттық дамуға тигізер әсерін ерекше атап көрсетті. Ол өз мақалаларында қазақ мектептерінде оқытудың ана тілінде жүргізілуінің маңыздылығын, оқу құралдарының тапшылығын және мұғалімдер даярлау ісінің әлсіздігін айта отырып, бұл мәселелерді шешу жолдарын ұсынды. Ахмет Байтұрсынұлының ойынша, білім беру жүйесі дұрыс жолға қойылмайынша, халықтың дамуы мүмкін емес.

Мысалы, оның "Оқу жайы" мақаласында қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен білім деңгейінің арасында тікелей байланыс бар екені көрсетіледі. Ол былай деп жазады: *"Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді екі-үш есе қымбат түрде сатып алады. Бұл – надандықтан келген кемшілік"* [14].

Ахмет Байтұрсынұлы білімді дамытпай, экономикалық әл-ауқатты көтеру мүмкін емес екенін дәлелдейді. Сондықтан ол қазақ мектептерінде ана тілінде білім беруді күшейту, оқулықтар мен оқу бағдарламаларын жақсарту қажеттігін бірнеше рет атап өтті.

Қазақ газетінде көтерілген білім беру мәселелері. Газет бетінде білім беру жүйесіндегі ең өзекті мәселелер жиі көтерілді. Олардың ішінде мыналар бар:

- Қазақ мектептеріндегі оқу бағдарламаларының жетілмегендігі;
- Мұғалімдердің жетіспеуі;
- Қаржыландыру тапшылығы;
- Қазақ тіліндегі оқулықтардың жоқтығы;
- Орысша білім алудың қажеттілігі мен оның қазақ тілімен үйлесуі;
- Бастауыш мектептер мен орта мектептердің даму перспективалары.

Қазақ мектептерін ашу мәселесі. Осындай мәселелердің басты себебінің бірі – қазақ жерінде мектептердің жеткіліксіздігі екенін атап көрсетеді. Мысалы, Торғай уезінде 1912 жылдың 1 қаңтарында 570.109 қазақ тұрған болса, қазақ балалары оқитын мектептің саны 132; Қостанай уезінде 1909 жылы 112.657 қазақтан қазақша оқыған еркектер саны 6065, әйелдер саны 379, орысша оқып хат танығандар еркектен 690, әйелден 29 (барлығы 7163) деп санақ мәліметтерін келтіре отырып, тұрғындар санына шаққанда, мектептер саны тым аз екендігін жазады. Сонымен қатар, «Қазақша оқу әлі бір белгілі тәртіпке келіп жеткен жоқ, кемшілігі көп. Қазақша оқу кітаптары жаңа ғана көрініп келеді. Тәртіппен оқытарлық мұғалімдер аз, оқу бағдарламасы, оқу құралдары, тіпті оқу тәртібі, салған мектептер мұғалімдерге арналған айлық, оқытудың қазақша оқуды аймаққа бірдей жеткілікті ететін жасалған өрнек жоқ, оқыту ғылымын үйретететін оқу орындары (педучилище) жоқ» [14, 480 б.], – делінген.

Міржақып Дулатұлының бүркеніш атпен жарияланған «Мектеп – медреселер мәселесі» мақаласында Ноғай газеталарында мектеп-медреселер мәселесі жайында көп жазылып, тексерілді. Мұның себебі мектеп-медреселер хақындағы 5 түрлі сұраулар еді. Сұрауларға жауап беру үшін Орынбор мүфтиі қол астындағы хат хабар таратқаннан кейін 30–40 имам Уфа шаһарынан мүфти құзырында кеңесіп жауап берді. Сұраулар: «Мектеп һәм медреселердің мақсұты не нәрсеге?» Жауап: «Мұсылман балаларына оқу, оқу жазу үйретіп, ислам хүкімдерін

білдірмек, жақсы мінез-бен тәрбие қылып, дүниеде һәм ақыретте бақытқа жеткізетін жол көрсетпек һәм мемлекетіміздің тыныш һәм рахат жасау үшін қызмет етпек». Бұл мәселе туралы біздің қазаққа айтарымыз аз. Хүкімет шариғат назарында мұсылмандардың мектеп-медреселері не күйінде екенін білу үшін мүфти арқылы мағұлмат сұрады [14, 440-б.]. Ат сыры иесіне мағлұм: бізде кеудемізді қағарлық мектеп-медреселер жоқ. Ноғайлар 20 миллион мұсылманның атынан мектеп-медреселер хақында шариғатқа сүйеп жауап беріпті. Бізде мұсылман, олардың жауабы – біздің жауабымыз, олардың тапқаны – біздің тапқанымыз деп тілектес болып жайлы жағымызға жантайып жата тұрамыз ба, иә болмаса өзіміздің жұрттығымызды білдіріп, үнімізді шығарып, ноғайларға қосылып істеріміз бар ма? Мәселен, М.Дулатұлының «Қазақта» жариялаған мақаласында: «Заман талас-тартысқа айналды. Қара күніне қайғырмай қамсыз жатқан қазақ болмаса, ұшқан құс, жүгірген аңның бәрі де тіршілік жабдығында. Жағаласпай, жармаспай ешкім қатардан орын бермейді. Басқалармен тізелесуге, тартысуға, жарысуға оқу-білім керек. Надан жұрт оқымысты-білімді жұртпен қатар тіршілік ете алмайды. ...Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт оқуда. Теңдікке жетсек те, жұрттығымызды сақтасақ та, дүниеден сыбағалы орнымызды алсақ та, бір ғана оқудың арқасында аламыз. Жақсылыққа бастай-тын жарық жұлдыз – оқу. Надан жұрттың күні қараң, келешегі тұман» [14, 67-69-бб.] , – деп жазды.

Міржақып Дулатұлының мақаласында оқу ісінің қиын жағдайда тұрғаны, мектептердің жетіспеушілігі, лайықты оқулықтардың жоқтығы, мұғалімдердің керектігі, оқу программасысы қателіктері түзетілсе, оқу-оқыту ісі ілгері басар еді. Сонымен қатар, мұсылманша оқудың үш түрлі кемшілігін атап көрсеткен. Біздің қоғамдағы бірінші кемшілік жеткілікті тәуір мұғалімдер жоқтығы, екінші кемшілік мезгілінде оқылатын тәртіпті мектептер жоқтық һәм, ал үшінші кезекте өз тіліміздe оқытарлық кітаптардың жоқтығы [15]. Сонымен, Міржақып Дулатұлының 1913 жылғы мақаласында мектептер ашу ісін жедел түрде қолға алу сөз етілсе, 1914 жылы жарияланған мақалсында оқу ісінің қиын жағдайда тұрғандығы, қазақ тілінде оқулықтар мен оқу-құралдарының жоқтығы мәселелерін көтерген. Газетте тілші айдарымен 1914-ші жылдың, 23 марттағы санында «Ақмешіт уезінен мектеп ашу ісі»мақаласында мектепке орын сатып алуды Бекқожа Қошан ұғлы өз міндетіне алды. Ахмет ишан заман жайына түсінген ілгері қадам адамымыз болғандықтан, Сырдария қазақтарының көп жері болған Ақмешітте мектеп ашу [16], - деп қажеттілігі сөз етілген. Мединеде медресе салудан пайдалы һәм сауапты болуына шүбһа қылмас деп білеміз. Сонымен, мектеп-медресе салу пайдалы іс екенінен жұртқа жария етті.

Қыр баласының «Оқу мезгілі» мақаласында: «Бала оқытуды рәсім қылған жұрт баласын оқытады. Сонау қырдан талпынып алты-жеті жыл оқу қуалап Қазан, Уфа, Орынбор, Троискі барған талапкер балалар екінің бірі бос қазақ емес қой! Жігіті аз қазақ жұртына осы жігерлі балаларды жүдетпей оқуын бітіруге жаһад қылы, ақша жиып һәр ел өз шәкірттеріне беретін жөні бар ғой. Осылай көтермелеп, жаз қаңғыртпай, көңілін бөлмей, шәкірттерді жұрт пұлына оқытып, осының ішінен шыққан жүйрігіне өкпелеу керек қой...! » [15, 118-б.] - деп, ойсалды. Ал газеталардан мақаласында: Школдар турасынан Арсенев айтады: «Мұнан бұлай школдарда саты баспалдақтары сиақты төменгілері жоғарғыларымен жалғасар», (Біздің «Қазақты» оқушыларға мәлім: бұл күнде басқа школдардан гимназиаға түсуге, гимназиадан басқадан университетке түсуге жол жоқтығы - деп жазды [17]. (Мадияр) Ішкі хабарлар мақаласында: 1895-нші жылы ауылнай школ ашылды. Қазір бұл школ волосной школға айналады. Бұл ауылдан сонан бері школ кеткен жоқ. Осы жиырма жылдың ішінде бұл елден көп бала оқып, адам болып шыққан шығар деп ойлайтын шығарсыздар. Жоқ! Осы жиырма жылдың ішінде бұл елден ілгері оқып, өзіндік адам болып шыққан жалғыз-ақ Міржақып Дулатұлы. Орысша оқудың керегін біле тұрса да, әлі мойындамаған бір елміз. Біздің ел әлі қайдағы қыңыр жолмен бара жатыр [15, 83-б.], - деп, школдарды оқыған жастарды көбі, білімдерін әрі жалғастырмай аяқсыз қалдыруда.

Ішкі хабарларда жарияланған Боштаев Мұқыштың жазған хатында Городской школды бітірген балаларға жол бар ма? Ушител болғысы келген кісі 4 жыл прогимназиада оқып болса да, жарамай ма? – деген сауалдарға жауап іздеді. Мысалы: Баянауыл мен Сүйіндік арасында 6–7 ауылнай школдан басқа школ жоқ. Ауылнай школды бітірген балалар, ауқаты бола, Керекудегі екі класты школға барып түседі. Керекудегі екі класты школда қазаққа 30 қазыналық орын бар, оның

да біразы орыс баласының пайдасында. Бұған жұрт не айтар, ашылса қандай школ ашылар, бұл әлі белгісіз. Менім білуімше 4 класты прогимназиа ашылса, тәуір болар еді. Прогимназианы бітірушіге гимназиаға түсіп үшін жол бос болар еді. Баянға жақын Семей мен Омбыдан басқа жерде гимназиа жоқ. Осы кезде гимназиада оқитын бір бала жоқ. Прогимназианы бітірген балаларды городской школ керек болса, Қарқаралыдағы мектепке беріп одан әрі білімдерін жетілдіру. Олар ең көп болса, семинариаға түседі, онда да емтихан беріп, семинараианы бітірген соң ауылнай школға ушител болады [18].

Қаржыландыру мәселесі. "Қазақ" газеті білім беру жүйесіне қаражат бөлудің жеткіліксіз екенін бірнеше рет көтерді. Әсіресе, мектептерді салу, мұғалімдерді оқыту және оқулықтарды басып шығару сияқты мәселелер қаржыландырудың аздығынан қиындыққа тап болды. Бұл туралы газет бетінде жазылған мақалаларда қаражаттың аздығы білім беру сапасының төмендеуіне алып келетіндігі ашық айтылды.

Осы мәселелерді шешу үшін "Қазақ" газетінде бірнеше ұсыныстар жасалды:

- Қазақ жерінде білім беруді қаржыландыруды арттыру;
- Жергілікті билік органдарын мектептерді қолдауға міндеттеу;
- Қазақ байларын оқу-ағарту ісіне қаржылай көмек көрсетуге шақыру;
- Мемлекеттен білім саласына арнайы субсидиялар бөлу туралы ұсыныстар енгізу.

Ахмет Байтұрсынұлы мен басқа алаш қайраткерлері білім беру жүйесін дамыту үшін әр қазақ өз үлесін қосуы керек деген пікірде болды. Олар ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыруда тек мемлекеттің емес, халықтың да қатысуын маңызды деп санады.

Сонымен, қазақ студенттеріне, шәкірттерінің білім алуына қаржылай көмек берген кісілер: Шамсалдин Нәжімалдинов, Зәкір Шәкіров, Шәриф Зарифов, Ғабидолла Хасенов, Ғабдырахман Ахмедаллин, Шахабалдин Хасамалдинов, Зариф Садықов, Бірханалдин Хасамалдинов, Жәдид Деменов, Ғабдолғазиз Хасенов, Ахметгерей, Ғабдахман Мұртазаұғлы. Жетісудың Қапал уезін жайлаған Маман байдың балалары Есенғұл, Тұрысбектердің байлығын ұлт мәдениетіне, мектеп ашу ісіне бағыттай білгенін қазақ меценаттығының айқын көрінісі [18]. Алайда,1913 жылы «Қазақ» газетінде басылған Есенғұл қажы Мамановтың қазақ романына бәйге жариялағаны туралы хабары қазақ оқығандарының арасында сілкініс тудырды. Қазақ жеріндегі бай-болыстардың мектеп-медресе ашу ісі: Қазақ газетінің 1913 жылғы санында «Паулодар» мақаласында Қасым Қажы Ертісбаев 15 жылдан бері медресе ашып, қазақ балаларын оқытып келеді. 75-тей бала оқиды, ішінде қазақ балалары бар. Енді Ақбұлақ халқы медресе салуға ойланып жатыр. Газет 1913 жылы жария-ланған материалдарында оқудың мән жайын, маңызын түсіндірсе, екінші 1914 жылғы «Бастауыш мектеп» (№61), «Мектеп керектері» (№62), «Оқу мезгілі» атты мақалаларында мектеп, медересе жайларын нақты көрсетіп мұқтаждарын айтады [19]. М.Дулатұлының 1913 жылы «Қазақта» жариялаған мақаласында: «Заман талас-тартысқа айналды. Қара күніне қайғырмай қамсыз жатқан қазақ болмаса, ұшқан құс, жүгірген аңның бәрі де тіршілік жабдығында. Жағаласпай, жармаспай ешкім қатардан орын бермейді. Басқалармен тізелесуге,тартысуға, жарысуға оқу-білім керек. Надан жұрт оқымысты, білімді жұртпен қатар тіршілік ете алмайды. ...Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт оқуда. Теңдікке жетсек те, жұрттығымызды сақтасақ та, дүниеден сыбағалы орнымызды алсақ та, бір ғана оқудың арқасында аламыз. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз – оқу. «Надан жұрттың күні қараң, келешегі тұман» [14, 110-б.], - деп жазды. Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, еуропалық ғылымда ағартушылық тақырыбы өзіндік тарихы мен теориясы мен ерекшеліктері, барлық қалыптасу және даму сатыларынан емін-еркін жүріп өтті. Ал оның өкілдері ешқандай да репрессия құрбаны болған емес. XX ғасырдың басындағы, қазақ ағартушы толық-қанды тұтас қоғамдық процесс ретінде қарқынды өріс алғанымен,ұмыры ұзаққа созылған жоқ.

Қазақ мұғалімдерін даярлау мәселесі.

Ахмет Байтұрсынұлы мектептерде бала оқытатын мамандардың жетіспеушілігі мәселесін де көтерді. Ол мұғалімдер даярлайтын оқу орындарында, әсіресе Орынбордағы «Учительская школа» сияқты мекемелерде қазақ балаларына арналған орындардың өте аз екенін ашық жазды.

Мемлекеттік қаржы есебінен небәрі 7-8 орын бөлінетінін, оның тең жартысы орыс балаларына берілетінін атап өтті. Қалған үміткерлер тек өз қаражатымен оқуға мәжбүр болды. Бай-қуатты қазақтар балаларына ақша төлеп білім беру мүмкіндігіне ие болғанымен, кедейлердің оған жағдайы жетпейтінін көрсетті. Соның салдарынан жыл сайын оқуға түсуге 50-60 бала ниеттенсе де, олардың тек 4-5-еуі ғана қабылданатынын баяндады.

Ахмет Байтұрсынұлы мен басқа да алаш зиялылары бұл мәселелерді шешу жолдарын да ұсынып отырды. Мысалы, "Қазақша оқу әлі бір белгілі тәртіпке келіп жеткен жоқ, кемшілігі көп" деп атап көрсеткен ол, білім беру саласында жүйелілік қажеттігін ерекше баса айтты [20].

Осы тақырып аясында Ахмет Байтұрсынұлының "Мектеп керектері" атты мақаласы ерекше назар аударады. Онда ол мектепке қажетті негізгі үш факторды атаған:

1. Мұғалім – мектептің жаны, онсыз білім беру мүмкін емес.
2. Бағдарлама – оқытудың жүйелілігін қамтамасыз ететін маңызды құрал.
3. Оқу құралдары – кітаптар мен дидактикалық материалдар оқыту процесінің негізі болуы тиіс. Ахмет Байтұрсынұлының бұл тұжырымдары қазіргі заманғы білім беру жүйесі үшін де өзекті болып табылады.

Ахмет Байтұрсынұлының "Мектеп керектері" атты мақаласында көтерілген мәселелер сол кезеңдегі білім беру жүйесінің басты түйткілдерін айқындайды. Ол мектептің сапасы ең алдымен мұғалімге байланысты екенін ерекше атап өтеді. Егер мұғалім білікті болмаса, оқушылардың да сапалы білім алуы мүмкін емес. Осыған байланысты Ахмет Байтұрсынұлы қазақ мұғалімдерін арнайы даярлау қажеттігін бірнеше рет көтерген.

«Жазушылар не айтады?» мақаласында Ибраһим Тасболатов «Қазақта мектеп жоқ. Мектеп болса, оңдап оқыта білген мұғалім жоқ. Бұлардың жоқтығы ақша жоқтан» - дейді. «Ендігі заманда қазаққа басшы керек. Әйтпесе қазақ адасады. Керуеннің жолбасшысыз жүре алмағандығы белгілі. Оқып шыққан жастарымызды қазақ жолбасшысы қылса керек еді. Бірақ оны істемей тұр. Істемейтіні мынау: бір шәкірт оқып қайтса, оған мектеп ашып бермейді» [14, 26-27б.б.] - дей келе ой қорытындыласақ, мектеп ашу ісінің қиын жағдайда тұрғанын, балаларды білім нәрімен сусындататын мұғалімнің жоқтығын нақтылаған. Нәзіркожа Абдалсаидұғлы «Қытай жеріндегі қазақтар»: атты мақаласында:«Надандығымызды білеміз, оқу-һөнер керек екенін білеміз, балаларымызды оқытар едік дейді,бірақ молда жоқ» [14, 25-б.], - деп, айтысады. Сонымен, оқу-білімсіз балалардың болашағы қараңғы болып қалатынын хабарлаған.

«Қазақ» газетінің №31-інші нөмірінде Шаһмардан Бөкейхановтың «Өтірік хабар жазушыға ашық хат»: атты хабарында: «... Мұндағы балаларға дін мұғалімі пайдасыз қиын арабша кітаптан оқығандықтан, балалар һеш нәрсе біліп жарымайды,сондықтан қазақша оқуға ынтасы жоқ... Өткен жыл қазақ балалары директорға арыз беріп, біз мұсылманша оқымасақ екен деп сұраған еді, директор арыздарын қабыл алмады...» [15, 41-б.], - деп, баяндаған хатында. Сонымен, балалардың оқуға ынтасы және мұғалімі пайдасыз білім таратады делінген. «Оқушыларға жәрдем» атты мақаласында әр студентке берілген жәрдем тізімделген [21]. Мысалы: Атбасардан Омарбек Жанайдаровтан жәрдемге келген ақша: Жанайдаров О., Жанайдаров М., Майкөтов Ә., Бұрханов М. бес сомнан, Құрманов М., Қопабаев Р., Танқыбаев Қ. үш сомнан, Баржақсыұлы Е. екі сом, Жанайдаров Х., Араев Ә. бір сомнан, Байтабанов А. елу тиын. Бұл ақшаның жиырма сомы студент Сейітов А., он торт сом елу тиыны Саматов М. берілсін делінген. Алматыда оқитын Мұхтар Саматовқада қаржылай көмек көрсетілген. Бар жиылған ақшадан жүз отыз бес сом берілген. Қазақ жеріндегі жоғары оқу орындарында білім алып жүрген студенттерге байлардың берілген жәрдемдер.

Студент Есенғали Қасболатовтың «Қазақ жастарына» мақаласында: Жұртта білім болса-байлық, құрмет барша рахат та табылмақшы. Егер де білім, өнер жоқ болса дүниедегі кеңшіліктің бәрінен құр қалып, көрінгенге жем болып, шөліркеп, азып-тозып бітпекші. «Баста ақыл жоқ болса, аяққа күш түседі»дегеннің мағынасы осы. Гимназия, мектептердә һәм университетте оқып жүргенде баршамыз да құр тілмен жұртқа пайда келтірмекшіміз. Қараңғыда қармалап жүрген жұртты қолынан ұстап жарыққа шығарып, әлдеқандай іс істемекшіміз [22], –

дей келе, елімізге қызмет етелік, біздің болашағымыз жастар, олардың оқу-біліммен сусындауы еліміз үшін ауадай қажет деп түсіндірді. Ғ.Мұсаның «Қазақ жастарынан бір өтініш» мақаласында: адам баласына тіршілік үшін керекті нәрсе – өнер, білім. Білім, өнерсіз бір кісі қара жердің бетінде құры жыбырлап жүргенмен де, оған жанды кісі деп айталмайды, ол жансыз кісіге есеп болады. Мысалы, надан білімсіздер қораның төрінде тас бүркеніп ұйықтап жатқан бір қойшы секілді: ғылым, өнер қазақ арасында тарамаған.Ұйқыда жатқан қазақ жастарын, ұйқыдан бастарын көтеріп, оянар деп үміт етсек» - деп [23].

Газеттегі мұғалімдер курсы мақаласында: Біздің мұсылманша оқығандарымыздың арасында мұғалімдік ғылымын оқыған ешкім жоқ, өйткені мұғалімдік жайын үйретететін медресе жоқ. Әр жұмыстың әдісін білу керек. Ол әдісті өзі білмесе, өзгеден көріп, үйренерге керек. Біз бала оқыту деп сөйлегенде жаңа тәртіппен оқытуды айтамыз. Бұрынғы моллаларша: балалардың бір-бір жапырақ қағаз ұстатып, «әліп, би, ти, си ...» дегізіп, оларды айқайлатып қуып, жатқа білетін бетін ыңылдап, жылап отырып, аңдасаңдар: «Әй, оқыңдар!» деп өзі айқайлап оқытқанды оқыту деп айтуға болмайды. Он жыл оқытып, дұрыстап хат жазуды білдірмейтін оқытыс оқыту бола ма? Бұл күндегі оқыту – тез үйрету. Тез үйрету үшін қайткенде балалар тез үйренетін әдісін білу керек. …Осы күнгі жаңа тәртіппен оқытушылардың оқытуы бұрынғы моллалардың оқытуынан көп артық, бірақ нағыз мұғалімдік ғылымын үйреніп шыққан адамдардың оқытуынан көп төмен деп, бағалаға. Оқытуда кемістік көп. Мұғалімдік ғылымын үйретерлік медресе жоқ болса, мұғалімдердің қазіргі оқытуында кемістік көп болса, халыққа балалардың басын қатырмайтын тәртіпті оқу керектігін міндеттеген», - деп бағалаған [17. 28-б.].

Мұғалімнің рөлі мен кәсібилігі жайында. «Мектеп керектері» мақаласында ғалым: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы» деп, негізгі жүктің оқытушыда екенін ескертеді. Екінші, «оқыту ісіне керек құралдар қолайлы әм сайлы болу керек», - дейді. Бұл жолда ұстаз- әдіскер өз ісімен өнеге көрсетті. Кешегі, бүгінгі мектептерде оқытылып келген әліппе, ана тілі, қазақ тілі пәндеріне ұлт ұстазының мына еңбектері негіз - бастау болды: 1) Оқу құралы. 1-ші кітап, 2) Оқу құралы. 2-ші кітап. Ғалым мектептің үшінші керегі жоспарлы жосық деп білген яғни келісілген кемел бағдарлама. Осы бастапқы үш керекті дұрыс жолға қоя білу – негізгі міндет [15. 183-б.] - деп білген. Және «Ана тілімен оқытамыз деген пікір орыстан басқа, тілі басқа жұрттың бәрі қуаттайтын пікір. Ана тілімен оқу бізге де керек екендігіне еш талас болмасқа керек» деп айтылған.

Сонымен, жоғарыда айтылғандар қай мұғалімге болсын қажет. «Бірден мұндай шарттар табылмайды, әуре болмайық» деп қорқу керек емес. Ізденсе, талаптанса, қолдан жасалмайтын шарт жоқ». Бұл мәселелер бір ғасырға жуық бұрын айтылса да, әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпағаны анық. Себебі қазіргі уақытта елімізде қоғамдағы мұғалім мәртебесіне көңіл бөлініп, тіптен заң жобасы талқылану үстінде екенін жақсы білеміз.

Ал «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 8 тамыздағы тағы бір нөмірінде жарияланған «Земство» деп аталатын бас мақаласы біздер үшін өте құнды тағы бір мәлімет береді: «Россиядағы халықтың бәрін қосып жіберіп, топтап санағанда, жүз адамнан 20-ақ адам хат білетін болып шығады, біздің қазақ облыстарында жүз кісіден 5-ақ кісі хат біледі» [24], – дейді. Бұл дерек қазақ халқының революцияға дейінгі сауаттылығы небәрі 2% болды деген бұрынғы тұжырымды жоққа шығарады. Мысалы, Қостанай уезіндегі 1909 жылғы мәліметтерге сүйенсек, сол уақытта сауатты қазақтардың үлесі 8%-дан асқан, ал Ахмет Байтұрсынұлы бұл көрсеткішті шамамен 5% деп бағалаған. Оқу-ағарту мәселесін А. Байтұрсынұлы жан-жақты сөз етеді. «Қазақта балаларды оқытатын жосықтар (бағдарламалар) мен кітаптар (оқулықтар) жоқ» дей келіп, оларды жазу қажеттігін және арнаулы мұғалімдік білімі бар мамандар даярлау керектігін жазса, енді бірде «білімнің бас құралы – кітап», [25], – деп, білім конкурсын жариялау арқылы да оқу-ағарту ісіне ат салысуға болатындығын айтады.

А. Байтұрсынұлының айтуы бойынша «Бүгінгі халық мұқтажы, ол оқу», – деп жазды. «... қазіргі оқу жолындағы бірінші мақсатымыз ұлт мектептерін ашу», – деп негіздеді. Бұндай тәртіп мектеп керектеріне ешкімнің дауы жоқтығын айта келе, бірақ осы ұлт мектептерін ашуға қазіргі

кезде біздің алдымызда үш түрлі кедергі тұр. Олардың бірі, бастауыш мектептердің бәріне мұғалім жоқтығы; оқу құралдарының жоқтығы; үшіншісі ілгері оқитын мектептің жоқтығы және тез уақытта бола алмайтындығы жөнінде қинала сөз етеді. Бұл әдістемелік кесте Ахмет Байтұрсынұлының «Земство» мақаласын тарих пәнінде оқыту барысында қолданылатын тәсілдер мен күтілетін нәтижелерді сипаттайды [26].

Кесте 1 «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 8 тамыздағы «Земство» мақаласын оқыту әдістемесі.

№	Оқу бөлімдері	Мазмұны	Оқыту әдісі	Күтілетін нәтиже
1	Кіріспе	«Земство» ұғымы, оның шығу тарихы және мәні.	Миға шабуыл, сұрақ-жауап	Оқушылар земство ұғымын түсінеді.
2	Мақаланың негізгі идеясы	Ахмет Байтұрсынұлы земство енгізудің қазақ қоғамы үшін маңызын талдайды.	Дереккөздермен жұмыс, мәтін талдау	Оқушылар мақалада көтерілген негізгі проблемаларды анықтайды.
3	Тарихи контекст	Патша үкіметінің басқару жүйесі, зем-ствоның Ресей мен Қазақстандағы жағдайы.	Тарихи салыстыру, картамен жұмыс	Земство жүйесінің қазақ даласына қалай әсер еткенін бағалайды.
4	Пікірталас	Земство жүйесі қазақ қоғамы үшін пайдалы ма, әлде зиян ба?	Дебат, аргументтер келтіру	Оқушылар өз көзқарасын дәлелдейді
5	Қазіргі сабақтастық	Заманауи жергілікті басқару жүйесімен байланысы.	Жобалық жұмыс, презентация	Оқушылар қазіргі жергілікті басқару жүйесін талдайды.
6	Қорытынды	Мақаланың тарихи және бүгінгі маңызы.	Эссе жазу, пікірталас	Оқушылар мақаланың тарихи сабақтарын түсінеді.

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы санында оқу-ағарту мәселесіне қатысты 40 мақала жарияланған. Атап көрсетсем, Студент Есенғали Қасболатов, А.Байтұрсынұлы, Жанталин Ахмет, Жомартбаев Таһир, Нұрекенов Хасен, Потанин Г.Н, Шоқаев Ғабдолла, Дулатұлы М, Болғанбай Қайыркен, Қарашев Ғ, Мақсұтов Нияз, Сәрсекееев Хафиз, Қашқымбаев Досмайыл, Торайғыров С, Бөкейхан Ә. Қыр баласы, Дөнентаев Сәбит, Бегалиев, Ғайсин Зәкір, Ақмола уезінен, Тілшілер сөзі, Хат-хабарлар, Сыртқы хабарлар, Ішкі хабарлар айдарымен әр облыстағы мектеп-медреселер ашу мәселесіне қатысты мақалалар көптеп жарияланып тұрған. Медреселерден қазақ балалары қандай білім алып шығады және де ел жұртына тигізер пайдасы деген сұрақтарға шешім іздеді. «Қазақ» газетінің 1913 жылы 2 ақпанында жарияланған Ахмет Жанталиннің «Медреседен оқып шыққан шәкірттерде не болашақ» мақаласында қазақ балаларына не оқуға керек, не білуге керек? деген сұрақтарға жауап іздеді.

1914 жылы «Қазақ» газетіндегі білім, оқу-ағарту мәселесіне қатысты 15 мақала жарияланған. Мақала авторлары: Әлімбеков И., Дулатұлы М., Жанталин Ахмет, Қарашев Ғұмар, Сейітов Асылбек, Болғанбаев Қайыркен.

«Қазақ»газеті 1915 жылғы топтамасында білім мәселесіне тоқталған 25 мақала жарияланған. Мақала авторларын атап көрсетсем Ақберлин Ысқақ, Байтұрсынұлы А., Бөкейхан Ә., Қыр баласы, Боранбайұғлы Ешмұхамет, Бөштаев Мұқыш, Дулатұлы М., Дәулетияров Ғ., Есболұғлы М., Есенғали, Жиенғали Құдайберген, Ж.Ж. Талапкер, Ибрагимов Хамза, Құлжанова Н., Ләтиев Ғабдолмәлік, Лекеров Ғабиболла, Мұғалімдерге ашық хат, Мұғалімдер курсы хақында, Оразалыұғлы Ыдырыс, Омаруғлы Уәлихан, Қ. Маңғыбай, Тыныштықбайұғлы Бейсенбай, Бекмұхаметов А,Тоқтарбеков Ғ, Тілепбергенов Жиенғали, Жәнібеков Ж, Күзембаев Нығметтола (Газеттерден, Ақмола уезінен). Газеттің әр санында бүркеншік есімдермен мақалалар жарияланып тұрды.

«Қазақ» газеті тек ақпарат, үгіт-насихат құралы ғана емес, Қазақстан тәуелсіздігі үшін күрескен Алаш қайраткерлерінің ғылым ордасы, ғибадатханасы болғанға ұқсайды. Міне, қысқа қайырғанға қазақтың ұлттық баспасөзінің осындай шоқтықты тұстары, елеулі кезеңдері болған. Баспасөз-әдеби тарихи шежіре. Ағартушы, ұлт көсемі А. Байтұрсынов айтпақшы: «Тарихи әдебиетті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұрттың болса да жаны әдебиет. Жансыз тән жасамақ емес»-деп, халқына өшпес мұраларын қалдырды. Жоғарыдағы «Қазақ» газетіндегі оқу-ағарту туралы мақалаларды тарих пәнінде оқытудың әдістемелік негізін ұсынғымыз келеді. «Қазақ» газеті – XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ұлттық сананы оятудағы басты басылымдарының бірі. Бұл газетте оқу-ағарту мәселелері кеңінен қамтылды. Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов сынды ұлт көшбасшылары халықтың білім алуы мен мектеп жүйесін жетілдірудің маңыздылығын көтерді. Осы тарихи дереккөзді орта мектептерде тарих пәнін оқытуда тиімді пайдалану – оқушыларға ұлттық сана, білімнің маңызы туралы терең түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. тарих пәнінде «Қазақ» газетіндегі оқу-ағарту мәселелерін оқыту бірнеше негізгі бағытта жүзеге асады: «Қазақ» газетіндегі оқу-ағарту туралы мақалаларды тарих пәнінде оқытудың әдістемелік негіздері бойынша диаграмма. Диаграмма оқу әдістері мен олардың оқушыларға әсерін көрсетеді.

А. Байтұрсынұлының "Қазақ" газетінде оқу-ағарту саласына қатысты мақалаларын цифрлық тарих бағытында оқыту әдістемесі.

Цифрлық тарих – тарихи деректерді зерттеуде цифрлық технологияларды қолдану арқылы оқытудың жаңа әдістерін енгізуге бағытталған тәсіл [27]. А. Байтұрсынұлының оқу-ағарту мәселесіне қатысты мақалаларын осы бағытта оқыту үшін төмендегі әдістемені қолдануға болады.

Кесте 2 Оқу процесінің кезеңдері және әдістері

№	Оқу кезеңдері	Мазмұны	Цифрлық технологиялар	Күтілетін нәтиже
1	Кіріспе	XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылығы, «Қазақ» газетінің рөлі.	Интерактивті карта, Padlet платформасы	Оқушылар тарихи контекст түсінеді.
2	Негізгі идеялар	А. Байтұрсынұлының білім жүйесін реформалау туралы пікірлері.	Google Docs-та бірлескен талдау, Quizlet (терминдер)	Негізгі мәселелерді анықтайды.
3	Мәтіндік талдау	«Оқу жайы», «Қазақша оқу жайы» мақалаларының мазмұнын талдау.	AI мәтіндік талдау құралдары (Voyant Tools, ChatGPT)	Оқушылар мақаланың негізгі идеясын шығарады.
4	Салыстырмалы талдау	XX ғасырдағы білім жүйесі мен қазіргі білім реформаларын салыстыру.	Infographic Canva, Timeline JS	Уақыттық өзгерістерді диаграмма арқылы көрсетеді.
5	Зерттеу жұмысы	Қазақ зиялыларының ағартушылық қызметіне қатысты деректер жинау.	Архивтік цифрлық дереккорлар (Qazaqstan Tarihy, e-history.kz)	Деректермен жұмыс істеу дағдысын дамытады.
6	Қорытынды	«Қазақ» газетінің білім беру мәселесіне қосқан үлесін бағалау.	Виртуалды дебат (Google Meet, Zoom)	Тақырып бойынша сыни ойлау дағдысы қалыптасады.

2. Қолданылатын цифрлық құралдар

1. Voyant Tools – мәтіндік талдау жасау үшін.
2. Canva – инфографика және визуализация жасау үшін.
3. Timeline JS – білім реформаларының тарихи дамуын көрсету үшін.
4. Google Docs / Padlet – бірлескен талдау және пікір алмасу үшін.
5. e-history.kz – тарихи деректер мен архив материалдарын зерттеу үшін.

3. Оқытудың күтілетін нәтижелері

Оқушылар А.Байтұрсынұлының оқу-ағарту саласына қосқан үлесін сандық форматта зерттейді. Цифрлық тарихи деректермен жұмыс істеуді үйренеді. Интерактивті карталар, инфографикалар және басқа да құралдар арқылы оқу материалдарын меңгереді. XX ғасырдағы және қазіргі білім жүйесін салыстырып, сабақтастықты анықтайды. Ахмет Жанталиннің «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмайды»атты мақаласында. Семей, Қарқаралы, Орск, Қостанай, Қызылжар медреселеріндегі он мыңнан артық шәкірттерге айтатынымыз мынау: «Сіздің медреседе оқылған, психология, фәлсафаның елге де, өздеріңе де, ақыретке керегі жоқ. Сол айтылған кітаптарды оқып бар өміріңді далаға жібермей, өзіңізге һәм ел-жұртыңызға пайдасы тиетін оқу оқыңыз» - деп, оқу жолын бағыттаған.

Бұл тақырыпты цифрлық жүйе арқылы оқыту үшін интерактивті әдістер мен платформаларды пайдалану керек. Төменде тиімді цифрлық оқыту әдістерін ұсынамын: Келесі Ахмет Жанталин «Жазу мәселесі» атты мақала жариялап, онда қазақ дыбыстарын қазақ білмейтін араб алфавитінің кейбір таңбаларын қазақ жазуына енгізбеу керектігін, тұтас сөздің жіңішкелігін білдіру үшін дәйектеді. Төменде Ахмет Жанталиннің «Жазу мәселесі» атты мақаласын оқытудың нақты әдістемелік таблицасын ұсынамын [28].

Кесте 3

№	Оқу бөлімдері	Мазмұны	Оқыту әдісі	Күтілетін нәтиже
1	Кіріспе	XX ғасыр басындағы қазақ жазуының жағдайы.	Түсіндіру, сұрақ-жауап	Оқушылар мақаланың өзектілігін түсінеді.
2	Негізгі идеялар	Ахмет Жанталин жазу реформасы туралы қандай ұсыныстар айтты?	Мәтінмен жұмыс, тірек сөздер	Оқушылар мақаланың басты тезистерін анықтайды.
3	Тарихи салыстыру	Араб, латын, кириллица жазуларының артықшылықтары мен кемшіліктері.	Топтық талдау, Венн диаграммасы	Жазу реформасының тарихи рөлін бағалайды.
4	Пікірталас	Қазақ жазуының болашағы қандай болуы керек?	Дебат, аргументтер келтіру	Оқушылар сыни ойлау дағдыларын дамытады.
5	Қазіргі сабақтастық	XX ғасырдағы жазу мәселесі мен қазіргі әліпби реформасы.	Жобалық жұмыс, презентация	Оқушылар тарихи мәселелердің бүгінгі күнмен байланысын көреді.
6	Қорытынды	Ахмет Жанталиннің мақаласының маңызы мен сабақтастығы.	Эссе жазу, рефлексия	Оқушылар тақырып бойынша жеке көзқарасын білдіреді.

Бұл кесте Ахмет Жанталиннің «Жазу мәселесі» мақаласын тарих пәнінде оқытудың нақты қадамдарын сипаттайды. *«Қарқаралыда оқу жайынан»* атты мақалада: шаһарда бұрыннан 3 класты городской училищесі бар. Қазақ, орыс баласы аралас оқысын деп 1904 жылы 2 класты городской училище ашылған. Бұл төңіректегі қазақ баласын орысша түгіл, мұсылманша оқытуға

салақтық қылушы еді. Баласын орысша оқытқан қазақты жұрт жек көріп, балаңызды ышколға беріңіз деген араз болушы еді. 1908 жылы губернатор сиркулиар шығарып, орысша оқығандарды ғана болыстыққа бекітетін болған соң, бұрын байлардың босағасында отырған кедейлердің баласы орысша оқуы арқасында болыс бола бастады, осы кезеңнен кейін жұрттай жаппай балаларын школдарға бере бастады. Осы күнде әр школаға 30-40-тан бала толып, орын жетіспегендіктен жаңадан 5 школа ашылды. Школа ашылса екен деп арыз бергендердің және де есебі жоқ дейді. Бұрын қазақ қыз балаларын орысша түгіл мұсылманша да шала оқытушы еді. Осы күнде әр школада екеуден-үшеуден қыз бала оқып жүр. Былтыр үш қыз ауылнай школды бітіріп шығып, біреуі городскойға кірді [29], - деп, жазды Ушител Ержан Айманов.

1913 жылы сыртқы хабарлар айдарымен жарияланған мақалада: «Біз басқа жұрттармен қатар ұлт болып, ғұмыр шегуімізге дауа- оқу. Оқуымыз жөнделмей, халқымыз оқуға кіріспей, жұрт болып, жан сақтай алмаймыз»-дей келе оқудың қажеттігін негіздеді [29].

1913 жылы Сыртқы хабарлар айдарында басылған. «Жазу, емле мәселесі» мақаласында: Жазу, әр жеткіншектің әріп тануы халық оқығандары үшін алдыңғы қатардағы мәселелерің бірі болды. Оны қолға алдырып жатқан қазіргі жазу ісіндегі кемшіліктер. Араб әліпінде дауысты дыбыстардың арнаулы әріпінің жоқтығынан. Бір әріптің бірнеше түрлі болуы қазірінде көп іске ауырлық келтіріп, зарары тиіп тұр. Жазу, емле мәселесін екі істе қарастырған: біріншісі-оқу ісіне тоқталса, ал екіншісі – матбуға ісі. Нәтижесі, екеуі де халықтың мәдениет жолында алға басуына себепкер болатын істердің бас дәрежелесі. Хәріп түрінің көптігінен оқу ісіне тиетін зарары көп. Осындай кемшіліктерін түзетіп, жазу ісін жөндеуге әркім талаптанып жатыр. Араб алифбиінің кемшілігінен оқу ісінде ауырлық, емле ісінде тәртіпсіздік. Осы кемшіліктерді жою үшін әр жерден, жол қарастырып, іздеп жатыр [14, 429-430 бб.], - деп, баяндалды. Біздің де, емле түзету ісіміз сол жұмыстардың бір тарауы. Біздің қазақ тіліне арнаған хәріптеріміз «Қазақ» газетасы мен «Оқу құралы» кітаптардағы. Ендігі жұмыс соның кемшілігі болса, көрсетіп түзету. Түзеткенде ауырлық жағынан емес, жеңілдік жағынан түзету. Қортындылай келе, хәріп қателіктері кітап басып шығару ісіндеде өз кемшілігін көрсетіп жатқандығы жайлы жазылған. Әр халықтың өз хәрпі болуы тиіс деген тұжырым жасалды.

Газетте жарияланған Ақмешіт хабарлары мақаласында: Шаһарындағы оқу, оқыту жағына келсек, сарттардың екі мешітінде оқу түгіл, ескі оқуда жоқ. Имамдардың бірі ишан, бірі жабайы молда, бірі заманында ескіше оқыған бір кісі. Заманның оқуларынан хабардар болып, халқына төте оқумен балаларды оқытайық деп сөйлессе де, жұрттың қайсысы көніп, қайсысы көнбей не қылса да таласып-тармасып, 4–5 жылдан бері қарай төте оқумен оқытып келе жатыр екен. «Халқым түсінсе, төте оқуға лайық бір мектеп салып берер» [14,115 -б], - деп, күтсе де, ол турада халықтан көмек көрінбеген соң, ақырында өзінің үлкен бір үйін екіге бөліп, соның бір жағын мектеп етіп ішіне парта қойып, білгендерінше төте оқумен 30 шамасында балалар оқып жатыр. Оқытушы онша мақтарлық емес, себебі өзі жалғыз, тағлым көрген жәрдемшісі жоқ, бір жағынан өзінің батыршылығымен осындай ауыр жүкті үстіне жүктеген. Қазақтарға келсек, оларда оқу оқыту жоқ бұдан соң болуын үміт қылмаймыз. Жаңа тәртіппен бала оқытуды, заманасына лайық ғалымдарды алып қалуда, әр уақыт халыққа сөйлеп тұрады. «Ұйқыдан ояныңыздар! Жан-жаққа көздеріңізді салыңыздар! Балаларыңызды ғылыммен ашыңыздар!» деген сөздері құлақтарына сіңіре берді Зәкір Ғайсин медресе «Ғалие».

Ахмет Байтұрсынұлы мен басқа да алаш зиялыларының "Қазақ" газетінде жариялаған жазу, емле, оқу-ағарту мәселелеріне қатысты мақалаларын негізге ала отырып, "Қазақ жазуы: тарихы, мәселелері және дамуы" тақырыбында лекция өткізуге болады [30].

Лекция жоспары:

I. Кіріспе (10 минут)

- "Қазақ" газетінің тарихи маңызы
- XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының оқу-ағарту ісіне қосқан үлесі
- Араб әліпбиі және қазақ жазуы мәселелері

II. Негізгі бөлім (30 минут)

1. Ахмет Жанталиннің "Жазу мәселесі" мақаласы
Негізгі ойлар:
- Қазақ тіліне бейімделмеген араб таңбаларын енгізбеу
- Дәйектеменің маңызы

1. "Қарқаралыда оқу жайынан" мақаласы (Ержан Айманов)
Негізгі ойлар:
- Қазақ балаларын оқытудағы қиындықтар

Орысша оқуға деген көзқарастың өзгеруі
2. "Жазу, емле мәселесі" мақаласы
Негізгі ойлар:
- Араб әліпбиінің кемшіліктері (дауысты дыбыстардың белгісіздігі, әріптің көптүрлілігі)
- Жазу мен емленің оқу мен баспа ісіне әсері
- Өз хәрпі болуы керектігі туралы тұжырым

"Ақмешіт хабарлары" мақаласы
Негізгі ойлар:
- Оқу-ағарту саласындағы қиындықтар
- Жаңа төте оқу жүйесіне көшу әрекеттері

III. Практикалық бөлім (20 минут)
Интерактивті талқылау:
- Араб әліпбиі мен қазақ тіліне сәйкес келетін- келмейтін тұстары
- Қазіргі қазақ жазуының латын графикасына көшуі мен өткен ғасырдағы реформалар арасындағы ұқсастықтар
- Төте жазу мен кириллица, латын графикасының ерекшеліктері

Тапсырма:
Қатысушыларға 1913-1914 жылдары "Қазақ" газетінде жазылған мақалалардың түпнұсқа үзінділерін ұсынып, оларды қазіргі емле нормалары бойынша қайта жазу немесе қазіргі қазақ тілінде мазмұндап беру

IV. Қорытынды (10 минут)
- "Қазақ" газетінің жазу реформасына қосқан үлесі
- Қазіргі қазақ емлесіндегі мәселелер мен мүмкіндіктер

Қазақ жазуының болашағы

Бұл лекцияны мультимедиа құралдарымен қызықты етуге болады:
- Презентация (PowerPoint, Prezi)
- Интерактивті сұрақ-жауап (Kahoot, Quizizz)
- Архив материалдарынан үзінділер көрсету

Нәтижесі: Оқу бағдарламасына сәйкес келетін мақалаларды сұрыптап, әдістемелік құралдар дайындау. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай мәтіндерді жеңілдетілген түрде ұсыну.

«Қазақ» газетіндегі мақалаларды сол дәуірдің тарихи жағдайымен байланыстыра отырып талдау. Тарихи ұғымдарды жеңілдетілген түсіндірмелермен беру. XX ғасыр басындағы тарихи оқиғалар мен қазіргі заман арасындағы сабақтастықты көрсету. «Қазақ» газетіндегі мақалаларды басқа дереккөздермен салыстырып талдау. Оқушылардың өзіндік пікірін қалыптастыруға бағыт-талған сұрақтар мен тапсырмалар әзірлеу. Тарихи дерек ретінде электронды оқу ресурстарына (интерактивті платформалар, цифрлық мұрағаттар) енгізу. Тарих пәнінің бағдарламасына [31] арнайы тақырыптық сабақтар немесе қосымша материалдар ретінде енгізу және ЖОО-да болашақ тарих пәні мұғалімдеріне «Қазақ» газеті материалдарын оқыту әдістемесін үйрету. Оқушылар үшін XX ғасыр басындағы публицистикалық стильдегі мәтіндерді түсіну қиындық туғызады. Мәтіндерге талдау жасау және оларды қазіргі заманмен байланыстыру қабілеті

жетілдіруді қажет етеді. Оқушыларға мәтіннің негізгі ойын анықтау, автор көзқарасын талдау, пікірталас ұйымдас-тыру әдістерін үйрету. «Қазақ» газетіндегі оқу-білім мәселелеріне қатысты мақалаларды тарих пәнінде оқыту – оқушылардың ұлттық санасын ояту, тарихи танымын кеңейту, сыни ойлау қабілетін дамыту үшін аса маңызды. «Қазақ» газеті деректерін тарих сабағында тиімді пайдаланып, оқушыларға қазақ ағартушылығы мен ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуы туралы тереңірек білім беруге болады.

Бұл «Қазақ» газетіндегі оқу-ағарту мәселелерін тарих пәнінде оқытудың негізгі әдістерін көрсетеді. Әр әдістің үлесі пайызбен берілген.

Қорытынды. «Қазақ» газеті – XX ғасыр басындағы ұлттық баспасөздің көрнекті өкілі. Ол қазақ халқының саяси, әлеуметтік, мәдени мәселелерін көтеріп, оқу-ағарту тақырыбына ерекше көңіл бөлді. Газет беттерінде жарық көрген мақалалар – қазақ қоғамының білімге деген көзқарасын, ағартушылық қозғалысының бағыттарын, сол кезеңдегі мектеп, мұғалім, оқу құралдары мәселелерін түсінуге мүмкіндік береді. «Қазақ» газетінде жарық көрген оқу-білімге қатысты мақалаларды тарих пәнінде оқыту – тарихи білім берудің маңызды бөлігі. Алайда, оны тиімді пайдалану үшін мазмұнды іріктеу, тарихи контексті түсіндіру, оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту және интерактивті оқыту әдістерін жетілдіру қажет. Бұл мәселелер шешімін тапса, оқушылардың ұлттық тарихқа деген қызығушылығы артып, олардың танымдық қабілеттері дамиды. Тарих пәнінде «Қазақ» газетіндегі оқу-білімге қатысты мақалаларды оқыту – оқушылардың тарихи санасын қалыптастыруда маңызды. Алайда, оны оқыту әдістемесінде бірқатар шешуді қажет ететін проблемалар бар. «Қазақ» газетіндегі оқу-білімге қатысты мақалалар өте ауқымды және әртүрлі бағытты қамтиды. Оқу бағдарламасына сәйкес келетін мақалаларды іріктеу қиындық тудырады. Оқушылардың жас ерекшелігіне сай, мәтіндердің тілін жеңілдетіп беру қажеттілігі туындайды. «Қазақ» газетінің барлық мақалалары оқулықтар мен оқу бағдарламаларында толық қамтылмаған. Газет материалдарының түпнұсқалары латын, төте жазумен жарық көрген, бұл қазіргі оқушылар үшін түсінікті болмауы мүмкін. Сол үшін Тарихи дерек ретінде электронды оқу ресурстарына (интерактивті платформалар, цифрлық мұрағаттар) енгізу. Газет материалдары белгілі бір автор-лардың көзқарасын білдіреді, сондықтан оқушыларға объективті талдау жасау әдісін үйрету керек. Салыстырмалы талдау әдістерін енгізу арқылы сол дәуірдегі басқа дереккөздермен байланыстыру қажет. Көптеген мектептерде «Қазақ» газетінің түпнұсқа мәтіндерімен жұмыс істеуге арналған әдістемелік құралдар жетіспейді. Газет мақалаларын оқытудың интерактивті тәсілдері (дебат, рөлдік ойындар, тарихи зерттеу жобалары) толық дамымаған. Оқушыларды қызықтыру үшін заманауи технологияларды (цифрлық архивтер, мультимедиялық ресурстар) қолдану қажеттілігі бар. Қазіргі тарих оқулықтарында «Қазақ» газетінің ағартушылық рөлі қысқаша ғана баяндалады. Оқу бағдарламасында газет материалдарын терең талдауға жеткілікті уақыт бөлінбейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. (Қоңыр) Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі / Шолпан. - 1923. - №4-5.-20-42 бб; 20-42 66.

2. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. - Алматы: Санат, 1994. - 448 б.

3. Сүбханбердина Ү. Қазақ, Алаш, Сарыарқа. - Алматы: Ғылым, 1994. - 216 б.

4. Нұрғалиев Р. Әуезов жэне Алаш. - Алматы: Санат, 1997. - 277 б.

5. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

6. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. - Алматы: Санат, 1995. - 368 б.

7. Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі тілдік ерекшеліктер. - Алматы: Алаш, 1994.- 145 б.14

8. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. - Алматы: Қазақстан, 1993. - 168 б.

9. Нұсқабайұлы Ж., Аллаберген К. Көне басылымдар құнды деректер. Аяулы есімдер. - Алматы: Рауан, 1997. - 169 б.

10. Сақ Қ. Ұлт санасының ұйытқысы. - Алматы: Қазақ университеті, 2000. -175 б.

11. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. — Алматы: Жалын, 1996. - 224 б.

12. Сүбханбердина Ү. «Қазақ» газетіне 80 жыл // Халық кеңес. - 1993. - 2 ақпан

13. Байтұрсынұлы А. Оқу жайы. "Қазақ" газеті, 1913.

14. «Қазақ» газеті 1913 жыл / репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. – Астана: Арыс, 2009. – 480 бет.,109 б.

15. «Қазақ» газеті 1914 жыл / репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс»қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. – Астана: Арыс, 2009. – 480 бет.,181-б.

16. Міржақып. «Қазақ» баспаханасы. // «Қазақ» газеті. –1917. –№ 239, 11 тамыз. –1 б.

17. «Қазақ» газеті 1915 жыл / репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс»қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. – Астана: Арыс, 2009. – 480 бет.,210-б.

18. Жәрдем берілген мұқтаж оқушылар. «Қазақ» басқармасы жәрдем береді. // «Қазақ» газеті. –1917. –№ 220, 1 наурыз. –4 б.

19. «Қазақ» газеті. –1915. –№ 150, 21 қыркүйек. –4 б.

20. «Қазақ» газеті. –1917. –223, 23 наурыз. –2 б.

21. Шаһарман Бөкейханов. Оқушыларға жәрдем// «Қазақ» газеті. – 1913. № 11. 2 наурыз.

22. Есенғали Қасболатов. Қазақ жастарына// Қазақ» газеті. – 1913. № 17. 19 сәуір.

23. Ғ.Мұса. Қазақ жастарынан бір өтініш// Қазақ» газеті. – 1913. № 39. 11 қазан. – 2 б.

24. Ахмет Байтұрсынұлы. Земство// Қазақ» газеті. – 1913. № 32. 8 тамыз. – 2 б.

25. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.).– Алматы: Жалын, 2004. - 400 бет.,181б.

26. Организация, формы и методы проведения учебных занятий и самостоятельной работы: требования, условия, механизмы. Учебно-методическое пособие. /Под ред. Н.А.Волгина, Ю.Г.Одегова. – М.: Изд-во Рос.экон.акад.,2004.

27. Жанысбекова Г. А., Нарымбет Г. Б. Создание цифровых ресурсов по новой истории Казахстана и методы их использования //Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №. 1-1. – С. 1648-1648.

28. M.S. Issayev , T.A. Apendiyev,T.A. Daniyarov //Problems of use of information-digital tech№logies and the internet network in history teaching. «Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы» РҚБ «Халық» ЖҚ Хабаршысы *- 2023. № 5(405) 146-160 бб. https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.582*

29. Смағұлова С.Ө. Кеңестік қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20–30 ж.) — Алматы; Елтаным, 2011. – 420 б.,62-б.

30. Ж.И. Сардарова, Г.Н. Кисметова// Білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ педагогтардың цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану даярлығын қалыптастыру. ҚазҰУ

хабаршысы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. – 2022. №1 (70) 47-57 бб. DOI: https://doi.org/10.26577/JES.2022.v70.i1.04

31. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде (Қазақстан тарихын» оқыту тұжырымдамасы // Қазақ тарихы. - 2021. - № 1-2.

References:

1. Äuezov M. (Qoñyr) Qazaq ädebietiníñ qazirgi däúiri / Şolpan. - 1923. - №4-5. - pp. 20-42. [in Kazakh]

2. Käkişev T. Qazaq ädebieti synynyñ tarihi. - Almaty: Sanat, 1994. - 448 p. [in Kazakh]

3. Sübxanberdina Ü. Qazaq, Alaş, Saryarqa. - Almaty: Gylym, 1994. - 216 p. [in Kazakh]

4. Nûrğaliev R. Äuezov jäne Alaş. - Almaty: Sanat, 1997. - 277 p. [in Kazakh]

5. Nûrpéisov K. Alaş häm Alaşorda. - Almaty: Atatek, 1995. - 256 p. [in Kazakh]

6. Qoygeldiev M. Alaş qozğalysy. - Almaty: Sanat, 1995. - 368 p. [in Kazakh]

7. Mûmınova B. "Qazaq" gazetindegi tildik erekeselikter. - Almaty: Alaş, 1994. - 145 p. [in Kazakh]

8. Äbdımanov Ö. "Qazaq" gazetı. - Almaty: Qazaqstan, 1993. - 168 p. [in Kazakh]

9. Nûsqabayûlı J., Allabergen K. Köne basylymdar qundy derekter. Ayauı esimder. - Almaty: Rauan, 1997. - 169 p. [in Kazakh]

10. Saq Q. Ult sanasynyñ uyytqysy. - Almaty: Qazaq universiteti, 2000. - 175 p. [in Kazakh]

11. Ahmedov G. Alaş "Alaş" bolğanda. - Almaty: Jalin, 1996. - 224 p. [in Kazakh]

12. Sübxanberdina Ü. "Qazaq" gazetine 80 jyl // Xalıq keñesi. - 1993. - 2 aqpan. [in Kazakh]

13. Baitûrsynûlı A. Oqu jayı. "Qazaq" gazetı, 1913. [in Kazakh]

14. "Qazaq" gazetı 1913 jyl / repressiyaga ûşyragan qazaq ziyalılarınıñ mûrasyn zertteytin "Arys" qory; qûrast.: Smagûlova S., Änes G., Zamzaeva T. - Astana: Arys, 2009. - 480 p., p. 109. [in Kazakh]

15. "Qazaq" gazetı 1914 jyl / repressiyaga ûşyragan qazaq ziyalılarınıñ mûrasyn zertteytin "Arys" qory; qûrast.: Smagûlova S., Änes G., Zamzaeva T. - Astana: Arys, 2009. - 480 p., p. 181. [in Kazakh]

16. Mırjaqyp. "Qazaq" baspaxanasy. // "Qazaq" gazetı. - 1917. - №239, 11 tamyz. - p. 1. [in Kazakh]

17. "Qazaq" gazetı 1915 jyl / repressiyaga ûşyragan qazaq ziyalılarınıñ mûrasyn zertteytin "Arys" qory; qûrast.: Smagûlova S., Änes G., Zamzaeva T. - Astana: Arys, 2009. - 480 p., p. 210. [in Kazakh]

18. Järdem berilgen mûqtaj oqûşılar. "Qazaq" basqarmasy järdem beredi. // "Qazaq" gazetı. - 1917. - №220, 1 naurız. - p. 4. [in Kazakh]

19. "Qazaq" gazetı. - 1915. - №150, 21 qyrkuyek. - p. 4. [in Kazakh]

20. "Qazaq" gazetı. - 1917. - №223, 23 naurız. - p. 2. [in Kazakh]

21. Şaharman Bökeyhanov. Oquşılarğa järdem // "Qazaq" gazetı. - 1913. - №11. - 2 naurız. [in Kazakh]

22. Esengali Qasbolatov. Qazaq jastarına // "Qazaq" gazetı. - 1913. - №17. - 19 säuir. [in Kazakh]

23. G. Mûsa. Qazaq jastarınan bir ötiniş // "Qazaq" gazetı. - 1913. - №39. - 11 qazan. - p. 2. [in Kazakh]

24. Ahmet Baitûrsynûlı. Zemstvo // "Qazaq" gazetı. - 1913. - №32. - 8 tamyz. - p. 2. [in Kazakh]

25. Qoygeldiev M. Ult tyaryhy jäne sayasi elitasy. - Almaty: Jalin, 2004. - 400 p. [in Kazakh]

26. Volgin N.A., Odegov Y.G. Organizaciya, formy i metody provedeniya uchebnyh zanyatiy i samostoyatelnoy raboty: trebovaniya, usloviya, mehanizmy. – M.: Izdatelstvo Ros.ekon.akad., 2004. [in Russian]

27. Janıbekova G.A., Narımbet G.B. Sozdanie cifrovyh resursov po novoy istorii Kazahstana i metody ih ispolzovaniya // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2015. – №1-1. – pp. 1648-1648. [in Russian]

28. Issayev M.S., Apendiyev T.A., Daniyarov T.A. Problems of use of information-digital technologies and the internet network in history teaching // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2023. – №5(405). – pp. 146-160. DOI: 10.32014/2023.2518-1467.582 [in English]

29. Smagûlova S.Ö. Keñestik qazaq merzimdi baspasözi: Şyğu tarihi men derektik mañyzy (XX g. 20–30 j.). – Almaty: ElTanym, 2011. – 420 p., p. 62. [in Kazakh]

30. Sardarova J.I., Kismetova G.N. Bilim berudi cifrlandyru jağdayynda bolashaǵ pedağogtardyń cifrlyq bilim beru reswrstaryn paıdalanu daıarlyǵyn qalyptastyru // QazUU habarshysy. Pedagogikalyk gylym seriesy. – 2022. №1 (70). pp. 47-57. DOI: 10.26577/JES.2022.v70.i1.04 [in Kazakh]

31. Qazaqstan Respublikasynyñ jalpy bilim beretin mektepterinde (Qazaqstan tarihyn oqytu tûjrymdamasy) // Qazaq tarihı. - 2021. - №1-2. [in Kazakh]

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ/УДК/ UDC 930:37.016 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.024

Д.Қ. Құндызбай *[1]

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,
Қазақстан Республикасы, Алматы
E-mail: diana.krmu@mail.ru

ХХ ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНШЫЛЫҒЫН ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКА НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығы мәселесін цифрлық педагогика аясында оқыту әдістемесі қарастырылады. Зерттеу барысында тарихи оқиғаларды заманауи цифрлық құралдар арқылы түсіндірудің маңыздылығы талданады. Автор тарихи шындықты жеткізуде интерактивті карталар, мультимедиялық ресурстар, деректер визуализациясы мен цифрлық архивтерді пайдаланудың тиімділігін көрсетеді.

Мақалада білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолдану тарихи материалдарды игеру сапасын жақсартуға, оқушылар мен студенттердің қызығушылығын арттыруға көмектесетіні атап өтіледі. Цифрлық педагогиканың мүмкіндіктері арқылы ХХ ғасырдағы қазақ халқының ауыр тағдырын түсінуге және оны болашақ ұрпаққа шынайы жеткізуге жол ашылады.

Сонымен қатар, мақалада тарихи оқиғаларды оқытуда заманауи ақпараттық технологиялардың орны мен рөліне ерекше назар аударылады. Цифрлық әдістерді қолдану студенттер мен оқушыларға деректерді сараптау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл тарихи білім берудің сапасын арттырып қана қоймай, жастардың тарихқа деген қызығушылығын арттыруға да ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері тарихи білім беруді жаңғыртуға үлес қоса отырып, болашақта оқыту әдістерін жетілдіру үшін маңызды теориялық және практикалық негіз бола алады.

Кілт сөздер: ХХ ғасыр, қазақ босқыншылығы, цифрлық педагогика, тарихи білім, оқыту әдістемесі, инновациялық технологиялар, мультимедиялық ресурстар.

Кундызбай Д.К. *[1]
[1]*Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абай, Алматы, Республика Казахстан*
E-mail: diana.krmu@mail.ru

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ВЫНУЖДЕННОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ КАЗАХОВ 1920–1930-Х ГОДОВ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация

В данной статье рассматривается методика преподавания темы вынужденного переселения казахов в 1920–1930-х годах в рамках цифровой педагогики. В ходе исследования анализируется важность объяснения исторических событий с использованием современных цифровых инструментов. Автор раскрывает эффективность интерактивных карт, мультимедийных ресурсов, визуализации данных и цифровых архивов для передачи исторической правды.

В статье подчеркивается, что применение инновационных технологий в образовательном процессе способствует улучшению усвоения исторического материала, а также повышает интерес учащихся и студентов. Возможности цифровой педагогики помогают глубже понять тяжелую судьбу казахского народа в XX веке и передать эти знания будущим поколениям.

Кроме того, особое внимание уделяется роли современных информационных технологий в преподавании исторических событий. Использование цифровых методов позволяет обучающимся развивать аналитические навыки работы с историческими данными. Такой подход не только повышает качество исторического образования, но и способствует росту интереса молодежи к истории.

Результаты исследования вносят вклад в модернизацию преподавания истории и могут послужить важной теоретической и практической основой для дальнейшего совершенствования образовательных методов.

Ключевые слова: XX век, вынужденное переселение казахов, цифровая педагогика, историческое образование, методика преподавания, инновационные технологии, мультимедийные ресурсы.

Kundyzbay D.K. *[1]
Doctoral student of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: diana.krmu@mail.ru

TEACHING METHODOLOGY OF THE FORCED DISPLACEMENT OF KAZAKHS IN THE 1920S–1930S BASED ON DIGITAL PEDAGOGY

Abstract

This article examines the methodology of teaching the topic of the forced displacement of Kazakhs in the 1920s–1930s within the framework of digital pedagogy. The study analyzes the importance of explaining historical events using modern digital tools. The author highlights the effectiveness of interactive maps, multimedia resources, data visualization, and digital archives in conveying historical truth.

The article emphasizes that the use of innovative technologies in the educational process improves the comprehension of historical material and increases students' interest. The opportunities provided by digital pedagogy help to gain a deeper understanding of the difficult fate

of the Kazakh people in the 20th century and ensure that this knowledge is passed on to future generations.

Additionally, special attention is given to the role of modern information technologies in teaching historical events. The use of digital methods enables learners to develop analytical skills for working with historical data. This approach not only enhances the quality of historical education but also fosters a greater interest in history among young people.

The research findings contribute to the modernization of history teaching and provide a significant theoretical and practical foundation for further improvement of educational methods.

Keywords: 20th century, forced displacement of Kazakhs, digital pedagogy, historical education, teaching methodology, innovative technologies, multimedia resources.

Кіріспе. Бүгінде әлем елдері білім беру жүйесіне цифрлық технологияларды белсенді түрде енгізіп, жаңашыл білім бағдарламаларын әзірлеуге ерекше көңіл бөлуде. Қазақстан да бұл бағытта қарқынды дамып келеді. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында: *«Цифрландыру – ұлттық бәсекеге қабілеттілікке жетудің негізгі құралы»* [1] деп атап өткен. Осыған сәйкес, Қазақстанның жетекші жоғары оқу орындары білім берудің заманауи үрдістерін ескере отырып, жаңа әдістемелік бағыттарды дамытуды қолға алуда.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика аясында оқыту – тарихи шындықты жаңа технологиялар арқылы тереңірек зерттеуге және оны білім алушыларға қолжетімді әрі түсінікті түрде жеткізуге мүмкіндік беретін өзекті мәселе. Кеңестік биліктің аграрлық реформалары, күштеп ұжымдастыру, бай-кулактарды тәркілеу және ашаршылық салдарынан миллиондаған қазақ босқынға айналды. Бұл оқиғалар – Қазақстан тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі.Цифрлық педагогика құралдары осы тарихи кезеңді оқытуда жаңа әдістерді енгізуге жол ашады. Мультимедиялық ресурстар, тарихи карталар, архивтік құжаттардың цифрлық нұсқалары, анимациялық модельдер мен интерактивті платформалар XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы босқыншылықтың себеп-салдарын жан-жақты талдауға жағдай жасайды. Бұл тәсілдер тарихи сананы жаңғыртып, тарихи деректерді сын тұрғысынан бағалауға және өткен оқиғалар туралы объективті көзқарас қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика аясында оқыту – тарихи оқиғаларды жаңа форматта ұсынудың маңызды әдістерінің бірі. Бұл тәсіл білім беру жүйесін жетілдірумен қатар, жас ұрпақтың тарихи жадын сақтауға және өткенді ғылыми негізде терең зерделеуіне мүмкіндік береді.

Өзектілігі. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану қажеттілігі күн санап артып келеді. Цифрлық педагогика – білім беру мен оқытудың жаңа әдістерін қамтитын инновациялық бағыт, ол білім алушылардың ақпаратты тиімді қабылдауын, өңдеуін және сараптауын жеңілдетеді. Осыған байланысты XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақтардың босқыншылыққа ұшырауын цифрлық педагогика аясында оқыту әдістемесін әзірлеу өзекті мәселе ретінде қарастырылады.Бұл кезең – Қазақстан тарихындағы ең ауыр уақыттардың бірі. Кеңестік биліктің аграрлық реформалары, күштеп ұжымдастыру мен бай-кулактарды тәркілеу саясаты салдарынан миллиондаған қазақ босқынға айналды. Бір бөлігі шет елдерге қоныс аударуға мәжбүр болса, қалғандары ашаршылық пен ауыр өмір жағдайына тап болды. Осы тарихи оқиғаларды жаңа әдістемелік тұрғыда оқыту – болашақ ұрпаққа шынайы ақпарат берудің, тарихи сананы жаңғыртудың және тарихи деректерді жан-жақты зерттеудің маңызды құралы болып табылады.

Цифрлық технологиялар бұл тарихи кезеңді оқытуда жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Мультимедиялық құралдар, виртуалды карталар, архивтік материалдардың сандық нұсқалары және интерактивті платформалар арқылы білім алушылар босқыншылықтың себеп-салдарын тереңірек түсіне алады. Сонымен қатар, деректерді визуалды түрде ұсыну,

3D модельдеу және анимациялық реконструкция жасау тарихи оқиғаларды жан-жақты қабылдауға ықпал етеді. Жалпы, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика аясында оқыту – тарихи білімді жаңаша игеруге мүмкіндік беріп қана қоймай, студенттердің талдау, сын тұрғысынан ойлау және тарихи деректерді бағалау қабілеттерін дамытатын тиімді әдістеме ретінде маңызды рөл атқарады.

Материалдар мен әдістер. Цифрлық тарих әдістері алғаш рет 1997 жылы Э. Айерс пен У. Томас Вирджиния университетінде Вирджиния цифрлық тарих орталығын (Virginia Center for Digital History, VCDH) құру кезінде қалыптасты. Алайда, бұл бағыттағы алғашқы қадамдар 1994 жылы Р. Розенцвейгтің Джордж Мейсон университетінде «Тарих және жаңа медиа орталығын» (Center for History and New Media, CHNM) ашуымен басталды. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығы сияқты күрделі тарихи оқиғаларды зерттеуде цифрлық әдістер маңызды рөл атқарады.

Негізгі теориялық еңбектер. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика арқылы оқытуда келесі еңбектерді қолдануға болады: Э. Айерс – *«Цифрлық тарихтың өткені мен болашағы»*, Д. Коэн және Р. Розенцвейг – *«Сандық тарих: Дүниежүзілік желіде өткенді жинау, сақтау және бейнелеу бойынша нұсқаулық»*, Х. Салми – *«Цифрлық тарих дегеніміз не?»*, Р. Буза – *«Тарихи ақпараттану ғылымының өткені, бүгіні және болашағы»*, Дж. Уинтерс – жаңа әдістер туралы зерттеулері, Сифелд Д., Томас В.Г. – *«Сандық тарих дегеніміз не?»* (2009), Винтерс Дж. – *«Сандық тарих»* (2018). Бұл еңбектер қазақ босқыншылығын оқыту барысында деректерді цифрландыру, тарихи карталарды пайдалану және мультимедиялық технологияларды енгізудің маңыздылығын көрсетеді.

Цифрлық педагогикада қолданылатын негізгі әдістер. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын оқытуда цифрлық технологияларды қолданудың бірнеше негізгі әдістері бар:

- Виртуалды карталар – қазақ босқындарының көші-қонын интерактивті карта түрінде көрсету.
- Деректер базасы – архив құжаттарын, халық санағы мәліметтерін цифрлық форматта сақтау.
- Мультимедиялық платформалар – деректі фильмдер, анимациялар мен фотоматериалдар арқылы білім алушылардың қызығушылығын арттыру.
- Цифрлық реконструкциялар – 3D модельдеу арқылы босқындар өмір сүрген орта мен тарихи контекстті қайта жасау.

Цифрлық технологияларды зерттеген ғалымдар. Білім беру саласында цифрлық технологиялардың маңызын зерттеген ғалымдар қатарында М. И. Максеенко, Л. В. Шмелкова, Е. Л. Вартанова, С. С. Смирнов, А. Марей, Л. В. Орлова, А. Ю. Уваров және басқалар бар. А. Ю. Уваровтың пікірінше, цифрлық технологияларды пайдалану *«синергетикалық жаңартумен»* бірге жүзеге асырылуы тиіс, яғни тарихты оқытуда интерактивті әдістер мен инновациялық технологияларды кешенді түрде енгізу қажет.

Жаңа мыңжылдықта компьютер мен интернеттің дамуы тарихшылардың зерттеу құралдары мен әдістерін түбегейлі өзгертті. Бұл цифрлық тарихтың қарқынды қалыптасуына алып келді. Дәстүрлі зерттеу әдістерімен қатар, сандық тарих жаңа форматтағы зерттеулерді ұсынуға мүмкіндік береді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика аясында оқыту – тарихи шындықты жаңа технологиялардың көмегімен тереңірек зерттеудің, білім алушылардың тарихи оқиғаларды жан-жақты талдау дағдыларын дамытудың тиімді жолы. Цифрлық тарих әдістерін пайдалану білім беру процесін жаңғыртып, тарихи сананы қалыптастыруға және объективті зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Талқылау. Бұл бөлімде XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын оқытуда цифрлық педагогика мен сандық тарих әдістерін қолданудың маңыздылығы жан-жақты талқыланады. Автор тарихи оқиғаларды жаңа форматта ұсынудың қажеттілігін

көрсетіп, интерактивті мультимедиялық ресурстар, 3D модельдеу, деректер базасы, қашықтықтан оқыту және геоақпараттық жүйелерді енгізу арқылы білім беру сапасын арттыруға болатынын дәлелдейді [2], [3].

Тарихи білім берудің мәні. Тарихсыз толыққанды мәдениетті тұлғаны қалыптастыру мүмкін емес. Тарих пәнін оқыту дүниетанымды кеңейтеді, патриотизм мен адамгершілікті дамытады.

Цифрлық педагогиканың рөлі. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығы күрделі тарихи тақырыптардың бірі болғандықтан, оны визуализация арқылы оқыту маңызды. Сандық технологиялар тарихи деректерді өңдеуді жеңілдетіп, архив құжаттарына қолжетімділікті арттырады [4]. Білім алушылардың зерттеу қабілеттерін дамыту басты міндет.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақтардың босқыншылыққа ұшырауын оқытуда қолданылатын технологиялар:

- Интерактивті карталар – босқындардың көші-қон бағытын көрсету.
- Деректер базасы – архивтік құжаттарды сандық форматта сақтау.
- Мультимедиялық платформалар – бейнематериалдар, тарихи фильмдер.
- 3D модельдеу және анимациялар – босқындар өмірін реконструкциялау.
- Геоақпараттық жүйелер – тарихи көші-қон процестерін картада визуализациялау (*Google Earth, ArcGIS, Historypin*).

Осы арқылы цифрлық педагогика мен тарихты оқытуда жаңашылдықтар енгізіледі:

- Демонстрациялық сабақтар – көрнекілік арттыру.
- Компьютерлік тестілеу – білім алушының білімін бағалау.
- Қашықтықтан оқыту және олимпиадалар – ізденімпаздықты дамыту.

Цифрлық педагогиканың артықшылықтары:

- Тарихи деректерді бір жүйеге келтіреді.
- Білім алушылардың зерттеу, аналитикалық және деректерді жүйелеу дағдыларын дамытады.
- Кешенді ақпаратты визуализациялау білім сапасын жақсартады.
- Білім алушылардың тарихқа деген қызығушылығын арттырады.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын оқытуда цифрлық педагогика әдістерін пайдалану – тарихты тереңірек түсінудің және білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытудың тиімді жолы. Бұл тәсіл тек тарихи оқиғаларды есте сақтауға ғана емес, ақпаратпен жұмыс істеуді, талдауды және тарихи сананы қалыптастыруға көмектеседі [5].

Цифрлық технологиялар дәстүрлі тарих оқыту әдістерін толықтыра ала ма, әлде алмастыра ма? Босқыншылық сияқты күрделі тарихи тақырыптарды оқытуда мультимедиялық ресурстардың қандай этикалық шекаралары болуы керек? Сандық тарих құралдарын қолдану білім алушылардың сыни ойлау қабілетін қаншалықты дамыта алады? деген сұрақтарды жан-жақты талқылау үшін мысал ретінде «дәріс» сабағының жоспары мен құрылымы қарастырылады.

Дәріс тақырыбы: XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығы және цифрлық оқыту әдістері

Кіріспе. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі – кеңестік қуғын-сүргін, ашаршылық және босқыншылық болды. Кеңес үкіметінің жаппай ұжымдастыру, тәркілеу, күштеп отырықшыландыру, жазалау және зорлық-зомбылық саясаттарының нәтижесінде қазақ халқы бұрын-соңды болмаған ауыр жағдайға тап болды. Жүздеген мың қазақтар атамекенін тастап, Қытай, Өзбекстан, Ресей, Түркия сияқты елдерге босып кетті.

Қазіргі таңда бұл тақырыпты цифрлық оқыту технологияларын қолдана отырып зерттеу және оқыту жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Цифрлық тарих әдістері арқылы тарихи

материалдарды визуализациялау, мультимедиялық форматта беру және оқушылардың дереккөздермен өз бетінше жұмыс істеуін дамытуға болады.

Қазақ босқындарының тағдыры туралы тарихи мәтін. Қазақстандағы Кеңес өкіметінің 20-30 жылдардағы қылмыстарын адамзатқа қарсы жасалған ең қорқынышты қылмыстармен қатар қоюға болатынын дәлелдеді. Бүтіндей алғанда, қазақтардың жалпы санының кемуіне себепші болған «Кіші Қазан» ұжымдастыру саясатын жасырылмаған геноцид деп есептеуге болады. Онымен бір мезгілде билік органдары қазақтардан «босаған» жерлерге КСРО-ның басқа аймақтарынан қуғын-сүргінге ұшырап, мал-мүлкінен айырылған кулактарды әкеліп қоныстандыра бастады. Осы көтерілістің болуының бір себебі, жергілікті қазақтарды тұрып жатқан жерлерінен қудалап қайыршы құсап қолында бар заттарынан айырылып туған жерлеріне өзге ұлттар орыстар, украйындықтар, татарлар ұйғырлардың келген болатын. Сондықтан қара халық бірігіп өз наразылықтарын білдірді. Қазақ жерінің бестен бірі қазақтардың пайдалануынан алынып қойылған [6].

Жергіліктің босып кетуі дер кезінде шара қолданбауынан туындап өршіп түскендіктен болды. Жерлерінен айырлған халық патшалық Ресейден кейін Кеңес өкіметінің дөрекі саясаттарынан жай оянған деп ойлаймыз. Наурызда көтерілген жергілікті көтеріліс және наразы болғандар сәуір айында жалғасып Молалы, Қызылағаш ауылдарының тұрғындары қоныстарынан айырылып осы аймақта жалғасты. Осы кезде ұжымдастыруға наразылығын білдірген белсенділерді айыптап сотқа тарта бастаған. Сондықтан зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, мәліметтер келтіргенің мынадан көруге болады. Анықбаев Бейсембай – бұрын 14 ауылдық кеңестің төрағасы қызметін атқарған. Оған жоғарыдан келген міндеттемелерді орындамады деп жала жабылған. Бисембаев Егемұра жауапты кеңес қызметкері, болыстық революция кеңесінің төрағасы болған, пара алды деп айып тағылып сотқа тартылған. Исақов Жүсіпбек-бай, Баламұқов Ерғали бай, Таскенбаев Қиязбек,Сексенбаев Мұхамдия осы азаматтар болған [7], 1929–1931 жж. бүкіл халықтық бой көрсетулер жеңіліске ұшырады. Мұның басты себебі көтерілісшілердің нашар қаруланууы мен жеткілікті ұйымдаспағандығында еді. Көтеріліс қарқынының төмендеуіне 1930–1931 жж. тақап қалған аштықтың әсері болды. Әлсіреген, қалжыраған, аштыққа ұшыраған көшпелілер өз мүдделерін қолдарына қару алып қорғай алмады. Наразылықтың негізгі формасы − Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аудару болды. Талдықорған өңірі Шұбар деген жер және Қаратал ауданында көтерілістер болып өтіп Малайсарыда жиырма екінші наурызда жалғасын тапты. Мұндағы халық Қытайға қашып бас сауғалап, босқынға айналды. Шет елге қашуға шолақ белсенділердің халыққа жаппай қиянат жасауы ғана емес сонымен қоса өкімет тағдырыда әсер еткен дейді ғалымдар мен авторлар [8].

Босқыншылықтың тарихи себептері мен салдары дәріс барысында талқыланады:

Себептері:

- 1928 жылы ірі байларды тәркілеу науқаны.
- 1929–1931 жылдары қазақ шаруаларының кеңестік ұжымдастыруға қарсы қарулы көтерілістері.
- Кеңес үкіметінің жазалау шаралары: ОГПУ отрядтарының халықты басып-жаншуы.
- 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық, халықтың бас сауғалап шетелге кетуге мәжбүр болуы.
- Қазақтардың туған жерлерінен қуылып, орнына КСРО-ның басқа аймақтарынан халықтың көшірілуі.

Салдары:

- Қазақстан халқының саны күрт азайды (шамамен 2,3 миллион адам).
- 1 миллионға жуық қазақ шетелге босып кетті, оның 600 мыңға жуығы қайта оралмады.
- Қазақстан аумағында әлеуметтік-экономикалық құлдырау орын алды.
- Қазақ диаспоралары Қытай, Түркия, Өзбекстан, Ресей, Моңғолия және басқа елдерге тарады.

Сонымен қатар цифрлық педагогика арқылы тақырыпты оқу үдерісінде жаңа технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың білімін тереңдету, олардың тарихи құбылыстарды визуалды қабылдауын жақсарту әдісін қолдана аламыз.

Мысалы оқыту әдістері: *Интерактивті карталар* – Қазақ босқындарының көші-қон бағыттарын көрсету (Google Earth, ArcGIS). . Виртуалды турлар мен 3D моделдеу – Ашаршылық және босқыншылық кезеңіндегі өмірді көрсету (VR технологиясы). Ашаршылық және босқыншылық кезеңіндегі өмірді көрсету үшін VR технологияларын қолдану өте тиімді. Виртуалды шындық (VR) технологиясы XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ халқының басынан өткен ауыр кезеңдерді көру, сезіну және тереңірек түсіну үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Ашаршылық пен босқыншылықты тарихи шынайылықпен бейнелеу оқушылардың тарихты эмоционалды қабылдауын күшейтеді және оларды оқыту процесіне белсенді қатыстыруға көмектеседі. VR технологиясын ашаршылық пен босқыншылықты оқытуда қолдану жолдары: Виртуалды тарихи реконструкциялар қатарына XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ ауылдарының виртуалды үлгілерін жасау; босқындардың көші-қон жолдарын, ашаршылық салдарынан қаңырап қалған ауылдарды VR көмегімен көрсету; Кеңес үкіметінің зорлық-зомбылық саясатынан бас сауғалап, шетелге қашқан қазақтардың босқын жолдарын интерактивті карта арқылы бейнелеу.

Босқындардың өмірін сезіну (Иммерсивті тәжірибе) Оқушылар VR көзілдірігін киіп, ашаршылық кезінде босқындардың қандай жағдайда өмір сүргенін көреді [9]. Шекара асып, босқынға айналған қазақтардың тағдырын көрерменнің көзімен бақылауға мүмкіндік береді [10]. Тарихи кейіпкерлердің орнына өзін қойып көру – оқушылардың тарихты терең түсінуіне көмектеседі (https://youtu.be/zmS-pPralYc) [11].

Архивтік құжаттар мен цифрлық мұрағаттар негізінде қайта жасалған оқиғалар. Ашаршылықтың ауыр кезеңдерін 3D графикамен реконструкциялау. Кеңес үкіметінің әскери жазалау отрядтарының әрекеттерін бейнелеу. Қытай, Өзбекстан, Ресей және Түркияға босып кеткен қазақтардың өмірі туралы деректерді VR арқылы көрсету.

VR технологиясын пайдалануға арналған платформалар:

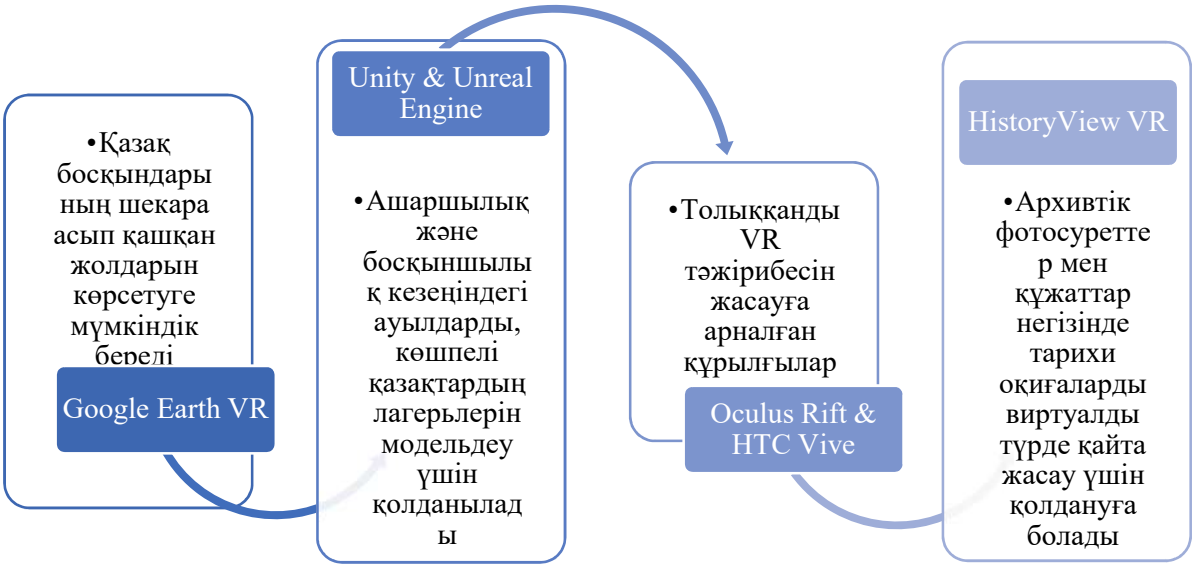

Кесте-1.

Ашаршылық және босқыншылық туралы VR сценарий үлгісі:

Сценарий: *"Босқынның жолы" – 1931 жылы ашаршылыққа ұшыраған қазақ отбасының тағдыры*

Басты кейіпкер: Білім алушы VR көзілдірігін киіп, бір қазақ отбасының мүшесінің орнына еніп, ашаршылық пен босқыншылықты өз көзімен көреді.

Сюжет:

1-кезең: Қазақ ауылы. Мал-мүлкі тәркіленіп, Кеңес үкіметінің күштеп отырықшыландыру саясатына қарсы шыққан қазақтар қуғынға ұшырайды.

2-кезең: Ашаршылықтың ауыр кезеңі. Халықтың қырылып жатқанын көрсететін көріністер (нанға таласқан балалар, аштықтан әлсіреген адамдар).

3-кезең: Босқындық жолы. Қазақтар Ресей, Қытай немесе Өзбекстанға қарай босып барады, жол бойында түрлі қиындықтарға тап болады.

4-кезең: Босқындардың жаңа жерде өмір сүруі. Қытайдағы, Өзбекстандағы қазақтардың лагерьлерін көру.

Дыбыстық әсерлер: аштықтан әлсіреген адамдардың дауыстары, Кеңес әскерлерінің айқайлары, босқындардың жылауы.

Интерактивті әрекеттер: Оқушы шекарадан өту үшін шешім қабылдайды (мысалы, жасырыну немесе шекарадан заңсыз өту). Жол бойындағы кедергілерден қалай өту керектігін таңдауы керек. Босқындарға көмектесетін немесе оларға кедергі келтіретін тарихи тұлғалармен кездеседі.

VR технологиясының артықшылықтары

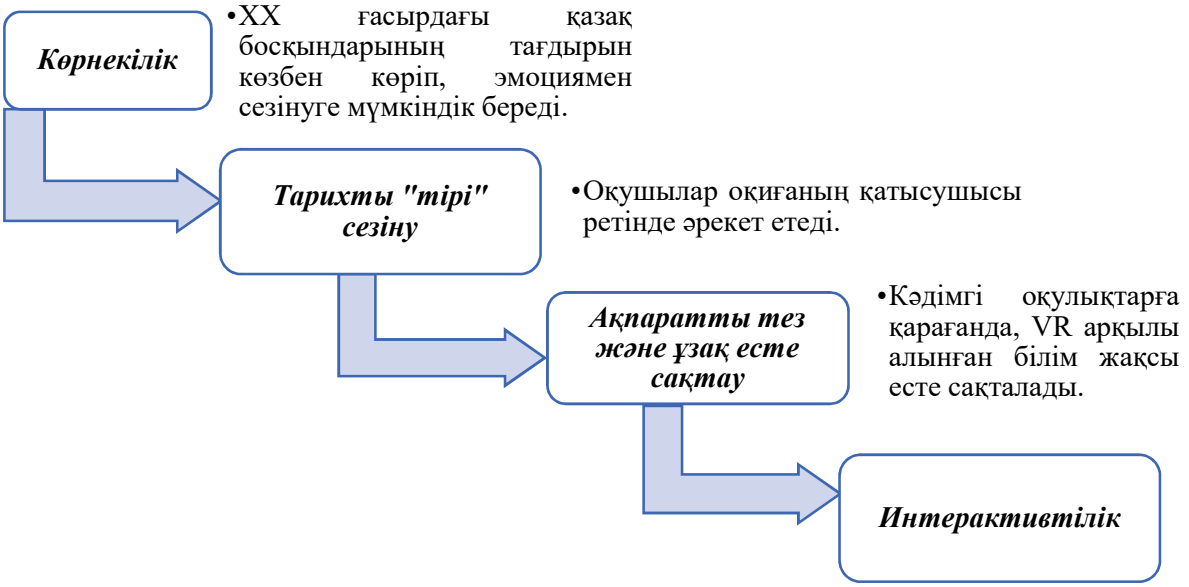

Кесте-2.

Болашақта VR арқылы оқытуға арналған ұсыныстар. Қазақстан тарихына арналған "Asharshylyk VR" атты арнайы цифрлық музей құру. Кеңес үкіметінің 1930 жылдардағы саясатын реконструкциялайтын VR ойын немесе симуляция жасау. "Қазақ босқынының жолы" атты иммерсивті фильм дайындау. Қазақ диаспорасының тарихын зерттеуге арналған VR-тренингтер жасау. VR технологиялары XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ халқының ашаршылық пен босқыншылық кезіндегі қиыншылықтарын сезінуге көмектеседі. Бұл әдіс тарихты тек оқулықтардан емес, шынайы өмірдегідей көруге және түсінуге мүмкіндік береді.

Цифрлық педагогика тарихты оқытуда жаңа мүмкіндіктер ашады және тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге ықпал етеді. Осы технологияларды енгізу арқылы біз тарихты жаңа форматта оқытуға жол аша аламыз деген пікірдеміз.

Келесі деректер базасы – Архивтік құжаттарды цифрлық форматта сақтау және олармен жұмыс істеу.

Мультимедиялық материалдар – Тарихи деректі фильмдер, фото және видео материалдар (YouTube, Tarih Media, Қазақ ұлттық архивінің цифрлық ресурстары) (мысалы осы төменде сайттар материалдарындағы деректі фильмдер арқылы оқыту: https://www.youtube.com/watch?v=iqj2vDzjMyU&pp=ygUb0LDRiNCw0YDRiNGL0LvRi9KbINCa0KTQlNCX, https://www.youtube.com/watch?v=iqj2vDzjMyU&pp=ygUb0LDRiNCw0YDRiNGL0LvRi9KbINCa0KTQlNCX, https://www.youtube.com/watch?v=7WTeOyIIGB8&pp=ygUb0LDRiNCw0YDRiNGL0LvRi9KbINCa0KTQlNCX [12].

Геймификация – Босқыншылық тақырыбындағы интерактивті викториналар, тесттер және тарихи реконструкциялар.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы босқыншылықтың цифрлық форматтағы дереккөздері. Электрондық мұрағаттар мен дерекқорлар: Қазақстан Ұлттық архиві – Ашаршылық және босқыншылық туралы құжаттар. Ресей Федералды архиві – Кеңес үкіметінің саясаты туралы мәліметтер. Түркия мемлекеттік архиві – Түркияға кеткен қазақ босқындары туралы деректер. Қытай архивтері – Қытайға көшкен қазақтардың тағдыры туралы құжаттар.

Онлайн платформалар:

- Google Earth, ArcGIS – Қазақ босқындарының көші-қон карталарын интерактивті түрде жасау.
- Tarih Media, YouTube – Ашаршылық пен босқыншылық туралы деректі фильмдер.
- Open Archive, HathiTrust Digital Library – Тарихи деректерді цифрлық түрде талдау.

Цифрлық оқытудың артықшылықтары:

Тарихи деректерді нақты көрнекі құралдармен ұсыну. Студенттердің белсенді зерттеу дағдыларын дамыту. Мультимедиялық материалдар арқылы эмоционалды әсер қалдыру. Оқушылардың өз бетінше деректермен жұмыс істеу қабілетін арттыру. Тарихты жалаң теория емес, нақты реконструкцияланған көріністер арқылы түсіну. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығы – халқымыздың басынан өткен ең ауыр кезеңдердің бірі. Бұл оқиғаларды жаңа технологиялар көмегімен оқыту оқушылардың тарихи санасын дамытуға, тарихи деректерді талдауға және тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге ықпал етеді.

Цифрлық тарих әдістері: Ашаршылық және босқыншылық карталарын визуализациялау. Мультимедиялық құралдар арқылы тарихи оқиғаларды көрсету Тарихи деректерді архивтік құжаттар арқылы зерттеу Оқушылардың өз бетінше зерттеу жүргізуіне мүмкіндік беру.

Осы әдістердің әсерінен болашақта зерттелетін мәселелер туындайды:

- XX ғасырдағы қазақ диаспораларының қазіргі жағдайы
- Шетелге кеткен қазақтардың тағдыры және тарихи-мәдени мұрасы
- Қазақ босқындары туралы тарихи деректерді цифрлық платформаға шығару

Ойландыратын сұрақтар:

1□. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқындарының тағдырын зерттеуде цифрлық педагогика қандай рөл атқарады?

2□. Цифрлық технологияларды пайдалану арқылы ашаршылық пен босқыншылықты оқыту тиімді бола ма?

3□. Тарихи деректерді визуализациялау оқушылардың тарихи оқиғаларға деген көзқарасын қалай өзгертеді?

I.Лекция соңында интерактивті тапсырма-1:

Тапсырма:	Google Earth немесе ArcGIS көмегімен XX ғасырдағы қазақ босқындарының көші-қон бағыттарын картаға түсіру.
Сұрақ:	Қазақ босқындарының тағдырын зерттеу үшін тағы қандай цифрлық ресурстар қолдануға болады?
Қосымша оқу:	Дж. Уинтерс – «Сандық тарих» (New York: Bloomsbury Academic, 2018) Винтерс Дж. – «Сандық тарих дегеніміз не?» (2009) Қазақстан тарихының 4 томы

Осы цифрлық әдістерді қолдану арқылы тарихты жаңа қырынан танып, зерттеу мүмкіндіктерін кеңейтуге болады. Төменде XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика әдістерін қолдана отырып оқытуға арналған тапсырмалар мен олардың жауаптары берілген.

II. Теориялық білімді тексеру (Тест тапсырмалары). Тапсырма-2.

Сұрақ 1:	Төмендегі оқиғалардың қайсысы қазақ халқының жаппай босқыншылыққа ұшырауына әсер етті? A) 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтеріліс B) 1928 жылғы байларды тәркілеу C) 1931-1933 жылдардағы ашаршылық D) Барлығы дұрыс Жауабы: D) Барлығы дұрыс
Түсіндірме:	1928 жылғы байларды тәркілеу, 1929-1931 жылдардағы шаруалар көтерілістерін басып-жаншу, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық – қазақ халқының жаппай босқыншылыққа ұшырауының негізгі себептері болды.
Сұрақ 2:	Кеңес үкіметінің күштеп ұжымдастыру саясатына қарсы қазақ халқының көтерілістері қай жылдары өтті? A) 1917–1919 жж. B) 1929–1931 жж C) 1937–1938 жж. D) 1941–1945 жж. Жауабы: B) 1929–1931 жж.
Түсіндірме:	Бұл жылдары Қазақстанның әртүрлі аймақтарында (Ақсу, Абыралы, Сарқан, Созақ және т.б.) Кеңес үкіметінің қатаң саясатына қарсы көтерілістер болды.
Сұрақ 3:	1931-1933 жылдары аштық кезінде қанша қазақ шетелге босып кетті? A) 500 мың B) 1 миллион C) 2 миллион D) 3 миллион Жауабы: B) 1 миллион
Түсіндірме:	Тарихи зерттеулер бойынша 1 миллионға жуық қазақ Қытай, Өзбекстан, Ресей, Түркия, Моңғолия сияқты елдерге босып кетті.

III. Интерактивті тапсырма-3. (Картамен жұмыс)

Тапсырма-3. Төмендегі картаны пайдаланып, қазақ босқындарының көші-қон бағыттарын көрсетіңіз. Цифрлық құрал: Google Earth немесе ArcGIS карталарын пайдаланыңыз. Жауабы:

- Қазақстан → Қытай (Шыңжаң аймағы)
- Қазақстан → Өзбекстан (Ташкент, Самарқанд)
- Қазақстан → Ресей (Орынбор, Алтай өлкесі)
- Қазақстан → Түркия (Иран, Үндістан, Пәкістан арқылы)

IV. Дереккөздермен жұмыс (Видео және құжаттар талдау)

Тапсырма-4: Келесі деректі фильмді көріп, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.
Фильм: «Ашаршылық» деректі фильмі (Tarih Media, YouTube)

Сұрақтар:

1□ Ашаршылықтың негізгі себептері қандай?
2□ Қазақ босқындарының қандай қиыншылықтарға тап болғанын сипаттаңыз.
3□ Кеңес үкіметі қазақ босқындарына қандай шаралар қолданды?

Жауаптар:

1□ Себептері: Жаппай ұжымдастыру, астық пен малды тәркілеу, күштеп отырықшыландыру, әкімшілік-жазалау саясаты.
2□ Қиыншылықтар: Аштық, ауру, мал-мүлкінен айырылу, жолда қаза табу, шекаралық аймақтарда қуғындалу.
3□ Шаралар: Көмек берудің орнына шекараларды жауып тастау, босқындарды кері қайтару, жазалау отрядтарының әрекеті.

V. Мәтінмен жұмыс (Құжаттарды талдау)

Тапсырма 5: Төмендегі Тұрар Рысқұловтың Сталинге жазған хатынан үзіндіні оқып, сұрақтарға жауап беріңіз. *«Қазақ халқы аштықтан қырылып жатыр, халық саны күрт азайды. Азық-түлік жеткізу мен көмек көрсету шараларын шұғыл қабылдауды сұраймын...»*

Сұрақтар:

1□ Бұл құжаттың тарихи маңызы қандай?
2□ Кеңес үкіметінің қазақ халқының жағдайына деген көзқарасын қалай сипаттауға болады?

Жауаптар:

1□. Бұл құжат Кеңес билігіне қазақ халқының аштыққа ұшырағанын алғаш рет ресми түрде мәлімдеген маңызды тарихи дерек.
2□. Кеңес үкіметі бұл хатқа салқын қарады, ресми көмек көрсетпей, халықты қасақана қырғынға ұшыратты.

VI. Шығармашылық тапсырма (Зерттеу жұмысы)

Тапсырма 6: Қазақ босқындарының тағдыры туралы тарихи баяндама дайындаңыз.

Міндеттер:

Қазақ босқындарының қандай елдерге кеткенін анықтау.
Босқындар қандай қиындықтармен бетпе-бет келді?
Қазақ диаспораларының қазіргі жағдайы қалай?

Тапсыру форматы:

Презентация (PowerPoint, Canva, Google Slides)
Эссе немесе мақала (500–1000 сөз)
Видео баяндама (3–5 минуттық YouTube немесе TikTok контенті)

Бағалау критерийлері:

- Тарихи деректердің нақтылығы
- Көрнекілік және мультимедиялық материалдарды қолдану
- Тақырыптың жан-жақты ашылуы

VII. Дискуссия және пікірталас

Тапсырма 7: Төмендегі сұрақтар бойынша пікірталас өткізіңіз.

1□. Егер сіз XX ғасырдың 20-30 жылдары өмір сүрсеңіз, босқындарға қандай көмек көрсетуді ұсынар едіңіз?
2□. Бүгінгі таңда ашаршылық пен босқыншылық тақырыбын зерттеу не үшін маңызды?
3. Қазіргі қазақ диаспораларының тарихи отанына оралу мүмкіндіктері қандай?

Жауаптар: Оқушылар өз ойларын дәлелдеп, тарихи деректермен негіздеуі керек. Бұл тапсырмалар XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика арқылы тиімді оқытуға көмектеседі. Интерактивті карталар, бейнематериалдар,

құжаттарды талдау және зерттеу жұмыстары оқушыларға тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Келісі қарастыратын мәселе: сабақ жоспарларын мысал ретінде ұсынайық.

Сабақ жоспары

Тақырып: 1929–1933 жж. қазақ босқындары

Мақсаты: Тарихи оқиғаларды интерактивті цифрлық әдістер арқылы тереңірек түсіну.

Интерактивті материалдар.

1. Интерактивті карта – Босқын қазақтардың миграциялық бағыттары.
2. Демографиялық диаграмма – Халық санының өзгерісі.
3. Уақыт сызығы (Timeline) – 1928-1939 жж. негізгі оқиғалар.
4. Бейнебаяндар мен деректі фильмдер. Бұл әдістеме арқылы берілген тарихи материалдарды цифрлық құралдармен оқыту тиімді әрі қызықты болады.

Кіріспе (15 мин)

1. Бейнебаян көрсету → Кеңес үкіметінің репрессиясы туралы фильм (қысқа үзінді).

2. Дискуссия:

- "Қазақ халқы 1929–1933 жж. қандай қиындықтарға тап болды?"
- "Босқыншылықтың негізгі себептері қандай?"

Негізгі бөлім (40 мин)

1. Деректермен жұмыс: Интерактивті карта: Берілген материалда көрсетілгендей, қазақтар Қытай, Өзбекстан, Ауғанстан, Түркия елдеріне қоныс аударды. Оқушылар тапсырмасы: Картадан осы бағыттарды тауып, босқындардың көшу себептерін анықтау.

Кесте- 3.

Кесте-3 көрсетілгендей:

- 1926 жылы – 3,6 млн қазақ
- 1933 жылы – 2,3 млн (аштық пен босқыншылық салдарынан 1,3 млн адам жоғалды)
- 1939 жылы – 2,3 млн (кейбір босқындар оралған)

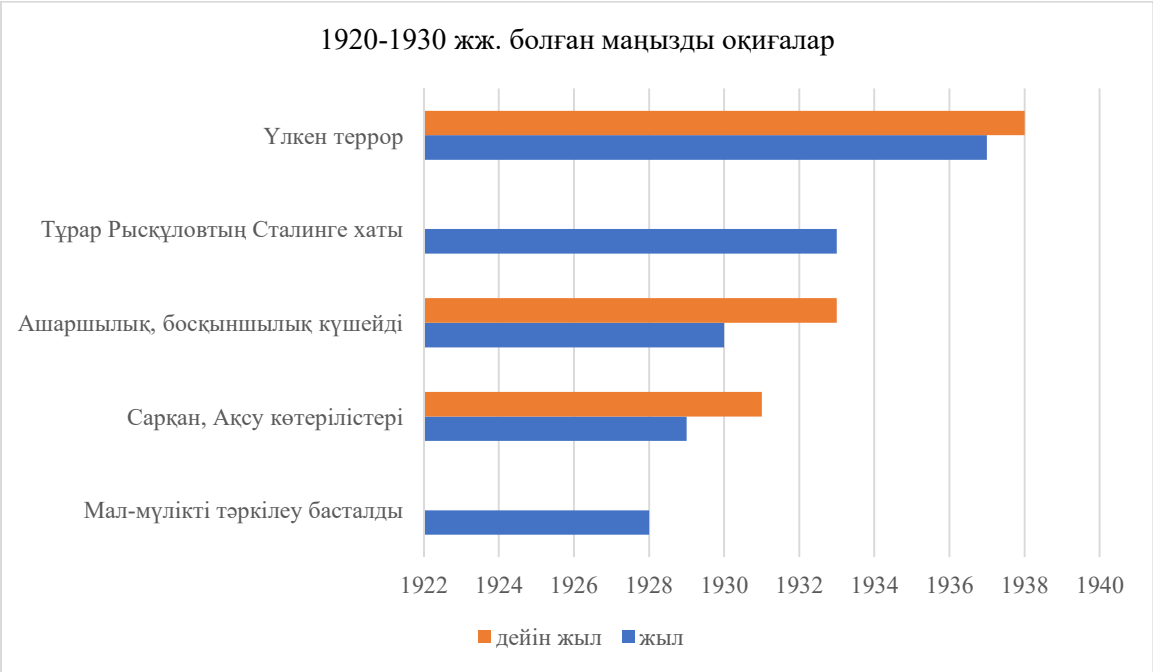

Кесте-4.

Тапсырма: Оқушылар материалдағы деректерге сүйене отырып, Timeline-ды толықтырады.

2. Интерактивті талқылау:

Minecraft симуляциясы:

Берілген материалда: Қазақтар ауылдарын тастап, шекара асып кетті.

Тапсырма: Оқушылар Minecraft-та босқын ауылын салады.

"Өмір жолы" ойыны:

Материалдағы фактілер: Сарқан, Ақсу көтерілістеріне қатысқан шаруалар Кеңес үкіметінен қашты. Кейбір қазақтар тірі қалу үшін шекара асуға мәжбүр болды.

Ойын сценарии:

1-кезең: Сіз аштыққа ұшыраған қазақ шаруасының рөліндесіз.

2-кезең: Шешім қабылдаңыз:

Қарулы көтеріліске қатысу

Кеңес үкіметіне бағыну

Шекара асып, босқын болу

3-кезең: Таңдаған жолдың салдарын көру (мысалы, қамауға алыну, аман қалу, қашу).

Оқушылар тапсырмасы: Ойын нәтижесінде алған шешімдер бойынша шағын эссе жазу.

Қорытынды (15 мин)

Оқушылардың жасаған карталары мен инфографикаларын талқылау

Сұрақ: "Тарихтан қандай сабақ алуымыз керек?"

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақтардың босқыншылыққа ұшырау тарихи кезеңді Цифрлық педагогика аясында оқытудың әдістемелік негізін жасау үшін келесі тәсілдерді қолдануға болады: Цифрлық ресурстарды пайдалану бойынша мына әдістемелер ұсынылады. Интерактивті карталар: Қазақ босқындарының көші-қонын көрсету үшін Google Maps немесе ArcGIS StoryMaps құралдарын пайдалану. Виртуалды мұражай: Ашаршылық пен қуғын-сүргін тарихына арналған мультимедиялық экспонаттар жасау (мысалы, ThingLink платформасында). 3D модельдеу: Босқын қазақтардың өмір сүрген орта жағдайларын көрсету үшін SketchUp немесе Tinkercad қолдану.

Ақпаратты визуализациялау

- Тарихи инфографикалар: Қазақ халқының демографиялық өзгерістерін Canva, Piktochart, Infogram арқылы инфографика жасау.
- Уақыт сызығы (Timeline): Tiki-Toki немесе Timetoast платформаларында босқыншылықтың негізгі кезеңдерін көрсету.
- Деректерді талдау: Сандық көрсеткіштер бойынша Excel/Google Sheets немесе Python (Pandas, Matplotlib) арқылы графиктер жасау.

3. Виртуалды және аралас шынайылық (VR/AR)

- VR экскурсиялар: Қазақ босқындарының Қытай, Өзбекстан, Түркия, Ресейдегі өмірін зерттеу үшін Google Expeditions немесе VRChat қолдану.
- AR қосымшалар: Телефон арқылы қазақтардың босқыншылық кезеңіндегі тұрмысын көруге мүмкіндік беретін Adobe Aero немесе Metaverse Studio сияқты платформаларды пайдалану.

Цифрлық ойындар мен симуляциялар

- "Өмір жолы" тарихи квесті: Студенттер босқын қазақтың рөлін ойнап, шешім қабылдау арқылы түрлі жағдайларды зерттеуі мүмкін (Unity, Unreal Engine).
- Симуляциялық сценарийлер: Мысалы, қазақтардың Қытайға, Өзбекстанға немесе Ресейге көшіп баруы кезінде қандай қиындықтарға тап болғанын түсіну үшін Minecraft Education Edition пайдалану.
- Big Data және жасанды интеллект
- AI-powered мәтіндік талдау: XX ғасырдағы архивтік құжаттарды өңдеу және талдау үшін ChatGPT, IBM Watson сияқты AI құралдарын қолдану.
- Табиғи тілдерді өңдеу (NLP): Кеңес үкіметінің қуғын-сүргін құжаттарын сандық форматта сараптау үшін NLTK, Spacy кітапханаларын пайдалану.
- Сандық гуманитаристика және краудсорсинг
- Тарихи деректерді цифрландыру: Студенттер архив материалдарын сандық форматқа аударып, зерттеу жүргізу үшін Zotero, Omeka платформалары қолданылады.
- Қауымдастықпен зерттеу: Тарихшылар, мұрағатшылар, және жастар тарихи деректерді талдап, бірігіп Wikipedia, Google Scholar, academia.edu платформаларында ортақ жұмыс жасай алады. Цифрлық педагогика әдістерін қолдана отырып, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақтардың босқыншылыққа ұшырау тарихын интерактивті әрі тиімді оқытуға болады. Бұл оқушылардың тарихи деректерді талдау дағдыларын дамытып, визуалды түсініктерін кеңейтеді.

Келесі қарастыратын мәселе мәтінді цифрлық әдістеме арқылы оқыту үшін бірнеше заманауи тәсілді қолдануға болады. Түркиядағы босқын қазақтардың екі санаты бар деп көрсетеді Қазақстан тарихының төртінші томында. Үндістанға Пәкістанға өтіп кетіп Түркияға барған қазақтарға түрік елі «serbest gocmen» мәртебесін берген. Бұл мәртебе еркін мигрант деген мағынаны білдіреді. Бұл мигранттар Джейран пинар елді мекеніне орналасып, елдегі ең үлкен мемлекеттік фермаларға жұмысқа орналастырылды. Келген қазақтарға мигрант құжаты берілгенімен, көмек алғашында берілмеді.Тек 1952–1958 жж. ғана Түркияға келген қазақтарға ресми орналастырылған мигранттар ретінде, оларға түріктің заңдары бойынша алғашқы жылдарында түрік азаматтығы беріліп, жер тұрғын үй, мал бөлінді. Бұл қазақтар әскери қызмет атқаруға бес жылға босатылды. Келген қазақтарды түрік үкіметі Стамбулдағы босқындарға арналған Тузлаға, Серкеджиге, Зейтинбурну үш лагерьлеріне орналастырды. Бұл жерде үш мезгіл тамақтандырған, түрікше оқу мен жазуға және тоқыма ісіне үйретіп бейімдеген. Ал қыздардың көбісін кілем тоқуға үйреткен. Бұл лагерде қазақтар бір жарым немесе бірнеше ай өмір сүрген. Осы жерден үйреніп бейімделген соң оларды қалаған жерлеріне көшіп қонуға рұқсат берген. Сол жаққа барған қазақтар мал шаруашылығына қолайлы деп Батыс Анатолииге қоныстанды [13].

К.М.Ілиясова, Т.Я.Сәтбаева «Ашаршылық ақиқатын жаңаша зерделеу» атты мақаласында 1926–1939 жылдардағы Бүкілодақтық халық санағы, соның ішінде Қазақстандағы халық санағының өсімі кему туралы былай көрсетеді. 1926 жылы қазақтар 3 млн. 628 мың адамды (58,2 %) құраса, 1939 жылы 2 млн. 328 мың адамды (36,4 %) пайызды құраған. Ал орыстар саны

1926 жылы 1 млн. 275 мың (20,5 %), 1939 жылы 2 млн. 636 мың (41,2 %) адамды құраған. Автор осы демографиялық жағдайларды көрсете отырып бұл ұжымдастыру кезінде жергілікті тұрғындар саны азайып, сырттан келушілердің көбейгенін айғақтайды. Зерттеушілер Украина мен Қазақстандағы ашаршылықты салыстырмалы түрде шетел ғалымдарының еңбектерімен байланыстырып АҚШ, Канада, Австралия, Латын Америкасы және Шығыс Еуропа елдерінде ресми мойындалғаны жөніндеде суреттейді. Бұл жерде осы авторлардың мақалаларында тағы бір қызықтырып кездестіретін материалдар сол кездегі ОГПУ-дің республика бойынша 82 % бай қожалықтарын анықтаған. Ірі байлардың 75 % -ы тәркілеуге ұшырап, жер аударылған [14].

Т. Рысқұловтың 1933жылы 11 наурыздағы Сталинге және сол кездегі Қазақстан өлкелік Комитетінің басшысы Мирзоян жолдасқа жазған хаттарын оқып көрсек. Ол хатта былай делінген екен. Қонысынан ауған қазақтар жөнінде Сталин жолдасқа жазған баяндау хатымның көшірмесін хабардар ету үшін осы хатпен бірге жолдап отырмын. Қонысынан ауған қазақтарды орналастыру жөніндегі ұсыныстардың жобасын әзірлеу үшін РСФСР халық комиссарлары Советінің жанынан құрылған комиссияның төрағасы ретінде мен бұл мәселемен жете танысып, қонысынан ауған қазақтарды ВКП(б) Орталық Комитеті тарапынан ерекше нұсқау болмайынша Қазақстан мен көршілес өлкелерге түгел орналастыру екі талай екенін анықтадым. Сіз мен Қазақстанның ішкі істеріне қол сұққысы келеді екен деп ойлап қалмаңыз, мен қойып отырған мәселе тек Қазақстан тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге жалпы мемлекеттік тұрғыдан айырықша маңызды болғандықтан, бұл мәселе жөнінде орталық комитетіне жазып отырмын. Қазақтар 1931 жылдың аяқ кезінен батап қонысынан ауып, бір ауданнан екінші ауданға және Қазақстаннан тыс жерлерге көшіп, көктемге қарай бұл көшу күшей түскен еді де, ал 1932 жылдың жазында қонысынан ауғандардың бір бөлігі мекендеріне қайтып оралған болатын, бұл мәселе орталық органдардың шұғыл араласуын қажет етіп отыр. Совет жолымен белгіленген ішінара шаралармен мәселе шешәлетән емес. Орталық комитеттің қаулысы бойынша дер кезінде бөлінген азық-түлік едәуір бөлігі тиісті жеріне жетпеген. Бұл мәселенің маңызы зор болғандықтан, сіздің осы хатпен танысып, аталмыш жайға араласуыңызды, сөйтіп ажалынан аштық жеткелі тұрған көптеген адамадардың өмірін сақтап қалуға көмектесуіңізді өтінемін [15].

З.Л. Акишев «Конфискация скота и имущества крупных баев полуфеодалов в Казахстане» атты еңбегінде Өлкелік комитеттің саясатын және елдегі ұжымдастыру басталғандығын, осының салдарынан жергілікті халықтың дәстүрлі шаруашылығының бұзылғаны бейбіт өмірдің бұзылғандығы, келешек ұрпақтың болашағын жоюды көздеген соқыр, ақсақ, көтерең мал сияқты жүргізген саясатының сипаттаған. Осы автордың еңбегінен мындай дерек немесе материалдарды байқадық. Сол кезде қабылданған декретте 1928 жылдың 20 қыркүйегінен басталып, 1 ші қарашада аяқталады деген. Зерттеп іздену кезінде мұндай қатыгездік білместік бүкіл қазақ ұлтының жойлып кетуне әкеп соқты. Ізденушілер қалам тартып жазып жатқан әдебиетшілердің бұрында ешқайсы терең қозғамаған дейді. Қалам тарта қалған жағдайда бұлар кәмпескелеуді трагедия ретінде көрсете алмағанды дейді [16].

Қазақ босқындарының Өзбекстан жеріне аууындағы бір ерекшелік олардың негізінен қалаларға көптеп шоғырланы, баспанасыз, көшеде өмір сүруі еді. Бұлар негізінен мал-жаннан жұрдай болған, аштық апатының нақ аузында тұрған бейшара жандар болатын. Жағдайы адам төзгісіз ауырлап кеткендіктен босқындарға Өзбекстан үкіметі 1933 жылы қаңтарда шұғыл шаралар қолдануға мәжбүр болып, Өзбек Қызыл жартыайы қоғамына 515 мың сом ақша бөліп баспанасыз босқындарды тамақтандыру орындарын көптеп ашқан деседі. Өзбекстанда босып жүрген қазақтар Әндіжан, Каргелан, Хаваст, Самарканд-Икрамов, Қаттақорған, Ново-Бухарский, Янчи-Юль аудандарында және Ташкент қаласында жиырмаекі тамақтандыру орындары ашылды. Олар ненмен және тағыда басқа тамақтармен үздіксіз тамақтандырлып қамтамасыз етілген. Авторлар Өзбек өкіметінің босқындарға жасаған мындай іс шараларында тізбектеп жазып алған. Босқындардың 6.050 мың адамы колхоздармен, совхоздарға жұмысқа жіберілген және 547 ауруханаға жатқызылған деңсаулықтарына байланысты. Ал 975 бала балалар үйін жіберілген. 346 адам осы аймақтарда қайтыс болған деп мәлімделген [17].

Осы жерде қазақ зиялысы, қоғам қайраткері, алашымыз Т. Рұсқұловтың ел үшін істеген жақсылықтары мынадан көрінеді. Зерттеушілер былай дейді Тұрар Қазақстан басшылары Мирзоянмен және Исаевпен келісе отырып, Орта Волгаға, Батыс Сібірге және т.б. аудандардағы қазақтарды Қазақстандағы аштық қайтқанша аталған жерлеге жұмысқа орналстыруға кіріскен дейді. Қазақ босқындарын Рессейдің өнеркәсіптік аудандарында орналастырп жұмысқа орналастыруды ұсынды. Тұрар ағамыздың бұл жасаған істерін аға буын былай дейді. Бірінші Қазақстандағы аш босқындарды аштықтан құтқару, Екіншіден қазақ босқындарын Ресейдің алдыңғы қатарлы өндіріс орындарында маман жұмысшы етіп қалыптастырып, онан соң оларды Қазақстанға қайтарып, республикадағы өнеркәсіп орындарын байырғы халықпен жасақтауға негіз қалау дейді [17, 194 б.].

Кеңес Одағының ресми деректеріне сенгеннің өзінде, 1930 жылдың жазынан 1933 жылдың жазына дейін 3 млн 379 500 қазақ ашаршылықтың құрбаны болған. Мұның бір миллионнан астамы көрші елдерге босып кеткендердің қатарына жатады. Енді төменде бұған 1921–1922 жж. аштық құрбандарын қосып қарасақ деймін. Онда 1,7 млн адам шейіт болды. 1937–1938 жж. 110 мыңнан аса адам қуғын-сүргінге ұшырады. Солардың 25 мыңнан астамы атылып кеткен. Естеріңізге сала кетейік, нәубеттің алды-артындағы санақ бойынша нақты деректер жоқ немесе құпия болуы мүмкін. Қазіргі айтылып жүрген мәліметтерге әлі де дәлел керек.

1932–1933 жж. Кеңес Үкіметінің қазақ ұлтын жойып жіберу мақсатында ұйымдастырған ашаршылығы кезінде одақ басшысы Сталин бастаған орталық билік Голощёкинді Қазақстанға басшылыққа жіберіп «Кіші қазан» төңкерісін ұйымдастырды. Шолақ белсенді салықшылар халықтың қолындағы бар мал мен астықты тартып алды. 1929 жаздағы санақта тіркелген 40 млн-нан астам малдан 1933 жылы жазда 4 млн бас қалған.

Нәтижесі: Қазақ халқының XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы босқыншылыққа ұшырауы – күрделі тарихи кезеңдердің бірі. Бұл кезең ұжымдастыру, күштеп отырықшыландыру, ашаршылық және саяси қуғын-сүргіннің әсерінен қазақ халқының басына түскен ауыр сынақтармен сипатталады. Цифрлық педагогика аясында осы тақырыпты оқыту тарихи сананы қалыптастыруда, деректерді визуалды түрде жеткізуде және оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Цифрлық әдістер, олардың берілген материалдармен тығыз байланысты. Төмендегі кестеде (Кесте-5) XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақтардың босқыншылыққа ұшырауын оқытудың ең тиімді цифрлық әдістері көрсетілді.

№	Цифрлық әдіс	Құралдар	Берілген материалдармен байланысы (мысал)
1	Интерактивті карта	Google Maps, ArcGIS, Folium (Python)	1929–1933 жж. қазақ босқындарының Қытай, Өзбекстан, Түркияға көшуі туралы деректер
2	Деректерді визуализациялау (график, диаграмма)	Excel, Google Sheets, Matplotlib (Python)	1926–1939 жж. қазақ халқы санының өзгерісі (материалда келтірілген)
3	Уақыт сызығы (Timeline)	Tiki-Toki, Timetoast, Canva	1928–1939 жж. көтерілістер, ашаршылық, қуғын-сүргін оқиғаларын ретімен орналастыру
4	Виртуалды экскурсиялар (VR/AR)	Google Expeditions, 360° видео	1930-жылдары босқын қазақтардың лагерьлердегі жағдайын көрсету
5	"Өмір жолы" тарихи симуляциясы (Рөлдік ойын)	Minecraft Education, Twine, Google Forms	Сарқан, Ақсу көтерілістеріне қатысушы немесе босқын қазақтың рөлінде шешім қабылдау
6	Жасанды интеллект және деректерді талдау	ChatGPT, IBM Watson, NLP (Python)	Кеңес үкіметінің архивтік құжаттарын талдау, Тұрар Рысқұловтың Сталинге хаты

Кесте-5.

Негізгі тұжырымдар: Цифрлық ресурстарды тиімді пайдалану: Архивтік материалдарды цифрлық форматта ұсыну; Мультимедиялық карталар мен деректі фильмдер арқылы босқыншылық бағыттарын көрсету**;** интерактивті платформалар арқылы оқушылардың тақырыпты терең зерделеуіне жағдай жасау**.** *Бейімделген оқыту әдістерін қолдану***:** Проектілік оқыту әдісі арқылы оқушыларға зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік беру; Геймификация элементтерін енгізу (виртуалды турлар, квест-сабақтар)**.** Сыни ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмалар жасау. *Эмоционалдық әсерді арттыру:* Куәгерлердің естеліктері мен деректі хроникалар негізінде иммерсивті оқыту әдісін қолдану; Оқушылардың тарихи оқиғаларға деген жеке көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік беру.

Білімді бағалау мен рефлексия: Цифрлық тесттер мен викториналар арқылы оқушылардың білімін бағалау; Оқушылардың шығармашылық жобаларын (бейнероликтер, подкасттар, инфографика) әзірлеуге бағыттау

Қорытынды. Х ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын цифрлық педагогика аясында оқыту – тарихи шындықты жаңа технологиялар арқылы жеткізудің өзекті бағыты болып табылады. Бұл кезеңдегі тарихи оқиғалар қазақ халқының тағдырына үлкен әсер еткендіктен, оны оқытуда дәстүрлі әдістермен қатар, заманауи цифрлық технологияларды қолдану маңызды.

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ босқыншылығын оқыту әдістемесінің теориялық және практикалық аспектілері қарастырылды. Зерттеу барысында цифрлық ресурстар мен инновациялық платформалардың оқу процесінде тиімді пайдаланылуы тарихи білімнің сапасын арттыруға мүмкіндік беретіні анықталды.

Цифрлық педагогиканы қолдану оқушылар мен студенттердің тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуіне, деректерді визуализациялау арқылы есте сақтау қабілетін жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл әдістер тарихи дереккөздерді кеңінен пайдалануға, интерактивті карталар мен мультимедиялық материалдарды енгізуге жол ашады.

Жалпы, XX ғасырдағы қазақ босқыншылығының тарихи сабағы бүгінгі қоғам үшін де маңызды. Оны оқытудың тиімді әдістемелік құралдарын жасау мен дамыту – тарихи шындықты ұрпақ санасына дұрыс сіңірудің кепілі. Сондықтан, цифрлық технологияларды оқу үрдісіне енгізу арқылы тарихи оқиғаларды объективті әрі шынайы түрде ұсыну – болашақ зерттеулердің басым бағыттарының бірі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауы/ 2020 жылғы 1 қыркүйек https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (қаралу уақыты 20.12.2024).

2. Беспалов П.В. Компьютерная компетентность в контексте личностно-ориентированного обучения//Педагогика. № 4, 2003.

3. Виштак О.В.Критерии создания электронных учебных материалов//Педагогика. № 8, 2003.

4. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Как сегодня преподавать историю в школе? М., 2000

5. Мультимедийные продукты обучения // Преподавание истории и обществознания в школе. № 1–3., 2001

6. Турсынбаев А.Б. Коллективизация сельского хозяйства в Казахстане. – М., 1957. - 577 с., 230-б.

7. Омарбеков Т. 1929-1931жж. халық көтерлістері: Зерттеу. - Алматы «Арыс», 2018. - 480 бет., 234-б.

8. Анафинова М.Л. геноцида в период великого голода в казахстане в академическом дискурсе западных исследователей. [Электрон. ресурс] — URL:hhp§://e-

hI5iozy,к7/ги/conieni5/yiey/iema denoi5Iёa V регіоё уеііkoao doioёa V ка7ah§i ane V акаёemiche^kot ёi5киг§e 7apaёnih I55Ieёoyaie1ei 1465. (дата обращения: 25.01.2024.)

9. [Электрондық ресурс] — URL:hйP5://iniozmЬиго.к7/ка2/ayiu-ёa-e5iu-ёe-iyn-7Imai-5iaiI5iika5y-men-ёegekieg-_a5haг5hy1y-nuЬeinen-aman-a1anёagёy-e5ie1kieg-.him1.[Айту да, есту де қиын. Зұлмат статистикасы мен деректер ашаршылық нәубетінен аман қалғандардың естеліктерінен. Сілтеме hйP5://iniozmЬиго.к7/ка2/ayiu-ёa-e5iu-ёe-iyn-7Imai-5iaiI5iika5y-men-ёegekieg-___a5haг5hy1y-nuЬeinen-aman-a1anёagёy-e5ie1kieg-.him1. (қаралу уақыты: 25.01.2024)

10. Көшпенділер. Деректі фильм. Иран қазағы - Тегерандағы Дүния. 8- бөлім. hKp5:/Дуту.you1uBe.com/ша1ch?y=Am YaihyPHгM. (қаралу уақыты: 20.03.2020).

11. Ашаршылық ақиқаты деректер мен дәйектер. [Электрондық ресурс] — URL: https://youtu.be/zmS-pPralYc (қаралу уақыты: 20.03.2024).

12. Ашаршылық ЦГА КФД. [Электрондық ресурс] — URL:https://www.youtube.com/results?search_query=%D0%B0%D1%88%D0%B0%D1%80%D1%88%D1%8B%D0%BB%D1%8B%D2%9B+%D0%9A%D0%A4%D0%94%D0%97, https://www.youtube.com/watch?v=OTH5EZBPDYU&t=48s (қаралу уақыты: 20.05.2024).

13. Жаманбаева Л. Қ. Кеңестік күштеу саясатының зерттелуінің кейбір мәселелері ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. - 2011. - №4. - 63-б., 692-б.

14. Тәтімов М. Ауылдағы демографиялық ахуал. - Алматы, 1990. – 240 бет., 124–125-бб.

15. Турсынбаев А.Б. Коллективизация сельского хозяйства в Казахстане. - М., 1957. - 577 с., 178 б.

16. Акишев З.Л. «Конфискация скота и имущества крупных баев полуфеодалов в Казахстане. - Алматы-Москва, 1947. - 259 с., 67-б.

17. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих Тағылымы не дейді? - Алматы: Ана тілі, 1993. - 208 бет, 148-б.

References:

1. Tokayev K.-J. Zhana zhağdaidaghy Qazaqstan: is-qimўl kezengi [Kazakhstan in a New Reality: The Time for Action]. Address of the President of the Republic of Kazakhstan. 2020, September 1. Available at: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (accessed: 20.12.2024). [in Kazakh]

2. Bespalov P.V. Komp'iuternaya kompetentnost' v kontekste lichnostno-orientirovannogo obucheniya [Computer competence in the context of personality-oriented learning]. Pedagogika [Pedagogy]. 2003, No. 4. [in Russian]

3. Vishtak O.V. Kriterii sozdaniya elektronnykh uchebnykh materialov [Criteria for creating electronic educational materials]. Pedagogika [Pedagogy]. 2003, No. 8. [in Russian]

4. Vyazemskii E.E., Strelova O.Yu. Kak segodnya prepodavat' istoriyu v shkole? [How to Teach History at School Today?]. Moscow, 2000. [in Russian]

5. Multimedia learning products. Prepodavanie istorii i obshchestvoznaniya v shkole [Teaching History and Social Studies at School]. 2001, No. 1–3. [in Russian]

6. Tursynbaev A.B. Kollektivizatsiya sel'skogo khozyaistva v Kazakhstane [Collectivization of Agriculture in Kazakhstan]. Moscow, 1957. 577 p., p. 230. [in Russian]

7. Omarbekov T. 1929–1931 zhzh. khalyk köterilisteri: Zerteu [1929–1931 People's Uprisings: Research]. Almaty: Arys, 2018. 480 p., p. 234. [in Kazakh]

8. Anafinova M.L. Genotsid v period Velikogo Goloda v Kazakhstane v akademicheskom diskurse zapadnykh issledovatelei [The Genocide During the Great Famine in Kazakhstan in the Academic Discourse of Western Researchers]. Available at: https://e-history.kz/ru/content/view/detailed/1465 (accessed: 25.01.2024). [in Russian]

9. Ayitu da, estu de kiyn. Zhulmat statistikasý men derekter [Difficult to Say, Hard to Hear: Famine Statistics and Testimonies of Survivors]. Informburo.kz. Available at: https://informburo.kz/kaz/article (accessed: 25.01.2024). [in Kazakh]

10. Koshpendiler. Derekty film. Iran Qazaǵy - Tegerandaghy Duniya. 8-bolim [Nomads. Documentary Film. Iranian Kazakhs – Dunia in Tehran. Episode 8]. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=AM_VathyRNM (accessed: 20.03.2020). [in Kazakh]

11. Asharshylyq aqyqaty: Derekter men daĭekter [Truth About the Famine: Facts and Evidence]. Available at: https://youtu.be/zmS-pPralYc (accessed: 20.03.2024). [in Kazakh]

12. Asharshylyq. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv RK (TsGA RK) [Famine - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=OTH5EZBPDYU&t=48s (accessed: 20.05.2024). [in Russian]

13. Zhamanbaeva L.K. Sovetskaia politika prinuzhdeniia i nekotorye voprosy ee issledovaniia [Soviet Coercion Policy and Some Issues of Its Research]. Vestnik KazNU. Seriia Istorii [Bulletin of KazNU. History Series]. 2011, No. 4, pp. 63, 692. [in Kazakh]

14. Tatimov M. Aýyldaghy demografialyq ahual [Demographic Situation in Rural Areas]. Almaty, 1990. 240 p., pp. 124–125. [in Kazakh]

15. Tursynbaev A.B. Kollektivizatsiia sel'skogo khoziaistva v Kazakhstane [Collectivization of Agriculture in Kazakhstan]. Moscow, 1957. 577 p., p. 178. [in Russian]

16. Akishev Z.L. Konfiskatsiia skota i imushchestva krupnykh baev polufeodalov v Kazakhstane [Confiscation of Livestock and Property of Large Semi-Feudal Bais in Kazakhstan]. Almaty-Moscow, 1947. 259 p., p. 67. [in Russian]

17. Koigeldiev M., Omarbekov T. Tarikh tagylymy ne deidi? [What Does Historical Experience Say?]. Almaty: Ana Tili, 1993. 208 p., p. 148. [in Kazakh]

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 04.11.91
ӘӨЖ/УДК/ UDC 316(4/9); 316(092) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.025

Сапаралиев Д.Б.[*1]

[1]*кандидат исторических наук, профессор,*
заведующий кафедры Истории Кыргызстана и Зарубежного Востока Бишкекского государственного университета имени К. Карасаева, Кыргызстан, Бишкек
E- mail: saparalievd@ mail.ru

ЧОКАНА ВАЛИХАНОВ И КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ XVII-XVIII вв.

Аннотация

Чокан Валиханов – выдающийся казахский ученый, этнограф и историк, чье богатое творческое наследие продолжает играть ключевую роль в изучении истории народов Центральной Азии. Его труды не только представляют собой ценные исторические источники, но и являются фундаментальными исследованиями, позволяющими переосмыслить многие аспекты кыргызско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII веках.

В данной статье проводится всесторонний анализ сведений Валиханова о кыргызско-казахских связях на основе новых документальных источников, устных народных преданий, а также современных научных исследований. В ходе работы уточняются и дополняются определенные хронологические даты, которые ранее считались бесспорными, и предлагаются новые интерпретации дискуссионных вопросов, касающихся не только истории взаимоотношений кыргызов и казахов, но и народов Центральной Азии в целом.

Особое внимание уделяется влиянию внешнеполитических и социально-экономических факторов на развитие кыргызско-казахских контактов, анализируются механизмы взаимодействия между этими народами, их культурные и торговые связи. Благодаря комплексному подходу удается выявить новые аспекты исторического процесса и дать более глубокое понимание роли кыргызов и казахов в региональной политике того времени.

Таким образом, работа представляет собой важный вклад в изучение истории Центральной Азии, раскрывая неизвестные ранее факты и расширяя границы научного восприятия кыргызско-казахских отношений в XVII-XVIII веках.

Ключевые слова: кыргызы, казахи, джунгары, калмыки, “Манас”, Иссык-Куль.

Д.Б. Сапаралиев[*1]
[1]*тарих ғылымдарының кандидаты, профессор,*
К.Қарасаев атындағы Бішкек мемлекеттік университетінің Қырғызстанның жаңа Шығыс шет өлкелердің тарихы кафедрасының меңгерушісі, Қырғызстан, Бішкек
E- mail: saparalievd@ mail.ru

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ XVII-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚЫРҒЫЗ-ҚАЗАҚ АРА ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа

Шоқан Уәлиханов – көрнекті қазақ ғалымы, этнограф және тарихшы, оның бай ғылыми мұрасы Орталық Азия халықтарының тарихын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Оның еңбектері тек құнды тарихи дереккөз ғана емес, сонымен қатар XVII-XVIII ғасырлардағы

қырғыз-қазақ қарым-қатынастарын қайта қарастыруға мүмкіндік беретін іргелі зерттеулер болып табылады.

Осы мақалада Уәлиханов еңбектеріндегі қырғыз-қазақ байланыстарына қатысты мәліметтер жаңа құжаттық дереккөздер, халық ауыз әдебиеті үлгілері және заманауи ғылыми зерттеулер негізінде жан-жақты талданады. Зерттеу барысында бұрын даусыз деп саналған кейбір хронологиялық даталар нақтыланып, толықтырылады, сондай-ақ қырғыздар мен қазақтардың ғана емес, тұтастай Орталық Азия халықтарының тарихына қатысты пікірталас тудыратын мәселелерге жаңа түсініктер беріледі.

Зерттеуде сыртқы саяси және әлеуметтік-экономикалық факторлардың қырғыз-қазақ қарым-қатынастарының дамуына әсері ерекше назарға алынады. Екі халықтың өзара әрекеттесу тетіктері, мәдени және сауда байланыстары талданады. Кешенді зерттеу әдістерінің арқасында тарихи үде-рістің жаңа қырлары ашылып, қырғыздар мен қазақтардың аймақтық саясаттағы рөлі тереңірек қарастырылады.

Осылайша, бұл зерттеу жұмысы XVII-XVIII ғасырлардағы қырғыз-қазақ қатынастарына қатысты бұрын белгісіз болып келген деректерді ашып, Орталық Азия тарихын зерделеуге маңызды үлес қосады.

Кілт сөздер: қырғыздар, қазақтар, жоңғарлар, қалмақтар, “Манас”, Ыстықкөл

Saparaliev D.B. *[1]
[1]*candidate of Historical Science, Chair of the Department of History of Kyrgyzstan and Oriental Countries at Bishkek State University named after K.Karasaev, Kyrgyzstan,Bishkek*
E- mail: saparalievd@ mail.ru

CHOKAN VALIKHANOV THE KYRGYZ-KAZAKH RELATIONS IN THE XVII-XVIII CENTURIES

Abstract

Chokan Valikhanov was an outstanding Kazakh scholar, ethnographer, and historian whose rich intellectual legacy continues to play a crucial role in the study of Central Asian history. His works serve not only as valuable historical sources but also as fundamental research that enables a reevaluation of various aspects of Kyrgyz-Kazakh relations in the 17th-18th centuries.

This article provides a comprehensive analysis of Valikhanov’s records on Kyrgyz-Kazakh interactions, based on newly discovered documentary sources, oral traditions, and contemporary scholarly research. The study clarifies and supplements certain chronological dates previously considered indisputable and offers new interpretations of debated issues not only in the history of Kyrgyz-Kazakh relations but also in the broader context of Central Asian history.

Special attention is given to the impact of political and socio-economic factors on the development of Kyrgyz-Kazakh relations. The mechanisms of interaction between the two peoples, as well as their cultural and trade connections, are thoroughly examined. By adopting a multidisciplinary approach, this research uncovers new perspectives on historical processes and provides a deeper understanding of the role played by the Kyrgyz and Kazakhs in regional politics during this period.

Thus, this study contributes significantly to the exploration of Central Asian history, shedding light on previously unknown aspects and expanding the scholarly understanding of Kyrgyz-Kazakh relations in the 17th-18th centuries.

Keywords: Kyrgyz, Kazakhs, Dzhungars, Kalmyks, "Manas", Issyk-Kul.

Введение. В этом 2025-ом году, исполняется 190 лет со дня рождения Чокана Чингисовича Валиханова (1835-1865 гг.) – выдающегося сына казахского народа, талантливого ученого-востоковеда, народного просветителя, а также блестящего дипломата, кропотливого исследователя истории и культуры народов Центральной Азии. Он неоднократно посещал Кыргызстан в

составе Российских научных и дипломатических миссий и непосредственно общался с передовыми представителями кыргызского народа, изучал их культуру, историю, оставив замечательные труды такие, как «Записки о киргизах», «Дневник поездки на Иссык-Куль 1856 г.», «Очерки Джунгарии» и другие. В них мы находим интереснейшие суждения автора по самым сложным вопросам истории народов Центральной Азии, в частности, кыргызов, актуальность которых не проходящие.

Материалы и методы. Как свидетельствуют страницы нашей общей истории, кыргызы и казахи, словно близнецы–братья, живут рядом сотни лет. У нас единые корни языка, традиций и обычаев, ярко проявившиеся в общности многовековой исторической судьбы. Они как соседние народы в одном строю защищали свои земли от иноземных завоевателей. Издавна у них сложились добрососедские и дружественные отношения. Они вместе проводили народные праздники, с большим желанием становились сватами, отдавая своих дочерей в невесты друг другу. Тем самым укрепляли узы давних родственных связей.

И, для того чтобы кыргызско-казахские взаимоотношения развивались динамично в традиционном дружественном направлении, необходимо стремиться к их прозрачности из глубины истории этих народов. Поэтому изучение истории кыргызско-казахских взаимоотношений является извечно актуальной проблемой для обществоведов, дипломатов и государственных деятелей этих стран.

Известно, что Ч.Валиханов не ставил перед собой цель – специальное исследование кыргызско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII вв., и тем не менее они, хотя и отрывочно, все же нашли в его научных трудах определенное отражение, позволяющее произвести фактологический анализ этих сведений и дополнить наши знания по этому вопросу. В данном научном сообщении мы на основе достижений исторической науки и новых архивных изысканий попытаемся, по выражению самого Ч.Валиханова, «согласовать сказания одного со сказаниями другого, чтоб иметь связь и последовательность» [1, с.50]’ и тем самым показать объективную картину тех дней.

По справедливому заключению Ч.Валиханова, для народов Средней Азии и Казахстана «XVIII столетие было временем ужасов и внутренних войн» [2, с.165]. Большую опасность для казахов и кыргызов представляли вторжения войск Джунгарского ханства – государства западных монголов–ойратов или иначе калмаков. Наступления их вновь усилились в начале XVIII в., «1723 год особенно памятен киргизам (казахам – Д.С.), – писал он, – своим роковым характером и сохранился в народной памяти» [3, с.111]. Далее Ч. Валиханов приводит достаточно достоверную картину этого года, когда пострадавшие от джута казахи и кыргызы были подвергнуты вероломному нападению джунгарских войск, предводительствуемых Галдан Цереном. Теснимые джунгарами, оставляя скот, имущество, бегут к Самарканду, Хиве, Бухаре, окрестностям Гиссара, к неприступным ущельям Болора, «не находя в среднеазиатских песчаных степях сытных пастбищ и вступив во вражду с новыми соседями, киргизы (казахи – Д.С.) обращаются к границам могущественной России, чтобы искать ее помощи и покровительства» [3, с.112].

В данном случае Ч. Валиханов, в целом верно расуждая о давней общности исторических судеб народов Средней Азии, Казахстана и России, вместе с тем допускает некоторые хронологические неточности. Прежде всего, надо заметить, что этот поход джунгарских войск на казахов и кыргызов был совершен не джунгарским ханом Галдан Цереном (правившим в 1727-1745 гг.), а его братом Шуно Даба и вероятнее всего в 1722, а не в 1723 году. На это указывают сведения из записи в дневнике русского посла И. Унковского от 26 июня 1723 г., где утверждается, что к ним приезжал джунгарский чиновник Кашка.

Как известно, Чокан Валиханов осуществил первую письменную запись значительного фрагмента замечательного памятника устного творчества кыргызского народа эпоса “Манас”. Изучая предания центральноазиатских народов, и в частности кыргызский героический эпос «Манас», еще в середине XIX века он справедливо указывал ... в «Манасе» кайсаки и киргизы

представляются в виде отдельных народов, в общих интересах связанных ногойцами. Отношения между ними чрезвычайно дружественны, даже родственны. У, киргиз тоже о временах единства нагайцев и кайсаков говорится как о золотом веке. «В счастливые нагайцев и казахов времена», – говорят их эпосы в начале каждого сказания» [1, с.65]. Эти выводы Ч. Валиханова позднее наглядно подтвердились специальными исследованиями кыргызского историка, манасоведа, профессора Имеля Бакиевича Молдобаева (1942-2005), который, изучая материалы эпоса “Манас”, насчитал более десяти этнонимов, совпадающих по названию, как у кыргызов, так и у казахов. Это название племен: кыпчак, конгурат, жедигер, катаган, дулат. Родовые названия: ногой, алчын, (алакчын), сары, сары уйшун, абак, таздар (таз), ит эмген, агынтай, балыкчы, кызыл курт и др., и на основе общности этнонимов он сделал вполне закономерное и ожидаемое заключение, “что эти два народа имели родственные связи” [4, с. 134-145; 5, с. 75-85].

Обсуждение. Ч. Валиханов относительно кыргызско-казахских взаимоотношений XVII – первой половины XVIII в., говорит о существовании между ними дружественных и миролюбивых [1, с.72,77] отношений и приводит ряд примечательных фактов (правда, без указаний на их источник) из истории этих народов. Так, он утверждает, что казахский Ишим хан (в казахской орфогрофии – Есим, правивший в 1558-1628 гг. [48:594]) «имел в своем распоряжении киргизского родоначальника (чон багыш – Ч.В.) бия Кукема, при помощи которого ему удалось низвергнуть Турсуна катаганского и чанчклинского. В память союза киргизов и казаков Ишим построил в Ташкенте башню, которая существует до сих пор (т.е. в середине XIX века – Д.С.) и называется Көкемнин көк күмбези – Синий купол Кукема» [1, с.77].

Далее, по утверждению Ч. Валиханова, внук Есима – Тауке-хан (правивший в 1680-1715 гг. [6, с.732]) «управлял киргизами при помощи бия их Тиеса. Тауке–Тиеса признают вместе как воплощение единства» [1, с.77]. В преданиях кыргыз Тиеса наделяют титулом хана, в кыргызской орфографии передается как Кантейиш (точнее хан Тейиш) Түлкү (возможно это и есть вышеприведенный Тилеке) уулу. Он был племянником Көкүм бия и женат на дочери казахского Эшим хана [7, с.109].

Из вышеприведенного, первоначально можно заключить, что Ч. Валиханов утверждает идею об управлении кыргызов казахскими правителями, т. е. подчиненности первых вторым. Между тем, критический взгляд даже этих выдержек и анализ взаимосвязей достоверных исторических фактов того периода, подтверждают то, что здесь всё же речь скорее всего идет о равных и союзнических отношениях между кыгызскими и казахскими правителями. И тем не менее эти сведения Ч. Валиханова без критического анализа продолжают цитироватся даже в солидных обобщающих научных трудах специалистов-историков [8, с. 329].

Интересно отметить, что по собранным Ч. Валихановым кыргызким преданиям, время переселения кыргызов с Андижана и Чу на озеро Иссык-Куль определяется временем разрушения Джунгарского ханства, периодом смут джунгаров, наступившим после смерти Галдан Церена (правившего в 1727-1745 гг.). «Тогда они (кыргызы) с юга, киргиз-кайсаки (казахи) с севера, начали вторгаться на Илю и изгнали калмыков за реки Чилик и Чырын. Приход их, по исчислению стариков, участников эмиграции, начался в 1747 г. (в записях Ч. Валиханова указана дата 1774 г., вероятно здесь описка – Д.С.)» [1, с.77]. Из приведенного положения Ч. Валиханова, сведения, касающиеся возврата кыргызами и казахами своих исконных кочевий, временно занятых джунгарцами, требуют специального рассмотрения.

Дело в том, что несмотря на это раннее высказывание Ч. Валиханова – ещё в середине XIX века, позднее и в советской исторической литературе существовало мнение, что кыргызы и казахи на свои исконные земли возвратились только после разгрома Джунгарского ханства Цинской империей [8, с. 129], в результате искусственно преувеличивалась роль последних, и принижалась освободительная борьба первых. Между тем, новые архивные документы, обнаруженные нами в последнее время, подтверждают выводы Ч.Ч. Валиханова.

О действенности и эффективности ударов кыргызов и казахов по иноземцам – джунгарам можно судить и по показаниям джунгарских перебежчиков на Сибирской линии. Так, вышедший в Семипалатинскую крепость 18 мая 1756 г. ноен Демчи Гиндин, рассказывая о причинах бегства ойратов в Россию, указывал, что Джунгарское ханство пришло “от мунгальцев (т.е. восточных монголов и их союзников цинов – Д.С.), от киргисцов (казахов – Д.С.), от бурутов (кыргызов – Д.С.) в крайнее разорение” [9, с. 79]. Более конкретно говорит об этом бежавший из казахского плена в Россию 2 октября 1758 г. калмык Бепе Кушки: “В Россию бежал от того, – утверждал он, – что кыргысцы и хасаки весьма де нападать всячески стали” [10, с. 442-443]. В ноябре 1758 г. бывшие подданные джунгарского хана мингаты со старшиной Гого Ердоловым показали: “Мингаты жительство имели при реке Талас, в ведении зайсана Еркету, у которого было 2700 кибиток, назад тому два года (в 1755 г. – Д.С.), по разорению зенгорской землицы, напали на них китайское войско, киргиз-кайсаки (т. е. казахи – Д.С.) и буруты (кыргызы – Д.С.); многие разбежались и были побиты; мы, собравшиеся обще телеутами и киргизами (енисейскими – Д.С.), пошли на прежние свои жилища в Алтай. В прошлом году опять им напало китайское войско, и несколько телеутов и киргиз ушло в Россию, а мингатов мунгалы взяли в плен…” [11, с. 101], откуда и бежали, чтобы принять российское подданство.

Во второй половине XVIII в. в киргизско-казахских взаимоотношениях отмечаются осложнения, возникавшие на почве "барымты" – угона скота, организаторами которых выступали их предводители, стремившиеся установить свой контроль на путях следования торговых караванов. Заметный след в этих событиях оставил правитель Среднего жуза казахов –султан Абылай, избранный в 1771 г. всеказахским ханом.

Как известно, Абылай стремился подчинить своей власти не только все казахские жузы, но и соседние кыргызские племена. Так, Чокан Валиханов сообщает интересный факт из биографии своего знаменитого прадеда. "Он (т.е. Абылай – Д.С.) был, – констатировал Валиханов, – два раза в плену, раз у дикокаменных киргизов (бурутов), в другой у Галдан Церена (правителя джунгаров с 1727-1745 гг. – Д.С.)" [3, с.113]. Как видим, Чокан Чингисович не приводит время и обстоятельства пленения своего прадеда кыргызами. В устных преданиях кыргызов, также без указания дат и конкретных обстоятельств дела, говорится, что Абылай султан попал в плен с 17 султанами и через три месяца был отпущен на волю с почестями с выдачей казахскому предвадителю в жены Канымжан - дочери кыргызского правителя Жайыл баатыра [12, с. 133].

В архивном докумете от 24 октября 1764 года, где содержиться показание российского подданного башкирского старшины Шукура побывавшего у Абылай султана, указывается, «что в нынешнем году (1764 г. – Д.С.) киргис-кайсаки Большой и Средней орды разных родов кочевья свои имели близ китайской границы, подле разоренной калмыцкой земли, по речке Или и от троекратного киргизцами нападения ... разбиты были, отчего пришли в крайнее разорение. И в то время их разбития у них киргиз-кайсак теми киргизцами увезено пленников многое число» [13, с. 668].

Чокан Валиханова подробно описывает события о походах Абылай хана в Кыргызстан, здесь приведем их с некоторыми сокращениями: «Аблай разбил солты и саяков род (точнее РПГ – солто и саяк – Д.С.) на Сарыбеле, на урочище Карабалта - Сокулук, где и убил знаменитого батыра, родоначальника солты Джаила (Об этой битве есть песня его дочери Бегимжан жены Атаке баатыра Тынай уулу родившийся в 1738 г., из племени сарыбагыш – Д.С.). Особенно славится поход Аблая 1770 года когда решалась судьба дикокаменных киргиз. В этой битве были все киргизы он и сол (имелось ввиду дуальная конфедерация племен –Д.С.). Эта битва называется Джаилдын кыргыны – Джаилово побоище. … Сарыбагыши были им разграблены в горах Алатауских, при верховьях Чилика, а бугу – на озере Иссык-Куль. Там был и Атаке-Джирык (Тынай уулу – Д.С.), герой дикокаменных киргиз и прочие киргизы.

Султан *найманский* Барак (Кукджал – Кокжал) или (Жалды Барак - синегривый Барак), (в кыргызских преданиях так же и – Санбарак – Д.С.), сделал набег на дикокаменных киргиз. Не находя никакого сопротивления, избалованный счастьем, он сделался слишком беспечным и,

гордясь силою, осквернил святыню дикокаменных киргиз - могилу Кошкар-ата. Дикокаменные киргизы, озлобленные его жестокостью, тайно условившись, собрались и ночью напали на его стан Непобедимый Барак без всякого сопротивления бросился в бегство, оставил весь свой лагерь и был преследован до Или. «Когда бежал гривистый Барак, тогда умер Байпак бий» - отрывок из песни киргиз, сложенной по поводу победы над Бараком. Киргизы приписывают это неожиданное бегство заступничеству святыни.

Аблай сильным войском из аргынов, найманов и уйсунов для отмщения за поражение Барака перешел через верхние притоки Таласа, Уч-Кошой и под горой Курунбелес разбил аулы солту и саяков, и несметной добычей и пленными на возвратном пути, через Кызылсу и Шамши, вподающих в Чу в долине при вподении Аксу (нынешнее с. Беловодское) и Кызтуган, он встретился с несметными полчищами киргиз он и сол. … Кайсаки остались победителями, хотя киргизы дрались на смерть, чтобы освободить своих пленных. Родоначальник солты Джаил с двумя сыновьями, Усен и Теке, пали на поле. Дикокаменные киргизы понесли ужасный урон: из рода чонбагыш осталось только два аула, а из отделения чоң талкан (РПГ солто – Д.С.) только 40 человек.

Депутаты от всех кыргызских родов отправились в Кокчетав, прося мира, и впервые обязались не убивать друг друга и дали заложников: сам Исенгул – сына своего Наймана, от бугу, из рода арык – Джанбалу, от рода асык дали одного.

От Аблая они киргизы оставили Или и заняли нынешные кочевья. По миру решили: от озера (Иссык-Куля) до Чу – кочевья киргизов, а от гор на Илю – кайсаков» [1, с.78-79].

По этому поводу очень интересны сведения русского военнослужащего Иван Абдулова, побывавщего на приеме у самого Абылая, который в своем заявлении, поданном 9 октября 1771 г. западносибирским властям, указывал, что «еще слышал я от киргизов (казахов - Д.С.), что они приносят жалобу Аблай султану на диких киргизцев кои последние Большой Киргизской Орды Баланайскую (вероятно из рода кок-жар в составе РПГ найман Среднего жуза – Д.С.) волость разбили и киргизцов (казахов - Д. С.) семнадцать тысяч убили до смерти, на кое их жалобу Аблай султан отозвался, чтоб дали сроку перво создешнею стороною (т.е. Россией - Д.С.) сделать надобно и изыскать случая о пропуске в Петербург послов, а потом де нынешнем же зимы на тех диких киргизцов намерен идти войною" [14, с. 190]. Это сообщение И. Абдулова позволили нам усомниться в точности сведений Ч. Валиханова о результатах военного похода Абылая на кыргызов в 1770 г. [15, с. 158]. Скорее всего в 1770 году был не удачный поход в Кыргызстан казахского султана Барака из племени найман. Об этом еще в 1930 ходах писал кыргызский историк Б. Солтоноев утверждая, что «казахский Көк жал Барак в 1770-1771 годах воевал с кыргызами» [7, с.165]. Сейчас уже можно определенно утвеждать, что «Джаилово побоище» состоялось в 1774 году [16, с. 14; 17, с. 277].

Интересно, что Ч. Валиханов пишет о гибели кыргызского правителя Джаила и его двух сыновей Усен и Теке, которые “пали на поле” битвы. Тогда как кыргызские предания сообщают о пленении казахами Джаила и его трех сыновей – наряду с выше указанными и третего малолетнего не обзаведивщегося собственной семьей и тем самым не оставившего наследника – продолжателя рода, по имени Итике. Из этих гуманных соображений, по просьбе самого Джаила - освободили последнего, а остальных с вместе с Жээнбеком, четверых убили “өлтүргөн” [7, с.169-17]. По сведениям жившего в XVIII веке казахского бека Казыбека Таусарулы тогда: “Жайыл хан был пленен с восьмю сыновьями” (“Жайыл хан сегиз улымен колго түсирилди”) [18, с. 384], *что не точно* – попали в плен трое, остальные пять были еще малолетними. Следовательно, надо продолжать поиски новых данных по этому событию.

Далее, Ч. Валиханов утверждал: «Из пленных киргиз Аблай составил две волости под названием Яна-Киргиз и Бай-киргиз, которые до сих пор (т. е. к середине XIX в.) существуют в Кокчетавском округе в составе атыгайских родов» [1, с.79]. В другом своем сочинении Ч.Валиханов еще раз поясняет этот момент: «Аблай-хан в одном из своих чапу (походов) на киргизов вывез в свою орду несколько сот джесырей (пленников); эти буруты, кочуя вместе с

атыгаевским родом Средней орды из племени аргын, постепенно сливались и теперь составляют отделение этого рода под именем яна-кыргыз и бай-кыргыз и, для получения генеалогического права братства родов, производят себя от одного из 12 сыновей Даута (родоначальника атыгаев)» [2, с.153]. Об этом впервые ещё в 1832 году основываясь на мнимых устных преданиях казахов писал Алексей Ираклиевич Лёвшин (1798-1879) в своем «Описание киргиз-кайсатских или киргиз-казачьих орд и степей» [28, с. 269] которого без критического анализа - стереотипно цитируют и поныне многие авторы по истории Казахстана и Кыргызстана, разрастаясь невероятными подробными домыслами [6, с.253, 271; 7, с.173].

Между тем, это не соответствует исторической истине и противоречит разумной логике взаимоотношениям этих близкородственных народов. Приводимые ими этнографические материялы лишь подтверждают наши выводы высказанные в опубликованной в еще 1995 году в моей книге: «Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII в.». В ней, я константировал, что эти сведения вероятно относятся к группе алатооских (тяньшанских) кыргызов которые в составе беженцев - населения Джунгарского ханства, перейдя границы России в 1757 году приняли их подданства [19, с. 69-71]. И, во время обратного бегства в 1771 г. из России волжских калмыков или точнее возвращения ойратов – калмаков жителей бывшего Джунгарского ханства в Джунгарию, имели место насильственный захват и увод на юг вместе с обозами, также представителей других народностей Поволжья [20, с. 1-2; 21, с. 214]. Известно, что часть увлеченных беженцами «мусульман», среди которых находились кыргызы и туркмены, были отбиты по дороге казахскими войсками, в том числе и Абылай-султана [22, с. 368; 23, с. 4-4]. Но, это обстоятельство означало не пленение кыргызов и туркмен, а скорее было освобождением единоверцев - мусульман от не верных ойратов - калмаков, что, однако, не исключало определенной зависимости первых от казахских султанов.

Становится вполне понятно, почему эти близкородственные казахам кыргызы, очутившиеся зачастую мирными путями, и добровольно оставаясь среди казахского народа, окруженные сочувствием и вниманием их, впоследствии стремились связать свое происхождение с родами и коленами казахов [2, с.154; 24, с. 71-79]. Зарождение среди казахов пришлого кыргызского этноса из числа аманатов (заложников) или плененных, противоречат логике института аманатства, они не могли долго содержатся там, тем более оставться жить в неволе, что означало бесчестьем для семьи и изменою отечеству. Поэтому они зачастую отускались в определенные договором сроке, что подтверждается историческими данными как архивными документами, так и народными преданиями или же подвергались смерти в случае нарушения договоренностей.

В этом отношении примечателен информация казахстанца Асан Болат Танибергенулы из отделения бәйті-кащи рода кыргыз утверждавшего, что его предки, “баатыры Мәнжі, Ханжі, а также Дәнжі участвовали в составе войск Абылай-хана в борьбе с калмыками потомки которых ныне проживают в аулах Темирши и Енбек Карагандинской области” [24, с. 74-75]. Другой казах-станский кыргыз 63 летний Зарлык Мойтанович Калабаев в своем посте на фейсбук написанный 18 декабря 2019 г., утверждает, что он в девятом поколении из кыргызского племени кушчу. О своих предках повествует: “Во избежания межродового кровопролития совет биев и старейшин приняли решение, чтобы они покинули родные, засиженные места. Они с собой (в казахские пределы) пригнали большой табун лошадей. Их называют по этой причине Бай кыргыз. Называют еще Урункай кыргызы... Они не аманаты и не пленные, а волные кыргызы, т.к. наши предки поселились намного ранее чем последний (1779 г.) поход Аблая” на кыргызов. “Сын Кына Кутпанбет – прдолжает повествование о своих предках он, - участвовал в сражениях против джунгар под командованием самого хана Аблая в 1735-1745 годах. ... . Потомки Кына живут в Бурабайском районе (в Кокче - тоо – Д.С.), а потомки Кошек в Астраханском районе Акмолинской области” [25].

Инфорация З. Калбаева перекликаются сведениями карты шведского офицера Иогана Густава Рената (1682-1744) бывшего 18 лет в плену у Джунгарского хана, прекрасно знавшего

места обитания народов Центральной Азии. Его труд был издан в Стокгольме в 1738 году и российский исследователь картограф Владимир Иванович Волобуев (1950-1997), вот как комментирут их: «Kirgiser – киргизы показаны на карте И.Рената и на территории горы Уллытау, как союзный народ казаков ... Они обозначены, восточнее горы Улутау и южнее ***Кокшетау*** как «киргиз» и «Казакская орда» [26, с. 64].

Кыргызский историк Белек Солтоноев (1878-1938) утверждает, что эти кыргызско-казахские столкновения происходили в 1775-1776 годах, как теперь мы знаем, он на немного ошибался. Интересны его сведения, из кыргызских преданий, где говориться, что после победы над кыргызами Абылай хан наложил своеобразную контрибуцию (на мой взгляд, автор это не удачно называет: салык – налог) которую полностью выплатил кыргыз Кебек бий из рода бөлкөбай племени солто. Абылай хан назначил его своим наместником среди временно подчиненных им кыргызов. За тем Абылай хан тут же отпускал плененных кыргызов за выкуп. Если плененный был из бедной семьи – то брал по одной лошади, а с боготых по девять лошадей [7, с.168-175].

Достоверно известно, что Абылай хан, из похода тогда очень в спешке возвратился в свои кочевья отчасти, из-за письма ему Оренбургского губернатора Рейнсдорфа от 9 апреля 1774 года, который был переправлен, вероятно с задержкой, в Семиречье его сыном Вали, где было просьба к казахскому предвадителю принять меры по прегражднию пути следования восставщихся отрядов Емельяна Пугачева (1773 - 1774 гг.) в Западной Сибири, приближавшегося к владениям Абылая хана [6, с.219; 23, с. 117].

В кыргызских преданиях говорится, что Абылай хан возвращаясь на “Сары Арка”, в качестве заложника - “ак-үйлүк” (буквально переводится на русский язык – “из белой юрты”, что означало - они аманаты – заложники из имущих или элитных слоев кыргызского общества) от имени всех кыргызов одного Түлөберди Жамансарт уулу увез (“бүткүл кыргыздын үстүнөн Жамансарт уулу Түлөбердини алып кеткен”) [7, с.174], а в другом предании переговорщиков называют “элчи” (“послами” – что конечно же не соответствует истине) в числе 40 человек во главе с Түлөберди Жамансарт уулу из племени солто, прибыли к Абылаю (почему-то указано - в г. Ташкент [27, с. 38], видимо, здесь имеет место смещение событий – Д.С.). После переговоров с Абылай ханом, где были определены границы кыргызско-казахских кочевьев и решено жить в добрососедстве, то весной 1775 года, они с почестями были возвращены на Родину [27, с. 38]. По сведениям русских архивных данных, от 21 сентября и 18 октября 1778 года Абылай кыргызских “аманатов держа у себя з год возвратил,” [23, с. 122,117]. И, вскоре опять начались кыргызско-казахские столкновения.

В этом отношении небезынтересно и содержание письма, присланного в Институт истории АН Кыргызстана (от 28 августа 1985 г.) жителея г. Каркаралинск Карагандинской области Казахской Республики Сейсенбаева, утверждающего, что его предки - кыргызы, которых там довольно много, и они считают себя потомками одного из колен рода Аргын (Средний жуз), но неизвестно, когда они прибыли в Казахстан. Если эти кыргызы действительно были пленены казахскими султанами во время военных акций против них, то вряд ли последние безропотно последовали в далёкий Кокчетоо и оставались бы в неволе, а тем более, живя компактно смогли получить прозвищи: «Бай кыргыз» - «Богатые-кыргызы» и «Яны – кыргыз» - «Новые – кыргызы» - смыслы которых говорят сами за себя. Затем они добились права на породнение с казахами.

Да и анализ истории кыргызско-казахских взаимоотношений не позволяет согласиться с утверждениями о насильственном переселении и удержании близкородственных кыргызов в Казахстане. Об этом говорят и выводы Казахстанского историка профессора Рахыма Бекназарова который анализируя сведения о перекочевке в середине XVIII века, некоторых педставителей кыргызкого этноса на территорию расселения племенного объединения Алимулы из Младшего жуза казахов, пришел к закономерному выводу о том, что это произошло «мирным» путем, и явилось важной причиной их быстрого, безболезненного включения в культуру казахов Северного

Приаралья [18:209]. Мне предстовляется, что в случае с заселением кыргыз в выше указанные две волости в Кокчетоо, также происходило “добровольно” и по взаимному “мирному” соглашению.

Как видно из вышеприведенного сообщение И. Абдулова, Абылай хан тщательно готовился к походу на кыргызов, через своих послов в Санкт-Петербурге просил у них военной помощи, и по сведениям А. Левшина, “получил отказ в присылке к нему русского войска для войны с дикими киргизцами” [28, с. 268]. Только в 1779 г. Абылай хан во главе 12 тыс. войска сумел выступить в поход на кыргызов. В начале похода он направил к кыргызам своего посла Жоогача с предложе-нием о мирных переговорах. Но, казахский посол, побывав у приграничного кыргызского бия Момокона (из РПГ солто) не дождался вразумительного ответа. И, тем не менее, на начальном этапе наступления, в двух столкновениях с кыргызами, казахские войска во главе с сыном Абылая – Чингис султаном и Абулфеис султаном не смогли добиться успеха [23, с. 385-386].

Возможно, кыргызы после этого посчитали, что казахи не продолжат свои посягательства, ибо стало известно, что Абылай хан, также не дождался помощи и со стороны Цинской империи, и по этому завоевательные намерения казахского хана в Кыргызстане, как и прежде, уже не поддерживались и другими рядовыми казахами, разъехавшихся «по своим улусам» [29, с. 351]. Но, Абылай хан, летом 1779 г. все же сумел вновь организовать мощное наступление на кыргызов. Используя военно-тактическую хитрость - имитируя наличие военной поддержки ему со стороны России, показывая в среде своего войска в полной амуниции русского солдата [29, с. 385-387], он неожиданно напал на своих противников сразу с трех сторон: с вершины и конца Чуйской долины и на Талас. Кыргызские воины хотя сражались героически, из-за того, что они не сумели вовремя собраться воедино, были вынуждены отступить в горы. В результате Абылай в 1780 г. на Таласе пленил кыргызского предводителя (из РПГ саяк) Садыр хана вместе с его сыном Доскулу. Садыр был убит во время попытки к бегству [7, с.172].

Результаты. О результатах этого похода говорится в письме казахского Султанмамет султана к начальнику Омской линии Н.Г. Огареву от 7 июля 1780 г.: «Аблай хан киргизцов разбил ... и взял людей с девятью кибитками со всем багажом и скотом в аманаты с тем условием, чтобы им, киргизцам, впредь быть в повинности...» [30, с. 11]. В другом документе от 27 января 1781 года говориться, что Аблай хан «захватил знатных бийевских детей с семейством пятнацать кибиток ... и содержит до точного всех наказания в аманатах на хорошем трактате (содержании – Д.С.)» [23, с. 386].

И, тем не менее, Абылай хану не удалось до конца подчинить кыргызов, [39:90] так как вскоре - в начале весны 1781 года во время постройки нового города в Таласе он скончался [29:63,196].

Кыргызские военачальники, летом того же 1781 года, возобновили свои походы на кочевья Адил султана из Старшего жуза казахов. Кыргызы в то время их “побили и пленных взяв увезли, поговаривая при этом, что Вы де подпору имели себе Аблай хана, которой де уже помер, и сей произшедшей нашей войны начин (месть –Д.С.) делаем” – доносил башкирец К. Казанбаев 1 августа 1781 года [23, с. 431]. Такие мелкие стычки и угоны скота в кыргызско-казахском приграничье наблюдались периодично.

В октябре 1785 г. цинской пограничной администрации удалось уговорить на совместные действия против кыргызов казахского султана Бердиходжо из РПГ чапрашты Старшего жуза. Бердиходжо напал со стороны р. Аягуз, а цины из долины р. Или на кыргызов и нанесли ощутимый урон [31, с. 100]. Ободренный этим, Бердикожо вторично совершил поход на кыргызские кочевья в январе 1786 г. Малочисленность - всего в 100 человек - его отряда наглядно свидетельствовало о непопулярности такого усилия этого казахского предводителя, в результате он попал в окружение и погиб в плену [19, с. 98-99].

Не увенчались успехом и попытки цинских властей направить против кыргызов в феврале 1786 г. отряд казахов во главе с султаном Ханходжо из Среднего жуза (РПГ найман). С приближением в Чуйскую долину в местности Кызыл-Суу, когда стали известны истинные

намерения их предводителя, из собранных в отряд около ста воинов лишь 12 человек остались с ним, остальные отказавшись воевать против кыргызов, вернулись обратно домой [31, с. 100, 232]. Так простые кочевники - казахи перед лицом внешних опасностей, проявляли свою солидарность с кыргызами и вынудили своих султанов идти на заключение мира между казахами и кыргызами.

Об этом нам известно из рассказа омского купца Захара Пеневского от 14 мая 1786 г., где говорится, что в кочевья кыргызов прибыло посольство от казахов Старшего и Среднего жузов для заключения перемирия. Во время переговоров обе стороны стремились договориться об организации союза между собою, "ибо де как для вас, так и для нас, – говорили они, – общие неприятели китайцы" [31, с. 280].

Летом того же 1786 г. послы кыргызов побывали у правителей казахов Старшего и Среднего жузов для переговоров о совместных действиях против посягательств иноверцев цинов. Это было одним из проявлений общности исторических судеб кыргызов и казахов перед лицом внешней опасности.

На основе этих договоренностей в 1789 г., когда приграничные цинские власти начали проявлять откровенный натиск кыргызам, то их правитель "Атаке (баатыр Тынай бий уулу – Д.С.) принужденным нашелся послать к некоторым султанам киргизским (казахским - Д.С.), находящимся в подданстве Российском, испрошения в спомоществовании, из них некоторые согласились дать помощь... вспомогатели и с тем отправились..." [32, с. 10-11], сообщал поковник А. Бентам в своем донесении князю Г. А. Потемкину-Таврическому от 15 декабря 1789 г. Как видно из этого, только благодаря совместным усилиям кыргызы и казахи успешно отстояли свою свободу и самостоятельность во второй половине XVIII в., и в последующие годы.

Далее, в сочинениях Ч. Валиханова имеются некоторые фактические не соотвествия, так в записанной им «Песне об Аблае» содержатся сведения о смерти кыргызского батыра Атаке Жырык (имеется в виду Атаке баатыр Тынай бий уулу, из кыргызского племени сарыбагыш), который якобы был убит лично Абылай ханом [33, с. 271]. В другом сочинении казахского ученого «Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г.» автор пишет, что по дороге между Талды-Булаком и Первый Чаты сопровождавшие его кыргызы показали «могилу Карабека, сына Атаке», якобы убитого при походе Абылай хана на аул сарбагышей в верховьях реки Челик [34, с. 329]. А между тем, по архивным документальным материалам, кыргызский бий Атаке баатыр и его сын Карабек в 1785–1793 гг. были живы [35, с. 155-156], тогда как Абылай-хан умер, как известно, в 1781 году.

Заключение. Таким образом, из всего вышеизложенного следует, что кыргызско-казахские взаимоотношения основывались на взаимных политических и торгово-экономических интересах. Однако, несмотря на существовавшие между кыргызскими и казахскими правителями противоре-чия, в разжигании которых немало усилий приложила Цинская империя, заинтересованная в ослаблении обеих сторон, в событиях того времени ясно прослеживается общность исторических судеб кыргызского и казахского народов. Она особенно проявлялась в период возвикновения реальной опасности завоевания их со стороны империи Цин, против которой кыргызы и казахи боролись сообща.

Несмотря на младенческое состояние кыргызоведения в России в середине XIX в., его яркий представитель Чокан Чингисович Валиханов, своими научными изысканиями в целом верно определил основной характер киргизско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII веках как родственные, дружественные, миролюбивые и союзнические. Труды знаменитого казахского ученого, обогащая наши знания по политической истории народов Средней Азии и Казахстана, все же требуют к себе критического отношения исследователей.

Список использованной литературы:

1. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах //Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т.2.

2. Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие//Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 2.

3. Валиханов Ч. Ч. Аблай // Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 4.

4. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. Бишкек, 1995.

5. Молдобаев И.Б. Этно-культурные связи кыргызов в средневековье. Бишкек, 2003.

6. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Алматы, 2000. Т.3.

7. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Бишкек, 1993. Т.I.

8. Курц Б.Г. Русско-китайские сношения XVI, XVII, XVIII столетий. Москва,1929.

9. ЦГВИАР). Ф. 20. Оп. 1/47. Д. 549. Ч. 3.

10. Государственный архив Омской области России. (Далее сокр. – ГАОм. ОР). Ф.1. Оп.1. Д.68.

11. Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. М., 1867.

12. Кыргыз Республикасынын тарыхы. Жогорку окуу жайлары учун окуу китеп. Бишкек: Кыргызстан, 2000.

13. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв /Сб. док. и материалов. Алма-Ата, 1961.

14. ГАОм. ОР. Ф. 366. Оп. 1. Д. 170.

15. Сапаралиев Д.Б. Из истории киргизско-казахских взаимоотношений (вторая пол. XVIII в.). // Советский Киргизстан: страницы истории и современность. Фрунзе: Илим, 1984.

16. Сапаралиев Д.Б. Кыргыз - казак мамилеси (XVIII к. экинчи жарымы – XIX к. биринчи жарымы) //Коомдук илимдер журналы. Кыргыз – Турк «Манас» университети. № 1. Бишкек, 2001.

17. Сапаралиев Д.Б. Намыскөй баатыр - хан Садыр (XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын казактар менен мамилелеринин кээ бир маселелери)//Тарых илимдеринин доктору, профессор Жакыпбеков Жаныбек Жакыпбековичтин 75 жылдыгына арналган «Кыргызстандын тарыхынын жана тарыхнаамасынын актуалдуу маселелери» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциянын макалалар жыйнагы. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин эмгектери. XII (Атайын чыгарылышы). Бишкек, 2022.

18. Тауасарулы К. Туп-тукианнан озуме шейин. Алматы, 1993.

19. Сапаралиев Д. Б., Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в. Бишкек: Илим, 1995.

20. ГАОрОР . Ф. 3. Оп. 1. Д. 118.

21. ГАОрОР. Ф. 3. Оп. 1. Д. 132.

22. ГАОрОР. Ф. 3. Оп. 1. Д. 170.

23. ГАОрОР. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176.

24. Кельдыбеков М. Б. Казахско-кыргызские этнополитические и этнокультурные отношения в XVII-XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Павлодар, 2022.

25. Калабаев З. М. Кыргыз в 9-м колене (Казахстан) https://www.facebook.com/search/top/18 декабря 2019 г.

26. Волобуев В.И. Карта Джунгарского государства 1738 г. И.Г. Рената как Историко географический ичточник, Москва, 2018.

27. Алымбектин санжырасы. (Абылай хандын доорундагы кыргыз-казак мамилеси. XVIII кылымдын окуялары). Бишкек, 2007.

28. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсатских или киргиз-казачьих орд и степей. Ч. 2. Исторические известия. СПб.,1832.

29. Государственный архив Оренбургской области России (сокр. ГАОрОР. Ф. 1. Оп. 1. Д. 176.
30. ГАОм. ОР. Ф. 1. Оп.1. Д. 224.
31. ГАОм. ОР. Ф. 1. Оп. 2. Д. 25.
32. Центральный государственный архив древних актов России (сокр. ЦГАДАР). Ф. 10. Оп.3. Д. 585. Л. 10 об-11.
33. Валиханов Ч. Ч. Песня об Аблае // Собр. соч. Втор.изд. Алма-Ата, 1985. Т. 1.
34. Валиханов Ч. Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г.// Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 1.
35. ГАОм. ОР. Ф. 1. Оп. 2. Д. 25.

References:

1. Valikhanov, Ch. Ch. Zapiski o kirgizakh // Sobr. soch. v pyati tomakh. Vtor. izd. Alma-Ata, 1985. T. 2. [in Russ.]
2. Valikhanov, Ch. Ch. Kirgizskoe rodoslovie // Sobr. soch. v pyati tomakh. Vtor. izd. Alma-Ata, 1985. T. 2. [in Russ.]
3. Valikhanov, Ch. Ch. Ablai // Sobr. soch. v pyati tomakh. Vtor. izd. Alma-Ata, 1985. T. 4. [in Russ.]
4. Moldobaev, I. B. "Manas" – istoriko-kulturnyi pamyatnik kyrgyzov. Bishkek, 1995. [in Russ.]
5. Moldobaev, I. B. Etno-kulturnye svyazi kyrgyzov v srednevekov'e. Bishkek, 2003. [in Russ.]
6. Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dney. V pyati tomakh. Almaty, 2000, T. 3. [in Russ.]
7. Soltonoev, B. Kyzyl kyrgyz tarykhy. Bishkek, 1993. T. 1. [in Kyrg.]
8. Kurtz, B. G. Russko-kitayskie snozheniya XVI, XVII, XVIII stoletiy. Moskva, 1929. [in Russ.]
9. TsGVIA. F. 20. Op. 1/47. D. 549. Ch. 3. [in Russ.]
10. Gosudarstvennyi arkhiv Omskoi oblasti Rossii (GAOm. OR). F. 1. Op. 1. D. 68. [in Russ.]
11. Potanin, G. N. Materialy dlya istorii Sibiri. M., 1867. [in Russ.]
12. Kyrgyz Respublikasynyn tarykhy. Zhoghorku okuu zhaylary uchun okuu kitep. Bishkek: Kyrgyzstan, 2000. [in Kyrg.]
13. Kazakh-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vv. / Sb. dok. i materialov. Alma-Ata, 1961. [in Russ.]
14. GAOm. OR. F. 366. Op. 1. D. 170. [in Russ.]
15. Saparaliev, D. B. Iz istorii kirgizsko-kazakhskikh vzaimootnosheniy (vtoraya pol. XVIII v.). // Sovetskiy Kirgizstan: stranitsy istorii i sovremennost'. Frunze: Ilim, 1984. [in Russ.]
16. Saparaliev, D. B. Kyrgyz - kazak mamilesi (XVIII k. ekinchi zharimy – XIX k. birinchi zharimy) // Koomduk ilimler zhurnaly. Kyrgyz – Turk "Manas" universiteti. № 1. Bishkek, 2001. [in Kyrg.]
17. Saparaliev, D. B. Namyskoi baatyr - khan Sadyr (XVIII kylymdyn ekinchi zharymy dagy kyrgyzdardyn kazaktar menen mamilelerinin kee bir maseleleri) // Tarykh ilimderinin doktoru, professor Zhakypbekov Zhanybek Zhakypbekovich tin 75 zhildygyna arnalgan "Kyrgyzstandyn tarykhynyn zhane tarykhnamasynyn aktualduu maseleri" attuu El aralyk ilimiy-praktikalyk konferentsiyanyn makalalar zyinagy. Bishkek, 2022. [in Kyrg.]
18. Tauasaruly, K. Tup-tukiannan ozume sheiin. Almaty, 1993. [in Kaz.]
19. Saparaliev, D. B. Vzaimootnosheniya kyrgyzskogo naroda s russkim i sosednimi narodami v XVIII v. Bishkek: Ilim, 1995. [in Russ.]
20. GAOrOR. F. 3. Op. 1. D. 118. [in Russ.]
21. GAOrOR. F. 3. Op. 1. D. 132. [in Russ.]
22. GAOrOR. F. 3. Op. 1. D. 170. [in Russ.]
23. GAOrOR. F. 3. Op. 1. D. 176. [in Russ.]
24. Keldybekov, M. B. Kazakh-kyrgyzskie etnopoliticheskie i etnokulturnye otnosheniya v XVII-XIX vv. Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Pavlodar, 2022. [in Russ.]
25. Kalabayev, Z. M. Kyrgyz v 9-m kolene (Kazakhstan). [Online]. Available at: https://www.facebook.com (Accessed: 18 December 2019). [in Russ.]
26. Volobuev, V. I. Karta Dzhungarskogo gosudarstva 1738 g. I. G. Renata kak istoriko-geograficheskiy istochnik. Moskva, 2018. [in Russ.]

27. Alymbektin sanzhyrasy (Abylai khan dyn doorundagy kyrgyz-kazak mamilesi. XVIII kylymdyn okuyalary). Bishkek, 2007. [in Kyrg.]

28. Levshin, A. I. Opisanie kirgiz-kaisatskikh ili kirgiz-kazachikh ord i stepei. Ch. 2. Istoricheskie izvestiya. SPb., 1832. [in Russ.]

29. Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti Rossii (GAOrOR). F. 1. Op. 1. D. 176. [in Russ.]

30. GAOm. OR. F. 1. Op. 1. D. 224. [in Russ.]

31. GAOm. OR. F. 1. Op. 2. D. 25. [in Russ.]

32. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov Rossii (TsGADAR). F. 10. Op. 3. D. 585. L. 10 ob-11. [in Russ.]

33. Valikhanov, Ch. Ch. Pesnya ob Ablaye // Sobr. soch. Vtor. izd. Alma-Ata, 1985. T. 1. [in Russ.]

34. Valikhanov, Ch. Ch. Dnevnik poezdki na Issyk-Kul', 1856 g. // Sobr. soch. v pyati tomakh. Vtor. izd. Alma-Ata, 1985. T. 1. [in Russ.]

35. GAOm. OR. F. 1. Op. 2. D. 25. [in Russ.]

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.09
ӘӨЖ/УДК/ UDC 930(092) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.026

*Б.Қ. Исабек *[1], А.М. Абилаханова [2] Б.М. Козбагарова [3]*

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы, E-mail: barsha73@mail.ru
[2]Өзбекәлі Жәнібеков атындағы педагогикалық университетінің PhD докторанты,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы, E-mail:aabilakhanova@mail.ru
[3]Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
мұғалімі, Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы) E-mail:Kozbagarova74@mail.ru

ҰЛТ РУХЫН ҰЛЫҚТАҒАН ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ МҰРАЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың коммунистік жүйе мен тәртіп, мораль мен партиялық талап адам санасын қысып тастаған, ұлттық сананы өшіріп, коммунистік идеология насихатталған мәңгүрттік заманда ноқтаға басы сыймаған қайраткер, ұлтжанды дара тұлға Өзбекәлі Жәнібековтың қызметі мен рухани мұрасы жан-жақты сараланады. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері тарихшы-этнограф, ғалымның қазақ халқының салт-дәстүрі мен төл мәдениітінің жаңғыруына үлес қосып 62 жыл атаусыз қалған Наурыз мейрамын елге қайтарып, қазақ өнерінде ерекше орны бар айтысты жағңыртып, Алаш қайраткерлерінің ақталуына белсенділік танытқан Өзбекәлі Жәнібековтың қызметіне тарихи талдау жүргізіледі.

Мәдениет министрлігі қызметінде атқарылған жұмыстарының тарихи маңыздылығы сараланды. Сол кезде елімізде 400 жуық археологиялық нысандар қалпына келтірілді. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, «Әзірет Сұлтан» кесенесін атап өтуге болады. Мақалада 1989 жылы Тайқазанды елге қайтарудың тарихи естеліктері қарастырылады. Өзбекәлі Жәнібеков өнердің жанашыры ретінде атқарған қызметтері . «Шертер», «Адырна», «Алтынай» атты фальклорлық өнер ансамблдерін ұйымдастыруының маңызыдылығы айқындалады.

Мақалада «Қазақтың ұлттық қолөнері», «Жаңғырық», «Уақыт керуені», «Жолайрықта», «Ежелгі Отырар», «Тағдыр тағылымы» шығармалары мазмұнының педагогикалық аспектілері қарастырылады.

Кілт сөздер: Өзбекәлі Жәнібеков, тарихи тұлға, мәдениет, ұлттық тәрбие, Ө. Жәнібековтың шығармалары.

Исабек Б.Қ.[1], *Абилаханова А.М.*[2] *Козбагарова Б.М.*[3]
[1]*Кандидат исторических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, (Казахстан, город, Шымкент) E-mail: barsha73@mail.ru*
[2]*PhD докторант Южно-Казахстанский педагогического университета имени Узбекали Жанибекова, Казахстан, город, Шымкент) E-mail: aabilakhanova@mail.ru*
[3]*Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления, учитель (Казахстан, город, Шымкент), E-mail: Kozbagarova74@mail.ru*

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ НАСЛЕДИЯ УЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВА

Аннотация

В статье всесторонне рассматривается деятельность и духовное наследие Узбекали Жанибекова, самобытной националистической личности, деятеля, не вписывающегося в систему XX века, когда коммунистический строй и порядок, мораль и партийные требования угнетали сознание человека, стирали национальное сознание и пропагандировали коммунистическую идеологию.

Будет проведен исторический анализ деятельности Узбекали Жанибекова, видного государственного и общественного деятеля историка-этнографа, ученого, внесшего вклад в возрождение традиций и культуры казахского народа, вернув в страну 62 года безымянного праздника Наурыз мейрамы, который занимает особое место в казахском обществе и традиции. Узбекали Жанибеков проявляет активность в реабилитации Алашских деятелей.

Проанализирована историческая значимость работы У.Жанибекова, проделанной в деятельности Министерства культуры. На тот момент в стране было восстановлено около 400 археологических объектов. Можно отметить мавзолей Кожа Ахмеда Ясауи, мавзолей «Әзірет Сұлтан». В статье рассматриваются исторические воспоминания о возвращении Тайказана в 1989 году. У. Жанибеков сторонник искусства. Определена значимость организации ансамблей фальклорного искусства "Шертер», «Адырна», "Алтынай".

В статье рассматриваются педагогические аспекты содержания произведений «Қазақтың ұлттық қолөнері», «Жаңғырық», «Уақыт керуені», «Жолайрықта», «Ежелгі Отырар», «Тағдыр тағылымы»

Ключевые слова: Узбекали Жанибеков, историческая личность, культура, воспитание.

Isabek B.[1], *Abilakhanova A.*[2], *Kozbagarova B.*[3]
[1]*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov Kazakhstan, city, Shymkent. E-mail: barsha73@mail.ru*
[2]*PhD doctoral student at South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, Kazakhstan, city, Shymkent. E-mail: aabilakhanova@mail.ru*
[3]*Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics, teacher Kazakhstan, city, Shymkent. E-mail: Kozbagarova74@mail.ru*

EDUCATIONAL VALUES OF THE HERITAGE OF UZBEKALI ZHANIBEKOV, WHO GLORIFIED THE SPIRIT OF THE NATION

Abstract

The article comprehensively examines the activities and spiritual legacy of Uzbekali Zhanibekov, an original nationalist personality, a figure who did not fit into the system of the 20th century, when the communist system and order, morality and party demands oppressed human consciousness, erased national consciousness and propagandized communist ideology.

A historical analysis of the activities of Uzbekali Zhanibekov, a prominent statesman and public figure, historian-ethnographer, scientist who contributed to the revival of traditions and culture of the Kazakh people, returning to the country 62 years of the nameless holiday Nauryz Meiramy, which occupies a special place in Kazakh society and tradition, will be conducted. Uzbekali Janibekov is active in the rehabilitation of Wallachian figures. The historical significance of U.'s work is analyzed. Zhanibekov, carried out in the activities of the Ministry of Culture. At that time, about 400 archaeological sites had been restored in the country. It is possible to note the mausoleum of the Skin of Ahmed Yasawi, the mausoleum of "Aziret Sultan". The article examines historical memories of the return of Taykazan in 1989.

U. Dzhanibekov is a supporter of art. The importance of the organization of the ensembles of folk art "Sherter", "Adyrna", "Altynai" is determined. The article discusses the pedagogical aspects of the development of "Kazakh National Crafts", "Echo", "caravan of time", "Crossroads", "ancient Otyrar", "Destiny's lesson".

Key words: Uzbekali Dzhanibekov, historical personality, culture, upbringing.

Кіріспе.

Кез келген мемлекеттің тарихы мен мәдениетін жаңғыртатын, ұлттың мұрасын келер ұрпаққа насихаттай білетін тұлғалар болады. Солардың бірі әрі бірегейі - көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, халық мұрасын жинап, оны қазақ мәдениетінің алтын арқауына айналдырған тарихшы - этнограф Өзбекәлі Жәнібеков. XX ғасырда, коммунистік жүйе мен тәртіп, мораль мен партиялық талап адам санасын қысып тастаған, ұлттық сананы қшіріп, коммунистік идеологияны миға қинап кіргізген мәңгүрттік заманда ноқтаға басы сыймаған қайраткер, ұлтжанды дара тұлға. Кеңестік идеологияның қысымына қарамастан қазақ зиялылары Жүсіпбек Аймауытов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбергенов есімдерінің туған халқына қайта оралуына белсене ат салысты. Өзбекәлі Жәнібеков естелігінен үзінді келтірер болсақ: «Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, әсіресе Міржақып Дулатов секілді аса көрнекті мәдениет қайраткерлерін ақтаудың бізге қанша күшке түскені де есімізде. Тіптен Алашорда қозғалысына байланысты оның бірде бір құжатын қолына ұстамаған жолдастардың «алашорда-шыларды ақтап жатыр» деп бізге айдар таққысы келгенін қалай ұмытарсыз. Ал кейіннен бүкіл Қазақстан болып олардың шығармаларын қандай құштарлықпен оқыды десеңізші» [1, 43-44 бб.]. Қазақ халықын Әз наурыз мерекесімен қауышуына үлес қосты. Өзбекәлі Жәнібековтың естелігінен: «Наурыз «Жыл басы – жаңа күн – Ұлыстың ұлы күні» ретінде көне заманнан 1926 жылға дейін тойланып келген. 1920 жылдардың шолақ белсенділерінің саяси «қырағыларының» салдарынан діни мереке деген сылтаумен.... 62 жыл бойы атаусыз қалғаны қиянат еді. Мұның алдында осы мәселені Мұқтар Шаханов та газет бетінде көтерген болатын! Ия, Наурыз халқына осылай оралған болатын...». 1988 жылы Алматы облысы мен Алматы қаласында Наурыз мейрамы өткізілді. Жамбыл ауданындағы мереке Ақпан айына ілесе келетін Наурызды қарсы алу көрінісінен басталды. Түркі әлемінің рухани мұрасы болып табылатын Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қалпына келтіру жұмыстарын бастап, Тайқазанды Отанымызға қайтарды. Көптеген музейлер ашып, ана тілін дамыту бағадарламасының мемлекеттік тұжырымдамасын жасауға қатысып, «Қазақ ұлттық қолөнерінің мәдениеті», «Эхо...», «Жаңғырық», «Уакыт керуені», «Жолайрықта», «Ежелгі Отырар», «Тағдыр тағылымы» атты еңбектерін жарыққа шығарды. Қазақ мәдениеті мен салт-дәстүрлерінің кеңес үкіметі кезеңінде жойылып кетпеуіне үлес қосқан тұлғалар мен зиялы азаматтардың қазыналы еңбектерін зерттеу, оны насихаттау бүгңнгі ұрпақтың парызы. Өзбекәлі Жәнібеков XX ғасырда түрлі қызметтерді атқара отырып, төл тарихымыз бен салт-дәстүрлерімізді қайта жаңғыртқан тарихи тұлға.

Өзбекәлі Жәнібековтың тарихи рухани мұрасын бір немесе бінереше зерттеу жұмыстарымен шектеу мүмкін емес. «Шертер», «Адырна», «Алтынай», «Сазген», «Сырнай» секілді көптеген өнер ұжымдарының тұсауын кесіп, халқымыздың жойылып бара жатқан музыкалық көне аспап-тарының қайта жаңғыруына себепші болды. Отырар, Әзірет Сұлтан, Тараз, Үстірт секілді елді

мекендерде этнографиялық музейлер ашылып, Қазақстанның мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру мақсатын көздеген «Арқас» және шет елдерінде тұратын отандастарымызбен мәдени байланыс жасайтын «Отан» («Қазақстан») қоғамдары құрылды» [1, 77 б.].

Шымкент қаласындағы Шығыс жастарының көсемі Ғани Мұратбаевтың ескерткішінің орнатылуына, Отырардағы Арыстан баб, Түркістандағы – Қожа Ахмет Йассауи кесенелерінің қалпына келтірілуіне т.б көптеген жақсы істердің бастамасына қамқоршы бола білді. Қазақ мәдениетін жаңғыртумен қатар, еліміздің әлеуметтік – экономикалық жағдайына да араласып өз үлесін қосты. Бетпақдаланы игеруге, Шардара су қоймасын салуға, Арыс - Түркістан каналын қазуға ұйытқы болуы соның бірден бір дәлелі.

Өзбекәлі Жәнібекотың өмірі туралы айтылып, жазылып та келеді. Алда да айтыла бермек. Өзбекәлі – қазақ халқының XX ғасырдағы біртуар перзенттерінің бірі, Оған қиядан атойлап шығып, қисынын тауып, қамал бұзарлық қайраткерлік тән еді. Ол тыңнан жол табатын, реформатор, өзіндік ізі бар, өзіндік жігері бар, құрыштан сомданып құйылған батыр, ғалым, қайраткер, өнерпаз азамат ретінде қазақ тарихында есімі қатталды деді академик, тарих ғылымдарының докторы Манаш Қозыбаев.

Адырбек Баянның Өзбекәлі Жәнібеков: ғұмырнамалық деректі хикаят атты 2021 жылы шыққан еңбегінде қылышынан қаны тамып тұрған коммунистік қоғамда жарық дуниеге келіп, жетімдік тақсіретін тарта жүріп ер жетіп, өршелене өсіп, ұлтына қызмет етуден бір танбай өткен өршіл мемлекет және қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібек. Заманынан оза туған ұлттық болмысты азаматтық қайреткерлік қалыптасу жолы һәм қазақтың музей ісі, ұлттық киім үлгілері, ұлььық өнері (ән, би, сәулет) хақында терең тебіреністі этнолог ғалым болып қалай қалыптасқаны жайында туындыгер дәйекті әңгіме сабақтайды.

Арысбек Тәжіұлының 2021 жылы жарық көрген «Тау тұлға» еңбегінде Ғани Мұратбаевтан кейін жастарға жетекші көсем бола білген, әлденеше буын ұрпақты жаңа бағытта тәрбиелеген рух сардары – Өзбекәлі Жәнібековтың отаншыл азамат, қайраткер, этнолог-ғалым ретіндегі тұлғасы сараланады. Ергөбек Құлбек 2021 жылы шыққан «Ұлтымыздың Ұйытқысы» атты еңбегі – жастарға жетекші көсем бола жүріп көркем тәрбиелеген, қазақ идеологиясында реформаторлықтан танбаған мемлекет және қоғам қайраткері, қазақ ұлтының ұйытқысы бола жүріп әлденеше буын руханият сарбаздарын жаңа бағытта қалыптап, қанаттандырған рух сардары Өзбекәлі Жәнібеков отаншыл ойшыл азамат, досқа адал таза рухты азаматтың қызыметі туралы баяндалады.

Өзектілігі: мақалада ұлтымыздың ұлы мұралары мен жәдігерлерінің сақталып қалуына үлкен үлес қосқан Өзбекәлі Жәнібековтың өскен ортасы, қызмет жолы, мемлекеттік және қоғамдық істерін зерделеу, мұралары мен шығармаларын насихаттау арқылы жастардың азаматтық көзқарасы мен ой-пікірлерінің құндылығы көрсетіледі. Өзбекәлі Жәнібековтың өмірі мен қоғамдық, мемлекеттік қызметі жайлы деректер болып табылатын автордың тарихи мұраларының ғылымилығы зерделенеді.

Мақсаты мен міндеттері: Өзбекәлі Жәнібеков тарихи тұлғаның өмірі мен еңбектерін зерттей отырып, деректер қатарын толықтыру және тұлғаның есімін елге таныту.

Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер шешімін тапты:

- Өзбекәлі Жәнібековтың өсен ортасы, туған жері туралы деректерді саралау;
- Өзбекәлі Жәнібековтың қазақ халқының мәдениеті мен тарихының сақталуына қосқан үлесіне архивтік құжаттар негізінде сараптама жасау;
- Өзбекәлі Жәнібеквтың тұлғалық бейнесін айқындайтын қоғамдық және мемлекеттік істері жазылған автордың шығармаларына тарихи талдау жүргізу.

Материалдар және Методология.

Материалдар.

Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Өзбекәлі Жәнібековтың еңбектері, Қазақстанда жарық көрген ғылыми еңбектердегі материалдар пайдаланылды. Сондай-ақ, ғұмырнамалық деректік еңбектерге талдау жасау іске асырылып, оларға сілтемелер жасалынды. Осы бағытта тарихи

салыстырмалы талдау және жүйелі-құрылымдық түсіндірмелі әдістер қолдану арқылы ғылыми мақаланы дайындауға пайдаланылды.

Методология. Өзбекәлі Жәнібековтың тарихи рухани мұрасын жүйелі түрде насихаттап жүр-ген М.Жолдасбеков., Н.Жотабаев., Б.Мәжитұлы., Ж.Өмірбековтердің естеліктерінде жарияланған. Десекте, Өзбекәлі Жәнібековтың мұраларын зерттеп жатқан ғылыми ізденістер мен басылымдар саны шектеулі. Ол жайлы тек естелік кітаптар мен газеттерде мақалалар жарық көрген. Нұржан Әбілдаев пен Айғаным Серім Өзбекәлі Жәнібековтың этнологиялық ғылыми еңбектерінде шаруашылық түрлері мен материалдық мәдениет үлгілерінің зерттелуі және Өзбекәлі Жәнібек және қазақ өркениеті деген тақырыптарда зерттеу жүргізген. Бұл еңбектерде Отрар өркениетін зерттеуші, Наурыз тойы туралы, Тарихи жәдігерлерді жаңғыртушы, музейтанушы, өнер жанашыры, би өнері тарихын зерттеуші, Қазақтың тұрғын үй тарихын зерттеуші, Ұлттық киім үлгілерін зерттеуші сияқты бөлімдерде Өзбекәлі Жәнібековтің ғылыми зерттеу еңбектері зерделенген. Бұл зерттеуде Өзбекәлі Жәнібеков тұлғасының қыр сыры жан-жақты сараланады. Мысалы этнограф ретіндегі халықтың тұрмыс тіршілігінің ерекшеліктеріне терең әрі мазмұнды зерттеген ғалым тұрғысынан жоғары бағаланады» [1, 93 бб.].

Өзбекәлі Жәнібековтың тұлғасын төмендегі үш ерекшелік айшықтайды: біріншісі – ол туған-туыстарын қызметке тартқан жоқ. Екіншісі – ол ешкіммен жең ұшымен жалғасып жұмыс істеген жоқ. Үшіншіден – мұрағат ақтарумен, кітап кемірумен, қазақтың кең байтақ даласын жаяу шарлап, әр үйдің төрінен жәдігер іздеумен өмірі өтті. Ұлтын ұлықтаған азаматтың мұрасын зерттеу өз маңыздылығын жойған жоқ деп есептейміз.

Талқылау:

Өзбекәлі Жәнібеков – адамнан азамат шығаратын, баладан дана жасап, шығаратын құдіретті ұстаз. Өзінің уақытын аямау, өзгенің бақытын аялау ұстазға ғана тән. Өзбекәлі Жәнібеков арда туып, өмірде арман қуған жан. Адамдардың неге қабілеті бар, соны өсіруге күш-жігерін жұмсаған жан, өнер жанашыры деді халқымыздың көрнекті ғалымы, академик Зейнулла Қабдолов.

Өзбекәлі Жәнібеков жастайынан оқуға ынталығы арты, өзінің еңбек құлшынысының арқасында, үлкен лауазымды, мемлекет, қоғам қайраткерлігіне дейін өсуі әр азамттың өмірлік тағдырында бола бермейтін дарын екендігі белгілі. Өмір жолы бүгінгі және өткен өз заманынан бастап, бағдар шамдай, даңғыл жолдай, білім, ғылым әлеміне алып барар өнегелі тәрбие мектебі. Заманында екінші Аристотель атанған Отырардан шыққан философ, энциклопедист ғалым Әбу Насыр ибн Мухаммед Әл-Фарабдің жерлесі Өзбекәлі Жәнібеков қазіргі Түркістан облысы, Отырар ауданына қарайтын Сарқырамас мекенінде 1931 жылдың 28 тамызда дүние есігін ашады. Есімінің шығу тарихын Өзбекәлі атамыз былай баяндайды: «Ескі дәстүрмен ата-анам көршілерін шақырып, шілдехана жасап, ауылдағы ең қадірмен көнекөз қарт Өзбек ақсақалдың құрметіне Өзбекәлі деп ат қойыпты» [2, 39 б.]. Өмір жолының деректерін зерттеу нәтижесі қазақ халқы тарихының қиын қыстау кезеңдерімен сәйкес екендігіне көз жеткіздік. Тарихымыздың нәубеті болған ашаршылық кезеңінде дүние есігін ашып, балалық шағы қазақ даласында мал мүлікті тәркілеп ұжымдастырудан бастау алып, Алаш зиялыларының репрессияға ұшырап қырылған кезеңіне сәйкес келсе, орта білім алған уақыты Ұлы Отан соғысымен қатар келеді. Сол кездегі қоғамда болып жатқан қиын қыстау кезең Өзбекәлі Жәнібековтың отбасындағы қайғы қасіреттен ауыр болмайды. Әкесі-Жәнібек Құдияұлы, Өзбекәлі туған соң, көп ұзамай қайтыс болады. Анасы-Қаныша Томашқызын туысқандарының бірі - Серім Сейітбекұлына әмеңгерлік жолымен қосады. Бауыры Спандияр Ұлы Отан соғысы кезінде хабарсыз кетеді.

1938 жылы мектеп табалдырығын аттаған бала Өзбекәліге зейінін ашуға әпкесі Мәдине ықпал етеді. Алайда ол кісіде көп ұзамай қайтыс болады. Тоғыз жасқа келер келес жазылмайтын дертке ұшыраған анасы да бақи болады. Өміріндегі бұл қайғылы жағдайды Өзбекәлі Жәнібеков былай еске алады: «Ертеңіне сәскеге таман Рахия шешеміз шайлаға барып келіп, мені оятып: балам, басыңды көтер, шешеңнен айырылыпсың дегенді айтты. Жылайын десем, көзімнен жас шықпай-ды, сіресіп қатып қалыппын. Сол күні кешке қарай апамды Арыстанбаб әулиенің

маңындағы ескі мазаратқа жерледік. Мен болсам іштей тебіренгендіктен бе, әлде бойымды күйініш сезім биледі ме, әйтеуірапамның денесін жерге бергенде де көзімнен жас шықпай, іштей тынып тұра беріппін. Бәлкім баланың қиял елесі болар, осы бір сәтте менің көзіме әулиенің үстінен көк түтін көрінгендей болды....» [2, 63-65 бб.]. Өмірі қилы тағдырға тірелгенде қазақтың дәстүріне сәйкес туыстары жиылып бала Өзбекәлінің болашақ тағдырын талқыға салып, ақылдаса келе, оны Серімнің үлкен ұлы Қожаның қолына беруге келіседі. Оған негізгі себеп – Қожаның әйелі Зәкияға, оның екі жасар ұлы Төреханды, әлі жүре қоймаған қызы Мырзакүлді тәрбиелеуге көмектеседі деген ой еді. Ұлы Отан соғыс жылдарында көптеген балалар көнкөріс қамына кірісіп, оқуды тастайды. Болашақта елеге баға жетпес қызмет ететінін бала кезінде сезген Жәнібек оқуына зейін қойып жақсы оқиды. 1945 жылдың күзінде жетіжылдықты бірітіп, аудан орталығы Шәуілдірдегі Жамбыл атындағы орта мектептің сегізінші сыныбына оқуға түседі. Интернатта оқып жүрген сәттерін Өзбекәлі Жәнібеков қағаз бетіне былай түсіреді: «Интернатта жатамыз. Көрпе – төсек жоқ, үйден әкелген бір тілік киіз үстіне аунай кетеміз. Таң ертең 200 грамм қара нан мен бір кәмпит береді, қайнаған сумен шектелеміз». 1948 жылы орта мектепті бітітірп, Алматыға келеді. Еңбектену негізінде КазПИ дің үлгілі оқу озаты ретінде бітіреді. Студенттік шағындағы өнерпаз-дығы музыка мен театр өнерін ұштастыра алып жүруіне ықпал етті. КазПИ де ерлі зайыпты халық артистері Орлов пен Пироговалар басқаратын вокалдық сабаққа қатысып жүрді. Сондай-ақ, Қапан Бадыровжетекшілік ететін драмалық үйірменің белсенді мүшесі болды. Ғабит Мүсіреповтың Ақан сері-Ақтоты пьесасында балуан бейнесін керемет сомдайды. Қуанышы мен қиыншылығы қатар жүретін студенттік кезең аяқталып, жарқын болашаққа қадамы мұғалімдік қызметі еліміздің оңтүстік өңірі Өзбекстанмен шекаралас Келес ауданының Ленин жолы орта мектебінде басталды. Осы жерде өмірлік жары Шымкенттегі мұғалімдік институтты бітіріптуған ауылына келген Халикан есімді қызға үйленеді. Өзбекәлі Жәнібеков ұстаз болып жұмыс жасағанына шексіз бақытты болды. Жауапкершлігі жоғары жұмыс екенін түсініп бар ынта жігерімен жұмыс атқарды. Сабақ беретін орыс сыныптарында соғыс уақытында жер аударылып келген поляк, грек, армян, татар, шешен, қарашай ұлт өкілдерінің балдары оқитын. Олардың басым көпшілігі соғыс кезінде оқудан қол үзіп қалғандықта, жер аударылғанға дейін өз ана тілдерінде сауат ашқандықтан орыс тіліне дағдылана қоймаған еді [2, 112 б.].

Ертеректе көңіл бөлінбей келген ұлттық қасиеттердің тереңге меңзейтін және шәкірттің тұлға болып қалыптасуына ықпал ететін негізгі фактор екенін сол мұғалім болып жүрген кезінде ұқты деген қорытындыға келеміз. Бұл жағдай келешекте мемлекеттік қызметінде ұлтаралық қатынастардың ерекшеліктерін терең түсінуіне көмектеседі.

Өзбекәлі Жәнібеков замандастарына және келер ұрпаққа қалдырған үлкен ізі ол Арыстанбаб, Әзірет Сұлтан, Айша бибі, Қарақан Республиканың шығыстан батысына дейінгі тарихи ескерт-кіштері мен жазба еңбектерімен Ұлт тағдырын ұстап тұрған өнер, оны қайтадан қалпына келтіру жұмысы болды.

Келешегі мол азаматтың тағдыр тағлымы, ұстазына да байланысты екендігі белгілі. Солардың бірі Өзбекәлі Жәнібековтың мемлекеттік және қоғамдық қайраткер болуына және ұлағаттық жұмысқа «болар бала бесігінен» азаматтық, тәрбиелік, қамқорлық жұмыстарын қолданынан келгенше аянбағандығы белгілі. Алғашқы комсомолдық баспалдақтармен еңбек табалдырығына бастаған кезде ағалық қамқорлық жасаған ұстазының бірі – Қайырғали Байғалиев (1916-1962), өз заманында Торғай облысының партия комитетінің хатшысы қызметінен, Қазақстанның мәдениет Министрі, Сыртқы істер министрі, өмірінің соңғы кезінде Министрлер Кеңесінің діни басқарма-сының басшысы жұмыстарында қызмет еткен. Ол кісі Өзбекәлі Жәнібектың комсомол жұмысына күнделікті қадағалау жасап, облыстық комсомол комитетінің мектептер жөніндегі хатшылыққа баруына көмек жасаған. Өзбекәлі Жәнібеков өз естеліктерінде: «Менің жеке басыма тікелей ықпал еткендер жайлы сөз қозғайтын болсам; олардың қатарына ең алдымен Оңтүстік Қазақстан облысының комсомол комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы Әділ Қабышұлы Байжановты, Қазақстан ЛКЖО Орталық комитетінің

бірінші хатшысы Қосай Әліқұлұлы Егізбаевты жатқызар едім. Мені қайран қалдыратыны өзіме қамқорлық еткен осы екі азаматтың өмір жолының ұқсастығы, рухани көзқарастық, мінез-құлықтық жағынан бірін-бірі қайталамайтын деңгейде. Екеуі де өміршең, әзілқой, мейлінше қарапайымжандар болатын. Жасыратыны жоқ. Ә. Байжанов-қа «құсап бағам» деп еліктей жүріп, ұстамдылыққа үйрендім, мінбеден шешіле, серпіле сөйлеуге дағдыландым, өз ойымды әр түрлі қимылмен де жеткізуге тырысатын болдым деп ұстаздарының қағидалары жайлы ой қозғайды» ....» [3, 19 б.]. Өзбекәлі Жәнібековтың жүрегінің кеңдігі, барлық нәрсеге жанашырлықпен қарайтындығы, елінің қазыналы байлығы тарих пен дәстүрдің, ұлттық мәдениеттің, тілдің сақталуына деген қамқорлықтың ұстаздарынан келгендігін аңғарамыз. Қазақстан Компартиясы Шетелмен байланыс жасау бөлім меңгерушілігінен, 1977-1987 жылдары Мәдениет Министрлігінің орынбасары, Алматы облыстық кеңестік сессиясында облатком төраға-сының орынбасары болып сайланып жұмыстар атқарды.

ҚР Мәдениет Министрі және Қазақстан Орталық партия комитетінің хатшылығы қызмет-терін бар ынта-жігерімен, табандылықпен өз қажырлығы арқасында мүлтіксіз атқарғандығы Өзбекәлі Жәнібековтың өз халқы, ұлты алдындағы адамгершілік, парасаттылық борышын толығымен ақтай білген қайсар «жүйрік тұлпардай» еңбек етіп, халқының алдында үлкен сыйға ие болғандығы ақиқат.

Орталық партия комитетінде бірге жұмыс жасаған, қазақ ғылымының бір тұлғасы іспеттес, тюрколог, ғалым Мырзатай Жолдасбеков: «Нұрлы жүзді, әдемі қоңыр үнді, жаратылысы бөлек Өзбекәлі ел тарихы мен мәдениетінің білгірі қасиетінің тұнып тұрған түнбасы, ойдың тереңі, халқымыздыңкескіні мен келбеті, қайраты мен айбаты еді, арысы еді, дара тұлғасы еді, елінің асылы, қайыспайтын қара нары, шалыс баспайтын кержорғасы, тұлпары еді. Заманымыздың Бұқар жырауы Төлеби еді» деп Өзбекәлінің табиғат болмысын ерекшеліктерін айқындай түсті. Өзбекәлі Жәнібековпен мемлекеттік қоғамдық жұмыстарда көзқарастары мен өмірлік ұстаным-дары бір болған ғалым, академик Манаш Қозыбаевтың Өзбекәлі Жәнібеков туралы айтқан ғылыми тұрғыда, айтылған сөзерінен бір жүйеге келтіріп көрдік:

- Ауыл баласы, шалғайдағы Келес жағасынан шығып, педагогикалық білім алып, өмірге аттанған ғұмыры расыменде мәнді болды.
- Өзбекәлі өмір сүрген Ұлы ағаларының көшін жалғады. Тұлғасы намыскер, қазақ ұлтының баласы екендігін танытты. Осындай ер мінезімен Бауыржан Момышұлы сияқты да көрінетін кездері болатын.
- Отанға, досқа, жарына адал болды.

Ұлттың ұлылығын мәдениет қайраткеріміз былай сабақтайды: «Ұлттың ұлылығы ең алдымен оның тектестік, тұтастық деңгейінен, атадан қалған қанатты қазынасы, тілінен, өнегесі, өріс бола-тын тұрмыс салтынан, әдет-ғұрпынан, ұрпақтан-ұрпаққа алмасып келе жатқан асыл мұрасы дәс-түрлі өнеріне құштарлықтан көрінеді екен», - ұлттық құлылықтың мәдениетінің өрістілігін көрсетеді.

Қазақтың құнды қазынасын, рухани байлығы мен өнерін, ұраққа насихаттау, оны көздің қарашығындай сақтауға тәрбиелеу, Өзбекәлінің көзі тірісінде қлттық өнердің керегесін керіп, уығын шаншып, шаңырағын көтеріп, қазақ мәдениетінің туын бүгінгі күнге жеткізе білді. Алаш үшін тер төккен әрбір азаматымыз бізге қымбат. Ондай біртума тұлғалардың еңбегін, өнегелі өмір жолын ұрпаққа дәріптей білу әр азаматымыздың парызы. Қазақ тарихы мен мәдени мұраларына айрықша көңіл бөлуінен Қазақстанның барлық облыс орталықтарында және қалаларында тарих, мәдениет және сәулет ескерткіштерін қайта қалпына келтіру шеберханалары ашылып, зерттеу істері ғылыми жолға қойыла бастағаны белгілі болып отыр. 1970-1980 жылдары қазақ даласында иесіз, қараусыз қалып бара жатқан тарихи және мәдени ескерткіштердің Арыстанбаа, Айша бибі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қайта қалпына келтіру жұмыстарына белсене араласқан Өзбекәлі Жәнібеков түбі тереңге тартылған Жібек жолдары бойындағы орналасқан Тараз, Алматы, аймақ-тарындаүлкен зерттеу жұмыстарын қатар жүргізген. Әсіресе, Тараз аймағындағы тарихи ескерткіштерді зерттеуге бірнеше жвлғы еңбегі

куә. Зерттеу жұмыстары тарихи ескерткіштердің тарихына үңілуіне ықпал етті. Тараз қаласы Даллос Талас деген атпен 568 жылдан белгілі. VII ғасыра Тараз Ұлы Жібек бойынан бой көтеріп, 751 жылы оны Арабтар жаулап алған. 766 жылы Қарлұқтар, IX ғасырдан бастап самариттерге бағынған. X-XI ғасырларда Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда Қараханидтер, XIII ғасырда Моңғолдар шапқыншылығына дейін біресе қарақытайлықтарға, біресе наймандарға ақыры Хорезм шахы Мұхаммед Ибн Текештің уысына түседі.Содан кейін Монғол шапқыншылығына ұшырап қирайды. Тараздағы көне заманғы ескерткіш Тараз моншасы. Оның қалдығын 1938 жылы археолог ғалым А.Н. Бернштам тапқан [3, 212-213 бб.].

Өзбекәлі Жәнібеков 1977-1988 жылдардан бастап археологиялық, тарихи сәулеткерлік және мәдени ескерткіштерді мемлекеттік қалпына келтіру жұмысына белсене араласады. Бұл кезде ол кісі Қазақ ССР Мәдениет Министірінің орынбасары қызметінде болатын. Осы қызметке барған кезде Республикада 25 000-ға жуық, тарихи, археологиялық, сәулеткерлік және мәдени ескерткіштер, 15 000-ға жуық қол өнерінің туындылары, зергерлік заттар, киім-кешек үлгілері, қару-жарақ, құрал сайман үй жиһаздары шоғырланған екен. Өзбекәлі Жәнібековтың қазақ киім үлгілеріне қатысыт пікірін былай білдіреді: «Қазақы киімге байланысты құнды мәліметтер табуға болатын араб-парсы-қытай-армян жазба деректері әлі зерттелмей келе жатыр. Оған қатысты біршама мәліметтер археологиялық қазбалардан белгілі. Мәселен, Отырар алқабындағы Кедер қаласының орнынан VIII-IX ғасырларға жататын оюлы тақтайда салтанатты киінген түркі-қаңғыр ақсүйектері бейнеленген. Дегенмен қазба материалдар тұрмыстық археологиямен айналыспағандықтан өте мардымсыз. Сондықтан қазақы киімді киетін соңғы ұрпақ ауыспай тұрғанда, музей қорында сақталған киім нұсқаларына жаратылған кездеме, тері, бығары ескірмей тұрғанда, оны зерттеуге асығу қажет. Далалық экспедицияларды, киім үлгілерін жинауды жоспарлы, кең көлемде жүргізе берумен қатар, музей қорының мән-мазмұнын да біршама тереңдеп зерттеп жазған жөн. Халық-тық киім үлгілерін көркемөнерпаздар, әуесқойлар үшін жеңіл және жергілікті өнеркәсіп орын-дарында көптеп шығаруды жақсарту қажет. Сонда бұл оның заттық-тұрмыстық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде сақтау мен пайдалану ісіне қосылған үлкен үлес болар еді» [4]. Мұндай үлкен ауқымды жұмыстарды қалпына келтіру мақсатында Орталық комитеттен қаулы шығартып, кішігірім шеберханалар орнына «Казреставрация» бірлестігі негізінде «Казпроектерставрация» жобалау конструкциялық институтын құрды.

1977-1981 жылдарда қайта қалпына келтіру жұмысының көлемі 300 000 сомнан 3,5 млн сомға дейін өсті. Ал, 1984 жылы жобалау және қалпына келтіру жұмысының көлемі 9 млн сомға жетті. Орасан зор мұндай жұмыстарды атқаруды жүзеге асырған Қазақстанға еңбегі сіңген құрылысшылар: Арынбек Оразбаев, Нышан Өмірзақов, Софья Тәкібаева, сәулеткерлер Алексей Проскурин, Баян Тұяқбаева, өнер қайраткері Шәміл Қожанов есімдерін Өзбекәлі Жәнібеков мақтан тұтқан. Осы жылдары жүйелі жоспар негізінде: Алаша хан, Жошы хан, Аяққамыр, Болған ана күмбездері, Семейде жалқы мұнаралы, қос мұнаралы мешіттер, қаланың бұрынғы қақпасы, Қызылжарда Жанғазаровтардың үйі, Алматыда «Қызыл таң» сауда орталығы, Кафедралды собор, бұрынғы үш кластық училище, Офицерлер үйі, Ұзынағаш түбіндегі Жамбылдың кесенесі мен әдеби мемориалдық музейі, Оңтүстік Қазақстанда Арыстанбаб кесене мешіті, Баба Ата, Ысмайыл ата, Жүніс Әулие күмбездері, Қызылордада Ақтас мешіті, Кафедралды собор, Айтбай мешіті, Жамбылда Бабаша Хатун, Шамасүр, Қарахан күмбездері, Қалижүністің медресе мешіті, моншасы, Үшарал мешіті, Маңғыстауда Ақүйік, Сенек күмбездері, Шақпақ ата, Қапаш мешіттері, Форт Шевченкода Ыдырыс Серікбайұлының үйі, Жезқазғанда Домбауыл. 1970 жылдарға дейін Республикада музейлердің саны 30 болса, Өзбекәлі Жәнібеков Мәдениет министірінің орынбасары қызметін атқарған жылдары оның саны 79 ға жеткен [4]. Сол кездегі әйгілі музейлердің қатарына Сәбит Мұқановтың мемориалды музей үйін жатқызуға болады. Музей үйдің жасақтауына Сәбит Мұқановтың жары Мариям апай, музей безендірушісі, суретші Аманжол Найманбай, ғылыми қызметкері Құлбек Ергөбек, қызметкер Энгелия (Ғ. Мүсіреповтың қызы) белсене қатысты. Ол мемориалды музей үйі айта

қаларлықтай жұмыс істеп тұр. Еліміздегі қай қаланың музейіне бармайық, Өзбекәлі Жәнібековтың қолтаңбасы көрінеді.

Өзбекәлі Жәнібеков мәдениет министрлігіне қадам жасай сала қазақтың сәулет ескерткіштеріне назарын аударды. Ол 400-ге жуық археологиялық нысандарды қайта қалпына келтірді. Соның ішінде Қожа Ахмет Иасауи кесенесін ереше атап өту керек. Кеңес өкіметінің саясатына қарамай, кесенеде жерленген хандар мен сұлтандар, билер және батырлардың құлпытастарын музей экспозициясына қойды. Атеистік қоғамда Қожа Ахмет Ясауидің мұрасы мен іліміне бетбұрыс жасады. Құлыптастардағы араб тіліндегі жазуларды да қазақ тіліне аударуға атсалысты. Ол кезде кесененің сән-салтанаты болған атақты Тайқазанның орны бос тұрған. Оны 1935 жылы Ленинградқа (қазіргі Санкт-Петербор) қаласында өткен Иран шеберлерінің III Халықаралық конференциясына үш айға апарған. Бірақ кері қайтарған жоқ. Араға 54 жыл өтіп, 1989 жылдың 18 қыркүйегінде Тайқазан тарихи отанына қайта оралды. Бұл жерде Өзбекәлі Жәнібековтың ерең еңбегін мақтанышпен айту керек. Арыстан баб кесенесінің жұма мешітін қалпына келтіруге кіріскенде Атеизмнің шарықтау кезеңінде тұрған Кеңес үкіметі рұқсат бермейді [5]. Осы кезде Өзбекәлі Жәнібеков айлаға көшіп, Отырардың суландыру жүйесінің экспозициясын жасаймыз деп, кезінде құлатылған мешітіне рестовpация жасайды.

Өзбекәлі Жәнібеков 1981 жылы жарық көрген Ергөбек Құлбектің «Жан жылуы» атты кітабын саралағанда, музей қызметкерлерін жиып: «Бізде өмір бойы музейде қызмет істеп, жалғыз жол жазбаған кісілер көп. Ал мына университет қабырғасынан жаңа шыққан бала музей жайлы кітап жазды» деп Қ. Ергөбектің кітабы арқылы музей қызметкерлерін жаңа міндеттерге міндеттегендігі, музей жұмыстарының жаңаруына, жұмыстың алға жүруіне жасаған еңбегі екендігі деп түсінген жөн болар. Музейде жиналған жәдігерлерді зерттеп ғылымға айналдырды.

Өзбекәлі Жәнібеков Қазақстан Республикасын әр жылдары әр деңгейде басқарған Шаяхметов, Оңдасынов, Омаров, Тәшенов, Тәжібаев, Қонаев, Юсупов, Пономоренко, Браежневтің көзін көрген. Біразымен азды көпті қызметтес болды. Солардың арасында ерекше жан тартып жақсы көргені, ағалап алға ұстағаны – Оңдасынов және Омаров. Егер тереңірек талдау жүргізер болсақ Нұртас (Нұрмұхамед) Оңдасынұлы қазақтың жерін көрші республикаларға үлестіруге, қазақ жастарынан біріңғай шопан шығаруға қарсылығы үшін 1959 жылы жасына жетпей зейнеткерлікке шығарылып, Москваға біржолата қоныс аударып кеткен кісі [7, 176 б]. Алғаш сауатын арабша ашқан Нұртас Оңдасынов әсіресе, Түркістанға Қожа Ахмет Ясауи Мавзолейі жайында жиірек сұхбаттасады. Советтік саясаттан аяқ тартып, Мавзолейге күтім жасата алмағанына, онда мәңгілікке дамылдап жатқан ұлы әруаққа тағзым ете алмағанына өкінген еді. Кезінде қазақ үкіметін абыроймен табандатқан 13 жыл басқарған азамат ағаның өкініші бой тұмардай болып үнемі Өзбекәлінің ойында жүретін. Ақыры ойын жүзеге асырып Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің рестовpациясына жетекшілік етеді. Уақытысында осы мәселе бойынша Жұмабек Тәшенов Оңдасыновтың осы ерлігін қайталап, қасқайып қарсы тұрып, тіпті Н.С. Хрущевпен «боқтасуға» дейін барып, елі, елінің жері үшін өзін құрбандыққа шалып, ол да оңтүстікке жер аударылады (қызмет барысымен).

Бұрын кинотехникумның директоры, обком хатшысы, Орталық Комитеттің хатшысы, Жоспарлау Комитетінің төраға орынбасары болып қызмет етіп келе жатқан Ілияс Омаров алпысыншы жылдардың аяғында Мәдениет министрі болып тағайындалды. Саяси ойындардың қақпақылына айналып көрген, Москваның озбырлығына кеудесін тосып та байқаған Ілияс Омаровтың денсаулығы сыр беріп, жұқарып жүрген бір шағы еді. Десекте, денсаулығының сыр бергеніне қарамастан Ілияс Омаров қазақ мәдениетінің «денсаулығын» түзеп кетті. Оған бұл жолда жақсы жәрдемші бола білген адам – Жастар ұйымының жалынды жетекшісі Өзбекәлі Жәнібек. Бұрын ақыл-кеңесін ала отырып, жастарды мәдениетке, өнерге баулыған Өзбекәлі енді Ілияс Омаровтай даңғылмен ақыл-ой біріктіре отырып, ілкімді қимылдап, қазақ мәдениетін өрелі өріске шығарып үлгерді [8, 67-68 бб.].

1970 жылдың күзінде Ілияс Омаров асқазан «обырынан» көз жұмды. Көз жұмарынан біраз брын Өзбекәлі Жәнібекті арнайы шақырып, бірсыпыра аманат ойларын айтады. «Советтік

медицинаның маған енді өкпесі жоқ шығар. Коммунистік партияның да маған өкпесі болмас енді. Өлер шағымда қазақ болып өлейін. Мұсылманша жерлеу ұйымдастырыңдар. Молда жаназамды шығарсын!»

Алдындағы ақылшы ағаның көз жұмуы Өзбекәлі үшін асқар тауының құлауына пара-пар. Жаны құлазыған шағында комсомол жұмысында енді ұстап отыра берудің жөні жоқ екені өзіне де, өзгеге де аян еді. Өзіне айтылмай, Шымкент облыстық партия комитетінің екінші хатшылығына сыртынан ұсынылып, «ұлтшыл» мінезіне қарай «құлайды». Бұл хабарды Өзбекәлі Жәнібеков кейін білді. «Апыр-ау, қазақ бола тұра, Республиканың негізгі ұлттық құрамы – қазаққа қызмет етпесең, ұлтыңның есесі кетеді, қазаққа қызмет етесің – «ұлтшыл» атанып, «шөміштен қағыласың». Қызық екен...» - деп ойлаған сыртынан ойналған сахнаның жайын естігенде. Бірақ, өкініш сезіміне орын бермей, қызмет үшін ұстанымынан заматында айнитын «талкүбі» Өзбекәлі Жәнібек емес!

1970 жылы қарт Торғай облыс болып құрылатын болды. Жастар ұйымының жетекшісін Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А. Қонаев қабылдайды. Д.А. Қонаев мейірлене сөйлеп: «Комсомолда істеген қызметіңе дән ризамыз, Өзбекқали. Бұдан әрі Жастар ұйымында жүре беруге жасың асып барады. Шымкент облыстық партия комитетінің екінші хатшылығына ұсынсақ деп едік, өзің бас тартыпсың. Москвамен сөйлесіп, шет елге елші етіп жібергіміз келген. Отбасылық жағдайыңа байланысты... «Партия сені енді жаңа құрылған Торғай облысына өзіңнен сұрамай-ақ міндеттеп жібергелі отыр.!» Кадрды Мәскеу бекітеді. Хатшы жаңа құрылғалы жатқан облыстың басшыларын бекіткелі қабылдап отырып: «О, комсомол да осында екен ғой. Болады облыс» - деп жіберіпті. Бәлкім Л.И. Брежневтің кезінде Қазақстанда қызмет атқарғаны, бәлкім республиканың жалынды Жастар ұйымының жетекшісі – Өзбекәлі Жәнібектің Одаққа танымалдығы себеп. Оның бір себебі Өзбекәлі Жәнібекті торғайлықтар елден ерек сүйіпті. Тіпті облыстың бірінші басшысы С. Құсайыновтың өзі: «Мен Өзбекқалидай сауатты емеспін, жұмысшымын. Барлық саяси, мәдени мәселелерді Өзбекқалимен шешіңдер» деп отырар екен. Торғай асылында, қазағы мол, қазақы өңір. Тілі қазақша. Ділі – қазақ. Тұрмыс тіршілігі қазақтың салт-дәстүріне негізделген [9, 59-63 бб.]. Бұған Өзбекәлі Жәнібек қуанбаса, ренжи қойған жоқ. Бірақ, СССР-ді құрушы, жасақтаушы ұлт – орыс та, жергілікті ұлт – құраушы, жасақтаушы қосал-қы түрде қатысатындар санатына саналып қалған кез. Бастауыш партия ұйымының жиынынан облысқа дейін жиналыс атаулы «ұлы орыс тілінде» жүреді. Бір орысы төбе көрсетпейтін бөлімше, совхоз, аудан, облысқа дейінгі жағдай – орыс тілінде зорлап байланған. Қайда да орыстың мысы басым. Қайда да біріңғай қазақтың басында «саптыаяққа қымыз құйып, сабасынан қарауыл» (М.Әуезов) қарап орыс нәсілі басшы жүреді. Өзбекәлі Жәнібектің шалғай ауданда саяси жиынның өзінлде қазақша сөйлеп, қағазға қарамай баянама жасауы ел арасында аңызға айналып, неше түрлі қоспамен қанат қағып бара жатты. Орысшаға еріксіз баулына бастаған өңірде осыдан кейін қазақ тілі табиғи өрісімен қанат қақты. Өзбекәлі Жәнібектің кешегі қысаң кезеңдегі бір өнегесі міне, осындай! Шын мәнісінде, қазақ тілінің мәртебесін көтеретін де, түсіретін де халықтың өзі.

Өзбекәлі Жәнібековтың мемлекеттік және қоғамдық қызметіндегі ұлттық тарих пен мәдениетке деген сүйіспеншілігі мен жауапкершілігінің тәрбиелік мәні зор. Десекте бұл тарихи тұлға-ның елге деген адал қызметі мен қатар қазыналы бола алатын шығармаларының тәрбиелік құндылықтарын зерделеп көруді жөн көрдік.

1982 жылы жарық көрген «Қазақ қол өнерінің мәдениеті» атты еңбегі тарих пен этнография-мен тығыз байланысты саналатын қазақ қолөнерінің негізгі дәстүрлі түрлерімен таныстырады. Ол Қазақстанның оңтүстігіндегі стационарлық тұрғын үйді, ұстахананы, сондай-ақ ұлттық киімдерді қайта жаңғыртуды қамтамасыз етеді, республиканың мұражай қорларынан және жеке коллекциялардан XVIII-XX ғасырлардағы халық шеберлерінің туындыларын басып шығарады. Бұл еңбекті қазақ қол өнерінің қайта жаңғыруы десек қателеспейміз.

1991 жылы баслып шыққан «Эхо..... По следам легенды о золотой домбре» аттты еңбегі қазақ халқының тарих және этнографияс мен таныстырады. Алғашқы бөлімдерінде қазақ

халқының өмір салты мен салт-дәстүрлерін, қоғамдық құрылысын сипаттайтын даму мен сабақтастық орын алған. Құнды еңбекте қазақ халқының революцияға дейінгі отырықшы шаруашылығы ерекше назар аударады, сол уақыттағы қазақ халқының киім үлгісінің болашағы, дәстүрлі өмір салты автордың қызығушылығын арттырғанын байқау қиын емес. Музыка, би және фольклорлық өнер қарастырылған бөлімнің болуының өзіндік ерекшелігін анықтады. Себебі Өзбекәлі Жәнібеков арнайы өзі ұмытылған әндер мен билердің қайта жағыруына атсалысып, фольклорлы этнография-лық ансамблдің қалыптасуын ұйымдастырады. Бұл кітаптың ерекшелігі автор ұмыт болған тарихшылар мен этнографтарды, фактілік материалдарды, қазақ халқының мінезін қалыптастырып толықтыратын бояуы сіңіп кеткен аңыздар мен әңгімелерді іздеп осы еңбегіне қосқан. Әрбір бөлім түрлі-түсті суреттермен әшекейленген. Көптеген суреттер алғаш рет басылып шығуда. «Эхо...» еңбегі Өзбекәлі Жәнібековтың ғылыми ізденісі мен баянды еңбегіңін нәтижесі екендігін айқындайды.

1992 жылы жарыққа шыққан «Уақыт керуені» Өзбекәлі Жәнібековтың мұнан бұрын орыс тілінде шыққан «Эхо» атты кітабының көпшілік тілегін ескере отыра, толықтырылып қазақ тілінде қайта жазылған түрі. Сапалы қағаз ташылығына байланысты слайдсуреттер берілмеді. Кітап автордың қазақ тарихы мен жасампаздығына байланысты өзі зерттеген мәселелер бойынша тарихшы – этнографтардың, өнер мен әдебиеттанушы ғалымдардың қаперінен тыс қалып келе жатқан жайттарға баса назар аудара білгендігімен де құнды.

Өзбекәлі Жәнібековтың 1996 жылы оқырмандарға жол тартқан «Тағдыр тағылымы»атты еңбегінен ұрпақ тәрбиесін жақсартуға, ұлттық мәдениетті дамыту ісіне, халқымыздың дәстүрлі өнерін танытуға қосқан үлесі жайында баяндалады. Бұл еңбектің екінші бөлімі 1997 жылы шығады. Бұл еңбек өмірбаяндық хикая емес. Қоғамның белсенді мүшелерінің бірі ретінде Өзбекәлі Жәнібеков өзінің бастан кешкен, көріп-білген жәйттерімен қоса, айналадағы әлеуметтік ортаға, ел тағдырына қатысты, тарих пен мұратанумен, елтанумен, сайып келгенде, қазақтанумен ұштасып жататын қазіргі заманғы көкейкесті мәселелерге де тоқтала кеткенді жөн көрген. Кітап екі тараудан тұрады. «Үміт және күдік жетегінде», «Ата қоныс алтын ордам бесігім» деп аталатын тарауларда есте қалған, азаматтық парыз, жаңа заман айшықтарын баяндайды.

1995 жылы жарық көрген Өзбекәлі Жәнібековтың «Жолайырықта» атты еңбегі қазақ қоғамының айналадағы ортаны әлеуметтік және эстетикалық тұрғыдан игерген іс-тәжірибесімен тікелей байланысты халық сәулеткерлігіне арналған туындысы. Кітап қазаққа қатысты этно-графиялық әдебиетте алғаш рет жылжымалы баспана мен тұрақты мекенжай үлгілерін ғылыми жағынан жіктестіргенімен ғана емес, оларды мемлекеттік есепке алу, қалпына келтіру, қорғау, өнегелі тұстарын қазіргі тұрмысқа пайдалану арқылы халқымыздың еткен өміріне, тұрмыс-салтына, наным-танымына, талғамына, өндіргіш күштеріне, құрылыс мәдениетіне ілтипатпен қарауға ынталандыратынымен де құнды.

Өзбекәлі Жәнібековтың шығармаларын саралай келе жойылып кетуге жақын қалған қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, салт-дәстүр ерекшеліктерін болашақ ұрпаққа мұра ретінде қалдыруға барлық күш жігерін салған.

Қорытынды. Өзбекәлі Жәнібеков өзінің саналы ғұмырында адам бойындағы асыл қасиет-терді аша біліп, нағыз дарынды жастардың жолын ашып, үлкен сахнаға баулыған өнер жана-шыры. Ұстаздық еңбегі мен өнерлі жастарға қамқорлығы жайлы көрнекті ғалым, академик Зейнолла Кабдоловтың ойын ортаға салуды жөн көреміз. Бұл мағлұмат қазақ радиосының алтын қорында сақталған. Өзбекәлі Жәнібеков асқақ армандарды жүзеге асырған тау тұлға. Адамдардың неге қабілеті бар, соны өсіруге күш жігерін жұмсаған ұлт жанашыры. Өзбекәлі Жәнібековтың қазақ тарихында алатын орны ерекше. Қазақтың әдет – ғұрпын ұпытпау үшін істеген ісі ұшан теңіз. «Бұлақ көрсең көзін аш» деген нақыл сөз біздің ардақты Жәнібековке арналғандай. Дарынды жастарға қамқор болып, олардың қанаттануына, сахналық шеберлігін шыңдауына ерекше көңіл бөлді. Солардың бірі Мадина Ералиева еді. Әншінің өнерін мойындаған Өзбекәлі Жәнібеков «Адырна» ансамбілін құрып, сол ұжымға әнші ретінде

қабылдайды. Әншінің жұлдыз болып танылуына бірден бір септігін тигізген. Академик Әбдуәли Қайдаров Өзбекәлі Жәнібеков туралы естелігінде: «Өзбекәлі туралы көп айтуға болады да, аз айтуға да болады. Ол кісінің қазақ халқына жасаған жақсылығы, игілікті істері мол. Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе әперуге байланысты біз бірігіп еңбек еттік. Ақтаңлақтарды ақтап алуға байланысты көп ақылдасушы едік. Өзбекәлі туралы айтылып жатыр. Ол кісінің артына қалдырып кеткен ғылыми еңбектері баға жетпес қазына. Қолға алған нәрсесін аяқтауға тырысатын. Қазақ тілі қоғамын құруға мен мұрындық болсам да Өзағаңның көмегі көп болды. Тілімізге мемлекеттік мәртебе беру деген ол үлкен іс. Сондықтан бұл іске халықты араластыру керек. Халықтың санасын ояту керек болды. Осы істердің барлығына жол көрсетіп келген Өзбекәлі Жәнібеков еді....». Тарихи Тұлғасынан рухани адамгершілігі мол, ұлт жанашыры, мәдениет пен қазақ тарихын жандандыратын өз елінің патриот азаматы болып қалыптасатын жас ұрпақ үшін Өзбекәлі Жәнібековты жан-жақты зерттеу бүгінгі ұрпақтың парызы. Тарих қойнауына үңіліп, қанағатпен күн акешкен халқымыздың өмірі мен тіршілігін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін зерттеп, ерліггі мен бірлігін паш етіп, тыныс-тіршілігін егжей-тегжей зерттеп, келер ұрпаққа баға жетпес құнды еңбектері мен өсиетін қалдырған халқымыздың біртуар ірі тұлғаларының бірі – мемлекет қайраткері, белгілі этнограф, тарихшы-ғалым Өзбекәлі Жәнібековтың еңбегінің жыл артқан сайын құндылығының арта түсері ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Жәнібеков Ө. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы:ҚАЗақпарат,2011. 1-кітап 320 б.*
2. *Қозыбаев М. Қозыбаев Манаш, Тұлғалар тұғыры [ҚР Мәдениет және ақпарат министрі; Ақпарат және мұрағат комитеті]. – Алматы: ҚАЗақпарат, 2009 – 540 б.*
3. *Ергөбек К. Рух сарбазы. [ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі] Алматы: ҚАЗақпарат, 2011 – 320 б.*
4. *Ергөбек К. Өзбекәлі Жәнібек кім? //Ардагерлер тынысы, № 9 (25), қыркүйек, 2021 жыл. 13-15 бб.*
5. *Иманбаева А. (Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері) Көненің көзі // Мәдениет, №8 (144) Тамыз, 2018 жыл. 22-23 бб.*
6. *Әмірбек К. Өзіміздің Өзағаң // Қазақ әдебиеті, № 33, 26 тамыз, 2022 жыл. 3-5 бб.*
7. *Ардабек Б. Өзбекәлі Жәнібек (Ғұмырнамалық деректі хикаят). Алматы «ҚАЗАҚСТАН» 2021 ж. 384 б.*
8. *Ардабек Б. Рух сардары (Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, этнолог Өзбекәлі Жәнібектің туғанына 75 жыл толуына байланысты өткізілетін ғылыми-теориялық конференцияға орай). Түркістан: ХҚТУ «Тұран». 2006, 392 б.*
9. *Бодаубай Б. Таңғаламын өмірдің ғажабына: сыр-сұхбатқа құрылған ғұмырнамалық роман - Астана, 2017 ж. – 320 б.*
10. *Арыс: энциклопедия / [ред. Ә. Ағыбай, Е. Балташұлы.: Арыс қаласы «Ішкі саясат бөлімі»] – Шымкент: Аламан береке, 2016.- 480 б.*
11. *Елеукенов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.8 / Елеукенов; [ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі]. – Алматы, 202ж – 384 б.*
12. *Жолдасбеков М. Сөзді ұғатын кез келді. Астана: мақалалар, сұхбаттар, ой толғамдар/ М. Жолдасбеков.-Астана, 2007.-352 б.*
13. *Өзбекәлі және мәдени майдан: [отбасы хрестоматиясы] / [ред. С. Нұрқабекұлы]. – Алматы: Отбасы, 2023 жыл.-384 б.*
14. *Әкімқұлұлы Е. Жәнібеков Өзбекәлі: (Ғұмырнамалық деректі хикаят)/Е. Әкімқұлұлы.- Алматы: Қазақстан, 2006.-240 б.*
15. *Әлемдік педагогикалық ой-сана: 10 томдық. Т.10: XV-XX ғғ. Қазақ ойшыл оқымыстыларының тәлім-тәрбие туралы ой пікірлері / [құраст. С.Қ. Қалиев; ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі; ҚР білім және ғылым министрлігі. Ы. Алтынсарин атындағы ұлттық білім беру академиясы]. – Алматы: Таймас, 2010.- 400 б.*

References:

1. *Zhanibekov O. A collection of selected works. - Almaty: KAZakparat, 2011. Book 1, 320 p.*
2. *Kozybaev M. Kozybayev Manash, Stand of personalities [Minister of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan; Information and Archives Committee]. - Almaty: KAZakparat, 2009 - 540 p.*
3. *Ergobek K. Spirit Soldier. [Ministry of Communications and Information of the Kyrgyz Republic] Almaty: KAZakparat, 2011 - 320 p.3. Ergobek K. Spirit Soldier. [Ministry of Communications and Information of the Kyrgyz Republic] Almaty: KAZakparat, 2011 - 320 p.3.*
4. *Ergobek K. Spirit Soldier. [Ministry of Communications and Information of the Kyrgyz Republic] Almaty: KAZakparat, 2011 - 320 p.*
5. *Imanbayeva A. (Honored figure of Kazakhstan) The eye of old // Culture, No. 8 (144) August, 2018. pp. 22-23.*
6. *Amirbek K. Our Own Heart // Kazakh literature, No. 33, August 26, 2022. pp. 3-5.*
7. *Ardabek B. Uzbek Janibek (documentary story from Gumyrnama). Almaty "KAZAKHSTAN" 2021 384 p*
8. *Ardabek B. Leader of the spirit (on the occasion of the scientific-theoretical conference held on the occasion of the 75th anniversary of the birth of the prominent state and public figure, ethnologist Uzbekali Zhanibek). Turkestan: ХКТУ "Turan". 2006, p. 392.*
9. *Bodaubai B. I am amazed at the wonder of life: a biographical novel based on secret interviews - Astana, 2017. - 320 p.*
10. *Arys: encyclopedia / [ed. A. Agybay, E. Baltashuly.: Arys city "Department of Internal Policy"] - Shymkent: Alaman Barek, 2016. - 480 p*
11. *Eleukenov Sh. Multi-volume collection of works. Volume 8 / Eleukenov; [Ministry of Culture and Information of the Kyrgyz Republic]. - Almaty, 202 - 384 p.*
12. *Zholdasbekov M. It's time to understand the word. Astana: articles, conversations, thoughts/ M.Zholdasbekov.-Astana, 2007.-352 p.*
13. *Uzbek and cultural front: [family book] / [ed. S. Nurkabekuly]. - Almaty: Family, 2023.-384 p*
14. *Akimkululy E. Zhanibekov Uzbekali: (Gumyrnamaly documentary story)/E. Akimkululy.- Almaty: Kazakhstan, 2006.-240 p.*
15. *World pedagogical thought: 10 volumes. Vol. 10: Opinions of Kazakh intellectuals of XV-XX centuries about education / [comp. S.K. Kaliyev; Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan; Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Y. National Academy of Education named after Altynsarin]. - Almaty: Taimas, 2010. - 400 p.*

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 316. 93 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.027

Белоус С.Г. *[1]

[1] *PhD, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*
E-mail: Sbelous978@gmail.com

«СЕГО ЧИСЛА МЫ ВСТУПИЛИ В УПРАВЛЕНИЕ СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТЬЮ»: О РАБОТЕ КОМИССАРОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КОМИТЕТА М.ТЫНЫШПАЕВА И О.ШКАПСКОГО

Аннотация

Введение. 6 апреля 1917 г. Временное правительство образовало Туркестанский комитет для решения вопросов, возникавших в крае. Комиссарами по Семиреченской области назначались Мухамеждан Тынышпаев и Орест Шкапский. Предлагается рассмотреть деятельность комиссаров, учитывая временные и пространственные особенности, выявить нетипичные кейсы и стратегии поведения чиновников. Без уяснения их идейных устремлений и практических шагов невозможно до конца понять особенности общественно-политической обстановки в Жетысу в период между Февралем и Октябрем 1917 года. *Цель и задачи исследования* – изучить аспекты работы комиссаров Временного правительства в Семиреченской области, определить сложности, с которыми пришлось столкнуться в процессе управления краем. Рассмотреть на примере комиссаров особенности взаимодействия казахской и русской интеллигенции. *Результаты.* Изучен спектр вопросов, решением которых были озабочены жетысуские комиссары. Их усилия были направлены на решение ряда острых проблем переломного периода, таких как ликвидация последствий восстания 1916 года в Жетысу и возмещение убытков, организационные проблемы в крае, возвращение беженцев из Китая, разрешение аграрных противоречий между местным населением и крестьянами-переселенцами, ликвидация остроты межэтнической розни, вопросы образования и здравоохранения и многое другое. *Выводы.* Деятельность М. Тынышпаева и О. Шкапского в качестве комиссаров Туркестанского комитета имела исключительное значение при осуществлении управления краем в переходный период. Их согласованное взаимодействие демонстрирует сближение казахской и русской интеллектуальной элиты со схожими взглядами и морально-нравственными принципами.

Ключевые слова: Туркестанский комитет, комиссары Временного правительства, М. Тынышпаев, О. Шкапский, Семиречье.

С.Г. Белоус *[1]
[1] *PhD, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы*
E-mail: Sbelous978@gmail.com

«ОСЫ КҮНІ БІЗ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫН БАСҚАРУҒА КІРІСТІК»: ТҮРКІСТАН КОМИТЕТІНІҢ КОМИССАРЛАРЫ М.ТЫНЫШПАЕВ ПЕН О.ШКАПСКИЙДІҢ ЖҰМЫСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Кіріспе: 1917 жылдың 6 сәуірінде Уақытша үкімет өлкедегі пайда болған мәселелерді шешу үшін Түркістан комитетін құрды. Жетісу облысы бойынша комиссарлар болып Мұхамеджан Тынышпаев және Орест Шкапский тағайындалды. Уақыт және кеңістіктік ерекшеліктерін ескере

отырып, комиссарлардың қызметін қарастыру, шенеуніктердің типтік емес жағдайлары мен мінез-құлық стратегияларын анықтау ұсынылады. Олардың идеялық ұмтылыстары мен практикалық қадамдарын түсінбей, 1917 жылғы Ақпан мен Қазан аралығындағы Жетісудағы қоғамдық-саяси жағдайдың ерекшеліктерін толық түсіну мүмкін емес. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Уақытша үкімет комиссарларының Жетісудағы жұмысының аспектілерін зерттеу, өлкені басқару процесінде кездескен қиындықтарды анықтау. Комиссарлардың мысалында қазақ және орыс зиялыларының өзара іс-қимылының ерекшеліктерін қарастыру. *Нәтижелері.* Жетісулық комиссарлары шешу үшін белгілеген мәселелердің ауқымы зерттелді. Олардың күш-жігері Жетісудағы 1916 жылғы көтерілістің зардаптарын жою және шығындарды өтеу, аймақтағы ұйымдастырушылық мәселелер, Қытайдан босқындарды қайтару, жергілікті тұрғындар мен қоныс аударшы шаруалар арасындағы аграрлық қайшылықтарды шешу, этносаралық алауыздықты жою, білім беру және денсаулық сақтау мәселелері және т.б. сияқты бірқатар өткір мәселелерді шешуге бағытталды. *Қорытынды:* М. Тынышпаев пен О. Шкапскийдің Түркістан комитетінің Комиссарлары ретіндегі қызметі өтпелі кезеңде өлкені басқаруды жүзеге асыруда ерекше маңызға ие болды. Олардың бірлескен өзара іс-қимылы қазақ және орыс интеллектуалдық элитасы өкілдерінің көзқарастарының ұқсастығы мен моральдық-адамгершілік принциптері жақындығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Түркістан комитеті, Уақытша үкімет комиссарлары, М. Тынышпаев, О. Шкапский, Жетісу.

Belous S.G. *[1]

[1] *PhD, Senior lecturer, Abay Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty*
E-mail: Sbelous978@gmail.com

ON THIS DAY WE TOOK CONTROL OF THE SEMIRECHENSKAYA OBLAST": ON THE WORK OF THE COMMISSARS OF THE TURKESTAN COMMITTEE M. TYNYSHPAYEV AND O. SHKAPSKY

Abstract

Introduction. On April 6, 1917. The Provisional Government formed the Turkestan Committee to resolve issues arising in the region. Mukhamezhdan Tynyshpayev and Orest Shkapsky were appointed as commissioners for the Semirechensk region. It is proposed to consider the activities of the commissioners, taking into account temporal and spatial features, to identify atypical cases and strategies of behavior of officials. Without understanding their ideological aspirations and practical steps it is impossible to fully understand the peculiarities of socio-political situation in Zhetysu in the period between February and October 1917. *The aim and objectives of the study* are to examine the aspects of the work of the Provisional Government's commissars in Semirechye, to identify the difficulties they faced in the process of governing the region. To consider the peculiarities of interaction between Kazakh and Russian intelligentsia on the example of commissars. *Results.* The range of issues, the solution of which were concerned by the Zhetysu commissars, has been studied. Their efforts were aimed at solving a number of acute problems of the critical period, such as elimination of consequences of the 1916 uprising in Semirechye and compensation of losses, organizational problems in the region, return of refugees from China, resolution of agrarian contradictions between the local population and peasants-settlers, elimination of interethnic discord, issues of education and health care and many others. *Conclusions.* The activities of M. Tynyshpayev and O. Shkapsky as commissioners of the Turkestan Committee were of exceptional importance in the implementation of the administration of the region in the transition period. Their coordinated interaction demonstrates the convergence of representatives of the Kazakh and Russian intellectual elite with similar views and moral principles.

Keywords: Turkestan Committee, Commissars of the Provisional Government, M. Tynyshpayev, O. Shkapsky, Semirechye.

Введение. Начало XX века стало временем переплетения множества обстоятельств в нашем регионе, которые повлияли на социальные процессы, в том числе формирование интеллигенции и возрождение или переизобретение национальной идентичности на постимперском, но ещё не постколониальном пространстве. Исключительную роль в этих пертурбациях сыграло взаимодействие нарождающейся казахской интеллигенции и представителей русской в период империи, на революционном и межреволюционном этапах и в первые годы советской власти. Проявилось оно в деятельности чиновников империи, лидеров Алаш, в работе комиссаров Временного правительства на территории Казахстана, в функционировании Казахского революционного комитета и в работе первых советских органов.

Социокультурные особенности, предшествующий политический опыт взаимоотношений этноэлиты с имперской администрацией и стратегии поведения казахского социума влияли на процесс овладения инструментами управления в рамках новой системы. В то же время период революций и Гражданской войны отразился на молодом поколении национальных кадров, которое расширяло мультикультурное взаимодействие [1, с.11]. Происходило поэтапное становление своеобразной политической культуры на территории Казахстана. Межкультурный диалог вкраплялся во все сферы общественной жизни, где находил отражение в идеях и практиках активных акторов.

Обратимся к жизни и деятельности таких представителей эпохи, как Мухамеджан Тынышпаев и Орест Шкапский, через позиции которых попытаемся репрезентовать реалии периода функционирования Туркомитета в Жетысу. Они имели собственный взгляд на развитие региона, что порождало столкновение интересов и конфликтные ситуации с Петроградом и Ташкентом. Вместе с тем способствовало сближению русских чиновников и местных лидеров.

Материалы и методы. В процессе исследовательской работы использовались документы ЦГА РК и АП РК, ГАРФ и РГИА, а также материалы Национального архива Республики Узбекистан. В документах Фонда Р-9 ЦГА РК рассмотрены протоколы заседаний, постановления, циркуляры и приказы Туркестанского Комитета Временного правительства. Ознакомление с данной ретроспективной информацией позволило рассмотреть весь спектр деятельности комиссаров в Семиречье − от вопросов продовольствия до ликвидации последствий восстания 1916 года и проблемы беженцев. Документы АП РК отразили проблему разграничения заселяе-мых территорий после событий 1916 года. В Национальном архиве Республики Узбекистан изучены журналы Туркестанского комитета. Осуществлена работа в Российском государствен-ном историческом архиве, где рассмотрены материалы о службе М. Тынышпаева. Интерес вызывают данные, представленные в ГАРФе: документы за подписью М. Тынышпаева в отношении законодательства советской власти, вопросы образования Военного совета и организация Совета Алаш-Орды в областях и уездах, списки членов Совета Алаш-Орды по Семиреченской области, докладная записка М. Тынышпаева о бедственном положении казахов Семиреченской области. Спектр материалов из зарубежных архивов существенно дополняет картину деятельности Туркомитета, представленную в отечественных архивохранилищах.

Изучены Журналы заседаний Временного правительства в Российской национальной библиотеке. Там же проведена работа с периодическими изданиями: «Семиреченские областные ведомости» (1916–1917, официальная часть) и «Семиреченские областные ведомости» (1917, I–XII). Полученные материалы стали источниковой базой исследования и позволили реконструировать процесс оформления власти Временного правительства в Жетысу.

Осуществлена попытка репрезентации деятельности жетысуских комиссаров М.Тынышпаева и О. Шкапского. Исследовательский фокус сосредоточен на деятельности членов Туркомитета в социополитическом контексте эпохи. Изучение постановлений Комитета и публикаций в периодической печати интересно с точки зрения археологического подхода Мишеля Фуко, при котором фокус переносится на окружающее личность дискурсивное

пространство, что позволяет нам выходить за рамки официальной части и приближаться к человеческому измерению.

Обсуждение. Оформление взглядов многих персоналий, имевших отношение к управлению Казахским краем, нередко происходило в противоречивых условиях [2, с. 41]. Без уяснения идейных устремлений и практических шагов М. Тынышпаева и О. Шкапского невозможно до конца понять особенности общественно-политической обстановки в Жетысу в период между Февралем и Октябрем 1917 года. Предлагается рассмотреть деятельность комиссаров, учитывая временные и пространственные особенности, выявить нетипичные кейсы и стратегии поведения чиновников. Вместе с тем обратиться к представленным персоналиям с точки зрения взаимодействия казахской и русской интеллигенции.

Фундаментальные работы, посвящённые деятельности М. Тынышпаева и О. Шкапского в качестве комиссаров Временного правительства в Семиреченской области отсутствуют. Имеются отдельные труды о функционировании Временного правительства, в рамках которых частично рассматривается Туркомитет [3−4]. Информация подобного характера представлена в работах Т.В. Котюковой и К. Тарасова [5−6]. Т. Котюкова в статье «Туркестанский комитет Временного правительства: последний аккорд империи или первый аккорд советской власти» приходит к выводу о том, что более масштабные события оттеснили на второй план историю Туркомитета [7, с. 22]. К. Тарасов отмечает, что комитет был составлен таким образом, чтобы свести воедино все основные политические силы полиэтнических регионов, что дало возможность получить одобрение наиболее влиятельных общественных групп [6]. Вероятно, фактор полиэтничности повлиял и на выбор двух комиссаров для неспокойной фронтирной территории.

Изучению деятельности М. Тынышпаева и О. Шкапского посвящены труды М. Койгелдиева [8]. В большом коллективном исследовании, направленном на изучение восстания 1916 года, Г.Жугенбаева пишет о М.Тынышпаеве в контексте ликвидации последствий восстания 1916 года [9]. Ш. Тілеубаев в статье «Мұхамеджан Тынышбаевтың 1916 жылғы көтеріліс тұсында ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы қызметі» также обращается к деятельности М.Тынышпева, но уже в рамках сохранения национальной идентичности [10]. Сведения о деятельности О. Шкапского имеются в работах А. Панфилова [11], С. Белоус [12] и А.Бисеновой [13] и др. В исследованиях, посвящённых биографиям деятелей, представлены краткие сведения о периоде работы в Туркомитете. Исключительное место занимают исследовательские труды М. Тынышпаева [14] и О. Шкапского [15], проливающие свет на их взгляды по многим острым проблемам.

Открытым остаётся вопрос о том, насколько комиссары были едины во мнении или имели место дискуссии в ходе решения организационных задач. В чем выражалось их стремление к расширению самоуправления для собственной территории в контексте революционной ситуации, которая способствовала перераспределению власти из центра к периферии. Какую роль в оформлении власти комиссаров играли внешнее вмешательство, политическая борьба, социальный антагонизм и межэтнические конфликты?

Основная часть. События февраля 1917 года изменили расстановку политических сил в России. 27 февраля 1917 года возник Временный комитет Государственной думы. 2 марта Думский комитет во главе с М.В. Родзянко объявил о создании Временного правительства. Его деятельность отражала не только основные тенденции государственного устройства России, но и особенности управления в переходный период [3, с. 3, 157]. На территории Казахстана возникла своя специфика формирования управленческого механизма. На местах исполнительная власть была передана областным и уездным исполнительным комитетам, а в регионах с преимущественно казахским населением сформировались собственные национальные комитеты. Последний генерал-губернатор Туркестанского края А.Н. Куропаткин признал новую власть, а Временное правительство признало его своим комиссаром в Туркестане и даже предоставило ему некоторую свободу действий. В это же время в Ташкенте был организован

Исполнительный комитет Совета рабочих и солдатских депутатов. Исполнительный комитет возглавил В.П. Наливкин [7, с. 24].

6 апреля Временное правительство образовало Туркестанский комитет для решения вопросов, возникающих в крае. Председателем стал Н.Н. Щепкин вместо упразднённого генерал-губернатора. В состав комитета вошли А.Н. Букейханов, М.Т. Тынышпаев, С.Н. Максудов, В.С. Елпатьевский, А.Л. Липовский, П.И. Преображенский, О.А. Шкапский и А.А. Давлетшин. Местными уроженцами в первом составе Туркомитета были: Мухамеджан Тынышпаев (уроженец Семиречинской области, представлявший её во II Государственной думе), Орест Шкапский (уроженец Ташкента, действительный член Туркестанского отделения Русского географического общества, служил в крае по переселенческой линии), Александр Липовский (уроженец Ташкента, директор одной из петроградских школ) [7, с. 25]. Туркестанский комитет должен был стать своеобразным министерством, сотрудничающим с местным населением. Представители комитета на местах наделялись одновременно правами и обязанностями председателей земских управ и губернаторов.

Комиссарами по Семиреченской области назначались М.Тынышпаев и О.Шкапский [14, с.262]. Несмотря на договорённости распределения между комиссарами направлений деятельности, М. Тынышпаев и О. Шкапский совместно с А. Букейхановым занимались всеми организационными вопросами в Семиречье. Они выступали в качестве полномочных представителей на местах. Комиссары сосредоточили своё внимание на вопросах порядка и создания аппарата управления, урегулировании земельного законодательства, борьбе с волнениями шаруа и крестьян. Их полномочия распространялись на освобождение политических заключённых, рассмотрение и решение неотложных вопросов социального характера, снабжение городов и сбор налогов. Предпринимались меры по возвращению из Китая беженцев – участников восстания 1916 года в Семиречье. Перед комиссарами возникли многочисленные вызовы, ставившие их перед выбором, когда неосознанно проявлялись как их принципы и ценностные установки, так и давление политических правил. М. Тынышпаева и О. Шкапского объединяло осознание необходимости реформ и единое понимание путей их осуществления. Оба выступали за просвещение, увлечённо изучали историю Туркестана, были людьми слова и чести. Но к тому моменту они скорее были общественными деятелями, нежели политическими игроками. Хотя М. Тынышпаев уже выступал в качестве депутата II Государственной думы и имел опыт государственно-политической службы.

Мухамеджан Тынышпаев (1879–1937 гг.) – один из выдающихся представителей казахской интеллигенции XX века, инженер путей сообщения [16], строитель Туркестано-Сибирской магистрали, автор ряда исторических трудов. Н. Щепкин в письме к Г. Львову характеризовал М.Тынышпаева как человека способного и многогранного [9, с. 336].

Орест Авенирович Шкапский (1865 – 1918 гг.) – этнограф и статистик. Родился в Ташкенте. Служил в 1880-х годах участковым приставом в Сырдарьинской области. Стал членом «Народной Воли» и членом Туркестанского отделения РГО. Из этнографических описаний О. Шкапского, которые включали в себя и его собственное отношение (рефлексию) к обычаям казахов, можно сделать вывод, что он искренне верил в колониальную цивилизаторскую миссию империи в Центральной Азии [13, с.417]. Будучи начальником переселенческого управления в Верном, поднимал вопрос справедливого решения земельной проблемы в крае, что нашло отражение в ряде его научных публикаций. О. Шкапский считал, что и само государство, и его окраина должны жить общечеловеческими интересами [13, с. 419]. Стоит отметить, что именно причастность к проблеме земельных отношений в крае предопределит его дальнейшую деятельность в составе Туркестанского комитета.

25 апреля Орест Шкапский и Мухамеджан Тынышпаев приняли полномочия по Семиреченской области, где находились до установления Советской власти [11, с. 84]. 22 июня 1917 года в газете «Семиреченские областные ведомости» публикуется постановление от 19 июня: «Сего числа мы вступили в управление Семиреченской областью». Подписали его члены

Туркестанского Комитета О. Шкапский и М. Тынышпаев [17]. Любопытным представляется сообщение, направленное О. Шкапским и М. Тынышпаевым в Петроград в мае 1917 года: «Вследствие реорганизации Туркестанского комитета наш авторитет поколеблен. Между тем здесь необходима большая организационная работа. Просим поддержать наш авторитет и ввиду экономических, географических и политических условий создать специальный, независимый от Туркестанского Семиреченский Комитет» [18, Л.4 об]. Таким образом, комиссары заявили о претензии на самостоятельное управление областью независимо от Туркестанского комитета, что, вероятно, должно было позволить уменьшить громоздкость управленческого аппарата и скорость принятия решений, поскольку ответы на свои телеграммы они систематически не получали.

Какие задачи ставились перед комиссарами в Жетысу? Протоколы заседаний Туркестанского комитета дают возможность очертить основные направления деятельности. Усилия комиссаров сосредоточивались на ликвидации последствий восстания 1916 года, продовольственном обеспечении, организационных задачах и назначениях, поземельной переписи для разрешения аграрного вопроса, положении войска Семиреченской области. Предполагалось оказание помощи семьям лиц, призванных на войну. «Первоначально задачей нашей поездки являлось разрешение на месте некоторых вопросов, связанных с ликвидацией последствий прошлогоднего мятежа, – писал Орест Шкапский» [19, Л.30]. Уже в апреле М. Тынышпаев внёс предложение в Туркестан-ский комитет о необходимости разграничения заселяемых территорий: «Киргизы Кашгарского участка и Кульджинского района должны быть поселены в восточных частях Джаркентского и Верненского уездов» [20, Л.41−43]. Он рекомендовал временно отложить возвращение казахов в родные места и предлагал населению ближайших уездов материально помочь возвращающимся сородичам [21, Л.28]. Также он высказался о необходимости селить кашгарских казахов в пределах Нарынскаго участка, но строго на местах, определённых по соглашению комиссаров Туркестанского комитета с представителями местного казахского населения [21, Л.52]. Необходимость подобных мер была продиктована усложнением межэтнических отношений в Жетысу и перемещением в Россию бедствующих казахов Кульджи и Кашгара. Местные комитеты обязывались снабдить репатриантов питанием и оказать посильную помощь в обустройстве.

В ходе ознакомления с обстановкой в крае позже О. Шкапский напишет в Петроград: «Состояние киргиз производит удручающее впечатление. Люди ходят в рубищах, мало детей, большинство из них рахитики на почве дурного питания. Взрослых девушек и молодых женщин почти совсем нет. Они проданы в Китайском Туркестане за хлеб. Вместо юрт какие-то обрывки кошем на палках» [18, Л.2]. В апреле 1919 года М. Тынышпаев писал в докладной записке о бедственном положении казахов Семиреченской области: «Разбитые карательными отрядами, лишившиеся большей части скота и имущества неорганизованные массы киргиз по прибытии на новые места разбрелись в разные стороны и очень скоро сделались добычей коренных жителей. Захваченный беженцами скот и домашний скарб были отняты китайскими подданными...» [22, Л.4−8]. Все это стало последствиями разразившегося восстания 1916 года.

Вместе с тем в печатных изданиях от имени О. Шкапского сообщалось: «Наблюдаются факты совершенно противоположного характера. Так, когда проводили партию киргиз и работников с семьями, русские и киргизские женщины, узнав друг друга, кинулись друг другу в объятия и плакали о погибших членах семей» [23, Л.30]. О. Шкапский отмечал возможность исчерпания конфликта, несмотря на сохраняющийся риск его возобновления.

В 1917 году оба комиссара предприняли ряд усилий для того, чтобы предотвратить межэтнические споры. Комиссары стремились прекратить эскалацию конфликтов, начавшихся в 1916 году в Семиречье, способствовать возвращению казахов и кыргызов, откочевавших в Восточный Туркестан, а также примирить их с русским населением.

Разрешения требовали вопросы продовольственного обеспечения: снабжение продуктами всех групп местного населения, выяснение излишков продовольственных запасов и содействие к

вывозу этих излишков в соседние местности Туркестана, где ощущался серьёзный недостаток в продуктах питания. Планировалось «по крупицам закупать хлеб и направлять туда, где в нем имеется надобность» [24]. Почти повсеместно крестьяне отказывались продавать хлеб казахам по сносной цене, продавали дорого, выручая на такой операции свыше 300 процентов, что привело к призывам комиссаров распространить на Семиречье закон хлебной монополии [18, Л.5 об]. Оказывалась систематическая помощь бедствующему населению края. Усилия комиссаров давали результат. Однако актуальным оставался вопрос изыскания средств для возмещения ущерба [18, Л.6]. В официальных документах можно обнаружить проявления гуманности М.Тынышпаева и О. Шкапского: «Становится совестно ограничиваться уверением о возмещении убытков. Надо считаться с психологией крестьян, ещё не сознающих, что свобода налагает обязанности» [18, Л.1 об]. Комиссары выступали не только как деятельные чиновники, но и проявляли сочувствие. О выделении денег стало известно незадолго до большевистского переворота. Денежных средств оказалось недостаточно для покрытия всех необходимых расходов. Требовались зерно, скот, медицинские средства и питание для беженцев [9, с.340].

Многие постановления жетысуских комиссаров выносились на страницы периодической печати. В газетах публиковали заметки организационного и экономического характера. Вопросы образования и здравоохранения практически не фигурировали на страницах периодики, как и проблема беженцев, хотя мятеж упоминался. Важным аспектом стал военный вопрос и призывы к патриотическим проявлениям, в том числе помощи семьям лиц, призванных на войну [25]. В газетах публиковался материал с точки зрения официального дискурса, который предполагал духоподъемный посыл. В фокусе человеческого измерения интерес представляет заметка о состоянии здоровья О. Шкапского. 18 октября 1917 года в «Семиреченских ведомостях» напечатали: «Вследствие сильного переутомления чувствую себя не здоровым (упорные головные боли). Почему прошу ни по каким делам ко мне не обращаться» [26]. Фактически полноты власти на тот момент у него уже не было. Смысл заметки неочевиден. Возможно, действительно имело место физическое недомогание или О. Шкапский на время дистанцировался от рычагов власти.

В многочисленных постановлениях и протоколах заседаний Туркестанского комитета Временного правительства Семиреченской области на первый план выходило образование. Под руководством и по инициативе М. Тынышпаева и О. Шкапского было объявлено о доступе к обучению всех слоёв населения. В Верном были открыты ясли-сады, в школах велось преподавание родного языка для казахских детей [9, с.339].

Следующая немаловажная сторона деятельности комиссаров касалась устройства приютов. Положение Верненского детского приюта оставалось плачевным. Туркестанский комитет Временного правительства постановил: признать за детьми, родители которых погибли во время восстания, право на получение средств, отпустить на воспитание каждого сироты по 600 рублей в год, дав это обеспечение на три года. За этот срок попечительство должно было принять меры по развитию сельского хозяйства на принадлежащем приюту участке земли и обучению детей различным видам хозяйственной деятельности [27, Л. 20]. Предполагалось просвещение как взрослого населения, так школьного и дошкольного возрастов [27, Л. 26–27]. Когда Семиреченский союз учителей ходатайствовал об ассигновании в его распоряжение средств на устройство библиотек при существующих начальных школах, М. Тынышпаев и О. Шкапский акцентировали внимание на необходимости литературы на казахском языке. Открытие детских садов и площадок, курсов и других просветительных дел являлось приоритетными в деятельности комиссаров Семиречья наряду с другими социально-экономическими проблемами края.

Параллельно с решением потока проблем материального характера комиссары области обращались к вопросу морального облика населения. В августе 1917 году вышло постановление Туркомитета за подписью О. Шкапского: «За последние дни в г. Верном наблюдается широкое развитие пьянства. Такое поведение граждан в тяжёлые дни, переживаемые страной, позорно. В то время, когда на фронте льётся драгоценная кровь солдат, – тратить время, силы и средства на

пьянство и разгул преступно» [28]. По мнению О. Шкапского, на первый план всегда выходила потребность в формировании культурного уровня граждан.

Среди прочих организационных задач возникали вопросы здравоохранения. Они имели ключевое значение, поскольку на фоне произошедших событий область нуждалась в борьбе с эпидемическими заболеваниями [27, Л. 98]. Для этого в мае 1917 года была создана санитарно-исполнительная комиссия.

Необходимо было заниматься разрешением хозяйственных вопросов, связанных с функционированием дорог и мостов. Вследствие небывалой засухи в Семиречье гибли посевы, не было сенокосов, на новый урожай рассчитывать не приходилось, а это грозило падежом скота зимой. Железных дорог не было, тракты закрывались, что в итоге отрезало край [18, Л.4]. Комиссары выявляли подобные нужды и требовали обеспечить край грузовыми автомобилями, рельсами и прочим укладочным материалом. Отсутствие реакции на их обращения вынуждали М. Тынышпаева и О.Шкапского действовать ситуативно.

Выделим один эпизод. Глава Туркомитета В. Наливкин в переписке с комиссарами Семиречья обратился к событиям, произошедшим в августе 1917 года: «Туземцы устроили демонстрацию с протестом против кровавого насилия в Семиречье. Тысячная толпа с красными флагами и надписями ”Долой кровавое насилие в Семиречье!“» [29]. Было принято решение о немедленном командировании комиссии. Возбуждённая толпа, в рядах которой находились солдаты-мусульмане, требовала немедленной отправки вместе с Шендриковым войсковой части, составленной из мусульман и русских поровну, и особых делегатов от туземцев [21, Л.43−44об]. Подобная мера могла привести к непредсказуемым последствиям и была отвергнута. Данное послание указывает на несколько отстранённую позицию Туркомитета во главе с председателем, который смотрел на ситуацию со стороны и не принимал должным образом во внимание все донесения комиссаров Семиречья. Вышестоящие власти не шли на уступки в вопросе предоставления полноты власти О. Шкапскому и М. Тынышпаеву. Комиссары, в свою очередь, выдали резкую реакцию: «Считая возмещение убытков первой мерой улаживания русско-киргизских отношений, мы до начала мая неоднократно требовали ассигнования денег телеграммами: в Ташкент номер – 41, 61, 67, 70, 85, 95, 96, 103, 123, в Петроград 29, 46, 79, 113, 127, 256 и 344. Ответа не получили... Из Ташкента не видно положение. Выступления безответственных лиц, кроме осложнения, ничего не дают. Посылка вашей комиссии ухудшит дело» [18, Л.7]. Комиссары изъявили желание подать в отставку и заявили о том, что вместо карательной экспедиции нужна интеллигенция на ответственные должности: судьи, врачи, следователи, комиссары. Необходим немедленный перевод 11-ти миллионов. Требовались медикаменты для борьбы с эпидемией и автомобили. Стоит обратить особое внимание на активное требование специалистов, заинтересованных в правильной постановке дела. О.Шкапскому и М.Тынышпаеву приходилось балансировать между заявленными демократическими нормами и необходимостью соблюдать предписанный властью порядок.

Неудачи, сопровождавшие попытки Туркомитета решить продовольственную проблему, во многом обусловили его судьбу, ход региональной политической борьбы и приход к власти большевиков [7, с. 28]. Туркомитет практически не контролировал ситуацию. Однако отставку комиссаров отклонил.

9-го октября в Верном, а 20-го в Пишпеке было введено военное положение [11, с. 86]. К вечеру 31 октября Ташкент был занят революционными солдатами и рабочими. Переворот в Ташкенте, по воспоминанию одного из участников событий, был «совершён и молчаливо признан всем краем». Однако местные мусульманские политические организации отнеслись отрицательно к свержению Туркомитета [7, с. 38]. Временное правительство было низложено. В начале декабря СНК Туркестана издало приказ об отстранении О. Шкапского от должности и его аресте [11, с. 86]. Он был заключён в Верненскую областную тюрьму [11, с. 86]. М. Тынышпаев писал: «Большевики при поддержке 2-го казачьего полка, только что прибывшего из Персии, захватили

власть в области. Наиболее активным работникам антибольшевизма пришлось бежать. Некоторые из них были пойманы и убиты (правительственный комиссар Шкапский и др.)» [22, Л.4–8 об].

В тюрьме О. Шкапский написал письмо, в котором попытался убедить представителей новой власти в необходимости избежать насилия: «Такие проявления должны и будут строго караться, и проявивший их не есть свободный гражданин, а раб своих низких страстей» [11, с. 87]. Советскую власть О. Шкапский не принял. Его можно отнести к нетипичным чиновникам края, внёсшим свой вклад в дело восприятия казахской национальной культуры, что во многом способствовало корректировке имперских представлений об «отсталости инородцев» [30, с. 203].

М. Тынышпаев продолжил активную деятельность, приняв участие в казахских съездах и создании автономии. Общеказахский съезд выдвинул его в качестве депутата в Учредительное собрание. М. Тынышпаев был избран в Народный совет правительства Алаш-Орда и стал премьер-министром Туркестанской автономии. Занимался вопросами образования Военного совета Алаш-Орды. В дальнейшем М.Тынышпаев проделал большую хозяйственно-организаторскую работу. В первые годы Советской власти занимался исследованиями вплоть до ареста в 1937 г. Когда представителям интеллигенции пришлось пострадать в высшей мере.

Результаты. Деятельность М. Тынышпаева и О. Шкапского в качестве комиссаров Туркестанского комитета имела исключительное значение при осуществлении управления краем в переходный период. Обращение к судьбам этих исторических персонажей помогает понять мотивы их действий, которые в реальности нередко имели сложный и противоречивый характер. Усилия комиссаров Временного правительства в Семиреченской области были направлены на решение ряда острых проблем переломного периода в истории страны, таких как ликвидация последствий восстания 1916 года в Семиречье и возмещение убытков, организационные проблемы в крае, возвращение беженцев из Китая, разрешение аграрных противоречий между местным населением и крестьянами-переселенцами, ликвидация остроты межэтнической розни, вопросы образования и здравоохранения и многое другое. М.Тынышпаеву и О. Шкапскому удалось взглянуть на проблемы в Казахской степи «изнутри» и уловить перемены в умонастроениях людей. В рамках своих возможностей они стремились предпринять конкретные шаги по улучшению сложившейся ситуации в области.

В начале XX века предопределилось сближение представителей казахской и русской интеллектуальной элиты со схожими взглядами и морально-нравственными принципами. Взаимовлияние интеллигенции стало наиболее ощутимым в переломный момент, когда на первый план вышли общечеловеческие ценности и идеалы. Были заложены основы для становления казахской интеллигенции и оформления национальной идентичности. Представители же русской интеллигенция имели к началу XX века во многом самый эклектичный набор позиций и воплощали в себе собирательный образ в силу происхождения. Вместе с тем общий «котёл» империи обусловил непрерывную преемственность, которая проявлялась на всех уровнях. По замечанию Д.Аманжоловой, процессы смены поколений этноэлит предопределили соотношение общего и специфического, сформировали набор применяемых приёмов этнобюрократии в дальнейшем [1, с. 11]. В этом взаимодействии и непрерывной динамике могли проявляться идеологические, этносоциальные, психологические, культурные, поколенческие и иные связи и противоречия. Проявлялась многогранность отношений, где имело место и неизбежное принятие вводимых новшеств, и отторжение навязываемого. Потому ошибочно характеризовать администрацию Туркестана межреволюционного времени как «послушный инструмент».

Заключение. Разнообразные стратегии поведения были характерны как для казахской, так и русской интеллигенции и чиновников. Переплетение взглядов казахской этноэлиты с прослойкой русской деятельной интеллигенции прослеживалось по многим принципиальным вопросам, а их идеалы и практические шаги во многом не только отражали, но зачастую и формировали актуальную повестку. Сотрудничество М. Тынышпаева и О. Шкапского принесло свои плоды и стало показателем вневременного и внепространственного, но исключительно

гуманистического проявления в рамках сложившихся обстоятельств. Расширение зоны контактов с имперской и русской культурой и интенсификация межкультурного взаимодействия подвигли казахскую элиту к более чёткому определению своей идентичности. Потому неудивительно, что большевики с первых дней советской власти в Казахстане столкнулись с политической элитой с ярко выраженной национально-освободительной идеологией.

Список использованной литературы:

1. Аманжолова Д.А. Советский проект в Казахстане: власть и этничность, 1920–1930 гг. – М.: Институт российской истории РАН, 2019. – 480 с.

2. Сартори П., Шаблей П. Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в Казахской степи. – М.: Новое литературное обозрение, 2019. – 280 с.

3. Белошапка Н.В. Временное правительство в 1917 г.: механизм формирования и функционирования. – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 176 с.

4. Красовицкая Т.Ю. Этнокультурный дискурс в революционном контексте февраля–октября 1917 г.: Стратегии, структуры, персонажи/ Российская акад. наук, Ин-т российской истории. М.: Новый хронограф, 2015. − 415 с.

5. Котюкова Т.В. «Выступления тёмных сил под руководством безответственных лиц...»: Телеграмма председателя Туркестанского комитета Временного правительства В.П. Наливкина. Сентябрь 1917 г. Исторический архив, N. 5/2007.

6. Тарасов К. Антиимперская революция. Национальные окраины и распад Российской империи / Новое литературное обозрение. № 115 НЗ 5/2017. – С. 150–164.

7. Котюкова Т.В. Туркестанский комитет Временного правительства: последний аккорд империи или первый аккорд советской власти // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература: ИАЖ. Сер. 5: История. – Москва: ИНИОН РАН, 2024. – № 4. – С. 22–40.

8. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Апрель 1901 г. − декабрь 1917 г. − Алматы: «Алаш», 2004. − Т.1. − 552 с.

9. Восстания 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном (К 100-летию Высочайшего повеления 25 июня 1916 г.): [коллективная монография] / [ред.-сост.: Т.В. Котюкова]. – М.: Русский импульс, 2017. – С. 336.

10. Тілеубаев Ш. Мұхамеджан Тынышбаевтың 1916 жылғы көтеріліс тұсында ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы қызметі // «М.Тынышпаев және оның заманы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. − Талдықорған, 24−25 қазан 2019 ж. − Б. 35−40.

11. Панфилов А.В. Жизнь и трагедия Ореста Шкапского // Мысль. 1995, № 7. – С. 82−87.

12. Белоус С.Г. О.А. Шкапский об аграрной политике в казахской степи в конце XIX – начале XX вв.//«edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы// № 2 (10), май 2017. − С. 37−49.

13. Qazaqstan, Казахстан, قازاقستان : лабиринты современного постколониального дискурса / Сб. под ред А. Бисеновой. – Алматы: Центр современной культуры Целинный, 2023. – 467 с.

14. Тынышпаев М. Политические выступления, научные труды, документы. – Алматы: 2009. – 312 с.

15. Шкапский О.А. Аму-Дарьинские очерки: к аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. – Ташкент, 1900. – 286 с.

16. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 229. Оп. 19. Д. 3835.

17. Семиреченские областные ведомости. 22 июня 1917 г.

18. ЦГА РК. Ф. Р-9. Оп.1. Д.5.

19. ЦГА РК. Ф. Р-9. Оп. 1. Д. 9.

20. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 811. Оп. 20. Д. 140.

21. Национальный архив Республики Узбекистан (НА РУ). Ф. И-1. Оп. 31. Д. 1215.

22. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф.1701. Оп.1. Д.35.

23. ЦГА РК. Ф.Р-1414. Оп.1. Д. 11.
24. Семиреченские областные ведомости. 18 мая 1917 г.
25. Семиреченские областные ведомости. 24 июня 1917 г.
26. Семиреченские ведомости. 18 октября 1917 г.
27. ЦГА РК. Ф. Р-9. Оп.1. Д. 4.
28. Семиреченские ведомости. 9 августа 1917 г.
29. Семиреченские ведомости. 27 августа 1917 г.
30. Белоус С.Г. Русская интеллигенция об аграрном вопросе в Казахстане в конце XIX – начале XX вв. (Н.Скалозубов, О.Шкапский, Т.Седельников) /Азиатская Россия: проблемы социально-экономического, демографического и культурного развития (XVII-XXI вв.): материалы международ. науч. конф./ отв. ред. В.А. Ламин. Новосибирск: Параллель, 2016. – С. 203–208.

References:

1. Amanzholova D.A. Sovetskij proekt v Kazahstane: vlast' i jetnichnost', 1920–1930 gg.[The Soviet project in Kazakhstan: power and ethnicity, 1920–1930]. M.: Institut rossijskoj istorii RAN, 2019. 480 p. [in Russ.]
2. Sartori P., Shablej P. Jeksperimenty imperii: adat, shariat i proizvodstvo znanij v Kazahskoj stepi [Experiments of empire: adat, sharia and knowledge production in the Kazakh steppe]. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2019.280 p.[in Russ.]
3. Beloshapka N.V. Vremennoe pravitel'stvo v 1917 g.: mehanizm formirovanija i funkcionirovanija [Provisional Government in 1917: mechanism of formation and functioning]. M.: Dialog-MGU, 1998. 176 p. [in Russ.]
4. Krasovickaja T.Ju. Jetnokul'turnyj diskurs v revoljucionnom kontekste fevralja–oktjabrja 1917 g.: Strategii, struktury, personazhi [Ethnocultural discourse in the revolutionary context of February–October 1917: Strategies, structures, characters]. Rossijskaja akad. nauk, In-t rossijskoj istorii. M.: Novyj hronograf, 2015. 415 p. [in Russ.]
5. Kotjukova T.V. «Vystuplenija tjomnyh sil pod rukovodstvom bezotvetstvennyh lic...»: Telegramma predsedatelja Turkestanskogo komiteta Vremennogo pravitel'stva V.P. Nalivkina. Sentjabr' 1917 g. ["Performances of dark forces under the leadership of irresponsible persons...": Telegram from the Chairman of the Turkestan Committee of the Provisional Government V.P. Nalivkina. September 1917]. Istoricheskij arhiv, No 5. 2007. [in Russ.]
6. Tarasov K. Antiimperskaja revoljucija. Nacional'nye okrainy i raspad Rossijskoj imperii [Anti-imperial revolution. National outskirts and the collapse of the Russian Empire]. Novoe literaturnoe obozrenie. № 115 NZ 5.2017. P. 150–164. [in Russ.]
7. Kotjukova T.V. Turkestanskij komitet Vremennogo pravitel'stva: poslednij akkord imperii ili pervyj akkord sovetskoj vlasti [Turkestan Committee of the Provisional Government: the last chord of the empire or the first chord of Soviet power]. Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaja i zarubezhnaja literatura: IAZh. Ser. 5: Istorija. Moskva: INION RAN, 2024. No 4. P. 22–40. [in Russ.]
8. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov. Aprel' 1901 g. - dekabr' 1917 g. [Alash movement. Collection of documents and materials. April 1901 - December 1917]. Almaty: «Alash», 2004. T.1. 552 p. [in Russ.]
9. Vosstanija 1916 g. v Aziatskoj Rossii: neizvestnoe ob izvestnom (K 100-letiju Vysochajshego povelenija 25 ijunja 1916 g.) [Uprisings of 1916 in Asian Russia: the unknown about the known (To the 100th anniversary of the Highest Command on June 25, 1916)]. red.-sost.: T.V. Kotjukova. M.: Russkij impul's, 2017. P. 336. [in Russ.]
10. Tileubaev Sh. Мұhamedzhan Tynyshbaevtyң 1916 zhylғy kөterilis tұsynda ұlttyқ biregejlikti saқtau zholyndaғy қyzmeti [Mukhamedzhan Tynyshbaev's activity in preserving national identity during the 1916 uprising]. «M.Tynyshpaev zhәne onyң zamany» atty halyқaralyқ ғylymi-praktikalyқ konferencija materialdarynyң zhinaғy. − Taldyқorғan, 24−25 қazan 2019 zh. P. 35−40. [in Kaz.]

11. Panfilov A.V. Zhizn' i tragedija Oresta Shkapskogo [Life and tragedy of Orest Shkapsky]. Mysl'. 1995, No 7. P. 82−87. [in Russ.]

12. Belous S.G. O.A. Shkapskij ob agrarnoj politike v kazahskoj stepi v konce XIX – nachale XX vv. [Shkapsky about agrarian policy in the Kazakh steppe in the late 19th - early 20th centuries]. «edu.e-history.kz» jelektrondyқ ғylymi zhurnaly/ № 2 (10), maj 2017. P. 37−49. [in Russ.]

13. Qazaqstan, Kazahstan, قازاقستان labirinty sovremennogo postkolonial'nogo diskursa [Kazakhstan, Kazakhstan, Kazakhstan: the labyrinth of modern postcolonial discourse]. Sb. pod red A. Bisenovoj. Almaty: Centr sovremennoj kul'tury Celinnyj, 2023. 467 p. [in Russ.]

14.Tynyshpaev M. Politicheskie vystuplenija, nauchnye trudy, dokumenty [Political speeches, scientific works, documents]. Almaty: 2009. 312 p. [in Russ.]

15. *Shkapskij O.A. Amu-Dar'inskie ocherki: k agrarnomu voprosu na nizhnej Amu-Dar'e [Essays of the Amu-Darya: to the agrarian question on the lower Amu-Darya]. Tashkent, 1900. – 286 p. [in Russ.]*

16. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA). F. 229. Op. 19. D. 3835.

17. Semirechenskie oblastnye vedomosti. 22 ijunja 1917 g.

18. CGA RK. F. R-9. Op.1. D.5.

19. CGA RK. F. R-9. Op. 1. D. 9.

20. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK). F. 811. Op. 20. D. 140.

21. Nacional'nyj arhiv Respubliki Uzbekistan (NA RU). F. I-1. Op. 31. D. 1215.

22. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GA RF). F.1701. Op.1. D.35.

23. CGA RK. F.R-1414. Op.1. D. 11.

24. Semirechenskie oblastnye vedomosti. 18 maja 1917 g.

25. Semirechenskie oblastnye vedomosti. 24 ijunja 1917 g.

26. Semirechenskie vedomosti. 18 oktjabrja 1917 g.

27. CGA RK. F. R-9. Op.1. D. 4.

28. Semirechenskie vedomosti. 9 avgusta 1917 g.

29. Semirechenskie vedomosti. 27 avgusta 1917 g.

30. Belous S.G. Russkaja intelligencija ob agrarnom voprose v Kazahstane v konce XIX – nachale XX vv. (N.Skalozubov, O.Shkapskij, T.Sedel'nikov) [Russian intelligentsia on the agrarian question in Kazakhstan at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. (N. Skalozubov, O. Shkapsky, T. Sedelnikov)]. Aziatskaja Rossija: problemy social'no-jekonomicheskogo, demograficheskogo i kul'turnogo razvitija (XVII-XXI vv.): materialy mezhdunarod. nauch. konf./ otv. red. V.A. Lamin. Novosibirsk: Parallel', 2016. P. 203–208. [in Russ.]

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.028

М.Бисембайұлы *[1]

[1]*әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан,*
E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНҒА МӘЖБҮРЛЕП КӨШІРІЛГЕН ПОЛЬША ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ САЯСИ КӨҢІЛ-КҮЙІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Кеңестік Қазақстанға мәжбүрлеп көшірілген поляктардың кеңестік билікке, коммунизмге және елдегі әлеуметтік-экономикалық ахуалға қатысты наразылыққа толы пікірлері талданды. Зауыт пен фабрикаларға, ұжымшарлар мен кеңшарларға күштеп жұмылдырылған бұрынғы Екінші Речь Посполита тұрғындарының кеңес органдарымен байланысы, өзара шағымдары және қалайша кеңестік тәртіп пен қоғамдық-саяси өмірге бейімделгендігі қарастырылды. Көбіне әлеуметтік-экономикалық қиындықтардан туындаған антикеңестік көзқарастардың қайнаркөзі және соған жауап ретінде орын алған репрессиялық іс-шаралар талқыланды. Кеңестік Қазақстанға күштеп көшірілген арнайы қоныстанушылардың Екінші Дүниежүзілік соғыстағы жеңіске деген үлесі мен кеңестік билікке деген жағымсыз көзқарастарының себептерін және кеңес үкіметінің жекелеген поляк азаматтарына қатысты жүргізген қуғын-сүргіндерді зерде сүзгісінен өткізу-мақаланың ең басты мақсаты. Мұрағат құжаттарына дереккөздік талдаумен қатар, салыстырмалы-тарихи және жинақтау әдістері қолданылды. Кеңестік билеушілердің баяндамалары мен есептеріне назар аударып, Польша тұрғындарының билікке деген ашық қарсылығы мен Польша Республикасы елшілігі өкілдігімен тығыз қарым-қатынаста болып, көпшіліктің кеңестік азаматтықтан бас тартып, Польша азаматтығын алуға тырысқаны, қоғамдық қызметтермен айналысудан бас тартқаны-бұрынғы Польша Республикасы тұрғындарының Кеңес Одағына өкпесі қара қазандай болып, осындай қарсылық түрін таңдады деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: депортация, поляктар, саяси көңіл-күй, антикеңестік көзқарас, Мечислав Романьский

Бисембайұлы М. *[1]
[1]*КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru,*

ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСТРОЕНИЕ ЖИТЕЛЕЙ ПОЛЬШИ, НАСИЛЬСТВЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ В КАЗАХСТАН

Аннотация

В этой статье были проанализированы мнения поляков, насильственно переселенных в Советский Казахстан, полные недовольства советской властью, коммунизмом и социально-экономической ситуацией в стране. Были рассмотрены как жители бывшей Второй Речи Посполиты, насильственно мобилизованные на завод и фабрики, колхозы и совхозы,

адаптировались к советскому порядку, общественно-политической жизни, а также их отношения с советскими органами и взаимные жалобы были обсуждены. Были распознаты истоки антисоветских взглядов, часто вызванными социально-экономическими трудностями, и репрессивные действиями советской властью. Основная цель статьи-анализировать информацию о вкладе спецпереселенцев, насильственно переселенных в Советский Казахстан, в победу во Второй мировой войне и причины негативного отношения к советской власти, а также репрессии, проводимые советским правительством в отношении отдельных польских граждан. Наряду с источниковым анализом архивных документов применялись сравнительно-исторические и метод синтеза. Обращая внимание на доклады и отчеты советских правителей, сделан вывод о том, что открытое сопротивление польского населения власти и тесные отношения с представительством Посольства Республики Польша с целью отказа от советского гражданства и получения польского гражданство, а также отказ общественной работой - явный признак того, что жители бывшей Республики Польши были возмущены и выбрали такой вид сопротивления против советской власти.

Ключевые слова: депортация, поляки, политические настроения, антисоветское отношение, Мечислав Романский

Bissembaiuly M. *[1]

[1]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: bissembaiuly7776@mail.ru*

THE POLITICAL MOOD OF POLISH RESIDENTS FORCIBLY RESETTLED IN THE KAZAKHSTAN

Abstract

This article analyzed the political viewpoints of Poles who were forcibly relocated to Soviet Kazakhstan, expressing dissatisfaction with the Soviet government, communism, and the socio-economic situation in the country. It examined how these inhabitants of the former Polish-Lithuanian Commonwealth adapted to the Soviet system, including their experiences in factories, collective and state farms. The article also discussed their relations with the Soviet authorities, as well as the origins of their anti-Soviet views, which were often caused by socio-economic difficulties and repressive measures by the Soviet government. The main purpose of this article is to analyze the information about the contributions of special settlers who were forcibly relocated to Soviet Kazakhstan during World War II, as well as the reasons for their negative attitude towards the Soviet government and the repressions that were carried out against individual Polish citizens by the Soviet authorities. In order to achieve this goal, a combination of source analysis of archival documents, comparative historical methods, and synthesis techniques has been used. Drawing attention to the reports of Soviet leaders, it can be concluded that the open resistance of the Polish population to the authorities, their close relations with the embassy of the Republic of Poland in order to renounce Soviet citizenship and acquire Polish citizenship, as well as their refusal to perform community service are clear indications that the inhabitants of this former Polish Republic were agitated and chose this form of resistance against the Soviet government.

Keywords: deportation, Poles, political sentiments, anti-Soviet attitude, Mieczyslaw Romanski

Кіріспе. Кеңестік Қазақстанға Польша тұрғындарының 1936 жылы және 1939-1941 жылдары депортациялау толқындары отандық тарихнамада жеткілікті деңгейде жазылғанмен, зерттеушілер көбіне поляк және басқа халықтардың қай жерге қоныстандырылғаны, айналысқан шаруашылық түрлері және көшірілген халықтардың санына назар аударады. Қазақстанға еріксіз жер аударылған халықтардың кеңес үкіметінің саяси көзқарастары мен көңіл-күйі, олардың кеңес билігіне қарсы ашық наразылықтары зерттеушілердің еңбектерінде арқау болмаған. Кеңес үкіметінің поляк халқына “антикеңестік элемент”, “тыңшы” сынды айыптар тағылғанын ескерсек, бұл тақырыпта ірі еңбектер жазылмағаны таңғаларлық. Поляктардың расымен де кеңес

үкіметінің соғыста жеңуіне кедергі келтіргені-келтірмегені, депортацияланған қауымның майданға жасаған көмегінің үлесі және поляктардың мүддесін қорғайтын ұйымдар мен кеңестік билік арасындағы қарым-қатынасқа назар аудару – зерттеу жұмысының өзекті тұсы. Арнайы қоныс аударылғандардың өмірі туралы мемуар-естеліктерде және мұрағат дереккөздеріндегі материалдардан білуге болады. Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде түсінікті себептерге орай мұрағат құжаттарындағы ақпараттар жеткіліксіз. Поляктарды қай жерге қоныстандырып, орналасу керектігі, олармен қалайша сөйлесу керектігі, оларды қалайша қоғамдық пайдалы жұмысқа тарту қажеттілігі мен кеңес үкіметіне қатысты саяси-көңіл-күйі туралы хаттар мен қаулылар арнайы қоныстанушылардың тарихы туралы ақпараттардың орнын толтырады.

Мақсаты. Қазақстанға мәжбүрлі түрде қоныстандырылған Польша елінің азаматтарының саяси көңіл-күйін анықтау. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін келесідей міндеттер қойылды:

- Кеңестік органдары жинаған поляктардың саяси көңіл-күйі туралы баяндамаларды және хаттарды зерделеу;
- Поляктардың мүддесін қорғаған ұйымдар мен институттардың поляк халқының кеңес үкіметіне қатысты көзқарасына ықпалын талқылау;
- Польша тұрғындарының кеңес билігіне қатысты теріс пікірлерінің себептерін анықтау;

Зерттеу жұмысының нысанасы-кеңес үкіметі басшыларының жарлықтары, қаулылары мен директивалық хаттары болса, зерттеу жұмысының пәні-арнайы қоныс аударушылардың саяси көзқарастары болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақала жазу барысында салыстырмалы-тарихи, тарихи талдау мен жинақтау тәсілдері пайдаланылды. 1936 жылы және 1939-1941 жылдара аралығындағы Екінші Речь Посполита тұрғындарын мәжбүрлеп көшіру, орналастыру және жұмысқа жайғастыру, олардың арасында үгіт-насихатты жүргізу туралы бұйрықтар мен қаулылар мұрағат құжаттарында баршылық. Солтүстік Қазақстан облыстарындағы мұрағаттардағы дереккөздер ой елегінен өткізіліп, сыни тұрғыдан баға берілді. Көші-қондардың ерекшеліктерімен қатар, Қазақстанға көшірілген поляктар мен немістердің кеңес билігіне қатысты саяси көзқарастары салыстырылды. Осылайша, салыстырмалы талдау жасалды деген байлам жасауға болады. Мақалада Батыс зерттеушілері мен Отандық зерттеушілерінің көшірілген халық турасындағы статистикаға бай мәліметтері қолданылды. Дереккөздік әдіс деректерді жинақтап, мұрағат деректерін талқылау үшін қолданылды.

Кеңестік Қазақстанға күштеп көшірілген поляктардың саяси көңіл-күйін **түсіндіру үшін** Тоталитарлық бақылау теориясы **мен "**Ішкі жау" теориясы пайдаланылды. Тоталитарлық бақылау және "Ішкі жау" теориясы бойынша кеңес билігі күштеп көшіру саясатын қолданды. Жаңа жерге қоныстанған халықтың белсенділігі төмендеп, оларға "сенімсіз халықтар" сынды саяси айдар тағып, қатаң бақылауда ұстап, режимге қарсы қозғалыстарды болдырмауға тырысты. Халық арасында қорқыныш, шарасыздық және үмітсіздік белең алды. Одан басқа әлеуметтік-инженерия теориясы арнайы қоныстанушылардың көзқарастарын талдау үшін бірден-бір құрал ретінде септігін тигізеді.

Әлеуметтік-инженерлік теориясы депортацияны елдің экономика мен әлеуметтік құрылымды қайта құру құралы ретінде қарастырады. Мәжбүрлі көші-қон әр аймақтағы поляктардың сандық үлесін азайтумен қатар, оларды мемлекет үшін пайдалы еңбек күші ретінде пайдалануға бағытталды. Поляктар ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптік жұмысқа орналастырылып, жергілікті халықпен араластыру арқылы олардың ұлттық бірегейлігін әлсіретуге қадамдар жасалды. Кеңес билігі "еңбек арқылы қайта тәрбиелеу" арқылы кеңестік жүйеге арнайы қоныс аударушылардың бейімделуін күшейтуге тырысты. Поляктар ашық қарсылық таныта алмаса да, мектептер мен мәдени ұйымдарды ашу арқылы ұлттық бірегейлігін сақтауға тырысты. Поляк тілі мен католик діні коммунистік жүйеге қарсы халықты біріктіретін өмірлік маңызды құрал ретінде қызмет етті.

Талқылау. Мақала жазу барысында бірнеше мұрағат көздеріне шолу жасалып, жан-жақты талданды. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ЦГА РК) поляктарды

армияға мобилизациялау туралы құнды дерек қалдырып, поляктардың бұл іс-шараға қатысты наразылықтары баяндалса, Қазақстан Республикасының Президентінің Мұрағатында (АПРК) кеңес органдарының поляк жұмысшыларының төмен белсенділігіне қатысты жазылған арыз-шағымдары жазылған. Аталған мұрағат дереккөздерінде поляктардың саяси-көңіл-күйі, әлеуметтік жағдайы, эвакуациялануы және елдеріне қайтуға деген тілектері сипатталды. Солтүстік Қазақстан облысындағы Қылмыстық Істер жөніндегі Департаменті Мұрағатында кеңес билігінің күдікті саналған азаматтарды жазалау туралы қаулылары жазылған. Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағатынан (РГАСПИ) кезекті репрессия толқындары туралы ақпарат табылса, Қостанай облысының мемлекеттік мұрағаты (ГАКО) Мечислав Романьскийдің үстінен қозғалған іс туралы маңызды мәліметтермен бөліседі.

Батыс зерттеушілерінің еңбектері де мақалаға көмегін тигізіп, поляктардың қазақ жеріне көшірілуі туралы құнды мәліметтермен қамтамасыз етті. Бір батыс ғалымы депортацияланған қауым саны туралы статистикамен бөліссе (Iglicka, 1998), Кеңес үкіметінің поляктарға қатысты жүргізген саясатына тоқталған ғалымдар да бар (Armstrong, 1990). Отандық зерттеушілер арнайы қоныстанушылардың құқықтық жағдайына және олардың өмірлеріне көбірек көңіл аударады. Зерттеушілердің бір тобы поляктардың қоғамдық жұмыспен айналысуға бас тарту себептерін талқыласа (Сактаганова пен Абуов, 2013), арнайы қоныстанушылардың наразылықтары мен кеңес билігіне деген қарсылық білдірілген пікірлерін талқылаған авторлар да кездеседі (Табулденов, 2020).

Мақала жазуға мол көмек берген еңбектердің қатарына Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағаты шығарған кітаптарды атауға болады. 1936-1956 жылдар аралығын қамтитын Қазақстанда тұрған поляк халқының тарихы туралы кітап (Дегитаева, 2000), 1935–1939 жылдарды қамтитын Қазақстандағы арнайы қоныстанушылар туралы кітап (Шепель, 2014) мол деректерді қамтамасыз етті.

Зерттеу нәтижелері. Екінші Дүниежүзілік соғыс қарсаңында кеңестік Қазақстанға алғашқы болып күштеп қоныстандылылған халық – Польша Республикасының тұрғындары еді. 1934-1938 жылдары қазіргі Қазақстанға Беларусь пен Украинадан 50 мың поляктар жер аударылды. 1936 жылдан бастап КСРО бұл ел тұрғындарын тек ұлттық тегіне қарап қана бір жерден екінші жерге көшіру саясатын жүргізген. 1939 жылы 17 қыркүйекте КСРО Польшаға басып кіріп, жерін бөлшектегенде, 5,2 млн поляктар КСРО құрамында қалды [1, 54 б.]. 1930 жылдары Кеңестік Қазақстанға депортацияланған 250 мың поляктардың 100 мыңы қысқа шыдамай, мерт болғандығы жөнінде дерек те бар [2, 998 б.]. Ал екінші дүниежүзілік соғыс кезінде 150 мың поляктар күштеп қоныс аударылды [2, 999 б.]. 1940 жылдың ақпаны мен 1941 жылдың маусымы аралығында 380 мың поляктар Қазақ КСР еліне мәжбүрлі түрде көшіріліп, олар «арнайы қоныстанушы» деген мәртебеге ие болды. Қуғын-сүргінге ұшыраған поляк офицерлері, әскерилері, генералдарының 66 мыңға жуық отбасылары елге жер аударылды [3, 92 б.].

Қазақстанға поляктар антикеңестік көзқарастары үшін депортацияланды. Бұл саяси шешім сонау 1935 жылы қабылданған еді. Сол кезден бастап бұл халықты жер аударту бірнеше толқынмен жүргізілді.

КСРО ІІХК 1935 жылдың бірінші жартысындағы “антикеңестік элементтерді көшіру туралы” нөмірі 2-анықтама бойынша қаулысына сәйкес, 1935 жылы 1-9 ақпан аралығында Украинадан 8678 адам көшірілді. Олардың 615-і неміс, 681-і поляк, ал 589-ы украин отбасылары еді. Олар Белбалткомбинаттың арнайы ауылдарына жіберілді.

1935 жылдың 20 ақпанынан 15 наурызына дейін Киев және Винница облыстарының шекара аудандарынан Украинаның шығысындағы 23 аудандарға сенімсіз элементтерді көшіру жүргізілді.

Барлығы: 8329 отбасы, яғни 38 892 адам болды, оның ішінде ұлттық құрамы бойынша: поляктар – 2866 отбасы, немістер – 1903 отбасы, украиндар – 3434 отбасы, басқалары – 126 отбасы [4, 45-46 бб.].

1940 жылғы депортацияның 1-толқынында – 140 мың, 2-толқынында – 60 мың, 3-толқынында – 76-78 мың адам көшірілді. 1941 жылы мамыр-маусым аралығында 4-толқын кезінде 34-38 мың адам қоныстандырылды [5, 755 б.].

Бұл көші-қондар әртүрлі себептерге байланысты жүргізілді. Бірінші толқын кезінде бұрынғы Польшаның мемлекеттік қызметкерлері, офицерлері мен полиция қызметкерлінің мүшелері мәжбүрлеп көшірілсе, екінші толқын кезінде байлардың отбасылары зардап шекті. Үшінші толқын кезінде шекарада қалып қойған поляктардың отбасы мүшелері «□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□» қоныстандырылды. Төртінші толқын кезінде «арнайы босқындар» термині пайда-ланылды. 1941 жылдың маусымында «әлеуметтік жат элемент» деп саяси айдар тағылған бірқатар поляктар Қазақстаннан қоныс тапты. Бұдан кеңес үкіметінің поляк халқының әртүрлі топтарына мәжбүрлетіп көшіру арқылы жазалау шараларын жүргізгенін аңғаруға болады.

1937 жылы мамырдың 7-жұлдызында Қызыл армиясының хатшысы Патылицынның Солтүстік Қазақстан облыстық комитеттің хатшысы Сегізбаевқа жазған ақпараттық хатында елдегі антикеңестік толқулар мен жүгенсіздіктің орын алғанын баяндай келе, 25-30 сәуір аралығында 32 адам, келесі аптада 28 адам қашқанын жеткізді. Бүлікшілер 10 мың гектар шөпті отқа орап, “даланы өртеңдер, жақында Украинаға ораламыз”, “нашар жұмыс жасаңдар, малға жем бермеңдер, қаншалықты нашар жұмыс жасасақ, соншалықты ерте Украинаға қайтамыз” деп айқайлайтынын мәлімдеді. Зеленый Гай, Подольск, Ново-Гречановка, Ново-Березовка ауыл-дарынан 1936 жылдың маусымынан бері 302 адам қашқанын, “Польша мен Германия қоныс аударушыларды күтіп, үйлер дайындап қойды” деген сыбыс тарағанын жеткізді [6, 3-4 бб.].

1940 жылғы 29 маусымдағы үгіт-насихат бөлімінің келген “арнайы қоныстанушылардың кеңес билігіне қатысты көзқарасы туралы” нөмірі 53-стенограммасында Федоров ауданындағы ұжымшарда жұмыс істейтін поляктардың соғыс пен Кеңес Одағына қатысты көзқарастары туралы маңызды ақпараттар берілді. Арнайы қоныстанушылар бұрын тек қалада тұрғандықтан ауылдарда тұрғанды қиындық көрген. Олар бір-бірінен не себепті бұл жерге келгендігін сұрайтын. “Осында өлтіру үшін әкелді” деген жауап та тіркелген. Поляк әйелдері жұмыс жасамау үшін, тіпті, орыстарға күйеуге шығады екен. Арнайы қоныс аударушыларға күрек пен тырма берген кезде олардың бірі күлсе, бірі жылайды. Неге күліп-жылайсыңдар деген сұраққа былай жауап береді: “Біз бұндай құралдарды көргеніміз жоқ, қалай қолдану керек екенін білмейміз”. Басқа қоныстанушы тек тамақпен қамтамасыз еткен жағдайда ғана жұмысқа кірісетінін білдірді. Поляктардың көбісі 8-10 адам болып жиналып, жұмыс жасамай, басқа жұмысшылардың жұмыс жасап жатқа-нын тамашалайды екен. Олар қазақ ауылдарында тұра алмай, орыс ауылдарына көшіруді де сұраған. Олардың жұмыс жасауға деген талпыныстың болмауы, бітпейтін арыз-шағымдардың болуы – кеңес үкіметі тарапынан олардың Кеңес Одағына жаулық ниетте болып, бұрынғы Польшаны қайтаруға тырысып, кеңес билігін жоққа шығарады деген қорытынды жасауға әкелді. Кеңес билігі оларға ерекше бақылау жасау керектігін нұсқады [6, 4 б.].

“Алтайзолото” тресінің директорлары 1942 жылы 21 ақпанда Шығыс Қазақстан облысындағы Поляк армиясының өкілі-Крижановскийге жазған “поляк жұмысшыларының көңіл-күйі туралы” хатында поляктардың еңбек өнімділігінің төмендегенін тілге тиек етеді. Хатта поляктардың жексенбіде жұмысқа шықпай қалатындығы, поляк армиясына поляктарды тіркеу күндерінде де жұмыс жасаудан бас тартатындығы, майданға көмекке тамақ бермейтіндігі баяндалады. Осылайша, поляктардың соғыста, шын мәнінде, немістерге тілектес екендігі жөнінде тұжырымдама жасалып, жағдайды өзгерту керектігі айтылады [7, л. 115].

Осы мәліметтерге ұқсас поляктардың егіс айында және діни уәжге байланысты жұмыс жаса-майтыны белгілі болған. Жексенбі күні демалыс болғандықтан, поляктар қасарысып, жұмысқа шығудан бас тартады. Ұжымшар басшыларына, әрине, бұл ұнамайтын. Олар бұл жайында кеңес органдарына жеткізіп отырған [8, 185 б.].

Тек қана поляктар емес, этникалық немістер де кеңес билігіне қарсылық танытатын. Қазақ жеріне немістер поляктармен бірге 1936 жылы және 1941 жылы көшірілген. Арнайы қоныстану-шылардың арасында Еділ бойынан көшірілген немістер де болғандығын атап өту керек. Неміс

арнайы қоныстанушылары поляктар сияқты әдістерді пайдаланған. Бірақ, онымен қоса, кеңес үкіметінің заңнамасына қатысты пікірлерін ашық білдірумен танылды.

Арнайы қоныстанушылар 1937 жылғы 26 наурыздағы Қазақ КСР Конституциясына сілтеме жасап, депортацияланған қауым да бірдей құқыққа ие болу керектігін мәлімдейтін.

Кеңес Одағының сайлауын келеке ететін арнайы қоныстанушылар да көп болды. Әсіресе, немістер өздерінің ызасы мен оспағын білдіруден тайынбады.

Неміс қоныстанушысы Кайл А.Я. “Кеңес үкіметі жеңілістен әрең құтылды, енді КСРО Қарулы Күштерінде сайлау өткізеді, бұл сайлау ұзақ уақыт созылмайды, бір–екі жылдан кейін КСРО жойылады, Гитлер өз дегеніне жетеді, Гитлер тірі және өмір сүреді. Дүмшелердің істемейтіні жоқ, олар сайлаушылардың тізімдерін іліп қояды, кеңестерге сайлау – бұл сандырақ”. Киркснер: “бұл-сайлау емес, бұл-комедия, бәрібір партия басшысының атын атай салады, бәрі өз орындарында қалады, бұл халықты алдау, олар 28 жылдан бері халықты алдап келеді” деп атап өтті. Бесқарағай ауданының арнайы қоныстанушысы Курц Ф.: “мен бюллетень аламын, бірақ дауыс бермеймін, өйткені кімге дауыс беру керектігін білмеймін, өйткені кандидатура бір жерде тағайындалады” деп атап өтті. Ертіс ауданынан келген неміс Кох Ф.А. Гейнцпен сұхбатында: “қараңыз, КСРО Жоғарғы Кеңесіне сайлау өтуі керек витрина орнатылған, осындай үгіт-насихат жүрегімізге жара салады, бұл біз үшін түкке тұрмайтын дүние. Жаңа органдар бұқараны қайтадан алдайды, бұл-сайлау емес, кезекті мәрте халықты алдау. КСРО Конституциясында теңдік көрсетілген дейді, ондай теңдікті қайдан көрдіңдер?” Гейнц И. оны қолдады: “неге мен біреуді таңдауым керек? Мәнсіз-ақ шешім қабылдайды, Жоғарғы Кеңес олар үшін қажет, бізге қажет емес” [9, 450 б.].

Неміс арнайы қоныс аударушыларымен поляктардың әлеуметтік жағдайы және орналасу аймағы да ұқсас болған. Екі халық та Германия тарапынан төнген қауіпке байланысты соғысқа дейін Қазақстанға күштеп қоныстандырылған. Екі халық та антикеңестік көзқарастармен танылып, Кеңес Одағының жеңіліп, дереу Отандарына қайтуға тілек білдірген. Екі еуропалық халықтар ұжымшарларға және зауыт-фабрикалардағы ауыр жұмыспен айналысуға міндеттелді. Алайда, Польша Республикасы Елшілігі өкілдігінің Кеңестік Қазақстанда поляк халқының әл-ауқатымен қатар, мектеп, шіркеу салып, инфрақұрылымды дамыта алғанын ескерсек, поляк халқының өз жағдайларын арттыруға көбірек шамасы болғандығын аңғара аламыз. Польша Республикасы Елшілігі өкілдігі Кеңес Одағында қызмет еткен жалғыз шетелдік билік органы болатын. Бұл саяси шетелдік құрылым поляк халқының мүддесін жалынды қорғай білген.

1941 жылы 12-тамыздағы Сикорский-Майский келісімін сәйкес, поляктардан тұратын арнайы армия құруға бұйрық берілді. Сталинград облысында, Чкалов облысында, Башқұр АКСР елінде, Саратов облыстарында 12 мыңнан әскер жинақтауды Кеңес Одағы мақсат еткен [10, л.13-15.].

Семей облыстық әскери комиссариаттың уәкілетті өкілі-Дубининнің 1941 жылы 27 қазанда “Поляк армиясына еріктілерді облыстық әскери комиссариатқа тіркеу барысы туралы” саяси хабарламада поляк халқының көңіл-күйі жақсы сипатталған. Поляктар кеңес сапында соғыса отырып, Гитлерді жеңу арқылы ғана Отандарына қайта алатынына, Польша Республикасын қайтадан қалпына келтіре алатынына барынша сенді. Алайда, кейбір шаруашылық ұйымдардың басшылары поляктарды әскерге жұмылдыруға қарсылық танытуы Поляк армиясын құру үдерісін тежеді [11, 256 б.]. Жаңа Шүлбі ауданынындағы “Қызыл Қазақстан” кеңшарының директоры Галкин Иван поляктарды жұмыстан босатпады, армияға кеткендердің отбасын далаға қуатынын, ақы төлемейтінін білдірді. Поляк армиясының өкілдері Томчык пен Салтысинова әйелдерді әскерге жұмылдыру туралы есептің тізімін беруге міндеттілігіне қарамастан, бұл талапты орындамаған [11, 258 б.].

1943 жылы 13 мамырда Қазақ КСР әскери комиссариатының “бұрынғы поляк азаматтарын Поляк армиясына шақыру туралы” бұйрығы шықты. 50 жасқа дейінгі поляктар шақырылды. Армияға қосылғандардың отбасылары үлкен жеңілдіктерге ие болады, соғысқысы келмейтіндер еңбек колонналарына жөнелтіледі деген ақпарат беріліп, антикеңестік іс-әрекеттермен поляктар айналыспау үшін ІІХК арқылы байланыс жасау деген нұсқаулық берілді. Әскерге

шақырылғандар Дивово Ленин теміржол стансасына, Мәскеу әскери округінің неміс лагерьлеріне жөнелтілетіні туралы шешім қабылданды [12, л. 2.].

1946 жылы 7 қаңтардағы ІІХҚ төрағасының орынбасары-Белюновтың Қазақ КСР ХКК төрағасының орынбасары Қонаевқа жазған хатында елде 37512 поляк пен еврейлер Кеңес азаматтығынан шығу үшін өтініш жазған. 18302-сін Милиция басқармасы, 19210-ын комиссия қарастырып жатқанын, 15703-ін комиссия қабылдағанын мәлімдеді. 16 облыстан өтініштер қабылданған, ең көп өтініштер Жамбылдан 3620, Оңтүстік Қазақстан облысынан 4750-і Милиция басқармасының тарапынан қаралды [13, л. 32]. Бұның бәрі поляктардың кеңес билігін мойындамай, өз Отан-дарына қайтуға барынша тырысқандығын айғақтайды.

Поляктар Польша Республикасы елшілігі өкілдігімен және Поляк армиясы өкілдерімен тығыз байланыста болып, елге қайтуға, соғысқа қатыспауға тырысқан. Бірақ сол үшін кеңес билігі көмек берген азаматтарды жазалаудан тайынбайтын. Қостанай облысындағы ІІХҚБ басшысының төрағасы, Мемлекеттік Қауіпсіздіктің лейтенанты Рупасовтың Қостанай облысының Кеңестік атқару комитетінің төрағасы Керімбаевқа жазған баяндау хатында Польша Республика елшілігінің өкілі-Романьский тарапынан жасалған заң бұзушылықтарды тізіп жазады. Ол штатта 5 адамның орнына 10 адамның барын, бұрынғы Поляк Республикасының азаматтарын армияға шақыруға қарсылық танытатынын, 3 азаматқа поляк азаматы деген анықтаманы бергенін, облыс-тық кеңеспен ақылдаспай, поляктарға азық-түлік таратқанын, Пешковский, Тарановский сынды аудандарда мінажат ету орындарын салғанын, Облыстық атқару комитетінің қолдауынсыз әр облыста, соның ішінде Қостанай қаласында 6-сыныпқа дейінгі бастауыш мектептер мен гимна-зияларды салғаны үшін Романьскийді айыптап, тиісті шараларды қабылдауға шақырды [14, л. 233-234]. 1888 жылы туылған Львов қаласының тумасы капитан атағы бар Романьский Мечислав Францишкович 1942 жылы 23 шілдеде тұтқындалғанға дейін Қостанайдағы Польша Республикасының Қостанайдағы елшілігінде қызмет атқарды. 1940 жылы шекарадан заңсыз өтуге тырысқандықтан тұтқындалды. Амнистияның арқасында әскери борышын қазақ жерінде өтеді. Мечислав Романьский Қостанайда поляктарды жинап, Владислав Андерс құрған армияға тіркеумен, оларды маңызды құжаттармен, құрал-жабдықтармен, киім-кешекпен қамтамасыз етіп отырған. Бұл армияға 8569 поляк әскери қызметкерлері шақырылды, бірақ тек 5986 поляк армия қатарына қосылды [15, 9-10 бб.]. Кеңес билігі тек Романьскийді емес, онымен бірге қызмет еткен Эрнст Вильгельм Марцеловичті, Покладская Станислав Иполитовичті, Дорош Ванда Антоновнаны да контрреволюциялық іс-әрекеттері үшін түрмеге қамады [15, 17 б.]. Романьскийдің түрмеге қамалуы Польша Республикасы Елшілігі өкілдігінің қызметкерлерінің бірінен соң бірі құғын-сүргін ұшырайтынын білдірді. Ал енді Романьскийге неліктен кеңес билігі аса қатты шүйліккеніне назар аударғанымыз жөн.

Поляк Республикасының Қостанайдағы елшілігінің басшысы М.Ф. Романьский поляк балаларына мектеп ашумен көзге түскен. “Скаут” атты 80 баладан тұратын жастар ұйымды құрды. Бұл ұйымның құрылғанын кеңес билігі білмеген. 1942 жылы ақпанда немесе наурызда елшілік кішкентай шіркеу ашты. Бұнда кішкентай балалар діни рәсімдер өткізе алды. Кеңес билігі атеизмді насихаттағандықтан, поляктардың әсіре діндар болғандығы оларға ұнамаған. Бұл Романьскийдің үстінен жалаң да жалған айыптар тағуға себепкер болды [16, Д.0785.].

Польша армиясы басқармасының өкілі Мечислав Романьский Еңбекшілер Кеңесі Депутаттарының Облыстық Атқару Комитетіне 1941 жылы 6 желтоқсанда жазған хатында поляк еңбекшілерінің уақытылы айлығын алмайтынын, басшылардың дөрекілігін, бассыздығын, әділетсіздігін және поляк халқының құқықтары сақталмай жүргендігін баяндады. Ол кеңшар басшылары поляктар жұмыс жасамаған жағдайда пәтерден қуып, нан мен азық-түлік бермей, дүкенге кіргізбейтінін мәлімдейтінін жеткізді. Федоров ауданындағы, Молотовский астық кеңшарындағы Уйская фермасындандағы директор Исембаев поляктарға көлікті пайдалануға рұқсат бермейтінін және Исембаевтың әйелі-Ахмедованың Поляк елшілігі штабы өкілдері тыңшылық үшін ұсталды деген жалған әңгімені таратқанын, поляктарға осылайша күн көрсетпейтінін ашына жеткізді. Ары қарай ол поляктардың әлеуметтік жағдайын көтеруді сұрап, тыңшылық туралы жабылған жаланы таратқан азаматтарды жауапқа тарту керектігін талап етеді [17, Л.4.].

Романьскийдің осындай белсенділігі және поляк ұлтына деген жанашырлығы кеңес органдарына ұнамағаны анық. Оны тұтқындап, өмірбаянын теріп жазып, өмірінде болған қылмыстарын қағазға түсіруге тырысады. Романьский Мечиславтың тергеу кезінде берілген жауабында ол өзінің өмірбаянын баяндайды. 1916-1918 жылдары Австрия армиясында қызмет еткен. Одан кейін Львов акционерлік банкінде есепші болып жұмыс жасады. Одан кейін бухгалтер қызметін 1927 жылға дейін атқарды. 1927-1939 жылдар аралығында Львов мемлекеттік банкінде қызметте болды. 1939 жылы қаңтарда КСРО шекарасынан Венгрияға өтерде шекарашылар тарапымен Станиславская облысындағы Микуличи қаласында ұсталып, бес жылға түрмеде қамау жөнінде үкім шығарылды. 1941 жылы маусымға дейін Харьков пен Житомирдегі түрмеде болып, кейін Қарабай бөлімшесіне, одан кейін Қарағанды лагеріндегі лагерь бөлімшесіне апарылды. Онда қара жұмысшы болып жұмыс істеді. 1941 жылы 1 қыркүйекте рақымшылық жарияланып, түрмеден босатылды. Ақмола-Қарталы теміржолында жұмыс істеп, кейін Бұзылық қаласында Поляк армиясы қатарына кірді. Қараша айында Қостанай облысындағы Поляк армиясының басшысы болып бекітілді. 1942 жылы ақпанда Қостанай қаласында Поляк елшілігі құрылды және сонда делегат болып бекітілді [15, 363-364 бб.]. Романьский 1942 жылы 26 шілдеде келесі тергеуде берген жауабында поляк балаларына арнап мектеп салумен, жетім балалар үйін, мүгедектер үйін, асхана салумен айналысқанын мәлімдеді.

1942 жылы 27 шіледе болған тергеуге берген жауабында делегатураның мүшелері туралы ақпарат берді. Романьскийдің бекітуімен делегатураға бухгалтер болып Покладский, қызметкер болып Козиол Тадеуш жұмыс істеді. Делегатурада Эрнст Вильгельм, Покладский, Козиол Тадеуш, Матвиевская Кристина және Дорош Ванда кірді. Делегатурада әр кездері машинист болып Стасевич Болеслав, әскери қызметшілердің отбасыларына қамқоршылық жөніндегі референт Жчепаник, Жчепаниктің көмекшісі Завитинлова қызмет етті. Олар елшілік делегатурасының мүшелігіне кірмеді, тек Поляк армиясы штабында қызметтерін атқарған. Эрнст асхана, жетімдер үйі, дүкендерді ашумен, Козиол поляк азаматтарының өтініштерін қарастырумен, Покладский есеп-қисаппен, Дорош пен Матвиевская поляк азаматтарын тіркеу және поштаны жөнелтумен айналысты. Романьский елшілікке 5 ай бойы бірде бір есеп жөнелтпегенін айтты. Ол тек поляк азаматтарының тізімін пошта арқылы елшілікке жөнелткенін білдірді.

1942 жылы 29 шілдеде берген жауабында Романьский делегатураның құзыреті шеңберінен шығатын бірде бір құпия, астыртын қызмет атқармағанын бірдірді. Алайда, тергеу барысында Романьский поляк азаматтарының саяси көзқарастары мен көңіл-күйі туралы хаттарды Поляк Республикасының елшілігіне жеткізуге міндеттелгенін мойындады. Ол онымен қоса, ІІХК комитетімен байланыс орнатқан поляктардың тізімін елшілікке құпия хат-хабарларды курьер арқылы жеткізіп отыруға міндеттелгенін мойындауға мәжбүр болды. Алайда, ол елшілікке ондай хат-хабарларды жөнелтпегенін айтты.

1942 жылы 31 шілдеде болған тергеуде Романьский 1942 жылы шілдеде елшілікке баяндама жеткізу керектігін мойындады. Ол онда Қостанай облысында өмір сүретін поляктардың хал-жағдайы, жұмыстары, қажеттіліктерін атады. Тергеуші Рупасов Қостанай облысының экономикасы, Жетіқара ауданында алтын өндірілетіндігі туралы ақпараттар мемлекеттік құпия болып табылатындығын, оны жазу арқылы Романьский тыңшылық әрекет жасағанын бетіне басып, айыптады.

1942 жылы 3 тамызда болған тергеуде Романьский зәбір көрген поляктардан елшілік жауап алып, кеңес билігінің жасап жүрген қалыптан тыс әрекеттерін хаттамаға жазып жүргенін баяндады. Ол туралы Облыстық Кеңес білді деп мәлімдеді. Алайда, тергеуші Қостанайда өмір сүрмеген поляктардан да жауап алынғанын айтқан соң, Романьский рақымшылыққа қарамастан, түрмеден шықпаған поляктардың санын және хал-жағдайын елшілікке жеткізу үшін хаттама жүргізгенін мойындады.

1942 жылы 10 тамызда болған тергеуде тергеуші Романьскийден неліктен оның кеңес билігіне нұқсан келтіретін, антикеңестік, арандатушылық әрекеттерін хаттамаға жазып жүргенін сұрады. Штейн Казимирдың колхоз бен комсомол мүшесі болмағандықтан, Кеңес билігі оны

тұтқындады деген жалған ақпаратты неліктен хаттамаға жазды, неге одан шын жауап беруді талап етпеді деп айыптады. Романьский Штейннің жалған жауап бергенін білгенін, бірақ бұл әрекеті Кеңес Одағының беделін түсіруге бағытталған деген пікірге қарсылық танытты.

1942 жылы 18 тамызда болған тергеуде Романський 7-8 адамнан жауап алғанын, кейбір жағдайда есепте жауап берушінің бүркеншік есемдері жазылғанын айтқан. Тергеуші поляк азаматтарынан жауап алуға, тергеуге Поляк Республикасы елшілігінің уақытша өкілдері жарғыға сәйкес, құқығы жоқ екенін айтып, бұл іс-әрекеті делегатураның құзырет шеңберінен асқанын, бұл бойынша Романьскийдің пікірін сұрады. Романьский елшілік поляк халқының әлеуметтік жағдайын, түрмеде қалған азаматтардың аты-жөнін тек тергеу арқылы білуге болатынын айтып, бұл жабылған жаланы мойындамады. 1942 жылы 27 қазанда Романьский кеңес билігіне қарсы атқарған қызметі үшін, Қостанайдың экономикалық және саяси ахуалы туралы мемлекеттік құпияны жинағаны үшін, Кеңес Одағының беделіне дақ түсіретін поляк азаматтарының жалған жалаларын хаттамаға жазған үшін елден қуу туралы қаулы шығарылды [18, Дело Романьского #67969].

Мечислав Романьский Польша Республикасы Елшілігі өкілдігінің белсенді қызметкері болғандығы анық. Осыдан біз бұл Елшіліктің қызметіне және поляк ұлтының өмірі мен әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық жағдайының артуына қосқан үлесін бағалауымыз керек. Елшіліктің 1942 жылғы 30 наурыздағы есебі бойынша КСРО аумағында 2135 балаға арналған 24 поляк балалар үйі, 870 балаға арналған 35 балабақша, 10 мектеп және 25 поляк тілі курстары ашылды. Поляк әскерінің қамқорлығында 4632 балалар мен жастар болды. 1942 жылы шілдеде Ақтөбе облысындағы Жұрында, Горький облысындағы Дуденевте, Коми АССР еліндегі Волчийде және тамызда Омбы облысындағы Тобольскіде, Новосібір облысындағы Томскіде, Архангельск облысындағы Тесовода поляктарға арналған балалар үйі пайда болды. 1942 жылы 26 қыркүйекте Польша Республикасының Елшілігі КСРО Сыртқы Істер Халық Комиссариатының поляк азаматтарына қатысты “қамқоршылықты біршама кеңейтуге” келісімін алды [19, 395 б.].

КСРО елшіліктің балаларды тәрбиелеуге арналған оқу орындарын басып алып, өз қызметкерлерін 1943 жылы ақпанда қояды. Сол уақытта 83 балалар үйінде 5364 бала, 175 балабақшада 5685 балалар, 43 мектепте 2999 балалар, 68 поляк тілі курсы мекемелерінде 1466 балалар тәрбиеленіп, барлығы 370 мекемеде 15519 балалар оқыды. Мектеп қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілмеді. Кейде ашық аспан астында сабақ өтетін. Орын болмағандықтан, сарайларды жалға алып, сонда сабақтарды өткізетін. Балалар еденде тізерлеп отырды, ал орындық оларға парта ретінде қызмет етті. Қағаз жетіспеді, оның орнына жиі картон мен ағаш тақталарды пайдаланды. Елде тек 7 бастауыш мектеп болды. алтыжылдық бағдарламасы бар 23 балабақша болды [19, 596-597 бб.].

Сібірге және Қазақстанға қоныстандырылған поляктар балаларын орыс мектептеріне беруге қарсы болды. Олар балаларын Польшаға қайтқанда поляк тіліне үйретететінін, орыс мектептерінде атеистік ілім үйретететіндіктен, Польшаға қайтуға тырысатынын мәлімдейтін. Одан басқа кеңестік мектептерде балаларға Қызыл армияның әділеттің ақ жолында күресіп, өз жерлерін қорғауға бар күшін салып жатқанын насихаттайтын. Кеңес үкіметінің кесірінен депортацияланған поляк ересектері үшін бұл үгіт-насихат жақпағаны түсінікті [20, 157 б.].

Романьскийден басқа поляк азаматтары кеңес билігінің құғын-сүргініне ұшырады. БКП(б) ОК Саяси Бюроның нөмірі 38-протоколында Польша Республикасы елшілігінің 78 қызметкерін елден депортациялау туралы қаулы жарияланады. Дудчак Феликс Юзефович тыңшылық жасағаны үшін, антикеңестік үгіт-насихат жүргізіп, кеңес үкіметін құлатпақ болды деген 58-бап бойынша айыпталды [21, л. 53, 56-60.].

Статистик қызметін атқарған поляк елшілігінің өкілі Иллевич Регина Антоновна кеңес үкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізіп, поляк елшілігінің өкілдері В.Э.Плоскиймен, В.Ф.Матусевичпен, Е.В.Малиновскаямен, П.Ф.Лендермен байланыс орнатып, Германияға қарсы соғыста Кеңес Одағына жеңіліс тіледі деп айыпталды [22, л. 138].

Плоский Витольд Эдмундовичке “светлица” атты контрреволюциялық ұйымды Петропавлда құрып, 1940 жылы Англиядағы газеттердегі антикеңестік мазмұндағы ақпараттармен таныс-

тырғанын, тыңшылық қызмет атқарып, КСРО азаматтарына поляк төлқұжаттарын таратты деп айыпталды [23, л. 3.].

Қорытынды. Кеңестік Қазақстанға күштеп көшірілген Польша елінің тұрғындары ауыр бейнет көріп, елге және қалыптасқан ортаға тез бейімделе алмады. Олар кеңес билігін мойындамады, қоғамдық қызмет жасаудан бас тартқан поляктар болды. Билікке қарсылық ретінде ауылдардан қашып кету әдістерін пайдаланған. Олар поляк халқының мүддесін қорғайтын ұйымдармен байланыс орнатуға тырысып, өз Отандарына қайтуға тырысты. Аталған азаматтардың көбісі тек соғыс біткен соң елдеріне қайта алды. Кеңес билігі поляктардың қалыптасқан тәртіпке бағынбауын бассыздық деп санап, репрессиялық шараларды жүзеге асырып отырды. Поляк армиясының өкілдері және Польша Республикасы Елшілігі өкілдері ауыр тауқыметті басынан кешіріп отырған поляктарға қол үшін беріп, кеңес органдарынан кеңшар басшыларының бейбастығы мен жүгенсіздігін ашық айтып, орын алған әділетсіздікті тездетіп шешуді талап етіп отырған. Мечислав Романьский кеңес органдарына бірнеше рет арыз-шағымдарын жазғандықтан, Кеңестік Қазақстанда кеңестік органдарының рұқсатынсыз мектептер мен балабақша салып, поляк халқын азық-түлікпен қамтамасыз еткендіктен, поляктарға төлқұжат беріп, жағдайларын арттыруға көмектескендіктен жауапқа тартылып, бас бостандығынан айырылып, қуғын-сүргін көреді. Ол сияқты басқа да Елшіліктің қызметкерлеріне түрлі жалалар жабылып, олар әділетсіздіктің бейнетін көреді.

Қазіргі таңда Қазақстанда өмір сүріп келе жатқан поляктардың көбісі сол күштеп көшірілген арнайы қоныс аударушылардың ұрпағы. Олар көбіне Солтүстік Қазақстанда, әсіресе, Көкшетауда өмір сүреді. Өздерінің ата-бабаларының өмірі туралы естеліктер қалдырып, тарихи мұраның сақталуына үлестерін қосуда.

Зерттеу жұмысының нәтижесі поляк диаспорасының тарихын насихаттау мақсатында музейлер және қоғамдық ұйымдардың жұмысына пайдалануға және қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарға әділеттілікті орнату бойынша мемлекеттілік саясатты жетілдіруге септігін тигізеді. Сондай-ақ, Қазақстан мен Польша арасындағы тарихи және саяси-мәдени ынтымақтастықты дамытуда маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Armstrong, Lowell J. "Policy toward the Polish minority in the Soviet Union, 1923–1989." The Polish Review, vol. 35, no. 1, 1990, pp. 51–65. JSTOR, http://www.jstor.org/stable/25778477. Accessed 27 Feb. 2024.

2 Iglicka K. "Are They Fellow Countrymen or Not? The Migration of Ethnic Poles from Kazakhstan to Poland." The International Migration Review, vol. 32, no. 4, 1998, pp. 995–1014. JSTOR, https://doi.org/10.2307/2547669. Accessed 27 Feb. 2024.

3 Айдарбеков З.С., Актаева Л.С., Джагфаров Н.Р., Кан Г.В., Капаева А.Т., Осипов В.П., Шепель В.Н. Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. – Алматы: LEM, 2012. – 772 с.

4 Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг. Сборник документов.; Архив Президента Республики Казахстан; [отв. ред. Шепель В.Н.]. Т. 2. – Алматы: LEM, 2014. -740 с.

5 Cutter Z. "Deportations and distribution of Polish citizens of the Mosaic faith in the territories of the Union of Soviet Socialist Republics in 1939-1943". SJMULF, vol. 198, no. 4, 2020, pp. 749-762. https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.5857.

6 Бисембайұлы М., Ұзақбайқызы Г. Кеңестік Қазақстанға депортацияланған поляктардың саяси көңіл-күйі // ОФ"Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science":Исторические науки и Археология. 2024. -Б. 3-7.

7 АПРК. Ф. 708. Оп. 6/2. Д. 117. Л. 115.

8 Сактаганова З.Г., Абуов Н.А. Роль польских организаций в судьбе депортированных граждан Польши в Северо-Казахстанской области в 1941-1946 гг. // Из истории депортации поляков в Казахстан в период II Мировой войны. -Б.: 2013. -183-191 бб.

9 Табулденов. А. Н. Правовое положение спецпереселенцев в Северном Казахстане в 30–40-х годах XX века. Раздел 4. Власть и общество в экстремальных обстоятельствах: трансформация взаимоотношений // Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: подвиг народа и уроки истории. Сборник статей по материалам Международной научной онлайн конференции. Отв. Редактор-А.Ш. Кабирова, 2020. -С. 444-454.

10 ЦАМО РФ. Ф.48. Оп.76840. Д.38. Л.13-15.

11 Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.). Сборник документов/; Архив Президента Республики Казахстан;[сост.:Е.М.Грибанова, А.С.Зулкашева, М.У. Маскеев; отв. ред. Л.Д. Дегитаева]. -Алматы: Қазақстан, 2000. -344 с.

12 ЦГА РК. Ф. Р-1146. Оп. 1. Д. 451. Л. 2.

13 ЦГА РК. Ф. Р-1137. Оп. 18. Д. 139. Л. 32.

14 ГАКО. Ф. 268. Оп. 11. Д. 27. Л. 233-234.

15 Легкий Д., Хазбиевич С., Беркимбаева А. Польская делегатура в Казахстане в 1941-1943 гг.: военная эпоха и дипломаты в документах (на примере Кустанайской области Казахской ССР). Издание второе, - Костанай: Костанайский печатный двор. -2021. -676 с.

16 Специальный государственный архив ДКНБ по Костанайской области. Д.0785.

17 ГАКО. Ф. 268. Оп. 11. Д. 27. Л. 4.

18 ОГА СБУ. Дело Романьского М. Ф. № 67969.

19 Леончик С. Польские учебно-воспитательные учреждения на территории СССР в годы Второй мировой войны // Новейшая история России. 2021. Т.11, № 2. С.392–407.

20 Зберовская Е. Л. Этнокультурные особенности адаптации выселенцев в Сибири (1940 – 1950–е гг.) // Вестник Красноярского государственного аграрного университета. 2011. № 12. С.155–162.

21 РГАСПИ Ф. 17, Оп.126, Д. 27, Л. 53, 56-60.

22 СГА УИС ДП СКО. Ф.16. А. 445. Л.138.

23 СГА УИС ДП СКО. Ф.16. А. 1212. Л.3.

References:

1 Armstrong, Lowell J. “Policy toward the Polish minority in the Soviet Union, 1923–1989.” The Polish Review, vol. 35, no. 1, 1990, pp. 51–65. JSTOR, http://www.jstor.org/stable/25778477. Accessed 27 Feb. 2024.

2 Iglicka K. “Are They Fellow Countrymen or Not? The Migration of Ethnic Poles from Kazakhstan to Poland.” The International Migration Review, vol. 32, no. 4, 1998, pp. 995–1014. JSTOR, https://doi.org/10.2307/2547669. Accessed 27 Feb. 2024.

3 Aidarbekov Z.S., Aktayeva L.S., Dzhagfarov N.R., Kan G.V., Kapaeva A.T., Osipov V.P., Shepel V.N. From the history of deportations. Kazakhstan 1930-1935 Collection of documents. – Almaty: LEM, 2012. – 772 p.

4 From the history of deportations. Kazakhstan. 1935-1939 . Collection of documents.; Archive of the President of the Republic of Kazakhstan; [ed. Shepel V.N.]. Vol. 2. – Almaty: LEM, 2014. -740 p.

5 Cutter Z. “Deportations and distribution of Polish citizens of the Mosaic faith in the territories of the Union of Soviet Socialist Republics in 1939-1943”. SJMULF, vol. 198, no. 4, 2020, pp. 749-762. https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.5857.

6 Bissembaiuly M., Uzakbaikyzy G. Political mood of Poles deported to Soviet Kazakhstan // International Scientific Research Center“Endless Light in Science“: Historical science and Archeology. 2024. - P.3-7.

7 APRK. F. 708. I. 6/2. C. 117. S. 115.

8 Saktaganova Z.G., Above N.A. The role of Polish organizations in the fate of deported Polish citizens in the North Kazakhstan region in 1941-1946. // From the history of the deportation of Poles to Kazakhstan during World War II. -B.: 2013. --183-191 p.

9 Tabuldinov. A. N. The legal status of special settlers in Northern Kazakhstan in the 30-40s of the twentieth century. Section 4. Government and society in extreme circumstances: transformation of relationships//The Great Patriotic War of 1941-1945: the feat of the people and the lessons of history. Collection of articles based on the materials of the International Scientific online Conference. Editor-A.Sh. Kabirova, 2020. -pp. 444-454.

10 CAMD RF. F.48. I.76840. C.38. S.13-15.

11 History of Poles in Kazakhstan (1936-1956). Collection of documents/; Archive of the President of the Republic of Kazakhstan;[Comp. A.M. Gribanova, A.S.Zulkasheva, M.U. Maskaev; Ed. L.D. Degitaeva].-Almaty:Kazakhstan, 2000.-344 p.

12 CSA RK F. S-1146. I. 1. C. 451. S. 2.

13 CSA RK F. S-1137. I. 18. C. 139. S. 32.

14 SAKR F. 268. I. 11. C. 27. S. 233-234.

15 Legkiy D., Khazbievich S., Berkimbayeva A. Polish delegation in Kazakhstan in 1941-1943: the military era and diplomats in documents (on the example of the Kostanay region of the Kazakh SSR). Second edition, - Kostanay: Kostanay Printing Yard. -2021. -676 p.

16. Special State Archive of the National Security Committee for Kostanay region. D.0785.

17. SARK F. 268. I 11. C. 27. S. 4.

18. BSA SS. The case of M. F. Romansky # 67969.

19. Leonchik S. Polish educational institutions on the territory of the USSR during the Second World War // Modern history of Russia. 2021. vol.11, No. 2. pp.392–407.

20. Zberovskaya E. L. Ethnocultural features of the adaptation of settlers in Siberia (1940 – 1950s) // Bulletin of the Krasnoyarsk State Agrarian University. 2011. No. 12. pp. 155-162.

21 RSASPH F.17, I.126, C. 27, S. 53, 56-60.

22 SSA PES PD NKR. F.16. A.445. S.138.

23 SSA PES PD NKR. F.16. A. 1212. S.3.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.07
ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.029

Л.Б. Момунтаева *1

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD докторант
Алматы, Қазақстан Республикасы, E-mail: 69_lyazzat@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ГЕЙМИФИКАЦИЯ ТРЕНДІ (ТАРИХ ПӘНІ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада тарих пәнін оқытудағы геймификация интерактивті оқыту құралының маңыздылығы мен қолдану аясына қатысты мәселелер талданады. Геймификация – білім алушылардың оқу белсенділігін арттыру, танымдық қызығушылығын ынталандыруға бағытталған интерактивті технология. Геймификацияның білім берудегі басты потенциалы оқу үдерісіне ойын элементтерін енгізу, берілген мәліметтерді игеру және сол арқылы мақсатқа жету. Осы мақсатқа жетуде танымал сандық құралдар, мобильді қосымшалар мен контенттерді қолдануға болады және ол өз нәтижесін беруде. Бұл оқушылар арасында жүргізілген сауалнама нәтижесінде белгілі болып отыр. Мектеп оқушыларының геймификация туралы білім деңгейін анықтау, тарих пәнін оқытуда геймификацияны қолданудың артықшылықтары және оның білім алушылардың оқу сапасын арттыруға тигізген оң әсеріне қатысты жүргізілген зерттеулер нәтижелері ұсынылады. Сонымен қатар, отандық және шет елдік зерттеушілердің геймификацияға қатысты ғылыми тұжырымдары мен көзқарастарына талдау жасалады. Негізгі

қолданылған әдістер ретінде ғылыми-педагогикалық еңбектерге талдау жасау, сауалнама, тәжірибелік зерттеу, бақылау әдісі мен тарихи зерттеулерге салыстырмалы талдау жасау жүргізілген. Нәтижесінде тарих пәнін оқытуда ойын элементтерін енгізу және қолданудың артықшылықтары мен дидактикалық ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан дәлелденді. Мақалада мектептегі тарих пәнін оқытудағы геймификация құралын қолданудың аспектілері мен ережелері және тәжірибелік нәтижелері ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: әдістеме, геймификация, тарих, оқыту, оқуға ынталандыру, ойын платформалары, ынталандыру, білім сапасы.

Момунтаева Л.Б. *[1]
[1]*PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая*
Алматы, Республика Казахстан
e-mail: 69_lyazzat@mail.ru

ТРЕНД ГЕЙМИФИКАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ (НА ПРИМЕРЕ ПРЕДМЕТА ИСТОРИЯ)

Аннотация

В статье анализируются вопросы, касающиеся важности и сферы применения интерактивного обучающего инструмента геймификации в преподавании истории. Геймификация – интерактивная технология, направленная на повышение учебной активности обучающихся, стимулирование познавательного интереса. Главный образовательный потенциал геймификации-внедрение игровых элементов в учебный процесс, усвоение данных и, таким образом, достижение цели. Для достижения этой цели можно использовать популярные цифровые инструменты, мобильные приложения и контент, и это окупается. Об этом стало известно в результате опроса учащихся. Будут представлены результаты проведенных исследований, касающихся определения уровня знаний школьников о геймификации, преимуществ использования геймификации в преподавании истории и ее положительного влияния на повышение качества обучения обучающихся. Кроме того, будет проведен анализ научных выводов и взглядов отечественных и зарубежных исследователей на геймификацию. В качестве основных используемых методов был проведен анализ научно-педагогических работ, опрос, экспериментальное исследование, сравнительный анализ метода наблюдений и исторических исследований. В результате научно доказаны преимущества и дидактические особенности внедрения и использования элементов игры в преподавании истории. В статье представлены аспекты и правила использования инструмента геймификации в преподавании истории в школе, а также практические результаты.

Ключевые слова: методология, геймификация, история, обучение, мотивация к обучению, игровые платформы, мотивация, качество знаний.

Momuntayeva L.B. [*1]
PhD Student, Kazakh National Pedagogical University Abai
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: 69_lyazzat@mail.ru

THE TREND OF GAMIFICATION IN EDUCATION (USING THE EXAMPLE OF THE SUBJECT OF HISTORY)

Abstract

The article analyzes issues related to the importance and scope of the interactive learning gamification tool in history teaching. Gamification is an interactive technology aimed at increasing the educational activity of students, stimulating cognitive interest. The main educational potential of gamification is the introduction of game elements into the educational process, the assimilation of data and, thus, the achievement of the goal. Popular digital tools, mobile apps, and content can be used to achieve this goal, and it pays off. This became known as a result of a survey of students. The results of the research conducted on determining the level of knowledge of schoolchildren about gamification, the advantages of using gamification in teaching history and its positive impact on improving the quality of students' education will be presented. In addition, an analysis of scientific findings and views of domestic and foreign researchers on gamification will be conducted. The main methods used were the analysis of scientific and pedagogical works, a survey, an experimental study, a comparative analysis of the method of observation and historical research. As a result, the advantages and didactic features of the introduction and use of game elements in history teaching have been scientifically proven. The article presents aspects and rules and practical results of using the gamification tool in teaching history at school.

Keywords: methodology, gamification, history, teaching, motivation to learn, gaming platforms, motivation, quality of Education.

Кіріспе. Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың қажетті құзыреттерін қалыптастыруда заманауи білім беру технологияларын қолданудың қажеттілігі бар. Бұл әсіресе бүгінде білім беру кеңістігінің негізгі элементтерінің бірі болып отырған геймификацияның мүмкіндіктерін кеңінен қолдану керектігін меңзейді.

Бүгінде оқушылардың білім берудің жаңа құралдарына деген қызығушылықтары геймификацияға деген сұраныстың артқанын байқауға болады. Геймификация (ағылш. gamification) – бұл білім беруде ойын формаларын ойын емес контекстке енгізу [1, 198-б.].

Геймификация тақырыбы барған сайын танымал бола бастады және бұл ойын құралы ақпаратты және soft skills дағдыларын игерудің ең тиімді түрлерінің бірі болып табылады. Оқушының икемді дағдыларына зерттеушілік, сыни тұрғыдан ойлау, инновация (АКТ-ны игеру), шығармашылық, топтық жұмыс және ынтымақтастықты жатқызамыз [2]. Бұл дағдылар арқылы білім берудегі заманауи цифрлық ортаны құруға болады.

Геймификация білім алушыны оқу процесінде және өзі үшін тиімділігін жақсартуға барынша қызықтыруға мүмкіндік береді. Кез-келген ойынның мәні – бәсекелестік, сонымен қатар жақсы нәтижеге жетуге деген ұмтылыс. Сонымен, жоғары мектеп оқытушысы, ф.ғ.к. Н.Л. Караваев пен п.ғ.к. Е.В. Соболеваның көзқарасы бойынша геймификацияны «заманауи цифрлық ортаны құрудың элементі» ретінде қарастыруға болады [3, 41-б.].

Геймификацияда ең мықты мотивтердің бірі – ойыннан шабыт алу, білім алушыны әр түрлі іс-шараларға белсенді және ынталы қатысуға итермелейді, ынталандырып жігерлендіреді. Нәтижесінде субъектілердің ойын үрдісіне ғана емес, сонымен бірге білім беру үрдісіне де қатысу белсенділігі артады. Зерттеуіміздегі белсенділік тәсілі ойын қызметін ұйымдастырудың негізі ретінде ұсынылған және бұл үрдісте білім алушы белсенді субъект позициясында болады [4, 1160-б.]. Ол ойын жасаушы, ұйымдастырушы, орындаушы бола алады; қызмет нәтижесінің

сапасын талдайтын және бағалайтын тұлға. Басқаша айтқанда, қазіргі жағдайда геймификация білім алушылардың қатысуын арттыру, танымдық тәуелсіздікті дамыту және ойын субъектілерінің өзіндік дамуы үшін ресурс ретінде қарастырылады.

Қазіргі уақытта зерттеушілер геймификацияның тұжырымдамалық негіздерін анықтауға, оның білім беру саласындағы потенциал мүмкіндіктерін анықтауға, оқу процесіне ойын тәжірибесін енгізуге бірыңғай көзқарас қалыптастыруда. Білім беру үрдісіне геймификацияны енгізу нәтижелерін зерттеу А.Л. Мазелистің пікірінше, бұл үрдіс үшін ойын жалпы ұғым болып табылады және ойынды пайдалану (ойын механикасы, ойынның сюжеті мен сценарийі, ойын емес әрекеттерге арналған әдістер) мотивация мен қатысуды тудырады, білім алушылардың мінез-құлқын өзгертеді [5, 139-б.]. Бұл ретте ойынның өзі инновациялық белсенділік болып анықталады.

Зерттеу барысында біз білім берудегі геймификацияны дамытудың теориялық негіздерін, оның ресурстарын білім беру ұйымдарында жүзеге асырылуын қарастырамыз. Әсіресе, тарих пәні бойынша оқу процесінде қалай жүзеге асырылады немесе бұл әдісті қолдану арқылы оқушының пәнге деген ынтасын арттыруға әсер ету деңгейін білу маңызды. Осы ретте заңды сұрақ туындайды: «Оқушының тарих пәніне деген қызығушылығын қалай сақтауға болады»? Бұл әрине өте күрделі әрі маңызды сұрақ. Мектеп жасындағы оқушылармен сабақ барысында әңгімелесуде өздерінің әртүрлі ойындардағы жетістіктерімен бөлісті. Олар мұны үлкен қызығушылықпен және шынайы мақтанышпен талқылады. Міне, осындай балалар әңгімелерінің бірі мені ойын мәселесін егжей-тегжейлі зерттеуге итермеледі. Осылайша мен геймификация ұғымына тап болдым.

Материалдар мен әдістер. Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде жаңа тренд ретінде геймификация әдісі енгізіліп, оның оң тұстары түрлі бағыттағы зерттеулерде анықталуда. Демек, бүгінгі күні бұл процесс білім беру саласында тез қарқынмен еніп, оқушының деңгейіне сәйкес оның шығарма-шылық ойлауын дамытатын құрал ретінде үлкен маңызға ие болуда. Бұл шет елдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде талданып, жаңа көзқарас тұрғысынан өзіндік әдістемесі қалыптасты.

Мақалада шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми-педагогикалық еңбектеріне талдау жасау арқылы, оның қалыптасқан әдіснамалық негіздерін, практикалық және теориялық ерекшеліктерін анықтаймыз.

Геймификация – XX ғ. екінші жартысынан бастап белсенді түрде дами бастады. Алғашқыда бизнесте, кейіннен өмірдің барлық саласында, әсіресе білім беруде кеңінен қолданып, бүгінде әлемдік трендке айналды [6, 29-б.].

Геймификацияны қолданудың практикалық тәжірибесін жүйелеу және оның теориялық және әдіснамалық негіздерін әзірлеу сияқты білім беру практикасындағы тенденцияларды атап өтуде зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасау арқылы қол жеткізуге болады. Ең алдымен ресейлік зерттеушілердің білім берудегі геймификацияға қатысты көзқарастарына тоқталып, негізгі әдіснамасына назар аударамыз.

Белгілі зерттеуші В.В. Матониннің геймификация трендіне қатысты зерттеуі білім беру үдерісінде ойын элементтерін енгізудің маңыздылығын атап өтеді. Яғни, автордың көзқарасы бойынша оқушының білім алуында геймификацияның басты рөлі «... оның (оқушының – М.Л.)» танымдық белсенділігі мен мотивациясын арттырады» [7, 37-б.], - деп көрсетеді. Расымен де автор-дың көзқарасының тиімді оң тұсының бары анық. Бұл дегеніміз геймификацияны ойын құралы ретінде ғана емес, кең мағынада білім беруде, ал тар мағынада сабақты түсінуде немесе сабақтың мақсатына жетуге көмектесетін құрал ретінде қарастыруға болады. Демек, ойын элементтері оқушының қызығушылығы мен ынтасының жоғарылауына оң әсер ететін нақтылауға болады.

В.В. Матониннің мақаласымен танысу барысында біздің зерттеу жұмысымыздың ғылыми негізін арттыратын келесі аспектісі маңызды саналады: ол мотивация, кері байланыс және өзара әрекеттестік. Бұл аспекті ойын элементтері арқылы оқу материалын меңгерудегі қызығушылығын

арттыру, оқу жетістігі мен бірлескен түрде тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді [7, 37-б.]. Бұл келтірілген тұжырымдамалар ойын элементтерін білім берудің барлық саласында қолдануға болатынын дәлелдейді. Ал Смоленск облыстық институтының оқытушысы, т.ғ.к. В.М. Овчинников геймификацияның тарих пәнін оқытуда қолданудың әдістері мен артықшылықтарын талдайды. Автор геймификацияны оқушылардың қызығушылығын арттыру, танымдық белсенділігін ояту және тарихи материалды терең түсінуге көмектесетін тиімді құрал ретінде қарастырады [8, 30-б.]. Сонымен қатар, ойын элементтерінің ішінде викториналар, тарихи квесттер мен рөлдік ойындарды қолданудың маңыздылығын көрсетеді. В.М. Овчинников ұсынған оқыту әдістері оқушылардың тарихи оқиғалар мен материалдарды терең түсінуге және қызығушылығын арттыруға көмектеседі.

В.М. Овчинников ұсынған рөлдік ойындарға қатысты көзқарас Л.П. Борзованың еңбегінде кеңінен қарастырылған. Автордың көзқарасы бойынша тарих пәнін оқытуда тарихи оқиғаларға қатысты келесі ойын элементін ұсынады: «сабақ тақырыбын бекіту мақсатында өткізілетін викториналар мен сұрақ-жауап ойындары оқушылардың білімін бекітуге және оларды бағалауға ықпал етеді» [9, 26-б.], - деп көрсетеді. Ал А.А. Шеламова геймификацияны сабақтың барлық кезеңінде қолдануға болатынын жазады. Автордың ғылыми тұжырымы бойынша білімді тексеру, бекіту және жаңа материалды игеру кезінде геймификация элементтерін қолдануға болады. Ол жеке, топтық және командалық болып орындалуы мүмкін [10, 3-б.].

Ресейлік тарих пәнінің мұғалімі Е.Н. Запасников тарихи оқиғаларды есте сақтаудағы ойын элементі ретінде «тарихи оқиғаны елестету» әдісін ұсынады. Яғни, ол тарихи рөлдік ойындар мен квесттерді қолдануды ұсынады. Өйткені олар оқушылардың тарихи оқиғаларға енуіне және оларды сезінуіне мүмкіндік береді [11, 82-б.]. Осылайша, ресейлік зерттеушілердің еңбектеріндегі геймификация құралының тарих пәнін оқытудағы пайдалы тұстары талданды.

Отандық зерттеушілер арасында да білім берудегі геймификацияның артықшылықтары мен оң тұстары кеңінен зерттелген. Атап айтқанда, білім алушылардың әртүрлі пәнге деген қызығушылықтары мен ынтасын арттыруда ойын элементтерін қолдануды зерттеген К. Оразбайқызы, Г.У. Ильясова, А.Н. Токжигитова, М.А. Ермаганбетова, Е.В. Полулях сынды жоғары мектеп оқытушылары бар. Ал мектепте тәжірибе жүргізуші педагог ретінде зерттегендер қатарында Ж.А. Жартынова, М.В. Жук, Е.Б. Дукеев, Д.М. Султанов т.б. бар.

Жоғары мектеп оқытушылары арасында геймификацияны білім беруде қолданудың тәжірибелері К. Оразбайқызы мен Г.У. Ильясованың еңбегінде көрініс тапқан. Авторлар ұсынған «ақпараттық-білім беру саласының қазіргі жағдайы оқу процесінде геймификация идеяларын қолданатын қызметтер мен платформалар санының үздіксіз артуымен сипатталады» деген тұжырымы ойын элементтерін қолдану арқылы бүгінгі таңдағы озық технологияларды білім беру процесіне енгізуді қолдайды [12, 152-б.]. Бұл көзқарасты тәжірибе жүзінде одан әрі дамытқан А.Н. Тогжигитованың ғылыми мақаласы оқушылардың білім алуына, оқу белсенділігі мен мотивациясын арттырушы әдістердің бірі ретінде – геймификацияны ұсынады. 150-ден астам оқушыға жүргізілген тәжірибе жұмысы барысында олардың геймификация элементтеріне деген жалпы көзқарастары мен геймификация әдістерін қолданудың қанағаттану деңгейін анықтайды [13, 254-б.]. Ал Е.В. Полуляхтың мақаласында геймификацияның оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырудағы рөлі талданады. Ойын түріндегі тапсырмалар, викториналар, квесттер арқылы оқушылар тарихты жаттап қана қоймай, оны түсініп, талдауға үйренеді. Сонымен қатар, автордың көзқарасы бойынша геймификацияны «тарих пәнін оқытуда жаңашылдық енгізудің тиімді тәсілі ретінде ұсынылады» [14, 45-б.].

Білім берудегі геймификация оқушылардың пәнге деген қызығушылығын, тапсырмаларды орындауға және кедергісіз білім алуға деген ынтасын арттырады. М.В. Жуктың пікірінше геймификацияны білім беруде қолданудың 4 негізгі артықшылығын көрсетеді: 1. Білім алуға деген ынта; 2. Әлеуметтік дағдыларын дамыту; 3. Білімді жекелендіру; 4. Шығармашылық пен ойлауды дамыту [15, 72-б.]. Автордың бұл пікірімен келесі отырып, педагогтердің бұл ойын элементтерін өз сабағында қолдануының тиімді жақтарының барын нақтылай түседі. Автордың

бұл ойын тренер Ж.А. Жартынова келесідей ойымен толықтырады: «... адамды ойын арқылы еліктіру бәсекеге қабілеттілікті, тиімді, қызықты, назарда болуды қамтамасыз етеді» [16, 82-б.].

Тарих пәнін оқытудағы геймификация әдісіне қатысты тарих пәні мұғалімдері Е.Б. Дукеев пен Д.М. Султановтың мақаласы тәжірибелік тұрғыдан өте маңызды зерттеу жұмысы болып табылады. Тәжірибе жұмысына негізделген мақалада автор өзі білім беретін мектептегі тарих сабағында геймификация технологиясын қолдану тәжірибесімен бөліседі және өзінің қорытындысын ұсынады: «геймификация қазіргі заманғы білім беру процесінде критериалды бағалау жүйесінің барлық талаптарына жауап беретін тиімді құрал болып табылады» [17, 556-б.]. Осылай-ша, тарих сабақтарында геймификацияны қолдану барысында тарихи ойлау мен сана қалып-тасады деген тұжырым жасауға болады.

Ресейлік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне жасалған талдау бойынша келесідей тұжырым жасалды: білім алушылардың оқуға, жаңа ақпаратты игеруге деген қызығушылығын арттыруда инновациялық технологиялар ерекше орын алады. Көптеген зерттеушілер бұл міндетті орындаудың инновациялық бағыты ретінде – геймификацияны енгізуді ұсынады. Бұл көзқарасқа ғылыми-педагогикалық еңбектерге жасалған талдауда барысында көз жеткізе алдық.

Мақсаты мен міндеттері. Тарих пәнін оқытуда геймификацияны қолданудың тиімділігін зерттеу және оны оқушылардың танымдық белсенділігін, мотивациясын, тарихи материалды түсіну қабілетін арттыру құралы ретінде негіздеу. Аталған мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерді жүзеге асыруды көздейміз:

– ғылыми-педагогикалық әдебиеттердегі тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектерді талдау оның тарих пәнінде қолданудың педагогикалық негіздерін анықтау;

– тарих пәнін оқытуда қолдануға болатын геймификация элементтері мен технологияларын анықтау, олардың оқыту процесіндегі рөлін сипаттау;

– тарих пәнін оқытуда геймификацияны қолдануды тәжірибе жүзінде негіздеу;

– тарих пәні сабақтарында геймификация әдістерін пайдалану арқылы эксперимент жүргізу және оның оқушылардың оқу үлгеріміне әсерін зерттеу;

– геймификация элементтерін қолданудың нәтижелерін салыстырып, олардың оқушылардың мотивациясы мен танымдық белсенділігіне тигізетін ықпалын бағалау.

Талқылау. Геймификация – заманауи қашықтықтан электронды білім берудің негізгі тенденцияларының бірі. 2010 жылдардың басында ол жалпы ұйымдар үшін ақпараттық технологиялардың негізгі тенденцияларының бірі болып саналды. Бұл кезеңнен бастап геймификация білім беру саласында қарқынды қолданыла бастады, себебі онлайн оқыту платформалары мен мобильді қосымшалар дамыды. Бұл кезеңде ойын элементтерін қолдану тек бастауыш және орта мектептерде ғана емес, жоғары оқу орындарында да кеңінен қолданыла бастады.

2020 жылдан бастап білім беру жүйесінде геймификация кеңінен тараған әдіс болып саналады. Пандемия кезінде онлайн оқытудың дамуы геймификация әдісінің маңыздылығын арттырды. Әсіресе, білім беру процесінде ойын арқылы мотивацияны арттыру, қашықтықтан білім беру сапасын жақсарту мәселелері алдыңғы қатарға шықты. Геймификацияның білім беруге енгізілуі оқушылардың мотивациясын, қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың танымдық белсенділігін жақсартуға, материалды терең меңгеруіне ықпал етеді. Геймификация, әсіресе, бүгінгі цифрлық заманда, оқушылардың жеке оқу траекториясын қалыптастыру, өзін-өзі бақылау, бағалау қабілеттерін дамытуға көмектеседі.

Геймификацияның негізгі мақсаттары – оқушыларды оқу процесіне тарту, олардың белсенділігін ынталандыру және материалды игеру. Оқушылардың оқу процесіне қатысқанын сезінуі және жаңа ақпаратты үйренуден ләззат алуы маңызды. Мұғалімдердің интерактивті жұмыс парақтарын, тестерлерді, онлайн-қызметтерді сабақтарда және материалды игеру деңгейін бақылау үшін қолдануға тамаша мүмкіндігі бар.

Ойын технологиясын сәтті енгізу үшін кейбір ережелерді сақтау қажет. Ойындарды таңдау кезінде келесі талаптарды ескеріңіз:

– сабақтың ойын түрі сабақтарда ойын әдістері мен жағдайларының көмегімен құрылады, олар оқушыларды оқу іс-әрекетіне ынталандыру, ынталандыру құралы ретінде әрекет етеді;

– ойынның баланың жасына немесе оның даму деңгейіне сәйкестігі;

– біртіндеп күрделене отырып, ойын материалын таңдау;

– ойын мазмұнының баланың білім жүйесімен байланысы;

– сабақтың мақсатына сәйкестігі [18, 82-б.].

Инновациялық белсенділік

Талқылай келе, геймификация – оқу іс-әрекетін ынталандыратын және бағыттай алатын, оны жаңа сапалы деңгейге көшіретін бірегей құрал деген қорытынды жасаймыз.

Зерттеу нәтижесі. Геймификация әдісін тарих сабағында тақырыптарды оқытуда, оқушылардың қызығушылығын арттыруда және ұсынылған тақырыпты игеруде қолдануды мектепте тәжірибеден өткізу арқылы анықтауға болады.

Мақаланың зерттеу бөлімі бойынша оқыту әдістемесін енгізу үшін келесі жоспар бойынша жұмыстар атқарылады:

1. Білім беру ұйымдарында пәндік білім беруде геймификация элементтерін қолдану қажеттілігін сауалнама бойынша анықтау;

2. Анықталған қажеттілік бойынша тарих пәнінен геймификация элементтерін қолданудың тәжірибе нәтижелерін ұсыну.

Бүгінгі таңда тарих пәнін оқытуда оқушының қызығушылығын арттыру үшін ойын технологияларын қолданудың тиімдігі жоғары. Бұл оқушының тақырыпты меңгеруіне әсер етеді, қызықтырады. Демек, мектепте тарих пәнін оқытуда цифрлы ойын технологияларын қолданудың маңыздылығы бар. Әрине, тарих пәні бойынша ойын элементтерін (квест ойындар, викторинлар, интерактивті ойын платформалары) қолдану арқылы инновациялық дәуірдің оқушыларын пәнге қызықтыруға болады. Бірақ, пән мұғалімі бұл тапсырмаларды дайындауға көп уақыт пен ресурс жұмсауы мүмкін. Яғни, көптеген пән мұғалімдері бұған дайын емес. Ал оқушылардың геймификация әдісін қолдануға қатысты көзқарасын жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша ұсына аламыз.

Сауалнама 8-9 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Сауалнама жүргізу арқылы келесі мәселелер бойынша сұрақтар ұсынылды:

– оқушылардың геймификация элементтері туралы білім деңгейі;

– оқушылардың тарих пәні бойынша тақырыпты меңгеруде геймификация элементтерін қолдануға деген қанағаттану деңгейі;

– мектепте тарих пәнінен тақырыптарды меңгеруде геймификация әдісін қолдану деңгейі. Осы сұрақтар бойынша американдық әлеуметтік психолог А. Лайкерттің «Қажеттілікті анықтау сауалнамасы» жүргізілді. Сауалнамаға 7-9 сыныптар бойынша 75 оқушы қатысты. Сауалнама нәтижесі төмендегі сызбада ұсынылған:

«Лайкерт шкаласы» бойынша қажеттілікті анықтау сауалнамасының нәтижесі

Жүргізілген сауалнама нәтижесінде оқушылардың 25%-ы «геймификация» туралы бұрын естегін, яғни ол туралы түсініктері қалыптасқан. Бұл әрине, орташа көрсеткіш ретінде қарауға болады. Десе де, бұл әдістің оқу нәтижесіне оң әсері 19%, ал сабақты қызықты өткізуде әсері 22%-ы оқушының жауабында ғана белгіленген. Бұл екі сұрақтың жауап нұсқаларындағы алшақтықтың жоқтығын көрсетеді.

Сауалнама бойынша келесі сұрақ геймификация әдісін тарих пәнінде қолдану көрсеткішін анықтауға арналды. Жауап нұсқаларында ең көп жауапты информатика пәні деп таңдаса, тарих пәнінде қолданылу деңгейі 11%-ды құраған. Бұл әрине, ең төменгі көрсеткіш. Сондықтан да бұл жауап нұсқасы тарих пәні бойынша геймификация элементтерін сабақта жиі қолдану қажеттілігін көрсетеді.

Тарих сабақтарында геймификацияны топтық ойындар мен тапсырмалар арқылы енгізу, оқушылардың қарым-қатынасын, ынтымақтастығын және әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Осындай ортада олар бір-бірінен үйреніп, тарихи оқиғаларға әртүрлі көзқараспен қарайды, бұл олардың пәнді жан-жақты меңгеруіне ықпал етеді. Сондықтан да тарих пәні мұғалімі заманауи педагогикалық әдістерге сүйену арқылы білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын, танымдық белсенділігін арттыруға және оқыту нәтижелерін жақсартуға бағытталған әдістерді қолдана алады. Ол – геймификация әдісі. Бұл әдісте 8-сыныптың дүниежүзі тарихы пәні бойынша «Осман империясы» тақырыбы бойынша өтілетін сабақта келесі ойын элементтерін қолдануға болады: 1. «Gimkit»; 2. «Interacty» ойын платформалары.

Gimkit – бұл оқушылар арасында өте танымал, интерактивті оқу платформасы. Ол мұғалімдерге және оқушыларға түрлі тақырыптар бойынша ойын-сабақтар құруға мүмкіндік береді. Бұл технология 8-сыныптың дүниежүзі тарихы пәні бойынша құрастырылған тапсырмалар жиынтығын қамтиды.

Gimkit қолданушыларға ойын элементтерін пайдаланып, білімді қызықты және тартымды түрде меңгеруге көмектеседі. Мұның басты мақсаты – оқу процесін оңтайландыру және оқушылардың белсенділігін арттыру. Мұнда оқушылар сұрақтарға жауап беру арқылы ұпай жинайды, ал бұл ұпайларды олар стратегиялық шешімдер қабылдауға жұмсай алады, мысалы, олардың жауаптарын жақсартуға немесе қарсыластарын басып озуға пайдалана алады. Gimkit сабақтарды әртүрлі форматта ұсына алады, мысалы, жарыс түрінде немесе командалық жұмыс ретінде орындалады.

Interacty – платформасы тарих пәні бойынша сабақтың тартымдылығын арттырып, оқушыларды белсенді қатысуға ынталандыратын ойын қосымшасы.

Интерактивті карта: Мұғалімдер Interacty арқылы интерактивті карталар жасай алады, оларда қаланың тарихи нысандарын және маңызды оқиғалардың орын алған жерлерін белгілеуге болады. Оқушылар картамен жұмыс істеу кезінде әр түрлі нүктелерді басқан сайын, сол жерлерге қатысты тарихи ақпаратты оқи алады.

Викториналар мен ойындар: Осман империясының құрылуы, тарихи тұлғалары, соғыстары және мәдениеті бойынша әртүрлі деңгейдегі сұрақтар, викториналар мен ойын элементтерін қолдану оқушылардың белсенділігін арттырады. Interacty платформасында викториналар, сәйкестендіру ойындары, пазлдар және тағы басқаларын жасауға болады, бұл оқу материалын меңгеруді қызықты және өзара әрекеттес етеді.

Интерактивті тізімдер және слайд-шоу: Тарихи оқиғалардың хронологиясын немесе маңызды тұлғалардың өмірбаяндарын слайдшоу түрінде көрсету оқушыларға тарихи контекстті жүйелі түрде түсінуге көмектеседі. Interacty платформасында осындай слайдшоуларды жасау қарапайым және тартымды.

Өзара әрекеттес бейнелер: Оқушыларға қаланың тарихи дамуын немесе тарихи оқиғаларды түсіндіру үшін бейнелер қосу мүмкіндігі бар. Бейнелерге интерактивті элементтер қосу арқылы оқушылар мәліметтерді өз бетінше зерттей алады, бұл олардың түсінігін тереңдетеді.

«Gimkit» және «Interacty» ойын платформалары оқушылардың тарихи деректерді меңгеруін, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Қорытынды. Тарих пәнін оқытуда геймификация элементтерін қолданудың маңыздылығына қатысты ресейлік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне жасалған талдауда оның білім берудегі тиімділігі, оқушының пәнге деген қызығушылығы мен ынтасын арттыру құралы ретіндегі маңыздылығы анықталды. Білім беруде геймификация элементтерін кеңінен пайдалану оқушылардың дамуына айқын әсер етеді. Геймификация стратегияларын қолдана отырып, шығармашылық ойлау дағдылары мектеп оқушыларына ойын тәсілдері туралы білім беру тәжірибесін жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша, геймификация – бұл мотивацияның жоғарылауымен оқытудың басым әдістерінен ерекшеленетін жаңа әдіс екеніне тәжірибе жұмысы нәтижесінде көз жеткізе алдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Снопок М.А., Жеглов А.Ю. Геймификация как тренд в системе образования // Юный ученый. – 2023. – №4(67). – С. 198-200.

2. Несипбаева А. «Soft skills»: Дағдылар не үшін қажет? // Білімді ел: республикалық білім беру, қоғамдық-саяси газет. URL: https://bilimdinews.kz/?p=182637 22.12.2021

3. Караваев Н.Л., Соболева Е.В. Совершенствование методологии геймификации учебного процесса в цифровой образовательной среде. – Киров: Вятский государственный университет, 2019. – 105 с.

4. Никитин С.И. Геймификация, игрофикация, играизация в образовательном процессе // Молодой учёный. – 2016. – №9. – С. 1159-1162.

5. Мазелис А.Л. Геймификация в электронном обучении. Территория новых возможностей // Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. – 2013. – №3 (21). – С. 139-142.

6. Карпенко О.М., Лукьянова А.В., Абрамова А.В., Басов В.А. Геймификация в электронном обучении // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2015. – №4(94). – С. 28-43.

7. Матонин В.В. Тренды современного образования: геймификация // Вестник Бурятского государственного университета образование. Личность. Общество. – 2017. Вып. 2. – С. 36-40.

8. Овчинников В.М. Геймификация и визуализированный контент на уроках истории // Научно-методический электронный журнал «Калининградский вестник образования». – 2021. – №2 (10). – С. 29-40.

9. Борзова Л.П. «Игры на уроке истории»: методическое пособие для учителя. – М.: Владос-Пресс., 2001. – С. 25-34.

10. Шеламова А.А. Котлярова О.А. Геймификация в системе школьного исторического образования: опыт и современная практика // Научный электронный журнал «Меридиан». –2021. – №6(59). – С. 1-4.

11. Запасникова Е.Н. Применение игровых технологий при изучении предмета история // Вестник науки и образования. – 2017. – №12(36). Т. 1.– С. 81-83.

12. Оразбайқызы К., Ильясова Г.У. Теоретические основы роли геймификации в образовательном процессе // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Естественно-географические науки». – 2021. – №4(70). – С. 150-154.

13. Токжигитова А.Н., Ермаганбетова М.А., Токжигитова Н.К. Геймификация элементтері арқылы білім алушылардың белсенділігін анықтау // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы. – 2023. – №3(144). – Б.253-261.

14. Полулях Е.В. Методы геймификации в условиях цифровой трансформации образования // Вестник Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова серия: педагогика, филология, история, экология, география. – 2024. – №1(93). – С. 44-52.

15. Жук М.В. Геймификация – игровая технология в образовательном процессе // Вестник педагогического сообщества. – 2024. – №4 (28). – С. 71-72.

16. Жартынова Ж.А. Білім берудегі геймификация // Білім берудегі менеджмент. – 2019. – №3. – Б. 81-84.

17. Дукеев Е.Б., Султанов Д.М. Геймификация образовательного процесса на уроке истории // Инновации, знания, опыт – векторы образовательных треков»: Материалы международной научно-практической конференции, 17 февраля 2023 г. К. 1. – Костанай: Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, 2023. – С. 556-561.

18. Запасникова Е.Н. Применение игровых технологий при изучении предмета история // Вестник науки и образования. – 2017. – №12(36). Т. 1. – С. 81-83.

References:

1. Snopok M.A., Zheglov A.Y. Geimifikaciya kak trend v sisteme obrazovaniya [Gamification as a trend in the education system]. Yunyi uchenyi. 2023. №4(67). S. 198-200. [in Russian]

2. Nesipbaeva A. «Soft skills»: Dagdylar ne yshin kazhet? ["Soft skills": What are skills for?]. Bilimdi el: respublikalyk bilim beru, kogamdyk-sayasi gazet. URL: https://bilimdinews.kz/?p=182637 22.12.2021

3. Karavaev N.L., Soboleva E.V. Sovershenstvovanie metodologii geimifikacii uchebnogo processa v cifrovoi obrazovatel'noi srede [Improving the methodology of gamification of the educational process in the digital educational environment]. Kirov: Viatskii gosudarstvennyi universitet, 2019. 105 s. [in Russian]

4. Nikitin S.I. Geimifikaciya, igrofikaciya, igraizaciya v obrazovatel'nom processe [Gamification, gamification, and gamification in the educational process]. Molodoi uchyonyi. 2016. №9. S. 1159-1162. [in Russian]

5. Mazelis A.L. Geimifikaciya v elektronnom obuchenii. Territoriya novyh vozmozhnostei [Gamification in e-learning. The territory of new opportunities]. Vestnik Vladivostokskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i servisa. 2013. №3 (21). S. 139-142. [in Russian]

6. Karpenko O.M., Luk'yanova A.V., Abramova A.V., Basov V.A. Geimifikaciya v elektronnom obuchenii [Gamification in e-learning]. Distancionnoe i virtual'noe obuchenie. 2015. №4(94). S. 28-43. [in Russian]

7. Matonin V.V. Trendy sovremennogo obrazovaniya: geimifikaciya [Trends in modern education: gamification]. Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta obrazovanie. Lichnost'. Obshchestvo. 2017. V. 2. S. 36-40. [in Russian]

8. Ovchinnikov V.M. Geimifikaciya i vizualizirovannyi kontent na urokah istorii [Gamification and visualized content in history lessons], Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal «Kaliningradski vestnik obrazovaniya». 2021. №2 (10). S. 29-40. [in Russian]

9. Borzova L.P. «Igry na uroke istorii»: metodicheskoe posobie dlya uchitelya [«Games in the history lesson»: methodological guide for teachers], M.: Vlados-Press., 2001. S. 25-34. [in Russian]

10. Shelamova A.A. Kotlyarova O.A. Geimifikaciya v sisteme shkol'nogo istoricheskogo obrazovaniya: opyt i sovremennaya praktika [Gamification in the school historical education system: experience and modern practice] // Nauchnyi elektronnyi zhurnal «Meridian». 2021. №6(59). S. 1-4. [in Russian]

11. Zapasnikova E.N. Primenenie igrovyh tekhnologii pri izuchenii predmeta istoriya [The use of gaming technologies in the study of the subject of history] // Vestnik nauki i obrazovaniya. 2017. №12(36). S. 81-83. [in Russian]

12. Orazbaikyzy K., Il'yasova G.U. Teoreticheskie osnovy roli geimifikacii v obrazovatel'nom processe [Theoretical foundations of the role of gamification in the educational process] // Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya «Estestvenno-geograficheskie nauki». 2021. №4(70). S. 150-154. [in Russian]

13. Tokzhigitova A.N., Ermaganbetova M.A., Tokzhigitova N.K. Geimifikaciya elementteri arkyly bilim alushylardyn belsendiligin anyқtau [Determining the activity of students through the elements of gamification], L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin habarshysy. Pedagogika. Psihologiya. Sociologiya seriyasy. 2023. №3(144). B. 253-261. [in Kazakh]

14. Polulyah E.V. Metody geimifikacii v usloviyah cifrovoi transformacii obrazovaniya [Gamification methods in the context of digital transformation of education], Vestnik Zapadno-Kazahstanski universitet im. M. Utemisova seriya: pedagogika, filologiya, istoriya, ekologiya, geografiya. 2024. №1(93). S. 44-52. [in Russian]

15. Zhuk M.V. Geimifikaciya – igrovaya tekhnologiya v obrazovatel'nom processe [Gamification is a game technology in the educational process], Vestnik pedagogicheskogo soobshchestva. 2024. №4 (28). S.71-72. [in Russian]

16. Zhartynova Zh.A. Bilim berudegi geimifikaciya [Gamification in education], Bilim berudegi menedzhment. 2019. №3. B. 81-84. [in Kazakh]

17. Dukeev E.B., Sultanov D.M. Geimifikaciya obrazovatel'nogo processa na uroke istorii [Gamification of the educational process in the history lesson], Innovacii, znaniya, opyt – vektory obrazovatel'nyh trekov»: Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Kostanai: Kostanaiskii regional'nyi universitet imeni A.Baitursynova, 2023. S. 556-561. [in Russian]

18. Zapasnikova E.N. Primenenie igrovyh tekhnologi pri izuchenii predmeta istoriya [The use of gaming technologies in the study of the subject of history], Vestnik nauki i obrazovaniya. 2017. №12(36). S. 81-83. [in Russian]

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.23
ӘӨЖ/УДК/ UDC 63.00.09 https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.030

Ж.А. Кусайнова *[1]

[1]магистр, оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық факультеті, Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан тарихы кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Zhuma_1612@mail.ru.

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ АРХЕОЛОГИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМ МЕН ҚОҒАМДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Ежелгі және ортағасырлық археология – адамзаттың тарихи дамуының бастапқы кезеңдерін зерттейтін ғылым. Бұл сала біздің өткенімізді түсіну, көне дәуірлер мен ортағасырлық кезеңдердің мәдениеті, экономикасы, әлеуметтік құрылымы туралы маңызды деректер жинауға мүмкіндік береді. Ежелгі және ортағасырлық археологияның зерттеу объектілері қоғамның өмірі, тіршілігі, оның діни сенімдері мен өнері, тұрмыстық мәдениеті, сондай-ақ саяси және сауда байланыстары сияқты тақырыптарды қамтиды.

Ежелгі археология адамзаттың алғаш рет отырықшылыққа өтуі, алғашқы ауыл шаруашылығын дамытуы, алғашқы қалалардың қалыптасуы мен мәдениеттердің өркендеуі кезеңін зерттейді. Ежелгі қоғамдардың басты ерекшеліктері олардың көшпелі немесе отырықшы болуына байланысты болатын.

Ежелгі қоғамдардың әлеуметтік құрылымы, олардың білім жүйесі мен діни сенімдері де археология ғылымында маңызды зерттеу тақырыптарының бірі болып табылады. Мысалы, ерте темір дәуіріне жататын сағана мен қорымдар, тас дәуірінің құрал-саймандары сол кезеңдердегі адамдардың өмірін, дүниетанымын және мәдениетін бейнелейді.

Ортағасырлық археология – Еуропа мен Азияның ортағасырлық кезеңіндегі мәдениеттер мен қоғамдарды зерттейтін сала. Бұл кезеңнің археологиясы Түркістан, Қазақстан, Орталық Азия мен басқа да аймақтардағы қалалар мен сауда жолдарын қамтиды. Ортағасырлық қоғамдар мен өркениеттердің мәдениеті, ғылымы мен өнері, сондай-ақ сауда мен саяси қатынастары археологиялық зерттеулер арқылы кеңінен қарастырылады.

Ортағасырлық археологияның зерттеу әдістері де ежелгі кезеңдерден айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін. Бұл кезде қала мәдениетінің дамуы мен сауда байланыстарының өркендеуі

маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, осы кезеңдердегі жазба ескерткіштер мен археологиялық қазбалар мәдениеттер арасындағы әсерлер мен өзара байланыстарды ашады.

Мақалада ежелгі және ортағасырлық археологияның негізгі бағыттары, осы кезеңдердегі қоғамдардың ерекшеліктері, олардың мәдени және әлеуметтік құрылымдары, сондай-ақ археологиялық зерттеулердің болашағы мен маңызы қарастырылады. Археология ғылымы арқылы өткен дәуірлердің құпияларын ашу, тарихи мұраларды сақтау және болашақ ұрпаққа жеткізу мақсатында маңызды қадамдар жасалуда.

Кілт сөздер: ежелгі археология, ортағасырлық археология, қазба жұмыстары,археологиялық ескерткіштер, мәдени мұра, археологиялық әдістер, өркениет, қалалар мен бекіністер, археологиядағы жаңалықтар.

Кусайнова Ж.А. *[1]

[1]*магистр, преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая, факультет истории и права, Кафедра истории древнего и средневекового Казахстана. Республика Казахстан, г. Алматы. E-mail:Zhuma_1612@mail.ru*

ЗНАЧЕНИЕ ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБЩЕСТВА

Аннотация

Древняя и средневековая археология-это наука, изучающая начальные этапы исторического развития человечества. Эта область позволяет собирать важные данные о понимании нашего прошлого, культуре, экономике, социальной структуре древностей и средневековья. Объекты изучения древней и средневековой археологии охватывают такие темы, как жизнь общества, его существование, его религиозные убеждения и искусство, его бытовая культура, а также политические и торговые связи.

Древняя археология изучает период первого перехода человечества к оседлости, развития первобытного сельского хозяйства, формирования первобытных городов и расцвета культур. Основные черты древних обществ зависели от того, были ли они кочевыми или оседлыми.

Социальная структура древних обществ, их система знаний и религиозные убеждения также являются одной из важных тем исследований в археологической науке. Например, саганы и некрополи, относящиеся к раннему железному веку, инструменты каменного века отражают жизнь, мировоззрение и культуру людей тех времен.

Средневековая археология-это область, изучающая культуры и общества средневекового периода Европы и Азии. Археология этого периода охватывает города и торговые пути в Туркестане, Казахстане, Центральной Азии и других регионах. Культура, наука и искусство, а также торговые и политические отношения средневековых обществ и цивилизаций широко рассматриваются с помощью археологических исследований.

Методы исследования средневековой археологии также могут сильно отличаться от древних времен. Немаловажную роль в это время сыграло развитие городской культуры и процветание торговых связей. Кроме того, письменные памятники и археологические раскопки этих периодов раскрывают влияние и взаимосвязи между культурами.

В статье рассматриваются основные направления древней и средневековой археологии, особенности обществ в эти периоды, их культурные и социальные структуры, а также перспективы и значение археологических исследований. С помощью археологической науки предпринимаются важные шаги, чтобы раскрыть секреты прошлых эпох, сохранить историческое наследие и передать его будущим поколениям.

Ключевые слова: древняя археология, средневековая археология, раскопки, археологические памятники, культурное наследие,археологические методы, цивилизация, города и крепости, открытия в археологии.

Kusainova Zh[1]*.
[1]*master's degree, teacher, Abay Kazakh National Pedagogical University, Faculty of History and Law, Department of History of Ancient and Medieval Kazakhstan.*
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: Zhuma_1612@mail.ru

THE IMPORTANCE OF ANCIENT AND MEDIEVAL ARCHAEOLOGY FOR MODERN SCIENCE AND SOCIETY

Abstract

Ancient and medieval archaeology is a science that studies the initial stages of the historical development of mankind. This field allows us to collect important data on the understanding of our past, culture, economy, and the social structure of antiquities and the Middle Ages. The objects of study of ancient and medieval archaeology cover topics such as the life of society, its existence, its religious beliefs and art, its everyday culture, as well as political and trade relations. Ancient archaeology studies the period of the first transition of mankind to settlement, the development of primitive agriculture, the formation of primitive cities and the flourishing of cultures. The main features of ancient societies depended on whether they were nomadic or sedentary. The social structure of ancient societies, their knowledge system and religious beliefs are also one of the important research topics in archaeological science. For example, sagans and necropolises dating back to the Early Iron Age, Stone Age tools reflect the life, worldview and culture of the people of those times. Medieval archaeology is a field that studies the cultures and societies of the medieval period of Europe and Asia. The archaeology of this period covers cities and trade routes in Turkestan, Kazakhstan, Central Asia and other regions. Culture, science and art, as well as the commercial and political relations of medieval societies and civilizations, are widely considered through archaeological research. The research methods of medieval archaeology can also be very different from ancient times. An important role at this time was played by the development of urban culture and the prosperity of trade relations. In addition, written monuments and archaeological excavations from these periods reveal the influence and interrelationships between cultures. The article examines the main directions of ancient and medieval archaeology, the peculiarities of societies in these periods, their cultural and social structures, as well as the prospects and importance of archaeological research. With the help of archaeological science, important steps are being taken to uncover the secrets of past eras, preserve historical heritage and pass it on to future generations.

Keywords: ancient archaeology, medieval archaeology,excavations, archaeological sites, cultural heritage, archaeological methods, civilization, cities and fortresses, discoveries in archaeology.

Кіріспе. Ежелгі археология – адамзат тарихының ерте кезеңдерін зерттейтін ғылым саласы. Бұл сала археологиялық қазбалар мен ескерткіштер арқылы өткен дәуірлердің мәдениеті мен қоғамын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ежелгі археологияның негізгі мақсаты – адамзаттың дамуын зерттеу, оның тұрмысы, наным-сенімдері, әлеуметтік құрылымы, техникасы мен өнері туралы мәліметтер жинақтау. Қазба жұмыстары, артефактілер мен археологиялық табыстар ежелгі өркениеттердің даму кезеңдерін қалпына келтіріп, тарихты жазудың негізін құрайды.

Ежелгі қоғамдар мен мәдениеттерді зерттеу қазіргі уақыттағы тарихи зерттеулер мен мәдени мұраны түсінудің маңызды элементі болып табылады. Бұл зерттеулердің маңызы бірнеше аспектілерден көрінеді:

Ежелгі қоғамдар мен мәдениеттердің зерттелуі арқылы біз олардың қалыптасу процесін, әлеуметтік құрылымдарын, дүниетанымдарын және өмір салтын біле аламыз. Бұл зерттеулер адамзат тарихындағы алғашқы өркениеттердің қайнар көздерін анықтауға мүмкіндік береді.

Ежелгі мәдениеттердің археологиялық ескерткіштері мен артефактілері қазіргі заманғы қоғам үшін маңызды тарихи және мәдени мұра болып табылады. Археология арқылы осы мұраларды сақтау және қорғау жұмыстары жүргізіледі.

Ежелгі қоғамдардың мәдениеті мен технологиясы бір-бірімен тығыз байланысты. Бір-бірімен байланысқан мәдениеттердің археологиялық іздері, олардың өзара ықпалы мен алмасуы туралы түсінік береді. Мысалы, Месопотамия, Египет, Үндістан, Қытай және Грекия мен Рим империялары арасындағы мәдени байланыстар [1; 45 б.]

Тақырыпттың өзектілігі. Ежелгі қоғамдар тарихтың маңызды кезеңдерін қамтиды және олардың мәдениеті мен тұрмысы адамзат тарихындағы алғашқы даму сатыларын көрсетеді. Бұл қоғамдар әлеуметтік құрылымы, экономикасы, діни сенімдері, өнері мен ғылымы тұрғысынан алғанда өз уақытындағы мәдениеттің негізін қалады. Ежелгі қоғамдардың мәдениеті мен тұрмысы әртүрлі аспектіде зерттеліп, бүгінгі күнге дейін әсерін тигізіп келеді.

Ежелгі қоғамдардың әлеуметтік құрылымы әртүрлі болды, бірақ, олардың барлығында белгілі бір ұйымдасу мен иерархия болды. Әлеуметтік құрылым көбінесе еңбек бөлінісі мен меншікке байланысты қалыптасқан.

Көшпелі қоғамдарда басты әлеуметтік бірлік – ру мен тайпа болды. Олар өздерінің малын бағумен, аңшылықпен және ауыл шаруашылығымен айналысты. Отырықшы қоғамдарда, әсіресе ежелгі өркениеттерде, қалалар пайда болды және бұл қоғамдарда әлеуметтік құрылым күрделене түсті: құдайлар мен патшалардан бастап қарапайым жұмысшылар мен құлдарға дейінгі топтар болды.

Біздің дәуірімізге дейінгі өркениеттерде, әсіресе Месопотамия, Египет, Үндістан мен Қытайда, таптық қоғам құрылымы қалыптасты. Мұнда патша немесе фараон ең жоғарғы билікке ие болса, дін өкілдері, саудагерлер, қолөнершілер және шаруалар төменгі топтарды құрады. Құлдар мен төменгі топтар жұмыс істеді, бірақ, саяси және әлеуметтік құқықтары болмады.

Ежелгі қоғамдардың экономикалық негізі көбінесе ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығына негізделген болатын. Ежелгі өркениеттерде еңбек бөлінісі айтарлықтай дамыды.

Ауыл шаруашылығының дамуы осы қоғамдардың ең маңызды экономикалық секторларының бірі болды. Суды баптап, егін егу, суару жүйелерін құру, жер өңдеу технологияларын жетілдіру ежелгі қоғамдардың тұрмысына елеулі әсер етті. Мысалы, Египетте Ніл өзенінің суармалы егіншілігі өте маңызды рөл атқарды. Ал Месопотамия мен Үндістанда ирригациялық жүйелер ауыл шаруашылығын дамытуға көмектесті.

Көшпелі қоғамдарда мал шаруашылығы басты рөл атқарды. Әсіресе Қазақстан мен Орталық Азияның көшпелі халықтары жылқы, түйе, қой және сиырды өсіріп, мал өнімдерін тамақ, киім, тасымалдау үшін қолданды.

Ежелгі қоғамдарда сауда да маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы, мысалы, Азия мен Еуропа арасындағы тауар алмасуды қамтамасыз етті. Сонымен қатар, ежелгі қоғамдарда көптеген қолөнершілер болды. Қышқылдар, металдардан жасалған бұйымдар, мата тоқу және ағаш өңдеу сияқты кәсіптер ежелгі тұрмыстың ажырамас бөлігіне айналды.

Ежелгі қоғамдарда дін маңызды әлеуметтік рөл атқарды. Діни сенімдер адамдардың күнделік-ті өміріне, қоғамның құрылымына, дүниетанымына, тіпті саясатқа әсер етті.

Ежелгі қоғамдардың көпшілігі көпқұдайшыл болды, яғни, олар әртүрлі табиғат құбылыстарына, әлеуметтік жағдайларға және адамдардың өміріне жауапты болатын көптеген құдайларға табынды. Мысалы, Месопотамияда – Ана, Энки, Шамаш және басқа да құдайлар табынған болса, Египетте – Ра, Осирис және Исис құдайлары басты орын алды.

Діни рәсімдер мен құрбандықтар ежелгі қоғамдардың мәдениетінде маңызды рөл атқарды. Жерлеу салттары, құдайлармен байланыс орнату үшін жасалатын құрбандықтар, храмдар мен діни ғибадатханалар адамдардың өміріндегі негізгі құндылықтарға айналды.

Кейбір қоғамдарда, мысалы, көне үнді қоғамында табиғатпен үйлесімді өмір сүру және табиғатты құрметтеу ерекше орын алған. Бұл сенімдердің қоғамның тұрмысына, дініне және мәдениетіне ықпалы зор болды.

Ежелгі қоғамдарда өнер мен әдебиет жоғары бағаланған, олар өмірдің көптеген аспектілерін, соның ішінде діни, әлеуметтік және тарихи оқиғаларды бейнелеуге арналған.

Мысалы, Египетте фараондар мен құдайлардың мүсіндері мен суреттері салынды, ал Месопотамияда қыш тақталарға жазылған мәтіндер мен рельефтер кездеседі. Суреттер көбінесе діни және саяси тақырыптарда болды [2; 34 б.].

Ежелгі әдебиет көбінесе эпикалық жырлар мен поэмалардан тұрды. Мысалы, шумерлердің "Гильгамеш туралы эпосы", үнділердің "Рамаяна" мен "Махабхарата" және гректердің "Илиадасы" мен "Одиссеясы" сияқты шығармалар белгілі болды. Бұл шығармалар тек әдебиет қана емес, қоғамның өмірін, дүниетанымын және моральдық құндылықтарын да айқындады.

Ежелгі қоғамдарда архитектура да ерекше дамыды. Пирамидалар, храмдар, сарайлар мен ғибадатханалар ежелгі мәдениеттердің қол жеткен жетістіктерін көрсетеді. Мысалы, Египеттегі пирамидалар, Месопотамиядағы зиккураттар және Үндістандағы буддистік ғибадатханалар әлемнің тарихи және мәдени мұраларына айналды.

Ежелгі қоғамдардың тұрмысында қорғаныс мәселесі маңызды болды. Жаулап алулар мен көші-қон, ішкі және сыртқы қауіптер қоғамдардың әскери ұйымын дамытуға әкелді.

Көптеген ежелгі қоғамдарда әскери басқару жүйесі құрылды. Египет, Месопотамия, Қытай сияқты мемлекеттерде әскери бөлімдер ұйымдастырылып, арнайы қорғаныс және шабуыл стратегиялары жасалды. Қорғаныс қалалары мен бекіністер салынды.

Мақсаты мен міндеттері. Мақаланың мақсаты – ежелгі қоғамдарда әртүрлі қару түрлері дамыды. Мысалы, садақ пен жебелер, қылыштар, найзалар, қалқандар сияқты қару-жарақтар қорғаныс пен соғыс әрекеттерінде қолданылды. Сондай-ақ, жауынгерлердің киімдері мен броньдары да олардың қорғанысы үшін маңызды рөл атқарды.

Ежелгі қоғамдардың мәдениеті мен тұрмысы бүгінгі қоғамға үлкен әсер етті. Әлеуметтік құрылым, экономика, дін, өнер мен ғылымдардың дамуы адамзат тарихында маңызды кезеңдер болып табылады. Ежелгі мәдениеттердің жетістіктері қазіргі заманғы ғылым мен технологияның, өнер мен мәдениеттің негізін қалаған. Ежелгі қоғамдардың мәдениеті мен тұрмысы, олардың күнделікті өмірі мен әлемге деген көзқарасы бүгінгі зерттеушілерге адамзаттың даму жолын түсінуге көмектеседі.

Материалдар мен әдістемесі: тақырыпты зерттеу басында териялық зерттеу әдісі, геофизикалық зерттеу әдістері**,** 3D модельдеу және виртуалды археология**,** ДНҚ талдау және биоархеология , тарихи салыстырмалық әдіс және деректердегі мәліметтерді сыни талдау әдісі қолданады.

Негізгі бөлім: Ежелгі археологияда қолданылатын әдістер әртүрлі және кешенді болып келеді. Олардың басты мақсаты – қазба жұмыстары мен материалдық мәдениет үлгілерін зерттеу арқылы тарихи деректерді жинақтау. Негізгі әдістерге мыналар жатады:

Қазба жұмыстары – археологтардың ең маңызды және негізгі әдісі. Бұл процесс барысында топырақ астынан көне ескерткіштер мен артефактілер шығарылады. Қазба жұмыстары кезінде ежелгі қоғамдардың тұрмыстық қалдықтары, ғимараттардың негіздері, ыдыстар, қарулар, сәндік заттар мен жазбалар табылуы мүмкін [3; 122 б.]

Қалдықтарды зерттеу – археологтар ежелгі адамдардың күнделікті өмірінде пайдаланған заттарының қалдықтарын зерттейді. Бұл қалдықтар киімдер, ыдыстар, тамақ қалдықтары, құралдар және т.б. болуы мүмкін. Бұл зерттеу адамдардың тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын, тамақтану әдеттерін және өзге мәдени аспектілерін анықтауға көмектеседі.

Көмбелер – көмбелер ежелгі адамдардың құнды заттарын сақтап, жинақтаған жерлері болып табылады. Археологтар көмбелерді зерттеу арқылы көне қоғамдардың экономикалық және мәдени деңгейі туралы көптеген мәліметтер алады.

Тұрмыстық құралдар мен заттар – тас, сүйек, металдан жасалған құралдар мен бұйымдар ежелгі қоғамдардың технологиясын, өнерін және әлеуметтік құрылымын көрсетеді. Археологтар тұрмыстық құралдардың құрылымы мен қолданылуын зерттеп, сол дәуірдің ерекшеліктерін айқындайды.

Ежелгі дәуірде қалдырылған археологиялық ескерткіштер адамзаттың тарихи даму жолын көрсететін маңызды дереккөздер болып табылады. Оларға мыналар жатады:

Тастар – тас құралдар ежелгі адамдардың ең алғашқы құралдары болған. Олар аң аулау, тағам дайындау, киім тігу сияқты түрлі мақсатта қолданылған. Сонымен қатар, тастардан жасалған кескіндер, суреттер мен таңбалар да ежелгі мәдениеттердің сенімдерін, дүниетанымдарын білдіреді.

Ғибадатханалар – ежелгі адамдардың діни нанымдары мен ғибадат орындары көптеген археологиялық зерттеулердің негізі болып табылады. Ғибадатханалар мен храмдар қоғамның діни құрылымын, әлемге көзқарасын, жерлеу рәсімдерін түсінуге мүмкіндік береді.

Ескерткіш мүсіндер – түрлі мәдениеттерде мүсін өнері үлкен рөл атқарған. Мүсіндер көбінесе құдайларға немесе билеушілерге арналды, сондай-ақ жерлеу рәсімдерімен байланысты болды. Ежелгі Египет, Месопотамия мен Грекияда мүсіндер мен кескіндер кеңінен таралған [1,25 б.].

Тұрғын үйлер мен қорымдар – ежелгі қоғамдардың тұрмысын зерттеуде үйлер мен қорымдардың маңызы зор. Тұрғын үйлердің құрылымы мен жабдықтары, сонымен қатар қорымдардағы жерлеу рәсімдері адамдардың әлеуметтік мәртебесін, өмір салтын және дүниетанымын көрсетуі мүмкін.

Ежелгі жазулар мен таңбалар – тарихты жазудың ең алғашқы құралдары. Олар көне өркениеттердің интеллектуалдық деңгейін, әлеуметтік құрылымын және мәдениетін түсінуге көмектеседі. Ежелгі жазулардың маңыздылығы:

Ежелгі жазулар алғаш рет тарихты жазып қалдыру және ұрпақтан ұрпаққа жеткізу құралы ретінде пайда болды. Мысалы, Месопотамиядағы клинопись, Египеттегі иероглифтер, Қытайдағы жазу жүйелері – мұның бәрі өткен дәуірлерден мәліметтер алудың басты көзі болып табылады.

Жазбалар көбінесе діни мәтіндер, заңдар, патшалардың жарлықтары мен естеліктері ретінде қолданылды. Мысалы, Египеттегі "Өлілер кітабы" немесе Месопотамиядағы "Гильгамеш туралы дастан" сияқты жазбалар көне өркениеттердің дүниетанымын және сенімдерін көрсетеді.

Ежелгі жазулар арқылы қоғамның құрылымы, билік жүйесі, заңдар мен әкімшілік басқару жүйесі туралы мәліметтер алынуы мүмкін. Мысалы, қазба жұмыстарында табылған Месопотамияның саз тақталарындағы заңдар мен ережелер қоғамның әлеуметтік құрылымын анықтауға мүмкіндік береді.

Ежелгі жазулар мен таңбалардың зерттелуі археологияның маңызды аспектісі болып табылады, себебі олар адамзаттың даму тарихын, мәдениетінің тереңдігін және дүниетанымын түсінуге көмектеседі [4,102 б.].

Мысыр өркениеті – әлемдегі ең көне және ұзақ уақыт бойы тұрақты дамыған өркениеттердің бірі. Мысыр мәдениетінің басты ерекшелігі – оның діни сенімдеріне негізделген керемет құрылыс өнері мен мазарлар жүйесі. Мысырдағы басты археологиялық ескерткіштер:

Пирамидалар – Египеттегі пирамида құрылымдары әлемдегі ең танымал және маңызды археологиялық ескерткіштер болып табылады. Ең атақтысы – Гиза пирамидасы, оның ішінде Хеопс пирамидасы, әлемнің жеті кереметінің бірі. Пирамидалар патшалардың қабірлері ретінде салынған және олар мысырлықтардың өлмес өмірге деген сенімін білдіреді.

Мумиялар – Мысырлықтар өлгендерге денсаулықты және мәңгілік өмірді сақтау үшін мумия жасау рәсімін жүзеге асырған. Мумиялар адам денесінің сақталуы арқылы, сол дәуірдің мәдениетіне, діни нанымдарына және медициналық білімдеріне маңызды мәліметтер береді.

Жазулар мен таңбалар – Мысыр иероглифтері, мысырлықтардың діни, әкімшілік және мәдени өмірін түсінуге мүмкіндік береді. Олар көбінесе ғибадатханалар мен қабірлерде, сондай-ақ қыш тақталар мен папирустарда сақталған.

Египет археологиясының жаңалықтары мен зерттеулері өте бай және әлемдік мәдениеттің дамуына үлкен үлес қосқан. Мысырлықтардың ғылыми және техникалық жетістіктері, әсіресе құрылыс өнері мен астрономиясы, көне әлемнің ұлы мұралары болып табылады.

Месопотамия (қазіргі Ирак) әлемдегі алғашқы өркениеттердің бірі болып табылады. Бұл аймақта Шумер, Аккад, Вавилон және Ассирия сияқты мәдениеттер дамыған.

Шумер мәдениеті – Шумерлер көне Месопотамияның алғашқы халқы болды, олар алғашқы қала мәдениетін құрды. Шумерлердің дамыған жазу жүйесі – клинопись. Клинопись тексеру мен есеп жүргізудің, заңдарды жазудың, сондай-ақ әдеби шығармаларды қалдырудың басты құралы болған. Ең танымал шумер жазбаларының бірі – Гильгамеш туралы эпос, ол әлемдік әдебиеттің алғашқы шығармаларының бірі болып саналады.

Қала мәдениеті – Шумерлер алғашқы қалаларды салды, олардың арасында Урук, Умма және Лагаш сияқты қалалар бар. Бұл қалаларда ғибадатханалар, сарайлар және әкімшілік ғимараттар салынды. Шумерлердің құрылыс техникасы мен қала жоспарлауы жоғары деңгейде болды.

Заңдар мен әкімшілік жүйе – Шумерде жазылған Хаммурапи заңдары әлемдегі алғашқы заңдар жинақтарының бірі болып табылады. Бұл заңдар патша билігінің қоғамдағы құқықты сақтаудағы рөлін көрсетеді.

Месопотамия археологиясы көптеген маңызды табыстар мен жаңа мәліметтер ұсынады, бұл аймақтың тарихын түсінуге мүмкіндік береді. Шумерлер мен басқа да месопотамиялық өркениет-тердің қалдырған жазбалары мен қалалық құрылымдары адамзат тарихының дамуында маңызды рөл атқарды [5,67 б.].

Үндістанның ежелгі мәдениеті бірнеше мыңжылдықтар бойы қалыптасып, әлемнің ең бай мәдени дәстүрлерінің бірі болды. Археологиялық табыстар Үндістанның тарихи және мәдени дамуын зерттеуде маңызды рөл атқарады.

Үнді өркениетінің басталуы – Инд өркениеті (Инду өзенінің маңы) әлемдегі ең көне және дамыған өркениеттердің бірі болып табылады. Хараппа мен Мохенджо-Даро қалалары – Инд өркениетінің ірі орталықтары болды. Бұл қалаларда керемет ирригация жүйелері, кең көшелер мен дәрігерлік қызметтердің дамуы байқалады.

Буддизм және индуизм – Үндістанның мәдениеті буддизм мен индуизмнің пайда болуы арқылы ерекше орын алады. Будда мен индуизмнің қасиетті жазбалары мен ескерткіштері, сондай-ақ олардың ғибадатханалары мен мүсіндері археологияда маңызды орын алады.

Қытайдағы археологиялық зерттеулер әлемнің ең бай және ең көне мәдениеттерінің бірі туралы мәліметтер береді.

Қытайдың алғашқы мәдениеті – Қытайдың ежелгі мәдениеті негізінен Шан және Чжоу династиялары кезінде дамыған. Археологиялық қазбалар Қытайдың алғашқы жазбалары мен өнер туындыларын ашты. Қытайдың жазу жүйесі – иероглифтер адамзат тарихындағы ең көне жазу жүйелерінің бірі болып табылады.

Ұлы Қытай қорғаны – Қытайдың әйгілі Ұлы Қытай қорғаны ежелгі Қытай қоғамының қорғаныс жүйесінің жетістігі болып табылады. Қорғанның құрылымы мен архитектурасы Қытайдың әскери тарихын, әлеуметтік құрылымын және қоғамның ұйымдастырылуын көрсетеді.

Грек мәдениеті – Ежелгі Грекия адамзат тарихындағы ең маңызды мәдениеттердің бірі болып саналады. Грекия философиясы, демократиясы, өнері мен архитектурасы әлемдік мәдениеттің негізін қалаған.

Грек архитектурасы мен өнері – Грецияның археологиялық ескерткіштері әлемдегі ең танымал өнер туындылары мен ғимараттарды қамтиды. Парфенон ғибадатханасы – грек архитектурасының ең танымал символы. Сонымен қатар, грек мүсіндері мен картиналары әлем мәдениетінің мұрасына айналған.

Философия мен ғылым – Грек ойшылдары, әсіресе Сократ, Платон мен Аристотель, дүниетаным мен философияның дамуына айтарлықтай ықпал етті.

Рим империясы – Рим мәдениеті мен өркениеті Грекияның мәдени мұрасын жалғастырып, жаңа кезеңде дамыды. Рим археологиясы негізінен Римдік құқық, публичтік ғимараттар мен инфрақұрылымдарды зерттейді.

Рим империясының қалалары – Римнің қалалары, әсіресе Рим және Помпей сияқты тарихи қалалар, ерте Рим қоғамының ұйымдастырылуы мен архитектурасына арналған археологиялық ескерткіштермен танымал.

Римдік ғимараттар – Колизей, форумдар, акведуктар және римдік жолдар – Рим империя-сының архитектуралық жетістіктері әлемге әйгілі.

Грек және Рим империяларының археологиясы олардың мәдениеті мен қоғамының терендігін түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ олардың әлемдік тарихқа қосқан үлесін айқындайды [6, 78 б.].

Ортағасырлық археология – бұл археологияның бір саласы, ол ортағасыр кезеңінде қалыптасқан қоғамдардың мәдениетін, әлеуметтік құрылымын, тұрмысын және өмір салтын зерттейді. Ортағасырлық кезең шамамен 5 ғасырдан 15 ғасырға дейінгі уақыт аралығын қамтиды, бұл кезеңде көптеген мәдени және тарихи өзгерістер орын алған. Ортағасырлық археологияның ерекшелігі – жазбаша деректердің салыстырмалы түрде аз болуы, сондықтан археологтар материалдық мәдениетке негізделген деректер арқылы сол дәуірдің ерекшеліктерін зерттеуге тырысады.

Құнды материалдық қалдықтардың көптігі: ортағасырлық қоғамдардан қалған көптеген археологиялық ескерткіштер мен артефактілер (қалалар, бекіністер, ғибадатханалар, әшекейлер, тұрмыстық заттар) қазіргі қоғамдарға ортағасырлық мәдениетті түсіну үшін баға жетпес мәліметтер береді.

Археологиялық деректердің байлығы: археологияның басқа салаларына қарағанда ортағасырлық археологияда жазбаша деректердің тапшы болуына байланысты, тек қазба жұмыстары мен материалдық мәдениет арқылы ортағасырлық қоғамды зерттеу маңызды рөл атқарады.

Ортағасырлық қалалар, әсіресе Европадағы және Азиядағы ірі қалалар, қоғамның экономикалық, мәдени және әлеуметтік өмірін зерттеудің негізгі нысаны болып табылады. Қалаларда өнеркәсіп, сауда, өнер және мәдениет орталықтары дамыған. Әдетте, ортағасырлық қалаларда су құбыры, қорғаныс қабырғалары, храмдар мен базар алаңдары орналасқан.

Мысалы, Римнің ортағасырлық қалалары, Еуропаның ортағасырлық бекініс қалалары, Шығыс Еуропадағы және Жерорта теңізі жағалауларындағы қалалар археологтар үшін маңызды зерттеу объектілері.

Ортағасырлық қоғамдарда қорғаныс қабілеті жоғары бекіністер, қамалдар мен цитадельдер салынған. Бұл құрылымдар уақыт өте келе әскери құрылымдардың, саяси биліктің және әлеуметтік ұйымдардың орталықтары ретінде қызмет атқарған.

Мысалы, Еуропадағы крест жорықтары кезінде салынған бекіністер мен Византиядағы қорғаныс жүйелері[6].

Шіркеулер мен монастырлар: Ортағасырлық дін мен христиандықтың кең таралуы шіркеулер мен монастырлардың көбеюіне әкелді. Шіркеулер мен монастырлар қоғамның мәдени және рухани орталығы болды. Сонымен қатар, бұл құрылымдар ежелгі және ортағасырлық архитектураның дамуындағы маңызды кезеңдерді көрсетті.

Готикалық және ренессанс кезеңдерінің шіркеулері мен монастырлары әлі күнге дейін ортағасырлық археологияның бай объектілері болып табылады.

Ортағасырлық археологияда қалалар, бекіністер, шіркеулер мен монастырлардың табылуы ерекше маңызды. Бұл құрылымдар тек мәдениеттің ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік құрылымдардың, саясаттың және экономика мен технологияның дамуын көрсетеді.

Ортағасырлық қалалар көбінесе сауда және өнеркәсіп орталықтары болды. Қалаларда орналасқан сауда алаңдары, базарлар, қолөнер шеберханалары, тұрғын үйлер мен қоғамдық ғимараттар қоғамның мәдени, экономикалық дамуын көрсетеді [7, 47 б.].

Қаланың аумағында археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған көптеген артефактілер – тұрмыстық заттар, құрал-жабдықтар, ойыншықтар, монеталар, керамика – қала тұрғындарының өмір салтын зерттеуде маңызды деректер береді.

Бекіністер мен қамалдар ортағасырлық қоғамның қорғаныс жүйесінің маңызды бөлігі болды. Олар, әсіресе соғыс уақытында, қоғамның қорғаныс күшінің көрінісі болып табылды.

Қамалдардың ішіндегі қазба жұмыстары жиі әскери құрал-жабдықтар, қарулар, аммуниция, қорғаныс қабырғаларының құрылысы және басқа да әртүрлі қалдықтарды ашады.

Ортағасырлық шіркеулер мен монастырлардан табылған археологиялық ескерткіштер мен артефактілер діннің қоғамдағы рөлін, ғибадатханалық өмірдің ерекшеліктерін көрсетеді.

Қазба жұмыстары шіркеулер мен монастырлардың сәулетінде қолданылған құрылыс материалдары, өнер туындылары мен діни заттарды зерттеу арқылы ортағасырлық рухани өмір мен діни тәжірибені ашады.

Ортағасырлық археология әлеуметтік құрылым мен мәдениетті зерттеуде маңызды рөл атқарады. Ортағасырлық қоғамды сипаттайтын негізгі әлеуметтік топтар мен олардың өзара қарым-қатынастарын анықтау археологияға байланысты. Бұл зерттеулердің маңызы:

Ортағасырлық қоғамдар негізінен феодалдық жүйеге негізделген болатын. Феодалдық қоғамдағы билік құрылымы, топтық айырмашылықтар, жерге деген иелік және жұмыс күші (құлдар мен шаруалар) туралы мәліметтер археологиялық қазбалар арқылы анықталады.

Қазіргі заманғы археологиялық әдістер:

Геофизикалық зерттеу әдістері – археологиялық нысандарды бұлдірмей, олардың құрылымын анықтауға көмектеседі.

Георадарлық сканерлеу (GPR) – топырақ астындағы археологиялық құрылымдарды анықтау үшін радиотолқындарды пайдаланады. Бұл әдіс арқылы көне қалалардың іргетасы, жерлеу орындары және жасырын құрылымдар табылуы мүмкін.

Магнитометрия – топырақтың магнит өрісінің өзгерістерін өлшеу арқылы жер астындағы құрылымдарды анықтайды. Бұл әдіс пештер, металургиялық нысандар, от жағылған орындар мен керамикалық өндіріс орындарын зерттеуге мүмкіндік береді.

Электромагниттік зерттеулер – жер астындағы материалдардың электрөткізгіштігін зерттеу арқылы жасырын құрылымдарды анықтайды. Бұл әдіс көбінесе ирригациялық жүйелер мен қорғаныс қабырғаларын зерттеуде қолданылады.

3D модельдеу және виртуалды археология – археологиялық нысандарды цифрлық түрде қайта құрастыруға мүмкіндік береді.

Лазерлік сканерлеу (LiDAR) – ұшқыш дрондар немесе спутниктер арқылы жер бедерін зерттеу үшін пайдаланылады. Бұл әдіс ормандармен жабылған ежелгі қалалар мен жолдарды табуға мүмкіндік береді.

Фотограмметрия – бірнеше фотосуреттерді біріктіріп, 3D модель жасау әдісі. Бұл тәсіл арқылы артефактілерді, ғимараттардың қалдықтарын және қабірлерді цифрлық түрде қалпына келтіруге болады.

Виртуалды шынайылық (VR) және кеңейтілген шынайылық (AR) – археологиялық нысандарды визуализациялау арқылы өткенді жаңғыртуға көмектеседі. Мұндай әдістер музейлер мен ғылыми зерттеулер үшін өте маңызды.

ДНҚ талдау және биоархеология – ежелгі адамдардың шығу тегі мен олардың өмір сүру жағдайларын зерттеуге мүмкіндік береді.

Ежелгі ДНҚ (aDNA) талдауы – қазба жұмыстарынан табылған сүйектер мен тіндерден ДНҚ бөліктерін алу арқылы олардың этникалық шығу тегі, денсаулық жағдайы және көші-қон бағыттары туралы ақпарат алуға болады.

Изотоптық талдау – ежелгі адамдардың тамақтану әдеттерін, климаттық жағдайларға бейімделуін анықтау үшін қолданылады. Мысалы, көміртегі мен азот изотоптарын талдау арқылы адамның қандай тағамдарды тұтынғанын білуге болады.

Палеопатология – ежелгі адамдардың аурулары мен денсаулық жағдайын зерттеу үшін сүйектер мен тіндерді талдау әдісі. Бұл тәсіл арқылы эпидемиялар, жарақаттар мен генетикалық аурулар туралы мәліметтер алуға болады [8]

Қазіргі заманғы археологиялық әдістердің көмегімен ежелгі қоғамдардың әлеуметтік құрылымы, шаруашылығы, мәдениеті мен технологиясы туралы мәліметтер анағұрлым нақты әрі дәлелді түрде зерттелуде. Археология ғылымының дамуы жаңа ашылымдарға жол ашып, адамзаттың өткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп отыр.

Ежелгі қоғамдар арасында сауда жолдары мен экономикалық байланыстар адамзат тарихының маңызды және қалыптастырушы факторларының бірі болды. Сауда жолдары тек материалдық тауарлармен алмасуды ғана емес, сонымен қатар мәдени, діни, ғылыми және технологиялық идеялар мен білімдерді тасымалдауды да қамтамасыз етті. Бұл байланыстар жаңа мәдениеттердің таралуына және өркениеттердің өзара әсеріне мүмкіндік берді. Сауда жолдары мен экономикалық байланыстардың ең маңызды әрі кең таралған үлгісі – Ұлы Жібек жолы

болды. Ұлы Жібек жолы тек тауарлар мен адамдардың қозғалысын ғана емес, сондай-ақ түрлі мәдениеттердің, діндердің, өнер мен ғылымның алмасуын қамтамасыз етті. Осы мақалада Ұлы Жібек жолы мен көне сауда орталықтарының тарихы, маңызы және олардың әлемдік экономикадағы орны қарастырылады.

Ұлы Жібек жолы – Ежелгі Азия мен Еуропа арасында сауда мен мәдени байланыстарды қам-тамасыз еткен тарихи сауда жолдары жүйесі. Бұл жолдар Таяу Шығыс, Орталық Азия, Үндістан және Қытай сияқты өңірлерді біріктірді. Ұлы Жібек жолы шамамен б.з.д. 2-1 ғасырларда Қытайда бастаулы тұғырықта пайда болды, және ол б.з. 14-15 ғасырларға дейін жалғасты [8, 23 б.].

Жібек жолы бірнеше түрлі бағыттар бойынша жүрді:

Қытайдан Орталық Азияға және одан әрі Батысқа (Еуропаға дейін). Бұл жол Қытайдың басты сауда өнімдерін – жібекті, фарфор мен басқа да тауарларды Орталық Азия мен Еуропаға жеткізуге мүмкіндік берді.

Үндістан мен Оңтүстік Азия арқылы өтетін бағыт. Бұл бағыт арқылы тек тауарлар ғана емес, сонымен бірге индуизм, буддизм және басқа да діндер таралды.

Таяу Шығыс пен Рим империясының аумағын қамтитын бағыт. Бұл бағыт арқылы Қытай мен Үндістаннан сауда жүктері Римге дейін жетті. Бұл байланыстың арқасында түрлі мәдениеттер өзара әрекеттесіп, Рим империясында шығыс бұйымдары мен өнеркәсіптері танымал болды.

Ұлы Жібек жолы тек тауар алмасуды ғана емес, сонымен бірге әлемдік экономикаға үлкен әсерін тигізді. Бұл жол бойымен әртүрлі тауарлар тасымалданып, жаңа технологиялар мен идеялар бір-бірімен алмасып отырды. Әрбір аймақтың өзіне тән тауарлары мен өндірістік салалары Ұлы Жібек жолы арқылы әлемге тарады.

Қытайда өндірілген жібек, фарфор, қағаз, қару-жарақтар мен басқа да заттар Ұлы Жібек жолы арқылы Орталық Азия, Таяу Шығыс, Үндістан және Рим империясына жетті. Жібек ең негізгі және ең бағалы тауарлардың бірі болды, ол себепті жолдың аты "Жібек жолы" деп аталды.

Ұлы Жібек жолының Орталық Азия мен Парсы арқылы өтетін бағыты Таяу Шығыстан Еуропаға дейінгі байланыстарды қамтамасыз етті. Бұл аймақтардан күміс, алтын, қымбат тастар, фарфор және басқа да сәнді бұйымдар саудаланды.

Үндістаннан тасымалданған түрлі дәмдеуіштер (мысалы, қалампыр, қара бұрыш, кардамон), сондай-ақ жібек және басқа да жеңіл өнеркәсіп өнімдері үлкен сұранысқа ие болды.

Еуропадан, әсіресе Рим империясынан, әйнек, мата, шарап, зәйтүн майы және басқа да өнімдер экспортталды. Бұл тауарлар өз кезегінде Орталық Азия мен Қытайда жоғары бағаланды.

Ұлы Жібек жолы арқылы тауарлар ғана емес, сонымен қатар мәдени, діни және ғылыми идеялар да алмасып отырды. Буддизм, манихейлік, христиандық сияқты діндер, ғылыми жетістіктер мен философиялар Азия мен Еуропа арасында кең таралды. Мысалы, Қытайдан келген астрономиялық және медициналық жазбалар, ал батыстан келген философиялық трактаттар мен әдеби шығармалар екі бағыттың мәдениетінде өз ізін қалдырды [9, 123 б.].

Ұлы Жібек жолының басты сауда орталықтарының бірі – Самарқанд болды. Бұл қала Орталық Азияның сауда хабы ретінде танымал болды. Самарқандта көптеген мәдени, діни және ғылыми мекемелер, сондай-ақ сауда базарлары мен көпестердің жатақханалары орналасқан. Бұл қала арқылы Қытай, Үндістан, Парсы және Орталық Азия арасындағы байланыстар жүзеге асырылады. Самарқандтан тараған мәдениет бүкіл әлемге әсер етті, қалада көптеген ғалымдар мен өнерпаздар жұмыс істеді.

Бұхара да Ұлы Жібек жолының маңызды сауда және мәдени орталықтарының бірі болды. Бұл қала ислам мәдениетінің орталығы ретінде дамыды, бірақ оған басқа да мәдениеттердің ықпалы зор болды. Бұхарадағы сауда жолдары арқылы көптеген бағалы заттар мен тауарлар тасымалданды.

Ұлы Жібек жолы бірнеше ғасыр бойы үздіксіз жұмыс істеді, алайда оның қызметі де түрлі тарихи оқиғалар мен дағдарыстарға тап болды. Мысалы, XV ғасырдың ортасында Ұлы Жібек жолы арқылы өтетін сауда әлсірей бастады. Бұл дағдарыс бірнеше факторлардың әсерінен болды:

Монғол империясының таралуы мен жаулап алушылық әрекеттері сауда жолдарының қауіпсіздігіне кері әсерін тигізді.

XIV-XV ғасырларда Шығыс пен Батыс арасындағы саяси тұрақсыздық, сауда жолдарының біртіндеп жабылуы, түрлі індеттер мен соғыстар сауданың әлсіреуіне әкелді.

XV ғасырдың соңында теңіз арқылы сауда жолдарының дамуы Ұлы Жібек жолына бәсекелес болды, бұл оның маңыздылығын төмендетті.

Ұлы Жібек жолы мен көне сауда орталықтары әлем тарихында үлкен рөл атқарды. Бұл сауда жолы мәдениеттердің алмасуына, діндердің таралуына, ғылымның дамуына және жаңа технологиялардың пайда болуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолы арқылы Азия мен Еуропа арасындағы байланыстар күшейіп, адамдар мен тауарлар арасында көпір рөлін атқарды. Сауда жолдарының маңызы бүгінгі таңда да тарихшылар мен археологтар үшін маңызды зерттеу тақырыбы болып қала береді [10, 45 б.].

Ортағасырлық қалалардың табылуы әлеуметтік жағдайдың, билік құрылымының және экономика мен тұрмыс деңгейінің сипаттамасын көрсетеді. Қалаларға қатысты қазба жұмыстары сауда мен өнеркәсіп, тұрмыстық қажеттіліктер, тұрғындардың мәдениетін ашуға мүмкіндік береді.

Қолжазбалар: Ортағасырлық қолжазбалар көбінесе ағаш тақталар, пергамент немесе қағазға жазылған болатын. Олардың ішінде діни кітаптар, трактаттар, заңдар мен тарихи оқиғалар жазылған шығармалар көп кездеседі.

Жазбалардың археологиялық маңызы: археологиялық қазбалар арқылы табылған қолжазбалар ортағасырлық білім мен әдебиет туралы маңызды мәліметтер береді. Мысалы, ортағасырлық манускрипттер мен кітаптар, әсіресе шіркеу кітапханаларынан табылған қолжазбалар, ортағасырлық мәдениет пен қоғамның рухани аспектілерін зерттеуге көмектеседі.

Ортағасырлық археология тарих ғылымында ерекше орын алады, себебі, ол тек тарихи оқиғаларды қалпына келтірумен шектелмей, сол дәуірдің мәдениетінің тереңдігін ашуға мүмкіндік береді.

Талқылау: Археология – өткен дәуірлер туралы біліміміздің кеңейтуге көмектесетін маңызды ғылым саласы. Әлемдегі және Қазақстан мен Орта Азиядағы археологиялық жаңалықтар адамзат тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, археологияның заманауи әдістері мен технологиялары бұрын белгісіз болған ескерткіштерді табуға және зерттеуге жол ашты. Төменде ежелгі және ортағасырлық археологиядағы маңызды жаңалықтар мен заманауи әдістер туралы айтылған [11, 32 б.].

Әлемде археология ғылымының жетістіктері түрлі дәуірлердің мәдениеті мен қоғамы туралы көптеген маңызды деректер ашты. Кейбір негізгі ашылымдар:

Тутанхамонның қабірі (Египет): 1922 жылы ағылшын археологы Говард Картер Мысырдың Луксор қаласындағы Валли де ла Рей мазарында жас египет патшасы Тутанхамонның қабірін тапты. Бұл табылған қабірдің ішінен алтынмен көмкерілген жәдігерлер, мумия және фараонның жерлеу рәсімдеріне қатысты көптеген заттар табылды. Бұл ашылым Мысыр тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген жаңа мәліметтер береді.

Шумерлік жазу табысы (Ирак): Шумерлік жазбалар мен иероглифтер әлемнің алғашқы жазу жүйелері болып табылады. Қазіргі таңда Ирактың оңтүстігінде жүргізілген археологиялық қазбалар нәтижесінде көптеген шумерлік мәтіндер мен қалдықтар табылды, бұл кезеңнің мәдениетін, әлеуметтік құрылымын және тарихын түсінуге мүмкіндік береді.

Петра қаласы (Иордания): Петра – Иорданияның оңтүстігіндегі көне қала, әлемдегі ең атақты археологиялық ескерткіштердің бірі. Бұл қалада тау-тау болған ғимараттар мен керемет архитектуралық кешендер сақталған. Петра қаласы археология үшін маңызды ашылым болып

табылады, себебі ол көне Набатей мемлекетінің мәдениетіне, технологиялық жетістіктеріне және құрылыс өнеріне арналған көптеген құнды деректер береді.

Мачу-Пикчу қаласы (Перуде): Перуде, Анд тауларында табылған Мачу-Пикчу қаласы инкалық өркениеттің маңызды мұрасы болып табылады. Бұл қаланың көтерілуі, құрылыс және күнтізбе жүйелері археологтарға инкалық мәдениет туралы маңызды мәліметтер ұсынды.

Атлантида мифі және археологиялық дәлелдер: Атлантида туралы ежелгі миф археология ғылымында көптеген ғасырлар бойы зерттеліп келеді. Соңғы жылдары Кариб теңізінде Атлантида қаласының мүмкін болатын орындары зерттеліп, археологиялық табыстардың нәтижесінде оның құрылысына қатысты жаңа болжамдар жасалуда [12, 213 б.].

Қазақстан мен Орта Азия аймағы ежелгі мәдениеттер мен өркениеттердің дамуына қатысты маңызды археологиялық жаңалықтармен танымал. Бұл аймақтардағы археологиялық зерттеулер әлемдік тарихты түсіну үшін баға жетпес мәліметтер береді.

Сақ мәдениеті: Қазақстан мен Орта Азияда сақ дәуіріне қатысты көптеген археологиялық қазбалар жүргізілді. 1969 жылы Қазақстанның Жамбыл облысындағы Есік қорғанынан табылған Алтын адам – сақ мәдениетінің ерекше ескерткіші. Бұл табылған мүсін мен оның алтын киімі сақ қоғамының байлығы мен мәдени дамуын көрсетеді.

Таңбалы тас (Қазақстан): Қазақстанның Алматы облысындағы Таңбалы тас археологиялық ескерткіші әлемдік маңызы бар табылыс болып табылады. Мұнда салынған көне петроглифтер (тасқа ойылған суреттер) сақ, үйсін және түркі дәуірлерінің мәдениетін сипаттайды. Бұл жерден табылған суреттер мен таңбалар, соның ішінде күннің және табиғаттың құбылыстарын бейнелейтін тастар, ортағасырлық халықтардың дінінен, әлеуметтік құрылымынан хабар береді.

Бұхара мен Самарқанд (Өзбекстан): Орта Азиядағы археологиялық зерттеулер бұдан мыңдаған жылдар бұрынғы сауда мен мәдениет орталықтарын ашты. Самарқанд пен Бұхара қалаларының археологиялық табыстары ұлы мәдениеттердің және өркениеттердің даму тарихы туралы маңызды мәліметтер береді.

Түркі қағанатының ескерткіштері: Қазақстан мен Орта Азиядағы түркі қағанатының ескерткіштері, әсіресе Талас, Бішкек қалаларындағы тас мүсіндер мен монументтер арқылы түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінің байлығын зерттеу мүмкіндігі туды. Түркі жазбалары, тастағы жазулар мен көне ғимараттар бұл кезеңді нақтырақ түсінуге мүмкіндік береді [13, 21 б.].

Ортағасырлық қала мәдениеті Қазақстан мен Орталық Азиядағы ең маңызды ерекшеліктердің бірі болды. Ортағасырларда сауда мен қолөнердің дамуы қала өмірінің гүлденуіне ықпал етті.

Тараз, Сауран, Отырар сияқты қалалар Ұлы Жібек жолының бойында орналасып, мәдени және экономикалық байланыстың орталықтарына айналды.

Қалаларда зәулім ғимараттар, керуен-сарайлар, базарлар, мешіттер мен медреселер салынды, олар мәдени және діни қызметтердің алмасу орталығы болды.

Қалалардағы қазбаларда әртүрлі сәндік бұйымдар, қолөнер құралдары, әшекейлер, сондай-ақ исламдық мәдениетке тән элементтер табылған.

Ортағасырларда Қазақстан мен Орталық Азияда көшпелі қоғамдар да маңызды рөл атқарды. Бұл қоғамдардың әлеуметтік құрылымы мен тұрмысы археологиялық қазбалар арқылы анықталды.

Көшпелі халықтардың мәдениеті мен тұрмысы мал шаруашылығына негізделді. Олардың қоныстары, киіз үйлердің қалдықтары, ат әбзелдері, қару-жарақ пен ыдыстар осы қоғамдардың ерекшеліктерін көрсетеді.

Археологиялық зерттеулер арқылы көшпелі қоғамдардың әлеуметтік теңсіздігі мен әскери иерархиясы да анықталды. Қорғандар мен патша молалары, сондай-ақ қабірлердегі түрлі зираттар археологтарға көшпелі қоғамдардың әлеуметтік құрылымын зерттеуге мүмкіндік береді.

Ортағасырлық археологияның тағы бір маңызды аспектісі — сауда мен экономикалық байланыстар. Қазақстан мен Орталық Азия Ұлы Жібек жолының бойында орналасқандықтан, осы аймақтағы қалалар мен елдер арасында сауда жанданды.

Ұлы Жібек жолы арқылы Қытай, Иран, Арабия мен Еуропа арасында сауда байланыстары дамыды, осы байланыстардың археологиялық іздері ретінде, түрлі сауда заттары, ақша және басқа да мәдени элементтер табылды.

Сауда жолдары мен керуендер арқылы келген түрлі заттар мен өнер туындылары Орта Азия мен Қазақстанның мәдениетін байытты.

Ортағасырлық археология Қазақстан мен Орталық Азияның тарихын, мәдениетін және экономикасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Түркі және ислам мәдениеттерінің әсері, қала мәдениетінің дамуы, көшпелі қоғамдардың құрылымы мен Ұлы Жібек жолының рөлі — бұл барлық аспектілер ортағасырлық археологияның негізгі зерттеу объектілерін құрайды. Ортағасырлық археология арқылы біз тек өткенді ғана емес, ортағасырлардағы қоғамдардың әртүрлі қырларын да зерттей аламыз.

Қазақстан мен Орталық Азияның археологиясы тарихи және мәдени мұраны зерттеудің маңызды саласы болып табылады. Бұл аймақ әлемдік тарихтың көптеген кезеңдерінде маңызды рөл атқарды, оның ішінде Ұлы Жібек жолының бойында орналасуы, түркі мәдениетінің қалыптасуы, исламның таралуы, сондай-ақ, көшпелі өркениеттер мен орыс империясының ықпалы сияқты факторлар археологиялық зерттеулерді ерекше маңызды етеді. Қазақстан мен Орталық Азия археологиясының болашағы аймақтың тарихи-мәдени мұрасын сақтау мен зерттеу бағытында айтарлықтай үміт күттіретін кезеңде тұр.

Археологияның болашағы жаңа технологияларды қолданумен тығыз байланысты. Заманауи ғылыми жетістіктер археологтарға өткенді тереңірек түсінуге және зерттеу жұмысын тиімдірек жүргізуге мүмкіндік береді.

Георадарлық сканерлеу (GPR), магнитометрия, электромагниттік және басқа да геофизикалық әдістер археологтарға жер астындағы құрылымдарды қазба жұмыстарын жүргізбей-ақ анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан мен Орталық Азиядағы ескерткіштерді зерттеу кезінде осы әдістерді кеңінен қолдану тиімді болуы мүмкін.

Қазба жұмыстары барысында табылған сүйектер мен басқа да биологиялық материалдарды зерттеу арқылы көшпелі халықтардың миграциясы, әлеуметтік құрылымы және экологиясы туралы нақты ақпарат алуға болады. Бұл зерттеулер көне халықтардың денсаулығы, тұрмыс жағдайы мен генетикалық байланыстары туралы мәліметтер бере алады.

3D модельдеу мен виртуалды археологияны пайдалану қазба алаңдарының дәл бейнесін жасауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс археологтарға ескерткіштерді кеңірек зерттеуге, виртуалды түрде қайта құрастыруға және оларды көпшілікке көрсетуге жол ашады.

Қазақстан мен Орталық Азиядағы археологиялық ескерткіштердің көпшілігі табиғи және антропогенді факторлар әсерінен бұзылып барады. Сондықтан археологиялық мұраны сақтау және қорғау мәселесі күн тәртібінде тұр. Мұндай ескерткіштерге ежелгі қалалар, қорғандар, мазараттар және басқа да мәдени нысандар жатады.

Археологиялық ескерткіштерді сақтау мен қорғау үшін арнайы ғылыми әдістер қолданылуы тиіс. Қазақстан мен Орталық Азияда археологтар табылған артефактілер мен ескерткіштерді сақтау, зерттеу және қалпына келтіру жұмыстарын ұтымды жүргізуге бағытталған ғылыми орталықтар мен қорларды дамыту қажет.

Археологиялық ескерткіштерді қорғау үшін, оларды қорғалатын аймақтар деп белгілеу және арнайы заңнамалық шаралар енгізу қажет. Бұл ескерткіштерді заңсыз қазудан, құрылыс жұмыстарынан және басқа да антропогенді әсерлерден қорғауға мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Орталық Азияның археологиясы әлемнің әртүрлі мәдениеттерінің өзара байланысын, ықпалын және тарихи өзгерістерін зерттейді. Бұл аймақтың көпмәдениетті табиғаты зерттеулерді жаңа бағытта дамытуға мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Орталық Азияның археологиясы халықаралық деңгейде де назарға алынуы тиіс. Әлемдік археологтармен бірлесе отырып жүргізілетін зерттеулер, соның ішінде Ұлы Жібек жолының тарихы мен оның мәдениетаралық алмасуын зерттеу, аймақтың тарихи маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, халықаралық ғылыми жобалар арқылы археологиялық қазба жұмыстары мен зерттеулердің сапасын арттыруға болады [14, 87 б.].

Зерттеу нәтижесі: Қазақстан мен Орталық Азияда археологиялық зерттеулерді жүйелі түрде жүргізу үшін ауқымды жобалар қажет. Бұл жобалар аймақтың тарихын, мәдениетін, экономикасын, сондай-ақ маңызды археологиялық ескерткіштерді зерттеу үшін ауқымды ғылыми бағдарламалар мен зерттеу институттарын қамтиды.

Ұлы Жібек жолы бойындағы археологиялық зерттеулерді дамыту керек, өйткені бұл сауда жолы мәдени, экономикалық және саяси байланыстардың маңызды кезеңдерін қамтиды. Оған археологиялық ескерткіштер мен мәдени дәстүрлердің өзара әсерін зерттеу кіреді[15].

Ортағасырлық қалалар мен тұрмыстық мәдениеттің археологиясы, әсіресе, Қазақстан мен Орталық Азиядағы маңызды тарихи орындардың зерттелуі, аймақтың өткенін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Қалалар мен бекіністердің қазбалары арқылы ортағасырлық қала мәдениеті мен қоғамның дамуын зерттеуге болады [16]

Археологияның болашағы тек ғылыми зерттеулермен шектелмей, көпшілікке білім мен ақпарат таратуға бағытталуы керек. Археологиялық ескерткіштер мен зерттеулерді таныстыру, оларды сақтау және қорғау шаралары білім беру жүйесіне енгізілуі тиіс.

Археологтар мен ғалымдардың Қазақстан мен Орталық Азия археологиясы саласындағы жаңа жетістіктер мен зерттеулерін көрсету үшін халықаралық ғылыми кездесулер мен конференциялар өткізу қажет[17]. Қазақстан мен Орталық Азия археологиясының болашағы зор. Жаңа технологиялар мен әдістерді енгізу, археологиялық мұраны сақтау, көпмәдениетті зерттеулер жүргізу, ауқымды ғылыми жобаларды жүзеге асыру және халықты ақпараттандыру арқылы археология ғылымының болашағы айтарлықтай дамиды. Бұл зерттеулер тек аймақтың тарихи мұрасын түсінуге ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемге құнды ақпарат ұсынуға мүмкіндік береді [18].

Қорытынды. Ежелгі және ортағасырлық археология – адамзат тарихын зерттеудің маңызды салаларының бірі болып табылады. Археологияның бұл екі кезеңі адамзат өркениетінің дамуы мен құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Археологиялық зерттеулер ерте және ортағасырлық қоғамдардың мәдениетін, экономикасын, әлеуметтік құрылымын, саяси жүйелерін, сондай-ақ олардың өзара байланысын көрсететін деректердің маңызды қайнар көзі болып табылады. Бұл екі кезеңнің археологиялық мұралары бүгінгі күнде мәдениет пен тарихты зерттеуде үлкен рөл атқаруда.

Ежелгі қоғамдардың археологиясы көптеген маңызды артефактілер мен құрылымдардың табылуына себепші болды. Әсіресе, Қазақстан мен Орталық Азия аумағында жүргізілген қазба жұмыстары адамзаттың алғаш рет отырықшылыққа өтуі, ауыл шаруашылығының дамуы, қалалардың пайда болуы мен сауда жолдарының қалыптасуы секілді маңызды кезеңдерді қайта қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Мысалы, Сарыарқа, Жетісу және басқа да аймақтардағы археологиялық ескерткіштер көне көшпелі және отырықшы қоғамдардың тұрмысын, олардың өзара мәдени және экономикалық байланыстарын зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл қоғамдар өздерінің әлеуметтік құрылымдарында, діни сенімдерінде және тұрмыстық мәдениеттерінде үлкен жетістіктерге жеткен.

Ал ортағасырлық археология тарихи кезеңнің көпғасырлық аралығын қамтиды және оның басты ерекшелігі – ескерткіштер мен мәдениет көздерінің көптігі. Ортағасырлық қоғамдар, әсіресе ислам өркениеті мен түркі халықтарының дамуымен байланысты, өзінің қалалық өркениеттері, сауда жүйесі, ғылым мен мәдениет саласындағы жетістіктерімен ерекшеленді. Ортағасырлық Қазақстан мен Орталық Азияда жүргізілген археологиялық зерттеулер осы аймақтардың экономикасы мен мәдениетін, сондай-ақ олардың әлемдік өркениетпен өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл кезеңдегі қала-мемлекеттер мен қолөнер өндірісі, ғылыми және білім орталықтары, сауда жолдары мен байланыстың дамуы тарихи тұрғыдан үлкен маңызға ие.

Ежелгі және ортағасырлық қоғамдардағы сауда жолдарының маңызы ерекше. Ұлы Жібек жолы мен басқа да көне сауда жолдары тек тауарлармен ғана емес, сонымен қатар ғылым, философия, дін мен мәдениетті таратуда маңызды рөл атқарды. Сауда жолдары арқылы әлемнің түрлі бөліктерінен түрлі мәдениеттердің араласуы нәтижесінде бірегей аралас мәдениеттер мен жаңа технологиялар пайда болды. Бұл жолдар арқылы мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы байланыс орнап, тұтас әлемде жаңа идеялар мен тұжырымдар кеңінен тарады.

Археологияның тағы бір маңызды аспектісі – бұл тарихи мұраларды сақтау мен зерттеу мәселесі. Ежелгі және ортағасырлық ескерткіштерді сақтау, олардың қазіргі заманға дейін жетуін қамтамасыз ету археологияның басты міндеттерінің бірі болып табылады. Мұның үшін ғылыми әдістер мен заманауи технологияларды қолдану қажет. Сонымен қатар, тарихи ескерткіштердің қорғалуы мәдени мұраны сақтап қалуға, ұлттың тарихын тереңірек зерттеуге, мәдени-туристік объектілерді дамытуға ықпал етеді.

Қазақстан мен Орталық Азияның археологиясы болашақта жаңа мүмкіндіктерге ие. Археологиялық зерттеулер мен жаңалықтардың маңыздылығы айқын, өйткені олар тарихи білім мен мәдениет туралы терең түсініктер береді. Қазіргі кезде археология ғылымының жаңа әдістері мен технологиялары арқасында өткен дәуірлердің сырларын ашуға мүмкіндік көп. Қазба жұмыстары мен ғылыми зерттеулердің көмегімен өткен заманның әлеуметтік, саяси, экономикалық құрылымдары мен олардың қазіргі қоғамға әсері анықталуда.

Ежелгі және ортағасырлық археология адамзат тарихын зерттеуде аса маңызды рөл атқарады. Археологтардың еңбегі арқылы біз өткен қоғамдардың мәдениетін, тұрмысын, әлеуметтік құрылымын, экономикалық жүйелерін, сондай-ақ олардың өзара байланыстары мен әсерлерін терең түсінуге мүмкіндік аламыз. Бұл сала адамзаттың ұлы мұраларын сақтауға, болашақ ұрпаққа жеткізуге және әлемнің мәдениетіне үлкен үлес қосуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Виноградова М.В. Древняя археология: введение в археологическое изучение древних обществ. Москва: Наука, 2004. - 320 -45 с.

2. Торчинов Е.А. История археологии. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. - 275-34 с.

3. Герлах Н. Г. Археология античности. Москва: Наука, 1999.- 310-122 с

4. Дерягин И.А. Археология и культура Средневековья. М.: Просвещение, - 2007. 288-102 с.

5. Кузьмина Е.Е. Скифы и скифская археология. Москва: Наука, 2005. - 340-67 с.

6. Марғұлан А. Х. Қазақстан археологиясы. Алматы, 2007. -400-78 б.

7. Седов В.И. Археология Казахстана. Алматы, 2003.- 290- 47 с.

8. Андреев Б. И. Средневековая археология Центральной Азии. Москва, 2011. - 315-23 с.

9. Шмидт Е. И. Античная археология. Москва, 1997.- 270-123 с.

10. Кохан М. А. Археология ранних цивилизаций Центральной Азии. Бишкек, 2014.- 350-45 с.

11. Кенжебаев К. К. Ежелгі Қазақстанның мәдениеті. Алматы, - (2010). - 280-32 б.

12. Мордкович Н.А. Археология Средневековья Центральной Азии. Ташкент, 2006. - 310-213 с.

13. Левин И. И.. Древние цивилизации Востока. Санкт-Петербург, 2005. - 290-21 с.

14. Чернецов А. А. Раннесредневековая археология. Москва, 2009. - 320 -87 с.

15. Киселев С. Г. Древняя история Казахстана. Алматы, 1998. - 250-37 с.

16. Scopus: https://www.scopus.com; Web of Science: https://www.webofscience.com (дата обращения:11.09.2024)

17. Археологиялық артефактілерді 3D сканерлеудің әдістемесі және тәжірибесі. CyberLeninka: https://cyberleninka.ru/article/n/arheologiyaly-artefaktilerdi-3d-skanerleudi-distemesi-zh-ne-t-zhiribesi?utm_source=chatgpt.com (дата обращения:08.10.2024)

18. Археологиялық визуализациядағы фотограмметриялық технологиялар. CyberLeninka: https://cyberleninka.ru/article/n/arheologiyaly-vizualizatsiyada-y-fotogrammetriyaly-tehnologiyalar?utm_source=chatgpt.com (дата обращения:08.11.2024)

References:

1. Vinogradova M.V. Ancient Archaeology: An introduction to the archaeological study of ancient societies. Moscow: Nauka, 2004. -320 -45 p.

2. Torchinov E.A. The history of archaeology. St. Petersburg: St. Petersburg University Press, 2006.- 275- 34 p.

3. Gerlach N.G. The archaeology of antiquity. Moscow: Nauka, 1999. - 310 -122 p.

4.Deryagin I.A. Archaeology and culture of the Middle Ages. M.: Prosveshchenie, 2007.- 288-102 p.

5. Kuzmina E.E. Scythians and Scythian archaeology. Moscow: Nauka, 2005. - 340-67 p.

6. Margulan A.H. Kazakhstan archaeology. Almaty, 2007.- 400 – 78 p.

7. Sedov V.I. Archaeology of Kazakhstan. Almaty, 2003. - 290 -47 p.

8. Andreev B.I. Medieval archaeology of Central Asia. Moscow, 2011. - 315 -23 p.

9. Schmidt E.I. Ancient archaeology. Moscow, 1997., 270 – 123 p.

10. Kohan M.A. Archaeology of the early civilizations of Central Asia. Bishkek, 2014. - 350 -45 p.

11. Kenzhebaev K.K. Ancient Culture of Kazakhstan. Almaty, 2010. - 280 - 32 p.

12. Mordkovich N.A. The Archaeology of the Middle Ages in Central Asia. Tashkent, 2006. 310 – 123 p.

13. Levin, I.I. Ancient civilizations of the East. St. Petersburg, 2005. - 290-21 p.

14. Chernetsov, A.A. Early Medieval archaeology. Moscow, 320 -87 p.

15. Kiselyov, S.G. The ancient history of Kazakhstan. Almaty, 1998.- 250 - 37 p.

16. Scopus: https://www.scopus.com; Web of Science: https://www.webofscience.com(дата обращения:11.09.2024)

17. Methodology and experience of 3D scanning of archaeological artifacts. CyberLeninka: https://cyberleninka.ru/article/n/arheologiyaly-artefaktilerdi-3d-skanerleudi-distemesi-zh-ne-t-zhiribesi?utm_source=chatgpt.com (дата обращения:08.10.2024)

18. Photogrammetric technologies in archaeological visualization. CyberLeninka: https://cyberleninka.ru/article/n/arheologiyaly-vizualizatsiyada-y-fotogrammetriyaly tehnologiyalar?utm_source=chatgpt.com(дата обращения:08.11.2024)

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.09
ӘОЖ/УДК/ UDC 930(091) https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.031

Асанова Д. *[1]

Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, PhD докторант кафедры истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова. E-mail: dassanova@gmail.com

ПИСЬМА ВО ВЛАСТЬ ОТ ЖЕН ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПЕРИОД РЕПРЕССИЙ 1929-1932 гг.

Аннотация

Настоящая статья посвящена исследованию женских писем-обращений к властям, выявленных в архивно-следственных делах. Эти тексты позволяют проанализировать повседневную жизнь женщин в период следственных процессов их мужей. Особое внимание уделено письмам жён представителей казахской интеллигенции, репрессированных в конце 1920-х гг., что позволяет глубже понять уникальные аспекты социальных и культурных процессов того времени.

Культура писем в Советском Союзе была многофункциональным явлением, соединяющим личное и общественное пространство. Эти письма-обращения не только отражают индивидуальные истории, но и раскрывают широкий контекст репрессий, включая динамику эмоций,

ожидания, надежды и разочарования, которые сопровождали жизнь женщин в условиях политических гонений. Письма женщин в период репрессий отражали их борьбу за справедливость, права семьи и детей в условиях репрессий.

Женские письма во власть предоставляют уникальную возможность для изучения повседневной жизни, экономических трудностей, а также личных эмоций. Запечатлённые в этих текстах переживания превращают их в ценный исторический источник, позволяющий реконструировать женский опыт репрессий в условиях давления советской системы в более полной мере.

Ключевые слова: репрессии, женская история, женский опыт, переписка, эпистолярий.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации Программа целевого финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН BR18574180 «История и творческое наследие Алашской интеллектуальной элиты конца XIX-первой половины XX вв.»)*

Д. Асанова *[1]

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университет, Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты.

E-mail: dassanova@gmail.com

1929-1932 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН КЕЗІНДЕ ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ӨКІЛДЕРІНІҢ ЖҰБАЙЛАРЫНЫҢ БИЛІККЕ ЖАЗҒАН ХАТТАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақала архивтік-тергеу істерінен анықталған әйелдердің билікке жазған хаттарын зерттеуге арналған. Бұл мәтіндер әйелдердің күнделікті өмірін, олардың күйеулеріне қатысты тергеу процестері кезеңінде, талдауға мүмкіндік береді. Ерекше назар 1920 жылдардың соңында қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ зиялыларының жұбайлары билікке жазған хаттарға аударылады. Бұл сол кезеңдегі әлеуметтік және мәдени үдерістердің ерекше қырларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кеңес Одағындағы хат жазу мәдениеті жеке және қоғамдық кеңістікті біріктірген көпқырлы құбылыс болды. Мұндай хаттар жеке оқиғаларды ғана емес, репрессиялар аясындағы эмоциялар динамикасын, үміттер мен күткендіктерді, сондай-ақ саяси қысым жағдайындағы әйелдердің өмірін қоса алғанда, кең контекстті де ашады. Қуғын-сүргін кезеңіндегі әйелдердің билікке жазған хаттары әділеттілік, отбасы және балалардың құқықтары үшін күресті бейнеледі.

Әйелдердің билікке жазған хаттары күнделікті өмірді, экономикалық қиындықтарды, сондай-ақ жеке эмоцияларды зерттеуге ерекше мүмкіндік береді. Бұл хаттарда көрініс тапқан сезімдер оларды әйелдердің қуғын-сүргін кезеңіндегі тәжірибесін кеңес жүйесінің қысымы жағдайында толығырақ қайта құруға мүмкіндік беретін құнды тарихи дереккөзіне айналдырады. Сонымен қатар, бұл хаттар сол заманның әлеуметтік құрылымын сипаттайды.

Кілт сөздер: қуғын-сүргін, әйел тарихы, әйелдер тәжірибесі, хат алмасу, эпистолярлық жазбалар.

Алғыс: *Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ИРН BR18574180).*

Assanova D. *[1]
Kazakh National Pedagogical University named after Abai, PhD candidate at the department of history of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykov. E-mail: dassanova@gmail.com

LETTERS TO THE AUTHORITIES FROM WIVES OF KAZAKH INTELLIGENTSIA REPRESENTATIVES DURING THE REPRESSIONS OF 1929–1932

Abstract

This article is dedicated to the study of women's letters addressed to the authorities, discovered in archival investigation files. These texts provide an opportunity to analyze the daily lives of women during the investigative processes involving their husbands. Special attention is given to the letters of the wives of Kazakh intelligentsia representatives who were repressed in the late 1920s, allowing for a deeper understanding of the unique aspects of the social and cultural processes of that time.

The culture of letter writing in the USSR was a multifaceted phenomenon that combined personal and public spheres. These letters not only reflect individual stories but also reveal the broader context of repression, including the dynamics of emotions, expectations, hopes, and disappointments that accompanied women's lives under political persecution. Women's letters during the repression period illustrated their struggle for justice, family rights, and the well-being of their children in the face of oppression.

Women's letters to the authorities provide a unique opportunity to study daily life, economic hardships, and personal emotions. The experiences captured in these texts make them a valuable historical source, enabling a more comprehensive reconstruction of women's experiences during the repressions under the pressure of the Soviet system.

Keywords: repressions, women's history, women's experience, correspondence, epistolary writing.

Acknowledgement: The article was prepared as part of the implementation of the Program of targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574180 "History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX-first half of XX")

Введение. Репрессии в отношении казахской интеллигенции, связанные с её участием в движении «Алаш», стали одной из самых трагических страниц истории Казахстана XX века. Начавшись с конфискации имущества и высылки крупных баев в 1928 году, они быстро приобрели массовый характер, охватывая как представителей партии «Алаш», так и их ближайшее окружение. Постановление КазЦИКа от 27 августа 1928 года стало отправной точкой для развертывания этой репрессивной политики. Удар по казахской интеллигенции был нанесён сразу в нескольких направлениях – через судебные процессы, аресты и изоляцию ключевых фигур, что привело к разрушению их личных и профессиональных связей. Кульминацией репрессий стало «Дело казахских националистов», которое охватило широкий круг лиц, связанных с алашординцами – политиков, учёных, творческую интеллигенцию и даже их семьи.

Коллективизация, раскулачивание привели к тому что тысячи людей пытаясь добиться справедливости от властей подняли волну обращений высшему руководству страны. Размах таких персонифицированных обращений позволяет оценить статистика, которую вел секретариат М. И. Калинина: если в 1925 г. Калинин получил около 50 тыс. писем-ходатайств, то в 1928 г. эта цифра составила уже более 100 тыс. В годы сплошной коллективизации и раскулачивания число личных обращений к «всесоюзному старосте» существенно возросло: в 1933 г. секретариат председателя ЦИК СССР получил 228 тыс. писем [1, с. 48, 169]. На имя Сталина же с января 1931 г. по июль пришло около 13 тыс. писем [2, с. 330]. В своем исследовании писем на имя Сталина историк Олег Хлевнюк экстраполировал это число на весь 1931 г., и общее количество писем достигло 20 тысяч. Он объясняет такое небольшое

количество корреспонденции отражением «публичного восприятия Сталина, который уже был лидером, но все еще не воспринимался ‘ответственным за людей’» [2, с. 331]. Какая-то часть этих писем была и от представительниц казахской интеллигенции.

Культура писем в Советском Союзе играла важную роль в формировании коммуникации между гражданами и государством, а также в поддержании общественных и личных связей. Письма во власть были одним из официально признанных каналов обратной связи с властью. Люди могли писать обращения, жалобы, ходатайства или доносы, что позволяло руководству получать информацию «снизу».

Письма во власть выполняли различные функции в разные исторические периоды. Написание писем активно стимулировалось системой. Коллективные письма организовывались учителями школы и высших учебных заведений. Образцы писем публиковались в газетах и писать во власть со временем стало коллективной практикой советского общества. В мирное время граждане использовали письма для выражения благодарности лидерам, поддержки партийных инициатив или для сообщения о нарушениях на рабочих местах. В период репрессий к ним добавились письма другого характера: осуждение врагов народа, доносы о коррупции или «антисоветской» деятельности, обращения за помощью в трудных жизненных ситуациях или защитой прав. Особенно это касалось женщин, чьи письма часто отражали их борьбу за справедливость, права семьи и детей в условиях репрессий.

Материалы и методы. Некоторые группы писем советских граждан во власть в 1920-х и 1930-х гг. изучены исследователями. Олег Хлевнюк исследовал письма Сталину и в своей статье пытается ответить на три следующие вопроса. Во-первых, какие методы использовали советские власти для обработки писем граждан? Во-вторых, в какой степени письма граждан были важным источником информации для советских лидеров? В-третьих, как советские руководители реагировали на сигналы «снизу», и какую роль играли «письма во власть» в политической и повседневной административной практике? [2].

Андрей Савин в своей работе стремился выяснить, какую роль письма во власть сыграли в процессе адаптации населения к коммунистической власти в 1930-е гг. В своей статье он проанализировал основные типы обращений (жалобы, ходатайства, рапорты, «инициативные» письма, доносы), а также выявил специфические особенности социальной практики коммуникации общества и власти в это время. В качестве рабочей гипотезы автор руководствовался предположением о том, что письма во власть являлись неотъемлемым элементом выстраивания системы патронажа и клиентелы в условиях социальных катаклизмов 1930-х гг. и дефицита демократических институтов [3].

Исследованы письма представителей молодого поколения, адресованные органам власти, в которых отражены личные кризисы, идеологические сомнения и просьбы о справедливости [4].

Письма-петиции, доносы, жалобы исследовались Шейлой Фитцпатрик и дали возможность выявить сложную комплексную диалектику между центральной властью и независимыми социальными акторами [5], [6], [7], [8].

В своем исследовании доносов Франсуа-Ксавье Нерар пытается понять, какое место в советском сталинском обществе занимал феномен доносов и разоблачений и какова была роль семейных и родственных отношений в подобной практике [1].

Несмотря на имеющиеся исследования, письма как средство коммуникации между советской властью и народом до сих пор остается малоизученной темой [2, с. 327]. Отметим, что отдельно женские письма во власть в период 1920-х и 1930-х гг. в исследованиях не рассматривались. Изучение переписки с использованием гендерной оптики позволит не только дополнить женскую историю этого периода, но и выявить мотивы и обоснования заявителей, проследить за их эмоциями, политическими настроениями и экономическими условиями.

В данном исследовании нами были рассмотрены письма, относящиеся к репрессивным мерам по отношению к мужским представителям казахской интеллигенции в период конца 1920-х гг., заявителями которых были женщины. А также письма, написанные мужьями и

имеющие непосредственное отношение к их женам. Рассматриваемые нами письма во власть в виде жалоб, ходатайств, «инициативных» писем и заявлений были выявлены в документах и материалах следственных дел ОГПУ-НКВД. Большая часть этих документов были введены в научный оборот в течение последних 3-5 лет, и их предстоит еще изучить, систематизировать и классифицировать, чтобы выявить определенные закономерности, касательно репрессивных механизмов каждой волны репрессий в Казахстане.

Дискуссия. Письма по власть в виде жалоб, ходатайств, «инициативных» писем и заявлений были основой социальной практики коммуникации общества и власти в это время. Утрата кормильцев, конфискация имущества, невозможность восстановления доброго имени создавали невыносимые условия для жён и детей репрессированных. В этих обстоятельствах письма жен представителей интеллигенции к органам власти стали не только формой борьбы за спасение своих близких, но и источником информации о масштабе человеческих трагедий того времени.

Такие письма можно разделить на две группы: «ранние» (написанные сразу после арестов) и «поздние» (написанные во время или после заключения, ссылки). В «ранних» письмах жены через письма пытались добиться справедливости и убедить органы власти в том, что их мужья не виноваты. Что касается «поздних» писем, они в большей части касались реабилитации или возврата конфискованного имущества.

Результаты исследования. Через несколько месяцев после задержаний, к апрелю 1929 г. начали поступать заявления от жён арестованных, ходатайствующие об освобождении из-под ареста супругов. К примеру, выявлено заявление Шырынгуль Кулмуратовой от 26 апреля 1929 г. начальнику ГПУ по Кзыл-Ординской области об освобождении из-под ареста супруга Кулмуратова Тажибая, в котором она писала: «Прошу в настоящая ат Вашего респряжения в том, что у меня муж аресть в вашем рукак. У нас жывой толька 2а. Муж и сама. Аресть муж! Мне жыт очен скушна, и корметця негде. Прошу от вашаго роспряжение. Что освоводит моего мужа. Прошу не атказат». На основании орфографических особенностей, очевидно, что письмо было написано собственноручно Шырынгуль Кульмуратовой [9, с. 379].

Заявление было написано через 5 дней после повторного ареста Тажибая Кулмуратова и привлечения его в качестве обвиняемого по ст. 128 и 147 УК. Ранее он уже был обвинен по ст. 113 УК и отбыл наказание в течение 3 лет и 4 месяцев [9, с. 375].

Похожее по содержанию письмо от 15 июня 1929 г. на имя Ф. Голощекина было написано супругой Жусупбека Аймауытова, Евгенией Аймауытовой. Она писала: «Товарищ Голощекин! Обращаюсь к Вам как к единственному человеку, который может оказать мне содействие. Я слышала от многих, что только Вы в моем деле сможете помочь. Дело вот в чем. 14 мая этого года моего мужа, Жусупбека Аймауытова, арестовали агенты ГПУ, судя по статьям, которые ему предъявили в обвинение (как сказал мне следователь Полпредства ОГПУ Восточного отдела, за которым числится мой муж, Саенко), политического характера – это преступление. Я знаю, что это какая-нибудь ошибка, т.к. политикой мой муж никогда не занимался. Он занимался литературным трудом, писал книги, как пособия по просвещению, так и беллетристике. Он служил в центральном комитете нового Казакского алфавита, принимал деятельное участие по проведению в жизнь латинизации, давал на страницах газет уроки казакского языка для европейцев. Кроме того, он преподавал в Казинпросе, так что заниматься политикой у него не было времени. Я убедительно прошу Вас вмешаться в это дело, ускорить следствие и, если возможно, до конца следствия под подписку освободить его, скрываться он никуда не будет, т.к. он знает, что он не виновен, но ведь обидно, совершенно невинному человеку сидеть, как преступнику. Если бы его здоровье не внушало мне опасение, у меня бы хватило сил молчать и надеяться на правосудие, но он только перенес грипп с осложнением воспаления легких, в результате чего попал на учет в туберкулезный диспансер. Я сама туберкулезная, и я знаю по себе, что нравственное переживание и недостаток воздуха и света с каждым часом уносят жизни, а он по своему возрасту, знанию и способности может немало

принести пользы для казакского пролетариата. Еще раз прошу и вполне надеюсь, что Вы отзоветесь на мою просьбу и поможете мне, с одной стороны, как самое влиятельное лицо в Казакстане, а с другой – как человеку, понимающему чужое горе, вмешаетесь в это дело, освободите моего мужа. Я сама лично хотела с Вами переговорить, чтобы выяснить положение, т.к. всего на бумаге не изложишь, но приехать мне не позволяет здоровье, я болею туберкулезом, кроме того, у меня на руках 3-е детей. Еще раз убедительно прошу Вас разобраться в этой большой ошибке, которая причиняет столько страданий как ему, так и всей его семье неизвестно за что. Остаюсь с надеждой на Вашу отзывчивость» [9, с. 547-548].

Написано письмо спустя 45 дней после ареста Жусупбека Аймауытова, согласно ордера ПП ОГПУ по КАССР на производство обыска и ареста Жусупбека Аймауытова от 3 мая 1929 г. [9, с. 539]. Аймауытова обвинили в совершении преступлений, предусмотренных ст. 58-7, 58-11, 59-3 УК спустя 17 дней – 20 мая 1929 г. [9, с. 542].

Супруга Жакипа Акпаева, Гульбахор (Гульбагар) Бекметова также писала заявление, в котором содержалось ходатайство об освобождении Акпаева из-под стражи. Письмо относится к 1931 г., почти спустя год после задержания Жакипа Акпаева. В 1932 г. «контрреволюционная деятельность Акпаева была доказана, вследствие чего постановлением Тройки ПП по делу об этой группе националистов, утвержденным коллегией ОГПУ, он выселен на 5 лет в ЦЧО и спецконвоем направлен в мае 1932 г. в г. Воронеж» [10, с. 232].

Такое же заявление от 5 мая 1932 г. было написано Сарой Мунайтбасовой. В нем она писала: «Мой муж Мунайтбасов Абдрахман арестован в прошлом году 28 марта ГПУ по обвинению его в числе казанской интеллигенции. Дело его более года тянется в следственных органах ГПУ и до этого времени нет никакого результата. Я глубоко убеждена в том, что он совершенно не виновен. Приписываемое ему обвинение основано исключительно на предположении и заключении следственного органа по одному тому, что мой муж по командировке советской же властью в 1922 г. поехал учиться за границу и вернулся оттуда в 1924 г. С того времени работал в госорганах, отдавая всю силу и энергию на выполнение порученного по долгу службы дела. Безусловно, объективный анализ следственного материала по производству приписываемого ему обвинения без местной тенденции вообще убедит Вас, что мой муж не может быть антисоветским элементом по социальному положению и воспитанию, т.к. он дитя советской власти, в полном смысле этого слова. Теперь только ему 30 лет, аналогично с 16 лет беспрерывно учился и служил, за исключением 1,5-годичного пребывания за границей, как указано выше, по командировке советской же властью. Помимо того, что он более года томится в заключении, терпя всевозможные нужды и лишения, я также, в свою очередь, с 2 малолетними детьми 3-5 лет, совершенно выбилась из сил, не имея ни средств, ни денег, с одной стороны, на поддержание мужа, а с другой – себя с малолетними детьми. До сего времени все, что имела, продала. Дальнейшее мое существование с 2 детьми ставит меня на краю гибели, т.к. с ними никуда не могу устроиться и не на кого мне надеяться и их оставлять; равно не имею определенной квартиры и нельзя ее иметь в моем теперешнем положении. На основании вышеизложенного прошу Вас войти в положение почти беспризорных детей и моей малограмотной казачки и сделать распоряжение об освобождении моего мужа из-под стражи, ибо пребывание его более года под следствием в неопределенном положении, безусловно, тяжелее многих лет срочного заключения или ссылки» [10, с. 464].

Некоторые жены, даже спустя полгода после ареста мужей, оставались в неведении об их местонахождении. В этих случаях письма во власть зачастую использовались в качестве инструмента для поиска местонахождения и судьбы их мужей. Одно из таких писем от жены Динмухамеда Адилева Азизы Мукушевой было получено ПП ОГПУ по КАССР. В нем она писала: «[Прошу] вас дать адрес, где находится мой муж Адилев, т.к. от него нет [известия с] октября 1929 г., а поэтому […] просьба [к] вам сообщить его адрес нахождения. Мой адрес: г.Аулие Ата, махаля Киркимбай, дом № 13. Азиза Мукушова [9, с. 901].

В неведении были и те жёны, мужья которых умерли во время нахождения под стражей. Изначальный список обвинения на 43 человека от 12 марта 1930 г. включал в себя Дюзена Туйгумбекова и Накипа Тлеулина, дела которых были прекращены в результате их смерти в Бутырской тюрьме [9, с. 857]. Жена Дюзена Туйгумбекова, Ханафия Туйгунбекова, в своем заявлении в Центральное политическое управление ОГПУ СССР от 10 июля 1930 г. писала: «В прошлый 1928-1929 гг. мой муж, Дузен Туйгунбеков, по политической линии Кустанайского ОГПУ был послан в Москву. Находясь в Московской тюрьме, он сильно заболел и был отправлен в больницу. С тех пор о нем нет ни слуха, ни извести и письма. Может быть, он умер или жив, я прошу вас сообщить, мне жив он или нет? В случае его смерти [нет необходимости] посылать одежду и постельные принадложености и деньги, если они есть. Адрес тюрьмы, в которой он жил Москве: Бутырская тюрьма, камера № 68, коридор 15. Наш адрес: Кустанай (Казакстан), Наурзумский р-н, аул № 8. Жду ответ. К сему Ханафия Туйгунбекова» [9, с. 908]. В ответ на заявление Ханафии Туйгунбековой пришел ответ о том, что «ее муж Туйгунбеков Дузен умер в больнице 27 февраля 1930 г.» [9, с. 909].

Даже после 1960-х гг. некоторые жёны продолжали писать письма, в этот период они касались вопросов реабилитации. В 1963 г. супруга Жусупбека Айтмауытова, Жукен Аймаутова (адрес проживания: г. Караганда, Кировский р-н, ул. Ленская, д. 7, кв. 1.) в своем заявлении председателю КГБ при СМ КазССР о предоставлении информации о Жусупбеке Аймаутове от 12 мая 1963 г. просила «проверить по архивным данным и выслать мне документы о его реабилитации» [10, с. 725].

Первый этап реабилитации продолжался с 1953 по 1967 гг., второй этап – с 1987 по 1991 гг. Однако даже после этого второе и третье поколение репрессированных продолжали обращаться в органы власти с просьбой предоставить дополнительные сведения и ответы, на которые никто не мог или не хотел ответить за все эти десятилетия.

Письма во власть после 1987 г. касательно реабилитации репрессированных также рассматривается нами как исторический источник, содержащий дополнительные детали женского опыта репрессий. Более того, поскольку инициаторами и авторами большинства этих писем были женщины, они предоставляют возможность проследить переданный первым поколением и приобретенный последующими поколениями опыт репрессированных семей. Вопросы, направленные в органы власти, выводят нас на откровенный и эмоциональный слой, так как опыт, пережитый женщинами в репрессированных семьях, часто воспринимается ими более эмоционально.

6 февраля 1989 г. дочь Ахмета Байтурсынова, Шолпан Байсалова обратилась к председателю КГБ КазССР т. Князеву о предоставлении информации об отце. В своем заявлении она просила: 1) ознакомиться со следственными делами, мотивом обвинения, «за что его через два месяца расстреляли и где его прах лежит», так как была уверена что это все есть в деле хранившемся в КГБ; 2) получить справку о его смерти; 3) возвратить конфискованные личные вещи, книги, энциклопедии [10, с. 739]. В ответ на ее письмо 13 марта 1989 г. была выдана справка КГБ КазССР о результатах рассмотрения заявления Ш. А. Байсаловой в которой приведены все обвинительные приговоры и меры пресечения, дополнения к ним (4 апреля 1930 г., 13 января 1931 г., 4 июля 1933 г., 25 ноября 1937 г., 8 декабря 1937 г.). Касательно изъятого имущества (записные книжки, книги, паспорт, личная переписка) сообщили о том, что оно уничтожено. Также проинформировали, что установить «место захоронения Байтурсунова А. не представляется возможным» и свидетельство о смерти можно получить в отделе ЗАГС Фрунзенского райисполкома Совета народных депутатов г. Алма-Аты, справку о реабилитации – в Верховном Суде КазССР [10, с. 740].

Позже в этом же году 12 июня 1989 г. Шолпан Байсалова обращается к начальнику КГБ г. Кустанай о предоставлении информации о своей матери Бадрисафе Байтурсуновой. В своем заявлении она писала, что ей удалось собрать сведения и документы отца, однако «о матери никаких документов не имею». Шолпан Байсаловой было известно лишь то, что «она в 1939-

1941 гг. жила в г. Кустанае и там была арестована и расстреляна сотрудниками НКВД как жена врага народа Байтурсунова Бадрисафа Мухамед-Садыковна. Есть жители города, которые видели, как двое военных тащили за руку, обвиняя ее как жену врага народа Байтурсунова». Для увековечивания памяти матери она просила: 1) предоставить справку или свидетельство о смерти, где расстреляли ее мать; 2) выслать ее фотокарточки и паспорт, которые были изъяты при аресте; 3) написать, где она была прописана, № дома и улицу [3, с. 741]. В ответ на ее заявление 4 июля 1989 г. приходит шифртелеграмма от Томского УКГБ СССР в КГБ КазССР о пребывании А.Байтурсунова и Б. Байтурсуновой, в которой приведены биографические данные Бадрисафы Байтурсуновой, которая была «выслана как член семьи на 5 лет», однако какие-либо другие сведения отсутствуют [3, с. 742]. Шесть дней спустя 10 июня 1989 г. пришла еще одна шифртелеграмма от Омского КГБ СССР КГБ КазССР об отсутствии сведений по Б.Байтурсуновой (уголовного дела, дела спецпоселенца, сведений об осуждении и смерти) в УКГБ – УВД [3, с. 742]. В 1991 г. Шолпан Байсалова обращается с заявлением о сохранении памяти Ахмета Байтурсынова [10, с. 756].

Внучка Жусупбека Аймаутова, Валентина Аймауытова и его дочь Муза Сахно также обращались в КГБ КазССР с просьбой уточнить сведения о нем. Об этом свидетельствует письмо от 20 ноября 1989 г. Зампреда КГБ КазССР Г. Ф. Смирнова начальнику УКГБ СССР по г. Москве и Московской обл. Н. Е. Челнокову о заявлении В. Е. Аймаутовой, в котором указаны биографические данные, краткая трудовая деятельность, статьи обвинения, приговор. Также в письме сообщается о том, что справку о реабилитации «можно получить в Верховном суде КазССР. Свидетельство о смерти будет выслано отделом ЗАГС исполкома Фрунзенского районного Совета народных депутатов г. Алма-Аты». При этом в письме просят провести беседу с заявительницей [В. Е. Аймаутовой] и сообщить изложенные сведения [10, с. 744].

Спустя год в своем заявлении в Прокуратуру КазССР Муза Сахно от 20 сентября 1990 г. просит: 1) ознакомиться с уголовным делом Ж. Аймаутова; 2) передать ей конфискованные рукописи художественных произведений [3, с. 748]. В ответ 2 октября 1990 г. Муза Сахно получает ответ от КГБ КазССР об отсутствии в деле личных документов и рукописей Ж.Аймаутова. При этом сообщалось, что «ознакомление с делом также нежелательно по этическим мотивам, т.к. может повлечь за собой морально-нравственные издержки, в т.ч. для самого Аймаутова Ж.» [10, с. 748-749].

20 декабря 1989 г. в Политбюро ЦК КПСС, комиссию по рассмотрению дел незаконно репрессированных о реабилитации Аскара Дулатова поступает заявление от Гульнар Дулатовой, в котором она просить рассмотреть дело своего дяди Аскара Дулатовича Дулатова. Там же она пишет, что обращается с просьбой о его реабилитации, «для того чтобы вернуть его доброе и честное имя для его внуков и для меня» [10, с. 745].

В конце 1990 г. Гульнар Дулатова отправляет запрос в КГБ КазССР о выдаче свидетельства о смерти ее отца. 3 января 1991 г. КГБ КазССР направляет этот запрос в МВД Карельской АССР с просьбой о предоставлении документов Мыржакыпа Дулатова [10, с. 749].

14 марта 1990 г. заявление писала Камила Капирова в КГБ КазССР о выдаче справки о реабилитации Шакарима Кудайбердиева, который был расстрелян в 1931 г. в Абаевском р-не Семипалатинской области [10, с. 746].

27 апреля 1991 г. зампреду КГБ КазССР С. К. Абдрахманову поступило заявление от Б.С. Байдильдиной, жены Абдрахмана Байдильдина, о возмещении ущерба. Во время ареста у него были конфискованы: квартира, спальный гарнитур, черный и красный ковры и обширная библиотека. В своем заявлении она просит: 1) исправить его место работы, так как в документах оно указано неправильно; 2) выдать его 2-месячное пособие с учетом современной индексации цен; 3) возвратить квартиру в Алма-Ате или желательно в Караганде; 4) выплатить компенсацию за конфискованное имущество; 5) выдать его печатные произведения; 6) постановить авторский приоритет и выдачу гонораров; 7) выдать справку о его реабилитации

[10, с. 752-753]. Через полгода 17 июня 1991 г. в ответ приходит Справка КГБ КазССР о праве на получение пособия Б.С. Байдильдиной, в которой указано: 1) место его работы; 2) заключение Прокуратуры КазССР от 30 ноября 1990 г. о том, что Байдильдин А. полностью реабилитирован; 3) положительное решение о том что Байдильдина Б. С., согласно Постановлению Совета Министров СССР № 1655 от 8 сентября 1955 г., имеет право на получение двухмесячного пособия по месту работы Байдильдина А. до ареста [10, с. 755].

Выводы. Женские письма во власть позволяют рассматривать женщин не только как жертв репрессий, но и как активных участников, использующих письма для взаимодействия с властью. Через письма удается понять как женщины в конце 1920-х гг. проходили процесс адаптации к репрессивно-карательной системе власти, с которой им придется жить еще несколько десятилетий.

Хронологическая реконструкция показала, что женщины начинали писать письма спустя разное время после арестов: некоторые через пять дней, другие через месяц или год. Поток писем не прекращался, а надежда на освобождение мужей оставалась с ними до последнего. Для построения доверия и достижения цели женщины формировали свой диалог с властями на основе эмоциональных апелляций. Эмоции отражали в первую очередь тяжелейшие экстремальные условия и неподдельный трагизм ситуации, в которых оказались авторы писем.

Женщины писали письма во власть сразу после ареста мужей, надеясь на ошибку следственных органов, и просили освободить их супругов. В своих обращениях к властям женщины пытались добиться освобождения мужей, смягчения их наказаний. Эти письма, наполненные болью и отчаянием, служат свидетельствами о попытках женщин отстоять справедливость в период репрессий. Они содержат личные истории, описания материальных трудностей, проблемы воспитания детей и переживания за судьбы заключённых.

Многие жёны не знали, живы ли их мужья, находятся ли они в заключении или в ссылке. Они писали письма с тем, чтобы выяснить местонахождение арестованных. Отмечались случаи, когда заключённые умирали в больницах во время следствия, но семьи не информировались об этом.

В 1960-х годах женщины продолжали писать письма во власть, требуя реабилитации своих мужей и пытаясь восстановить их честное имя.

В 1980–1990-е годы обращения писали уже не жёны, а их дети и внуки. Они требовали доступа к следственным делам, копий фотографий из архивов, возвращения конфискованного имущества, восстановления конфискованных при аресте паспортов и выдачи свидетельств о смерти. Письма во власть потомки репрессированных пишут до сих пор, большая часть таких писем написана женщинами. Письма дочери Назира Тюрякулова – Анель Назировны Кокошвили-Тюрякуловой во власть частично опубликованы в книге «Нәзірге нәзіл нәзіктік» продолжается до 2003 года [11]. Изучение такой переписки с властью демонстрирует диалог и его эволюцию. В этот период власть в большей мере активнее реагировала на ходатайства снизу и такие письма часто влияли на решения о реабилитации, восстановлении имущества или предоставлении информации о заключённых.

К сожалению, воспоминаний описывающих процесс написания таких писем очень мало. Гульнар Дулатова в своих мемуарах фрагментарно описывала свои чувства [12], [13], [14].

Таким образом, культура писем в Советском Союзе была многофункциональным феноменом, объединяющим личное и общественное, служившим инструментом выражения индивидуальных голосов. Письма, представляющие собой индивидуальные истории, позволяют реконструировать широкий контекст репрессий. Это включает в себя динамику эмоций, ожидания, надежды и разочарования женщин на протяжении десятилетий.

Индивидуальные женские письма во власть позволяют узнать больше о повседневности, политических и личных эмоциях, экономических проблемах, и уровне доверия к государству. Личные переживания, отражающие в таких письмах делают их уникальным историческим

источником на уровне эмоций отдельных людей. А это еще один инструмент, позволяющий вслед за Шейлой Фитцпатрик идти по исследовательскому пути, когда в видении советской повседневности «темы достижений и легитимности были оставлены далеко позади и вышли на поверхность личное страдание и тайны простых людей» [15].

Список использованной литературы:

1. Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – М.: РОССПЭН, 2011. – 398 с.

2. Khlevniuk O., Budnitsky E. Letters to Stalin: Practices of Selection and Reaction. Cahiers Du Monde Russe, 56(2/3), 2015. P. 327–344. URL: http://www.jstor.org/stable/24567605

3. Савин А. И. Письма во власть как специфическая форма политической адаптации советских граждан в 1930-е годы // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2016. Т. 15, № 8: История. – С. 133-145.

4. Furst J. In Search of Soviet Salvation: Young People Write to the Stalinist Authorities. Contemporary European History. 15(3), 2006. P. 327-345.

5. Writing the Stalin era: Sheila Fitzpatrick and Soviet historiography / edited by Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, and Kiril Tomoff. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

6. Fitzpatrick S. Happiness and Toska: An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia // Australian Journal of Politics and History: Vol. 50, No. 3, 2004. P. 357-371.

7. Fitzpatrick S. Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s // Slavic Review, Vol. 55, No. 1, 1996. P. 78-105.

8. Fitzpatrick S. Signals from below: Soviet letters of denunciation of the 1930s // The Journal of Modern History 68 (4), 217, 1996. P. 831-866.

9. Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ / сост. М. К. Койгелдиев (ответ. ред.), З. Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. В 2-х томах. – Алматы: ТОО Издательство LEM, 2022. Т. 1. – 984 с.

10. Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ / сост. Койгелдиев М. К. (ответ. ред.), З. Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. В 2-х томах. – Алматы: ТОО Издательство LEM, 2022. Т. 2. – 828 с.

11. Сахабат С. Нәзірге нәзіл нәзіктік. – Шымкент, 2006. – 31 б.

12. Дулатова Г. М. Алаштың сөнбес жұлдыздары: естелік-эссе. – Алматы: Мектеп, 2010. – 360 б.

13. Дулатова Г. М. Шындық шырағы (бірінші кітап). – Алматы: 1998. – 300 б.

14. Дулатова Г. М. Шындық шырағы (екінші кітап). – Алматы: 1998. – 365 б.

15. Fitzpatrick S. Happiness and Toska: An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia // Australian Journal of Politics and History: Vol. 50, No. 3, 2004. P. 357-371.

References:

1. Nerar F. K. Pyat protsentov pravdy. Razoblacheniye i donositelstvo v stalinskom SSSR (1928–1941). – M.: ROSSPEN, 2011. 398 p. [in Russian].

2. Khlevniuk O., Budnitsky E. Letters to Stalin: Practices of Selection and Reaction. Cahiers Du Monde Russe, 56(2/3), 2015. P. 327–344. URL: http://www.jstor.org/stable/24567605

3. Savin A. E. Pisma vo vlast kak spetsificheskaya forma politicheskoi adaptatsii sovetskih grazhdan v 1930-e gody // Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya. 2016. T. 15, № 8: Istoriya. P. 133–145. [in Russian].

4. Furst J. In Search of Soviet Salvation: Young People Write to the Stalinist Authorities. Contemporary European History. 15(3), 2006. P. 327-345.

5. Writing the Stalin era: Sheila Fitzpatrick and Soviet historiography / edited by Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, and Kiril Tomoff. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

6. Fitzpatrick S. Happiness and Toska: An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia // Australian Journal of Politics and History: Vol. 50, No. 3, 2004. P. 357-371.

7. Fitzpatrick S. Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s // Slavic Review, Vol. 55, No. 1, 1996. P. 78-105.

8. Fitzpatrick S. Signals from below: Soviet letters of denunciation of the 1930s // The Journal of Modern History 68 (4), 217, 1996. P. 831-866.

9. Alashskoye delo 1920-1930 gg. Dokumenty i materiali sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU / comp. M. K. Koigeldiyev (resp. ed.), Z. B. Myrzatayeva, R. M. Mirzakulova. In two volumes. – Almaty: Publishing house JSC LEM, 2022. V. 1. – 984 p. [in Russian].

10. Alashskoye delo 1920-1930 gg. Dokumenty i materiali sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU / comp. Koigeldiyev M. K. (resp. ed.), Myrzatayeva Z. B., Mirzakulova R. M. In two volumes. – Almaty: Publishing house JSC LEM, 2022. V. 1 – 828 p. [in Russian].

11. Sahabat S. Nazirge nazil naziktik. – Shymkent, 2006. – 31 p. [in Kazakh].

12. Dulatova G. M. Alashting sonbes zhuldyzdary: memoir-essay. – Almaty: Mektep, 2010. – 360 p. [in Kazakh].

13. Dulatova G. M. Shyndyk shyragy (first book). – Almaty: 1998. – 300 p. [in Kazakh].

14. Dulatova G. M. Shyndyk shyragy (second book). – Almaty: 1998. – 365 p. [in Kazakh].

15. Fitzpatrick S. Happiness and Toska: An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia // Australian Journal of Politics and History: Vol. 50, No. 3, 2004. P. 357-371.